

Олександр
ІЛЬЧЕНКО

ВОЗАЦЬКОМУ РОДУ
НЕМА ПЕРЕВОДУ,
АБО Ж
МАМАЙ І ЧУЖА МОЛОДИЦА

Український химерний роман
з народних уст

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2009

*Живісінській пам'яті Амвросія БУЧМИ,
володаря дум, який не вмирав і не вмре,
бо козацькому роду нема переводу.*

ЗАСПІВ

ТРОХИ — ПРО УКРАЇНСЬКИЙ ХАРАКТЕР

Над кручуватим урвищем, над берегом Славути, над скелями порога Ненаситця, завмер у думній думі вершник...

Все там ревло, внизу, стогнало, ринуло поміж громад-
дям, а той нерушний козарлюга здавався чи не витесаним
з каменю порогів.

Нараз, торкнувши вороного білогривця, козак, ніби
оживши, рушив через біснувату воду навпростець, на лі-
вий берег (чи не з острова Чортотлика, де була тоді Січ)
і плив конем через вир, а Дніпро, з тіснини вириваючись
на простір Низу, кипів і нуртував між чорним камінюччям,
звідкіль не поверталось живим ніщо живе.

Мріючи в перлистім шумовинні — далі й далі, то ви-
ринав, то потопавав той небожак, і щось страшенно гупало
над чортотриєм, притлумлюючи навіть ревище порогів: то
калатало козакове серце, аж стугоніли береги Дніпра.

1

Було колись на Вкраїні...

Було колись?

А було-таки!

Бо ж і наш Бог — не вбог.

Бо ж і нас не взяв кат!

Бо ж і ми, Химко, люди...

Як гіркувату ягідку грудневої калини, розжувавши цю
істину, сядьмо, товаришу читачу, рядком, поговорімо
ладком.

Але... почнімо нашу іронічну повість, почнімо здалеку.

Ми ж бо не згодні, панове товариство, з тими освічени-
ми хвилозобами, риторками і аудиторками, котрі запевняли

колись, буцім природна повага до часів минулих є, мовляв, зневага до часів теперішніх, — хоч, ясна річ, і не все давнє є конче славне!

А жеби в тім переконатись, що і в давнину було і славне і неславне, не біймось, мій суворий чительнику, ні риторів, ні аудиторів, ані запопадливих хвилозопів — і все-таки, перцюючи, добрим гуртом, громадою чортів сліпити почнімо, приступімо:

— Господи благослови!

2

Коли Господь Бог, не мавши й крихти гумору, так необачно сотворив людей і пустив їх на землю, зразу ж він завидів, що люди роблять зовсім не те, чого хотілось би Творцеві, і він, їй-богу ж, був тоді вартий співчуття: так само ж, либонь, почуває себе й недосвідчений драматург на виставах свого першого творіння, бо всі дійові особи й виконавці завжди і скрізь — у будь-якій драмі чи комедії, чи навіть у звичайному житті — роблять зовсім не те, що їм робити слід.

Першими прогнівили Бога своїм незавбаченим коханням Адам і Єва, бо, звісна ж річ, у стосунках любовних жодне стороннє око, навіть всеіамне око самого Творця, ніколи не знайде ні ладу, ні пуття, ні найменшого глузду.

Та й не кохання виявилось в житті-бутті людей щонайприкрішим ганджем. Розгніваний непослухом а чи й просто заздрячи солодкому ділу коханців (бо сам того не вмів), Сотворитель не зразу й збагнув, же всі лиха роду людського почались аж тільки в ту хистку хвилину, коли Каїн, первісток Єви, підступно порішив свого меншого брата, бо ж відтоді чварам та усобицям на грішній землі немає впину й по сей день, — і вже було б зовсім кепсько, якби не тішила людство вічно жива надія: настане ж, чорт забери, десь нарешті така пора, коли вже не втне, як кажуть у нас, на Вкраїні, не втне Каїн Абля, бо тупа шабля.

3

А поки що шаблюку свою Козак Мамай гострив щодня. Гострив щодня, бо й тупив щодня, від каїнів усяких одбиваючись.

Хоч він, треба сказати, і не любив того діла: ні гострити, ні тупити!

Але ж він чортом дихав проти всякого панства, проти кривди, проти горя людського, проти всіх зухвальців, хто тільки важився на Україну зазіхати, та й мусив Козак воювати з ними. Тож і був собі лагідної вдачі мирний чоловік воїном звитяжним, хитрим та спритним, — щира козацька душа! — таким спритним, що не брали його ні шабля, ні куля, ні неміч, не брали-таки, аж сама пані Смерть, либонь, відступилась від нього так давно, що він уже й не тямив, скільки ж год він парубкує на світі: двісті? триста? — хоч йому й було ввесь час сорок та й сорок, — ні більше ні менше.

Так воно вже негаразд повелося, що всі люди — смертні та смертні, і Господь Бог не зразу й покмітив навіть, що десь там, на землі, на неспокійній Україні, живе собі та й живе, на ворогів перепуду наганяючи, якийсь невмирущий лицар, запорожець, живе безлітно та й живе, і все ніяк не може відмолодцюватись: і року божого тисяча п'ятсот якогось там, і року божого тисяча шістсот якогось там, — живе собі та й живе...

А вперше того невмираку-невмирайла уздрів пан Бог десь на степу коло такого богопротивного діла — аж прогнівився тяжко, до того прогнівився, що й скарати зухвальця забув... А вийшло все це так.

Одного разу, добре повечерявши чим Бог послав, сиділи вони, Господь з апостолом Петром, на закрайку якоїсь хмари, і от зненацька Вседержитель так сильно засопів, до чогось приємного принохуючись, і так дуже перехилився, щось там розглядаючи внизу, на землі, де щось дуже диміло, аж замалим не гепнув з небес додолу, бо він там таке побачив, таке побачив...

4

Що ж він там побачив?

Зразу й не скажеш... А тому ще раз почнімо здалеку.

Їхав собі пустоширокими степами преповажний пан Демид Пампушка-Стародупський, булий запорожець, колись на Січі прозваний Демидом Купою, — за те, може, що був круглий, мов купа, а чи за те, що громадив до купи всяке майно, — їхав той пан за вельми пильним ділом з

чималого маєтку, з Хоролівщини, відомої більше під назвою Стародупка, — повертався до своєї головної господи, на той бік Дніпра, в не дуже й далеке місто, яке звалось тоді Мирослав, де він посідав значну та високу посаду полкового обозного лейстрових козаків (такого собі тих часів окружного пана інтенданта і zarazом начальника штабу й маршала артилерії) і де була в нього чимала садиба з мурованим двірцем, з добрими будинками, службами й коморами, — а що міста не рясніли тоді так густо на роздольній Україні, то навіть якийсь тиждень мандрування по весняних степах був для пана обозного нудний та предовгий, як пісня старої дівичі.

Та й що там могло привернути увагу такого вельможного й вельми закоханого (як казав колись Цицерон про Помпея), закоханого в себе самого — без суперника, — що ж там могло привернути високу увагу такого пана: степ та й степ!

Замріє коли-не-коли гайок чи діброва, самотня верба чи груша або очерет, мов той ліс, понад річкою, — а то все трави й трави. Зайдеш у них чи й верхи вскочиш, то й нема тебе, мов потонув, — ні сліду, як на морі...

По нерівній дорозі, вздовж якої, скільки око сягне, біліли людські та кінські черепи й кості, по дорозі, перед голубим ридваном шестірнею, що в ньому пан Пампушка-Стародупський їхав, оточений не тільки кріпаками, а й найманими слугами, а й кінними джурами та лейстровим козацтвом, попід ногами в зміїстих скакунів раз по раз шастали сайгаки чи лисиці, борсуки чи горностаї, але й на них уваги обозний не звертав. Тільки трохи розважило його, коли дикий котище, невідь-звідки взявшись, учепився пазурами в спину одному з козаків і трохи налякав молоденьку дружину обозного, що їхала в розкішному ридвані разом з ним.

Отож і нудьгував пан Купа в дорозі, бо ж він був байдужий городянин, і неозірний степ йому здавався, — їй-богу ж, правда! — сонним та порожнім, і почував себе той пан самотнім, бо ж ні до кого було й слова сказати: розмова з нетягами-козаками, джурами та босоногими челядниками не вабила ніяк, а жіночка панова, дуже молода і прегарна, цілісінький день безмрійно хропла собі в ридвані на гаптованих шовкових подушках.

Хропла та й хропла, як після маку, хоч пан обозний уже не раз був поривався розбудити свою молоденьку половину.

— Роксолано, прокинься! — благав він.

— А я й не сплю, Діомиде, — млосно одвічала Роксолана, на якусь чудовну мить розплющувала свої звабливо-ссяйні мигдалюваті очі, від чого вони ставали на мить круглі та великі, мов у корови, — а що були вони напродіво хороші й неблимні, то й цього короткого проблиску було задосить, щоб проштрикнути коханого мужа до самого дна душі та тіла.

Люба кралечка все на тому ж правому боці засинала знов та й знов, хоч вогню під неї підклади, а пан Демид Пампушка, голомозий, без жодного слідочка чуба козацького, моторний товстун, у блідім обличчі котрого вражали передусім червоні соковиті губи під шорсткими, дротяними, аж до сміху тонкими вусами (що мали очевидний намір остаточно зникнути, як і його оселедець), під якими зяяла дірка од вибитих передніх зубів, — пан Демид любовно споглядав не тільки повіко своєї жіночки, щедро облямоване шовковим брамом вій, чорних, пухнастих, важких і задовгих, аж наче неймовірних, мов у казці, не тільки принадно накопилену губку, рясно покроплену потом, бо в ридвані під полуденним весняним сонцем було нестерпуче душно, а й надовго втуплював свій чоловічий погляд у пружні її перса, які, округлі, немов чаші, прагнули в різні боки.

Пан Купа з Роксоланою побралися недавно, — тривав іще, *sit venia verbis*, — пробачте на слові! — тривав медовий місяць, — любов була в них обопільна, як гострий обоюду меч двосічний, — і панові обозному ще був приємний її вигляд, і в ній усе ще милувало його зір, хоч вона вже й стала його власною законною жоною.

Під розпеченим дахом ридвана було душно, і пан Демид, уболіваючи, порозстібав на Роксолані все, що тільки зумів, і тілеса його жіночки колотились перед ним від поштовхів ридвана, який торохкотів по нерівній степовій дорозі.

При самій дорозі помітивши старезну грушу, всю вкриту сметанкою весняного цвіту, — бо ж дерева того року

цвіли чомусь із помітним запізненням, — пан обозний наказав спинитись на перепочинок, бо груша тая була висока та крислата, товста, в три обіймища, з величезною тінню і з такими пахощами, аж паморочилось у голові, з опалими пелюсточками цвіту на землі, під стовбуром: од них, немов од снігу, ставало зразу ніби й не так жарко.

Слуги та джури пустили коней самопаш, знаючи, що в цьому трав'яному лісі побоятся вони вовків і ні кроку не ступлять кудись далі, — повипрягали волів і коней з возів та маж, вантажених харчами й припасами, хазяйським добром і скарбами, та й полягали, навіть забувши й поплуднувати, де хто впав, але геть далі від затишку тої груші, щоб не заважати своєму вельможному панові.

А пан Купа, знемагаючи від сонця й від марних зусиль, все-таки не зрікався надії розбудити свою чарівну дружину.

— Жарко ж! — волав він. — Перейди в холодок.

Але дружинонька і вухом не вела.

— Роксо, пробудися лишень! — благав він.

Але молоденька пані спала.

— Лано, — кликав він, — прочнись!

Та все було марно: ні Рокса, ні Лана, ні Роксолана не озивалась, та й край.

Пан Пампушка був спробував виволокти дружиноньку геть із ридвана, що він протягом цієї весільної подорожі робив уже не раз, але сьогодні йому в тій халепі не щастило ніяк, хоч він і, покликавши на поміч покоївку пані Роксолани — полонену татарочку Патимé, підважував кохану жону, і тяг її, схопивши попід пахви, і смикав, і штовхав, і термосив, і пестив. Але ні розбудити, ні вицупити її з душного ридвана в холодок попід грушею панові обозному не щастило.

7

Не щастило витягти, хоч сядь та й плач.

І він уже й справді розкис був, пан Демид, але згадав, як позавчора, коли переїздили річку Незаймайку глибоким бродом, пані Роксолану легко переносив на руках через воду один із його наймитів, молоденький коваль Михайлик, котрий усі ці дні біг верхи поміж козаками та джурами, а зараз оце разом зі своєю матінкою саме оглядав підкови на шестерику притомлених коней-зміїв, що їх тільки-но випрягли з ридвана.

Михайлик того разу переносив пані Роксолану легко та зручно, хоч було це ділом трудненьким, бо ж пані тая, молода й прехороша, товстою ще не стала в свої вісімнадцять років, але вже була тілиста, і всього в неї — і в пазусі, і скрізь — набралось вже досить. Та Михайлик, парубійко прездоровий і лагідний, як лось, нівроку йому, такий вибухався, що був на голову вищий од усіх і такий дужий, же сам-один добре вгодовану свиню міг підняти й однести світ заочі чи навіть корову, а не те що таке чудове створіння, як мила пані Роксолана Купа.

Згадавши про коваля Михайлика, пан Пампушка загукав до нього, покликав до ридвана і звелів:

— Ану, соколику! Бери лишень.

— Кого це?

— Мостиву нашу пані. Цуп її з ридвана, мою солодку пташечку!

— Але... як же, пане обозний? — сторопів Михайлик, бо в нього після вчорашнього переброду через річку лишилося якесь тривожне й незрозуміле почуття, хоч і переносив хлопець туя пані, незручно витягши руки вперед і якнайдалі відставляючи її від себе.

— Як же так? — сполошилась, підійшовши до ридвана, і матінка Михайликова, невеличка, замучена злиднями та горем, але ще кругленька, мов цибулька, й зовсім іще не стара матуся, з якою Михайлик не розлучався ніколи й ніде і яка всі ці дні чвалувала на рудій кобилі стремено до стремена з ним. — Навіщо це? — допитувалась вона, добре бачивши, як зашарівся її синок, хоч він і без того був червонощокий і ніжнопикий, мов дівчина.

Але ж на її синка Демид Купа й не дивився та й не помічав нічого такого, бо кріпаків та наймитів пан полковий обозний давно вже не мав за людей.

І він сказав:

— А ти не бійся: пані не прокинеться. Тягни, тягни!

І хлопчина потяг.

— Візьми на руки.

І хлопчина взяв.

— Неси її під грушу. Отак, отак...

І хлопчина поніс.

Здоровенний, важкий, він ступав напрочуд легко, як величезний кіт-воркіт.

Він був у тій солодкій порі, коли хлопцеві вже пахне запаскою, але, піклуванням матінки, ще нічого не знав у

тім ділі, і, перемагаючи свій парубоцький страх перед жіночою статтю, Михайлик ішов, як сліпий, і неня взяла під руку, і вела його, але вперше в житті рука рідної та коханої матінки здалась йому зайвою, холодною й навіть чужою.

Пройшовши кілька кроків, парубок відчув, що пані не спить, бо вона, зненацька загравши впрілим тілом, припала до нього грудьми.

— Чого ж ти став? — покваплював обозний.

Але Михайлик його не почув.

А бистроока Патиме́, полонена татарочка, лукава покоївка пані Роксолани, тільки сплюнула зозла і нишком шепнула стеряному хлопцеві:

— Кинь її, кинь падлюку!

8

— Неси ж її, неси! — наказував, нічого такого не помітивши, пан Купа.

Але Михайлик, скам'янівши, не міг і ворухнутись.

Рука паніматки тягла його вперед. І він руки не чув.

Він чув тільки, як б'ється серце в молоденької пані Роксолани.

Він бачив одне її око дуже близько від себе, одне око, темне, як вишня, котре розплющилось тільки для нього, бо ж його бачити ніхто вже не міг — так близько опинилось воно від його вуст, око, в якому не було ні рiски сну.

Він чув її пальці, що дотикались його розхристаної шиї, дужої, як у робочого вола.

Сонце вже припікало по щирості, а зваблива жіночка стала й зовсім вогниста, але й це парубкові було приємно.

— Клади ж її. Сюди, сюди! — І пан обозний, останнім часом не бравшись ні за холодну воду, підмощував попід грушевим деревом силу-силенну гаптованих подушок, що їх перенесла з ридвана Явдоха, стурбована Михайликова мама. — Та клади ж!

І тут Михайлик чомусь розсердився.

Він нічого не сказав обозному, бо й сам не знав навіть — на кого сердиться: на пана Демида, на чарівливу Роксолану чи... на самого себе?

Поклавши мерщій свою нелегку ношу, яка зненацька видалась йому ще тяжчою, поклавши її на килиминку,

розстелену під грушею на подушках, він стояв з очима заплющеними, і лагідна рука матінки, що торкнулась до його рамена, була вже знову жаданою й рідною.

— Ходім-но, — сказала ненька і потягла його за латаний рукав.

Відходячи, Михайлик глипнув на пані Роксолану, що лежала долі, розхриставшись і розметавшись, і кинувся від груші геть.

— Куди ж ти, соколику? — лагідно гукнув обозний Пампушка. — Перинку витягни з ридвана!

Михайлик спинився.

«Та йди ж бо звідси геть!» — думкою підштовхувала хлопця полонена татарочка. Але Михайлик німого того заклику не чує.

— Перинку неси лишень сюди! — повторив пан обозний. — Бо тут сиро, бо тут мулько... Перинку, ну ж!

Та Михайлик, уже ступивши кілька кроків до голубого ридвана, щоб витягти звідтіль прездорову перину, раптом спинився.

— Да й перебий ти її гарненько! — лагідно покрикував пан Купа.

— Молотом, пане? — служивши в пана ковалем, а не постільничим, несподівано спалахнув Михайлик.

— А ручками перебити не здужаєш? — єхидкувато спитав пан Демид.

— Ручки в мене задля перинки надто репані, пане.

— Роби, що велено, — собакувато визвірився обозний, шкірячи щербаті зуби.

— Я, пане, коваль! — гоноровито відмовив парубок.

— Ми ж ковалі-таки, — ствердно кивнула й матінка.

— Без молота — ні маху! — поважно, без тіні усмішки, бо ж він був несміюн, додав синок і, круто обернувшись, подався геть від груші, до якої вже його чи вабила, чи й не вабила тая сила, що є, кажуть, дужча від многих сил на світі.

Демид Пампушка був роззявив рота, щоб на неповажливого ковалиська гримнути, але...

Зненацька в нього за спиною розітнувся тонкий жіночий зойк:

— Гадюка!

— Це я — гадюка?! — притьмом обернувшись, ображено спитав обозний у дружини, але тут же побачив, як по килимку до заголеного рожевого стегенця переляканої пані Роксолани повзе, звиваючись, якась руда зміючка.

— Ой, рятуйте ж! — лементувала пані.

Але ніхто не ворухнувся.

Пан обозний і завжди торопів перед будь-якою небезпекою.

Явдоха... реготала.

А Михайлик з неприхованою цікавістю дивився, що ж буде далі.

— Проби! — гвалтувала пані.

— Та це ж — не гадюка, — пирснула татарка Патимé.

— То — жовтобрюх, пані, — сказала їй Михайликова мама, ступила до зміючки й спокійно взяла її пониже золотої голови.

Але пані зарепетувала ще дужче й прожогом кинулась до Михайлика.

— Та він же не вкусить, пані, — був спробував мовити й парубок, але в ту ж мить Роксолана знов опинилась на його руках.

Хлопця аж захитало.

— Боюсь, боюсь! — волила пані.

— Жовтобрюх зовсім не страшний, — намагався вгамувати її Михайлик.

— А яке в нього кругленьке око, — і ковалева мама піднесла руду зміючку до самісінького носика пані Роксолани і так настрахала її, що коверзуха заверещала зовсім несамовито.

— Злазьте, пані, — суворо наказала Явдоха.

— Ой, не злізу!

— Злазь, кажу тобі! — втрачаючи рештки хлопської поваги, гарикнула наймичка на свою пані.

— Ой, боюсь!

— Злазь, хвойдо, бо вкину гадину тобі за пазуху!

— Кидайте, — зовсім інакшим голосом, спокійно і аж начебто знову сонно сказала Роксолана. — Не злізу все одно.

— Тобто як? — повертаючись після переляку до тям, здивовано поспитав і пан Пампушка-Купа-Стародупський.

— А так. Ось тут і буду.

— Доки?

— Поки не перестану боятись.
— Коли ж ти перестанеш?
— Хіба ж я знаю. Може, ввечері. А може...
— Роксонько, люба, отямся.
— Невже ж ти, Діомиде, не розумієш: твоїй квітоньці страшно.

— Але ж я тут.

— Ти ж не хочеш мене взяти, щоб до ранку носити на руках.

— Але ж, Лано!

— Не хочеш ластівочку свою попоносити? Ось бачиш, яка я, візьми! — І пані вихилялася в Михайлика на руках, і щось там, тепло хитнувшись, визирнуло з-під розхристаної запаски, і хлопець, коли б він був поетом, обов'язково подумав би в ту мить про стиглу суничку, — не про полуницю, а про дрібну лісову суничку, бо ж пані Роксолана ще не мала й не годувала дітей, — але Михайлик не був поетом, і він подумав лише про хиткий білоцвітний кетяг калини з несподівано дозрілою червоною ягідкою на вершині опуклості, — їй-богу ж, саме так і подумав, бо ж не сподівався, простосердий, що ми з вами, читачу, солодкі його мислі підслухаємо й висловимо вголос перед усіма.

Пан Купа мерщій кинувся, щоб перебрати дружину до власних рук, бо вона й сама вже ніби прагнула його. Але тут же попередила:

— Не злізу з твоїх рук до ранку, Діомиде.

— Треба ж їхати далі. Я мушу квапитись...

— Тоді я лишуюсь тут, — і пані Роксолана почала якнайвигідніше вмощуватись на тремтячих руках Михайлика, лукаво й звабно блимаючи на нього знизу. — Попоноси хоч ти мене, Кохайлику, чи як там тебе звуть...

— Його звать Михайликом, — сказала мама.

10

— Кохайлик, Кохайлик, — шепотіла Роксолана, припадаючи до його широких і твердих грудей, де так сильно калатало серце. — Неси мене, неси!

І Михайло поніс її, сам не тямлячи куди.

— Аж до тої осики.

І парубок звернув у траву, до осики.

— Та хутчіше ж! — наполягала мила пані, вздрівши, що Явдоха, Патимé-татарочка та й сам пан Пампушка-Купа-

Стародупський намагаються од них не відстати, щоб, бува, чого не сталось.

І Михайлик надавав ходи.

— Тобі важко, синочку мій, — гукала мама йому вслід. — Ось я тобі допоможу.

— Я сам, мамо, я сам! — відмахнувся Михайлик і аж побіг, бо ж пані Роксолана саме хотіла його про те попросити, і парубок відчув її наказ, як поштовх — уперед!

Роксолана знизу дивилась на обличчя Михайликове, від сонця чорне, як халява, на винозорі соколині очі, на вперту складку біля нижньої губи, і їй вельми приємна була ця гра, бо ж добре бачила вона, як починає лютувати її муж, бо ж чула всім тілом, що Михайлик уже сам не свій.

— Стій! — дедалі більше відстаючи, горлав обозний.

— Швидше, ой швидше, — підганяла Роксолана, обіймаючи Михайлика за шию і, поки їх наздоганяв десь там пан Купа, поки за буйними заростями трав поблизу нікого ще не було видно, цілуючи ошалілого хлопця куди здря. — Ой, мерщій! Ой, прудкіш! Ой, борзіш! — шепотіла йому в ухо анахтемська пані обозна.

Але хлопець зненацька спинився, сам навіть не знаючи чому.

Побоявся пана обозного?

Ні, цей велетень на ту пору про пана й не думав, мовби Купи й на світі не було.

Долинув здаля до хлопця тривожний крик матінки?

Але й голосу матінки він не чув.

Зупинився він, мабуть, сприйнявши тривожний крик перестороги — в самому собі.

Він зупинився і, не обертаючись до обозного, ждав, поки той підтюпцем здалеку дотрюхає до них.

— Бевзь! — солодко видихнула в вухо Михайликові, яріючи від люті на нього, пані Роксолана.

— Злізь на землю! — волав до неї десь там пан Стародупський.

Та Роксолана не відповіла і, обпікаючи Михайлика жарким диханням, прошепотіла знов:

— Колода! — і поцілувала десь там, нижче вуха. — Жеребчику мій чалий!

— Облиш, бо кину! — аж задрижав Михайлик.

— Дурнило! — стиха простогнала Рокса й цмокнула його знов.

— Так і брязну об землю! — перестеріг Михайлик, пригортаючи спітніле тіло, аж їй захрускотіли кісточки.

— Бовдур! — і вона впилась губами в нього ще раз.

— Їй-богу ж, гепну!

— Йолоп! — не вгавала пані і лизала його знов та й знов.

— Якщо ти насмілишся знову... — з погрозою, але вже знемагаючи, мовив Михайлик. — Так і брязну!

— Ідоляка! — аж зойкнула Роксолана і вкусила парубка в вухо.

Він затремтів, але... не кинув.

— Бажанчику ти мій, — вуркотіла Рокса. — Жаданчику ти мій!

Але Михайлик об землю її не кидав, не гепав, не брязкав.

Він тільки обернувся до пана обозного, який уже підбігав до них — і ждав.

— Злізай! — І пан Демид Пампушка-Купа-Стародупський владно схопив її за голу ніжку.

— Тільки до тебе, мій коханий кнурику, — защебетала пані і так легко перескочила на руки обозному, мовби в ній було не п'ять пудів, а два. — Носитимеш свою солодку пташку — день до вечора, ніч, аж до ранку, — і вона, збиткуючися з мужа, лоскотливо зареготала. — Швидше, хутчіше, лебедику! Вперед і вперед!

А Михайлик покірно поплентав за мамою.

Явдоха вела його за руку і говорила так, немов ніяка материнська тривога зараз оце не шарпала їй серця:

— Чого, синку, захекався?

Але Михайлик мовчав.

— Трудна робота, синку?

Та Михайлик мовби й не чув.

— Ми — ковалі, — провадила мама. — А коваль — до всякого діла зугарен.

— Не до всякого, мамо.

— А ти перепочинь, ведмедику. Лягай ось тут! Спочинь, спочинь.

— Віддихай, моє лисеньке сонечко, коли стомився, — казала їй Роксолана чоловікові, налягаючи на найсолодші низи свого, як ми тепер сказали б, контральто. — Постій ось тут, проти голого неба, постій, нехай Бог бачить!

— А ти злізь, голубко!

— Не можу, веприку мій дорогенький.

— Покурити б!

— Ні. Мій коханий Демид ще мені не огид!

— Одну люлечку! — і вже благальне тремоло бриніло в його хисткому тенорі, яким він завше розмовляв з дружиною.

Либонь, уже й ноги не тримали Деміда Пампушку, але, зітхнувши, пан полковий обозний мовив:

— Краплина щастя солодша від барила мудрості, як це казав якийсь прехитрий грек. А в мене щастя — не краплина ж! Ого-го!

— Ціле барило?! — зареготала Роксолана. — Але ж ти сам благав: Господи татку, дай жінку гл'ядку, з великим посагом, а з коротким життям! Але ж не тиш себе надією: я скоро не помру, Пампушко, — мені ж тільки вісімнадцять літ, і моє живуче тіло...

— «Я люблю його, білобумажне твоє тіло, — пристрасно заговорив Пампушка, — сахарні твої уста, павину ходу твою, чорного соболя брови, сірого яструба зір, звабливу мову, твої руки чіпкі, твої зуби тхорині...»

— Це — з «Пісні пісень»? — посміхнулася Рокса.

— І як воно таке — в Святім Письмі?! — промимрив він і зачитав напам'ять: — «Нехай він цілує мене цілунком своїх уст! Ласкавість-бо твоя над вино солодша... Ви не дивітесь, що я смаглява є, — се сонце мене осмалило: сини матері моєї погнівились на мене, веліли мені стерегти виноградник, — власного ж виноградника я не встерегла...»

— Натяк?! — гостро спитала Роксолана. — На моє кубління з паном гетьманом? — зловісними низами голосу пророкотала вона, спалахнувши недобрим вогнем. — Але якщо ти зараз думав саме про це...

— Крий боже!

— То за це ж тобі добре заплачено! І ти зятям собі, моя невдячна Пампушечко...

— Я вже зятимив, моя радість! А щодо «Пісні пісень»... я просто подумав був: наче оспівано там тебе саму... Послухай-но! — І пан Пампушка, зовсім знемагаючи від тягаря, що висів йому на руках, прочитав ще кілька віршів із Святого Письма: — «Що лілея поміж тернами, те мила моя — поміж дівами... Покріпіть мене вином, освіжіть мене яблуками: від любові знемагаю... Ліва рука його під головою в мене, правою мене він обіймає...»

Але на дальше читання «Пісні пісень» із Старого Завіту в пана Пампушки снаги не стало, і він замовк, і вже хотів був знову попросити свою препишну дружиноньку, щоб злізла на землю, аж Рокса проговорила:

— Як же й гарно складено! — і зітхнула, бо ж не була чужа її серцю поезія. Хотіла була додати ще щось таке, але, поглянувши на мужа, зойкнула в душі: «Пика ти упирева! Щучі зуби! — німо лементувала вона. — Вовчий рот! Ведмежа голова! Сичеві очі!» — і все в ній кричало ці слова зневаги, але дружинонька й вуст не розтулила, і її прегарні очі, важкі, великі, темні, як перезрілі вишні, заблисли раптом, наче свінула на них роса. — Добрий ти мій! — промичала вона від ненависті глухо та низько, неначе простогнала.

— Добрий-таки, — радо погодився Пампушка.

— А ліпших вішають, — немовби жартома шпигонула Роксолана.

— Щирісінька правда, — знов не заперечував обозний.

І посміхнувся якимось мислям, вишкіривши перед коханою жоною чорноту замість двох передніх зубів. Вони ж, оце чудернацьке подружжя, вже легко навчилися одне одного розуміти.

«Доброти в тобі, як у голомозого чуба», — гірко подумала дружина.

«А в тобі кохання задля мене... хоч трісь, а до мужа пнись!» — у мислях відповів їй Пампушка, бо завше волів думати про людей щось погане. А вголос мовив:

— Коли б ти не пішла, моя люба, за мене, я віддав би душу Богові.

— Таку душу? Богові? — і дружинонька, жартуючи, сказала те, що думала: — Таж Господь Бог такої й не прийме!

І зареготала на його руках.

Цей милий жарт додав обозному сміливості:

— Покурити б...

— Неси мене, неси... Жадаю!

І пан Пампушка-Купа-Стародупський, здавшись на такий аргумент, мерщій поволік її кудись далі, в траву, сподіваючись на негайне потвердження її слова про щирю любов.

Вони ж таки й побралися з великої любові, хоч, правда, крім кохання, в обох були до шлюбу й усякі інші приво-

ди: не тільки багатство самого Пампушки, а й воістину царський посаг, що його дав пан гетьман, Гордій Пихатий, прозваний у народі Однокрілом, за своєю молодісінькою покоївкою, яка в п'ятнадцять літ стала йому й коханочкою (бо ж одному, бач, падлюці, було холодно спати), тілостою й до всіх приязною Параскою, яку саме пан гетьман і прозвав тоді Роксоланою (що з давніх-давен означало ні більше ні менше, як «Україна»).

І пані Параска-Роксолана, не дуже й шкодуючи за виноградником, котрого змалечку не вберегла, знущаючися з товстуна осоружного, поганяла його, кепкувала, тішачи свою душу:

— Неси мене, неси!

А сама ж тим часом думала тільки про того лобуряку, ведмедяку, ідоляку Михайлика.

12

А милий лобуряка той, лігши на виткане материною рукою рядно, що було на двох одно, картате, барвисте, схоже на плахту, підіклав собі кулак під щоку та й блимав, ненароком наче, на той вибалок, куди поніс Пампушка свою пані, аж поки неня не повернула його носом до небес:

— Поглянь! Ген... бачиш?

— Бачу, мамо, — так само пошепки озвався Михайлик, перевертаючись на спину і вздрівши двох величних птахів, що кружляли над ними в високості, пориваних не вітром, а весняною любовною грою і свободою льоту, і все в них раптом видалось Михайликові незвичним, і чудним, і чудовим, аж очі йому спалахнули від захвату красою волі. Він іще важко дихав після тої пригоди з Роксоланою, але вже голос його звучав не так хрипко, коли він мовив: — Я таких, мамо, ще й не бачив досі.

— А в степу не часто й побачиш: це, синку, соколи! — і Явдоха, припавши хлопцеві до вуха, прошепотіла: — Такі ж ось двійко птахів, кажуть старі люди... — і, озирнувшись, додала ще тихше: — Вони попереджають завше про появу Козака Мамаю.

— Мамаю? Та, може ж, це й не ті? Га? Мамо?

— Не знаю. Чула тільки, буцім так вони й літають перед ним, двійко соколів, віщуючи його появу.

— А чи ж ви коли його бачили, мамо? Козака того? Бачили?

- Прапрадід мій зустрів його колись.
- А ви?.. Хотіли б? Чи боїтесь?
- Чого б то чесній матері бояться Козака?!
- А все-таки...

Явдоха ворухнулась була щось відповісти, але здалось їй, буцим уже куняє хлопець, і вона сиділа над ним тихо й сторожко, сама собі нишком, як молитву, проказуючи звичні пестливі слова, ніби йому було оце не дев'ятнадцять, а тільки п'ять чи шість.

— Мій цвіркунчику, — шепотіла над парубком мати, — моє зозулятко! Кучерявчику мій, пострибунчику! Лебеду мій прехороший! Патретику мій достеменненький!.. Ти ж, бач, вузличок мій тугенький! Горобчику мій проворненький... — і доброта материнська струміла з усіх зморшок її чистого та виразного лица, доброта до всього й до всіх, доброта в голосі, в погляді, в будь-якім русі, в зітханні, в розмові, в мовчанні, доброта, як те й належить матері, будь-якій матері, всім матерям всіх часів і народів, матері, неньці, мадонні, яку Господь Бог сотворив задля добра, задля миру, задля сліз, проливаних тисячоліттями — над помилками й прогріхами нерозумних дітей, хоч Явдоха, правда, й не плакала зараз, але все-таки їй чогось було сумно, як і завше матері, що схилилась над сином, котрий став на порі.

Мати оберігала сон Михайликів, хоч парубок, перевернувшись горічерева, спати й гадки не мав.

Він дивився в небо на двійко птахів, які немовби віщували спіткання з таємничим Козаком Мамаєм, що про нього всякі дива в народі переповідали з покоління в покоління, але скоро й думки не лишилося в Михайлика про Козака того, бо ж і не сподівався хлопець будь-коли зустрітися з ним, — Михайлик-коваль просто лежав собі в траві і пильно дивився в небо.

Ті соколи небавом десь поділись, але чимало птиці було тоді в степу й без них: і дрохви, і журавлики, і теруки, і горлиці, і гуси, і качки, і грайворони, і хохітви, і шуліки, і степові орли, — і все це було тоді таке плодюче, що яка-небудь куріпочка за місяць вилуплювала зо три десятки пташенят, — і все тее птаство в степу так дуже туркотіло, крюкало, щебетало, стогнало, курникало, пищало та співало, що птичий грайгомін над степом не вгавав ніколи, бо й чайки там квилили ще, і лебеді сур-

мили, і жайворони прославляли сонце, і весело базікали шпаки, і все те тішило Михайлика, і він, занадто молодий, жар-птиці ще не шукав між ними, і в той день ковалеві здавалось навіть, же найгучніший голос має невгамовний коник-стрибунець, бо той сюрчав під самісіньким вухом, щось таке ловке сюрчав, аж парубок забув про все на світі і теж сюрчати взявся — хто кого пересюрчить, а потім ще й лебедином сумним засурмив, заквилив чайкою, заспівав соловейком, бо ж мав хлопчина хист: передражнявати голоси людей, звірів і птахів, співати на всі голоси.

— Що це воно там їде? — раптом спитала хлопця матінка, помітивши віддалік на дорозі якусь валку.

Та Михайлик, заслухавшись презграйної степової пісні, питання того й не дочув.

А мама поспитала ще раз:

— Що це воно суне?

Михайлик, скочивши, поглянув уперед по дорозі.

Він був бистрозорий, мов сокіл, і все добре бачив: і велике й дрібне, і далеке й близьке, і те, що треба, і те, чого не треба.

Степовий шлях ніколи не спав: при самім обрії чорніла-таки якась довженна валка: воли, вози, кілька верблюдів, два-три вершники, десятки людей пішака.

Поглянувши, Михайлик стрепетав:

— Чумаки!

А стрепетав тому, що років з десятків уже як його батько, Іван Виногура, прозваний на Січі Недочортом, пішов з чумаками в Крим по сіль. Пішов та й не вернувся, та й не було об нім ні слуху, ні прósлуху.

— То, кажеш, чумаки? — перепитала мати.

— Що це воно там суне? — спитав лагідним та приємним тенорком і пан обозний у своєї впокороної дружини, коли вони, обоє дійшовши жаданої згоди, з вибалка степового повертались до голубого ридвана.

— Чи не пан гетьман? — з обережним побоюванням спитала Роксолана, знаючи, що чоловік її має надію стріти ясновельможного, Гордія Пихатого, прозваного Однокрилом, саме на цій дорозі, саме тепер, але не тямлячи, яким лихим духом він дише на гетьмана, як він боїться його, як

він стелеться під ноги та лиже йому все, що тільки можна лизати, і які підступні каверзи він супроти Однокрила намишляє, маючи намір колись одняти в нього булаву.

— Ясновельможний?! — аж стенився пан Купа, поважно й сановито взяв дружиноньку за ліву руку, ступив на шлях, щоб гідно зустріти гетьмана і його по́чет, аж навіть почервонів од раптового хвилювання, але схаменувся: на нім не було ж ні жупана, ні черкески, а сама лишень, заради літньої спеки, лепсько мережана й досить-таки засмальцьована в дорозі спідня сорочка, заправлена в широченні шовкові шаровари, а на Роксолані ж, бач, лишалось одержі й того менше — так він її пошарпав, поки вони доходили злагоди в тому вибалку.

— Вбиратися! — скомандував він тим полубаском, яким ставав його гнучкий тенорок тільки для слуг та посполитих, і все довкола миттю закипіло. — Мерщій!

Патиме́, полонена татарка, разом із Явдохою, матінкою Михайлика, та з кількома молодими наймитами заходились роздягати, щоб мерщій по тім одягти й причепурити, дружину полкового обозного, бо ж вона, видимо, не мала слуг за людей і нітрішки не соромилась того парубоцтва, та й челядники вже, нівроку їм, позивкали, бачиться, до спокуси, чого ми не можемо сказати про себе й притьмом одвертаємось, щоб і справді часом не підгледіти якихось, як ми сказали б нині, дамських таємниць, та й переходимо похапцем за грушу, туди, де відбувалося вбирання самого пана Купи.

Хвалько та чвань, як усі обозні, взяті разом, він був чепуруном і галанцем. Аж надто опасистий та огрядний, пан Демид, важкий та куций, ледачий та запанілий, він був напрочуд моторний, бистрий, тож і одягався він так хутко та зграбно, аж очі боліли дивитись на нього, бо все на нім мерехтіло й рябіло, а слуги та джури ледве-ледве встигали за ним, та й жона його, від ридвана, як і завжди в такі промітні хвилини, не без приємності поглядала на свого зугарного старого, що жив, як турок: чим старіший, тим яркіший.

Ніби на якого превелебного архієрея, на голову мерщій насунули йому важенну шапку, схожу-таки на митру, бо саме шапка була тоді найпершим козацьким одіянням: будь-який козак волів радніше вийти поміж люди без штанів, ніж без бодай драної бирки на голові чи в руках...

Вкинули челядники тут же пана Купу і в не дуже рясні шаровари, пошиті ліктів так із двадцяти, а не з повних тридцяти шести англійського сукна, з матнею не до самої землі, вкинули в штани й чималий жмут полину, щоб вигнати зайвину бліх, наділи на нього й черкеску штофну, зелену — аж очі вбирала! — з «травами», тобто з розводами, ще й із брижами ззаду, з невеликими оксамитними жовтими закаврашами, які тримались над його червоними кулаками на срібних гапликах, — цяцьковану золотими гудзями та шнурами.

Напинаючи на себе пишні шати, пан обозний поглядав вздовж дороги, погейкував на слуг, покинував на старішого джуру, сивісінького вже діда, що раз по раз витирав обозному з лисини піт, бо ж на весняному осонні від надто хвиткого вдягання панові Купі було вже таки непереливки.

— Чого це пан Купа задля чумаків так убирається? — пошепки спитав Михайлик, підступивши до матінки, що саме надівала на голову вбраній уже Роксолані щирими перлами цяцькований соболевий важкий і теплий кораблик.

— Хто збагне душу панів начальників, — досадливо здвигаючи плечима, одвічала мати.

А слуги та джури вже обкручували товстенний поперек обозному малиновим поясом з турецької єдвабної шалі — чверті зо дві завширшки та аршинів з п'ятнадцять завдовжки, з золотими пацьорками, які теліпались на череві. Чіпляли вже й на крючечки, попришивані до черкески, по пістолю, ввіткнули за пояс кинджал, прилаштували ще й срібну мережану порохівницю, а потім і шаблю на двох кільцях, хоч і одвик уже Демид Пампушка од війни чи од будь-якого справжнього чоловічого діла, хоч і тепер хотілось би йому козацької слави заживати, бо ж саме по ній була тоді й шана від людей на Україні, але... кіт їв би рибу, а в воду не хоче, — отак! — тож полковий обозний полюбляв останнім часом на бойовиська поглядати здалеку.

А тим часом, чіплявши на пана Пампушку всю належну козацькій старшині зброю, слуги та джури вже ледве дихали від хапанини, але, сповняючи пана свого накази, квапились дужче та дужче, бо ж обозний кріпко лаявся й підганяв, щоб не стати в половиннім строї перед очі ясновельможного, супроти котрого коїв нишком чималі капості, зазіхаючи на гетьманську булаву.

— Чи далеко гетьманський поїзд? — звернувся обозний до Михайлика. — Поглянь лишень!

— Пана гетьмана ніде не видно, — спроквола озвався парубок.

— Хто ж там суне?

— Чумаки, — голосом пані Роксолани, напрóдиво схоже на неї, відповів молодий, і пан Купа-Стародупський обернувся до жінки.

— Що ти сказала? — спитав він здивовано.

— Нічого я не казала, — знизала плечима Роксолана, бо ж їй і справді-таки в ту мить причувся її власний голос, хоч вона ж не роззявляла й рота.

— Чумаки йдуть, — своїм звичайним голосом повторив молодий коваль.

— То чом же ти мовчиш?!

— Хіба ви питали?

— А ти? А ти? — присікався обозний, приступивши до дружини й ледве досягаючи її пишних грудей. — Хто сказав, буцім їде сам гетьман?

— Тож я наздогад, — посміхнулась Роксолана і мерщій зірвала з голови намітку, тоненьку, як дим, і стала скидати з себе пишні вбори, бо було-таки над силу жарко. — Роздягайся, лебедиду, й ти.

— Жодна робота не повинна пропадати марно, — премудро мовив пан обозний і, кивнувши слугам, знову взявся до переодягання, щоб покрасуватись бодай перед чумацтвом.

Слуги швиденько нап'яли на нього жупан — широкий, довгий, з тонкою дротяною сіткою всередині, котра мала захищати пана обозного від удару шаблі, — жупан кармазиновий, як жар червоний, гаптований, з гудзиками щирозлотними — на полах, на рукавах, на рóзпорах вильотів, попрорізуваних там, де згинається лікоть...

І пан полковий обозний на шляху вже й сам видів ранніх чумаченьків, котрі, рушивши до Великодня, вже повертались додому, та й пісню вже чув: «Над річкою бережком ішов чумак з батіжком...» — і хоч то й були не зацні пани і не козацька старшина, він поспішав свої опецькуваті й ковбасуваті руки просунути в вильоти, щоб на кожній вийшло по чотири рукави, що два з них облягали руку, а два вільно метлялись позаду...

Чумацька пісня з виразним алегрето залунала зовсім близько: «Мені шляху не питать, прямо степом мандрувать...» — і коли пан Демид, причепурившись, вийшов на середину дороги і, випнувши черево, почав, як воно й годиться панові начальникові, вписаному до запорозької, як ми тепер сказали б, номенклатури — десь поміж бунчуковим товаришем та писарем суду генерального, — почав наш обозний надиматись, напрінджуватись, набундючуватись, напружуватись, нажаблюватись, нагиндичуватись (хоч і хтозна — чи й були тоді гиндики в нас, на Україні, бо ж їх тільки року 1520 вперше привезли до Європи з Америки), напутрюватись, мов сич на сову, мов квочка на дощ, надуватися і червоніти, та так же й ловко, що пані Роксолана аж замиливалась, на свого мужа дивлячись, і аж розсердилась, забачивши, як байдужісінько проходять повз нього чумаки з наймитами своїми в чорних, навмисне від нападу нужі просочених дьогтем сорочках, з півнем, що куняв на передній мажі, котрий будив чумаків у дорозі щоранку, нагадуючи про рідну хату — вони, оці наскрізь пропечені сонцем і обшарпані всіма вітрами добрі люди, ішли вони та й ішли мимо нажабленого полкового обозного, мовби перед ними на дорозі не було ні пана, ні ридвана, ні пихи прегидкої, — хто на воликів собкав, хто покрикував на двох верблюдів та сумну віслючку, що плентала за валкою, хто з передніми чи задніми товаришами перегукувався, хто сам собі думку снував, а хто й виспівував: «Прямо степом мандрувать, гей, гей, долю доганять...»

15

І не стерпів той чвань зневаги до рангу свого, одступив на крок від голубого ридвана й загукав на чумаків огидним панським полубаском:

— Що везете-е-е?

Але, співаючи, балакаючи між собою, чумаки йшли повз пана полкового обозного, наче проз копицю сіна, ішли та й ішли побіля своїх величезних дубових маж, і ніхто — нічичирк!

А Михайлик тим часом поштиво вклонявся до всіх, хто минав його, і пильно вдивлявся в вусаті, пропечені сонцем обличчя, але незабутніх батькових рис ніде серед сотні людей він не вздрів.

— Добридень, дядечку! — до всіх озивався Михайлик, бо ще й голосу хотілося почути в кожного.

Та й голоси були не ті.

— Рости великий, парубче, — гречно відмовляли йому чумаки.

— А я й так немалий, — ніяковів хлопець, бо ж він завше соромився зросту свого й неоковирності. І вклонявся знову: — Добридень, дядечку! — І кожен чумакак відповідав цьому ставному молодикові яким-небудь приязним словом.

— Куди верстаєте дорогу? — вклонялась до них і Явдоха, тримаючи синочка за руку.

— До Києва, неню, — відповідали чумаки.

— Боже помагай! — напучувала жінка і так само пильно, як і син, але вже без надії знайти коли-небудь чоловіка, оглядала кожного, щоб побачити бодай кого знайомого, хто міг би хоч про Йванову долю сказати гірке слово.

— Чолом, матусю! — одвічали їй чумаки, простуючи далі, бо чемність серед простолюду в усі віки була свята й висока, а бундючних гевалів, непоштивих та негречних, не любили добрі люди ніколи й ніде, хоч би й були ті нечеми значними панами, вельможами, головами чи начальниками, — не любили мугирів отих, зневажали навіть, — тому ось і проходили всі ці люди проз пана обозного, проз велике цабе, ніби й не помічаючи його і не вітаючись: адже звичай велів вітатись першими з усіма стрічними не чумакам, бо ж тії були при вельми важливому ділі, а всім тим, хто зустрічав їх, крім хіба людей старих, що їх чумаки й самі вітали... Про все це мені розповідала колись моя бабуся Ганна, чумакова дочка, що й сама колись бачила, як ходили чумаки по роздольних землях України з прегордим почуттям заслуженої до себе поваги: життям важачи, ті сміливці привозили з Півдня та Сходу не тільки сіль та рибу, а й ліки та книги, калган, і перець, і грецькі вина, і кінську зброю, і свинець та оливу, і порох, і коштовні тканини, і всякі заморські дива, і чутки та звістки з усього світу, — хоч найголовнішим ділом чумаків була все-таки сіль, без якої народ жити не міг...

І панові обозному на думку спало ущипливе дражніння чумаків: «Хоч і воза попомазав, дак і солі ж попоїв», але він промовчав, бо так же заманулось йому помацати й понюхати, що ж везуть чумаки, аж він перед ними зняв шапку.

Але вклонитись пан Пампушка-Купа-Стародупський все-таки не міг, негнулись в'язи, і він, трішки перелю-

мившись у попереку, сказав з басá поважному чумацькому отаманові, мудрому знавцеві степових шляхів, котрий обійшов пішки не один десяток країн, а тепер ось повагом, при самій половині валки, наближався до Купи.

— Поздоров Боже вам! — вичавив із себе вельможний пан.

— Поздоров Боже й вам, — чемно відповів отаман.

— Помагайбі!

— Спасибі!

— Куди чвалаєте?

— Не «куди» питай, а «звідки».

— А що ж ви пак везете? — принохувався пан обозний.

— Веземо хуру.

— А в хурі? Не торохтія ж? Не порожнем?

— Чорноморського по́лову рибу, — відмовив отаман ватаги, не спиняючи, проте, воликів, бо, щоб стати одному, треба було б зупинити всю валку.

— Носом чую, що рибу, — мовив обозний, ідучи поряд з отаманом. — Осятрину? В'ялену?

— Всяку.

— Продайте.

— Скільки?

— З десяток.

— Возів?

— Рибин із десяток.

— Задля десятка та розпаковувать мажу?

— А коли два?

— Два вози?

— Два десятки...

— Гей-гей! — погукнув отаман на волів.

— А прич риби? Що везете? Крім риби? Га?

— Лиманську сіль, — спроквола відмовив отаман ватаги.

— Бачу, що сіль. А ще? — І пан Купа досвідченою рукою полкового обозного помацав ряденце на одній туго вшнурованій дубовій мажі, від якої солодко тхнуло чимось вельми знайомим, але чудно несподіваним посеред степу. — Чи не ладан?

— Ладан, паночку.

— Продайте трішки!

— Жменьку? — глузливо поспитав чумац.

— Купимо цілий мішок! — докинула й своє слово Роксолана.

— Кепкуєте, пані! — розсердився чумак.

— Навіщо нам стільки ладану? — підозріло обернувся до дружини Пампушка.

— Діомиде! — покрикнула пані, і обозний обачно замовк. — То продасте? — ще раз поспитала Роксолана в сердитого отамана. — А коли два мішки?

— Бувайте здоровенькі, пані мила! — гречно сказав той і озирнувся назад, де хтось загукав: «Цабе! цабе!» — бо волики, взявши вліво, мало не розбили матицею своєї мажі визолочену приступку голубого ридвана, а домашній півень десь там, попереду, пресердито заспівав що було сили.

Обозний кріпко вилаявся і, схопивши Роксолану за пухкеньку ручку, спитав:

— Навіщо стільки ладану?

— Во славу Божу, — тоном святенниці відмовила прегарна пані.

— Гріхи замолювать.

— Не маю ще.

— Є, видно... А з ким? З ким нагрішила? Свята та божа! Нагрішила вже? Нагрішила? Кажі!

— Ще ні... на жаль! — І Роксолана загадково посміхнулась, аж панові обозному скортіло обійняти її а чи вдарити. — Я купую ладан задля тебе.

— Ти на що натякаєш? — обережно спитав пан Купа-Стародупський.

— Не на гріхи. На всі твої гріхи — мені начхать.

— Тобто як?

— А так... — І пані Роксолана чи не вперше в житті задумалась.

— Гріхи — то все в минулому, — раптом заговорила вона.

І щось чудне забриніло в її низькому голосі, аж пан обозний нашорошив вуха, чекаючи, що жінка скаже далі, бо ще такої гострої мислі в її очах він досі не вбачав.

Чумаки чвалали вже ген-ген, і десь рипіло немашчене колесо, і пісня відкочувалась у близьку балочку, та Пам-

пушка вже не чув того й не бачив, так його зацікавило щось у мові дружини, і він чекав, що тая скаже далі.

І дружина сказала:

— Гріхи — то завжди минуле. А мене турбує твоя дальша доля, твоє таланіння в житті: сьогодні, завтра, через рік.

— Мені щастить, голубко.

— А ти тільки подумай: щосуботи стромляєш ти на ставнику в соборі одним одну велику свічку...

— Але ж ізукану з півпуда воску, з кружечками, і нарізами, з хрестами, з червоним пояском...

— Тільки одну! Одну — поміж тисячами свічок у велелюдному соборі, де вже й не розбереш, хто саме її ставив. Та коли б наш Бог мав розуму на тисячу богів, то все одно не розібрав би — де чия! А коли пан Бог такий до тебе ласкавий за одну лише свічку та за дрібку ладану, котру ти скурюєш по неділях у себе дома, серед міста, де святами кадять йому всі... то що ж було б, коли б ти оце зараз сам-один серед степу, на безлюдній видноті, та скурив би йому хвалу з повнісінького мішка ладану. А то й із двох! А то й з цілого воза ладану! Подумай лишень...

— А я вже подумав! — зненацька скрикнув пан обозний і, скинувши на землю свій пишний жупан, у самій лише черкесці, скочив на вгодованого коня, що в нього був зад як піч, а ноги як ступи, і помчав наздоганяти ватажка.

— Чоловіче добрий, постривай!

Але ватаг валки чвалаєм човгав далі, тягнучи по землі предовгий батіг та сам собі мугикаючи: «Ой ти, жоно чумацькая, чом не робиш, тільки журишся?» — і покурюючи люльку та дбайливо поправляючи над берестовою люшнею суху соснову гілочку, — вони ж бо стирчали на кожному возі задля спомину про рідний дім, — думки про жінку та дітей снуючи, отаман ішов та й ішов, і пана обозного криків не чув-таки, бо про зустріч із голубим ридваном уже забув і думати.

— Зупинись, чоловіче! — горлав обозний, наздоганяючи отамана.

— Не варта шкурка вичинки, — буркнув, не спиняючись, байдужий до всього чумак.

— Куплю ладан гамузом! — волав обозний.

— Усі три вози? — глузливо звістився чумацький проводир і навіть люльку з рота витяг, так йому стало смішно.

— Три не три, а віз куплю!

— Грошей не вистачить, пане, — і валка, так і не спинившись, тоскно порипуючи, сунула й сунула далі.

— Поторгуймось! — І шия Демидова, що раптом стала товщою від голови, аж наче розжарилась, як бовванець у ковальському горні.

— А що ж... поторгуймось, — несподівано погодився ватаг, гукнув товаришам, і чумаки спинилися біля високої степової могили.

— Та чи ж ти, пане, православний? — підозріло спитав отаман.

— Ще й який!

— Не католик? Не уніят?

— Та я тобі за такі слова...

— Перехрестись лишень!

Пан полковий обозний осінив себе широким грецьким хрестом.

— Гляди, щоб до якого-небудь костюлу цей ладан не потрапив, чого доброго... — сердито пробурчав одноокий та сивий чумак. І додав: — Присягни!

І пан обозний, витягнувши з-за пазухи на ретязі золотого хреста і образок свого святого, Діюмида, що значить по-грецькому «божа рада», поцілував та, на схід обернувшись, тричі перехрестився, і вони почали торгуватись.

Ставши посеред степу табором, торгувались вони з чумацьким ватажком цілісінький день, торгувались ніч, потім іще день, аж пики їм порозпухали, бо випили вони за тим ділом удвох із отаманом три барила чорної персіянської горілки, поки, нарешті, не поладнали: платить обозний за хуру ладану аж два мішки червінчиків — усе, що було при ньому в дорозі, та ще й разок щирого перлового намиста, в Роксолани взятий, на додачу, — а так це вийшло дорого тому, що був то вельми коштовний світлий ладан, олібанум, який з Аравії, чи з Африки, а чи з острова Кіпру — через Аден, або Єгипет, або навіть і через Лондон, Бомбей, а то й через Китай, — коли як трапиться, — завжди проходив довгий-предовгий шлях, поки потрапляв на чумацькі паровиці.

Чумацькі паровиці, тим часом добре попідмазувані, вже десь порипали собі далі, до Києва, вже й пісня розтанула в степовім мареві, далеко на шляху:

Ой по горах сніги лежать,
По долинах води стоять.
А по шляхах маки цвітуть.
То не маки, а чумаки —
З Криму йдуть, рибу везуть...

А Явдоха, ковалева матінка, все мовби чула та й чула ту пісню, що давно вже згасла десь понад степом.

Вже й мішки з ладаном джури та слуги поперетягали на круту степову могилу, що бовваніла край дороги, та й пан Пампушка вже вилежався під ридваном, надвечірнього пругу сонця дожидаючи, а пані Роксолана, і лаючись, і плачучи за своїм перловим намистом, яке подарував їй гетьман Однокрил, коли вона з ним їздила до Неаполя й Відня, дорікала чоловікові:

— Щоб тебе орда взяла, проклятого дуринду!

— Уже не рада гнида, що вийшла за Демида? — питав пан Купа, ображений у своїх найкращих почуттях.

— Та щоб тебе хапун ухопив, голомозого! Таке намисто, таке намисто...

— Буває, що й муха чхає...

— Але навіщо тобі ціла хура ладану?

— Сама казала ж...

— Я сказала: мішечок. А ти...

— Розумну гадку треба... так би мовити...

— Невже тобі не шкода грошей?!

— Грошей, грошей! — і Купа аж поперхнувся: розмова ця і йому шарпала душу, бо ж він був жадібний до червінчиків, хоч і не добирав того, що побрязкачі — для розумного лише могутній засіб, а для дурноверхого — сама ціль. І тому, трішки зараз труснувши калиткою, він уже й сам шкодував за відданими чумакам двома торбами золота, і слова коханої дружини тляли його, наче серпом по литці. Але... мусив же він оборонятись!

І він дружину переконував:

— Ми ж оце за таким важним ділом їдемо, що Божа поміч потрібна аж-аж-аж!

— Та він же вчадіє, твій пан Бог, од цілісінької хури ладану!

— Добріший буде за таку хвалу.

— Таж йому й на думку не спаде, скільки в цей проклятуший ладан угачено грошей, — і пані заплакала. — Ще й намисто моє перловеє... щире!

— Одчепись!

Але ж у Роксолани очі раптом заграли знов.

— Ми вчинимо ось як, — сказала вона, — частину цього ладану — Богові. А решту ми в городі продамо. Га?

— Такому панові, як оце я, крамарювати?!

— Я бачила в Голландії, в Німеччині, в Італії — там крамарюють й не такі пани, як ти. Ото! Стида вже в тім нема. А ладан... я вторгую за нього добрі грошики й без тебе, мій лисунчику дурненький, — і жіночка вже витерла сльози.

А пан обозний, заклопотаний якоюсь думкою, не уважно сказав:

— Одкаснись!

— Застав телепня моркву стругати...

— Одлипни!

— Цур дурня!

— Замовч! — і пан Пампушка-Стародупський, щоб відкараскатись від нападу, подався до челяді, що стояла табором трохи осторонь, і срібним голоском наказав: — Пора до діла!

— Тринди-ринди — з гори чорт! — буркнула Патиме по-татарському й заходилась коло якоїсь роботи.

Кріпаки й наймані слуги вставали одне за одним, але панові здавалося, що вони муляються й не квапляться, тож і голос його став трохи нижчий:

— Нум! Нум! Нум! — і вже й начальницький полубасок прорізався, коли він наказував наймитам розв'язувати складені на вершечку могили мішки з ладаном та й висипати його купою в траву, і все панові здавалося, що хлопи та джури пораються аж надто загайно, і він, стримуючи лють, щоб не нагримати на ледацюг у таку врочисту хвилину, вже найнижчим, штучним своїм панським басюрою гукнув:

— А викрешіть вогню, ви, бовдуряки, йолопи й тумани! Вогню мерщій!

Вогню заходились кресати всі, хто там був, а з ними й наш молоденький коваль, мамин синок Михайло.

Кожен витяг із шапки-бирки нехитру «справу» (кресало, креміль, губку та в кінській сечі вимочений гніт), та

й за мить підпалили й роздмухали всі джури й челядники по доброму віхтю торішньої сухої ковили.

Тільки в Михайлика тирса чомусь не горіла ніяк.

Важенні іскри, як зірки серпневі, сипались додолу марно. А він кресав та й кресав.

І мати скоренько вихопила із невмілих рук чоловіче причандалля, — безбатченко ж тільки тепер оце самотужки вчився курити, — та й, миттю вкресавши вогню, вселила його в жмут шовкової трави.

— Я сам, мамо, я сам, — тільки й устиг промовити хлопець.

Та в руках у матінки вже лагідно палахкотів веселий вогник.

— Попід ладан вогню, попід ладан! — погукував Пампушка. — Підкладайте з усіх боків. Нум!

І було в пана таке натхненне обличчя, таке червоне й спітніле від турботи, таке мужнє бодай на мить, аж пані Роксолана, вражена, замилувалася з нього нишком, бо ж він їй починав подобатись.

А пан аж підтанцьовував.

А пан аж товстенькою ніжкою дригав.

І все з надією дивився в небеса.

Аж Михайлик у матінки стиха спитав:

— Чи не ума стерявся наш пан Купа? Та й навіщо одній людині посилати до Бога стільки хвали?

— Панам начальникам завше треба бути перед усевидящим оком пана Бога. Але... помовч! Нехай їм грець...

А пан Пампушка волав уже кричма:

— Роздувайте!

І сам, давно вже скинувши препишні шати, теж ліг кругленьким черевцем на землю і так надимався, дмухаючи, аж навіть його лиснюча лисина набрякла кров'ю й перестала блищати, а очі палали захватом.

«Боже мій, Боже, — думав він. — Чи ти ж помітиш мене, грішного? Моє старання, моє кадіння, мою любов?» А в душі бриніло: «Чи ж не підуть марно мої грошики, витрачені на цей ладан?» — І він лопатою працював запопадливо, як давно вже того не було.

А коли синій племінь пойняв нарешті всю купу ладану, пан Купа звівся, перехрестився тричі і, підвівши чисті очі до неба, завмер.

Але раптом стелюся.

Проказуючи звичну молитву, «оченаш» чи «достойно», обозний помітив у піднебесній високості сокола та соколицю, які то ширяли, то шугали ген над самим вогнищем пана Купи-Стародупського.

— Ах, матері ж вашій ковінька! — в досаді скрикнув пан Демид і, недовго думавши, вихопив стрілу з сагайдака якогось джури, рвонув тятиву, але спустити не встиг, бо за лук, сам того не тямлячи, що робить, уже вчепився вражений Михайлик.

— Пане! Схаменіться!

Щось таке скрикнула по-своєму й татарка Петиме́, бо ж сокіл і в них є птах священний.

Зойкнула і наша Явдоха:

— Бійтеся Бога, пане!

— Межи мною та Богом у таку святотаємну мить не потерплю нікого, навіть дурного птаха, — велемовно відповів обозний, але, глипнувши на велетня Михайлика, на його тремтячі, аж білі губи, на його прездоровий кулак, на його жаркі очі, Пампушка лук опустив, стрілу відкинув, аж навіть зітхнув, мовби і йому самому чи не легше стало на серці, що не вбив зопалу того всіма звичаями заказаного білозерця-сокола, бо ж пан Демид стріляв завжди не хиблячи.

І він знову звелів:

— Роздувайте!

Наймити старались, і скоро на степовій могилі купа ладану закуріла й пойнялась полум'ям, і воно здіймалося вгору, і кожен прагнув поглядом — за ним, і кожному, звісна річ, кортіло подивитись на небо, де мав такої урочистої хвилини бути близько й сам Господь Бог, але пан полковий обозний, насупившись і погладивши себе по лисині, як те бувало з ним у скруті чи роздратованні, спитав нарешті:

— А що ви там, на небі, забули?

— Бога, — знизала плечима Явдоха.

— А зась! Із Господом Богом справу зараз матиму тільки я. — І наказав: — Дивіться в землю. Та роздувайте ж!

Запашний та білий стовп куріння підіймався вище й вище, і сльози наvertsалися на очі обозному, немовби й сам він злітав туди, аж до Бога, живцем в небо просячись, і пан хрестився та хрестився, хоч поклонів і не бив, щоб не одвертати зору від небес.

Аж раптом звелів:

— А тепер одійдіть! — І зацний пан Пампушка-Купа-Стародупський, пишаючись, як у хомуті корова, казав ще й далі: — Одійдіть же! Ще трішки, ще! Хай Господь бачить, хто саме пускає до нього таку велеліпну хвалу, — і вищирився, як на Великдень печене порося, вибитими двома передніми зубами. — Нехай пан Бог роздивиться. — І тихим та тремтячим голосом покликав: — Роксолано!

Пані Параска підійшла.

— Ти біля мене стань.

Дружина стала поряд.

— Отак! Ти мусиш бути тут. Бо ти ж — моя шлюбна дружина. А ще давнеколишні греки говорили, що кохана жона Богом дана, як і смерть!

І пан полковий обозний з любою своєю жіночкою, за руки побравшись, у молитовнім екстазі не чули, як кажуть, і пупа на череві, та й линули до Бога, поглядами проводжаючи солодкий дим, що білим стовпом здіймався вже до самих небесних чертогів.

— Коли чого треба, дери очі до неба, — тихо пирснула розпроехидна Явдоха.

19

А там, на небесах, Господь, мало не гупнувши вниз (йому ж від понадмірного кадіння в голові замакітрилось), так сказав святому Петрові:

— Петре, гов, Петре?!

— Ну? — знехотя, куняючи над новим французьким романом, озвався апостол Петро.

— Хто це до нас таку хвалу пускає?

— Та вже пускає хтось.

— Сильна хвала.

— А сильна.

— Ще й не бувало такої.

— Та не бувало ж.

— Усе по дрібочці, жаднюги, по зернятку палять у кадильницях той ладан.

— Таж кожне зернятко, Господи, грошей стоїть!

— А тут же — ціла купа: возів, гляди, зо два?

— Не менше.

— І хто б же оце воно отак ладанить?

— Коли б же я знав!

— А ти не лілуйся, Петре. Спустисть.
— Боже милий! Після наїдкуватої вечери...
— Спустисть-но і довідайся: хто він такий і чого він хоче з нас за свою хвалу?
— Та, мабуть же, за велику хвалу немало й хоче.
— А ти спитай: чого йому треба?.. Іди, йди!
— Поки встанеш, поки злізеш, поки дійдеш... — І все-таки почав озуватися без ніяких онуч, — на небі ж онуч не держатимеш! — у руді старезні чоботища, які вже, либонь, з добру сотню років не бачили ні краплі дьогтю.

А пан Господь, — надто вже тішило його таке щедре кадіння, — тим часом пильно принюхувався, вдихав приємні пахощі священної смоли і... раптом сильно чхнув.

Закрутив носом і святий Петро.

— Палене пір'я? — здивувався Господь Бог.

— Палене пір'я, — погодився і апостол Петро і теж так дуже чхнув, аж навернулись сльози.

Вони обоє дивилися вниз, на землю, але нічого до пуття вгледіти не могли, бо ж окуляри в сімнадцятому столітті були на небесах ще не дуже й звичним знаряддям, та й хтозна, чи зважились би тоді сам пан Бог і його заступник чіпляти на носа таку річ, аж надто досадну навіть і для досить підстаркуватих парубків, якими вже й на ту пору були пан Бог і апостол Петро.

Отже, окулярів у Господа ще не було тоді, а без них тільки й можна було збагнути, що біля ладану зчиняється якийсь несвітній шарварок.

20

А шарварок там і справді вийшов неабиякий.

Демид Пампушка-Купа-Стародупський, леліючи неситим оком стовп кадильного диму, злітав уже в упованнях до Бога (більшого ж тоді начальства не було), аж раптом знову вздрів тих самих соколів, котрі, зухвало намагаючись опинитись між ним та Вседержителем, ген-ген швидкими помахами крил кружляли вдвох у небі, граючись і справляючи, видно, своє весілля.

Ставши поміж козаками великим паном, Пампушка вже не терпів, щоб йому перебаранчав хтось у будь-якому ділі, і те, що скоїлось далі, сталося дуже хутко, за якусь мить.

Знову схопивши лук, що так і валявся біля його ніг, Пампушка рвонув тятиву, і спрягла, й проспівала стріла, і люди зойкнули, охнули, а Михайлик знову кинувся до пана.

Та було вже пізно.

Демид Пампушка ще замолоду славився як вдатний стрілець, і його татарська стрілка точнісінько влучила птаха, котрого в ті пори вважали в народі недоторканим, оспівували в думах та піснях, маючи його священним знаком вільної козацької душі.

Розітнувся тоскний крик смертного болю: «Кгіак, кгіак!» — а потім і другий, нижчий та дужчий, голос розпачу: «Каяк, каяк!» — і птах став падати, ба навіть не один, а двоє, два могутні птахи, зразу повержені на землю чи не однією стрілою меткого вбивці?

«Ось який молодець я!» — подумав про себе Демид Пампушка-Стародупський.

А коли один із птахів брязнув до ніг, обозний схилився поглянути зблизька, не зауваживши, що другий птах, живісінький, навис йому над головою.

І тут же пан Демид зойкнув од страшеного болю.

Тільки-но він торкнувся до жертви своєї, другий сокіл, що падав каменем за підбитою подружницею життя, проводжаючи її в останньому смертному льоті, так сильно дзьобнув обозного в лисину, аж той завив.

Та тями не стратив.

Він видер мерщій у джури з рук важку рушницю-кременівку, приклався й стрілив у сокола.

21

Але не влучив.

Хтось так сильно двигонув пана Демида під лікоть, що меткий стрілець дав на цей раз хука́.

Від того блюзнірського пострілу, що від нього аж наче весь степ застогнав, знялося з гомоном стільки всякого птаства, яке мирно живе собі в травах, аж день потемнів, бо сонця не стало за крилами, та й чаєчки хуртовиною білою зметнулись, і лебедин одинокий проплив над сполоханим степом.

А за спиною в Пампушки зненацька пролунав не дуже й низький, тремкий, співливий, але мужній голос, несамовито яросливий покрик якогось козака:

— Чого ж оце ти накоїв, сучого сина стерво!?

— Як ти смієш... — почав був пан обозний, але чомусь прикусив язика.

Перед ним зненацька виник невеличкий, кругленький, вельми кремезний і легкий чоловічок — у голубому, без окрас, запорозькому жупані, з важкою золотою сергою в пипці лівого вуха, що на нього був намотаний довжелезний оселедець — козацька чуприна.

Блиснувши сергою і люто блимнувши на обозного і аж наче обпаливши його тим лихим побіжним поглядом, запорожець схилився до збитого птаха.

Мало не обірвавши на собі шабельтас, Пампушка був кинувся до незнайомого, щоб цюкнути його шаблею збоку чи навіть і ззаду (панам начальникам ніщо ж тоді було не гріх), але до нього рвонулись джури та наймити Пампущині, щоб заступити козака своїми грудьми.

Та не встигли вони й допомогти йому, бо між паном обозним і прийшлим козарлюгою, вишкіривши зуби, зненацька опинився грайливий кінь, що його козак тримав за довжелезний повід.

А коли пан Пампушка спробував був того коня обійти, то ззаду, крізь халяву, чийсь зуби вп'ялись йому в литку.

Це був собачка, що невідь-звідки взявся, коротконогий песик з тої породи, котру звали тоді ямниками, або даксами, чи, може, й таксами, як ми звемо їх тепер.

А запорожець узяв до рук живу ще птицю, вражену стрілою, і жила вже тая соколиця при останньому сконі.

То була дужа самиця сапсана — з чорними баками на горлі, з темними плямами на сірих грудях, і серце соколиці, часуючи, долічувало ще одну, останню свою хвилину, яку судилось їй прожити в добрих козакових руках.

Блискучі очі птаха якусь хвилину ще сяяли життям, і вдивлявся в них той химерний козак, поки вони згасали.

Потім розтягнув на весь широкий розмах іще теплі крила, тугі, такі шорсткі й задовгі, що козакові ледве вистачило короткуватих рук, вони ж бо ще дуже тремтіли невгамовним дрожем прощання з життям, яке відчув він, тримаючи смертельно враженого птаха.

Пампушка тим часом розглядав того зухвальця, котрий оце зважився так неподобно й непоштиво розмовляти з вельможним паном обозним.

Одягнений у не багатий, а чепурний жупан, трохи розхристаний на грудях, у сорочці — свіжій, білісінькій, ме-

режаній, з цяцькованими хрещатими ляхівками на дев'ять дірочок, з блакитною стьождою, в червоних, з вузькими та гострими носами чоботях, з довгим таволжаним ратищем у руці, з пістолем за поясом, із шаблею при боці та з бандурою на спині, — цей козак начебто й не відрізнявся од інших запорожців середнього достатку, яких тоді можна було зустріти на просторах України, — а що штани в нього були на якийсь десяток ліктів ширші навіть, ніж у пана Купи, глибокі й хвилясті, як море, й широкі, як степ, то в таких шароварах тоді ходили найбільшій навіть нетяги-запорожці, котрі грудьми власними світ християнський щитили од мусульман, світ православний — од католиків, тобто відстоювали честь і свободу України, знаюки, дужаки й чудомори, що ворогів упень витинали, з води сухими виходили, сон на людей насилали, на дванадцяти мовах сердито балакали, велет-люди, що були звитяжцями, лицарями й характерниками, тобто чаклунами — до всього доброго щирими й до всього злого — лихими.

Отже, прийшлий козак, що так несподівано виник перед купою ладану, не відрізнявся од інших запорожців, та й гарна врода цього козака, і довжелезні вуса, які ворухились у нього, мов у kota, і пишний оселедець з крамарський аршин завдовжки, — все це було звичайнісіньке й нічим не видатне, як і в усіх інших січовиків.

Вабили погляд нової людини тільки очі, що зараз горіли гнівом, болем, тугою прощання з милою його серцю соколицею...

Тільки очі.

22

А вони в зухвалого козака вродилися й справді прегарні, аж моторошно ставало від його погляду.

Вони були великі в нього, наче у вола, й поставлені на диво широко, оті очища.

Вони мерехтіли ще трохи й різно та й не на одному рівні стояли, як те й водиться в більшості мужніх чоловіків, — ледь та ледь, але невідповідність правого боку до лівого була таки помітна.

Були вони й кольору невловимого та несталого, бо мінилися щогодини, щохвилини — від освітлення, від настрою, від обставин: то зелені, то сиві, то сині, то аж карі — з голубими цяточками, аж ніби чорні; і від гніву

темнішали вони, синім, чортівським а чи янгольським світлом мінячись, чорнішали й від радості чи од презирства, од любові чи од ненавиді, від будь-якого захватного почуття, — вони бували всякими, ці чортячі баньки, тільки байдужими вони не бували ніколи, — вони були терпкі та ярі, а не врічливі, і матері охоче до таких людей пускають дівтору, бо ж до них тварини й діти ставляться з довір'ям і любов'ю.

Це були очі, що в їхню глибінь, випадково людину зустрівши на вулиці, як у таємничу криницю, зазирають жінки.

Це були очі, що їх, колись побачивши, не міг, та й не вмів, та й не хтів ніхто забути, бо пропікав той погляд до найпотаємнішого лона душі.

Діомид Пампушка дивився на прийшлого козака, і здавалось йому, же десь би він мусив був стрічати цього чоловічка, таким знаним виглядало його обличчя, його ліва брова, помітно вища за праву, від чого вираз подиву ніколи не облишав цих рис, його праве око, трохи прискалене від їдкого диму коротенької люлечки-зіньківки, яка раз по раз стріляла іскрами, тріскотіла й прискала міцним лубенським тютюном, його спокійні, але zarazом і такі поривчасті рухи, що аж вітер вихорився круг нього, — все це здавалось аж надто знайомим, хоч пан обозний і кріпко певен був, що не здивував цього запорожця ніколи раніш.

А він, козак той, уже переносив збиту соколицю на жертвний вогонь, на купу ладану, що мерехтіла жовтосиніми язиками, і птиця в його руках, тягарем смерті наливаючись, ставала важча та важча, немовби тільки тепер вона втрачала останній порив стрімкого льоту життя. І козак поклав її бережно в огонь, який запалив йому очі й саянув на золотій серзі.

Пан Пампушка-Купа-Стародупський рвонувся був, щоб витягти птицю з багаття, але невиразне почуття страху перед чужим козарлюгою збудило властиву обозному обачність, і він не прорік ні словечка та й лишився на місці.

Чорно-сіра хмара степового птаства, сполоханого пострілом кременівки, і той самий лебедин, і степові чайки — кружляли та й кружляли над могилою, і крики гайвороння покривали всі інші голоси надвечірнього степу.

Та ніхто з тих людей, хто був біля могили, ніхто не чув того птаства, бо пан обозний не стримався. Коли сине

полум'я, лизнувши соколине крило, обпалило його і всім у носа шпигонув поганий дух присмаленого пір'я, пан Купа скривився й залементував, мов на живіт:

— Забери свою смердючу курку!

— А то чому? — стиха спитав козак, і з його люльки сипонуло приском тютюну, і вуса стали сторч, і оселедець розпушився по всій маківці, і око, від тютюнового диму прискалене, трохи розплющилось, ніби на мить відкривши обозному приховану чортячу посмішку, яка сяйнула по обличчю, і він хотів був цьому панові сказати ще щось, але промовчав, лиховісно тамуючи кипіння гніву, бо вже розпирало воно козакові груди.

— Ти панові Богові мого доброго духу пір'ям не псуй.

— А то чоґо? — смикнувши себе за золоту сережку, глузливо й тихо спитав козак.

— Таж Господь Вседержитель може й не додивитись, що то не я пустив до них таке гидке смердіння.

— Бог — не теля, баче й відтіля, — посміхнувся незнайомий, сяйнувши разками перлових зубів і ще вище звівши вгору ліву кудлату брову.

— Ти чуєш, Господи? — задравши голову, святенно поспитав Пампушка.

— Навіщо ти так Бога влещаєш, вельможний пане?

А коли Пампушка промовчав, козак, зненацька прбдух задля гніву свого знайшовши в кепкуванні, в глумі, знову спитав:

— Аж копиця ладану? Навіщо стільки?

— Чортів од Бога відганяємо, — відповіла за мужа пані Роксолана.

— Тепер уже чорти пішли такі, що не бояться й ладану, — сколошкавши собі вуса, відмовив козак, і щось таке забриніло в голосі його, що всю грайливість наче рукою зняло з гарненького обличчя чимось прикро враженої пані Роксолани.

А пан обозний, підбадьорившись трішки, обачно і гречно спитав:

— Чорти вже не бояться ладану? А я ж того не знав.

— А що ти знав? — люто блимнув прискаленим оком сторонський козак. — Намислив, гицлю, яку-небудь капость і тепер благаєш у Бога потуги на тую бридь? Схопити хочеш місяця зубами? Чи живцем на небо пнешся? Ну? Ну? Збреши що-небудь! — І козак, пресердитий, закрутив-

ши за вухо чуприну, схожу на незаплетену дівочу косу, схилився до свого короткононого й клишавого песика, котрого поштиво звали по всій Україні з великої літери — Песик Ложка, — бо той саме чогось загавкав.

— Чого тобі? — спитав козак.

І нахилився до свого собачки, немовби слухаючи, що той каже йому пошепки.

— Я це вже знаю, Ложко, — вислухавши Песика, мовив козак. — Цей лисий пан із Брехунівки родом! — І звернувся до наймитів і джур обозного: — Коли хтось робить із губи халяву, тобто розминається з правдою, собачка мій завше гавкає... — І обернувся до Пампушки: — То як же тебе, пане, звать?

— Я — полковий обозний міста Мирослава — Демид Пампушка-Стародупський! О!

— Щось я не чув такого, — добре знаючи, з ким справу має, щоб подратувати пана, відмовив козак. — А як дражнили в Січі?

— Купа.

— Чого купа? — зареготав козак.

Та й люди пирснули.

— Полови купа? — наполягав козак. — Снігу? Сіна? Піску? А чи, може...

— Мене купа! — розсердився пан обозний, аж його коротка шия враз почервоніла й стала ще коротша, і в пані Роксолани серце тьохнуло, бо їй здалося, буцім чоловіка грець візьме, бо той, сказавши двійко тих слів, не міг спинитися й повторив іще раз: — Мене купа! — а потім ще: — Мене купа! Мене купа! Мене купа...

А коли добрі люди, не витримавши кумедії, всі зареготали, запорожець так лиховісно посміхнувся, що Роксолана, грішним ділом, подумала — чи не козак цей поробив таке її чоловікові, щоб покепкувати з вельможного пана, на що й завжди були зугарні запорожці, оті проклятущі характерники, чаклуни.

А пан обозний повторив востаннє:

— Мене купа!

І замовк.

— Я так і думав, — посміхнувся запорожець. — Гляну на вид, то й скажу, що Демид! Та ще й який: ціла купа! Але, щоб не творило твоє прізвисько в умах людей ніяких непристойностей, чи не краще було б, якби тебе віднині

та дражнили не просто Купа, а, скажімо, Купа чого-небудь такого... помітного... ну... всім відомого... зрозумілого навіть малій дитині. Ну, от хоч би й...

— Замовчи! — гарикнув пан обозний, добре знаючи, яку силу має вимовлене при народі слово, ущипливе українське слово, котре прилипає до людини на віки вічні. І пан Пампушка-Купа-Стародупський, щоб не дати прийшлому зухвальцеві доточити до його прізвиська яке-небудь слово, раптом загорлав: — Чого ти до мене причепився? А то звелю своїм пахолкам і джурам...

— Звели.

— І вони тебе зараз гуртом...

— Звели ж!

Але пан Купа чогось раптом принишк.

— Палиш ось такенну купу ладану і, замість того щоб душею линуть до Бога, лаєшся, лютуєш, погрожуєш...

— Хто ти є, щоб так зі мною розмовляти? — зойкнув, не витримавши, пан обозний. — Хто ти такий?

Запорожець, пригладивши лівицею розпушений кучерявий ус, загадково посміхнувся, але нічого не відповів.

— Бо ж ти такого пана, як ось я... ти мусиш поважати!

— Атож! — поважливо мовив козарлюга. — Видно між ложками ополоника!

— Візьміть його! — крикнув посіпакам пан обозний і, зовсім розкокошившись, горлав: — Чого ж ви стоїте? В'яжіть його! В'яжіть!

Але на цей наказ ні джури, ні наймити, ні кріпаки, ніхто й не ворухнувся. Тільки ладан димів та й димів.

23

Та й хто ж там міг поворухнутись, коли саме в ту хвилину Явдоха, мама Михайликова, прошепотіла синові:

— Та це ж Козак Мамай!

І шепіт її почули, бо ж про нього, про Козака Мамаю, не одну вже сотню літ ішли слава й прослава.

— Козак Мамай! Козак Мамай! — ніби тихий вітер прошелестів у квітучій траві, і всі аж розступились, і в тому шелестінні голосів були і радість, і любов, і подив, і острах навіть, і тривога, — але всю цю гаму почуттів уже перевершувала притаманна більшості українців природна дитяча цікавість.

Та як же було й не скам'яніти від подиву перед таким химерним, небезпечним і аж моторошно прецікавим чоловіком:

бо ж він прожив на світі, кажуть люди, не одну-таки сотеньку літ;

бо ж обставав Козак за бідних і простих людей, що їм так тяжко та гірко жилося;

бо ж не терпів Мамай солодкого панського духу;

бо ж не боявся він ні шляхти, ні татар, ні турків, ні своїх панів, бо ж був собі характерник, чаклун над чаклунами запорозькими, сміливий чортолуп, способний, як кажуть, кішці вузлом хвоста зав'язати, чи впіймати вовка за вуха, чи навіть шкуру спустити з чорта живого, бо подекували ж, буцім жупан у нього зісподу хвацько підбитий самими чортовими спинками, сіренькими, тонісінькими, власноручно здертими, бач, з якихось там стонадцяти кіп дрібних чортів, чортиць і чортенят, бо ж полюбляв Козак поглядом колючим чортів сліпити, тобто всякого врага і супостата;

бо ж, люди кажуть, п'яніли дівчата, на нього поглянувши, хоч він і не дивився на них;

бо ж любив Козак Мамай дітей, а вагітні жінки за щастя мали зустріти його, будучи при надії сповити синка;

бо ж воював Козак Мамай супроти горя людського і в найскрутніші для простого люду українського хвилини завше з'являвся саме там, де були потрібні його любов чи ненависть, його дотепність або мудрість, його відвага чи його доброта, де були потрібні його рада чи поміга, —

отож і поява Козака Мамає йшла завжди опліч із лихом або перестерігала про близьку біду...

От чому люди в Пампущинім таборі, впізнавши Козака, стривожено загомоніли, зашамотіли та зразу й зааніміли, бо ще ж не відали ні про яке нове лихо, котре на них чигало десь поблизу.

Похолонуло в пузі і в пана обозного, коли й він збагнув нарешті, хто ж оце виник перед ним так невбачай посеред степу, — бо знав же пан Купа, що Мамай — недобрый проти панства чародійник і що ані ворогувати з ним, ні накладати з тим лукавим химородником не приведи господь... Крім того ж, якось долинула до пана Купи втішна чутка, буцімто Козака Мамає недавнечко спіймав і стратив гетьман Однокрил, і тому несподівана поява Козакова ще

прикріше вразила обозного, немовби Козак воскрес із мертвих, хоч умирати й не збирався, як завжди.

От чому, кінець кінцем збагнувши, що перед ним представ Козак Мамай, пан Купа спитав необачно:

— Чи не з того світу, Козаче?

— З того світу, — відповів Мамай таким звичайним робом, що Пампушка аж відсахнувся, мов од нечистої сили.

І спробував пожартувати:

— Що ж там наші батьки поробляють?

— А що ж! — лихо блимнувши прискаленим оком, відповів Мамай. — Панам же скрізь добре: сидять собі в казанах, а мужик, бідолаха, рубає дрова та під ними й палить, рубає та палить... Така, як бачиш, дяка вам від Бога за все ваше куріння, поклоніння, ладан і свічки... — І стиха засміявся і сказав: — Ти ось мені й не відповів: про що ж ти Бога молиш, пане Купо? Чого з тим ладаном лабузнишся до Вседержителя? Чого? Скажи!

Та й що він міг сказати, пан полковий обозний, оцьому хитрюзі козарлюзі?!

24

Що міг сказати?

Чи те, що вже знов спалахнула на Україні ганебна війна, почата Однокрилом, гетьманом-кривоприсяжцем Гордієм Пихатим, колишнім полюбовником дружини обозного, пані Роксолани, — війна, про яку ці люди круг нього ще, видно, й не знають?

А чи те, що він вирішив скористатися з цієї війни задля власної вигоди?

Чи, може, те, що він оце їде шукати скарби, зариті ще заходом покійного гетьмана-визволителя десь там, у місті Мирославі, де пан Купа мав честь бути полковим обозним?

А чи те, що сподівається Пампушка-Купа з тими незліченними скарбами повалити в лиху годину війни кривоприсяжця Однокрила (скуби чорта, поки він линияє!), захопити гетьманську булаву, щоб таким же розбійником і гасителем духу народного запанувати над пошарпаною Україною?

Чи, може, те, що вирішив обозний задля цього достойного діла всіх одурити?

Одурити й нинішнього гетьмана, який, несподівано вдаривши, вже десь суне супроти Москви, порушивши угоду Переяславської ради...

Одурити й січове козацтво, городян, ремісників та гречкосіїв, які оружно встають уже проти зрадника гетьмана, — одурити сірбому та всіх посполитих, прикинувшись прихильником Москви...

Одурити, коли пощастить, і самих москалів, що проти них ясновельможний гетьман учора вже рушив підступною війною...

Не міг же таки пан обозний розповісти Мамаєві й про те, що в такім значнім ділі він вирішив ревно просити помочі в Господа Бога і що ця купа ладану... Ні, ні! Не міг же він нічого відповісти, пан Пампушка, оцьому шибайголови, паливоді й нетязі, котрий, либонь, і сам читає все в його думках, добре тямлячи, що пан обозний — псяюха з тих псяюх, які в ноги не тільки панам і гетьмана, а й простому людові кланяються, щоб кусати за п'яти...

І тільки-но пан обозний наважився збрехати щось Мамаєві, тільки був роззявив задля цього рота, як Песик Ложка гавкнув, і Пампушка подавився першим же словом, як вареником.

— Чого ж мовчиш? — напосідав Мамай. — Чи ти живим-таки до раю просишся?

— Бодай хоч по смерті.

— А тебе й по смерті в рай такого не пустять!

— Та чому ж? — збентежено озвалась Роксолана, що не хукнула досі й пари з уст. — Чому ж таки не пустять?

— А тому, що сотворив його пан Бог та й висякався!

— Бог сотворив мене по своєму образу і подобію, — статечно відмовив пан обозний.

— Хіба ж Господь такий кумедний?

— Це блюзнірство! — проголосив Пампушка.

— А все-таки в рай ось таких не пускають!

І знов стурбовано спитала пані Купа:

— Чому ж? Чому?

— Тому, тому! — весело передражнив її Мамай і нарешті пояснив Пампушці: — Не пустять до раю тому, що ти — лисий.

— Та й що? — спитав обозний.

— Лисих же в рай не пускають.

— Хто це тобі сказав?

— Це зна й останній дурень!

— Але чому ж то лисих не пускають?

— А тому!.. — І Мамай почав пояснювати: — Був би ти, скажімо, німець або швед, то напнув би на лисину зроблений з чужого волосся такий собі очіпок чи, як його французи називають, «перрюк», та й по всьому б: голова як голова. А де, мій паночку, ти візьмеш оселедець? На голісіньку голову з чужого волосся козацької чуприни ти не прикарюєш?.. Ні!.. А до раю ж усі входять рачки, це кожен знає, хто там був... Отож, як буде лисий чоловік іти в Царство Небесне, там дірка така вузьенька замість дверей, щоб хтось недостойний не проліз, а за діркою — святий Петро з отакенними ключами від раю небесного. То це як полізе лисяк до раю, просуне голу голову в тую дірку, то святий Петро подумав, що ти — задки, голим афедроном наперед...

— Чим-чим?

— Афедроном... тобто голим гузном наперед, — коли ти по-грецькому не тямиш! — то святий Петро й подума, що ти задки, та й брязне тебе по лисині золотими ключами: «Що це, — скаже, — за гевал такий», — та й прожене... — І Козак Мамай так зареготав, аж луна пішла над степом і, не вдержавшись, пирснули за Мамаєм і двораки Пампущині, засміялось і козацтво, що супроводило його в дорозі, навіть вишкірив свої прегострі зуби Песик Ложка.

Аж коли трохи вшухло, пан обозний пробурчав:

— Це блюзнірство.

— Блюзнірство, — погодився Мамай. — Неповага до старшого чином.

— Богозневага навіть, — підказав обозний.

— Е-е, ні, голубчику, ти не бреш: Бога я в серці маю, як і всякий козак.

— То невже ж ти гадаєш, що Вседержитель сам не відає, кого йому пускати в рай, а кого — ні? Невже ж ти думаєш, що пан Господь без тебе не зуміє оцінити по заслугі усердя кожного свого раба?

— Усердя аж до усердя? — кепкуючи, спитав Козак Мамай, маючи на увазі, що перше «усердя» різниться від другого не лише коренем своїм, а й змістом, — і тут же нахилився до Песика Ложки: — Бачив я задолизів, бачив я

лизоблюдів, бачив я всяких інших приклонників, підніжків, кадильників і полизачів, але такого, як цей... — І він спитав у свого собачки: — Що ж нам робити з ним, з оцим... — і наш Козак сказав таке слівце, що його ми тут і повторити не можемо, і цей Мамай вислів так і пропаде для цікавих до всього нащадків, бо ж ось так умів, перцюючи, висловлюватися тільки він: рідко, да їдко...

А Песик Ложка гавкнув, і Мамай, своєю золотою сережкою прихилившись до нього, уважно вислухав.

— А-а, — закивав головою Козак. — Сьогодні, ти кажеш, п'ятниця?

— П'ятниця, — кивнув і Михайлик.

— П'ятінка свята, — потвердила й неня.

— А в день пісний каляти руки об душу панську не годиться? Так, Ложечко?

Ложка схвально кивнув головою.

— Твоє, бач, щастя, пане! — посміхнувся Мамай і знов нахилився до Ложки. — Нехай ще трохи поживе?.. Та кому ж він потрібен, такий пановитий! Що-що?.. Він оце каже, мій собачка, же панові обозному тепер на все життя боятись треба сокола... Еге ж, отого самого, — і Мамай кивнув у тихе небо, де й досі з розпачливим криком ширяв осиротілий птах.

Аж тут розумний Песик гавкнув знову.

І вп'ять нахилився до нього наш Мамай.

— Не тільки сокола боятись? А й усякої іншої птиці? Навіть курей? І горобців?! — І Козак швиденько вистався. І спитав: — Ти чуєш, пане Купо? Га?

— Чую... тільки одчепись! — І він, у котрий уже раз, намагався душею й поглядом знову полинати до неба за димним запашним стовпом.

— То бійся горобців.

Пан Купа відмахнувся.

— І не допоможе тобі ані ладан, ані молебні, ані лизання, ані хитрощі.

— Ну, то забери звідси хоч соколицю свою, голубчику.

— Пір'ям смердить? Кепсько?

— Та не лепсько ж!

— А по-моєму — славно. Коби я міг серед степу роздобути возів зо два гусячого або курячого пір'я, то я б ще трохи й підсипав до твоєї хвали.

— Добре, що дурні словеса не йдуть на небеса!

— А коли йдуть? — сама в себе заклопотано спитала Явдоха та й підштовхнула сина: — Ану, Михайлику! — та й кивнула нишком на ридван.

Михайлик аж підскочив.

Михайлик аж крякнув.

Бо вміли ж вони з мамою розуміться без зайвого слова.

А за яку хвилинку, побравшись, як і завжди, за руки, няня й син уже поспішали до голубого ридвана, що так і стояв десь там осторонь, біля крислатої груші.

Вони йшли озираячись, бо ж не хотілось їм, щоб зрозумів пан Купа, чого вони туди майнули.

26

А поспішили вони до тої крислатої груші, бо ж там, у холодку, притрушені пелюстками припізнілого весняного цвіту, лежали винесені з ридвана подушки: вишивані та гаптовані, і з плахти полтавської зшиті, і з килимів гуцульських, і саетові, і єдвабні, напхані тонко надраним пір'ям, пухом і вовною.

Та Явдоха зразу метнулась не до них, а до ридвана, де так і лишилась важка перина, якої не здужали б, мабуть, підняти й четверо добрих козаків.

— Я сам, мамо, я сам! — кинувся за нею й Михайлик, підважив собі на плечі тую прездорову озію, а матінка, скільки могла захопити, набрала попід грушею жужмом кілька подушок та й поспішила за сином, котрий нітрішки й не захекався, в забавку дотягнувши панську перину до кадильного вогнища.

Захоплений кількахвилинною можливістю звернутись без перешкод із тим кадінням до Господа Бога, — бо ж Мамай, нарешті, дав йому спокій, — пан Купа й не помітив нічого, а побачивши, зразу й не зрозумів, навіщо це мама з синочком прицупили сюди перину та подушки, але наступна ж мить усе йому відкрила.

Михайлик своєю шаблюкою, котра в руках у велетня здавалась іграшкою, швиденько пропоров перину, а пані-матка те ж саме з подушками вчинила кривим турецьким ятаганом, який вона завжди носила при поясі, — та й полетіло на горющу купу ладану тонко дрране пір'я, понаскубане руками кріпачок та полонянок — і з курячих крил, і з когутячих косиць, і з качиних плавців, і з качурових

кучериків, і з гусячих маховиків, і з усякої іншої птиці, крім хіба дикої качки, бо її пір'ям подушок не набивають зроду-звіку, щоб ночами не боліла голова.

Вивернувши все те на купу ладану, мати й син зухвало поглянули на Пампушку з Роксоланою, котрі аж отетеріли, вражені таким зухвальством, аж ні пари з уст не могли пустити, — запитально зиркали і на Мамаю, на дивні та прекрасні очі його, що в них раз по раз мерехтіли якісь чортячі вогники вдовolenня, і Михайликові з матінкою приємно було бачити, як сіпався в нього кінчик правого вуса, що, видно, означало похвалу — людям, Богові й природі, як розкошлана брова його звелася крутіше навіть, ніж те було завжди, і він зареготав:

— Бодай вас Бог любив, а мене молодиці!

Стиха пирснула й полонена татарка.

Боязко засміялися й наймити.

І тільки пан Купа з дружиною ще й досі мовчали.

Та бридкий сморід паленого пір'я змусив усіх одступитися від купи ладану, що його пахноти вже не могли занюшати — ні наймити, ні джури, ні козацтво, ні обозний з дружиною, ні сам пан Бог.

Демид Купа, розлючений, згадавши нарешті, що в нього є язик, лаючись і лементуючи, наскочив на Михайлика, котрий уже дотрушував над жертовним вогнем перину:

— Схаменись, дрантогузе чортів!

— Не лайтесь, пане.

— Не нюхав мого канчука?

— А ти, пане, мого кулака, — і хлопець спокійно пристиг Пампушці-Стародупському свій кулак, здоровенний, мов дривітня. І стиха додав: — Він смертю пахне.

— Закатую!

— Я не кріпак тобі, пане.

— Всі хлопи скоро мають стати кріпаками! — і заверещав зненацька: — Ге-еть!

— Ой! Грім рака вбив! — удавано злякавшись, посміхнувся Козак Мамай.

— Геть з мого дому!

— А хіба це ваш дім? — простодушно спитав Михайлик, рукою широко обвівши й степ, і неозорі далі, і синій дзвін небес.

— Невірний слуга — гірший ворога, — граючи найчарівнішими низами свого лоскотливого голосу, протуркотіла пані Роксолана. — Але ж ти досі був слугою вірним.

— Я слугою не був, — знизав плечима Михайлик, і йому вже й самому дивно було, що могло збурити йому кров, коли він тримав на руках оцю вгодовану кралю.

— Ми таки не слуги, — потвердила й неня.

— Я — коваль, — мовив Михайлик, і так він це мовив, аж сам Козак Мамай від задоволення почервонів, так гаряче сказав, буцімто й справді немає в світі діла кращого, як бути ковалем.

— Не вклонюсь багачу, бо сам хліб молочу, — єхидкувато посміхнувся Козак Мамай, і з його коротенької люлечки сипонули, затріщавши, важкі, веселі іскри.

27

Ніби одна з тих іскор попала обозному в око, бо він, репетуючи, аж зайшовся:

— Пріч! Геть! Згиньте з очей!

— Але ж навіщо ти так сильно, Діюмиде? — докірливо спитала Роксолана. — Ти його лиши мені, оцього ведмедяку, коваля оцього, лиши!

— Навіщо він тобі? — здивувався Пампушка.

— Візьму за покоївку, — без соромá казка грайливо блиснула своїми вишнево-темними зорями пані Купа. — Служитиме мені при вдяганні. При купанні. При постелі. При...

— Ах ти ж кобило ногайська! — несподівано визвірилась на свою пані ковалева ненька і раптом розійшлась, як шуря-буря: мати захищала сина.

— Чого це ти, Явдошко? — спитала пані, мовби й не чула її образливих слів.

Але Явдоха, мати, як левиця, відбороняла молодого коваля від посягання примхливої пані, бо страшнішого за це для будь-якої матінки нічого бути не могло.

— Щоб тебе несвіцький сором побив! — кричала вона. — Сто ножів тобі в твою мотрю, — чого, бач, захотіла! Кому що — до мого сина, а тобі — зась! Така, бач, добра пані, що ледве в матню йому не вскочить! Та в тебе ж коло пупа — чортів купа! Але зась! Але зась!

Роксолана марно спитувалась угамувати знавіснілу наймичку, але то був вихор, якого вже, видно, не могла зацитькати ніяка людська сила.

— Я сам скажу, мамо, я сам, — намагався втишити її й Михайлик, але паніматка не вгавала, і гострі слова злітали з її присохлих материнських вуст, як важкі блискавиці.

— Салотівко ти чортова! Шерепо невштепурна, сто-надцять кіп чортів тобі під хвіст! Та бодай на тебе дяк з кадильницею, на гладку кобилу! Та щоб же тобі...

— Чого репетуєш, Явдохо? — аж навіть розгубившись, знов була спробувала заговорити Роксолана, задкуючи від невеличкої та кругленької, мов цибулька, Явдохи, але все було марно.

— Що ти там шепчеш? — лементувала тая. — Та за твоїм шамотінням і мого крику не чуть! Ти диви, яка пані: величається, мов сучка в човні. Кралюги ти шмат, а не пані! Пранці б тебе випрали, слабогузко ти макоцвітняя!

— Явдохо, та вгамуйся ж! — стиха попросив був Пампушка.

— Чого це ти на мене кричиш, котолупе? — визвірилась на нього громовержиця. — Ти краще скажи їй, своїй гетьманській потіпасі... Або краще я їй сама скажу! — І Явдоха знову обернулась до переляканої пані: — І чого це ти вирячилась на мене, мов кизяк з пасльону? Де ж, чи не цяця?! Бодай же пішла ти попід шум та під хвилю, нечупандо ти плисова! Щоб тобі не було солоду й змолоду! Бодай же тобі... — але, зненацька заспокоюючись, додала: — Недодеря! — і сказала вже й зовсім наче мирно: — І не дивись ти на мене відьмою, паплюжище, безсоромнице ти передня і задня, щоб на тебе праведне сонце не дивилось!.. Тьху!

І перевела свій лагідний материнський погляд на Михайлика.

І ніжно вхопила свого хлопчика за комір.

Та й сказала:

— Ходімо звідси, соколочку мій! — І таким сонечком, такою добротою сяяло її ще не старе, кругленьке, але вже зморшкувате й горем крашене обличчя, що серце в Михайлика тьохнуло, і він свою маму поцілував у лоба. — Ходімо, синку! Га? — ще раз повторила вона.

Та й замовкла. Вже більше й не лаялась.

І зовсім не тому не лаялась вона, що вичерпалась або стомилась, ні, а тому тільки наша Явдоха замовкла, що в неї, в доброї нені Михайликової, як і в усякої статечної паніматки, вельми розвинене було почуття міри, і вона ще

змалку знала польську мудрість: «Що занадто, то не здорово!» — тобто — крути, та не перекручуй, — і завжди наша Явдоха цю мудру істину прикладала до життя.

— Повернімося звідси додому, синку? — спитала вона в свого добродушного хлопчика. — В нашу рідну Хоролівщину? Га?

— Авжеж, — радо погодився Михайлик. — Я давно вже хочу додому.

— А може, все-таки поїдемо далі, парубче? — спитав у хлопця Козак Мамай і загадково посміхнувся. — Зараз оце й рушимо разом? Ну?

— Та я ж — не сам-один, я — з мамою, — зашарівся простодушний коваль.

— Попросимо до гурту й маму, — і Козак підійшов до Явдохи й доземно вклонився їй, б'ючи чолом. — Поїдемо, паніматко, разом?

— А куди ж?

— Туди ж, куди ви оце їхали: до міста Мирослава.

— У цього падлючища нам більше не служити, — кивнула вона до пана Пампушки і заклопотано знизала плечима: — Як же ми там проживем?

— Аби живі, а голі будемо! — жартом одвітував Мамай і заходився сідлати Добряна, свого баского білогривого воронька.

А дух паленого пір'я, забиваючи пахощі росного ладану, тим часом уже долинав у блакиті куди слід, аж до престолу Всевишнього.

І пан Пампушка спересердя чхнув.

Чхнув і збентежений чимось Песик Ложка.

Чхнув і сам Господь на небесах.

І не тільки тому чхнув, що надто вже гидко присмерджувало паленим пір'ям, а ще й тому, що вони з апостолом Петром уже встигли й погиркатись через оту веремію, зняту десь там, на грішній землі, підступним заходом Козака Мамаю.

— Спаскудив мені якийсь анахтемський козак усю хвалу, — з досадою сказав Господь.

— Спаскудив-таки, — погодився й апостол.

— Таку щедру хвалу... і збавив! — і спитав: — Яку ж йому складемо кару, тому козакові?

— От уже й кару, — відмахнувся святий Петро. — Ви, Боже, старієте: за все — кару та й кару! І вам не соромно? Га?

— Знов розбазікався, бачу! — сердито буркнув Господь Бог.

— Варто комусь молитву проказать не слово в слово — і зразу й кара! Словечко перебреше хтось у Новому а чи й у Ветхому Завіті — зразу й кара! А коли хто підлеглих кривдить, коли там, унизу, хтось лише про шкуру свою дбає, а не про добрих людей чи про славу Господню, то за це кари нікому нема та й нема, аби б тільки були кадила справні? Га?

— А що ж ти думаєш! Кадило — це, їй-богу ж, ловка річ.

— Ви таки, Господи, старієте: невже ж вас так тішить усе оте славослов'я...

— А таки тішить!

— ...Усі оті лабузнення, кадіння, величання, поклони та поклони, акафісти, молебні? Лизь-лизь та й лизь-лизь? Хіба не так?

— Ти, бачу я, Петрусю, важиш проти основи основ?

— Важу, Господи, — не заперечував святий Петро.

— І смієш про те признаватись!

— Смію, Господи.

— А слід мені лише кивнути пальцем...

— Кивайте.

— ...і тобі не бути вже в службовому переліку святих.

— Не бути то й не бути: всі ходимо під Богом.

— Та ти ж від людської роботи одвик.

— Як-небудь проживу.

— Але як же...

— Я ж був колись рибалкою, Господи, — і святий Петро посміхнувся, згадавши блаженні часи бурхливої молодості. — Ви ж пам'ятаєте, Боже, як на озері, десь біля Генісарета здається, синок ваш ходив по хвилях, мов по суші. А коли це спробував зробити я... — і старий Петро засміявся, — мало не втоп!

— Ну, от бачиш! Не по чину пішов. Еге ж! — і сказав тоном наказу: — Треба цю вчительну халепу записати в нову редакцію Євангелія.

— Давно вже записано, Боже.

— І всі це вивчають?

— Вивчають.

— І всюди тебе лають, картають, скромадять і ганяють?

— Аякже!

— Коренять і шельмують?

— Ого-го!

— І ти раденький з того?

— Раденький, Господи.

— А яким ти голосом говориш про це?

— Бодренним, як і велено, Господи.

— Прочухани любити слід.

— Щоб і ногами не дригать?

— Як то?

— А так! Є десь така приказка: «Не рад пес, що вбитий, ще й ногами дригає». Ось як! А я таки дригаю...

— Додригаєшся!

— Але ж я... вже просто не можу більше вчувати, як ти, Господи, приймаєш не від добрих та щирих людей, а від кадильників, підхлібників та полизачів, приймаєш молитовне величання, за те прощаючи смертні гріхи. Не супроти Господа Бога гріхи, а проти людей, проти правди! І я вже не хочу, заради моєї посади високої, заради лакомства нещасного, терпіти любов твою до себе самого, терпіти все оте...

— Ще одне слово, — застеріг Господь, — і ти передаси ключі від раю комусь іншому, Петре.

— Та мої ж заслуги перед престолом Всевишнього відомі всім!

— Але ж усяку відомість можна перевідомити. Ми оголосимо, буцім за останніми даними богословської науки — найбільші заслуги перед престолом Всевишнього має не святий Петро, а, приміром, святий...

— Ще одне слово, Вседержителю, — спокійно застеріг апостол, — і доведеться переписувати весь виклад Нового Завіту.

— Мовчу, мовчу... — гірко зітхнувши, сказав Преблагий.

— Мовчання пориває до мислення, Боже.

— Ти певен? А я став балакучий... еге?

— Еге.

І вони — там, на закрайку хмари, ті двоє старих і сумних парубків, замислились, задумались, і чимало гіркого було в тому роздумі, хоч Господь Бог так, видно, ні до чого й не додумався, бо після досить затяжної мовчанки мовив:

— Ти таки, Петрику, спустися вниз і довідайся лишень, і запиши: що за чесний і шляхетний діяч так щиро там

розкадився, як його звать, якого роду, яку посаду посідає, в котрий раз одружений, скільки має законних тещ і незаконних дітей, чи не бував раб божий у поганських країнах та чи не вклонявся там чужовірним божкам та ідолам... — І він іще довго, пан Бог, напоумляв апостола Петра, а наостанку знову мовив: — І взагалі спитай: чого ж він хоче, той предостойний кадильник, чого жадає від нас за свою прещедру хвалу?

І святий Петро, в котрий раз, скорився.

— Та ще дізнайся: хто це там пір'я підсипав у наш ладан? І запиши... і запиши!

— Добре, Господи, — сумно сказав він. — Служба є служба...

— А служба Божа — найпаче.

— Нехай, — сказав Петро і низенько вклонився. — Піду. Спускає туди. Все взнаю. Й запишу.

І осинив себе хрестом.

А Вседержитель сказав:

— Боже помагай.

29

— Боже помагай! — глузливо кинув своєму ковалеві й пан обозний. — Можеш мене! Свого пана! Покинути! Одного! Серед степу!

— Можу, — знизав плечима Михайлик.

— Кохайлику! — ставши близенько, з-за спини стиха проворкувала Роксолана.

— Параско, одійди! — гримнув на неї обозний, назвавши свою пані її хресним ім'ям, як це завжди бувало, коли він сердився.

Роксолана відійшла.

— Але на чім же ти поїдеш? — кепкуючи, спитав Михайлика обозний.

— Верхи, — відповів за нього Мамай.

— А твоя неня?

— І паніматка — також верхи, — посміхнувся Козак Мамай і поважливо блимнув на Явдоху, що йому подобалася все більше та більше, щира українська мати — з усіма її достоїнствами й вадами. — Чи не так, ненько?

— Нема ж на чім верхи, — повела плечем Явдоха.

— Нема — так буде!

— Може, коли й буде, а поки що... — І вона вклонилась панові Пампушці. — Служила я тобі аж двадцять і п'ять год, а не заслужила, бач, ні вола, ні коня, ані доброго слова від тебе, пане чваньку, колишній козаче запорозький! — І кивнула синові: — Ходім!

— Ходімо, — блиснув зубами парубок.

— Рушили, — сказав Козак Мамай.

І раптом свиснув.

Так дуже свиснув, аж луна пішла степами.

Аж Песик Ложка гавкнув.

Аж пані Роксолана схопилася за товстенне чоловікове плече.

Спустивши з поводя свого коня Добряна, Козак свиснув ще раз, а кінь рвонув і миттю зник у травах.

За руки взявши Михайлика та його маму, Мамай рушив був за конем.

Але спинився.

І сказав Демидові Пампушці:

— Ти, пане Купо, все-таки не забувай: боятися тобі довіку — не тільки соколів, а й горобців. Хіба не правда, Ложко?

Песик Ложка гавкнув.

— Лякай, лякай! — огризнувся Пампушка.

— Лякати ляканого? Ні. Тобі просто судилося загинути від птиці.

— Від якої ж? — торопіючи під поглядом Мамаю, спитав пан Купа-Стародупський.

— Не знаю — від якої саме. Може, від того ж таки сокола...

І Песик Ложка схвально кивнув головою.

— А то й від горобця?

І Песик знову потвердив Козакові слова.

— А чи й від курки навіть?

І Ложка знову гавкнув.

— Невже ж ти думаєш, що я злякався? — спитав ошелешений Купа. — Невже ж ти думаєш, що я...

Але скінчити не встиг.

Підкравшись до нього ззаду, Михайлик голосом того ж таки осиротілого сьогодні соколونька розпачливо крикнув панові обозному над самим вухом:

— Каяк! Каяк!

І пан Купа, мало не гйгнувши з перестрахи й ледве встоявши на ногах, хутко прикрив пухкою долонею свою лисину, що на ній уже набрякла від сьогоднішнього соколиного дзьоба здоровенна синя-пресиня гуля.

Всі, крім Михайлика, бо ж той був несміюн (ніхто ж його ніколи ще не спромігся нічим насмішити!), всі за-реготали.

Роксолана, склавши добру ціну жартові, поблажливо ляпнула Михайлика по руці й сказала, мов горличка протуркотіла:

— Лобуряка!

А Козак Мамай низенько вклонився кріпакам, наймитам, джурам і козацтву, котре охороняло в дорозі важну особу пана обозного, і мовив:

— Прощавайте, люди добрі.

— Щасти тобі Боже, Мамаю! — щиро прогули голоси.

Вклонилась до всіх і паніматка Михайликова та й рушила вслід за Козаком.

Віддав чолом і син її, і наче приском обпик нашого парубка прощальний погляд пані Роксолани.

І наш молодець на цей раз не одвернувся.

Він мужньо витримав той грішний погляд і, без тіні посмішки, пустуючи, сказав їй достеменним полубаском пана обозного:

— Параско, одійди!

— Кохайлику?

— Прощавай, Парасю! — своїм уже, звичайним парубоцьким голосом і з неприхованою щирістю мовив Михайлик і грубо лапнув її гаряче тіло.

— І все, Кохайлику? — хистким, непевним голосом спитала Роксолана.

— Для тебе — все, — сказав він сумовито й просто.

— Ти про мене погано не думай, Михайлику, — зашепотіла пані. — Всім заськи до моєї запаски! Крім тебе... Ну? Ну? Та ну ж?

— Я ще тобі наснюся, — задерикувато сказав хлопець. — Тричі!

— Як?

— Як тільки схочеш... Прощавай! — І поволеньки рушив, ледве ноги від землі одриваючи, за Козаком Мамаєм.

І враз поринув парубок у хвильне море трав, а Роксолана, захитавшись, мало не впала, коли б не підтримала її татарка Патимé.

На все те зловтішно озирнувшись, за сином подалась і ненька.

— Ми з вами, постривайте! — раптом покрикнув услід Мамаєві старий козак Ничипір Кукурік.

І скочив на коня, котрий належав панові Пампушці.

За ним опинилося в сідлах і мало не все інше козацтво, що охороняло Пампушку в тій дальній мандрівці з Хоролівщини до міста Мирослава.

І миттю позникали всі вони в буйних травах.

І все це сталося так хутко, що пан Демид Пампушка і отямитись не встиг, як лишився в голій та повній небезпек пустелі майже без ніякої оружно́ї охорони.

30

В степу все цвіло, як і годиться в травні місяці (хоч треба сказати, що тоді май, як і належить, звався квітнем чи цвітнем, бо все ж тоді цвіте, а травнем називали місяць трав, теперішній апріль).

Та не до трав і не до квітів було тоді обозному Пампушці.

В траві було повнісінько гадюк.

І вовки там водились.

І дикі коти.

І, що найстрашніше, люди.

В кожнім яру могла чигати засідка: жовтожупанники Гордія Однокрила, гетьмана... поляки... чи й татари... грабіж, полон чи й смерть.

На Господа надії вже не було сьогодні — після того пір'я.

Та й Роксолана, на свого мужа глянувши не без презирства, одвернулась.

Копнувши чоботом дотліваюче жертвне вогнище з пір'ям і ладаном, де з димом спливали биті таляри й червінчики, заплачені чумацькому отаманові, Демид Пампушка, від страху, від злості, від досади згадавши, що й він колись був козаком і людиною, скочив на свого важеного коня, щоб наздогнати, спинити й завернути козаків-охоронців, котрі покинули пана з його челядниками посеред страшного й непевного степу, він уже вихопив шаблю й

торкнув коня, але... ступак його, заіржавши, рушити з місця не міг.

Він стриг вухами, рвався вперед, але не мав сили одірватися від інших коней, що їх там невбачай хтось (чи не Козак Мамай, бува) посплітав докупи гривами.

Блискавкою бистрої шаблі Пампушка відтяв коня від інших, перерубавши сплетені гриви, і знову хотів був рушити навздогін за втікачами, але не встиг конище, рвонувши під несамовитими вдарами вершника, не встиг проскочити й десятка кроків, як раптом тріснула зарані кимось підрізана підпруга, і цяцьковане перлами сідло зразу з'їхало набік.

Він, може, й випав би з сідла на землю, пан полковий обозний, але ноги йому зав'язли в золотих стременах.

Він, може, якимось і випручався б, але, на гріх, од напруги порвався очкур на товстеним череві зацного пана, і шаровари спали зразу ж, накривши прездорового конягу з головою й ногами, — отакі вони широкі були, ті козацькі штани, що могли б, гляди, покрити ще трьох коней з головою й ногами.

Кінь зосліпу рвонувся вперед, та замалим не впав, заплутавшись у брижах дорогого червоного сукна.

Пампушка горлав до наймитів, до челяді, до жінки, але ж підступитись до коня вже змоги не було, бо той, скаженіючи, шарахав туди й сюди, не бачачи нічого, спотикався, мало не падав, але й на місці не стояв ні хвилики.

Самому злізти в пана Купи способу не було, бо ж ноги, трохи вище колін, зав'язли не тільки в збруї, а й у штанях, і кінь та вершник роз'єднатись уже не могли, зв'язані штаньми в якогось чудернацького кентавра.

Кінь, шарахнувши, поніс його далі та й далі, зосліпу раз по раз спотикаючись, але (чи не промислом Божим) чомусь не падаючи.

Обозний чув позаду голос дружини, челяді, всіх, хто бачив його ганьбу, хто реготав десь там з його пригоди.

Та як же було й не реготати?

Коли штани опали на коня, пан Купа, засвітивши голим тілом, не міг же все те приховати, а підштаників, либонь, не мав (досі ж бо не вирішили вчені: чи носили ж запорожці підштаники?).

Отемнений кінь, спотикаючись, ніс його далі та й далі.

І кров уже вдарила в голову Купі.

Сливе втрачаючи тям, він думав про Козака Мамаю:

«Чорт його приніс на мою голову в таку хвилину... чорт його приніс!»

31

А Мамай тим часом, здивавши в травах свого коняку-розбишаку, побачив, що той уже привів йому цілий табун тарпанів.

Це були добрі коненята, але дикі та вільні, тонконогі, невеличкі й прудкі, бо завше змагалися з вітром, булані, з товстими головами на вихилистих шиях, з гострими, вперед нашорошеними вухами, з маленькими вогнистими та лютими очима.

Мамай підступив до якоїсь меткої кобилки. Дика тварюка задрала голову, роздула ніздрі, тремтіла всією шкурою, біла передніми (некованими, звісно) копитами, але на місці перед Козаком таки встояла.

Взявши її за кучеряву та коротку гриву, до якої ніколи не торкалась людська рука, Мамай кивнув Михайликові, і той швиденько охляп скочив їй на спину і став на той час аж кумедний навіть, наш простодушний коваль: і страшнувато було хлопцеві зненацька опинитись на такій скаженій кобилі, та й замала вона була для нього, для такого велета, аж його довгі ноги майже волочились по землі.

Посадовивши матінку Михайликову на скромно й лепсько цяцьковане сідло свого винохóда, званого Добрян, Козак Мамай легко скочив охляп ще на одного тарпана, який невеличкому на зріст Козакові був саме впору, і всі рушили в путь.

Проїхали вони проз табір Стародупського і разом з наймитами посміялися з його їздецьких вправ на зашарованому ступакові, але, часу на розваги не мавши, помчали далі, бо треба вже було спішити в Мирослав.

Попереду летів Михайлик.

Дика тварина мчала його хоч і не прудкіш од думки, але ж шпаркіш од вітру.

Вітер свистів у вухах ковалеві, та обличчя йому пашіло не тільки од вітру, обпалене, аж обсмалене шаленим поглядом товстої солодухи Роксолани.

Височенні трави сікли по ногах, по руках, по обличчю: і курай, і буркун, і ковила, і катран, і чорнобиль, і голубі

петрові батоги, і велетенські будяки, котрі вставали над неозорим степом, мов дерева, не нижчі, либонь, від розквітаючих золотом величавих жезлів дивині, які стовбичили то тут, то там — чи не до самого неба п'ялися, мов жовтоярі превеликі свічі в цьому широченному храмі української вроди-природи.

Нічого того не бачив Михайлик, хіба що жовті квіти дроку, що скалками сонця мерехтіли попід ногами тарпана, бо ж хлопчина прагнув тільки вперед і вперед, тікаючи від незборимої спокуси ще не звіданого, але вже доступно, звабливо таємничого, гарячого жіночого ества.

Мчав за Михайликом і Козак Мамай на такому ж дикому коні, і дві пари вільних рукавів козацької одежі за його спиною метлялися, мов крила, і з коротенької зіньківкилюлечки летіли іскри, що ними раз у раз пострілював шипучий та тріскучий лубенський тютюнець.

Гнали й усі козаки, що лишили напризволяще бундючного пана, мчали шпарко, тріпочучи такими ж рукавами-крилами.

Линула з ними й ненька на вороному скакуні Мамаєвім, і в доброго коня були недовгі версти.

Не відставав од них і щирий Песик Ложка, що летів татарською стрілою на кривих і коротких ногах.

І, мчавши степом уперед і вперед, Козак Мамай подумував про ту тривогу, що знову обіймала Україну, про чергову війну, яка чигала вже десь там, у глибині степів.

Явдоха думала про сина, який, без тата зрісши, вступаючи оце в життя без отцького піклування, без батьківського лупцювання, не знав ще — де добре, а де зле, і оце зараз був, як видно, сам не свій тільки тому, що мислі його парубоцькі лишались десь там, коло тієї шльондри Роксолани.

А не дуже й цнотливі мислі парубка й справді-таки витали там.

Не знаючи, куди заніс шалений кінь обплутаного штаньми Пампушку, Михайлик турбувався: коли б не скоїлась яка халепа з тою малолітньою молодичкою, з Парасочкою, в цьому непривітному степу.

А пані Роксолана, Параска, лишившись на степу з челядниками й пахолками, без мужа, що його біс батька зна куди заніс замотаний у кармазинові штани ступак, пані вернулась на ту ж таки могилу, де дотлівала купа ладану.

Загадавши слугам, пані й сама взялась до заступа, і гуртом вони швиденько геть повідкидали все недогоріле пир'я, і вогнище знов закуріло так солодко, що Господь Бог мовив на небі до святого Петра:

— Ще й досі не ходив?

— Не ходив-таки, Господи.

— А знову ж пахтить?

— Пахтить.

— Як треба?

— Хвала тобі, Господи Боже!

— То ти, старий, сходи-таки... поглянь. Хто ж то хвалу таку пускає в небеса?

І старий Петро мусив-таки спуститися вниз.

Поглянув.

Записав.

І, з примхи долі, до переліку імен угодників Божих (чи, як те звалось у небесній канцелярії — з латинська, до номенклатури) потрапив не сам пан Купа, а його легковажна дружина, Параска Стародупська, котра, либонь, не дуже й тямилася, як можна те високе становище використати задля власного хісна, і тільки тепер збагнула, що й чоловік буває на щось потрібен у хазяйстві.

А сам Демид Купа мчав іще на знавіснілому коні, якому світ закрили запорозькі шаровари.

Зацний пан уже й знесилів од усього того, що з ним сталось.

Він уже й не думав ні про що.

Єдина думка, яка ще жевріла в свідомості обозного, була злостива думка про криваву мсту, про того проклятушого байдебуру, що так з нього посміявся.

«І чорт його приніс на мою голову...»

— Чорт мене приніс? — перепитав Козак Мамай, зненацька виникши на куцому тарпані невідь-звідки й наче підслухавши думки обозного. — Не чорт, а сто чортів! Стонадцять чортів! Сто кіп чортів! — і запитав: — Ти щось хотів мені сказати, пане Купо?

— Ні... нічого, — ледве промимрив той і замалим не впав, бо його кінь, почувши дух тарпана, дикого свого родича, шарахнув геть і зосліпу мало не шубовснув у якесь степове озерце. — Нічого я сказати не хотів!

— То прощай.

І Мамай, торкнувши чоботом свого дикуна, хотів уже був повернути його вихлясту шию в той бік, куди лежала путь на місто Мирослав, коли Пампушин зашароварений коняга оступився в те степове озерце, аж бризки мулу розлетілись, але не втоп, бо сливе не було води.

Сліпий коняга бабрався в багнюці, а Пампушка, хоч і видів добре, вилізти з болота не міг, і здавалось йому, що вони вже тонуть, і обозний став просити Козака о поміч.

А коли Мамай, витягши його з конем на сухе, хотів був рушити далі, пан Купа сказав:

— Спасибі тобі, пане-брате, за твою поміч, за твою ласку, за твою...

— Покури й мені ладаном! Ну? Даєш на здогад, щоб я тебе зсадив з коня? То-то ж ти й чемний такий. Еге?

І наш Козак Мамай, роздерши на клапті шаровари пана Купи, визволив йому ноги з золотих стремен, звільнив од кармазинових пут і коняку його, що тут же чкурнув чимдуж світ заочі, немов сказився.

Пан полковий обозний — без штанів, у самих клаптях, що лишилися після черкески й жупана, — тупцяв на місці, розминаючи ноги й добуваючи сил, щоб рушити на пошуки валки, голубого ридвана й своєї безпутної жони.

Поглядаючи на череп'яний квітчастий баклаг з горілкою, що висів при поясі в Мамаю, пан Купа зважився-таки попросити в нього бодай каламарчик горілки і вже й рота роззявив, але Мамай сказав:

— Ходи здоров! — і, своїм чортячим сміхом задзвенівши, знову раптом зник.

Немовби й не було його тут. Як лизень злизав Козака.

Ніби його, чортолупа анахтемського, самого чорти на бубон ухопили.

Оті самісінькі стонадцять кіп чортів, що носили його по всій Україні протягом незліченної рахуби років, оті сто копанок чортів, котрі носять його по нашій вільній землі й тепер, сьогодні, зараз, котрі носитимуть його між нами й завжди, невмираку-невмирайла, поки живі є ми, поки існує на світі славний український народ, його волелюбність, працьовитість, дотепність, гостре його слово, його пісні, прислів'я та казки, що з ними з віку в вік ми ростемо від ранніх дитячих літ, від перших життєвих вражень.

Пісні, приказки та казки!

В кожного народу — є свої.

Але багато й спільного в казках та прислів'ях народів, близьких і дальніх сусідів, у побрехеньках, анекдотах, у тих пригодах, що їх зазнають герої витворів гумору народно-го — в Болгарії, на Україні, в Туреччині, в Хорватії, в Німеччині, в Литві, — і є сила-силенна народних анекдотів, записаних на Україні, де розповідається те ж саме, що і в анекдотах, наприклад, про татарського (узбецького, албанського, азербайджанського чи болгарського) дотепника ходжу (чи моллу) Насреддіна, хоч і невідомо вже — коли, хто, де, в кого та що саме запозичив і як звать того моллу насправді, — чи, бува, не Козаком Мамаєм?

Але я змалку чув ці казки й анекдоти, як дешицу з невичерпного моря побрехеньок, казок, можебилиць і анекдотів мого рідного краю, благословенної Слобожанщини.

Пісні, приказки та казки!

Скільки чув я їх од матері моєї...

Чув і од матері моєї матері, тобто від моєї рідної бабусі, Ганни Олександрівни Гармаш.

33

У моєї баби Ганни батько чумакував, а дід її...

Небагато я чув про діда Йвана, мого прапрадіда, — він переставився, коли бабуся Ганна ще зовсім малою була, а згадав я тут про нього лише тому, що у Ганни Олександрівни в сараї над льохом зосталась від мого прапрадіда, тобто від його дружини, чимала скриня, з прискриночком у ній — для грошей, для коралів, для ниток і голок, — добра ще скриня, на коліщатах, кована мережаним залізом зовні й гарно цяцькована всередині. По стінках — квітами. А на порепаному та полупаному віку скрині сяяла мальована картина.

І не така вже вона й трухлява стояла, пам'ятаю, та скриня, а тільки розсохлась вона сильно, і з неї не щезав світ божий, навіть коли в неї, бувало, залізеш і накриєшся зсередини важеним віком, бо й віко те крізніло, та й заснований павутинням гонтовий дах погрібника світився наскрізь.

Мені вже сповнилось тоді років п'ять або й шість, і я частенько, якщо звідти не кричали на мене попідсипувані весною квочки, ховався на дні тої скрині й не зводив очей з помальованого віка, що його я, наче ляду, спускав над

собою, немовби поринаючи в інший світ, у світ чар-зілля (куди й ми з вами, читачу, вступаємо зараз, у цій химерній книзі), у світ казки, в той волошебний (як моя баба Ганна казала) світ, котрого я не забуду ніколи в житті та навіть і по смерті, бо ж вірю я, що стежка до образу Мамає не заросте й тоді, і не тому не заросте, що я його так добре випишу, а лише тому, що в нім, либонь, явлені будуть ті риси національної вдачі, ті величезні дива й пригоди, які прийшли в цю книгу від щедрот народу нашого, від його казок, пісень та дум, бувальщин та сміховин, — ширі дива, витвори духу народного, які житимуть разом з ним...

Дивлячись там, ізсередини, на віко скрині, на картину, нехитро намальовану на ньому, навіть я, малий і простодушний, уже починав тоді розуміти, чому прапрадід, помираючи, велів себе в тій скрині поховати, — не в труні, а в скрині! — бо, звісна ж річ, і найпевніший мрець, глипнувши згасаючим оком на тую картину, ожив би миттю та й помирати б уже не схотів...

Баба Ганна казала, буцім скриня не потрапила тоді в могилу з бувшим чумаком тільки тому, що батюшка не дозволив ховати Йвана в такій веселій домовині; і ще бабуса згадувала, як тоді всі вельми журились, не вволивши волі старого, бо в нього були, як тоді балакали, ще й окремі причини просити такої труни: мій прапрадід, казали, замолоду колись, іще років за сто до скону свого, здібався з героєм тої чудової картини, що ані гич не почорніла в скрині од кіптяви часу, — і все життя потім прапрадід молив Бога, аби сподобив бодай раз та здибати Мамає Козака, того лукавого, дотепного, безлітно молодого.

34

Веселий образ Козака Мамає живе в народі вже не сотню літ. І не дві. І не три.

Якісь його сучасники свідкують про зустрічі з тим характерником-запорожцем у зовсім давні часи, десь при початку існування Січі.

Інші з ним пліч-о-пліч воювались у війську славного Зиновія-Богдана Хмеля.

Ще інші стрівали його на шляхах України вже після того, як народився на світ Тарас Григорович Шевченко. Був серед них і мій прапрадід.

Але чували люди, як і в Першій імперіалістичній війні року 1914 бився Козак Мамай з ворогами отчизни, — все такий же галабурдний і вічно молодий, — та й хтозна, чи не він ото, бувало, і в війні Вітчизняній виникав зненацька в найскрутнішій сутузі в тому чи тому партизанському загоні й допомагав громити фашистів на українській чи на білоруській землях, чи не він, колишній запорожець, допомагає й нині будувати електростанції на Дніпрі, на Волзі чи на Ангарі, а то, може, десь і кордони нашої Батьківщини береже, а то, може, книги пише чи кінокартини ставить, а то, гляди, садки розводить, сіє хліб чи варить сталь, цей майстер на всі руки й митець на всі штуки?

Отак ось він і ходив, либонь, по нашій пребагатій землі, мудрощів та хитрощів од віку до віку набираючись, ходив і ходить, бо живий він, мабуть, і тепер, веселий і звияжний образ, викликаний до життя в надрах минулих віків силою народної фантазії — не Хитрий Петро болгарський, не Ойленшпігель німецький, не Совесдрал польський, не Домишлян сербський, не східні дотепники — Мушфікі чи ходжа Насреддін, не румунські Пекале і Тендале, а наш-таки козак — Мамай, своєрідне втілення українського характеру, живущий образ волелюбності, стійкості та невмирущості народу, Козак Мамай, котрий на протязі століть, од нападників усяких одбиваючись, плекав одвічну мрію: не воювати, не гарбати, не ярмити нікого, а в себе вдома — риштувати, мурувати, будувати, Козак Мамай— мандрівний запорожець, вояка і гультай, жартун і філософ, бандурист і співак, бабій і заразом — монах, простодушний і мудрий чаклун, безстрашний лукавець, що його і в ступі товкачем не влучиш, народний герой, котрого чи не споконвіку знають між людьми на Україні, хоч об нім над Дніпром — ні казок не розказано, не складено й пісень.

Ні казок, ні пісень!

А прославили Козака простолюдні художники.

Обабіч славного Дніпра, по старезних козацьких та селянських хатах — на кленових та дубових полотнищах дверей, на кахляних грубах, на кованих скринях, на мальованих олійними фарбами полотнах, навіть на липових колодах вуликів частенько можна було бачити розмаїті

парсуни Мамає, тисячі відмін його поличчя з новими раз по раз подробицями пригод, з новими щораз підписами, які вільно трактували діяння і вдачу героя, тисячі сюжетів, що підносили в народі славу Козака.

Ще хлопцем бувши, — мені тоді сповнилось років вісімнадцять, — їздив я до Катеринослава (як звали тоді Дніпропетровськ), щоб розпитати про Мамає в Дмитра Івановича Яворницького, невсипущого шукача запорозької старовини, найвизначнішого історика Січі, що написав з десятків томів, присвячених історії Війська Запорозького, збирача пісень, казок та приказок, мовознавця, етнографа і драматурга, автора історичних повістей та оповідань, професора і академіка, котрий був другом і товаришем Іллі Юхимовича Репіна: Дмитро Іванович помагав колись великому російському художникові шукати в селах понад Дніпром типи й характери для його майбутньої картини «Запорожці пишуть листа султанові», він позував художникові задля образу писаря (в осередку тієї картини), він любовно схороняв десятки етюдів до тих самих «Запорожців» (я тоді їх бачив у його музеї)... Академік Дмитро Яворницький у своїх безнастанних шуканнях був людиною непосидячою, і саме його заходами історія запорозького козацтва збереглася в своїй неповторній красі, — він був людиною видатної працьовитості, людиною великої душі, великої кебети, і я вважаю за щастя, що колись привелося мені тиснути його руку, розмовляти з ним і взнати про мого Мамає щось таке, що міг розповісти тільки він, цей поетичний і хитруватий українець, котрий і сам скидався інколи на того ж таки Козака Мамає.

Він тоді показував мені і зібрані в катеринославському музеї кілька десятків дверей, які сам учений познімав по старих козацьких хатах Наддніпрянщини, дверей, що на них були нові й нові одміни образів Мамає, мальовані простонародними живописцями XVI—XIX століть.

Багато я ще й потім бачив усяких парсун Козака, і кожен малював його по-своєму, як ось і я малюю свого Мамає тепер.

Всі вони були різні.

Але ж на всіх розмаїтих поличчях був один і той самий запорожець, Козак Мамає.

Той самий український характер.

Характер!

Народні художники малювали Мамаю не в січі з ворогом, не верхи на коні, а в спокійній, споглядальній позі: тільки зброя лежить напохваті, тільки лиш кінь басує, а сам Козак, схрестивши ноги, спокійнісінько сидить під деревом, — бо ж він передусім був чоловік мирний, якщо, звісно, його не займали, якщо не зазіхав ніхто на волю й славу простих людей України, — а коли вже й зачіпав Козака хтось, то зразки народного малярства часом являли нам і лють його розплати з ворогами.

Сливе всі портрети Мамаю мальовано ніби дитячою рукою, бо й справді-таки, то був народу нашого дитячий вік, — а може, й зовсім не дитячий, а тільки не дійшло крізь лихоліття, майже нічого не дійшло до наших днів, крім хіба східнослов'янського дива-дивини — «Слова о полку Ігоревім», крім теплого мармуру труни Ярослава, крім чудових мозаїк та фресок київської Святої Софії, крім галицьких церков і замків, крім десятка літописів, крім купи книг, друкованих любовно в Києві, Острозі, Львові, крім безлічі мудренних візерунків на кераміці, на склі, на золоті, крім гострих діамантів гумору народного, крім шалу українських дум, крім вічно живої пісні...

Зрештою, старих і прастарих надбань народу України дійшло до нас таки чимало. Не лишилось тільки імен творців... Майже нема імен!

У інших на той час були вже Калідаса і Шота Руставелі, Арістофан і Навої, Шекспір і Рабле, Рафаель і Копернік, а ми, либонь, були ще зовсім молоді в ту пору, коли з'явилися в народі перші портрети Козака Мамаю, але всі вони жили своє некоротке життя, як витвори високого народного мистецтва, нехай ще не зрілі, нехай не досконалі, але живі й живі...

Чи не на всіх полицях Козак Мамаю — вродливий січовик, де трохи старший, де молодший, дядечко невеличкий, кремезний, чорнявий вусань, з козацьким оселедцем, у жупані — коли багатшому, а коли й простому, здебільшого з бандурою в руках, щира вдача — співак і музика.

На відмінах портрета мальовано всяке причандалля, котре вказувало на Козакові звички, діла й пригоди.

Був там і встромлений у землю спис. А до ратища чи до якоїсь дубини прип'ято баского коня; на дереві — шаб-

люка, біля ніг — рушниця. І гаман. І шевська справа.
І шапка-шлик. І порох у турячій розі.

Тут же — кварта і чарка. Казанок над вогнем. І ложка, — все, що козакові буває потрібно в поході.

Тут же — довговухий песик.

А над головою — грубезний жарт, солоний дотеп, словесна блискавка, виписані біля Козакового рота.

Трохи далі, на другому плані, бували часом і промовисті яви січового життя: розправа з ворогами, звитяга й пустощі, взаємне частування оковитою з михайлика чи коряка, а чи й побратимське чубіння з товаришем, а чи й повішений догори дригом враг і супостат...

Ще далі та вище, над головою в Мамає, подеколи бував і напис.

Часом у чесній прозі.

А то віршований.

Ось так, приміром:

Сидить козак, у кобзу грає,
Що замислить, то все має.

Або ще й так, у простоті душевній:

Їхав козак полем та й отакувався,
Сів він під дубочком та й розперезався:
— Гей, бандуро моя золотая,
Коли б до тебе дівчина молодая —
Скакала б, плясала до лиха.
Що не один козак одцурався б солі міха,
Бо як заграю, всяк поскаче,
А після не один вражий син заплаче...

А то бувало в тих написах і таке:

Козак — душа правдивая, сорочки не має,
Коли не п'є, то воші б'є, а все не гуляє...
Хоч дивись, не дивись, та ба, не вгадаєш:
Відкіль я та як звали — нічичирк не визнаєш!
Кому ж траплялось хоч раз у степу бувати,
Той може і прізвище моє угадати.
А ти як хоч називай, на все позволяю,
Аби крамарем не звав, бо за те полаю.
А якого роду я, то всяк про те знає,
Хто по світу ходить-блукає та долі шукає.
Я, козак-запорожець, ні об чім не тужу,
Як є люлька та тютюнець, то мені й байдуже!

Надію маю на мушкет, на ту сіромаху,
Що не ржавіє ніколи, на шаблю на сваху.
Як натягну ж лука я, брязну тятивою,
То від мене і хан кримський утіка з ордою...

Завдавано чосу в тих віршах — коли туркам і татарам,
що ласились на українські роздоли, коли панам-ляхам чи
й своїм же, українським, дукам-срібляникам, перепадало
там і єврейським загрібайлам-орендарям, крамарям та корч-
марям, тобто всім утискачам і тріворогам простого люду:
українського, руського, єврейського чи польського.

...А на малюнку в тій скрині, що схоронилася в бабусі
Ганни, бравий Козак варив над багаттям кулешик, а внизу
плівся мирний і цілком тверезий напис:

Ось так я в степу веселюся,
Одним кулешем похмелюся.

І досі він блимає мені, той живий вогник під казан-
ком, наче я й зараз лежу на дні старої скрині й заглядаю
звідти в хмільний світ минулого, відблиски якого завше
мерехтять наді мною в розумних, прегарних і прехитрих
очах Козака.

Мерехтять і мерехтять ті очі наді мною.

Та й ви, читачу, вже бачите їх.

37

Ось вони, ось...

І відблиски багаття виграють у них, і жаріють вони,
ті прехитрі очі, мов зорі вечоріві, ранні, ще самотні — в
тихому степовому надвечір'ї.

А вогник — ще блідий, бо й не смеркалось.

Над казанком схилилась матінка Михайликова, пиль-
нуючи не дуже й поживної страви: вода, пшоно, смажене
про запас в олії, яке возив кожен у мішечку, приторочено-
му до сідла, та ще хіба дика цибулька, бо картоплі Європа
тоді ще не знала, а старого сальця, щоб затерти куліш, у
подорожніх не було, бо люди прості не вельми сито їли в
будь-які часи, в будь-якій стороні, навіть і в нас тоді, на
багатющій Україні.

Але ще не кипів куліш, і, дожидаючи, поки він зва-
риться, всі поважно сьорбали захалявними ложками з
іншого казанка, цибулькою та хлібом заїдаючи, і хтось,

поглянувши на тее сьорбання, не міг би й подумати, що в казанку — звичайнісінька сивушна горілка.

Інколи простягала свою чималу куховарську ложку й матінка, часом помішувала куліш у меншій казанку, а в думках залітала далі та й далі.

Принюхувався до горілки й Песик Ложка, постогнував, і хвостом виляв, і погавкував стиха, але Козак Мамай був невблаганний.

— Не дам. І не скавчи.

Песик Ложка поглядав на Мамаю з докором.

І той, схилившись до собачки, говорив йому стиха:

— Нап'єшся знов. Не дам.

А потім уже й уваги не звертав на нього, задумавшись про щось своє, сумне й відсіль далеке.

Залітала в думках далеченько і Явдоха, поспішаючи за синою долею, намагаючись по-материнському її вгадати, і ніби вже й не бачила хвилястого степу, а все-таки впивалась його пахощами, його бринінням, барвами, бо ж не могла не впиватись, як не могла не дихати, як не могла спинити калатання серця, таку незбориму силу чаїв у собі він, таке він збурював зворушення в душі, цей український незайманий степ у повільнім веснянім смерканні.

Мовчала матінка.

Замислився й Козак Мамай.

Мовчали й ті лейстрові козаки, сірома козацька, що так раптово покинули сьогодні серед степу, над копицею ладану, свого лабузливого пана Купу.

Мовчав і Михайлик, придивляючись до якогось молодого козаченька, котрий сидів біля багаття, горілки не сьорбав і, тримаючи книжку на колінах, читав щось і сам собі тихо та чудно сміявся.

Що більше сутеніло, то ближче до вогню присувався той парубок, то дужче реготав, і Михайликові кортіло взнати — хто він, оцей козак, що він читає та чого регоче.

Це був чорнявий запорожець, тонкий, а дужий, вусом кучерявий, з невеличкою, як і в кожного молодика, чуприною на маківці, моторний, бистроокий, з хуткою річчю та з чудернацькою, ніби й не наською, химерною вимовою, хоч, крім вимови, і все в нім було якесь чудне та дивне.

І пильний погляд кмітливих тямущих очей.

І в убранні якісь дрібниці.

І та книжка, друкована далєбі не по-наському.

Тільки й знав об нім Михайлик, що ім'я, бо ж чув сьогодні, як його кумедно кликали двоє товаришів-запорожців: Пилип-з-Конопель.

Один із тих товаришів, довготелесий та рудий, впавши трохи осторонь на землю, безпробудно спав.

А другий — козарлюга вже в літах, вельми підтоптаний, — стояв, як, бува, камінний мамай на степовій могилі, непорушно, чатуючи, на сторожовій козацькій хвигурі, тобто на дерев'яній вежі, біля якої наш Козак Мамай отаборився з новими друзями на ніч.

Він стояв мовчки, той нерухомий вартовий, на височенній споруді з бочок, діжок та барил — і глядів та й глядів навкруги, оком сягаючи аж наче за далекий обрій.

— Злазь! — гукнув йому Пилип-з-Конопель. — Пора вже ставати мені.

— Ще рано, — стиха відмовив козак на хвигурі, але все-таки зліз.

І став біля вежі, стомлений, зажурений старий козак, що вже стомився від безугавних воєн, які роздирали мирну Україну протягом століть.

Молоді були в нього лиш очі. І він не зводив їх з далеких виднокраїв, бо таку мав службу: вони оберігали спокій України, оці троє пересмажених на сонці козаків, закурених, голодних та здичавілих, що так і жили тут, у трав'янім курені, свіжої людини не стрічаючи по кілька тижнів.

Вартуючи на стрімкій дерев'яній вежі, спорудженій на вершечку верховинної могили, ані вдень, ані вночі, чергуючись, очей не зводили вони з таких же самих веж, що ледве бовваніли на обрії, далі та далі по високих шпильях.

Очей не відривали, щоб не прогавити раптового сигнального вогню, котрий на будь-якій дальній хвигурі міг спалахнути щохвилини, страшний та осоружний знак нового нападу чужинців, знак нової війни.

Коли ген-ген на границях землі української з'являлись перші загони ворога — ногайців чи кримських татар, панів-поляків чи ще яких зухвалих зазіхачів, вартові підпалювали там десь крайню вежу, а той вогонь побачивши, козаки на сусідній хвигурі збивали в небо і свій стовп вогню, а ще ближчі — свій, бо сторожові хвигури стовбичили тоді по всіх степах, — і ось так, за годину якусь всенька Україна за сотні верст уже знала: ворог знову переступив наш поріг, і козацтво всюди лаштувалось до відсічі, а мирні люди, що працювали на степу і в плавнях, гречкосії з хуторів,

зимівників та сіл, рибалки й пастухи, копачі селітри чи залізної руди, лісоруби та вуглярі, солевари й мисливці, сірома й люди багатші, всі вони сушили сухарці, забивали на сало свиней, підсмажували пшоно задля каші, заривали в землю збіжжя, гроші та хліб — і поспішали на Січ, щоб стати оружно до війська, а інші, захопивши будь-яке майно, жінок, дітей і старезних дідів, квапились поховатися в зámках, по слободах чи по містах або ж тікали в Московщину, щоб не вскочити, крий боже, в халепу — в полон, у рабство чи в обійми смерті...

Таку ось колотнечу, нестримне зрушення народу міг зняти по всій Україні навіть випадковий вогонь на будь-якій степовій хвигурі.

Тож і курили чатівники десь осторонь, та й своє багаття Мамай з товаришами розгнітили десь далі, аж за могилою, щоб, не дай боже, якась дурна іскорка не скоїла великої біди, бо вся вежа, зрихтована з просмолених бочок, могла спалахнути за мить.

Основу її складали шість бочок із самим тільки нижнім дном, залиті по вінця смолою.

Їх ставили в коло на просочену смолою землю, зв'язували докупи просмоленими линвами, зверху ставили ще п'ять, таких же, на них — іще три, ще вище — дві, а нагорі стирчала бочка порожня — без верхнього й без нижнього дна — задля тяги повітря, а в ній була сама лише залізна перекладка з довгою вірьовкою, що з неї звисав товстий віхоть прядива, вивареного в селітрі.

Варто було тільки викресати вогню, щоб миттю вся оця хистка споруда...

Але ні! Про це страшно було навіть подумати.

Та Михайлик думав зовсім не про це.

38

І раптом йому стало чомусь так сумно, Михайликові нашому, що й боже ти мій.

Його дратувало вже, що той чудернацький молодик-запорожець стиха чогось регоче над якоюсь товстою чужинного друку, досить-таки пошарпаною книгою. І от...

Він завжди вважав себе не дуже й розумним, Михайлик, але, розсердившись, про це забував.

Він вважав себе не дуже й сильним. Але в гніві забував і про це.

Він вважав себе й неспіливим. Але спересердя не тямив і цього.

Він вважав себе не дуже й сердитим, але зопалу забував і про це.

Забув і зараз, бо розсердився, розгнівався, аж самому стало страшно.

І спитав:

— Чого регочеш, Пилипе?

— І тобі хочеться? — відповів запитанням на запитання

Пилип-з-Конопель.

— А я не вмію.

— Реготати?

— Він за все життя ні разу й не всміхнувся, — сумно мовила Явдоха. — Наче наврочив хто.

— А ось я його зараз... розсмішу! — І Пилип хутенько став перегортати сторінки своєї книги, маючи, видно, замір щось смішне читати.

— Не зумієш, — усумнилась Явдоха.

— Аж ось! — не зваживши на Явдошин сумнів, буркнув Пилип-з-Конопель і, пересівши до самого вогню, бо вже стемніло, заходився читати, зразу, видно, перекладаючи з якоїсь чужинної мови, і справді, там було чимало кумедного й смішного, бо слухачі, захоплені веселими пригодами французьких мандрівних акторів, хто сміявся, а хто й реготав.

Жоден м'яз не ворухнувся тільки на молодому, без єдиної зморшки, обличчі Михайлика, яке не знало ні сміху, ні горя, ні бритви, ні ляпаса, — анічогісінько.

Пилип здивовано дивився на Михайлика, — він досі й не бачив таких, що здужали б не посміхнутись над тими пригодами, про які зараз читав, і він мовив до матінки:

— Я все одно вам колись його насмішу-таки, ненью, — і в прикрім збентеженні закрив улюблену, як видно, книгу, хоч слухачі й не від того були б — послухати ще трішки.

— Що за книга? — спитав, ще й не досміявшись, Козак Мамай, бо він те діло вельми полюбляв — гуртом пореготати досхочу, до сліз, до кольки в боці. І він простяг по книжку руки: — А ке сюди! — і, взявши, прочитав на чільній стороні не наські слова: «Поль Скаррон. Комічний роман»...

— Ви тямите й французьке? — спитав Пилип.

— Тямив трохи, парубче, — і наш Мамай у тьмянім присмерку почав перегортати сторінки, але вже літери

зливались, і читати годі було, і він оддав Скаррона чудернацькому молодикові-запорожцеві, котрий балакав трохи дивно, незвично наголошуючи слова і промовляючи їх аж надто швидко, хоч і вивчився говорити по-нашому, видно, не дуже й давно.

— Хто ж він такий, оцей Скаррон? — спитав Козак Мамай. — Француз? Живий?

— Живий, коли ще не замучили його пани аристократи.

— За що ж?

— За сміх. За кепкування. За дотепність. Розплатою за смішки стають слізки. Так це було. Так є. Так буде... — і, трохи помовчавши, Пилип додав: — Я читаю цю книгу, коли мені сумно.

І, взявши з тороків червоний шмат шовку, Пилип заходився загортати свого Скаррона разом з якимись іншими трьома чи чотирма книжками.

— Що там у тебе, козаче? — спитав Мамай.

— П'єра Корнеля «Сід», Сореля «Франсіон», український словник вашого Памви Беринди та книга одного француза: «Опис України».

— Француз — про Україну?

— Гійом ле Вассер де Боплан.

— Де Боплан? — аж скрикнув Козак Мамай, аж наче спалахнув, аж засіпався кінчик лівого вуса, що завше означало в нього збентеження.

— Ви тут колись його знавали? — теж, ніби вражений чимось, ахнув чудний запорожець.

— Ми колись побраталися. А потім... наче розбили глек. Він будував на Україні фортеці задля наших ворогів. А я...

— Все одно... він любив Україну! — гарячим покриком озвався молодик. — Ось почитайте!

І він простяг Мамаєві ту книгу, «Опис України», видану в Руані.

Мамай схопив її, присунувся до вогнища, де закипав куліш, але побачити нічого вже не міг і, пригорнувши ту книжку до серця, сидів і мовчав.

Мамай дивився на молодика, котрий так дуже схожий був на самого Боплана: чи не син? — і йому хотілося спитати, але зараз не мав сили говорити, бо охопили мислі про давнє побратимство з французьким дворянином, непосидячим нормандцем, інженером-будівником, що про-

жив на Україні років сімнадцять-вісімнадцять, вивчаючи, спостерігаючи, складаючи перші докладні карти просторів України, записуючи й змальовуючи те, що бачив у нашій козацькій стороні, яка за кільканадцять літ прикипіла до щирого серця французіві.

Але... той веселий і моторний руанець був вірним слугою не народові нашому, а польським королям, будував на Україні фортеці, котрі мали захистити володарів Польщі не тільки від наскоків кримчаків та ногайців, а й від повстань народу українського, який раз по раз намагався скинути шляхетське ярмо, — від небезпечного сусідства Січі Запорозької, що про неї слава йшла по всій Європі.

Мамаєві кортіло мерщій дізнатися: що ж він там написав, руанець, у своїй книзі про Україну?

Навмання перегортав сторінку за сторінкою, помацав бѣзбач томики Скаррона та Сореля і... зітхнув.

39

Скільки ж було на світі непрочитаних книг!
Скільки було країн і краєвидів, яких він ще не бачив!
Мов людських, котрих він досі не чув!
Людей розумних, що їхніх дум Козак іще не знав.
І радощів земних, яких він ще не відав.
Жінок, що їх не обіймав...

Було ще на світі й багато дітей.
Але й діти всі — були не його діти.

Він же ж мріяв про власне кубло, про дружину, про серденят, про мирний труд, а мусив воювати, рідний край обороняючи від зазіхань чужинців, простих людей — од панів, бо знав обов'язок перед народом, але ж бували й такі ось хвилини, коли не ставало від того легше на душі.

Рука його ненароком торкнулася до струн, і Мамай, на мить забувши про чарівну силу своєї бандури, припав підборіддям до верхняка, і забриніла вона в його гарячих руках, і сам він забринів од захвату і тихо загравав до пісні, ледве чутної, яку він, зажурившись, замуликав собі під ніс:

Побратався сокіл
З орлом сизокрилим...

І пісня ця пливла в спокійному анданте, та й нічого надто сумного ніби й не було в ній, але Козак, замислившись, струни торкав журливо, і чарівна бандура показала раптом свою дивовижну силу.

А сила в тій тридцятидвохструнній бандурі була така: коли Мамай грав сумної, всі довкола, хто чув той бренькіт тихомовний, усі плакали, бо ж не плакати не мали снаги.

Коли ж він грав веселої, ніяким робом не могли слухачі на місці вдержатись, бо гналися в танець, а то ще й реготали, наче турки, що накурилися опію, і коли Козак Мамай не хтів спинитись, люди знемагали замалим не до смерті в шаленому танці, якщо запорозький характерник занадто гучно й весело посмикував струни та приструнки: терції та бунти, найтовщі, та кишкові басы, бо ж мала кожна з тридцяти двох струн свою осібну силу впливу.

Та на цей раз, ненароком загравши, бриньчав Мамай сумно, але в міру, то хоч і плакали всі потроху, але не ревно, а просто зажурились, самі не знаючи — чому...

Заплакала й неня Михайликова, забувши про киплячий куліш.

Та й козаки-нетяги, що втекли від пана Купи, зашморгали носами.

І старий козак-чатовий при хвигурі засмутився до сліз, — бо ж приводів до смутку та печалі в кожного було задосить і тоді.

Та й Пилип-з-Конопель, чудернацький той запорожець, забув думати про свого Скаррона з його «Комічним романом».

Заплакав би й Михайлик, коли б він плакати вмів, бо ж він перебував саме в тім переступнім віці, коли дитячих сліз уже не стало, а гірких, чоловічих, Бог йому ще не дав.

Отак от і зажурилися всі.

Заскавулів навіть вражливий Песик Ложка, хоч йому не перепало сьогодні жодної краплини оковитої, аж Мамай схаменувся, згадав про владу свого струменту, а вгледівши сльози, мерщій, щоб не ярити таких дзвінкх сердець, поклав бандуру на пухкий духовитий килим сивого чебрецю.

Згадавши про достиглий куліш, подорожні взялись до вечері, запросивши й вартових од хвигури — і того старого, козака лубенського, київського чи, може, й смілянського, котрого звали Петром Гордієнком, і того, що досі безпробудно спав собі, якогось довгого, рудого та безбрового парубка, що його звали товариші Паньком Півторарацьким, і приятного Пилипа-з-Конопель, до якого так уважно

придивлявся, хочучи про щось спитати, простодушний коваль Михайлик.

А куліш вийшов славний, димком пойнятий, як і всякий куліш, що вариться в степу.

Сипнувши в казанок пучку тонко змеленого перцю, добрі люди вечеряли смачно.

Але сум іще краяв серця...

Чи то від пісні Мамаєвої.

Чи від тихого й загравного вечора степового.

А чи від квиління осиротілого сокола, що, цілий день літавши за Мамаєм, і досі десь, у хмарній високості, чути було, оплакував свою так нагло втрачену подругу.

Всі мовчали.

40

Мовчали навіть вартові од вежі, здичавілі в степу й охочі до розмови, бо ж їм завжди кортіло розпитати в подорожніх, коли-не-коли з ними здибаючись, що ж воно там діється в широкому світі.

Мовчали, може, ще й тому, що від заграви на заході одвести очі не було сил.

Крайнеба палав.

Буйними пересмугами штабувалась третина обрію, фіалковими пасмами, чорними, червоними, жовтогарячими, навіть малоймовірними — зеленими кісниками, яких мовби й не буває в природі небес, — і все це мінилось, виграло, кипіло, шугало, леліло, то згасало, то займалося широкою стягою знов, милуючи око й будячи в серці неясну тривогу.

І все те враз погасло.

Стало темно. Чорно. Хмарно.

Тільки остання вузенька багряна штаба ще жевріла на обрії.

І не хтілось од неї одривати очей.

Підкинувши до багаття сухої таволги й торішніх тернів, Пилип-з-Конопель заходився вгортати книги в червону шовкову шматинку, і Михайликові, що майже не вмів читати й по-наському, скортіло бодай помацати ті чужомовні твори.

Придивляючись у хисткім червонуватім світлі вогнища, Михайлик нараз побачив щось таке, що привернуло його

увагу ще більше за ті книги, бо на мить майнули перед ним чийсь вогнисті очі, намальовані на дерев'яному образку.

— Що це? — збентежено і аж немов трохи злякано спитав Михайлик.

— Портрет.

— Чий?

— Одної дівчини.

— Хто вона?

— Не знаю.

— Де вона?

— Шукаю сам... Десь тут, у вас, на Україні.

— Хто це поличчя писав? — зазирнувши, вражений тим, що побачив, скрикнув Козак Мамай.

— Один голландець.

— Хто?

— Рембрандт ван Рейн.

— Хто-хто? — зачудовано перепитав Козак.

— Рембрандт.

— Де ти взяв це?

— В Амстердамі, в Голландії.

— Коли?

— Минулого літа.

— Розповідай...

І, плутаючись у трудних зворотах української мови, яку цей чужинець нараз аж наче забув, збиваючися й повторюючи по кілька разів одне й те ж, Пилип розповів таке, що зразу, може, й повірити було трудно, але ж Мамай із повіданої французом історії вже дещо знав, а про дешицю здогадувався, бо мова йшла про людину йому відому й навіть близьку.

Мамай поставився з довір'ям до Пилипа не тільки тому, що бачив людей наскрізь, а ще й тому, що вже чув трохи про цього молодого нормандця, на Січі прозваного Пилипом-з-Конопель, бо ж його дома звали, мабуть, в Руані чи в Парижі — Філіппом Сганарелем чи ще як-небудь, — він уже трішки чув, Мамай, про цього хлопця, про палку душу, примхою долі чи власним бажанням занесену так далеко від рідного дому — аж на Січ Запорозьку, куди забрідали тоді, тікаючи від помсти свого власного панства, шукачі правди, волі й пригод чи не з усіх країн Європи й Азії. Були ж тоді поміж козацтвом і росіяни та поляки, і вірмени та перси, і араби, і афганці, шведи та німці, татари й турки чи навіть китайці. Нечасто, небагато, але заходили

часом з усіх усюд, бо ж задля того, щоб покозачитись, кажуть, буцім потрібно було лише проказати «оченаш», перехреститись і випити коряк горілки, — хоч це, мабуть, було й не зовсім так, бо не тільки «оченаш» і хрест... ні, ні! Того було замало, бо ж панували в Запорозжжі насамперед звитяжний дух, відвага, правдолюбство і... козацька цнота, тобто лицарська чистота всіх замірів та почуттів.

І ось — цей самий з Конопель Пилип розповідав Мамаєві з товаришами, розповідав таке, що зворушило всіх...

41

Минулого літа потрапивши з рідної Франції, звідки йому довелось тікати після кривавого приборкання Фронди, яка за роки боротьби так і не спромоглась повалити абсолютизм, після придушення численних плебейських повстань, після відновлення необмеженого самовладдя Людовіка XIV («Держава — це я!»), після всіх потрясінь, які спостигли його Францію, Філіпп Сганарель, покинувши батьківщину, потрапив до Голландії.

Матінка його, сестра Гійома ле Вассера де Боплана, лишилася в Руані з невеличкою рентою, а сам він, без єдиного франка чи гульдена, мусив заробляти шматок хліба, тягаючи на спині вантажі в Амстердамським порту.

Він не міг про це спокійно говорити, і хутка мова його стала ще швидша, і він заникувався і повторював разів по кілька якесь слово, аж тремтів, розповідаючи про ту пригоду, хоч, власне, нічого особливого з ним тоді й не приключилось.

І справді.

Йому доручили того дня не дуже й важкий кофр однести до найдалшого корабельного пришибу.

Найняв його якийсь поважний пан, сивоголовий і ставний, схожий чимось на перебраного в світську одіжку католицького попа.

— З ним була оця панна! — і Філіпп кивнув на те чудово намальоване поличчя, котре так і лежало в нього на колінах і проти пригасаючого багаття зоріло на глядачів, немов живе, аж наче прислухалось до розмови.

Молодий бідолаха француз бачив цю панну й того сивого лише який десяток дзигаревих хвилин, поки вони

бігли втрюх до дальнього пришибу, де чекало на них брудне й стареньке судно під вітрилами.

Так, либонь, нічого й не лишилося б у пам'яті бездомного француза, крім прекрасних очей прикро стурбованої панни, коли б вони, ті двоє, перед розставанням не балакали, необачно перекидаючись прощальними словами, що їх в Амстердамі зрозуміти, певна річ, ніхто не міг, крім нього самого, бо ті двоє розмовляли по-українському, а Філіпп цю мову знав: його рідний дядечко, Гійом де Боплан, незадовго до скону свого мав намір повернутися на Україну, і хотів Філіппа, небожа, взяти з собою туди, і вчив його цієї милозвучної мови.

Той сивий пан і дівчина, що мала рушити в якусь далекку й небезпечну путь під цими брудними вітрилами, весь час розмовляли про свої справи, і Філіпп зрозумів: дівчина тікає звідси від чогось такого, що є страшніше над смерть, сам той сивий теж мусить сьогодні ж покинути Голландію. Вони, прощаючись, мали надію зустрітись на Україні, а наостанку дівчина, коли Філіпп, доставши свою плату за перенесення вантажу, вже збирався йти собі, панна тая, раптом згадавши про щось, хапаючись, швиденько витягла оцей самий портрет і попросила знайти на вулиці такій і такій майстерню Рембрандта і повернути йому образок, бо художникові, вона сказала, за роботу не заплачено і панна мусить повернути йому те, що їй, на превеликий жаль, належати не може.

Філіпп пообіцяв.

Парусне судно рушило негайно ж, і сивий пан швиденько зник у лабіринтах порту.

А Рембрандта Гарменса ван Рейна, великого художника, що про нього по всій Європі ходили вже легенди, Філіпп, поки була ще змога жити в Амстердамі, знайти не зміг, бо художник (як і всі великі митці), бідуючи й поневіряючись, коли його картини спродали з молотка, безслідно канув десь у єврейських кварталах голландської столиці, на бідняцькому дні Амстердама...

І ось тепер, прибившись на Україну й ставши запорожцем, Пилип-з-Конопель шукав повсюди ту ю панну.

— Але навіщо? — запитав Мамай.

— Віддати цей портрет.

— І тільки?.. Брешеш!

— Брешу. На панночку чигає небезпека, і я мушу...

— Яка небезпека? — швидко спитав Козак.

— Це я скажу тільки їй... коли знайду, звичайно.

— Знайдеш.

— Де ж вона?

— У місті Мирославі.

— Ви знаєте її? Чия вона?

— Племінниця єпископа Мелхиседека. Їдьмо з нами туди.

— Я тут на службі, при цій вежі.

— Ти ж казав про якусь для панни небезпеку?

І Пилип-з-Конопель, проймаючись довір'ям до Козака Мамай, заговорив:

— Простуючи на Україну, вже в Варшаві, за три останні роки тричі шарпаній полками шведів, у храмі Святого Яна, я випадком підслухав тиху мову двох домініканців, і аж волосся стало сторч від того, що я вчув... бо ж вони говорили про долю тої ж панни, яку їй проклятуші круки готували в Римі.

— Розмова йшла саме про неї? — спитав Мамай, повівши вусом на дерев'яний образок, що його так і тримав на колінах Пилип.

— Я так подумав... мені здалося, що про неї. Я ж тоді, в порту, ще в Амстердамі, чув, як сивий пан назвав її, прощаючись: Кармела...

— А в Варшаві?

— Теж говорили про Кармелу.

— А таку саму дівчину, що живе в Мирославі, — з полегшенням зітхнув Козак Мамай, — архіерейську небогу звать Яриною.

— Не вона?! — і Пилип-з-Конопель аж вус кучерявий з досади прикусив.

— Але ж... оцей портрет! — неначе сам до себе прошепотів Козак Мамай. — То, ти кажеш, Кармела?

— Еге ж, Кармела Подолянка.

Мамай аж скрикнув:

— Подолянка?! — І він схопив за руку Сганареля, що вже хотів був бережно вгорнути в клапоть шовку й той пречудовий образок. — Стривай, стривай! Вони її тримали там, католицькі собаки, небогу нашого православного єпископа, батька й матір її вбивши, а дівку, викравши, тримали десь по кляшторах домініканських і, видно, там її й перехрестили на Кармелу... А ке сюди! — І він схилився до пригаслого багаття, підкинув до вогню сухої ковили, зітхнув, дмухнув, посипав трохи порохом із турячого рога,

що висів при поясі, і вогнище зненацька спалахнуло, лизнуло наче в саме небо, і на яку хвилину, хто там був, побачили в руках у Мамає чудовий образок якоїсь панни, писаний на дубовій табличці, од претовстого шару фарби аж ніби шкарубкий на дотик, аж ніби теплий — чи то від близького багаття, а чи від тепла, яким сяяли живі розумні очі прекрасної незнайомки.

То була гожа українська дівчина. Літ шістнадцяти.

В убрáнні подолянки: в мережаній сорочці, вишиваній чорною заповоччю, в керсетці, в намисті, з косою на грудях білявою, з бровою колесом, з чорними очима шаломпáлом, що дивились, як здавалось Михайликові, саме на нього — пильно, з чеканням чогось давно забутого, але знайомого, жаданого навіть, і серце в Михайлика солодко тьохнуло чи від її погляду, чи від нездоланного впливу щирого в своїй геніальній простоті мистецтва, коли думки та настрої митця стають нараз твоїми настроями, мислями та почуттями, коли складний душевний світ людини, яку показує художник, світ почуттів, ума, любові, боротьби, страждання розкривається перед нами, як глибокий і дзвінкий колодязь, що в ньому купається сонце.

Козак Мамай, сам до малювання маючи кебету, за короткі хвилини, поки буяли розкошлані порохом пелехи полум'я, встиг на вільно виписаному образку тієї українки без похибки визнати руку якогось великого й своєрідного живописця, котрого, як Мамаєві вже сказав Філіпп, на всьому широкому світі знали під іменням Рембрандта ван Рейна.

Портрет Ярини Подолянки він писав так, той людяний майстер, сміливо використовуючи всі доступні йому найтонші, найбагатші ефекти світлотіні, що треба було дивитись на поличчя з відстані, але серед темної степової ночі, в хисткому відблиску багаття люди й зблизька сприйняли саме те, чого всім своїм хистом домагався щиросердий маляр, та й був це в усій первозданній, первісній, чародійній красі його, в авторській недоторканності свіжий живопис самого Рембрандта, а не ті, вже потемнілі барви на полотнах і дошках, десятки разів оновлюваних і підмальовуваних байдужими руками реставраторів, які ми з вами, читачу, вважаємо за щастя бачити в музеях тепер.

Козака Мамає, крім настрою, крім інтелекту, крім сили духу геніального маляра, вразило за ті куці хвилини прósвітку біля нічного багаття ще й вільне вигравання ко-

лориту, упевнений мазок повним пензлем, не знане доти вміння, як тоді казали учні самого Рембрандта, «весело класти фарбу, не дбаючи про рівність і блиск», дивувався Мамай і з характеру фарб імпасто, тобто фарб вельми в'язких, важких, густих, що лягали на дошку товстим шаром, наче тісто, з виткими борозенками від пензля, виразно опуклими на дотик.

Всі ці мислі промайнули невиразно й зовсім не цими словами, бо ж не вчився Козак ніде малярського мистецтва, але його враження від портрета Кармели Подолянки складалось саме так.

А наш Михайлик тим часом, протягом тих кількох хвилин, поки буяло полум'я, не думав ні про колірне рішення картини, ні про опуклі мазки, ні про гру світла й тіні, бо малювати ж не вмів, та й витвір художника бачив чи не вперше оцей селяк: приголомшений силою впливу генія, він дивився на Рембрандтів шедевр із побожним захопленням, на ту чудову Подоляночку, дивне видіння з чужого казкового світу, хоч вона й видавалась Михайликові зовсім не панною, а звичайнісінькою дівчинкою з їхнього села.

Кармела й справді не скидалась би на панну, коли б не панів її важкий щирозлотний ковток у правім вусі (перед художником сиділа вона сливе в три чверті), ковток, виписаний вельми пастозно, тобто з виразно опуклим рельєфом.

Вона і справді не схожа була б на панну, коли б не скрашала її величава статура, коли б ось так згорда не зоріли очі, коли б не рука оця вузька, нервова, аж ніяк не хлопська, — коли б усе це не панило дівку, вона нітрохи не скидалась би на панну.

Забувши про всенький світ, Михайлик дивився на це малоймовірне диво, і ті аж надто короткі хвилини здались йому цілим життям.

Трепетною рукою сувора панна стискала білоцвітний кетяг бульденежа, французької садової безплідної калини, яка здалась тут Михайликові звичайнісінькою, знайомою з дитинства, — і хоч не дивилась тая панянка на студену квітку, щойно зірвану з куща, аж наче вкриту краплями роси або дощу, живісіньку і таку світлосяйну, ніби той снігуватий кетяг був джерелом світла, — здавалося, немовби панна злилась водно з тим цвітом — у тузі, в льоті, в прагненні до рідних українських берегів...

Та видіння те зненацька зникло.

Полум'я погасло так само нагло, як і спалахнуло від кинутої в багаття дрібки пороху а чи від якоїсь там чаклунської штуки Мамає, і стало враз темніше, ніж було до спалаху, а може, потемніло в очах від того дива дивного, з яким носився, шукаючи своєї панни, Пилип-з-Конопель.

Тонісінька багряна штаба ще жевріла на обрії, де зникло сонце, а Пилип-з-Конопель, навпомацки вгорнувши книги й той образок, заховав усе в тороки і, спотикаючись об кротові купини, безбач подався до хвигури, де давно вже зайшла його пора чатувати.

Старий Гордієнко сказав йому вслід:

— Неспокійно сьогодні чомусь на душі.

— Еге ж... — на ці слова відповідаючи чи, може, на якісь мислі свої, пробурчав Козак Мамає.

— Пильнуй, Пилипе, — по-материнському сказала вслід Явдоха, а Філіпп згадав Руан і свою сиву маму.

— Я, Пилипе, з тобою, — раптом поприсився, ще під владою чарівного видіння перебуваючи, простодушний коваль.

— Ходім, — озвався вже десь із темряви Пилип-з-Конопель.

Михайлик кинувся за ним.

А від синка, як завше, не відстала й мама.

— Я сам, мамо, я сам, — звично мовив Михайлик, бо ж йому хотілося з тим французом розмови парубоцької, кортіло розпитати про ту панну, але неня була неблаганна і, взявши свого хлопчика за руку, не відставала від нього в тій теменній темряві.

А Михайлик спитав:

— Чи ж він живий?

— Це хто?

— Художник.

— Шукав його... живий десь, кажуть. Але де? — І Сгарель почав розповідати про вигнаного з дому геніального живописця, про свої марні пошуки в трущобах Амстердама, про сморід, і брудоту, і силенну силу квітів на вулицях голландської столиці...

Вони стояли втрьох на горбі, під хвигурою, мама й два сини, за руки тримавшись у тьмі.

Держались за руки й дивились на захід, на далеченну багряну штабу, яка ставала тонша й тонша, але не простигала, немовби її щойно в небесній кузні вихопили з горна

й поклали на ковадло — десь там, де злягаються небо й земля на подружньому ложі, — і вже десь там зненацька вдарили по тій штабі, бо полетіли іскри й розсипались зірками по всьому куполу небес.

Неня й Михайлик дивились на гру світла заходового. Поривав туди очі й Пилип.

Бо ж десь там, на заході, в Нормандії, в Руані, була і його неня, яку він пригадав саме в ту мить.

Там десь жила його далека батьківщина, що поворот до неї був йому заказаний.

Він аж заплющився, подумавши про свій Париж.

Ось лілові марева Сени...

Новісінька церква Сорбонни, що біля неї жив, поки вчився в Парижі...

Одна шалена дівчина, котра йому заморочила голову, тоді ще... давно... до хвилинної зустрічі з Кармелою...

І раптом її погляд блиснув, сяйнув перед ним...

І раптом страшно закричав Михайлик:

— Вогонь! Вогонь!

43

І так він голосно своїм басилом загорлав у степу, порожньому й німому, аж Господь Бог прокинувся на небесах.

— Знов десь горить хвигура, — сонно сказав він. — Знов спати не дають, анахтеми!

— Господи ж Боже мій! Та це ж уп'ять війна! — І святому Петрові вже й спати розхотілось. — То вся Європа воювала повних тридцять літ. То голландці з ангелянами зчепились. То поляки й шведи воловодились. А тут...

— Війна, — бурчав Господь. — Усе війни та війни... мов скажені собаки! І нащо я їх наплодив! — І Бог, одвернувшись у темний куточок хмарини, безмірно захріп.

Але святий Петро не спав.

Змагали невеселі мислі.

І він дивився в той бік, де в степу одна за одною займалися сторожові хвигури, перші знаки нової війни.

44

— Вогонь! — волав Михайлик.

А вогонь, вогонь, буйний та зловісний, бурхав-таки в небо з дальньої могили, на котрій стовбичила сусідня хвигура, і десь там, поза обрієм, далі та далі, ще та й ще.

Степ оживав.

— Вогонь! — ахнув і Пилип-з-Конопель.

— Війна-таки... знову! — зітхнула й Михайликова матінка, знаючи, що не мине вона, проклята, на цей раз і єдиного синка її, бо ж, як слушно сказав колись Горацій, війни осоружні матерям.

Не встигли наші подорожні отямитись, як Пилип-з-Конопель, сповняючи козацьку службу, вже викресав вогню й миттю підпалив добре виварений у міцній селітрі віхоть.

Полум'я пойняло смоляні бочки мигцем, загуло, завило, облизало чорнісіньке небо, сполохало птаство, і гайвороння, зачувши близьку поживу війни, закружляло над хистким стовпом вогню.

Хвигура палала, і на тому вартова служба біля неї кінчалась, а тим трьом козакам уже треба було поспішати до рідної неньки, до далекої за порогами Січі.

І Пилип, і старий Гордієнко, і той рудий довгаль, вони вже кинулись до стриножених коней, що попаски ходили поблизу.

Заходились кульбачити й своїх Мамай з товаришами.

Явдоха, неня, похапцем пакувала харчі й куховарський припас.

Михайлик помагав їй.

А Пилип-з-Конопель, підступивши на мить до Козака, спитав:

— Хто з ким воює?

— Самозваний гетьман Гордій Пихатий, — відповів Мамай, і його висока ліва брова піднялася ще вище, і ворухнувся, розпушившись, вус, і проти полум'я хвигури він здавався рудим, аж червоним. — Воює гетьман Однокрил.

— Але з ким?

— З нами. З ним і з ним. І з нею, з ковалевою матінкою. З тобою, хлопче. З Україною.

— Порушив-таки присягу, — сердито буркнула Явдоха.

— Яку присягу? — запитав Пилип.

— Переяславську, — сказав Михайлик.

— Порушив, сучого сина стерво! — І Мамай потяг з люльки, але вона, гаспидська, погасла, заярився, люто блимнув оком, а ми подумали: ніхто ж не чекав у цім сюжеті ні війни, ні крові, бо ж багнулась повість весела й

легка, як же воно піде все тепер, коли, як і завше зненацька, грянула війна?

Щось дотепне й кумедне — на трагічному тлі чергової війни? Щось веселе в хвилину жалоби? Жарти — в травах, забризканих кров'ю?

Хай і так...

Саме так.

Тарас Григорович Шевченко говорив же колись про неприторенну вдачу своїх земляків, бо ж не можуть вони не прогаптувати порою й найсуворішу матерію бодай ледве помітним жартом: «Земляк мій часом, — мимоволі, звісно, і в потрясаючий фінал «Гамлета» абощо... вкине таке слівце, що й крізь сльози всмінешся...»

І оцей сміх крізь сльози — в горі, в лихолітті, сміх, що від нього легше дихати в лиху годину, легше боронитись від нападників, жарт, і дотеп, і кепкування з ворога, і регіт, коли б'ють лихом об землю, коли й саме лихо сміється, завжди і всюди сміх: і веселий і гіркий, добродушний чи ідовитий, але сміх, але жарт — навіть у горі, — і саме це на протязі століть ставало в житті України чи не головною прикметою її національного характеру? Тож і тепер нам не буде, може, великого гріха показати щось химерне, дотепне на трагічному тлі чергової війни, що початку її ми з вами не ждали в цю мить...

— Еге ж, — задумливо говорив Мамай французові, — кривоприсяжець-гетьман вирушив-таки проти народу.

— З яким же військом? — питав Пилип.

— З найманом, парубче.

— Хто ж там у нього?

— Крім українців, збитих з пантелику гидкою балаканиною, там і пани-ляшки з татарами, угри й серби з хорватами, німецьке рейтарство, що, як стара повія, продається кожному...

— Хто тільки добре платить... — додав француз, який уже і тоді чудово знав, що таке німецька вояччина.

Вони хутенько впоралися з кіньми.

Студений вітер подихнув зненацька, і стало зимно, а може, дрижаків хапали всі од напруження, що мирних людей охопило, як тільки спалахнув на дальній вежі вогонь небезпеки.

Коли прийшла пора рушати, Мамай спитав:

— Ти — небіж де Боплана?

— Син його сестри.

— Рушаючи звідси в Париж, Боплан обіцяв повернутись на Україну... років через три.

— А через два — помер.

Знявши свій шлик, Козак перехрестився, а щоб хто не вздрів супроти полум'я хвигури вологих його очей, Мамай хутенько підтягнув попругу і скочив на Добряна.

Кинулись на коней і всі інші.

Мамай сказав:

— Рушайте без мене. Поїду назад. Пильна справа.

— А де ж? — поспитала Явдоха.

— У гетьманському війську.

— Надовго?

— На одну ніч. Потім...

— А там вас не вб'ють? — стурбувався Михайлик, бо не хотілося розлучатися з Козаком.

— А ти — куди ж? — посміхнувся Мамай.

— Ми — з мамою, — мовив Михайлик.

— Як ми, Козаче, й поспішали за тобою, — кивнула матінка. — До міста Мирослава.

— А ти? — спитав Козак француза.

— Супроти гетьмана, — сказав Пилип. — На Січ.

— До Січі, товариство, вам уже не добути, — заперечив Мамай. — Схоплять однокрилівці.

Француз якось там по-своєму вилаявся.

І спитав:

— Куди ж нам їхати?

— До Мирослава. Всі разом рушайте туди.

— А що там?

— Ті, хто не зрадив народу. — І додав задля самого тільки Сганареля: — Там дівчина, що ти її шукаєш.

— Рушили! — хутко сказав Пилип. І поспитав у Козака Мамаю: — Побачимось? У Мирославі?

— Будем живі, побачимось, — і Мамай з коня вклонився: — Прощайте, панове товариство!

І всі ці люди, як то буває в час війни, коли прощаються, не дуже й вірячи в майбутні зустрічі, всі почоломкались і обнялись.

Поцілувавши руку ковалевій матінці і вже з коня не злязачи, Мамай сказав:

— Вам, ненько, в дорозі бути за отамана.

— Я ж — тільки стара жінка, голубе.

— Ви — мати. А мати ж на війні... — і попросив: — Доїхавши до Мирослава, тарпанів диких пустите на волю.

— Гаразд, — відповіла Явдоха.

— Найкраща путь проз річку Вовчі Води.

— Знаю. Прощай! — І, обернувшись до Михайлика, до козаків, до вартових з хвигури, Явдоха наказала: — Рушаймо!

Та, поки ще вони не рушили, Козак Мамай торкнув свого коня.

Довкола від полум'я на смоляних бочках видніло, як удень.

Але Козак Мамай у ніч шубовснув, як у море.

І раптом зник.

45

Ось так він і зникав, коли йому було потрібно.

Але він же був не дух безплотний, отже, й таланило йому не раз у раз.

Коли його надвечір наступного дня схопили однокрилівські жовтожупанники, він з рук п'ятьох десятків гайдуків, звичайно, видертись не міг і опинився в казематі, в хурдизі, в холодній цюпі, за добрим десятком важких та кованих дверей.

Його продав Демид Пампушка-Купа-Стародупський.

Застуканий зненацька серед степу гетьманськими ча-тами, пан обозний, — а він досі був без штанів, бо ж не знайшов іще в степу голубого ридвана, де лишилась його Роксоланочка, — мирославський обозний зазнав чимало стиду й кепкувань від Однокрилових посіпак, а потім і від самого пана гетьмана, коли такого вельможного безштанька поставили йому перед очі.

Гордієві Пихатому, званому в народі Однокрилом, звісно, і на думку не спадало тоді, щоб отакий опецькуватий лисяк, що дістав од пана гетьмана чималий посаг за колишньою його коханкою, щоб отакий тюхтій та став одним із численних зазіхачів на булаву, що їх завжди було чимало на многостраждальній Україні.

Він поспішав до міста Мирослава, пан Пампушка-Стародупський, до стану Однокрилових ворогів, щоб звідти розпочати свої підступні умисли супроти гетьмана-кривоприсяжця: зрадник поспішав зрадити зрадника.

І ось тепер, ускочивши в лабеті ясновельможного пана Однокрила, так би мовити, «родича» свого (через Роксо-

ланочку), щоб піддóбрити гетьмана, щоб відплатити й за вчорашню наругу Мамаєві, — за спаскуджене паленим пiр'ям кадiння й за ганебно втрачені штани, — він виказав кривоприсяжцеві нашого Козака, бо щойно стрiв його на околиці села Буряківки, де на ту ніч отаборився в поході гетьман.

Коли запорожця схопили, пан гетьман, зрадiвши аж такому таланiнню при самому початку вiйни, звелiв мерщiй укинути небезпечного ворога за ґрати й поставити навколо цюпи, крiм варти звичайної, ще й десяткiв з десяти нiмецьких рейтарiв, бо він уже чував про всякі характерницькі штуки цього анахтемського Козака.

Гетьмановi, правда, хотiлось порiшити осоружного запорожця негайно ж, але ясновельможний поклав собі до ранку трохи витверезитись, щоб уже на свiжу голову заходитись коло такого приємного дiла, як страта богопротивного чаклуна i лобуряки, бо ж у Гордiя Пихатого було чимало пiдстав дихати на Козака Мамає чортом...

Велика ненавидь терзала душу гетьмановi цiлу ніч, а причин задля такої сили почуття у пана ясновельможного було аж-аж-аж.

Деякі причини були потаємні, i про них розповiдати зараз трохи ще зарано.

А деякі були вiдомі всiм, i, поки Мамай Козак лишався в живих, це применшувало славу владолюбного й справдi-таки пихатого гетьмана.

Одного разу, примiром, — це було ще на Сiчi, в ту пору, коли нинiшній гетьман ходив у генеральних писарях Вiйська Запорозького Низового, — вони побилися з Мамаєм об заклад: хто кого переп'є.

Засiли вони в наметі в генерального писаря, поставили чималу куховку та й почали дудлiж.

Уже й вечiр минув, уже й ніч була о половинi, а Мамай тiльки й знав — мiняти в шандалi свiчку за свiчкою та погейкувати на генерального, бач, писаря: ще коряк та ще коряк!

А перед самим свiтанням бачить наш Мамай, що Однокрил уже знемiгся й заснув.

Аж голову схилив на свiй писарський стiл, де каламарi, пера, печатi та всяка iнша канцелярська справа ташувалась досить густо.

І Козак Мамай подумав:

«Прокинетесь вранці оцей гемонський шляхтич (сучого сина стерво!) та й скаже січовому товариству, буцім перепив самого Мамаю».

Ото й пішов Козак шукати свідків, а не знайшов, бо всі вже були в ту пору п'яні.

Тоді й узяв Мамай зі столу отого червоного шпанського воску, що з нього печатки прикладає генеральний писар до гетьманських універсалів чи й до листів султанові турецькому або королеві польському, та й на свічці той цупкий віск, що його ми зємо сургучем, розтопивши, приварив до столу великою печаттю Війська Запорозького обидва Однокрилові вуса, бо ж вони були тоді в нього довгі-предовгі.

Та й пішов собі спати кудись до Дніпра, в очерети.

А щоб генеральний писар не обрубав собі вуса передчасно та не втік од прилюдного вранці глуму, Козак Мамай посадив над ним, на тому ж таки столі, свого Песика Ложку та й звелів пильнувати.

От прокинувсь Гордій Пихатий, аж голови ніяк не підведе.

Поки він розшолопав, у чім річ, то вже й ранок благословився над Дніпром.

Хотів був пан писар чим-побудь обрубати собі вуса, так і до шаблі ж не сягне рукою, та й Ложечка на нього, на тім же столі сидячи, над самісіньким носом, гарикає, як біблейський лев.

На крик зійшлися вранці до намету генерального писаря добрі люди, мало не вся Січ зібралася, реготали, реготали, а теж нічого вдіять не могли, бо Ложка до столу нікого ж не пускав, а зброї на Мамаєвого Песика, звісна річ, ніхто не зніме ж!

То реготали всі, а то бачать, же генеральному писареві вже й непереливки, кинулись були шукати Мамаю, та хто ж його так зразу знайде в плавнях.

А прийшов сам він уже чи не в обід.

Отоді лише й зліз вірний Ложка зі столу.

Обрубали тоді сокирою нинішньому гетьманові вуса так незграбно, що від правого — сливе нічого не лишилось, а лівий був ще досить довгий.

Всі дожидали грози, коли пан писар опиниться біля свічада й уздрить свою пику з нерівними вусами, але, на превеликий подив, гроза минулася, бо пан Гордій Пиха-

тий мав од природи одну потаємну ваду: в нього в очах з постійного перепою завше все двоїлося, — так уже йому Бог дав, — і, коли він дивився на себе в дзеркало, то бачив два носи, чотири ока, чотири вуса, чотири вуха, і він це розумів, і все, що бачив, ділив на два, а тоді, помітивши, що в нього чомусь — не чотири вуса, а тільки два, він подумав, що все двоїться, як двоїлось доти, а вуса двоїтись чомусь перестали, і був з того навіть вельми вдоволенний, бо ж йому набридло та остобісіло все ділити на два, і його тішила змога не ділити бодай свої вуса.

А й справді, подумати тільки: не завше ж приємно, коли в очах усе двоїться.

Коли двоїться щось хороше, то нехай собі й двоїться.

Коли ти даєш кому червінчик, а ввижається, буцім даєш ти два, — нехай! — а коли ти береш один замість двох?.. Самі тільки збитки!

Про цю ваду пана генерального писаря не знав тоді ніхто, і добрі люди дивувались, коли він не помітив відсутності другого вуса, а тепер, коли Гордій Пихатий став гетьманом, всі думали, же так воно й треба, і по всьому гетьманству між полизачами та підлабузниками зайшла мода: наслідуючи Однокрила, ходили вони з одним вусом, і ширих гетьманців можна було будлі-де впізнати не тільки по жовтих жупанах, а й по одному врубаному вусу, — хоч і не тільки в цьому безсоромні приклонники наслідували пана гетьмана: і в одежі, і в особливостях мови, і в дудлінні оковитої з цебра, і в пихатому поведженні з підлеглими людьми...

Нахабне припечатання вусів пана Гордія Пихатого не поліпшило їхніх взаємин, але це не було головною причюкою до їх ворогування з- тим гаспидським Козаком Мамаєм, не це стало найпершою причюною до того, що наш Козак Мамай, потрапивши до рук гетьманцям, зразу ж таки був приречений на страту.

Була причюна страшніша.

Така страшна, що й не дай бог...

Опинившись під десятима замками в камінній цюпі з вірним Ложкою, котрий в скрутну хвилину, звісно, був при ньому, Козак Мамай перетрусив зопрілий сніп соломи в мокрому кутку та й ліг собі на бік і зразу ж укинувся в сон.

Та й спав спокійнісінько.

Не чув і німецького гелготання рейтарів — біля дверей та під вікном.

Не чув і цюкання сокир коло шибениці, яку найманці-угри майстрували на майдані проти каземату.

Не чув, як у соломі шаруділи пацюки.

Не чув і того, як Ложка, з діда-прадіда звикши до полювання по норах на харсунів та лисів, розгрібав кривими короткими лапами пацючі діри під стіною, шукаючи виходу на волю.

А Козак Мамай спав та й спав, ніби в свят-вечір наївся шуликів.

І снилась запорожцеві одна дівчина... в городі Мирославі... котру він міг приголубити тільки вві сні: вона саме скаржилась на нього, гончарівна Лукія, непевному Козаковому побратимові, нормандцеві де Бопланові, повернення якого на береги Дніпра, не знаючи про його смерть, Козак Мамай чекав увесь цей час.

Бо вірив: коли живий, француз додержить слова і знов повернеться на Україну, де прожив мало не двадцять років, будуючи проти сили козацтва фортеці, дбаючи про розширення польських володінь на Україні, про вигоду й славу королів, — це все по службі! — а по дружбі вболіваючи за трудящий люд країни, тішачись її краєвидами, приятелюючи з козаками, упадаючи коло українських дівчат.

Він тоді полюбив Наддніпрянщину і мріяв, уже не служачи Польській Короні, сюди повернутись. Він надрукував у Франції «Опис України», випустив і вісім карт, гравірованих відомим голландським художником Гондіусом, а наш Козак Мамай якийсь примірник тих карт, помальованих барвисто, відняв колись у польського воєначальника в бою на Жовтих Водах: панство з тими картами в руках грабувало багатства України.

Бачив колись Мамай у покійного Богдана й велику Бопланову карту Польщизни: її тримав перед собою гетьман, приймаючи королівських послів, і карта ця лежала перед ними як погроза...

Але Боплана в ту пору коло Дніпра вже не було: облишивши службу в війську польському, де був капітаном артилерії, він повернувся до Франції, в Руан, бо, можливо, передчуваючи близький на Вкраїні початок нової визвольної війни, воювати проти народу нашого більш не хотів...

А тепер у гетьманській хурдизі він Козакові снівся.

Ще молодим, моторним і дотепним снівся, як був тоді, коли для вигоди поляків мурував у Калиновій Долині дві фортеці, які мали замкнути вхід і вихід з міста Мирослава.

Вони вві сні й зустрілись ненароком.

Вже скинувши одержу капітана артилерії, в трикутнім капелюсі з кольористим пером, у зеленім французькім каптані, в жабо, в червоних панчохах, в довгогривій перуці «алонж» Боплан повертався з відправи в домініканському монастирі, що з гори хижо навис над містом Мирославом, і затримався серед калини.

Було йому, либонь, приємно подивитись на зарості калинових кушів, на білі кетяги, на супротивне черешчаті листя, на білі, круглі, п'ятикутні пелюсточки, цнотливі й зимні, з діамантами роси на всіх суцвіттях.

І снилося Мамаєві, немовби він сказав:

— Цю квітку змалювати б на гербі України: в деяких народів суцвіття калини означає мир.

Збоку поглядав Козак Мамай на круте французове перенісся, важке підборіддя і раптом побачив у сні, що то й не Боплан, а молодий запорожець при степовій хвигурі, Філіпп Сганарель, чи Пилип-з-Конопель...

І до світанку ще, прокинувшись в цюпі, Козак очей не розплющував, лежав на соломі, а йому ввижалась звичайнісінька біла квітка, яка щойно наснилась йому.

Тамуючи жаль за минулим, а про близьке майбуття нітрішки й не думаючи, Мамай лежав, і прислухався до Ложчиної шамотні в норі, і думав про Пилипа...

Чому не розпитав про втраченого друга?

Про його життя в Руані?

Про його останній день?

Не встиг же навіть розпитати: чого прибув сюди той Пилип-з-Конопель? Чому покинув рідний край, свою прекрасну Францію?

Про того ж таки Пилипа-з-Конопель, чвалуючи з ним поряд на дикім тарпані, думав і Михайлик, бо ж чимось таки привабив нашого коваля цей чудернацький запорожець — з його блискучими очима, хуткою й трохи

кумедною мовою чужинця, з його книгами, від которых віяло чимось таємничим, з магічним образом тої панни Кармели, що не йшла Михайликові з думки, мовби він уже встиг за ці години зустріти її, збагнути й полюбити.

Йому кортіло бодай словом перемовитися з Пилипом, але не дуже ж набалакаєшся, галопуючи без відпочинку охляп на дикім тарпані, бо ж вони поспішали до Мирослава, до міста, котре лишалося вірним народові, до міста, де вони мали згодом зустрітися з Мамаєм, де жила та дівчина, Кармела Подолянка, на яку чигало десь страшенне лихо, що про нього міг попередити панну лише оцей француз, — і ось тепер, до того міста кваплячись, вони вже встигли за ніч відмахати чимало довгих і трудних верстов.

Ніч була хмарна, безмісячна, глупа, вже й ані зірки не лишилось, і загін, під невтомним проводом Явдохи, замалим не змиливши з путі, мчав далі не так, може, впевнено й швидко, але й не бѣзбач, бо те жадане місто, Мирослав отой, воно вабило до себе цих людей дужче та дужче, еж вони були потрібні саме там.

Десь річечка зашаруділа очеретом по лівій руці, а з того боку річки на їхнім шляху чекати було не слід, і Явдоха звеліла взяти ледь праворуч і їхати ще тихше, потім сказала спинитись і завмерла, прислухаючись до чогось непевного.

Вона вже хотіла була рушати далі, та стиха заіржав поблизу чийсь коник.

Ледве чутно десь брязнула шабля.

Глуха в досвітньому тумані, мов з-під землі, долинула чужинна мова.

Аж раптом зовсім близько хтось пугукнув по-козацькому, по-наському, ось так:

— Пугу-пугу!

— Козак з Лугу! — не стримавшись, звично відповів на запорозьке привітання старий Петро Гордієнко, як приговтався він за десятки років козакування одвічати на поклик «пугу-пугу!».

— Який козак? — запитав той же голос так високоносно, що матінка Михайлова шепнула:

— Однокрилівці!

— Який козак? — перепитав той же настирний голос. Гордієнко відмовив:

— Наш козак, пане-брате.

— Яке сьогодні гасло?

— В печі погасло! — огризнувся Гордієнко, бо ж сьогоднішнього умовного гасла однокрилівців вони, звісна річ, знати не могли.

І тут же гримнув постріл.

— До зброї! — гукнула матінка.

Без жодного пострілу, бо віддаль до нападників була надто мала, наші подорожні кинулись на ворога і аж тоді в нічному тумані побачили, що то не чати гетьманців-жовтожупанників, а чималенький з'яг найманого війська, німці, серби, а може, й поляки, — з кількома лейстровиками-однокрилівцями на чолі.

Відступати було пізно, сили зійшлись нерівні, отож і бій мав затягнутись на смерть, це кожен з наших зрозумів швиденько, і в сутичку поперли, як сто чортів, бо ж безвихідь відважним додає снаги й звитяги, допомагаючи верху здобути навіть там, де й натяку на перемогу не було.

Вихопивши з піхов шаблю-блискавку, помчав у святе діло француз Сганарель, за ним у ту ж мить, охляп на шаленім тарпані, з короткуватою, як на його руч, шабелькою кинувся в січу й наш Михайлик, за ним старий Петро Гордієнко з криком: «Береженого Бог береже, а козака — шабля!» — а за ним і всі інші. Орудувала своїм кривим турецьким ятаганом і Явдоха.

Впав з коня в смертельнім льоті один із наших козаків, із тих джур пана Пампушки, що вчора поїхали з матінкою.

Стало наче трохи світліше, бо вже благословлялось на світ, і матінка бачила кожен рух Михайлика, і намагалася бути коло нього, але щоразу в січі відбивалась геть.

Поранило старого Петра Гордієнка в праву руку, але він, шаблюку вхопивши по-татарському, лівицею, хоч і не був шульгою, рубався люто, забризкуючи ворогів не тільки їхньою, а й власною своєю кров'ю.

Двоє жовтожупанників кинулись були на Пилипа, але меткий француз-рубача поклав обох.

Тоді рвонулись до нього ще якихось двоє, а третього він не помітив, і був би тут йому каюк, Філіппові, коли б не наш Михайлик: вчасно проскочивши, одним махом він розтяв навпіл того третього гетьманця, хоч ледве й сам не наклав головою, коли б не виручив його Гордієнків товариш, довготелесий і рудий козак, Панько Півтора-

рацький, поклавши в ту мить якогось німця, котрий напав на Михайлика ззаду, і той рейтар, одбиваючись, в останню мить так рубонув рудого по руці, аж його шабля, засвистівши, блисконула геть і з льоту вгризлася в шию чиємусь коневі.

Якби було бодай трохи видніше і хтось міг би все те осторонь спостерігати, можна було б у тій хвилинній січі вбачити, же проти наших друзів б'ються не всі: самі лише жовтожупанники, десятків зо три німців, кілька сербів чи поляків, а решта навербованих чужинців, якихось слов'ян, либонь, немовби й не січуться зовсім, чогось чекаючи, і що був у тім якийсь обміркований умисел, а не притаманне воякам-найманцям боягузтво.

Скільки вже тривала сутичка (хвилину чи годину), ніхто не знав, та коли матінка, в запалі боротьби одбившись од Михайлика, раптом загляділа в світанні його видіму смерть, вона страшенно зойкнула:

— Михайле!

Та було пізно.

Сама вона вже не поспіла б йому на поміч.

Нікого з товаришів поблизу також не було.

Він рубався з гетьманським хорунжим, здоровим, як ведмідь, і хутким та моторним, як гедзь, з одним коротким вусом, що означало особливу любов до одновусого гетьмана. Михайлик рубався з хорунжим, а ззаду підступали двоє метких, а не вельми сміливих чужинців, і наш коваль, не бачивши їх та й по молодості не чувши їхнього наближення спиною, як те буває в козаків досвідчених, не постерігши й зойку матінки, доживав, певно, останню хвилину свого надто вже короткого життя.

Один із тих двох, що підкралися ззаду, товстенний кірасир у безрукавій япанчі, замірився був важким шестипером, уже й рубонув би, коли б в останню мить вперед не вихопився на коні якийсь чужинець, ставний і сивий, у чорній одежі.

Він устиг ударити кірасира шаблею по руці, і шестипер тільки зачепив Михайлове плече, а сам нападник з диким зойком упав з коня.

Тим часом другий кірасир, що теж нападав на Михайла ззаду, в наступну мить поклав би коваля шаблею, коли б з протилежного боку не наспів Пилип-з-Конопель та не збив кірасира додолу.

А тим часом Михайлик порішив, нарешті, того одновусого гетьманця, що з ним рубався до появи товстого кірасира, не бачивши, що сталося перед тим у нього за спиною, хутко обернувся до сивоголового, замірився і вже рубонув би свого рятівника, та між ними виникла ненька на своїм тарпані, скаженому від крові й шарварку, і спинала руку.

Та сивоголовий і не помітив заміру Михайлика, не бачив і того, як матінка схопила руку синову, бо вони з французом зненацька опинилися ніс до носа, дивились один на одного пильно й стурбовано, ніби намагаючись важливе щось і гостре пригадати.

В ту ж мить ті самі чужинці, котрі чогось очікували, кинулись на кількох лейстровиків, що гарцювали ще на конях, і на свого одновусого сотника та й хорошенько постинали їх, і блискавичний бій затих так само раптом, як і виник, бо ті чужинці, слов'яни, видно, порішивши кількох німців, покидали зброю, не витерши й крові на ній.

48

А Пилип-з-Конопель і той сивоголовий, що з ним разом вони врятували життя необачному ковалеві, спішившись, стояли один проти одного.

Пилип уже знав — хто такий перед ним, але не міг здобутися на слово.

А сивому й на думку не спадало в молодому запорожцеві впізнати торішнього обшарпаного вантажника з Амстердамського порту, котрому вони з панною доручили однести Рембрандтові дорогоцінний портрет Кармели.

Явдоха також придивлялась до обличчя поважного пана, зодягненого не по-вояцькому, в усе чорне, як тоді ходили самі лише лікарі, ченці й попи, і вся його постать виглядала так лагідно та мирно, аж можна було з певністю сказати, що й шаблюку свою, яку він тримав собі, порішивши того кірасира, старий, либонь, підняв оце тількино, вихопивши ще з теплої руки в котрогось із забитих жовтожупанників-лейстровиків.

Пилип і той сивий мовчали, а паузу, як ми тепер сказали б, порушила згодом Явдоха.

— Хто ви? — спитала вона в сивого. — І всі ці люди з вами? Хто вони такі?

— Найманці гетьмана Пихатого, — відповів сивоголовий по-українському ж, але з такою вимовою, немовби говорив гуцул. — Оці серби й поляки вже не хочуть з вами воювати, і я їх веду в Мирослав.

— Та хто ж ви?

— Родом я з Ужгорода... за Карпатами. Русин. Священик. Уніат. Потім католик...

— Мовчіть про це. Бо може статись лихо.

— Я не боюсь.

— Але мовчіть!

— Ви уніатка?

— Ні. Я — мати! — і кивнула на Михайлика. — Я бачила, як ви порятували мені сина, отче. Всі уніатські й католицькі попи, як скажені собаки, нищать людей православних. А ви...

І синові звеліла:

— Бий чолом!

Але священик обернувся до Пилипа, бо ж той, нарешті здобувшись на слово, спитав:

— Де є Кармела, доміне?

Сивий поглянув на нього здивовано, ніби вперше чув це ймення, бо ж, ясна річ, упізнати француза не міг, бачивши його в тій амстердамській скруті десять-п'ятнадцять хвилин, поки всі троє бігли до парусника.

— Де Кармела?

— Про кого ти питаєш, сину?

— Ось про кого! — і Сганарель швиденько вихопив з тороків при луці сідла портрет Кармели.

А за яку годину, віддавши останню шану забитим товаришам та поперецьязувавши рани старому Гордієнкові, рудому цибаневі Півторарацькому і молоденькому сербинові, головкові з довгим волоссям, Стояну Богосаву, що його поранив лейстровик при кінці сутички, невеличкий загін нашої доброї Явдохи, зрісши зразу на півтора десятка шабель, рушив далі, поспішаючи до міста Мирослава, бо причин до поспіху стало ще більше.

Саме про ці причини й розповідав їм, мчавши поміж Явдохою та Сганарелем, той сивоголовий католицький піп, котрого звали Гнатом Романюком, і він раз по раз

підганяв свою кобилку, бо підслухана розмова між домініканцями, що про неї розповів Пилип, збентежила старого священика, і він верстав трудну дорогу без видимої втоми.

Явдоха вела загін по степах навпростець, бо тут була вже місцина знайома, і Гнат Романюк придивлявся до неньки Михайлової, до її владного руху та голосу, до того, як усі слухались її наказів, і думав про незборну силу слов'янського роду, що має таких відважних і розумних матерів.

Поглядали з повагою і кільканадцяттеро бравих молодців, що до її загону прилучились, ставних і гострозорих хорватів, сербів та поляків, що гарцювали пречудово (а це вже можна було бачити в сріблі нового дня), і якоюсь дикуватою силою віяло від кожного з них, хоч цього ніхто не помічав, бо такою ж силою дихали й наші козаки.

Один із сербів чи хорватів, отой, котрого поранили в останній хвилі бою, нишком поглядаючи на матінку Михайликову, стиха співав старовремської пісні, і друзі-поляки, і козацтво наше, і Явдоха не все в ній розуміли, але ж мова сербів до інших наших мов така близька, що Явдоха все-таки сприймала спів у всій красі, і звучали слова балканської пісні відгомонам у широкій душі нашої української неньки приблизно так:

*...Молить Бога Юговичів мати,
Щоб він дав їй очі соколині,
Та ще й білі крила лебедині...*

Стоян Богосав виводив стиха, і дрижав голос — чи від погамованих сліз, а чи від хуткої ристі, і слухали його козаки, і поляки, і серби, слухала і Явдоха сумну пісню, і горе сербської матері, що втратила зразу дев'ятьох синів, краяло неньці щире українське серце, бо ж далі в тій пісні співалося, як вибігли з дому дев'ять удовиць, і дев'ять сиріток, як заридали вони, як заіржали дев'ятеро коней, як дев'ять соколів заклекотали, як тверде старенька мала серце і сльози гіркої не зронила. А вже вранці...

*Вранці, як на світ благословилося,
Прилетіли два ворони-круки,
Що в крові їм крила аж по плечі,
Що із дзьобів біла піна капле.
А несуть вони юнацьку руку,
Золота на тій руці обручка, —
Кинули вони ту руку нені...*

Хуткою хвилею лягала пісня коням попід ноги, й шугала пісня птахом попід паленіючі на сході небеса, і слухала Явдоха страшні слова про тую синову руку, і думала про долю єдиного сина свого, якому судилось цього ранку вступити в його першу війну, в перший бій, хоч у хлопця вчора про війну не було й гадки, не було її вже й зараз: він слухав та й слухав, і старезна «юначка песма» вливалась йому в душу, і він думав про те, як цікаво жить на світі, коли за одну-однісіньку добу трапляється стільки пригод і стільки людей, — і йому ж нітрішки не ставало сумно від тої пісні горя материнського, котру виводив у тихому українському степу чужедальній сербин Стоян Богосав:

*Серце тут напружилось в неї,
З болю серце в неї розірвалось
По синах по дев'ятьох із горя,
По десяти Юг-Богдані сивім...*

А коли Стоян замовк, ніхто й слова не зронив там, і один лише Пилип-з-Конопель не думав про матінку з пісні, про її горе, бо ж ні слова з того сербського співу не зрозумів.

50

Попустивши повіддя і про щось замислившись, Пилип-з-Конопель віддався на волю коневі.

Дихав на повні груди.

Вдивлявся в простори України молодий француз, якому любов до цих степів прищепили ще змалку.

Саме сходило сонце, і степ зашарівся легенькими рум'янцями весни, що розцвітали з кожною хвилиною все дужче.

Скільки око сягало, червоніло там усе роздолля, бо саме зацвітав воронець, тонколиста півонія степу.

І по тому червоному полю, мов на яркому полтавському килимі, всюди світили льолями якісь неторкánні білаші.

Та що воно таке — француз не знав.

Подумав: чи не гуси пасуться?

А може, зграя голубів чи лебедів упала між червоні квіти?

Та не були то лебеді, а тільки білий катран чи крамба, красовитий родич морської капусти.

Він тільки ріс тоді кушами величезними, завбільшки з козака.

А як він цвів, про те не розповісти й поетові!

Навіть прозаїкові, всіма засобами красно́го письменства, тої краси не висловити.

І Пилип-з-Конопель, під'їхавши й навіть з коня не нагинаючись, зірвав на високім кущі квітку катрану, понюхав, пожував смачний молоденький паросток і їхав далі та й далі, поглядаючи вперед.

Перед очима виник вільховий гайок, бо земля тут була вологіша, і вже траплялись зарості вільшини. Всюди цвіла черемха, лани жита й пшениці яріли, зачервоніли молоді гречки, зазеленіли городи, чорнобривці вже зацвітали де-не-де, кожному нагадуючи його рідну оселю — і всюди, всюди, — аж ніби холодно ставало від білого цвіту! — скрізь квітувала калина... Починався повільний спуск до тої райської чаші, котру й звали Калиною Долиною, де лежав город Мирослав, куди так поспішали наші подорожні.

Пилип-з-Конопель, задумавшись, замилувався краєвидом, що заходами трудящої людини ставав дедалі все пишніший, неймовірніший, — це було з'явище з-поміж отих щедрот животвору, в існування яких (шапку перед ними знявши) трудно буває й повірити, хоч і постають вони перед нами вочевидячки, виграють і міняться всіма барвами та блисками, дихають усіма пахощами вологої землі, співають і дзвенять, щебечуть і цвірінькають, прославляючи рідну землю й себе.

І, впиваючись світовою красою цієї препишно́ї й не завше йому зрозумілої (як і де Бопланові, дядечкові його) України, молодий француз про щось таке думав і думав...

А про що ж?

Про катран оцей? Про квітники Парижа? Чи про базари квітів в Амстердамі?

Чи про Кармелу, що слід її з Голландії привів його сюди?

Про що ж він так задумався, цей молодий руанець, огорнений чарами українського ранку?

Та про неї ж таки...

Як вона його зустріне в Мирославі?

Чи пізнає ж? Посміхнеться, може? Чи зрадіє?

Чи здобудеться тільки на холодне й чемне словечко подяки?

І він чомусь подумав про Мамаю.

Він шкодував, цей молодий шукач пригод і правди, шукач світової краси, шукач слідів Кармели Подолянки, він шкодував, що з ним немає зараз того чудного й таємничого Козака, щоб саме з ним про все поговорити.

51

А на той час Козак Мамай, на світанку почувши Песикову шамотню в кутку хурдиги, яка в передранні стала ще гидкіша, розплющив очі й згадав, де опинився, але ні ризику суму не заблисло в його широко поставлених очищах, бо ж, за всіма ознаками, його життя ще тривало, а він за довгі роки прийшов до висновку, що найкраще у житті — це життя... а вмирати... ну, що ж, нехай і так! — життя є наука про смерть!

Коли Мамай нарешті прокинувся, Песик Ложка, облишивши на мить трудну роботу, запитально блимав на свого володаря, але ні слова не мовив.

Мамай посміхнувся і сказав йому пошепки:

— Чи не думаєш ти, Ложечко, що я пролізу в цю дірку?

— Ні, не думаю, — відповів поглядом Песик.

— То ти хочеш пролізти сам, щоб порятувати мене від смерті?

— Хочу порятувати.

— Пізно, Ложечко. Вранці буде мені саксаган. Каюк!

Повісять на майдані.

Козак Мамай устав з куля соломи.

Потягнувся, аж залускотіло в немолодих уже кістках.

Попоходив по цюпі.

Гаспидська люлька давно вже погасла, не тріщала, не шипіла й не сипала іскрами, а кресало та кремінь у нього відняли, вкидаючи в хурдигу, рейтари чи жовтожупанники.

Покурити хотілось, аж боліла шкура, і з досади Козак Мамай розкошлував свої пишніючі вуса — то вниз, то вгору, то за вуха закручував, аж іскри сіялися з них, — але ж хіба вони могли, ті іскри, запалити люльку?

Він знову обмацав кишені, але ж нічого знайти не міг, бо все забрали гетьманці.

Та і в широких халявах червоних чобіт, стоптаних і латаних-перелатаних, теж не було ні ложки, ні ножа, ні бритви.

Знайшлося тільки шильце невеличке від шевської справи, не помічене рейтарами в його чересі, і він крутив тепер його в руках, те шило, а замислившись, прихилився до закуреної, аж чорної стінки й знічев'я заходився тим шильцем шкрябяти брудний вологий мур.

Камінь був колись побілений, і під грубезним шаром кіптяви кожна подряпина являла окові найчистішу, найбілішу крейду.

І знову, чи не згадуючи сьогоднішній сон, щось тихо мугичучи, Мамай подряпував тим шильцем вогку стіну, і сам у тьмянім передранні не помітив, як вивів обриси калинової квітки, і так хотілось волі Козакові, і так Мамай любив життя, аж квітка наче ожила.

Опукло випнулась, білісінька, з того темного муру.

Аж навіть ворухнулась, наче під подихом вітру.

Аж рука мимохить простяглась до калини і... справді-таки зірвала з гілки студене суцвіття: з крапельками роси — на листі й пелюстках, з прожилками живими, і все воно було таке ймовірне, листя й квітка, але ж і надзвичайне, що Мамай і сам здивувався, а коли б ми з вами, читачу, та були на той час біля нього, то самі собі подумали б: ой цвіте-розмаю, Козаче Мамаю, душе українська, довіку ти дивуватись будеш перед своїми ділами, сам до пуття не знаючи — що ти знаєш, що ти можеш, що ти вмієш і на що ти здатен...

Обережно поклавши на долівку білоцвітний кетяг, Мамай, сам дивуючись, мов дитина, і захопившись своїми щойно пізнаними силою та вмінням, вишкрябав тим шильцем бджолу, чи не з хруща завбільшки, і, поки виводив ніжки та крилята, вона весело задзижчала й злетіла навіть, щоб сісти на біле калинове гроно.

Ось така сила життя водила рукою Мамаю.

Ось яким він був митцем.

Ось яка правда жила в його витворі...

І, хоч бувало з ним таке не вперше, щоразу він дивувався з того вміння, ніби з несподіваного відкриття, бо кожен твір художника щоразу мусить бути відкриттям, новим та несподіваним задля самого майстра...

Радіючи в темниці живій бджолі та білому цвітові й досхочу надивившись на них, Мамай узявся й до іншого діла, яке, гляди, могло в таку страшну годину й життя його порятувати, — хоч він про порятунок і не думав, а просто

скучив за своїм Добрянном, якого запроторили гетьманці невідомо куди, і Мамаєві скортіло з кониченьком перед смертю попрощатись.

Песик Ложка й не змикитив зразу, що ж таке вишкрябує на чорній стіні його володар, але, вздрівши коняче око, потім вуха, потім і цілу голову, Песик від подиву аж заскавулів, бо стало страшнувато, коли впізнав у намальованім коні свого приятеля Добряна, мудрого Мамаєвого коня.

Козак малював його, скучивши за ним, прагнучи його, бо ж Добрян свого хазяїна з біди виручав не раз і не два, його до себе серцем кличучи, виводив на стіні шилом коневі обриси, і вони були такі живі, і жадання бачити коня було таке гаряче, що той, потроху на чорній стіні виникаючи, аж ніби ворушився, радіючи володареві своєму, цьому вершникові, якого кінь носив уже не один рік по всіх усядах української землі, перелітав через Карпати, перепливав пороги на Дніпрі, — і кінь Добрян тепер неначе і справді оживав, зразу ж таки, там же таки, на стіні, оживав під рукою художника, неначе й справді...

Гляньте ж, гляньте!

52

Тільки-но з-під шила виникло на чорнім мурі кінське око, як воно зразу й блимнуло.

Щойно рука Мамаєва вивела на стіні шию коневі, як заграла вона зразу ж дрібним дрозом нетерпіння.

Тільки намалював Мамай передні ноги, як вони, басуючи, затупали об землю.

З кожним помахом руки Мамаєва виразніше й виразніше виникали на стіні обриси добрячого румака, чорнісінького (бо ж чорна була стіна), з білим хвостом, з білою гривною, з білими щітками над кожним копитом (бо нашкрябані шилом риси ставали білими від крейди, що схоронилась попід шаром кіптяви).

Кінь з кожним помахом руки Мамаєва, з кожним дотиком шила оживав.

Козакові треба було б поспішати, бо вже розвиднілось, і за вікном загомоніли, прокидаючись, рейтари, і горобці зацвірінькали під стріхою в'язниці, і знову зацюкали сокири на шибениці, споруджуваній на майдані, біля цюпи,

де вже кипіло морем юрмище збентежених людей, які, прочувши про неминучу страту народного улюбленця, посунули сюди з усіх усюд.

Але Мамай, як і належить сутому художникові, забувши про все на світі, малював та й малював, тобто не про життя забувши, а про смерть, про плин часу, як те в нього подеколи бувало, коли Мамай казав: «Хапай час за чуприну!» — бо ж сам час таки боявся Мамаю, не чіпав його, шанував його і не старив.

Козак іще виводив кониченькові спину та круп, а Добрян від нетерпіння аж ніби заіржав, та преголосно так, що рейтари біля тюрми загомоніли, про щось засперечалися, хтось не по-наському вилаявся, і забряжчала зброя, і загупали хапливі кроки, і задзвеніли ключі.

Але раптом все стихло.

Чийсь голос, владний і гучний, кинув кілька слів наказу.

І Козак Мамай зразу ж таки впізнав, що то прибув сюди сам гетьман Однокрил.

53

Йому не спалось, гетьманові, того ранку.

Прокинувшись, ясновельможний звелів зганяти на майдан перед хурдигою цікавих, а коли йому ясували уклінно, що зганяти нікого не треба, бо ж людей і без того зійшлась сила-силенна, пан зацний гетьман наказати зволив — юрбу розігнати, щоб, бува, Козака Мамаю не одбили чи не викрали, і вже когось там, якихось цікавих, хто за першим наказом не відійшов, на помості під шибеницею хорошенько в три берези по дупах затинали...

Пан гетьман, як і завше, чепурився перед виходом з опочивальні.

Голяр збивав йому на тімені піну, і не з гречаного борошна, як на всіх інших довбешках, і не з милких корінчиків перекотиполя, а з доброго марсельського мила, і шкріб йому голову круг оселедця, схожого на кобилячий хвіст на бунчуці гетьманському, шкріб старанно, бо гетьман Однокрил завжди намагався виглядати гарним і охайним.

Він дивився на себе в дзеркало з венеційського скла і сам собі сильно подобався, особливо збоку, в тому повороті, в якому карбували його профіль на монетах, бо й

справді-таки був, нівроку йому, помітної вроди шляхтич, і він бачив у тому венеційському верцадлі на обличчі в себе два носи. І ділив їх на два, бо ж, хоч і двойнило йому в очах, навпомацки знав, що ніс у нього, як і в усіх людей, один.

Бачив чотири ока. І їх ділив на два. І все інше ділив.

Не ділив тільки свої півтора вуса, як і вуса полизачів і приклонників, бо ж ті всі й собі повідтинали по одному вусові (як ми це вже з вами, читачу, знаємо), лабузнячись до пана гетьмана, що в нього волосся й нігті чомусь не росли.

Підвладні ясновельможного гетьмана України, кому кортіло заслужити високий чин, посаду, грошики чи просто похвалу, в усьому намагалися наслідувати свого володаря.

Якщо пана гетьмана долав з остуди нежить і Однокрил ставав на час гугнявим, починали балакати в ніс і полизачі. Якщо гетьман зволив жартувати, всі підвладні мусили сміятися.

Коли на якій-небудь урочистій церемонії розстібався в гетьмана гаплик чи гудзик, полизачі робили те й собі.

Підніжки гетьмана повторювали його улюблені вирази, інші — гру обличчя й чудернацькі жести, намагаючись робити все не правою рукою, як усі, а лівою, бо ж у пана гетьмана була сама тільки ліва.

Одного тільки не могли підлабузники пана гетьмана досягти в подражанні йому.

У Гордія Пихатого, як ми казали вже, була тільки ліва рука.

І кожен лизоблюд, ясна річ, ладен був одсікти собі праву, коли б замість відрубаної правиці виросло чорне лебедине крило, яке, на диво всьому світові, справді-таки стирчало з правого гетьманського плеча, за що й прозвали гетьмана в народі, як те всім нам відомо з історії, Гордієм Однокрилом.

Одне крило! Саме воно й підносило гетьмана Пихатого, у його власнім розумінні, над усіма іншими людьми, чорне пір'я на рамені, пір'я, якого більш ніхто не мав. Дивившись на себе в дзеркало, пан гетьман, звісно ж, бачив там аж два крила, але й крил своїх на два не ділив, і впевнена свідомість, що Господь Бог його створив задля високого льоту, давала ясновельможному снагу до історичних звершень.

Лишившись на самоті біля дзеркала, ясновельможний розмахував крилом, як лебідь, як орел, як янгол, і йому здавалось, буцім підіймається він аж до самих небес, щоб відтіля, від Божого престолу, проголошувати свої велеречиві й голосні промови до народу, що їх красноглаголивий пан гетьман України завжди тут і готував, перед великим дзеркалом, поки його ніхто не бачив.

54

Але ж пан Бог те бачив.

І сердився:

— Чого він там хизується... той одновусий лебедин?

— Бо певен, що народжений — літати.

— Цей полетить!

— Атож! — І святий Петро спитав у Бога: — І як це ви його такого сотворили, Господи?

— Так то ж — не я!

— А хто ж?

Господь знизав плечима.

— Диявол? Сатана?

— Вони ж того не вміють, знаєш сам.

— То хто ж тоді оту мармизу сотворив?

Господь не відповів.

Розгнівався.

Його питали про таке, що й не дай бог!

Його питали про таке, що аж свербіло, де не треба.

— Крила, крила! — бурчав сердито Вседержитель. — Бог і кажанові крила дав. А людині...

— Людині, — поспішив докінчити Петро, — людині для польоту потрібна сила духу, а не пір'я.

— А вони ж там, бач, дурні, навіть янголів малюють з пір'ям.

— Як лебедів!

— Як гусаків! Ха-ха! — І Господь Бог, сивенький, підкрутивши вус, хоч і старечим голосом, але ще зовсім по-парубоцькому зареготав, як грянув громом.

55

А на землі почули люди й справді — грім з ясного неба, і з несподіванки схибнула в голія рука, і він порізав

підборіддя пану гетьману, порізав зовсім трошки, що тому й не заболіло.

Але голя затрясло, бо за пролиття найменшої краплі гетьманської крові належало платити головою.

— Заберіть його! — кивнувши на цилюрника, стиха мовив пан гетьман, і його шепіт був страшніший за всякий крик. — Візьміть лишень! — І він зробив круг шиї виразний і символічний рух, до котрого підвладні вже звикли і котрий означав, що смерті злочинця вимагають безпека і честь держави.

Необачного цилюрника зразу ж потягли, щоб завтра, після суду праведного, намилити для нього зашморг, — і тут же привели до гетьмана голя запасного, якогось товстого баварця, червонопикого, звіруватого і схожого на єврейського різника.

Ясновельможний уже квапився на празник святої Шибениці, на страту ненависного Козака, і вже смикався від нетерплячки, бо ж таки боявся, щоб той чаклун, Мамай, десь там не втік, пан гетьман вимахував чорним крилом, заважаючи голяреві, і той таки врізав йому потилицю, але спокійнісінько присипав вавку тертим тютюном, бо знав, що цилюрника чужинного ніхто на шибеницю потягти не посміє.

З нетерпінням підганяючи баварця, гетьман знову поглянув у дзеркало, знову милувався власним профілем, бо так любив себе найпуще, та й вирішив на майдані біля шибениці сьогодні стати перед народом саме так, бочком, щоб усі бачили — і помах чорного крила, і натхнення льоту в його орлинім погляді, а щоб не видно було чималої бородавки, схожої на гусячу шкірку, порослу чорним пухом, яку червонопикий баварець намагався не зачепити бритвою.

Його високомочіє поглядало на себе з повагою: настала ж, кінець кінцем, хвилина, коли дав йому Бог жадану змогу відреванжувати осоружному Козакові за всі прикrostі, образи й капості, за всі ті візки, котрі чаклун йому підвозив рік у рік.

Хоч би й учора, саме в ту хвилину, коли його схопили жовтожупанники, Мамай таке патякав про гетьмана, про його знущання з простолюду, про накладання з католиками, про уклінність перед шляхтою, — він таке про пана гетьмана варнякав, що страшно й подумати.

Казав же він учора людям:

— Якби свині крила, вона й небо зрила б... А в нашої ж — крило тільки одно! Чи зриє ж? Га?

І гетьман Козака боявся, аж наче дим йому клубився з рота, коли говорив про Мамаю, бо стикались вони вже не раз, а колись той проклятий Козак устругнув аж таку непристойну капость, що про неї й на вухо не скажеш, не те що друкованим словом.

Чортом дихав на Козака пан гетьман.

Хоч і не знав того ясновельможний, що він сам з'явився на світ божий не без участі Козака Мамаю.

56

Не можна сказати, щоб він був йому батьком, Однокрилові, наш Козак Мамай, але все-таки річ певна, що з'явився він на світ з його руки.

Так, так, з руки!

Козак його колись намалював, так само як оце зараз — свого коня Добряна, що оживав під кожним помахом його руки.

А сталося це так...

Задумавшись колись над стародавньою казкою про дванадцять лебединів, Мамай, як і завше, сам того не помічаючи, почав на якійсь там стіні малювати... І раптом...

Але стривайте, читачу!

Ви ту казку знаєте?

Оту, де королівна Золота Звізда?

Оту, де дванадцятьох короленків щось там обернуло на лебедів, а сестриці їхній, Золотій Звзіді, сказала волошебниця таке:

— Кропива он, бач, як очерет... Коли хочеш братиків порятувати, ламай ту кропиву, обдирай з неї лико, плети братам сорочки та й надінь на них, коли повернуться, щоб знову стали людьми, як і були. І хто прийде, щоб не озивалась, покіль не доплетеш сорочок. А кропива жалка́, буде вона аж до серця пекти, а ти плети й плети, мовчи й мовчи, а коли не доплетеш, бува, чи до кого озвешся, то й братів не побачиш... Отак!

От і плете дівчина тая, Звізда Золотая, з кропиви сорочки для братів-лебединів, і жалить кропива до самого серця, а вона плете та й плете, хай пече, а вона привикає.

Же зробила Звізда Золотая одинадцять кропив'яних сорочок, стала плести їй дванадцяту, аж не стало в неї кропиви на один правий рукав.

І от летять дванадцять лебединів, одинадцятєро білих, а дванадцятий — чорний, найменший, і кинула їм сестра по сорочці — першому, і другому, і всім дванадцятьом, і стали вони, тії лебеді, знов богатириями-велетами, тільки дванадцятий, чорний, надів без рукава сорочку, і лишилося йому, замість правої руки, лебедине крило...

57

Задумався колись Мамай над долею людською, над казкою цією, і ненароком намалював собі того богатиря з одним крилом.

Йому й сумно було малювати такого.

І співчуття виникало до нього в художника.

І щирий жаль.

Але, ще малюючи, помітив Козак Мамай, же супроти його власної волі, з'являються в обличчі однокрилого молодика і якась пихатість несподівана, і в погляді зверхність, і жорстокість, що їх зовсім не хотілось Козакові бачити в своєму сотворінні, бо ж він зовсім інакше уявляв собі норов цієї скривдженої долею людини.

В цьому калікуватому створінні зосередились прикмети сотень характерів знайомих Козакові людей, і така вже була в Мамайя сила духу, така гаряча кров забуяла в його творінні, що Однокрил, живий, зійшов у світ, живий, хоч і пихатий, і злостивий, і владолюбний, але живий, бо вдихнув йому душу художник, який, проте, не був митцем більшим за Господа Бога, і тому все вийшло в цьому потворному характері не так, як художник хотів: каліка уявив себе янголом, надлюдиною, котрій, бач, од Бога судилося над безкрилими панувати.

І скільки літ потому каявся Мамай, що пустив на світ таке страховисько, знехтувавши святу повинність художника — відповідати за свої витвори перед Богом і людьми.

При початку нашої книги річ була про Бога, котрий, пустивши в світ людей, незабаром збагнув, що роблять вони зовсім не те, чого хотілось би Творцеві, не те, що їм робити слід, бо й Господь Бог, сотворивши окрасу

природи — людину, не все в ній зміг, у цій своїй перлині, піднести до вінця творіння, не все було в ній таке чисте й людяне, як Господові, мабуть, марилося у його першій творчій пориванні, хоч і набріхано ж, мабуть, на Творця в Біблії, в Первій книзі Мойсея: «І бачив Бог, же все, що сотворив, було аж вельми добре», набріхано-таки, бо самовдоволення ніколи й ніде не було притаманним істому творцеві, художникові, а може, згарячу Господь у добрім ставленні до своїх витворів і помилявся попервах, бо ж існував він сам-один на світі, і нікому було сказати правду, скласти ціну, нікому ж було Творця по-дружньому взяти за лікоть і щиро порадити, бо ж критиків щирих тоді не було ж, а сопіння та гарчання диявола, злобно настроєного супроти всього доброго та світлого, кому ж хотілось на таке зважати!

Отже, візьми ти мене за лікоть, мій друже критику, порадинику й наставнику, і допоможи розміркувати: чому це Козака Мамаю аж така біда спіткала, аж така притуга, що довелось художникові каятися в тім, же необачно випустив у світ свого однокрилого недолюдка? Чому так сталося? Чи він життя не знав, художник? Чи проти правди схибив? Чому ж його спостигла найстрашніша мука? Поміркуймо ж разом, бо ж настала вже пора, коли добрі товариші наші стають суворими критиками і суворі критики наші стають добрими товаришами, і не прожити нам без цього товариства.

Бо ж нинішнім художникам чи й драматургам важче ж, либонь, як було колись Богові: у безсмертного Творця всі сотворіння були смертні, а нині ж — художник, коли він справді-таки художник, пускає в світ сотворіння безсмертні, котрі живі, поки живе народ.

Саме тому ж то, видно, Господь Бог (та й архангели всякі) не дуже й любляють нашого брата, митців, котрі, либонь, створили колись і самого Господа Бога.

Кепкуючи, спитав же колись святий Петро в Творця-Вседержителя:

— То хто ж кого сотворив? Чи ти, Боже, людей? А чи грішні люди — тебе? Які-небудь художники? Чи драматурги? А?

— Про те в Святому Письмі докладно сказано.

— А справді було як?

— Я вже й не знаю...

І Господь Бог, в збентеженні, задумався... Хоч і не міг він того зрозуміти, що зникне він, безсмертний Бог, саме в ту мить, коли помре останній з тих недолугих людей, хто в Бога вірить, і він чомусь гнівався та й гнівався-таки на скульпторів, художників і драматургів, бо ж про всі їхні муки нічого не знав.

59

Тож і Мамай, художник, створивши Однокрила, карався й каювся, і, крім ненависті, нічого в них обох, — нічого в них, крім обоюдогострої й шаленої ненависті, нічого й не лишилося...

І от, про все про те гірку думу думаючи, Козак малював у гетьманській темниці свого втраченого Добряна.

Ще не було в коня двох задніх ніг.

Але Козак вишкрябував шильцем не ноги.

Випробовуючи терпіння долі, він заходився рясно ви-мальовувати хвіст і гриву, марнуючи по зачерку на кожную волосинку, і вони аж очі вбирали, такі були білі, ті грива та хвіст, у чорного коня.

А грюкання, гупання та голоси тим часом наближались, і Мамай знову вчув голос гетьмана, владний, і гучний, і співучий, бо ясновельможний був, очевидячки, чимось вельми збуджений, бо так голосно балакати звички не мав.

— Боронь боже від скаженої воші! — перехрестився Мамай та й малював далі, довершуючи гриву та хвіст.

Бряжчали в чиїхось руках здоровенні ключі, одмикаючи одні за одними кілька дверей.

Але все те гетьманові здавалось аж надто повільним. Ключі не зразу попадали куди слід... А нетерплячка та збентеження Гордія Пихатого передавались і його посіпакам, бо ж і вони боялись цього Козака, як і взагалі запо-рожців: ті ж були чи не всі характерниками, з води вміли сухими виходити, туману насилали, і сон навівали, і на котів часом перекидалися (з круглою, мов кавун, пикою, з цупкими, наче з дроту, вусами), і люстерка мали такі собі, що бачили за тисячу верстов, і такі вже були химо-родники, як дочеркнеться до замка на скрині, то скриня й

відчиняється, а коли в такого стріляти з пістоля, то він ту кулю схопить рукою, здавить, сплющить та й назад кине в того, хто стріляв.

Отож усі йшли до цюпи, де сидів Мамай, з душевним дрожем.

Чути було, як біля якихось дверей упали на землю ключі, а хтось, лаючись, їх піднімав.

Чути було й Гордія Пихатого здавлений голос.

А Мамай домальовував перше з двох задніх копит.

Коли ж, брязнувши та грюкнувши, відчинились двері до хурдиги, тільки й побачив гетьман, як гулькнуло вузеньке тіло знайомого панові гетьману Песика, такого знайомого, що він, за короткий вус (сургучем колись припечений) себе помацавши, аж від досади сплюнув, відсахнувшись од стіни, бо там дзижчала страшнуватим басом, літаючи по цюпі, прездорова, з хруща завбільшки, чорна бджола, яка спурхнула з білого грона калини, що лежало біля муру.

А Козак Мамай, так і не домальовавши четверте копито чорного гриваня, заходився підправляти тут і там: то око чи шию, то вуха, одним начерком їх нашорошивши, і все-таки, як те й буває з будь-яким щирим художником, лишався роботою своєю невдоволений...

За його спиною стояв у зловісному мовчанні сам однокрилий гетьман, у соболях, у шапці з султаном, з булавою в руці і нерухомий тілом: тільки чорні пера ворушилися в його крилі.

З-за його спини цікаво й насторожено дивились осавули, хорунжі, сотники, бунчужні, пани полковники, генеральний писар та генеральний суддя, яких поприводили сюди задля того, щоб усе тут могло відбутись за законом, що його пан гетьман вельми шанував.

Генеральний писар складав цієї ночі смертний вирок Козакові Мамаєві.

Генеральний суддя мав узаконити його: іменем України, знову підступно продаваної паном гетьманом під лядську кормигу.

Генеральний кат мав той вирок здійснити.

Взявши в генерального писаря настоптаний сургучною печаткою величезний сувій паперу, генеральний суддя вже був роззявив рота, щоб читати, коли Козак Мамай раптово чхнув.

— На здоров'я! — зопалу мовив хтось за спиною в гетьмана.

— Спасибі, — гречно подякував Мамай.

А пан гетьман раптом люто скинувся.

— Хто сказав «на здоров'я»? — тихо спитав він, обернувшись до своїх двораків, хорунжих, сотників, бунчужних і полковників.

Але гетьманський почет мовчав.

60

Стало тихо.

Тільки прездорова чорна бджола дзижчала, літаючи по цюпі.

— Хто сказав «на здоров'я» злобителяві та лиходієві нашої ясновельможності?! — залентував пан гетьман.

Але почет мовчав.

— Хто сказав «на здоров'я»?! — ще дужче загорлав пан гетьман, на хвильку забувши свій звичай — не підносити голосу.

Але Однокрилові ніхто не відповів.

— А ось ми зараз, — мовив ясновельможний тихо, — зараз ми з'ясуємо — чий був голос.

І, звернувшись до молоденького хорунжого, що жупан на нім аж лопотів іще, такий він був новий, пан Гордій Пихатий наказав:

— Ану скажи: «на здоров'я»!

— На здоров'я! — повторив хорунжий.

— Спасибі! — гречно відповів Мамай.

— Говорять не до тебе! — визвірився гетьман.

— Як то — не до мене? — посміхнувся Мамай, підморгнувши воружким вусом. — Коли чхнув я, то й «на здоров'я» може належати тільки мені, високозацний пане гетьмане. І, значить...

— Нічого не значить! — гарикнув Однокрил і знову звернувся до когось там, до старшого, здається, писаря з генеральної канцелярії, що стояв біля того молоденького хорунжого: — Кажі тепер ти: «на здоров'я»!

— На здоров'я! — сказав канцелярист.

— Спасибі! — відмовив Мамай.

— Тепер — ти! — кинув ясновельможний підскарбієві.

— На здоров'я! — покійно сказав підскарбій.

Але й це був голос не той, що промовив оте чортове «на здоров'я» в перший раз.

— Ти! — звелів гетьман отаманові гармашів.

Але й це був не той.

І Козак Мамай, смішливо потягши себе за золоту сергу, сказав:

— Якщо ви всі тут, панове, призичите мені «на здоров'я», то я так поважчаю й подужчаю, що повісити мене вам буде вже не до снаги!

— Ти ще й жартуєш, харцизяко?! — не стримавшись, визвірився гетьман, аж пера на його чорнім крилі стали сторч.

— Жартую, пане гетьмане: на здоров'я козі, що хвіст короткий! На здоров'я мертвому, що ніс холодний! На здоров'я...

— Жартуєш навіть перед шибеницею?

— Завжди і скрізь! — І додав: — Добряча українська вдача...

— А хіба я... а хіба в мене... — почав був гетьман, та від злості поперхнувся і затявсь на слові. — А в мене — хіба не українська? Я ж — плоть от плоті... — І він змахнув крилом.

— Всі зрадники народу теж од його плоті — плоть!

— Ах ти ж... — І гетьман вихопив пістоль.

А Козак Мамай, заярившись, блимнув прискаленим оком на той пістоль, на трепетне крило ясновельможного, на його трохи зизуваті очі (знав же Козак, що гетьман бачить зараз двох Мамаїв), на рум'янці лютості, що проступили крізь штучну блідість його білиною помальованого червоного обличчя, на піт, що виступив над переніссям, на все це таке Мамаєві знайоме й попервах дороге, бо ж навіть з усіма його препоганими вадами він його колись любив, і таке зненависне тепер.

У Однокрила дрижали руки, кремін'я у пістоля затявся, і гетьман смикав його і стукав руків'ям об чорний мур, а потім кинув ту зброю на землю.

І витяг шаблю.

І замахнувся вже на Козака.

— Ти згинеш зараз! — зойкнув він. — А мене... мене... мене... ще вище піднесе любов народу! Як пана Бога кохам!

— Цього тобі не бачити, як свині неба.

— Я вб'ю тебе!

— А вбий... — знизав плечима заporожець і байду-жісінько схилився до недомальованого на стіні копита в того коня, що вже аж басував од нетерплячки, аж наче тихенько іржав.

А Козак Мамай, дратуючи Однокрила, що вже й шаблюку заніс над його шиєю, але стримав себе, бо ще звечора був задумав інакше — повісити Мамаю привселюдно, — отож, дратуючи, Козак промовив стиха, киваючи на пана гетьмана:

— Ну, чисто змій з печери: жар їсть, вугіллям... — і він зримував. — А з вух — аж дим іде!

І тут, як у лузі калинка, зашуміла панова Гордієва шабелька, і хто вже зна, що сталося би в наступну мить, коли б ясновельможний, шаблюкою замірившись на беззбройного Мамаю, та не вздрів би коня-білогривця, що чорнів на стіні поза ним.

З несподіванки гетьман і шаблю опустив, і крилом захистився від того, що вздрів на стіні: йому здалось, що той баско́ до нього підморгнув.

Та ще й глузливо блимнув чорним оком.

Та ще й копитом тупнув.

А коли він ще стиха й заіржав, Мамай звівся до його нашорошеного вуха, щось шепнув, і гетьман, опустивши своє крило, укинув шаблю в піхви і знов звелів генеральному судді:

— Розпочинайте суд!

61

І пан генеральний суддя щиро взявся до діла.

Проголосивши всі, які належало, врочисті слова, пан суддя почав допитувати свідків.

— Пане Скубенку! — покликав він, звернувшись до підскарб'я.

Підскарб'ій вийшов трохи наперед.

Поцілував Євангеліє, присягаючи.

А генеральний суддя спитав:

— Ти чув, Скубенку, як оцей паливода і байдебура, котрого звать Мамаєм, та лаяв презацного володаря обох берегів Дніпра — від Сану аж до Дін, владного гетьмана Київського, Мирославського, Переяславського, Чернігівського, Волинського, Львівського, Полтавського,

Пирятинського, Бердичівського, Вінницького та інших черкаських земель, гетьмана Війська Запорозького Низового, — тож чи ти чув, пане підскарбій, як оцей галабурдник і харциз лаяв ясновельможного пана гетьмана? Чув?

— Чув, пане суддя, — почухав потилицю підскарбій.

— Послідніми словами лаяв?

— Послідніми, пане суддя.

— А ти, Жупане? — спитав суддя, прийнявши присягу в ставного хорунжого. — Ти чув, як Мамай нашого гетьмана ганив, обмовляв чи неславив, кобенив чи паскудив? Ти чув?

— Чув, пане генеральний суддя.

— А ти, Сноходо? — спитав суддя в завше п'янького і завше сонного лейстрового сотника, що куняв собі в куточку, притулившись до мокрого муру. — І що ж ти чув?

— Він шпетив і шкилював пана гетьмана, — заговорив, прокидаючись, Снохода, — називав ясновельможного котолупом, гицлем, однокрилим гусаком, ворогом отчизни, потаємним католиком і похлібцею лядським!

— Е-е, ні! — заперечив Мамай, регочучи. — Коли б же тільки так я взивав його, то мене, може, й не варто було б вішати! Але ж я називав пана гетьмана... — І Козак Мамай висипав на гетьманців цілу торбу таких словечок, що ми з вами, читачу, тільки язика прикусити мусимо, щоб, бува, не повторити чогось тут, у нашому скромному романі. — А ще я казав про тебе, пане гетьмане... — І наш Мамай хотів був доточити ще там щось, таке ж непристойне й ущипливе, але Гордій Пихатий його перепинив:

— Питалем не тебе!

— І ще казав я людям, щоб не вірили жодному твоєму словечкові, бо ти — кривоприсяжець, Однокриле...

— Цить!

— Щоб добрі люди лишались вірними Москві!..

— Я тепер — дужчий за Москву! Бо ж під моїми стягами — вояцтво всіх країн Європи, і раптовий удар на Москву принесе жадану перемогу!

— Ні, — спокійно заперечив Мамай. — Перемоги в тебе не буде. Бо навіть з усім твоїм військом купованим... наша сірома тебе не пустить на Москву.

— Нема такої сили, що спинала б гетьмана Гордія.

І звелів генеральному судді:

— Кінчайте суд!

І все скінчилось хутко.

І вирок прочитали Мамаєві, як годиться по закону.

Та й новеньку шибеницю крізь віконце показали.

І православний піп до Козака Мамає підступив з хрестом, миршавий такий попик, наче модем погризений, з патлами й борідкою, ніби вимоченими в меду.

Та й сказав той попик:

— Кайся в гріхах, раб божий!

— Не час, панотченьку. Хай колись, перед смертю!

— Аж он вона чекає на майдані, твоя смерть.

— То — не моя.

— Послухай, сину...

І панотець заходився великого грішника всовіщати.

А всі уважно слухали. І всі вже плакали, бо звикли плакати від кожного слова цього поганенького попака, звикли плакати, бо ж плавав од його молитов і казань сам зацний гетьман.

Не плавав там лише Мамає.

— Чому ж ти не плачеш? — спитав попик.

— Я — з іншої парахвії, панотче.

— А-а... — мовив душевний пастир і співчутливо додав: — Ти, сину мій, утішся. Бо всяка смерть — лише єдина мить: чи в постелі, чи на полі бою, чи на шибениці — все одно. І всі ж ми — смертні: навіть королі, царі й гетьмани!

— Але ж їх, я бачу, поки що не вішають! — з досадою мовив Козак, кивнувши на Однокрила. — Хоч, правда, певен я, що тобі, ясновельможний, судилось від Бога коли-небудь погетьманувати ще й на шибениці?! Га?

Гордій Пихатий не відповів зухвальцеві, котрий уже стояв ногою в могилі, і вони завмерли один проти одного, дві сили, котрі й тоді вже надвоє ділили народ України, як і всі народи всіх країн.

— Пощади не просиш? — спитав Однокрил.

Мамає знизав плечима.

— Помреш без покаяння? — спитав попик.

— А я й не думаю вмирати.

— Доведеться, — кивнув на шибеницю за вікном Однокрил.

— А я втечу, — сказав, кепкуючи, Мамає.

Та й схилився до задньої ноги коневі, щоб трохи підмалювати копито, обрамоване білою щіткою.

— Утечеш?

— Утечу.

— Коли ж?

— А зараз.

— Так ти надієшся на свою чортячу силу?

— Трішки.

— А чи не підтоптався ти, Козаче? Ні?

— Я замолоду був такий дужий, як і зараз.

— Ти певен?

— А чого ж! Хоч би й оці мури в хурдизі, — кивнув, продовжуючи шкрябати шильцем по стіні, Козак Мамай. — Я й замолоду розвалити їх не здужав би, ці мури. Не здужаю й тепер. Сила однакова!

— І все-таки втечеш? — глузуючи з приреченого на страту, спитав пан гетьман. — Але як же? Як?

— А ось так!

І Козак Мамай скочив охляп на свого шпаркого воронька Добряна-Білогривця.

Вдарив кінь некованим копитом, аж іскри засліпили очі всім, хто був на ту хвилину в цюпі.

Молоденький хорунжий устиг схопити Мамаю за ногу.

Але гривань уже рвонувся, і чобіт лишився в руках у хорунжого.

А запорожця не стало.

Не стало й щойно домальованого коня.

Тільки старий і стоптаний червоний чобіт лишився в руках у гетьманського посіпаки.

Тільки чобіт червоний.

Та ще долі — калинова квітка.

— Проклятий чаклун! — тихо сказав Однокрил і, схопивши чоботище, брязнув ним об землю.

А на ранок той самий чобіт, з гетьмана-зрадника глузуючи, хтось нишком повісив на новій шибениці — замість Козака Мамаю, химородника, чаклуна й чарівника.

Хоч як він намагався, наш Козак Мамай, не думати про зрадливого гетьмана, та мислі, поки, втікши від нього, мчав намальованим конем до міста Мирослава, звертали-ся не раз до Гордія Пихатого, аж зимний дрозд ненависті проймав запорозького козака.

То ж була його біда, Козакова, той Однокрил, ганьба його, прокляття, і, знехтувавши колись життєву правду, за що мистецтво завше страшно мститься, Мамай, художник, карався й мучився потому все життя.

Ось чому ніколи вже не малював Козак людей, хоч митцеве серце того й прагнуло, але він боявся від Бога ще гіршої кари, як цей Однокрил.

Деякі, правда, потомні художники, нехтуючи відповідальністю перед народом, Бога не боялись і малювали, замість людей, ангельські лики, мало не з німбами, мало не з крилами, ложно пориваючи їх некрилаті душі на тому пір'ї чи не до самих небес, але ж і їх спостигала завше кара за неширість і неправду.

А наш Козак Мамай, хоч і не був він художником великим (що ми вже бачили з його невдалого витвору), і творив не без похибок, але мав чисту совість, щиру душу козацьку, тож і розумів те все, що митцеві розуміти й знати треба, і аж тепер, після років вагань та гризоти, він нарешті зважився свій гидкий і необачний витвір, Однокрила того, при першій же нагоді знищити.

Але як?

І, мчавши степом, Козак Мамай думав і думав саме про це, бо страшенну владу й силу забрав химерний гетьман над людьми, над їхньою долею, над їхнім життям та й коїть з ними, що заманеться, — бо ж гетьман як чиряк, де схоче, там і сяде.

63

Не стрічаючи в степу ані душі живої, мчав і мчав Козак Мамай крізь хащі трав, і слід хвилювався за його конем, неначе в морі.

І всюди було тихо — ані-ні!

Лиш комарі та оводи бриніли.

Хававкали перепели.

Та жайворон шугав у високості.

Подекуди в степах, вельми запізнілі того літа, одцвітали медвяні терни молочними дрібними зірочками, і лілові, мов темні коралі, христові колючки шарпали та рвали на Козакові жупан, обдирали халяву єдиного чобота (бо другий же потрапив на шибеницю), та й коня терни шмагали, і по всьому степу, скільки сягало око, скрізь були оті терни

й терни, неначе вся країна, дужа й молода, а ще не вельми щаслива, вся тоді була, вся в терновім вінці.

Лігши трохи спочити, впав Мамай на колючі тернові гілки, щоб, бува, не заснути, і знову мчав далі, поспішаючи, а то й спинявся на хвилинку — то біля гаю десь, то біля камінного мамая на степовій могилі, та й скидав шапку-бирку, схилив голову, бо скільки ж товариства полягло в минулій війні — там і тут, та й скільки люду в цій новій поляже, в новій війні, сліди якої він уже бачив зараз: поминаючи ниви, села і сади, слободи й замки, він здибував усе частіше дими, пожарища, забитих коней, свіжу кров.

І він, як те завше й бувало в горі, витягав з рота коротеньку зінківку, що сипала приском на вітер, витягав з рота люлечку і щось таке співав та й співав, і хай не здивує читач, коли в цій книзі всі співатимуть, — такий уже ми є народ співучий.

Та й чи не всі в цій книзі, яка почнеться зараз (після не дуже й довгого пролога), чи не всі тут і казки казатимуть, бо такий він уже удався, наш народ-мрійник, бо така вже вона мислиться мені, оця напоена піснями й пойнята казками книга!

64

Тож Козак Мамай співав якоїсь пісні, що тут же й складалася, тут же за вітром і губилася — в льоті прудкому чорного, як березовий вугіль, білохвостого та сивогривого коня.

Він співав завжди і всюди, наш Козак Мамай: у горі, в радості, в роботі, в роздумі.

Заспівав і тепер:

*Ой я зроду бурлакую,
Просто неба я ночую...
Хтів би в хаті ночувати,
Та ні жінки, ані хати
Не здобувся я...
Доленько моя!*

*Мав би хату, мав би жінку,
Колихав би я дитинку, —
Та не те мені судилось, —
З козаченьком одружилась
Шабля Мамає...
Доленько моя!*

*Давній звичай є на Січі:
Не дивись бабам у вічі,
Та й не знайся із бабами,
Бо зазнається з киями
Спина вся твоя...
Доленько моя!*

*За красунею як тужиш,
А вітчизні збройно служиш,
Не заходь у суперечку,
А заскоч тихенько в гречку,
Доки кров буя...
Доленько моя!*

Один серед безмірного степу, Козак Мамай, зустрічаючи ранок нового дня, співав про те, в чім він не признався б нікому: про мрію неугасиму — не тинятись по світі, воюючи й бешкетуючи, шкилюючи й жартуючи, а мати б свою хатину, дружиноньку вірну, дрібних дітей...

Але він мусив те, що мусив.

Його завжди кликав обов'язок.

І стримувала його дана січовому товариству свята обітниця, котру складали всі запорожці: не знатися з жіноцтвом («нехай із ним справу має сатана, ніж добрий запорожець!»), бо за те була на Січі кривава розплата — киї, що після них мало хто й виживав.

Давала козацька сірома і обітницю довічного убозтва, але ж водились між козаками й пани, котрі, збагатившись торгівлею та війною й товсте пузо наївши (як той же Демид Пампушка, приміром), забирали в Січі владу і про обітницю довічного убозтва згадували там не так уже й часто, але порушення обітниці безшлюб'я й цноти кінчались завше страшною розплатою, бо ж природний гріх той, у гречку скакання, є властивий насамперед безпосереднім, сильним і хорошим людям, котрі, грішивши, не тікатимуть від кари товариства.

В Січі, на майдані, виставляли для такої нагоди кілька барил оковитої, привозили два чи три вози прездорових київ, завгрубшки з козацьку руку, і кожен братчик мусив свого ж таки грішного товариша запорожця, котрий десь ускочив у гречку, тобто злигався з якою-небудь дівкою чи молодницею, кожен мусив, випивши перед тим добрий коряк горілки, оперіщити порушника присяги по голій спині, — а хто бив не по щирості, товариша жаліючи, того тут же частували киями самого.

Мамай, цей бравий козарлюга, після вступу до січового товариства вірний був чернечій обітниці, і не тільки тому, що тямив, до якого лиха призводить нашого смирного брата шалена жінота, і не тільки тому, що добре знав, же вояки в походах відважніші та сміливіші бувають саме тоді, коли в них за плечима — ні жінок, ні хат, ні дітей, коли втрачати немає чого, — і зовсім не тому не стрибав він у гречку, що боявся київ, або жив бовдурякою нечутенним, а чи байдужісінько йому було до найсильніших радощів житейських, а чи тому, що не палав Козак од поглядів дівочих, ні, ні, ні! — але ж перемагала постійна залежність од безугавних воєнних чвар, од наскоків татарських, од плюндрування польського, од повстань і походів, же й найменшої змоги не лишалось — помріяти про власне кубло, про малят, про зрозумілу і гарну жіночку, привітну, рідну, а не чужу, хоч і мав Козак на думці завше одну дівчину, котрій уже років чи не з двадцять кортіло його заходом вискочити в молодиці, одну, колись прегарну і вже зів'ялу в марному чеканні дівчину, яка жила саме в тім місті, в Мирославі, куди він зараз так дуже поспішав.

Еге ж, нелегко все це було пережити.

Бо й дівчина тая старілась.

Та й сам він... дуже прагнув того, про що зараз оце співав — сам-один посеред безлюдного степу, забуваючи про всі ті небезпеки, які шокрок чигали тут на самотнього запорожця.

Співав та й співав.

Співав, бо не співати не міг.

Бо така вже вдача слов'янина: поляка, серба, чеха, білоруса, росіянина, болгарина...

Така вже вдача... «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине: от де, люди, наша слава, слава України!»

Говорив же колись Горький, що народна поезія України — апофеоз краси, що народ український через століття рабства і неволі проніс-таки дорогоцінне багатство свого генія: «Гляньте, який ласкавий і співучий світ розкривається в його безсмертних піснях!»

А й справді, гляньте!

Співає ж українець і на війну йдучи.

Співає й журячись.

Співає й весілля справляючи.

Співає й хату муруючи.

Та й робить народ наш усе, наче пісню співа.
Залізо кує, немов пісню співа.
Заводи будує, немов пісню співа.
Жито сіє, мов пісню співа.
Та й пісню співа, немов пісню співа...

65

Та й багато ж їх у нас, пісень отих...

...Попросив колись молоденький чорт нашу дівку:

— Навчи лишень мене співати.

Дівка того чорта й осідлала:

— Неси мене, каже, куди знаєш: я буду співать, а ти вчись.

Ухопилась дівка за шерсть, поніс її чорт у ліси, в чагарі, де терни, де глоди, але тільки сам обідрався, що й шерсті на ньому вже не лишилося, а дівка — ціла та все співа.

— Коли ж ти, клята душе, наспіваєшся? — питає чорт.

— Та, — каже дівка, — ще й половини не переспівала.

— Уйми лишень: там словечко, там — два.

— З пісні слова не викинеш!

Та й співала дівка, поки чорт не гигнув...

От скільки в нас пісень! Та ще й яких: і чорта вбити можна!

КНИГА ПЕРША

ПОЧИНАЄТЬСЯ ПІСНЯ ПЕРША

1

Вони її з таким захватом співали, цю клечальну пісню, мирославські дівчата, невсипущі співухи, з ранку до тривожної ночі дзвеніли тої суботи, бо ж надходили зелені свята, що заради них та пісня й на світ появилась, та й пісня про калину славно бриніла саме тут, у місті Мирославі, схованому в її заростях, бо ж білим цвітом пінилась того дня вся Калинова Долина.

Ось чому тая пісня... ось чому вона...

Та ви самі лишень послухайте:

*Ой червона калинонько,
Білий цвіт,
Ти квітчаєш, повиваєш
Цілий світ...*

*Наша пісня пролітає
З краю в край...
Цвіт-каліно, Україно,
Розцвітай!*

Вона була довга-таки, ця хороша пісня, і чули її в той день по всіх майданах, по зелених вулицях, по найдальших закутках щедро завітчаного кетягами калини славного українського города Мирослава.

2

Чути було ту пісню і в березовім гайку біля мирославського собору, що про його красу колись чимало книг написано, збудованого без жодного залізного гвіздка, бо ж залізними колись тіло Спасителя до хреста прибивали.

Чути пісню було і в мурованих панських хоробах, що красувались по майданах, чути було і в хатах заможніших

міщан та ремісництва, і на околицях міста, де білили охайні халупи злидарів.

Долинала пісня й до вишгорода, який нависав над гóродом руїнами домініканського монастиря, спаленого ще заходами гетьмана Богдана Хмельницького за те, що мнісі-домінікани, нітрохи не жадаючи приходу козацького визвольного війська, освящали шляхетський меч, круг костьолу його носили, щоб дав Бог викоренити всю вільну Русь, а пожар там жахтів тоді такий пребуйний, що в костьолі дзвони дзвонили самі по собі... Тепер по всій горі над містом була широка пуста, і тільки багате водою джерело на самому верху, як і завжди, струміло вниз веселим потічком та на готичній вежі поруйнованого монастиря останнім часом удень і вночі сидів понурий сокіл.

Звідти ж, від руїн монастиря, — гульк та гульк! — видніло добре і все місто, і ріка Рубайло, що окружала його, і Красавиця — озеро, дугою вигнуте, і хати поза озером, і вся Калинова Долина, велетенська чаша, в якій затишно лежало не тільки місто Мирослав, а й хутори, а й села, поля, сади, городи, діброви та гаї.

Обидва виходи з тієї величезної Долини — поміж горбами та пагорбами, між річкою та озером, між мочарами та непроходимими болотами — замикали дві фортеці, не так давно збудовані Бопланом: високі вали з чотирма вежами, з гарматами в нерівно попробиваних вікнах, з важкими ворітьми, що вели в Коронний замок, який стовбичив поміж озером та високим берегом ріки Рубайла, що далеко й далеко за нею лежали заболочені луги, порослі вільшиною, верболозом та вербами.

По горах круг Долини летіли в небо крилаті вітряки.

Трохи осторонь сяяла біла церковця, збудована багато років тому з необтесаних білкорих березових колод, і така вона була похила, що здавалося — от-от повійне вітер, і вона впаде в Рубайло.

Все місто Мирослав скидалось на сад, на гай, на діброву: старезні прездорові яблуні та груші височіли всюди, як дуби, — їх навіть рубали на дрова, стільки їх там було. Берези білили повсюди. Зеленіли в квітниках ще не розквітлі квіти. Величались явори та осокори.

Не було ще тільки тополь, звичайних пірамідальних тополь, раїн, згодом привезених до нас із Італії і з поло-

вини вісімнадцятого віку таких притаманних українському пейзажеві...

І всюди красувалась калина.

А пісня про неї пливла та й пливла.

3

Пісню чути було і в домі єпископа Мелхиседека, на нижній осаді «глаголем» поставленого, мурованого двоповерхового будинку, в парадних покоях, прибраних задля клечальної суботи всяким гіллям та зелом, де саме йшла на той час військова рада мирославців.

Збройна сила Гордія Пихатого, Однокрила, з усіх усюд підступала до Калинової Долини, до міста Мирослава, щоб його захопити: гетьман своє жовтожупанне жовнірство лишав корогвами по значних українських містах, бо ж не міг він без цього сунути війною далі на Москву.

Посполиті, весь народ український ставали на заваді Однокрилові, кривоприсяжцеві, серпи та коси на зброю перековували, сушили сухарі та свиней на сало різали, м'ясо до бочок солили та й розвозили вколо, по лісах та байраках, закопували в землю або ж споряджали чумацькими валками до Ніжина, до Мирослава, до Ромна, до Полтави чи й до інших міст, де гуртувалось вірне своїм вільностям козацтво лівого берега Дніпра, хоч те ж саме діялось і на правому, де все більше та більше простого народу ставало до оборони святого діла.

Жінок та дітей повсюди вивозили з хуторів та сіл, але ж куди їм було братись? Декотрі з дітьми подались до Московщини — шукати захисту в добрих сусідів, а інші молодіці та дівчата сунули з козаками й посполитими — щитити свою свободу й честь.

Проти гетьманського нашестя люди в два-три вали окопувались по містечках, по селах і слободах, але спинити ворога не могли, бо ж превелика сила сунула під стягами зрадника, німота злая, гірша від татар, та й слов'ян немало, найманців, та й свого ж козацтва не одна душечка була, та й шляхти — без лічби, і польської, і угорської, — і люди від тої навали вже терпіли біду, і що там за страх був — хто виповість!

За який тиждень війни вся Україна спалахнула пожежами й залилась кров'ю, бо ж наймані чужинці показали себе

собаками, та й доморослі гетьманці теж гарні були і, як розповідав очевидець, многі міста поплюндрували, церкви попустошили, невісти й дівиці псотили, податки незмірні брали, коні, бидло, вівці займали та й інші всякі труднощі людям чинили, та й росли безлистими гаями шибениці по містах і селах, і не одна душа загинула, не душечку і в орду погнали — в полон, у неволю, на глум...

За кілька днів Лубенщину, Миргородщину, Полтавщину та й понад Дніпром чимало сіл та городів потоптав Однокрил, і вже чимало люду з обох сторін пало, але деякі міста і слободи трималися вперто, і люди певні були, що вистоять хоч би там що...

Гетьман Однокрил, нахабно рушивши з чужинним військом на Москву, раз по раз у навалному поході мусив зупинятись, бо сливе по всіх городях Наддніпрянщини, навіть по селах оружно стрівали зрадників і найманців не тільки запорожці, де вже встигло козацтво добути ся з Січі, а й люди мирні, і кожен дальший крок оплачував зрадник великою кров'ю.

Загони гетьманців, посуваючись по всій Україні на північний схід, де хутко встигали пройти далі, де спинялися ближче. Війська Однокрилові потрібно було зразу багато, бо ж, крім жовнірських корогов, по більших містах і замках він мусив лишати міцнішу залогу, а то й, приневолений обставинами, облягав непокірні міста, котрі не хотіли здаватись на зрадникову волю.

У ті часи облога була на війні річчю звичайною, тож однокрилівці, одне за одним в коло замикаючи міста, мали надію на те, що закроми повсюди стояли не такі вже й повні, та й зброї скрізь мали небагато, та й по городях Полтавщини подекуди вже мерли люди від якоїсь гарячки, — але ж оборонці тримались та й були певні: хоча би й кілька літ гетьманці добували ті міста, то би їх не дістали, така сильна була в людей жага відборонити свою волю, так щиро своє ратне діло робили піші та комонні воїни й гармаші, хлібороби й городники, пастухи та ковалі, все чесне ремісництво України.

Судилась, видно, затяжна облога й місту Мирославу, бо ж військо Однокрила стягалось відусіль до північного виходу з Долини і вже, либонь, стояло б ногою на цьому майдані Соборному, коли б мирославське ремісництво та міщанство під проводом кількох десятків запорожців,

котрі на ту годину трапились у горі, не дали гетьманцям такого одкоша біля північної фортеці, що чимало шляхти й татар, котрі підступали до Мирослава з того боку, голови зложили, а деякі ляхи, побачивши, що зле, повергли пиху свою й почали, Бога для, о рятунок просити, але ж і їх оборонці збили всіх до ноги, а хто встиг, кивав п'ятами, бо татари, тікаючи, займали, де могли, шляхетських коней, а небожата-ляхи мусили геть подаватись піхотою.

Вчувши про таку свою ганьбу, Гордій Пихатий звелів стягти до Мирослава, як те доніс пійманий німецький капітан, аж три крот десять тисяч війська, і тая сила сюди вже потроху підходила і вже не раз спитувала, як тоді казали, до міста штурмувати, але далі північної фортеці ніякий ворог ступити не міг, а південного проходу в Долину однокрилівці і закрити ще не спромоглися, хоч і могло те коло замкнутись не сьогодні-завтра.

А поки що до міста Мирослава відусюди стікались, шукаючи захистку, тисячі й тисячі голодних та обшарпаних утікачів, що так і жили сумними таборами по левадах і майданах, розповідаючи про всяке страхіття, чинене однокрилівцями на шляху до Москви.

Тим часом військова рада міста Мирослава про всі ці лиха радилась, громадою міркуючи, що саме треба встигнути вчинити, поки ще кільце облоги не замкнулось, як триматись далі, даючи відсіч наскокам ошалілих найманців пана гетьмана, як одвернути очевидну загрозу голоду в оточеному людному місті, куди стікалося все більше й більше сіроми, котра шукала порятунку від смерті й неволі.

Що гетьман Однокрил, не діставши Мирослава, рушить далі, на північ, на це сподіватись було б нерозумно, бо ж той самий німецький капітан і втікачі-жовтожупанники, які переходили на бік народу, і наші ж таки вивідачі, всі доносили, що від Калинової Долини пан гетьман не одступиться, бо ж тут, — а те всі знали, — десь тут, у горі чи в Долині, ще з розказу Хмельницького, запорожці сховали чималенькі скарби, котрі Гордієві Пихатому були аж-аж потрібні задля певності успіху підступно розпочатої війни.

Ось чому треба було сподіватись на гірше.

Ось чому такі збентежені сиділи всі ті, хто був на раді, хто там слухав попід прочиненими вікнами, ось чому по

всьому городу і пісня про калину бриніла так тривожно й сумно...

А на раді міста Мирослава, що засіла в архієрейських покоях, значні мирославці, хто на ту часину звільнився од чатів, од сутичок біля північної фортеці, од важкого труда війни, всі думали й гадали там, як ліпше лиху посполитому зарадити, міркували, що можна зробити, покіль ще не замкнулося коло облоги, покіль триватимуть зелені свята, ті два-три дні, протягом яких можна було й не чекати значного нападу гетьманців, бо гетьман Однокрил, душа православна, завше відомий був своєю показною набожністю.

В архієрейських покоях, на тій раді, перебувала не тільки старшина, тобто значніші козацькі отамани, а й господарі міста — виборні райці з бурмістром у началі, а й люди ремісні — цехові майстри, а й значніші купці, що торг вели з країнами Європи та Близької Азії, а й старші віком братчики-ремісники — з великих цехів ковальського, зброярського, ткацького та інших, від кількох кравецьких (міщанських кравців, козацьких, котрі шили жупани, духовних, німецьких та жіноцьких) і від цехів дрібніших: золотницького, книжного (тобто друкарського), лікарського, аптекарського, цеху жебраків та й від усіх інших тридцяти трьох цехів міста Мирослава, а не було на тій раді тільки найстаріших ремісниць із цеху веселого, чи, як його урядово звано тоді, цеху пречистих сестер, бо найстаріші кралі того прилюдного фаху не могли вже бути видатними майстринями свого діла, а трудівників і трудівниць наймолодших з будь-якого цеху на важливі ради тоді не кликано, бо засідали там найтовстіші, а тонші в той час воювали чи працювали, бо поміж товстунами були ще й прецнотливі судді з церковного братства, ченці та попи, котрі до притулку пречистих сестер могли вчашати тільки потаємно.

Старшинував на тій раді сам превелебний влади́ка, єпископ, тобто архієрей, суворий господар дому сього, колишній вихованець Київської академії, котра була на ту пору світочем науки задля всього православного світу, потім — чернець, наречений при посвяті в ієрейський сан вітцем Мелхиседеком, а раніш добре-таки відомий на Україні під іменем полковника Миколи Гармаша, що його на Січі, ще замолоду, продражнили Голоблею.

Це був чоловік видатної статури і вроди, тої вроди, яку можна б назвати саме вродою козацькою, грубуватою, може, трохи різкою, але гарною мужеством своїм і тими горючими очима, що завше вирізняли запорожця навіть у чималому гурті.

Хоч і не лишилося вже на маківці першої окраси козака — запорозької чуприни, оселедця, але біляве та пишне волосся, навіть попівськими патлами пущене, кучерявилось, наче в парубка, ще не стриженого в козаки, а своєчасної сивини в білявих пасмах ніхто не помічав, і трудненько було сказати про цього білоуса — чи сивий він, а чи просто вродився аж таким русявим чоловіком.

Його великі очі видавалися ще більшими, як це й буває в людей з білявим чубом та бровами, коли в них — чорні очі, котрі в ту мить видавалися ще чорнішими, бо на лобі владики білів полотняний завій, на якому вже проступила кров рани, здобутої в учорашньому бою коло північної фортеці.

Очі його попід скривавленим завоєм палали вогнем невоситимим, та й недарма ж погляду очей тих у місті Мирославі багато хто боявся, і навіть люди з провинами зовсім незначними починали свої прегрішення ревно клясти, бо ж були певні, що, гріха вкусивши, потаїти його не пощастить, бо ж очі владики все повитягають з найглибшого дна душі без ніякої сповіді.

Владики боялися. Але й любили. Але й вірили йому. І те, що зараз його чорна ряса була перехвачена шабельтасом та й сама шабляка теліпалась при боці в превелебного, нікого не дивувало, ба навіть радувало, що став на чолі оборони міста їхній владика духовний, котрого Бог не обійшов ні розумом, ні військовим хистом.

Попівського духу було не занадто у вітця Мелхиседека, бо ж не став він святенником і до кожного словечка не доточував мудрості Святого Письма, як те водиться поміж ученими попами й архієреями, а робив це тільки в міру, і більшість оборонців міста, які зібрались тут, у покоях владики, і люди, що стояли на Соборному майдані, попід вікнами господи, і ті, що десь там, коло Теслярської вежі, на північному краю Калинової Долини, чекали ворожого нападу, всі вони вірили не тільки в доброчесність, а і в ратний талан єпископа, як вірили в слушність святого діла, вірили в перемогу правди.

Ось чому так людно і так тихо було в ту годину на Соборнім майдані, коло дому єпископа: між дерев'яною з дев'ятьма банями церквою та мурованою двоповерховою господою Мелхиседека навіть мачку посіяти було ніде, так було людно й тихо.

Аж на сусідніх дахах, на деревах, на парканах та й попід самими вікнами владичиної господи мріла силенна сила слухачів та глядачів (а поміж ними, звісна річ, і гетьманських вивідачів), бо й загалом за ті дні в городі люду побільшало, тинялось по вулицях чимало й безхатніх, що й ночувати мусили просто неба, бо, як ми вже про те казали, всі в лиху годину шукали в містах України, а то й Росії, захистку від усякої воєнної халепи.

Крізь прочинені вікна до хати зазирали цікаві послухати раду — козацька голота, челядники ремісничі, школярі, спудеї, ченці, крамарчуки, жінота, дітвора.

Часом знімався на майдані гомін, але ті, хто стояв при самих вікнах, сичали й цитькали на задніх, а ті — на позадніх, і гомін знову та знову вщухав, бо ж кожне розуміло, що заважати в такому значному ділі не слід, та й жадали всі хутчіше знати, що ж воно там діється, на тій широкій раді.

Люди, котрі нишкли біля вікон, уважно дослухалися до будь-якого слова.

І зразу ж пошепки все переказували тим, хто стояв, чекаючи, в них за спиною.

А ті — далі та й далі.

І Соборний майдан, та й увесь Мирослав, і вся Долина зразу ж таки дізнавались — хто саме та що саме сказав на той час у покоях владики.

Це ж було потрібно знати кожному, бо на тій раді вже точилась суперечка: отець Мелхиседек, у многомилосердного Бога терпіння благаючи, похмуро змагався з паном Демидом Пампушкою, котрого ясновельможний гетьман, зваживши всі його заслуги й послуги, три дні тому, коли Козак Мамай був уже в цюпі, ласкаво відпустив до Мирослава.

Пампушка-Стародупський і владика сперечалися, а сливе всі, хто був там, підсобляли своїм словом розгніваному мирославському владичі, духовному вітцеві й воєначальникові.

Зіпершись біля столу на мережаний з чорного арабського дерева аналой, бо звук промовляти стоячи, отець Мелхиседек, досі не позбувшись давнешніх запорозьких звичок, звертався до мирян з такими від серця словами:

— Послухайте мене, старого собаку, братчики, що я скажу вам: знову ми мусимо слати в листах прохання о поміч.

— Кому? — спитав Пампушка-Стародупський.

— Кошовому на Січ.

— Посилали вже, — заперечив Пампушка.

— Аж три! — додав тонісіньким голоском лейстровий сотник Хівря, невсипущий злоріка, нестарий, чепурний і вельми жінкуватий дядечко. — Аж три листи!

— Де ж вони? — спитав єпископ. — Однокрилівці хапають наших посланців. Доведеться листи писати знов: ще й по містах, до всіх полковників, хто вірний Україні. Та й до московського царя...

— Але про що ж писати? Про те, що цар повинен знати й сам?

— Еге ж! Про те, що пан Гордій Пихатий, генеральний писар Війська Запорозького, постинав у Києві, у Гадячі, в Черкасах голови двом десяткам козацької старшини, самозванно вчинив себе ясновельможним і, захопивши стяги, булаву, клейноди й скарбницю покійного нашого гетьмана, порушив присягу, дану Москві.

— Про це ми вже царю писали! — вигукнув Пампушка.

— А тепер, — мовби й не чувши, провадив далі архієрей, — кривоприсяжець з панами-ляхами, з найманими синами Європи та з ордами Карамбея о сороку тисячів крикливих кримців, білогородців та ногаїв плюндрує села й городи на Україні, а вже підступив і до нас, щоб дістати незліченні скарби, колись та десь приховані в Калиновій Долині запорожцями, скарби, котрі дадуть спроможність Однокрилові купити в Азії та Європі стільки війська, же перед ним не встоїмо — ні ми, ні ти, пресвітлий царю, бо він посуне й далі, на Москву. А якщо він захопить наше місто (хоч ми вже в храмі всією громадою хреста цілували — не віддаватись ворогові живцем), посуне далі до Путивля, де твої бояри з військом скупилися (а до нас чомусь не йдуть), щоб їх винищити, а потім і до тебе, царю, взятись на Москві...

— Те ж саме, що в трьох попередніх листах! — прохопився Пампушка.

— Не в трьох, а в чотирьох уже! — поправив його той самий жінкуватий сотник Хівря, і тоненький голосок у нього був такий дзвінкий, неначе в молодій на другий по весіллі день. — Еге ж, у чотирьох!

— От бачите! — зрадів пан Купа. І додав: — Та й про скарби писати не треба. Чи є вони, чи їх немає... хтозна! А потім цар питає: де вони?.. Необережно!

Та мирославський владика, ніби й не чувши застереження, провадив далі:

— І от... сунучи супроти Москви, той чорний лебедина жакує наші села й городи. Палає Україна. Але навперейми кривоприсяжцеві, щоб не дати ходу на Москву, оружно встають посполиті обох берегів Дніпра. То рятуй же, царю! Нас рятуй і себе... Ось так йому й напишемо, московському цареві!

6

— А цар подумає, ваша велебність, що ми тут налякались! — знову занепокоївся Пампушка.

— Подумає! — жваво підхопив той самий Хівря, рум'яний і шокатий, наче літня молодиця, довгоносий та безвусий, з блаженською чуприною, з величезними синіми очима, що дивилися на все з докором, — чудернацький сотник, котрого знали всі, як бабича (бо ж він завше дома залюбки місив тісто, доїв корови, пряв та шив, а то й ходив за бабу-повитуху, бо і в тім ділі тямив, за що його й прозвали Хіврею), еж і справді він був більше схожий на яку-небудь підтоптану святенницю, ніж на бравого лейстрогового сотника. — Подумає, що налякались, — повторив пан Хівря, — та й за шкуру сала нам залле... ще більше, як ось тепер! — І він пренахабно витріщився на царського воєводу Саватея Шутова, моторного дідка, що сидів біля столу, дальнього боярина, котрий прибув сюди, щоб не трішки нажитись, та й докладав до цього діла всіх зусиль, ото ж і цікавили його в Мирославі не люди, не правда, а шинки й прибуток від горілки, що вельми бентежило й пана Хіврю, який тримав у Калиновій Долині до прибуття сюди воєводи Шутова десятків зо два шинків. — Залле нам цар за шкуру сала, ви не думайте!

І аж тут пан обозний, Демид Пампушка-Купа-Стародупський, нарешті вирішив, що надійшла слушна хвилина — ловкенько показати себе перед людьми як щирого прихильника Москви, бо це ж могло йому стати в пригоді при сповненні його далекосяжних замірів, бо ж пан Пампушка, зазіхаючи здалеку на гетьманську булаву, добре тямив, що без помочі одуреного народу (навіть і з купою червінчиків — із омріяних запорозьких скарбів) проти лукавого лебедина він сам нічого вдіяти не зможе, тож і замірився тепер дурить громаду Мирослава, проголошуючи свою прихильність до Москви.

Її пан Купа голосно сказав:

— Ти смієш, пане сотнику, таке патякати супроти його царської величності?!

— А коли царські воеводи зугарніші за королівських посіпак! — тоненько проспівав пан Хівря, киваючи на боярина Шутова. — Шинки та корчми! Були вони чиї? Мої та королівські. А стали? Царські! А все інше? Як і було! Навіть орендари шинків — ті ж самі: як стирчали за шинквасами руді та чорні пейси, так і стирчать!

— Пейси, пейси! — розсердився боярин. — Таж тільки вони й платять на царську величність! Бо ваші урядники... мусять вони прибутки збирати...

— Здирати, а не збирати! — зойкнув жінкуватий сотник.

— А де вони, прибутки? Де? Старшина ваша, вийти, бурмістри — нас, воеводу царського, не слухають! Усі діла, городові й козацькі, відають без нас! Тож нам тільки й лишаються побори...

— Атож! — знову задзвенів пан Хівря. — Здирства і податки завели не згірше ляхів: дай та дай, не тільний, а телись! З кого ремінь деруть, з кого вже й лій топлять!

— Брешеш, тітко! — не стримавшись, гарикнув нарешті й колишній полковник, аж наче сіллю в очі Хіврі сипонув. — Нема ж такого, як було за Польщі? — І звернувся до громади: — Нема ж такого в нас, як по містах під Однокрилом?

І рада вся, і весь майдан захвилювалися й загомніли, бо ж у Мирославі були тисячі людей, що повтікали від гетьманської наруги й розповідали тут про ті ж страхи, які терзали Україну й за панування Польщі, бо людей однокрилівці нищили, немов косили траву.

І люди вже кричали на майдані, як від болю:

— Глумляться з віри!

— Б'ють!

— Нехай б'ють, олії не виб'ють!

А якийсь старезний лірник, по той бік вікна, сліпий, з лицем, покритим шрамами, колишній козак, гірко мовив, неначе сам до себе, але так, що його чули всі:

— Наші люди вже такі бідні стали: горло переріж — кров не піде! Але все-таки ріжуть і ріжуть...

— Чуєш, Хівре? — спитав архієрей.

— Я ж — не про це! Я — про шинки. А що кривдять бідних людей оті пани поляки...

— А сам ти реміняччя не дереш із кріпаків та хлопів?

— Голос як сурмонька, а чортова думонька!

— Дрібні марніці сонце тобі застують! — високопарно і повчально сказав жінкуватому сотникові пан Купа-Стародупський, і не тому сказав, що мав такі сталі переконання, а тому тільки, же на той час панові обозному це було вигідно та зручно. — Дрібниці тобі сонце заступають, пане Хівре! Москалі — брати наші по вірі православної! Чого ж ти гавкаєш, собако?!

— Я ж — не про віру, а про шинки! Бо за горілку грошики? Кому вони йдуть?

— Ти волів би, старий шинкарю, гарбати їх собі? — ехидно запитав Пампушка і поглянув скося на Саватея Шутова, на воєводу: яке на нього враження справляє це заступництво?

Та воєвода, старенький уже, тихо, як дитина, спав.

7

— Ну, набалакались? — кепкуючи, спитав єпископ у Пампушки. — Знайшли, де правда? — бо добре знав справжню ціну його, як ми тепер сказали б, патріотичному п'ятяканню. І єпископ спитав у громади:

— То що ж, панове товариство? Ще одного листа цареві слати будемо?

— Аякже! — в один голос видихнула вся рада, і зразу ж там, за вікнами, схвально загомонів майдан.

— Будемо писати, велебний і побожне милий нам владику, — урочисто потвердив за всіх старий гончар Саливон Юренко, по-вуличному званий Саливонем Глеком,

і вся рада згідно закивала головами, підтримуючи слово достойного мирославця.

Але знову вискочив Пампушка, бо не облишала його і надія — будь-як похитнути любов і довір'я громади до цього ченця, що знову став воєначальником.

— Та й що ж ми можемо цареві дописати? Вчетверте просити допомоги, не закалявши тим своєї гідності?

— А ми йому, щоб гідності не закаляти, напишемо, пане обозний, так... — І архієрей спинився, щоб подумати, і трудно було зрозуміти, чи його преосвященство не жартує, коли він знов заговорив: — А ми йому напишемо ось так: «Якщо ваша царська величність не пришле негайно на потугу свої полки, всім нам тут жаба цицьки дасть, та й вам самим там, на Москві, пресвітлий царю, буде непереливки!»

— Хо-хо-хо! — тонісінько, як старенька пані, захихотів пан Хівря.

— Так і напишемо його царській величності?! — закричав і Пампушка, бо ж не мав ні крихти запорозького гумору. — Жаба цицьки дасть? Я таких слів не підпишу!

— Підпишемо й без тебе, — посміхнувся єпископ.

— А то ж не ваша річ: ви — архієрей, а не отаман!

— Архієрей, з волі народу, знову мусив стати мирославським полковником.

— Хіба ж перевелись на світі справжні козаки? — спитав Пампушка, випинаючи живіт.

— Це ти про себе? — запитав єпископ.

Всі зареготали, а Пампушка-Купа, відчувши небезпечне становище, сказав:

— Ніхто ж не схоче воювати під орудою ченця.

— Ніхто? — спитав владика. І, помовчавши, мовив: — Ну, коли так... — і вклонився всій раді. — Я прошу громаду звільнити мене од військового клопоту.

— Як-як? — здивовано спитав хтось, не дочувши, по той бік вікна.

— Візьміть у мене пернач, — і владика повагом перекинув на край столу знак своєї полковницької влади.

— Не візьмемо, — суворо сказав хтось у покоях.

— Не візьмемо! — загукав і тисячоголосий майдан.

— Але ж я німецький старий чернець... — почав був архієрей. Та його перепинили голоси в хаті й на майдані:

— В воду його, старого!

Сміття — йому на голову!

— Киями його, собаку!

— Киями, щоб не комизився!..

І це було найвищим виявом поваги та любові до колишнього запорозького полковника Миколи Гармаша, найщирішим виявом всенародного довір'я його душевної чистоти, до ратного хисту, до всіх достоїнств духовного вітця, який оце знову встав щитити праве діло.

— Візьми пернач! — звелів цехмайстер гончарів Салівон Глек. — Громада просить.

І полковник знову взяв пернач.

На всі три сторони вклонився, бо ж по четвертій у хаті не було нікого: на стіні висів гравірований у Лондоні портрет покійного Богдана Хмеля.

— Кланяється громаді, — сказали за вікном.

І весь майдан ожив.

І, мов на Січі, барвистими птахами злетіли вгору шапки та шлики.

А в очах старого архієрея любов і довір'я народу збудили сльозу, бо ж, хоч і високо стояв він над людьми, чистоту серця зберіг навіки, хоч і не згадував ніколи архієрей відомих слів апостола Павла: «*Omnia munda mundis*» — тобто щось таке на кшталт «для чистих — усе чисто».

Він прислухався, старий, до гомону.

Але той гомін став нараз пригасати.

— Вічна мудрість нехай о нас радить... — почав був архієрей, але замовк, бо знову віддалік загупали гармати, і гармидер дальнього бою виразно долинув сюди.

— Піди й дізнайся — що там знову скоїлось? — звелів єпископ келійникові, бородатому куценькому ченчикові в руденській полинялій рясці, і той, ледве переступаючи своїми здоровенними чоботищами, тихо зник за дверима, а всі мовчали вражено, бо ж ніхто й припустити не міг, що той триклятий гицель, Однокрил, посуне в наступ цієї суботи, в переддень зелених свят.

Думками всі полинули туди, де все дужче й дужче гупали гармати, до північного входу в Долину, а дехто з воїнів похапцем вийшов з явним наміром мерщій поспішити туди.

Порідшало людей і на Соборному майдані, там, за вікнами.

А пан Демид тим часом, сидівши тихо, думав про щось своє, не зводячи рачих зіниць з вітця Мелхиседека.

Пана Купу, котрий давно вже став потаємним католиком — а їх тоді чимало вже було між українськими вельможами й магнатами, — єпископ дратував своєю непримиренністю до відступників народу й православної віри, до зрадників дідизни та вітчизни, своїм щирим правдолюбством, своїми козацькими вихватками, які ще й досі давалися взнаки. Але найпуще зненавидів пан Купа вітця Мелхиседека за те, що єпископ, поки пан обозний їздив до Стародупки справляти своє весілля з Роксоланою, що перебрав на себе цей проклятуший чорноризець обов'язки воєначальника, бо ж мирославський полковник пан Косюра-Чорний перекинувся до Однокрила за день чи за два до початку цієї війни та й утік з Мирослава, — хоча владу військову, ясна річ, мав би в місті та й по всій Долині забрати до рук саме він, Демид Пампушка-Стародупський, як те й належало полковому обозному та ще й такому заможному, як цей.

Бог його знає, на що надіявся Пампушка (чи не на спалену серед степу копицю ладану), але панові обозному здавалося чомусь, що все ним задумане сподіється легко та хутко: і десь там приховані мирославські скарби зразу ж таки віддадуться йому до рук, і полковником він стане (а то ж було тоді ніяк не менше від чину нинішнього маршала), і гетьманом — без дляння й проволіки, — і ось тепер, коли не зразу все складалося, як треба, хотілось Пампушці бодай хоч трішки захитати повагу до слуги Господнього, до єпископа Мелхиседека, — ще й тому хотілося, що він його просто боявся.

Боявся й тому, що цей колишній запорожець бував часом грізний та буйний, як ревуча весняна вода.

Та й говорив єпископ інколи, мовби в очі сипав тютюном, — це коли правду в очі кидав.

Боявся Пампушка й пронизуватого погляду цього козацького полковника, що замолоду вславився на Запорожжі, а потім і в полках покійного гетьмана, котрий його й примусив потім напнути чорну рясу, знаючи силу церкви та дбаючи, як муж державний, про те, щоб тримать її в чистих і певних руках... У визвольній боротьбі українського народу, треба сказати, не останнім клопотом була завжди й чистота православної віри, чистота від католицьких

впливів Рима, тобто від зазіхань чужинців, котрі завше явно і тайно діяли через своїх повірників, що з країни до країни ходили й ходять у сутанах і без сутан.

Знітившись під поглядом Мелхиседека (бо ж не забув і недавньої своєї підлості проти Мамає), Пампушка хотів був сказати владиці щось примирливе, але з-за вікна зне-нацька пролунав досить гучно низький жіночий голос:

— Тату!

— Чого тобі? — озвався на цей поклик гончар Саливон Глек і сердито обернувся до широкого середнього вікна, за яким виникла челядниця Лукія, що зросла в домі старого гончара й завше звала його татом.

Це була ставна й висока, носата й досить уже пристаркувата дівчина — з важкою русо-злотою косою на плечі, з суворим поглядом сірих очей і з такою в них стурбованістю, що старий Саливон, цехмайстер гончарського цеху, аж підвівся, збентежений.

— Тату, підійдіть-но! — знову поклікала дівчина.

— Хіба не бачиш: тут — рада!

— Не люблю, коли зайве балакають, — суворо сказала дівчина, і Глек поспішив до вікна.

— Що сталося? — спитав гончар, підходячи.

— Двері, тату, вкрадено, — голосно сказала дівчина.

— Які там двері? — здивувався гончар.

— Що з хати — в сіни. Знято з завіс! — І дівка раптом розсердилась: — От не люблю ж! Коли б ви тут не розбалакували, коли б дома діло робили, то й двері були б цілі, тату!

— Кому ж вони потрібні, ваші двері? — спитав обозний.

— І у вас двері вкрадено? — стурбовано звернувся до Лукії отець Мелхиседек.

— А що хіба?

— По всьому місту крадуть двері! З полицям Козака Мамає...

— Дивна річ, — буркнув Пампушка, ховаючи погляд.

— Та щось таке і я чув, — сказав сивий олійник Біда. — Щось таке за три дні вкратило в городі десятки хатніх дверей.

— Чи не яка нечиста сила? — заклопотано озвався хтось од вікна.

— Але ж навіщо тій нечистій силі хатні двері? Кому потрібні?

— Однокрилівцям, — упевнено відмовив пан Пампушка.

— Та навіщо ж?

— Щоб налякати впертих мирославців, — упевнено кинув пан Купа. — Наші листи хтось переймає! З гармат стріляє! А якась нечиста сила викрадає хатні двері! Тра подумати б...

— Ми ще не впоралися з листом до царя, — неприязно сказав Мелхиседек, і очі йому сяйнули чорною блискавкою.

9

— Дітей пожаліли б! — стиха просурмив сотник Хівря.

— Яких дітей? — спитав єпископ.

— Чиїх? — хрипким басом спитав і старий гончар Саливон.

— Наших дітей, — відповів сотник Хівря. — Ми ж чотирьох найкращих хлопців одіслали з листами до Москви! Та й на Січ! Та й до Полтави! В Гадяч! До Чернігова! А де вони, ті хлопці? Де? Загинули? Ніхто ж не знає... Та й ті четверо? Чи дійшли до Москви?

— Тому ми й ухвалили послати п'ятого, — кивнув гончар.

— Дітей, бач, наших не жалієте!

— Та в тебе ж їх ніколи й не було.

— Хіба ж я — про своїх?

— Ну, то й помовч! — І глухим та пригаслим голосом гончар заговорив: — Це ж мій син, а не твій, Микола мій з одним із тих листів подався до Москви... Мій син! — аж скрикнув старий. — А чи дійшов? Чи його схопили й десь катують? Чи в однокрилівців давно сконав на палі? Чи, може, десь в руках святої інквізиції? Не знаю! Та... коли треба буде, пошлю сьогодні й другого, Омелька, пошлю ще й мого третього, Тимоша, і сам піду, якщо звелить громада нести в Москву десятого, двадцятого листа, аби б тільки прийшла до нас підмога в нашій скруті.

— Як і в ті рази, — сказав владика, — нести листа повинен найдостойніший... Добре поміркуймо!

І вся рада, задумавшись, мовчала.

— Потрібен хлопець дужий і сміливий.

Аж раптом з-за вікна в непевній щирості почувсь жіночий голос:

— Візьміть мого хлопчика...

Це сказала Явдоха.

І аж сама перелякалась своїх слів, несподіваних для неї самої.

Вони з Михайликом удвох стояли, звично побравшись за руки, за крайнім вікном, слухали, що там говорять на раді.

Переночувавши кілька ночей попідтинню, бо ж не мали ще в Мирославі ні роботи, ні притулку, пошарпані бойовиськом, яке спостигло їх кілька днів тому в степу, вони прийшли сюди, бо ж сунуло на Соборний майдан чи не все місто, і тепер, після необачного вигуку нені, коли всі обернулись до них, син і матінка, соромлячись свого бурлацького вигляду, мало не згоріли від загальної до себе уваги.

Та робити було нічого, і матінка сказала знов:

— Пошліть до Москви мого хлопчика.

— Я сам скажу, мамо, я сам! — з досадою смикнув її за рукав, зашарівшись, спітнівши й спаленівши, бідолашний Михайлик. — Я сам...

— А звідки ви взялись тут? — підозріло спитав у нені сотник Хівря, поглядаючи на них крізь вікно.

— Із Стародупки, паночку, — чемно вклонилась Явдоха.

— Хочеш сина послати на певну смерть?

— Е-е, ні, — сказала матінка. — Він дійде. Живий!

— Він хіба знає дорогу?

— Та я ж сама піду з ним, пане.

— А ти? Хіба ти знаєш дорогу до Москви?

— Розпитаю.

— А син письменний?

— Ані гич!

— А як же він балакатиме до самого царя?

— Як ось я, пане, до вас.

— Цар, бач, тільки по-вченому тямить.

— Як же воно буде? — збентежено спитала неня.

— Аніяк! — тоненько засміявся Хівря.

Явдоха похилила голову, а синок її, від ніяковості ладний у землю запастись, рвонувся геть од вікна, але

матінка тримала його за руку, бо ж їй цікаво було знати, що буде далі.

Пан Пампушка, впізнавши Явдоху з Михайликом, хотів був наказати челядникам, щоби злапали їх, але в цю мить владика знову запитав:

— Хто ж понесе листа?

Тоді старий цехмайстер гончарів, Саливон Глек, сказав громаді:

— Мій другий син, Омелько. Він понесе листа.

10

Напружене мовчання зустріло ці слова.

Ніхто ж цього не сподівався!

Бо ж перший Глеків син, Микола, козак освічений, що дослужився до хорунжого, вийшов недавно з таким же листом до Москви.

Дали в дорогу йому голуба й веліли, коли дійде, пустити його з Москви з листом, щоб мирославці знали, що сказав цар на їхнє прохання о поміч.

Але вчора голуб повернувся. Без листа.

Щось, видно, скоїлось лихе...

А от сьогодні, зараз, гончар старий сказав, що й нового листа до Москви понесе його другий син, Омелько Глек.

Це було несподівано. І громада мовчала...

У Саливона Глека, крім Омелька й Миколи, був ще й третій, наймолодший, Тиміш, спудей Київської академії, що вельми прикро засмутив старого, прибувши цієї весни до Мирослава з мандрівними лицедіями. Він тепер оце десь на базарі, зганьбивши свого батенька, показував кумедні штуки, і про того дурного мартопляса, що його вже знали мирославські глядачі під іменням Прудивуса, Саливон і чути не хотів і всім казав тепер, що синів у нього — не три, а два: Микола, що подався до Москви, і другий, Омелян, співак, улюбленець і гордість цілого міста Мирослава, що його шалений батенько посилав оце тепер також на певну смерть.

Провчившись, скільки треба, в академії в Києві, Омелько Глек співав який там рік на криласі в Святій Софії, і на відправи з усього міста збігались люди послухати мирославського гончаренка, бо ж голосу такого досі не чували, — дивувалися й чужинці з його співу, а моско-

вити, що прибували до Києва, спитувались перенадити чудового співака до Успенського собору в Кремлі, але всі ті спроби були марні, бо, проживши з рік у Відні та Мілані, де він учився на начального співця й музикотворця, Омелько Глек не схотів ані в Києві лишатись, ані до Москви їхати, а повернувся до свого рідного Мирослава з хорошою славою «мужа благоговейна и словеснейша», як казали тоді по-церковнослов'янському, дидаскала й витії, співака й протопсальта (тобто хорового регента), людини, що володіла «художнього елліно-грецького язика умінням та мистецтвом».

Омеляна Глека сильно тут полюбили, в Мирославі, добрі люди — за його хист, за могутній голос неземної краси, за пісні, які він складав, за розум, що дозволяв йому ніколи своєю вченістю не хизуватись перед людьми простими, за лагідну та людяну вдачу, за козацьку відвагу, яку він встиг проявити на Січі і в морському поході.

І ось тепер, коли батько сказав те, що він сказав, ніхто старому не відповів.

Усі мовчали.

Бо ж нікому не хотілося занапащати Омелька.

І мирославці вельми зраділи, коли сотник Хівря, котрого чорти в той день тільки й знали, що сіпали за язик, став сперечатися й тут.

— А чому ми мусимо посилати саме твого Омелька? — спитав він у Глека. — Треба ж сміливого!

— А мій Омелько хіба... — почав був Глек.

Але всі загукали:

— Орел!

— Треба ж і дорогу знайти між лісами й степами! — не вгавав пан Хівря.

— Цей знайде! — щоб не дати скривдити свого улюбленця, заперечили мирославці, хоч їм і не дуже хотілось, щоб тої дальньої дороги шукав саме він.

— Письменного ж та одукованого треба — з царем балакати.

— Цей слово скаже! — загукали з громади.

А превелебний архієрей мовчав.

Йому приємно було чути, як схвально балакає громада про його улюбленця, але ж не хотілося втрачати чудового соборного співака, не хотілось важити життям такого митця з хистом від самого Бога, хоч єпископ і розумів, що

посилати треба саме Омелька, бо справа оберталась прикро, аж-аж, і від посланця, котрий мав зараз іти до Москви, залежала, можливо, й дальша доля трудівниці-неньки України, як називав пан архієрей свою вітчизну...

І владика спитав у Глека:

— А ваш Омелько... де він зараз?

— На північній фортеці... в бою.

— Чи ж він захоче йти?

— Син захоче того, що звелить йому батько.

— А що батько звелить?

— Що ухвалить громада. А громада ухвалить: треба йти!

Але громада мовчала.

Хотів був якесь слово мовити пан Купа-Стародупський, але, почувши щось, він хутко обернувся до дверей, бо до покою....

11

До покою, з лоскотливим сміхом, не вбігла, не вплив-ла, а шугонула райською птицею вісімнадцятилітня пані Роксолана Купа, прибрана в найлуччі строї, — чи не в десятку разків доброго намиста, тобто щирих коралів, вся в перлах та діамантах, які безславно мерхли, спорячи з її прегарними очима, що вигравали сяйно, освітлюючи її зашаріле й без того, зовсім іще юне обличчя дівчинки, що передчасно стала молодичкою.

Пані Роксолана Купа опинилась тут не без наміру — покрасуватися перед поважними людьми, а зачіпкою було доброхитне її бажання — допомогти хазяйнувати молоденькій господині владичого дому, Ярині Подолянці, племінниці єпископа, що прибула недавно до господи рідного дядька, старшого брата її покійної матінки, і тепер оце чи не вперше мала показатись громаді міста Мирослава.

Але Ярина Подолянка, торопіючи, либонь, перед незнайомими людьми, ще була десь у внутрішніх покоях, а перед радою хизувалась і пишалась уже знайома нам пані Купиха, Роксолана. А що були в архієрейських покоях здебільшого люди літні, тож її погляд аж надто хутко перелетів поза вікна, де тісно юрмились молодики.

Роксолана, ввійшовши до покою, ловко розносила на всі столи і столики зелені прозорі кварта, квітчасті череп'яні куманці — з варенухою, з горілками та налив-

ками, дерев'яні михайлики до них, скляні чарки та чари, золоті й срібні кухлі та келехи.

Стріляючи очима поза вікна, на якусь мить вона затрималась легковажним поглядом на чорновусому козакові, що під її одвертим зором спалахнув, мов та сторожова хвигура, яку він підпалив не так давно серед степу, оцей самий француз, Пилип-з-Конопель.

Пройшла Роксолана вздовж чималого покою, понад вікнами й далі.

І раптом спалахнула й сама, вздрівши зненацька Михайлика, що стояв біля нени, як завжди, тримаючи її за руку.

— Кохайлику! — шепнула Роксолана, проходячи мимо найдальшого вікна.

Михайлик сплотнів.

Потім зашарівся.

Роксолана пропливла далі, а Михайлик мало не рвонувся крізь вікно за нею до кімнати.

Але матінка міцно стиснула йому руку.

І шепнула:

— Не туди, синку, дивишся!

Явдоха силоміць повернула його до дверей, бо на порозі саме стала в ту мить сімнадцятилітня небога превелебного Мелхиседека, одиначка його сестри, Ярина Подолянка, дівчина тоненька, як берізонька.

Що це племінниця єпископа, ніхто не знав іще, але всі чомусь обернулись до неї.

Ніяких пишних строїв на ній не було.

Перлів та діамантів теж не було.

Та й краса її цвіла не так пишно, либонь, як у пані Роксолани. Ані тих гарячих барв, що вбирали око будь-якого нормальнісінького чоловіка, ані поглядів стріляючих не було, котрими пані Роксолана спритно пробивала займані й незаймані парубоцькі серця.

Брова була в Ярини колесом? І швидке око палом? І зуби ріпою? І губи квіткою? І горлицею голос?

Ні, ні, не тільки те... бо зразу нелегко й сказати було, чим саме вражала вона ваш перший погляд, чим полонила тих мирославців, які вздріли її на владичім порозі, що́ можно привернуло до неї навіть вибагливий материнський погляд Михайликової мами, коли тая, не дуже-таки обачно, сама собі сказала:

— Хупава, як пава!

Але Михайлик, вражений тим божим з'явищем, нічого не почув.

Бо вже нічого не чув і не бачив, крім неї.

Бо обличчя її вже світилось для нього сонцем, як сказав би про те лепетливий поет.

Бо її чорні звивисті брови, що так різнились від білявих кіс, вп'ялися вже п'явками в душу.

Михайлик ніколи не бачив такої краси.

Хоч і певен був парубок, що панну цю зустрів не вперше.

З ним щось дивне діялось.

І він сказав:

— Вона!

А мати пошепки спитала:

— Що «вона»?

Та парубок не відповів.

Бо ж він і сам іще не знав нічого.

Не знав, що сталося з його очима в ту хвилину.

Що сталося з диханням.

З калатанням серця.

З руками, які раптом зробились гарячі й сухі.

— Кохайлику! — знову, проходячи повз нього, протуркотіла Роксолана.

Але він її вже не почув.

— Куди це ти витріщився? — грубо спитала пані Купа.

Та він не відповів, і Роксолана, обернувшись до порога, зразу зрозуміла, до кого зором прикипів цей велетень.

Бо ж дивились на Ярину Подолянку всі там.

А Пилип-з-Конопель раптом рвонувся і, голосно покликавши, спитав:

— Панно Кармело!.. Це ви?..

В ту ж мить пізнав її й Михайлик, чудову дівчину з голландського портрета.

В ту ж мить і він покликав панну.

Тільки тихо.

Ледве чутно.

І все-таки вона почула ті два голоси, що несподівано покликали її — і там, і там.

Але, поглянувши туди й сюди, нікого, звісна річ, впізнати не могла.

І це здавило страхом панні серце.

Хто міг її тут кликати зненависним ім'ям «Кармела»?
Хто міг?
І хто смів?

12

— Я мушу-таки спитати в неї, мамо! — пошепки мовив Михайлик, ще не прийшовши до тями.

— Про що спитати, синку?

— Я не знаю...

А потім знов і знов:

— Я мушу їй про все сказати, мамо! — І Михайлик, як снохода, рушив садом до дверей будинку, щоб увійти в покої.

— Куди це ти? — схопивши свого Михайлика за руку, тихо спитала Явдоха.

— Я з нею мушу побалакати.

— Про що?

— Як то — про що?! Про портрет. Про якусь небезпеку...

— Про яку ж небезпеку ти скажеш? Аж он — той парубок, Пилип-з-Конопель. Він скаже про все те сам!

— Але ж я мушу, мамо, їй сказати, що я... що в мене...

— Не спіши.

— А я й не думаю спішити. Але ж... пора! Бо той Пилип... Погляньте, мамо!

— Бачу! Ходімо разом, синку.

— Я сам, мамо, я сам...

— Так ти ж — несміливий, — сказала сумно мама.

— Несміливий, матусю.

— Так ти й не хитрий.

— І не хитрий, мамо.

— А до дівчат без хитрості — ого! — не підступай.

— Я буду з хитрістю, ньенько.

— Ти?! З хитрістю? Таке теля? — і, глянувши на Подолянку, щось наче збагнула. І пошепки спитала: — Як ти гадаєш — хто вона?

— Кармела Подолянка.

— Небога самого владики!

— Владики то й владики.

— А хто ти сам?.. Хто ти такий?

- Я є коваль! — гоноровито відповів синок.
- Велике цабе — коваль!
- Велике, мамо, — без тіні посмішки кивнув Михайлик.
- Так у тебе ж — ні шеляга.
- Дарма!
- Ні хати.
- Дарма!
- Ні роботи.
- Дарма!.. Буде ж колись — і шеляг, і хата, й робота... Навіть нові штани! — і він скінчив рішуче: — Ну, я піду!
- Так ти ж — нестрижений.
- Дарма!
- Ти що надумав? — збентежилась мати.
- Одружитись, мамо.
- З небогою владики?! Збожеволів!
- Збожеволів, мамо, — покійрно погодився хлопець.

І знову замовк.

Вся ця хутка балачка, що відбувалась пошепки біля крайнього вікна, миттю спливла з його мислі, і хлопець знов нічого вже не бачив і не чув.

А те, що скоїлось потім...

13

Те, що скоїлось потім, мало не зжужмило всю раду.

Ярина Подолянка, налякана двома покликами «Кармело!», якусь хвилину повагавшись на порозі, все-таки вийшла до громади.

На срібній таці в неї були золоті келехи з медом хмільним, з терновим столітнім вином, що від його найменшої крапельки макітрилося в голові навіть у бувалих заporожців, — бо ж не почастувати гостей, як звичай велить, українська душа не може навіть у найприкрішу хвилину, навіть на похороні, навіть у скруті війни.

Ярина переходила від столу до столу, хоч там уже й порозставляла пані Роксолана свої трунки, та кожен поспішив саме з власних ручок цієї, як кажуть наші брати-поляки, слічної дівчини — пригубити врочисту чарку частування.

— За перемогу! — зичив кожен.

«За господиню!» — думав кожен.

І перемога, така жадана вже, здавалась кожному прекрасною, як юна господиня цього дому.

І господиня мила була в ту мить жаданою, як перемога...

Коротше кажучи, коли панна Ярина проходила по величезній кімнаті проз найдалше вікно, чиясь рука з-поза лутки зухвало схопила з її таці келех меду — ой!

Келех був золотий.

Але ніхто з ним тої ж хвилини не втік.

Хтось його вихилив — там, за вікном, брязнув келехом об дерев'яну підлогу кімнати. І в ту ж хвилину щез так хутко, що ніхто й роздивитись не встиг на зухвальця.

А був то Михайлик.

Ярина скрикнула.

І не тільки тому скрикнула, що перелякалась, хоч перелякатись, правда, вона таки перелякалась.

Та й не без причин, либонь.

Бо ж було чого боятись і лякатись: за коротке своє життя випила дівчина лиха повний ківш.

14

Мати її, рідна сестра єпископа Мелхиседека, будучи замужем за полковником Прилюком, рано овдовіла, бо полковника замучили пани в Варшаві, а наступного року ті ж таки ляхи підступно вбили й матір Подолянки, а дівчинку тоді ж таки завезли нишком аж до Рима і там сховали в кляшторі домініканців.

Довелось Ярині, зразу перехрещеній на Кармелу, чимало попожити і в католицьких монастирях у Болоньї, і в Пармі, і в Парижі, і в Відні, і в Амстердамі, і причетні до її долі були за ті роки — не тільки польські сенатори, а й папські нунції, а й палатини угорські, і венеційські та габсбурзькі послы, бо виховання панни Подолянки було важливим ділом римської церкви, котра частенько викрадала дітей української шляхти, щоб виплекати з них перевертнів, ворогів свого народу й православної віри.

Вихованці Ватикану, повернувшись на Україну, виконували всякі доручення своїх господарів, припоруки часом гидкі й криваві, бо ж частенько саме з перевертнів виростали найлютіші вороги українського народу.

Тверді надії покладали святі вітці й на Подолянку, бо ж дівчина умом і вродою була прегарна, але все сталося зовсім не так, як вони сподівались, і тепер монахи десь там лютилися і, як те видно було, не забували про панну, не можучи простити ні втечі, ні зради престолу Святого Петра, то й стежили за нею всюди і вже намагалися знов її викрасти а чи навіть убити, та й гетьман Однокрил був пробував схопити Подолянку заміж, і вже тричі відбивали її в жовтожупанників, і все це стало причиною до переїзду сюди, під захист дядечка Мелхиседека.

Ось які поважні та прикрі причини змусили Ярину скрикнути, хоч і була вона не з полохливих.

Та треба сказати, що, вздрівши по той бік вікна за-порожця, який покликав її тим огидним католицьким іменем, панна збентежилась іще більше, бо лице Філіппа здалось їй знайомим, хоч і не могла вона згадати, де його бачила.

Все це скоїлось так швидко, що й не стямилась люди, як за хвилину в архієрейських покоях знявся гучний переполох.

— Ловить його! — тонісінько сурмив пан Хівря.

— Ви бачили? Ви бачили?

— Що він зробив?

— Але хто ж він?

— Однокрилівці підіслали вивідача й підслухача, — діловито пояснив Купа, бо ж він, як і пані Роксолана, добре бачив, хто був той зухвалець і що він зробив. — Однокрилів шпигун хотів украсти Подолянку! — крикнув пан обозний, і все довкола закипіло.

15

— Хапайте шпигуна! — крізь вікно гукнула на Соборний майдан пані Купиха.

І хвилі пішли по майдану.

— Знайти хлопця, — звелів Мелхиседек, хоч і не дуже вірив у лихі заміри простодушного парубка, котрий хотів був із ненькою йти до царя, а владиці ж тільки-но шепнув старий гончар, що це був той самий хлопець. — Знайдіть його! — повторив єпископ.

— За мить, владику, — сказав куценський ченчик, котрий стовбичив у архієрея за спиною, і тепер поволі-волі

зачовгав своїми прездоровими чоботищами до вихідних дверей.

— Отче Зосиме, хутчіш! — принаглив його Купа.

— Та куди вже можна хутчіш, пане обозний, — одвітував статечно ченчик, ледве переставляючи ноги, але, щось важливе раптом збагнувши, зненацька зрозумів, що зухвальця того конче треба зловити, і, як той застояний віслик, разом рвонувся вперед і кинувся в погоню.

16

А Михайлик тим часом, тримаючи за руку свою моторну матінку, опинився вже в якихось далеких провулках.

Люди, збуджені, випереджали їх, кудись бігли, гукали і справді вже хапали там когось, але нікому й на думку не спало, що зняв усю колотнечу лагідний оцей хлопчина і що саме його й треба тягти кудись до владичого дому на розправу.

— Швидше, швидше! — благала Явдоха, що, як і всі матері, була смілива та одверта, коли зачіпало щось її саму, і забувала все те, коли якась халепа дошкуляла її одинакові, хоч і було вже йому замалим не двадцять. — Ой хутчіше, синку!

— А я ж нікуди, здається, й не поспішаю, — відповідав щоразу Михайлик і... йшов усе повільніше.

— Схотів на шибеницю! — покваплювала матінка.

— Хіба ж я в чім винен? — простодушно питав Михайлик.

— А ти не чув, як її стережуть, оту Ярину Подолянку! Її вже, кажуть, тричі викрадали.

— І я вкрав би! — І вперта складка залягла під губою.

— Її вже, кажуть, і вбити намагалися.

— Ну, от бачите!

— Що?

— А те, що треба мені бути при ній.

— Але ж ти чув, що там горлав той триклятий Пампушка: шпигун і шпигун!

— От вони й справді подумують, що я шпигун... коли втечу-таки.

І йти далі Михайликові було важче та важче, аж сам навіть збагнути не міг, яка непереборна сила не пускає його тікати далі.

Не Подолянка ж?!

Він спинився, бо в голові все паленіло, мов у пеклі.

Потім сказав:

— Там лишився ж той... Пилип отой!

— Та й що?

— Треба й мені... — І засвітилися його соколині очі.

А якусь мить постоявши, Михайлик раптом завернув назад, до Соборного майдану, бо ж був з тих добрих хлопців, несміливих і лагідних, що про них кажуть так: телят боїться, а воли краде, — бо дитяча, мовляв, натура.

Його, як добрий кінь, несло назад кохання, бо ж хлопець іще того й не розумів, що всяке життя є наслідок солодкої любові, а всяка любов є початком гіркого життя, — і хоч життя гірке те (від кохання) зараз починалося, йому здалося, буцім зразу ж ясен і прекрасен став білий світ...

Хлопчина квапився бодай на хвильку побачити свою кохану ще раз, аж під собою землі не чув, аж наче так осліп, нещасний, від тої отрути кохання, що й рівчак не вздрів і так заорав туди носом, аж кров пішла, аж загули джмелі в голові, все йому перед очима коливалось, бо здалось йому, що в той рівчак летів аж надто довго, і вже на дальшому шляху назад, до покоїв єпископа, те почуття польоту ні на мить не облишало його, бо ж у голові макітрилось, і вся земля наче тікала в небо.

Матінка, мало не ввалившись з ним у той рівчак, не випускала знов його руки і ледве встигала за ним, хоч це було й нелегко, бо почуття польоту, яке в нім народилось — при першому погляді на панну Ярину, а не при падінні в рівчак, — це почуття постійного польоту і падіння тягло його назад, до тої панни.

І матінка відчула все це вмить.

Отямилась вона аж тільки в пишних покоях вітця Мелхиседека, куди Михайлик утелющився, як чорт у вершу, сам од себе такої сміливості й не сподівавшись.

Удвох вони, — сусіль — до хати! — ввійшли сливе ніким не вбачені, та й стали собі в кутку — вельми пошарпані тим боєм, що спостиг їх серед степу, в мальовничому лахмітті, засмажені козацьким сонцем, заморені тяжким безпритульним життям.

А рада ще тривала, і Михайлик уважно слухав, хоч Ярина Подолянка була ще тут, і хлопець, нею ще не помічений, не зводив з панни пекучого погляду, і вперта складка, що з'явилась нині біля нижньої губи, ставала все помітніша й різкіша.

Рада ще тривала, але мова йшла вже про якісь інші справи, теж породжені шалом війни.

— В душі народу — темна ніч! — волав до громади Пампушка. — А там, на базарі, сам бачив, вистави вшкварюють якісь прибудди, мандрівні лицедії, приведені аж із Києва. А привів їх сюди Тиміш Юренко, прозваний у народі Прудивусом, синок вельмишановного цехмайстра гончарів...

Саливон Глек-Юренко почервонів, бо ж сина-лицедія мав за ганьбу, за встид і не терпів, коли при ньому називали Тимошеве ім'я.

А пан Пампушка, бачивши, як Саливона Глека кинуло в жар, з приємністю провадив далі:

— Я був спробував, панове товариство, тее неподобство на базарі припинити, бо жарти в час війни...

— Та й що ж?

— Мене сірома ледве не побила...

— Шкодá, що не побила! — кепкуючи, сказав хтось од вікна.

— Про що ж ти просиш раду? — спитав Мелхиседек.

— Владою вам даною, пресвятий отче, — смиренно мовив пан Пампушка, — потрібно ту комедію заборонити. А мандрівних тих лицедіїв — геть!

— А то чому ж? — спинившись біля дядечка, здивовано і тихо, але так, що всі почули, запитала панна Подолянка.

— Чому ж? — спитав єпископ.

— Війна! — розвів руками пан обозний. — А ще ж прадавні греки говорили: покіль ревуть гармати, лицедіям хліба не мати.

— Ти хіба тямиш по-грецькому? — здивувався єпископ.

— Є ж на світі перекладачі!

— А чому ж то сидіти без хліба лицедіям? — запитав єпископ.

— В час війни кому ж вони потрібні? Та й хліба ж у нас... той... Нікому ж пекти! Негусто й борошна.

— А пшона?

— Ще менше. Нема кому проса рушити.

— Сала?

— Майже ніц.

— А м'яса?

— Нема зовсім. Війна ж!

— Чим же ти годуєш козаків?

— Якщо кільце облоги замкнеться-таки, встане над містом привид голодної смерті, владико.

— Пороху ж маємо досить?

— Ні сірки, ні селітри!

— Шаблі? Рушниці? Списи?

— Нема кому кувати, ваше преосвященство. Міді й заліза теж нема.

— Мідь завтра буде, — зітхнув Мелхиседек.

— Звідки ж?

— Завтра скинемо дзвони, — немовби зважившись на щось трудне, ледве промовив Мелхиседек.

— Які це дзвони? — аж відсахнувшись од владики, спитав Саливон Глек, цехмайстер гончарів, що його мали в місті за найкращого дзвонаря.

— З церков... Які ж!

— Он як! — аж наче простогнав старий Саливон, але не сказав більш нічого.

Зате Пампушка знову почув себе на яку мить православним та щирим до віри батьків, а не потаємним католиком.

— Не дам! — сказав він. — Не дам я дзвонів. Скарає вас Бог!

— Гляди, щоб він тебе самого не скарав. Чим людей годуватимеш?

— Їх нагодуєш! З усіх усюд посходились до Мирослава. Тиняються без ніякого діла. А їсти їм дай!

— Чому ж тиняються? Чому без діла?

— Дармоїди, — знизав плечима Пампушка.

— Так-таки всі й дармоїди? Всі?

— Як один.

— А я? — раптом спитав Михайлик, бо почуття польоту не облишало його й там, а ніс після падіння й зовсім розпух, і він уже й не розважав, куди летить. — А я? — невідчепно повторив він, не почувши відповіді на свій здивований вигук. — А я?

— Що «ти»? — знову впізнавши парубка, спитав Пампушка.

— Я ж ось — не дармоїд, — одвітував Михайлик.

— Еге ж, не дармоїди ми, — з гідністю сказала й ненька.

— Хто ж ви? — спитав пан Хівря.

— Ковалі ми, — глипнувши скоса на Ярину, поважно відповів Михайлик.

— Чого ж тиняєтесь? — звідався Мелхиседек.

— Нема де жити, — тихим баском буркнув Михайлик.

— Нема й роботи, — зітхнула й паніматка.

— Ковалям нема роботи? — здивувався владика. — За війни?

— Хто ж куватиме зброю? — спитав і гончар Саливон Глек.

— У вас, у Мирославі, — тридцять дві кузні, але ж ніде роботи нам...

— Тридцять дві кузні? — нашорошив вуха пан Пампушка. — Ти звідки знаєш — скільки? — і кивнув Мелхиседекові: — Це таки — шпигун.

— І ніде вам не знайшлось роботи? — відмахнувшись від обозного, спитав єпископ.

— І не знайдеться! — в своїм стрімкім любовнім льоті забуваючи про стриманість, обов'язкову задля молодика перед старшими, гостро сказав Михайлик. — Робота є лише для ваших, для тутешніх, для цеховиків. У вас, у Мирославі, навіть челядником не можна стати прийшлому ремісникові.

— Такий уже порядок, — проголосив цехмайстер ковалів Ткаченко.

— Порядок?! — спалахнула матінка. — Ні ладу, ні поладу! Безладдя й безуряддя! А зброї ж тут у вас — не гурт!

— Прийшли шевчики з шевчуками без діла тиняються, а й чобіт у вас — обмаль, — додав Михайлик. — Та й коні нековані!

— Та й хліба на базарі малувато, — сердито докинула й матінка.

— А в місті, — хутко підхопив Михайлик, — повнісінько безхатніх пекарів і мірошників, бондарів і стельмахів...

— Різників і броварів, — продовжувала Явдоха, — сідлярів і кушнірів, чинбарів і теслярів, вуглярів і колесників...

— Бо ж їх у вас — за людей не мають, — сердито підхопив Михайлик. І сказав: — Я гадаю, панове громадо, що ви повинні заразісінько...

І тільки тут молодий коваль зауважив, що матінка вже смикає його за латаний-перелатаний рукав.

І хлопчина замовк, кинув оком на своє лахміття, таке пошарпане, що не вчепиться й рак, і зніжковів.

— Та звісна річ, повинні! — підхопив останні Михайликові слова отець Мелхиседек. — Ви мусите, панове цехмайстри, зразу ж ознайомити, же на час війни бодай, до цехів приймаєте всіх.

— Приблуд? — жажнувшись, бундючно спитав коваль Ткаченко.

— Усіх, хто здатен і зугарен працювати.

— А предківські звичаї? — знову озвався цехмайстер ковалів. — У нас така вже установа здавна.

— Та й хто ж дозволить ламати звичай? — спитав цехмайстер бортників. — Хто дасть нам таке право?

— Бог, — сказав єпископ.

— Війна дала нам право, — додав цехмайстер гончарів Саливон Глек. — Отже, діди, підіймайте зади! Та й до роботи!

— До роботи ще рано, — буркнув цехмайстер жіноцьких кравців. — А до розваги візьмемо: те діло треба розжувати.

— Ніколи жувати! — знову забувши, де він є, прохопився Михайлик, на мить одірвавши погляд від панни Ярини, і знову матінка смикнула сина за рукав, а потім, швиденько пригнувши голову його до себе, стала пригладжувати давно не стрижений у дальній дорозі чуб.

Михайлик сердито випростався.

І повторив.

— Жувати ніколи. Війна не жде!

— А чого це ти правуєш тут? — трішки отямившись від подиву перед поведенцією свого недавнього ковалика, визвірився пан Купа-Стародупський.

— Ого?! — щиро здивувався Михайлик. — Це я правую? Та я ж — несміливий. Ось і неня моя знає об тім... Я ж несміливий! Змалечку... Так же, мамо?

— А так...

— Ну, ну, несміливий! — посміхнувся єпископ, бо хлопець йому все більше та більше подобався.

— Стривай, стривай! — схаменувся нарешті обозний. — А як ти сюди потрапив?

— Влетів! Чи то пак увійшов, пане Купо.

— Але з якого права?

— З ніякого, — сам з того дивуючись, погодився простодушний Михайлик.

— Та як же ти насмів? — собакувато витріщився обозний.

— Насмів! — сказав якимось чужим голосом і, ще більше сам собі дивуючись, стенив плечима хлопець.

— Ану геть! — з басом гукнув йому обозний. — Геть звідси!

— Чого ж то «геть»? — спитав Мелхиседек.

— Голодранців сюди ніхто не кликав.

— А він прийшов некликаний і дещо нам нараяв, спасибі йому... — І глас Мелхиседека задзвенів такою міддю, що пан обозний аж навіть підвівся і слухав стоячи, бо вчув нараз, що перед ним зненацька виник не тільки духовний пастир міста, а й душа, сумління та розум оборони, сердитий воєначальник, який може втяти й голову. — А тепер слухай-но, пане обозний, — провадив далі Мелхиседек. — Якщо люди та коні не будуть ситі...

— Задля цього доведеться збільшити оплати й податки.

— Благословіть, владико, дерти з бідного лико? Ні, того не буде! Так от: якщо не стане в Мирославі хліба...

— Я подбаю, — так смиренно сказав обозний, мовби в нього з переляку знову луснув очкур.

— Якщо не будуть усі прийшли й тутешні люди при певному ділі...

— Як же то можна — без певного діла в час війни!

— Якщо в обозі зненацька не стане пороху, — провадив далі архієрей, — я звелю тебе повісити на Замковім майдані ребром на гак! — і превелебний владика так теє сказав, що Пампушці аж приском по спині сипонуло, бо ж він любісінько знав: Мелхиседек жартувати не любить. — Ребром за гак! — повторив архієрей. — Звелю повісити.

— Такого пана?! — знову не стримавшись, озвався Михайлик, а мати вщипнула хлопчину за руку. Але той без тіні посмішки спитав: — Такого важенного пана повісити?

Всі зареготали.

Зареготав і сам архієрей.

Не сміявся тільки Михайлик, бо ж він не сміявся ще ніколи в житті.

— А чого це ти важний такий? — зауваживши це й на-супивши свої русяві, схожі на вуса, кудлаті брови, удавано сердито запитав єпископ.

— Зроду він у мене такий, — відповіла за хлопця матінка.

— Я сам, мамо, я сам, — пересмикнув плечима парубок.

— А як же все-таки ти, голубе, сюди потрапив? — ледве стримуючи посмішку, спитав єпископ, бо раптом скортіло йому взнати щось про цього милого здорованя.

— Та ви ж самі, владико, запросили мене сюди! — щиро дивуючись з недоречності запитання, відповів хлопець та й помацав свій розпухлий від падіння в польоті і вже досить червоний ніс, бо йому знову здалося, буцім він уп'ять летить кудись, але не вниз, у той рівчак, а вгору, тільки вгору, ширяючи на дужих крилах, які росли й росли йому за спиною, не на гусячих чи лебединих, а, як ми сказали б тепер, на крилах духу, — хоч, правда, Михайлик досить виразно відчував, мовби хутко весь обростає пір'ям, такі мурашки бігали по всьому тілу, — і він, як і всі вперше без тями закохані молодики, вже не боявся нічого в світі. — Це ж ви самі сюди мене покликали, владико, — повторив Михайлик, спокійним кроком підступаючи до архієрейського столу.

— Я? Тебе? Покликав? — здивувався архієрей.

— Запросили, владико.

— Коли ж?

— Ви самі ж наказали привести мене до велебності вашої.

— Не пам'ятаю.

— Ви звеліли зловити й привести мене сюди, панотче. Але... я сам себе зловив. І осьдечки! Прийшов.

— Чого?

— Так то ж був я! — простодушно признався Михайлик.

— Що саме «ти»? Де був? — удаючи, мовби не втне нічого, спитав архієрей.

— Це ж він, цей голодранець, схопив у Подоляночки золотий келех! — вихопився Пампушка.

— Еге ж, це я, — радо потвердив Михайлик.

— Так, це ми схопили, — кивнула й матінка.

Мелхиседек і на цей раз не зумів стримати мимовільну посмішку.

Та й усі там посміхнулись приязно.

Чому приязно?

Хтозна...

Може, цей простосердий хлопець, нікому й не знайомий тут, нагло привабив чимось батьківські серця суворих і щирих людей.

Може, то матінка його, трішки чудна і кумедна, зворушливо-лагідна в своїм материнським збентеженні й клопоті, може, то вона, прикипівши до хлопця, зворушила там кожного...

Не знаю...

Але всі посміхались.

19

Аж пан Пампушка раптом спитав у владики:

— Накажете взяти?

— Кого взяти?

— Оцього молодого зухвальця.

— Куди взяти?

— До цюпи.

— Навіщо ж мене брати? — спитав Михайлик. — Хочете мене проковтнути, пане Купо, навіть не спитавши, як звать?

— Звать його Михайликом, — буркнув Пампушка-Стародупський. І додав: — Я завше знаю, кого як звать. Я завше знаю, що роблю, кого беру, кого ковтаю: не жди дяки від прибудної псяки. А цей Михайлик...

— Хто ти є такий? — спитав у парубка єпископ.

— Поки ще ніхто, — сумовито відмовив хлопець.

— Де ти живеш?

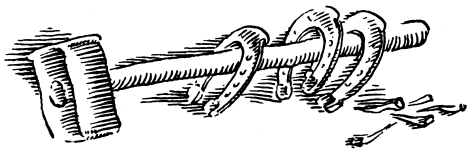
— Поки ще ніде.

— Чого ж ти бешкетуєш?

Михайлик, торопіючи перед його преосвященством і знаючи свою вину, промовчав.

— Навіщо ти схопив той келех?

— Бо золотий! — швиденько виснував Пампушка.

Михайлик ще дужче зніяковів, отетерів, спалахнув, розлютився.

Але юнацьке збентеження знову взяло в нім верх, і молодець, очима втупившись в архієрея, так по-дитячому зашарівся, і прихована посмішка з нутра осяяла вкрите золотим пушком обличчя, так торкнула губи, сяйнувши перлами зубів, так засвітила очі, аж серце тьохнуло в старого архієрея, бо ж не мав своїх дітей ніколи, аж усі в покоях посміхнулись парубчині, бо не посміхнутись не могли.

А владика сказав йому:

— Возверзи печаль свою на Господа... — і знову запитав: — Але навіщо ж ти схопив той келех? Ну? Скажи!

— Я й сам не знаю, як це сталось, — просто відповів хлопчина.

— Ти бач, зазіхнув на честь Ярини Подолянки! — тоненько просурмив пан Хівря, кивнувши на небогу архієрея, яка, знову внівши тацю з тернівкою столітньою, стояла тут же, спокійна, величава, але, здавалося, вже ні гич не збентежена після того переполоху.

— Я? Зазіхнув на честь? — преповажно перепитав Михайлик. — Я?.. Та це ж чудово!

І аж просіяв.

— Я це поправлю, — мовив молодик.

— Тобто як? — спантеличено спитав єпископ.

— Полагоджу.

— Не розумію.

— Я оженюся з нею, — намагаючись не дивитись на Ярину, простодушно проголосив Михайлик.

— Ого?! — захопилась панна Подолянка.

— Бовть, як жаба в болото! — пискнув Хівря.

— Ми оженимось, — поважно потвердила й святоха Явдоха.

— Отак притьмом? — спитав єпископ, тетеріючи з подиву перед нахабним хлопцем.

А всі зареготали.

— Тири-тири, дівонько, я твій жених? — хихотнув Хівря.

— Хоч би в мене спитав, короленку, — глузливо кинула обшарпаному Михайликові пишна панянка Ярина.

— Я ще не встиг, — пояснив хлопець.

— Ми питаємо, серденько, — заспокоїла й неня. — Як слід по закону!

— Спасибі, ненько, — і панна Ярина гречно посміхнулась до матері, бо ж була в монастирях хорошенько вихована, і тут же люто визвірилась на Михайлика, аж усім страшно стало, так лихо блиснули її прекрасні очі: — Щастя твоє, що ти з мамою, хлопчику! — і лагідним голоском, кепкуючи, додала: — Дай мамі ручку!

І пішла до дверей ота хутка Яринка, строга, як ялинка, струнка, як хвоїнка, гостра, як тернинка.

А від порога обернулась:

— І щоб на очі мені більше не потрапляв!

— Добре! — скраснівши, мов жарина, покірливо й лагідно, але голосно, з чоловічою впертістю гукнув Михайлик. — Я не сам прийду! — гукнув він їй услід. — Я не сам! Я зашлю старостів!

— Балака, мов колядує, — здивувався владика.

— Здурів! — штурхонула сина Явдоха.

А панна Ярина, люта-прелюта, мимохить затримавшись біля порога, аж поперхнулась тим сердитим і зневажливим словом, котрим хотіла була дати одкоша молоденькому нахабі, так поперхнулась лихим словом, аж мусила проковтнути його і, не пустивши пари з уст, мов галушкою вдавилась тендітна панночка, мершій ступила на поріг, тікаючи від незлобивого, але таки досить дошкульного реготу, який так одностайно грянув за її спиною, бо ж на ту мить Михайлик знову вперто повторив:

— Я таки зашлю їх... старостів!

«Жовтодзюб! — люто подумала панна про молодика, хоч їй уже й самій було смішно. — Губи як капиці! Від вуха до вуха. Мамин синок!»

І рвонула двері.

Але геть вийти не змогла.

На порозі стояв Ігнатій Романюк, сивоголовий чоловік непевного віку, молодявий, ставний, з бурштиновими чотками в тонких нервових пальцях, колишній її духівник і вихователь, католицький священик, спочатку ужгородський, а потім пермський канонік, котрий торік Ярині допоміг утекти з Голландії на батьківщину, а тепер, знявши попівський сан і пішки пройшовши мало не всю Європу, з пильним ділом поспішав до Москви.

— Кармело, доню! — прошепотів Ігнатій.

— Падре, ви?! — радісно скрикнула панна і гаряче припала старому до руки.

— Не треба, доню, — і він вихопив руку, на яку впало кілька дівочих сліз. — Я вже не піп, Ярино.

— Це шана батькові, а не попові, — скрасніла панна і, виступаючи з покою, попросила: — Завітайте, святий отче, до мене! Потрібна ваша рада...

— Сьогодні ж, доню.

І він переступив поріг.

Зодягнений у чорну сукняну чоху, — ніхто в нас так чорно тоді не одягався, — стрункий, легкий, моторний, як юнак, і з мудрими очима літньої людини, якій немало довелося зазнати лиха, — рум'яний і аж почорнілий від сонця всіх країв Європи, він рухався стримано й зовні спокійно, як і всякий природний горянин-гуцул, хоч і покинув свої полонини за багато років перед тим.

Ступивши до архієрейських покоїв, Гнат Романюк оком бувалого в бувальцях католицького попа за найкоротшу мить кинув по всій кімнаті, по людях, що там раду радили, по юрбі за вікнами, по стелі й по стінах...

На піднебенні, тобто на стелі між двома дубовими сволоками, там були картини зі сценами античних і запорозьких битв, а посередині, в різьбленому колі, схожому на ромен, голубіло зображення неба з золотими зірками. На стінах, обклеєних голландською шпалерною тканиною, висіли в золотих рамах картини: були там і подвиги Самсона, схожого на запорожця, і море з чайками козацькими, що нападають на турецьку галеру, і страта гетьмана Остряниці, і кілька достотних фламандських та італійських картин, і портрети українських гетьманів у горностаєвих мантіях, і гравіроване в Лондоні поличчя Богдана Хмельницького. Стояли по кутках і стародавні мармурові статуї, знайдені в землі коло самого Мирослава, і мальовані глечики з клечанням та квітами, скіфські, етруські й старогрецькі вази, висіли ятагани, кинджали, шаблі та пістолі на килимі, а посеред столу, поряд з чорним архієрейським клобуком, саяв полковницький пернач. Полиці з книгами тяглись вздовж лівої стіни, і всюди теж лежали книги, порозгортвані, з закладками, оправлені в телячу шкіру, — книги, книги й книги.

Ступивши кілька кроків по рясно всипаній заради зелених свят травною й квітами підлозі, — була ж саме клечальна субота, — Гнат Романюк підійшов до столу, що й за ним по кутках зеленіло клечання, а владика підвівся назустріч, вітаючи гостя, запрошуючи до господи, щиро радіючи старому гуцулові, рятівникові панни Подолянки.

— Слава Йсусу! — привітався по-карпатському Романюк.

— Навіки слава! — озвався єпископ. — Сідайте, прошу вас.

Куценький ченчик, отець Зосима, чорним чортом повільно виступивши з-за спини його преосвященства, повагом підсунув гостеві мережаний дзиглик, пан Романюк хотів був сісти, але, скинувши оком до порога, помітив здорового козарлюгу з матінкою, що йому кілька днів тому гуцул порятував життя в бою...

Сивоголовий бачив, як Михайлик рвонувся був до нього, але, стриманий паніматкою, так і лишився біля дверей.

Тоді пан Романюк підійшов до хлопчини, обняв обшарпаного сіромаху, почоломкався з ним, уклонився Явдосі і вже хотів був повернутись до підставленого Зосимою дзиглика, але старому здалося, буцім парубок сам не свій.

— Чого це ти такий скуйовджений, легінику? — спитав у нього Романюк.

— Сватався тільки-но! — глузливо пропищав пан Хівря.

— До кого ж це ти? — спитав у Михайлика гуцул, уже шкодуючи, що розпочав таку недоречну розмову.

Михайлик мовчав, похнюпившись.

Тоді пан Романюк, щоб перевести на жарт, заговорив:

— Розумію, синку: все палає в тебе, бушує й вертентиться в очах... — і посміхнувся. — Я пригадав одну боснійську пісеньку... я був колись каноніком у Мостарі, в долині Неретви-ріки, і чув там жартівливу пісеньку про пожежу міста Травника, що його підпалила краса-дівочка «чорним оком крізь кришталь зіниці», та й згоріло те місто з усіма палатами, з двома веселими духанами, з корчмою новісінькою, згоріло все місто від погляду дівчини, либонь такої ж, як оця, що зараз вийшла... Так? Я вгадав, юначе? Це ж вона була ось тут?

— Вона, — сміливо сказав Михайлик, і ні тині посмішки не пройшло по обличчях на цей раз, так він сказав це однісіньке слово: «Вона!» — і всі відчули, що й тут уже палає ціле місто... — Вона!

Помовчавши, владика запросив гуцула вдруге:

— Сідайте ж!

І вдруге вклонився закарпатському горянину, гостеві міста Мирослава.

21

Вмочивши сухе василькове кропило, що лежало край столу на срібному казанчику свяченої води, Гнат Романюк покропив собі лоба та й сів на той дзиглик, а всі дожидали, що скаже він, цей здалеку прибулий гість.

Ще вчора пан єпископ не знав би про Романюка ні дрібки більше, як лиш те, що він урятував торік Ярину Подолянку, та гетьман Однокрил, Гордій Пихатий, нині прислав із посланцем листа, нахабно вимагаючи видати йому до рук подорожнього гуцула, котрий, як донесли про те гетьманські вивідачі, зачепився мимоїздом у Мирославі, і за того католицького попа обіцяючи не докучати долинянам всіма прикростями облоги.

А сьогодні мирославці вже знали, що цей сивоголовий гуцул, українець, слов'янин баламутний, провчившись кілька літ у Відні, Болонї та Римі і все життя будучи католицьким священником, до кінця збагнув підступність зазіхань римського престолу проти всього слов'янського світу і, облишивши служіння Богові й папі, подався в мандри, — де конем, а де й пішки, — по всій Слов'янщині, з країни до країни, щоб розповісти людям страшну правду про Ватикан.

Сівши на дзиглику, Романюк запитав:

— Ви мене кликали, отче?

— Просив завітати, — приязно посміхнувся Мелхиседек.

— Я прийшов попрощатись, доміне.

— Так раптом?

— Оцей добродій, — кивнув Романюк на Пампушку, — сказав сьогодні, що гетьман Однокрил за мою голову пообіцяв...

— Одійти від нашого міста! — підказав Пампушка-Купа-Стародупський.

— Та й що?! — аж потемнівши лицем, тихо спитав єпископ, ледве стримуючи вибух люті.

— Я не хочу, жеби за голову одного гуцула пролилась кров наддніпрянців, — посміхнувся Ігнатій Романюк.

— Однак — вона ллється, — похмуро сказав старий гончар Саливон Глек.

— І не за голову гуцула! — сердито докинув єпископ. Але гість наполягав:

— Я благаю, газдо.

— Ви, доміне, — розсердився Мелхиседек, — у козаків благаєте про те, чого не вчинили б ваші горяни — бойки, лемки чи гуцули!

А Романюк, розуміючи його обурення, замовк, хоч уже й не хотілось лишатися в цім городі після такої гетьманської вимоги.

— Чого йому кортить? — спитав Саливон Глек. — Аж так кортить із вами зазнайомитись?

І Гнат Романюк, зненацька спалахнувши, аж під сивим волоссям стало видно, як червоніє шкіра, заговорив чітко та хутко, інколи незвично й химерно наголошуючи окремі слова, — чи то від закарпатської говірки, а чи від впливу десятка мов, які він добре знав, цей колишній канонік, котрий ціле життя тинявся по Європі.

— Чого кортить? А того, що ми вже з ним знайомі, з вашим гетьманом.

— Коли ж то?

— Давненько вже. Та й ось тепер, — загадково мовив Романюк.

Мелхиседек чекав, не розпитуючи.

— Я ось тепер, вандрувавши, потрапив у лабети до однокрилівців, і один із двораків гетьманських мене впізнав... — І Романюк трохи помовчав, перебираючи бурштинові чотки. — І вони вже везли мене до гетьмана, щоб, йому показавши, передати святій інквізиції.

— За що ж? — не стримавшись, спитав Михайлик.

— Є за що, — відповів гуцул.

І замовк.

Замислився.

Сидів, прозорі чотки перебираючи, сивий, похилий, зосереджений.

— Ваш самозваний гетьман, певно, побоявся, щоб я не виказав народові, як... кілька років тому, коли він був ще генеральним писарем... я його бачив на горбі Ватикан, у передпокої святої конгрегації для поширення віри.

— Он як?! — вихопилось у Мелхиседека.

— Ви певні, святий отче, — пильно примружившись на горянина, спитав Пампушка, — ви певні... що бачили саме його?

— Ось моя рука, рубайте! — І гуцул заходився називати прикмети: — Лебедина бородавка. І мерехтливі очі. Його ж панська хода: бочком, бочком, а величава!

— А крило?

— Крила не бачив.

— Як то?

— Сховав, либонь, під одягом і прив'язав до тіла, як те він робив завше, приймаючи іноземних послів чи гостей.

— Навіщо ж?

— Розумна обережність: у самого ж папи найсвятішого, приміром, у намісника Господа Бога на грішній землі, крила такого немає ж! Щоб не позаздрив, не прогнівався на недостойного раба. От він і став перед святим вітцем: непомітний, однорукий і покірний...

— Що ж він там робив, у Ватикані? — спантеличено спитав Саливон Глек.

— Усе, що міг. Усе, що вмів. Цілував пантофлю Папі Римському, як і всі, хто пнеться в Ватикан...

— Гордій Пихатий — потаємний католик? — жахнувся гончар Саливон.

— ...Чи, може, з папою змовлявся, — провадив далі Романюк, — про свою спілку з ляхами й татарами, про похід на Московщину, про нове кровопролиття, про все те, що він уже коїть на Україні.

— Та-а-ак... — роздумливо зітхнув Мелхиседек. — А що ж тепер?

— Упізнав мене тут його пахолок, що був у Римі разом з Однокрилом. Опріч іншого, їм, я гадаю, вже кортить дізнатись: чого я поспішаю до Москви?

— От-от, — заворушився пан Купа-Стародупський. — Чого-таки? Чого до Москви?

— Коли б я не боявся стати нечемним господарем, — посміхнувшись, зняв річ і владика, — то я також спитав би: а чому? До кого?

— До царя. Щоб нагадати його величності: ввесь слов'янський світ, мовляв, з надією вповає лише на вас. Визволення слов'ян... воно прийде зі Сходу.

І гуцул, перебираючи ворушками пальцями золотаво-прозорі зерна чоток, розповідав громаді Мирослава, як він учився в католицьких школах, як потроху доходив розуму, як нарешті збагнув, що головне для слуг Ватикану — не віра, а гроші, лакомства, розпуста, що святі вітці, не дожидаючи посмертного блаженства, розбещено раюють на землі, всенький світ задля того грабуючи, Богом покликані «панувати над усіма народами й церквами», продаючи злочинцям і пройдисвітам церковні та монастирські посади, королівські трони, землі й багатства цілого світу, сльози й кров усіх народів...

І сумний гуцул Гнат Романюк, нещодавній католицький канонік, розповідав оборонцям Долини, як йому з очей страшна луда спадала, як він покинув у Пармі свою духовну паству та й рушив нарешті з міста до міста, з країни до країни, та й бачив скрізь, майже по всій Слов'янщині, злочинні підступи агентів Ватикану, аж йому подих забивала лють проти чужинців, котрі паюють між собою наші землі й добра, бачив повсюди й злидні простого люду, і розкошество доморослих вельмож, які заради лакомства нещасного все більше та більше прихильються до католицтва, до чужинних звичаїв, гребуючи навіть рідною мовою і стверджуючи тим свою залежність од іноземних повелителів.

— Затопила німота слов'янські простори... Виперла наше плем'я із Шлезька, з Моравії, від Балтійського моря, з одвічно слов'янської Пруссії. Сербщину роздерли на шматки австрійці, дожі Венеції, турки. Чехи знемагають під силою Габсбургів, та ж наруга долає й словаків. Дідизна македонців і болгар давно вже стала часткою Османської держави. Колючкуватий терен розбрату росте між однокровними сусідами, бо ввесь слов'янський світ розчакнено на три недружні стани: православних, католиків, магометан. В неволі всі слов'яни. Крім Чорногорії. Опріч Москви. Крім України...

— А вольність Польщі? — спитав пан Хівря.

— Галасливий гонор! — гостро відповів горянин. — Польське панство тільки хвастає своєю вольністю. А шляхтичі вже видають себе за сутих німців, інші пани — за шведів. Польське панство зазіхає на українські землі, а в самих давно вже не був королем — ні поляк, ані інший слов'янського роду правитель, а все з Ватикану чужинці: то німець, то швед, то й бозна-хто. А по містах у вічно гордих своєю свободою ляхів — повнісінько німців, італійців, шведів, вірменів, шотландців, котрі натоптують собі капшуки та черева, лишаючи простому полякові наймитування й голодне гречкосійство, а шляхті — сеймовий гвалт і сутяжництво по коронних судах... Простий люд Слов'янщини дошляки-чужинці перетоптали на німого раба: ми їм землю оремо та воюємо для їхньої користі, щоб сиділи вони в хорах та взивали нас бидлом, віддаючи за непослух на поталу німецьким рейтарам, на люті муки папській інквізиції, і од гніву така мене в'ялить пекельна підсуха, що здається, торкнув би сь я до сосни зеленої чи до берези, то всохли б вони від горя мого, і береза, й сосна...

І майже всі, хто слухав мову вченого верховинця, згідливо кивали головами.

Ніби нічого нового й не відкривав канонік, але вчували йому мирославці, а з ними й Михайлик, беручи до серця болі цього чужодальнього католицького попа, і Явдоха розуміла, що для сина вперше відчиняється вікно в сумний широкий світ.

Наче гіркий полин судомив щелепи гуцулові, коли розповідав про подорож Україною...

Адже він бачив сам, як животіють люди під польською кормигою — ві Львові, в Дубні, в Корці, по всій Галицькій та Волинській землях і над його рідною Тисою. Видів на власні очі й над Дніпром, як польське й українське панство, з попуску Гордія Однокрила, глумиться з простих людей, як польська шляхта, повертаючись на свої колишні маєтності, відняті народом у визвольній війні, вже мститься українцям за перемоги Хмельницького, мститься й за угоду Переяславську з Москвою, грабуючи посполитих, руйнуючи православні церкви або віддаючи їх на ганебний відкуп орендарям-католикам, посилаючи по Вкраїні збройні загоны — нищити православних попів разом із паствою,

грабувати і вбивати гречкосіїв, ремісників та міщан, що не хотіли визнавати над собою католицької унії.

Знов починалась війна, і польські дипломати знову зверталися до Трансильванії, до Риму, до Іспанії, до Австрії по допомогу в боротьбі проти українського народу: «Всі хлопці — схизмати, а схизмати прагнуть Москви».

Він сам те скрізь видів, сумний гуцул, що хлопці, сірома українська, бідніше козацтво, міщани й ремісники, всі прагнуть Москви, а не Варшави, а не Риму, який за нею стояв, не осоружної унії, що вкинула під владу католицького престолу замалим не чверть усієї людності України та Білої Русі.

Романюк те все бачив і все розумів...

І казав мирославцям:

— Знов біда на наші голови. Але ж Україні під католицькою наругою не жити!

— Не жити, ні, — потвердив і єпископ.

— Не жити, — одностайно озвалась рада.

— Бо ж є Москва в сусідстві, — виснував старий гуцул, — бо ж є сила і в нас, на Україні, наше людославне Запорозжя... — І Гнат Романюк замислився...

...Коли б не Запорозька Січ, усе, либонь, стоптали б турки й татари, і спили б від них гіркої не тільки Україна та Москва, а й католицькі Польща, Італія, Угорщина...

...Мусульманський розбійницький світ тримало в постійному страсі запорозьке лицарство, Січ, могутнє орлине гніздо вчорашніх кріпаків та наймитів, що на нього мусило боязко оглядатись не тільки власне українське панство, а й вельможі сусідніх держав — Польщі й Туреччини, Австрії та Венеції, і господарі волоські, і князі семиградські, і всі інші володарі, царі й королі, — гніздо звитяжців, найчесніших, найсміливіших синів простого люду України, котрі не корились ані своїм, ані чужим панам, що їх, як кажуть, і куля не брала, і шабля не рубала, що з вогню виходили мокрими, а з води сухими, — гніздо народних мужицьких лицарів, які, покинувши свої обійстя, батьків, жінок, дітей і наречених, стояли на сторожі всього християнського світу, на самому його краю, до сторони бусурманської широкими грудьми...

...Про дві поважні сили, котрі повинні християнський світ супроти бусурманського, православний — проти католицького відстояти і вберегти, про дві горді сили, про

Москву й про Україну, саме й думав, на мить замислившись, сивоголовий гуцул Романюк.

І, думкам своїм відповідаючи, він сказав:

— Ось чому я поспішаю до Москви...

— Амінь! — перехрестившись, завершив владика.

А вся громада встала і вклонилась цьому сивоголовому, мудрому й доброму гостеві.

23

— Амен! — повторив гуцул по-латинському, потім звично, як і належало недавньому канонікові, перехрестився п'ятірнею, на католицький кштат, та й стояв серед хати, похиливши голову, що на ній ще не заріс кружок ксьондзівської тонзури.

Може, бджолиний рій його думок, який щойно злетів до мирославської громади, ще жалив йому душу?

Чи гнітила якась особиста турбота?

Чи, може, бентежила його прийдуща розмова з панною Кармелою?

Чи далекий та небезпечний шлях до Москви, який чекав його попереду, вже будив тривогу й клопіт?

Втупивши очі в підлогу, Романюк бачив під ногами грубезний шар трави та зілля, квітів, рути, м'яти, рясно понатрушуваних по архієрейських покоях, як і по всіх хатах, хоробах і церквах України, як воно й годилося в переддень зелених свят, веселого празника весняного відродження землі, переддень Клечальної неділі, що прожила тисячоліття відгомоном праслов'янських ігрищ мирного народу-хлібороба.

Од запаху прив'ялої трави в гуцула сумовито й солодко стискалось серце.

Хрускотіла під ногами осока. Сумно дихав степовими пахощами сивий чебрець.

Гіркувато пахтів любисток — гіркий, як і все, що зводить на думку любові, кохання, милування.

І полин, і татарське зілля з болота, і прихатній канупер, ясно-зелений і неповторно запашний, і все те розмаїте зілля здіймало таке п'янке струміння пахощів, аж паморочилось Романюкові в голові, бо ж і він з дитинства знав чимало всяких добрих трав і квітів.

Як водиться, стояли по кутках архієрейських покоїв, попід стінами, межі вікнами й тільки-но зрубані гілки клечання — з клена, з осичини чи з черемшини, березового чи калинового з важкими китицями білого цвіту, і він усім цим дихав, Романюк, і все те вбирав жадющими очима.

Старий горянин радів цьому пишному святу весіннього буяння, святу, яке знавав і в себе дома, — радів, як і ми з вами, читачу, сивий ровеснику мій, раділи в дитинстві Клечальній неділі, як і наші діти раділи б їй тепер, коли б ми схотіли встановити в себе яке-небудь осібне свято весни та миру, відновивши прадавній клечальний звичай, у якому є стільки добрих пісень, що вславляють весну і кохання, звичай, у якому стільки поезії та любові: до природи рідного краю, до краси життя, до людини.

Він, правда, ні про що таке тоді й не думав, той подорожній гуцул, його тільки враз охопило прозоре почуття прекрасного, солодке заціпеніння, але він раптом схаменувся, гречний і вихований чоловік, бо здалось, буцім він простояв тут, мовчки, непорушно, неухважно — годину, день чи й тиждень.

24

— То чого ж пак ви все-таки пориваєтесь до Москви, пане Романюче? — знову спитав Демид Купа, і йому не просто так, знічев'я скортіло розпитати гуцула ще докладніше, ні, йому доконче треба було все те з'ясувати, бо, входячи в велику й небезпечну гру державних підступів, він мусив достеменно знати все, що діється круг нього, щоб розуміти — кого можна зраджувати, кого можна продавати, кого слід берегтися, а кому, бодай на час, слід залишатись вірним. — То чого ж ви все-таки поспішаєте до Москви?

— Хіба я про це не казав? — здивувався Гнат Романюк.

— Ще ні, панотче.

— Йду розповісти, — мовив гуцул, — добрим руським людям і цареві, що бачив я у Ватикані, що бачив я в Європі, в Польщі, на Україні. І чого не хочу бачити в Москві...

— Чого ж не хоче пан канонік бачити в Москві? — питав Пампушка. — Що єгомость бентежить?

— Біля московського престолу, кажуть, уже купчиться німота — і шведська, і гольштинська, і голландська: повен царський двір...

— Вам хіба не все одно, панотче?

— Я мушу попередити царя, що ксеноманія... чужобіс-ся тобто... це німич смертоносна, яка вже зачумила всіх слов'ян... — І він, звично обмацуючи бурштинові зерна, хутко й неголосно заговорив: — Жодна сім'я під сонцем споконвіку не зазнавала такої кривди, як ми, слов'яни, від німців... Звідки голод? Звідки злидні? Звідки утиски? Куди йдуть наші сльози, піт, мимовільні пости? Все це пропивають купці заморські, чужинні полководці та різних держав послы...

І знов тихо стало в домі єпископа.

А Романюк провадив далі:

— Іноземні купці тримають скрізь комори з крамом, відкупи та промисли всякі, купують задешево наші багатства, а нам товари возять дорогі й непотрібні... Де пригожі задля торгу береги, все це німота захопила, відігнавши слов'ян од морів — від Балтії, Ядрану, від Егейського, від Чорного й Азовського, і від річок, запроторивши всіх нас у поле широке — потом поливати його, орючи! Кров'ю поливати його, воюючи...

І Романюк на хвилинку замовк, приголомшивши миротворців таким широким плином прикростей.

— Злоба і ненависть! — тоненько просурмив пан Хівря.

— Еге ж, — погодився Гнат Романюк. — Злоба і ненависть.

— Вони вас засліпили, отче, — зітхнув пан Хівря.

І навіть змахнув сльозу.

А гуцул посміхнувся. І знову, з тим же запалом, заговорив:

— Часом і добре щось приносять чужоземці в нашу хату. Але ж нічого — задарма, вимагають розплати сто-рицею. Лікарюють, варять скло та порох, копають руди, ллють гармати, а нас, невігласів, навчити не хочять.

Він дихав тяжко, аж постарів раптом, цей сивий, але ще моложавий і дужий чоловік, бо кожне слово, передумане тисячі разів, знову й знову ранило його самого, і він поблід, і голос йому став тремкий, а очі палали натхненням і гнівом:

— А інші похваляються якоюсь потаємною наукою, невідомою на Русі, але ж вони й самі не мають нічого-гісінько, оті бундючні зайди, крім суєтних звань магістрів та докторів, але все це мана: розумні чужоземці — німці,

франки, тальяни, що вигадали й друкування книг, і термометри, і годинники, і гравірування, і гармати, вони сидять у себе вдома, прославляючи трудом свою вітчизну, а до нас приходять шукачі пригод, охочі до легкого хліба, злодюги й завойовники, які нам кажуть, буцім ми без них не здатні ні до чого, і всі землі слов'янські сповнює силенна сила пустих писак, і множаться при наших дворах королівських, царських та гетьманських — зажерливі чужинні царедворці, які, мов голодна черва, жеруть усе слов'янське!

Вихопивши з китайської вази на столі запашний листочок кануперу, сивоголовий горянин розтер між пальцями, вдихнув його неповторимий дух і хотів був продовжувати, але обозний недовірливо спитав:

— І ви про все це, отче, скажете московському цареві?

— Доведеться. Я скажу про небезпеку. І про єдиний порятунок, щоб не втонути в чужинному морі: тримайся, царю, України! Але тримайся, а не тримай! — в цупких руках твоїх бояр, та здирачів, та шинкарів з орендарями, що набивають государеву казну сльозами й потом... Деякі ж твої бояри, царю, так запопадливо натоптують свої кишени, що декому здається вже, ніби під руським царством жити — поганше є мучительства турецького. Ось чому немало посполитих українців потрапили під стяги зрадника Пихатого...

— Такі слова — цареві?! — жахнувся пан Купа.

— Я до нього йду, бо вірю... в правду.

— І тобі не страшно? — спитав боярин Шутов, що вже прокинувся і слухав його мову.

— Страшно. Але... мушу!

І Романюк замовк, задумався, бо й справді, він робив, що мусив, що веліла совість, що веліла любов до народу, до простих людей.

Він же й не думав тоді, що́ буде з ним самим, хоч потім усе й склалося препогано.

Чи то передчуття недоброї будучини, а чи якась турбота нинішнього дня роз'ятрювала душу, але Гнат Романюк стояв хвилинку мовби не в собі.

Владика поглядав на нього й розумів, що це не втома. І не роздум. І не спогад. І не хмари майбутнього.

— На вашому чолі — турбота, домінус Ігнатій, — сказав єпископ. — Зарадити я можу? Га? Скажіть!

— Клопіт пана Романюка, — раптом скочив Пампушка, — чи не краще б досягнути після ради?

Та Мелхиседек перепинив:

— Кажіть-но, пане Романюче.

І гуцул сказав:

— Гетьман оце тепер на мене розлютився ще й за те, що в його війську я підмовляв слов'ян, найманців вашого недоляшка, і кільканадцяттеро сербів і поляків перейшли зо мною в Мирослав. Але...

— Що з ними сталося? — стурбовано спитав єпископ.

— Оцей ось пильний пан, — кивнув Романюк на Пампушку, — звелів усіх завдати в холодну.

— Чим же вони завинили? — спитав Мелхиседек. — За віщо ти їх кинув до тюрми?

— Аби нічим не встигли завинити, — повів плечем обозний. — Щоб далі од гріха, я їх уже звелів... — І пан Демид Пампушка зробив рукою біля шиї рух, який не міг нічого більше означати, тільки зашморг.

Верховинець страшенно зблід.

— Який диявол це тобі порадив?! — скрикнув єпископ.

— Пес! — кидаючись до виходу, гарикнув Романюк.

— Доміне! — услід йому гукнув єпископ.

— Прощайте! — вибігаючи, відповів гуцул.

— Припиніть мерщій страту! — звелів Мелхиседек куценькому ченчикові. — Та швидше ж!

— Я швидко, ваше преосвященство, — відповів отець Зосима, ледве пересуваючи ноги, і дрібним кроком почовгав до порога.

— Диба, як муха в сметані, — сердито буркнув Глек та й кинувся геть.

Випереджаючи ченця, з кімнати вискочили за Романюком і Михайлик з матінкою.

За ними — ще люди.

Лиш потім — ченчик, який, з вельми великим почуттям власної гідності, як те й бува в усіх келійників, прочимчикував у двері, де намальована була прекумедна парсуна Козака Мамає, схожа чимось на голландські жанрові картини того часу.

Куценький ченчик, скинувши оком на тую парсуну, завше люто плювався.

Сплюнув, ступаючи повагом з архієрейського дому, й тепер.

26

Ані в казці сказати, ні пером списати, який там учинився шарварок, яка там знялась буча на тій раді, аж кольорові шибки забриніли, бо ж загомоніли обурені мирославці.

Та й не тільки в покоях єпископа.

А й на Соборному майдані.

І по всьому місту.

Люди мерщій посунули на базар, де височіли шибениці, бо ж полетіла звістка про страту чужинців, як полум'я тривоги по степах — од вежі до вежі.

Коли горянин хутко ступив на панський ганок архієрейського дому (бо там був ще й хлопський ганок), то на широкім подвір'ї, обнесеним високим парканом з білих, від кори не обідраних і вгорі загострених березових колод, усі вже там знали, що́ приключилося з його товаришами, і в юрбі залунали крики вітання й співчуття.

Біля Романюка на ганку опинився з матінкою й Михайлик.

— Я буду з вами! — буркнув парубок і на ходу взяв сивоголового за руку.

— Ми — з вами, — мовила й матінка, не відстаючи від них і беручи гостя за другу.

Вони вже були біля високих, лепсько мережаних і прикрашених клечальними гілками воріт, які виходили на майдан, де попід вікнами архієрейської господи скупчилося стільки цікавих і стурбованих людей.

— Одведи мене, легіню, до тих шибениць, — попросив горянин.

— Де ж вони?

— На базарнім майдані...

Виходячи з двору, порослого старими височенними вишнями, Михайлик озирнувся на архієрейський будинок і в шестикутній рамі вікна другого поверху побачив знову її, владичину племінницю, Ярину Подолянку. Панна дивилась не на подвір'я, а кудись далі, над парканом, бо ж

архірейський дім стовбичив коло церкви на високому горбі.

Будинок цей звів колись (років за півтора ста до початку нашої повісті) Ярема Ярило, давно забутий, а славний у ті давні часи майстер на всячину, що був і будівничим, і корабельником, і меблярем, і зброярем, і гончарем, і художником.

Він створив колись чимало мудрих та хитрих штук, той Ярема Ярило, а коли б не загинуло все те в пожарах воєн та лихоліть, коли б не плюндрували нашої вітчизни лихі сусіди, ми славили б умільця й нині, як славлять інші народи своїх давніх майстрів, славили б його й за церкви та будинки муровані, за мозаїки в храмах і палацах, за парки плановані, за кахлі мальовані, за скульптури й картини, за все те, що бачили тоді по наших містах і селах іноземні мандрівники, за діло рук митців та будівничих України, які були зугарні та кебетні на все добре й хупаве, що прикрашає людині життя.

Ми з вами, читачу, й не знаємо, а це ж він, той Ярема, побудував у Мирославі дерев'яну дев'ятиглаву церкву, що її красою милувались не тільки мирославці, а й чужодальні мандрівники, які вже бачили на світі силу всяких див.

Ми з вами, читачу, й не знаємо, а чи не він же, Ярило отой, чи не він будував давно колись у місті Луцьку чи в подільському Кам'янці відомі фортеці, а чи ренесансні будинки ві Львові, що й досі там радують зір...

Ми з вами, читачу, не знаємо, а це ж, либонь, він колись намалював уперше й поличчя нашого Козака Мамає і, як усякий щирий художник, допустився перебільшень, узагальнень та підкреслень, в тім образі скупчивши риси національного характеру, втілення духу українського народу.

Змурував Ярило і той панський дім, що в ньому жив тепер мирославський владика, і, хоч простояв той дім уже немало років, здавалося, що створено його ось-ось, як те й буває з витворами щирого мистецтва, що їх глядач, слухач або читач сприймає повсякчас за новину, хоч би й скільки там год, не старіючи, прожили вони перед тим, — і не тільки тому не старіючи, що муровано цей будинок з доброго волинського граніту на нелюсованому вапні, замішанім з яйцями, — ні, не тільки тому.

Він був химерний трохи, як на сучасний наш погляд, читачу: з незграбною баштою, з колонами, з шестикутними вікнами, як тоді будували на Україні, з опуклим зображенням над кожним вікном: там і гармати димували, на тій камінній горорізьбі, і коні мчали, і клейноди козацькі опукло випинались, і візерунки з чудернацькими квітами, і все те різьбилось та мурувалося руками своїх же власних, мирославських майстрів, що науку проходили не тільки в Києві та Варшаві, а й по далеких краях.

Він цим будинком славив ромашку, Ярема той Ярило, як і в золотих чи теракотових тарелях, що виходили з-під руки його, у вазах та глечиках, як і в наддніпрянських краєвидах, що їх він залюбки малював, — скрізь у нього можна було вздріти ромен, його улюблений мотив. Був цей мотив і тут, у владичому домі: і в карнизах над вікнами, і в капітелях колон, і в різьбленні лоджій, і в піднебінні того великого покою, де відбувалась нині мирославська рада, та й на чільній стіні цього будинку, що прикрашала Соборний майдан, яснів чималий мурований круг, що зображував цю квітку.

Мандрівники, чужоземні купці й дипломати не раз мали нагоду описати цей цікавий дім, і ратушу, і церкву мирославську, і вулиці міста, порівнюючи все це з тим, що вони бачили в себе, в Данії, в Голландії чи в Італії: «Будинки, мовляв, у козацьких містах виступають, як і в нас, на вулицю, а не ховаються в дворах, як у Москві», та й самі московити часом відзначали, що «хохлы затейливы к хорошему строению» і чимало в них є будівель «узорочных, предивных зело», таких же своєрідних, як і тодішні споруди чи будівлі італійського Ренесансу.

Кохайлик, окинувши оком архієрейський будинок, знову глипнув на те шестикутне вікно, в якому, на другому поверсі, він щойно бачив Ярину, але панни вже там не було, і він мусив за сивим гуцулом поспішити далі, на базарний майдан, де от-от могли стратити кільканадцять добрих людей, мусив поспішити, бо канонік узяв його за драний рукав сорочки, і вони продирались крізь юрбу плече до плеча.

І цей драгий рукав, і змарніле обличчя Михайлика, і напружений погляд, властивий голодній людині, все це зраджувало нужду.

— Погано вам тут? — спитав на ходу Романюк.

— Чого ж погано! — поспішила з відповіддю, намагаючись од них не відстати, матінка. — Як людям живеться, так і нам, як людям, так і нам! — бо ж не хотілося, щоб цей хороший чоловік їх пожалів.

Вони тим часом швидко вийшли за ворота, старий гуцул, Михайлик та його неня, і юрба на майдані, що знала вже всі справи нинішньої ради, кинулась до вченого гуцула, вітаючи його ясою голосів, завирувала круг нього і хутко посунула з ним на той край міста, де був базарний майдан.

Пан Хівря з Пампушкою з вікна бачили, як порожніе площа перед собором.

А коли нікого вже й не стало перед вікнами, пан обозний уздрів там якусь чорненьку неквапливу постать, що, ледве човгаючи величезними чобітьми, посувалась слідом за всіма: то ченчик, отець Зосима, поспішав припинити страту.

— Його за смертю посилати б, — тоненько просурмив пан Хівря, — а не за життям! Хо-хо! Він тебе, видно, поважає, цей Зосима? Га? Старається для тебе ж, бач!

— А хто ж мене не поважає! — хизуючись, відповів пан Купа і тільки тут схаменувся, що вони ж не самі, що й владика, охопивши голову руками, ще сидить біля столу.

Пампушка смикнув за шабельтас пана Хіврю, щоб той був обачніший, але жінкуватий сотник захихотів:

— Ти тільки поглянь... поглянь на вітця Зосиму! Ледве клигає... Га?

Владика, викрикнувши прокляття, схопив клобук і па-терицю, навіть не взявши на гаплики своєї ряси, що з-під неї визирала, як у звичайнісінького мирянина, вишивана сорочка, вибіг з дому й по красній вулиці міста помчав за всіма.

На базарний майдан.

Де були шибениці.

Подався за ним і Пампушка.

І вже з порога кинув панові Хіврі:

— Ненавиджу!

І поспішив за всіма на базар.

А на базарі панував катюга.

Звідки його привів до Мирослава пан Пампушка-Купа-Стародупський, невідомо, але зразу ж таки, повернувшись зі своєї Стародупки до міста, на високу посаду полкового обозного, почав пан Купа всі справи з того, що завів у ратуші чималу канцелярію, найняв для охорони порядку кільканадцять десятків гайдуків і молодого ката, недавнього бурсака, що проміняв попівство на катівство, у віданні якого були тепер три шибениці, урочисто зведені на високім помості серед мирославського базару, — і все це притьмом потрібне стало панові обозному, бо ж він уже готувався до високого гетьманського становища і мусив себе привчати до всього того заздалегідь.

Хто його зна, що він був за проява, той кат, але своє веселе діло він любив, як люблять його такі ось недолюдки, охочі митці сього діла, що завше знаходяться — в будь-якій країні, в будь-яку пору, за будь-яких гетьманів, царів чи королів.

Звали того катюгу Оникій Бевзь, і за короткий час, за кілька днів, що він пробув у Мирославі, його вже знало велике й мале, бо ж він, ані разу ще й не справлявши своєї катівської служби, зачарував пана обозного музичним хистом і високим голосом, співаючи на криласі в мирославськім соборі під час відправ, коли без архієрея служили самі попи. Так хутко пізнали в місті пана ката ще й тому, що він, некликаний, частенько втручався до сімейних чвар у будь-якій хаті, повчаючи й напучуючи кожного, хто мало дбав про спасіння душі, хоч його ради й не просили, — і не те, щоб він був такий уже старий, коли за віком кортить повчати інших, — ні, він любив усіх повчати лише тому, що він був кат — у повному розквіті сил (а катівське ж діло людину вмудряє), ставний, молодий, чорновусий, банькатий, такий собі молодий бог смерті, — і його в місті, хоч і не було тут за останні роки жодної страти, всі стали боятись гірше від самої смерті, бо люди помирали й помирали, а ніхто з живих так-таки й не бачив тої страшної пані.

А Оникія Бевзя бачили.

Бачили й любов його до катюжного діла.

Бачили, як ретельно він обсадив повноцвітним маком, нагідками, рожами, чорнобривцями та крученими панича-

ми свої три новісінькі, міцні й високі шибениці на базарі, як завітчав їх нині й троїцьким клечанням.

Бачили люди, як він щодня різьбив, мережачи преловкі візерунки на тих на трьох нових стовпах.

Бачили, як він серед базару, сівши на фарбованім помості, сплітав із барвистих вервечок з кінською волосінню добренні зашморги, — запас біди не чинить! — а потім довго розминав їх своїми довгими й товстими пальцями, а потім милив вірьовки марсельським милом, на власні гроші придбаним, а вже потім...

Та ніякого «потім» у цьому нудному городі катюга ще не мав: Оникій Бевзь, художник свого діла, мучився без роботи.

І тільки вчора ввечері пан Купа вперше покликав його до себе додому, налив срібний кухоль горілки і велів сьогодні постаратись коло запроторених до кутузки непевних чужинців.

— Вони ж, мабуть, католики? — спитав Оникій Бевзь.

— За те й повиснуть! — відповів Пампушка.

«Ну-ну!» — скорчив здивовану пику Бевзь, бо ж до пана Пампушки він був приставлений для наглядання від святої конгрегації і знав, що пан обозний — скритий католик.

Виходячи вчора з господи обозного, Оникій Бевзь уперше лицезрів красуню Роксолану, політично вклонився їй, як його вчили в Полтавській бурсі та в потаємній ватиканській школі, десь у Варшаві, вклонився й іще раз, хоч пані й не відповіла, бо ж вона, певна річ, зневажала, як і всі пані та шляхтичі, нице катівське ремесло, не вважаючи його за високе мистецтво.

І ось тепер, красуючись посеред базарного моря на високім помості під шибеницями, нахабно вирядившись у справлений на ринóчку запорозький жупан, — Оникій Бевзь неголосно співав собі херувимської, поправляв біля шибениць широченний килим — з червоними квітами на чорному тлі, переставляв попід зашморгами круглі мережані дзиглики, пересував туди-сюди чимале дерев'яне розп'яття і раптом побачив панову Купину жіночку, звабливу й гарну, на почесному панському місці, між чорнобривцями та нагідками, при самім помості, за величезною плахою, що їй тут нині застосування не чекали.

Оникій Бевзь звичайненько вклонився слічній пані Роксолані Куписі.

Тая, звісно, на гречне вітання не відповіла, та пан Бевзь і не образився, розуміючи прикрі умовності життя.

Він красувався.

Перед цікавими до всього очима пані Роксолани.

Перед юрбою, яка, облишивши базарні справи, вже виром нуртувала круг шибениць, бо ж завше знайдуться цікаві гаволови та ще й коло такого лоскотливого видовища, як страта кільканадцятьох ні в чім не повинних людей.

29

Катюга вже попльовував на долоні, бо рокованих на страту сторонців гайдуки саме підвозили хурами, позв'язуваних по руках і ногах, і переносили на фарбований поміст, мов дубові колоди.

Чужинців було багато, а шибениць тільки три, а катюга один, то й видовище мало бути затяжним і від того ще більше повчальним.

— А ти їх порозв'язуй! — глузливо гукнула до Бевзя цікава молодичка, Настя Певна, котру звали чомусь — одні Дариною, тобто Одаркою, а інші — Настею, а ті ще якось там, і вона на всі ймення озивалась, бо ж була шинкаркою, ото ж і мусила озиватись на будь-яке ім'я, тим паче, що вона звідкілясь узялася в Мирославі недавнечко і нахабно затіяла свій власний шинок, хоч і дозволялось торгувати горілкою — в самих лише царських. Вона, ця анахтемська молодичка, вправлялась і вторгувати більше за всіх царських шинкарів того міста, бо ж приваблювала проклятуца жінка козаків та міщан до свого шинку не тільки нерозведеною оковитою горілкою, а й своєю оковитою й трохи похмурою красою, ледь зизуватими очима, піснями легкими, жартами й дотепами солоними, що так і сипалися з її безтрепетних уст, вабила до себе й своїм частим та глибоким диханням, — а воно збурювалось од кожного парубоцького погляду, який тільки спадав на неї, здійсмаючи й без того високі, зовсім іще дівоцькі її груди, — і калатанням дзвінкого серця, яке міг чути кожен, навіть іще й не пригортавши, навіть руками не чіпавши, а тільки око звівши на гарячу молодиченьку й прийнявши з рожевих пальчиків Насті-Дарини добрий кухоль адамових слізок.

Почувши гнучкий голос, що від нього все миттю збурювалось в чоловічому естві будь-якого справного козака,

Оникій Бевзь приязно їй кивнув, але на кпини шинкарчині навіть вусом не повів.

— То порозв'язуй же! — ще раз гукнула, шкилюючи, шинкарка Настя-Дарина.

— Нема дурних, шинкарочко Дарочко! — хизуючись червоним жупаном, відказав пан кат.

— Чого ж? — озвалась Настя Певна.

— Сам-один я, розв'язавши, з ними не впораюсь, квітонько.

— Але ж це, мабуть, нудно? Губити зв'язаних? — гидливо поморщилась Настя Певна.

— Дарма! Безпечніше.

— Навіть дивитись на твою мармизу нецікаво: брудна робота.

— Ого! Вони ж пручатимуться, кралечко моя мальована.

— А краще розв'язав би. Чи боїшся? — І раптом Одарка-Настя розсердилась-розгнівалась. — Тьху на тебе! Ще й жупан нап'яв! І дивитись на таку байдужу роботу не хочу! — І шинкарочка, живосилом пробиваючи собі дорогу в натовпі, поспішила з базару кудись геть.

Знову вклонившись пані Роксолані, лагідний та чемний катюга потяг до шибениці першого в цім городі хрещеника, перехрестив його, ткнув у зуби золочений хрест і заходився біля якихось фахових тонкощів, а робив усе повагом, спроквола, красуючись перед понуро припишклою юрбою, яка не співчувала його державній справі ані-ні.

Аж раптом пан кат заспішив.

Якийсь тривожний гомін зачувся від майдану, і Оникій Бевзь, натура витончена, в передчутті якої-небудь прикрої несподіванки, став чогось хапатись і квапитись, щоб йому, крий боже, хтось не перешкодив виконати службовий обов'язок.

Він заспішив іще дужче, коли, озирнувшись, помітив кількох замурзаних хлоп'яків, що, захекані, пробивались до помосту й лементували на весь базар:

— Владика не веліли!

Та Оникій Бевзь наче й не чув, хоч і розумів, що крик той стосується саме страти чужинців.

— Владика вішати заборонили! — хрипкими від бігу та хвилювання голосами загукали малі.

Кат робив своє.

А весь базар загомонів, загув, заревів. Але ж не може бути діла особі урядовій до натовпу репаних голодранців та гречкосіїв.

Люди кинулись були до фарбованого помосту, але три ряди гайдуків Пампущиних, рвонувши з піхов шабельки, заступили дорогу обуреній юрбі, що раптом стала громадою.

Все це було аж так цікаво, що пані Роксолана, коли б її пустили ближче, злізла б, може, й під саму шибеницю, щоб усе бачити зблизька, щоб в очі зазирнути й катові, і його жертві.

Її вабили до себе вуглисто-чорні очі сербина Стояна Богосава, що біля нього, зв'язаного, порався Оникій, бо ж вона, Параска-Роксолана, в своїй тваринній любові до життя, ніяк не могла збагнути презирства й спокою перед обличчям видимої смерті, які так незворушно виявив той сербин, Стоян Богосав.

Вже ліг вужакою йому на шию зашморг, і Роксолана аж нігтями в долоню вгризлась, щоб не заплющитись у найгострішу мить, — вона таки дивилась і дивилась, і вже нічого в світі не знала вона, крім тих напрочуд спокійних очей приреченого сербина, що в них хотілось зазирнути зблизька.

Та в наступну мить шалена шуря-буря пройшла по всьому мирославському базару.

30

— Іменем владики! — підбігаючи, ревнув своїм басилом Михайлик.

— Спинись, катюго! — закричала й матінка.

— Гальт! — гримнув по-німецькому і Романюк.

Але Оникій Бевзь незворушно робив своє.

Тоді Михайлик скочив на фарбований поміст, щоб вирвати Стояна Богосава з зашморгу, та пеські душі, кільканадцять гайдуків, накинулись на велетня, але порозлітались геть, мов з грушини перестиглі груші. Молодик знову був стрибнув до пана ката, а гайдуки на цей раз ставши обачнішими, гуртом накопились на нього ззаду й збили-таки з ніг.

Звалили вони й старого Романюка, а йнявся він до рук їм теж нелегко.

— Сонм лукавих одержаша мя, — бурчав Оникій Бевзь, роблячи своє, стираючи з опуклого низького лоба піт і скоса поглядаючи, як там гайдуки пильнують порядку.

Пильнували вони й справді непогано. Та тільки Явдохи, Михайликової неньки, ніхто з них і не помітив, бо клопоту в бравих молодців було й без неї.

А наша мила ненька, підкравшись до помосту й витягнувши з-за пояса кривий ятаган, що з ним ніколи й нігде не розлучалась, уже розтинала одне за одним кріпенькі пута на сербах, хорватах і поляках, що лежали, чекаючи в смерті свого ряду.

Вони Михайликову матінку впізнали і довірливо ждали, коли ж вона подасть їм знак, хоч і важко було стриматись, бо їхній же товариш, Богосав, стояв уже з вірвовкою на шиї і хисткий дзиглик гідко порипував під ним. Життя співака доходило останньої грані, і Роксолана Купиха біля помосту нічого не чула вже й не бачила, крім чорнющих спокійних очей приреченого на страту сербина.

От-от Оникій Бевзь, гладкий катюга, мав з-під ніг у Стояна вибити дзиглик, напруження в юрмі зростало до останнього обрубса, і Романюк не витримав.

Рвонувшись від гайдуків, сивоголовий закарпатець нелюдським зусиллям видерся з їхніх рук та й кинувся до сербина, товариша, котрого він сам же й підманув на необачний крок, який привів їх сюди, до цих трьох шибениць.

Хтозна, чим скінчився б цей порив, коли б у той же мент, ціною страшної напруги досі не спитаних сил, не вирвався б та не стрибнув на поміст і Михайлик.

Скочили нараз і всі ті серби та поляки, котрих уже встигла звільнити від пут Михайликова мама.

Встрявав уже до бійки з гайдуками і ввесь майдан.

Гнат Романюк, і Михайлик, і серби з поляками, всі вони кинулись до шибениці, бо Стоян Богосав уже заборсався в повітрі.

Аж порятунок Стоянові приспів на ту мить і без них.

Невідь-звідки взявшись, на помості виник перед катом Козак Мамай, без шаблі, без шапки, без бандури, як утік тоді з гетьманської цюпи, — навіть в одному чоботі, бо другий червоний сап'янець ще й досі десь там, либонь, погойдувався на гетьманській шибениці в селі Буряківка, куди почепив його якийсь буряківський дотепник.

Сильно брязнувши Оникія Бевзя в щелепу, аж той сторчака злетів з помосту геть, Мамай, видраною з рук у гайдука шаблюкою, хутко перетяв вірвовку й устиг підхопити Стояна в обійми.

Аж тут тільки з'явилась на майдані вся мирославська рада на чолі з єпископом Мелхиседеком.

Ось тепер виник на базарі й куценький ченчик і, з почуттям чесно виконуваного службового обов'язку, заговорив тим гидким панським голосом, який у певної породи діячів прорізується протягом першого ж тижня державної роботи в передпокоях у всяких панів начальників:

— Іменем владики! — ледве видобуваючи слова, урочисто проголосив келійник і додав, звертаючись до Оникія Бевзя, коли той, обтрушуючись, не без притаманної йому гідності саме вилазив з-під помосту, куди його жбурнула борзенька рука Мамає: — Чужинців оцих... той... вішати... гм... не велено!

І такий він був паскудний, отой службовий голос куценького ченчика, що збридило навіть зухвалому катюзі, і він аж вилаявся:

— Піди ти ік... — почав був лаятись Оникій, але спересердя щось йому в горлі затялось, і він, не можучи ні лайнутись до кінця, ані спинитись, завів без упину одне: — Ік... Ік!.. Ік!.. Ік!

— Скинь, катюго, козацький жупан! — зловісно підступаючи до нього, звелів Козак Мамай.

— ...Ік... Ік! Ік! — відсахнувшись, тільки й зміг відповісти Оникій.

— Узяло kota впоперек живота! — гукнув хтось у юрбі віддалік.

Тисячі людей зареготали, аж раптом пані Тиша пройшла по базару з кінця майдану на кінець.

— Та це ж — Козак Мамай! — тихо видихнув хтось.

Та й по майдану мов сухий торішній очерет прошелестів:

— Козак Мамай... Козак Мамай!

А сам Козак тим часом, схопивши дебелого катюгу Оникія за петельки, струсонув його добре, хоч був той на цілу голову проти Мамає вищий, і сказав:

— Не ганьби козацького вбрання: скидай жупан!

— Ік! Ік! Ік! — тільки й міг відказати Оникій Бевзь.

— Скидай лишень! — загукали з юрби.

— Ік!..

А Козак Мамай хваткими руками вже здирав з катюги, люто рвучи на клапті, і жупан, і черкеску, і сорочку вишивану, навіть срібний хрестик зірвав з ретязька.

Широченні штани тим часом здирав з нього за шматом шмат, рвучи зубами обережно, щоб ненавмисне пана ката не вкусити, бо гидував ним, обачний і тямущий Песик Ложка.

31

Скінчивши це потрібне діло, — коли Оникій Бевзь перед громадою лишився голий, мов бубон, мов турецький святий, голісінький, навіть не в одежі Адама, бо в того ж, як розповідають самовидці, був де треба поганенький кленовий чи там іще який листочок, — скінчивши пильну роботу, Мамай труснув буйним чубом, блиснув сергою, вклонився в пояс та й мовив:

— Чолом, панове мирославці!

— Здоров, Мамаю! — відповів, так само кланяючись, єпископ.

— Мамай з нами! — загукали в юрбі.

І мирославці щиро вітали свого лицаря-заступника.

— Козак Мамай! Ого-го!

— Ік! — знову гикнув, почувши це грізне ім'я, голісінький Оникій Бевзь, котрого службовий обов'язок досі тримав біля шибениць, бо не міг же він самотужки перенести до своєї катюжної комори всі оці дзиглики, зашморги, килим і важке розп'яття з Ісусом Христом, а все це покинути напризволяще сумління не дозволяло, і він, голий, стояв край помосту непорушно, гордий, як йолоп.

На нього, правда, вже ніхто уваги не звертав, бо всі поглядами прикипіли до таємничого гостя: як же зустрине Мамаю мирославський владику?

Аж коли архієрей і той чортів Козак поцілувалися, від радісних криків луна шугнула чи не по всьому місту.

Вони були давніми побратимами, Козак Мамай і колишній запорозький полковник Микола Гармаш, на Січі прозваний Голоблею і висвячений потім, — чи, бува, не за хоробрість? — в архієреї.

Побратими давно не бачились, і ось тепер, тікаючи від цікавих очей, щоб побалакати на самоті — і про старе

товариство, і про війну, і про сьогоднішній напад, що заревти примусив мирославські гармати, і про нахабство жовтожупанників, котрі з татарами знов нині спитувались живосилом прорвати оборону Долини, — їм треба було зараз побалакати сам на сам, і друзяки поспішили до господи єпископа, а юрба на базарі, — люди всякого плоду й заводу, — повернулись до своїх житейських справ, тим паче — війна їм поки що не так і дуже ще давалася взнаки, а однокрилівці десь принишкли.

32

Одні там поспішали на базарі до своїх возів, до коней, до худоби, приведеної й привезеної сюди на продаж, до всякого краму та збіжжя.

Інші подались базарувати між ятками й палубами, між гарбами й рундуками, серед усякого дріб'язку, розташованого для продажу просто на землі.

Ще інші кинулись крушити на дрізки три шибениці, що біля них, dokonуючи службовий обов'язок, усе ще німжився Оникій Бевзь.

Він, голісінький, спробував був захистити знаряддя свого ремесла, але відстояти не міг, бо гайдуки порозбігались, і Оникій, заробивши кілька синців і втративши в бійці останню шматину кармазинового жупана, якою він старанно прикривав усе те грішне, що йому дав Бог, потяг, сердега, до шинку чарівної Насті-Дарини, де він наймав собі закапелок, бо ж йому вже нічого й не лишалось після того, як, під навалою юрби, дві шибениці, по-качиному крякнувши, зламались, та й третю чекала б та сама доля, коли б пан кат не накивав п'ятами, після чого добрі люди вгамувались і розбрелись од шибениць — хто куди.

Хто був щиріший, той потяг урятованих од дурної смерті слов'ян, досить-таки похмурих і вже, ясна річ, недовірливих, до шинку Насті-Дарини, і охочих пригостити цих сторонських вояків, скривджених запопадливістю пана Пампушки, охочих ставало все більше та більше, і, чималим гуртом, оточивши Романюка з його товаришами, вони вже пливли на той берег бурхливого базарного моря, і всі з повагою обходили якогось п'яного козарлюгу, що спав на дорозі, бо ж перед п'яним зверта навіть сам Господь Бог.

Почимчикував за всіма й наш Михайлик з матінкою, не зводячи залюблених очей з того сивого та мудрого

гуцула, бо широко коваль прикипів до нього парубоцьким серцем і тепер старався не відстати в велелюдному місті від свого доброго рятівника... У мандри за ним — то й у мандри! Світ заочі — то й світ заочі!

До пекла — то й до пекла! До шинку — то й до шинку!

І коваль Михайлик серед людського тиску тяг та й тяг уперед свою матінку.

Аж мати раптом спинилась.

— Хіба ти маєш гроші? — з підступом спитала вона.

— Навіщо вони мені зараз? — здивувався Михайлик.

— У нас же їх — як у жаби пір'я. А до шинку — без грошей...

Але Михайлик, щоб не відстати від Романюка, тяг Явдоху далі та й далі.

— Ти ж не схочеш, щоб тебе частував хтось чужий? — прикро напосідала мати.

— Нічого я не хочу, мамо.

— За горілку ж треба платити.

— Не хочу я горілки.

— До шинку ж ходять, щоб напиться.

— Не хочу я пити.

— До шинку ходять, щоб наїстись.

— Не хочу я їсти.

— Не хочеш? — здивувалась мати, бо ж після вчорашнього сніданку обоє не мали в роті ні ріски. — Не хочеш їсти?!

— Хочу, — понуро признався Михайлик, бо матері брехати ще не вмів та й живота затягло йому аж-аж. — Чорта печеного з'їв би!

Він зітхнув. І на мить спинився.

Ось так вони й відстали від галасливої юрби, що тягла горянина з його скривдженими товаришами до шинку веселої Насті.

Так вони й стояли серед буйних хвиль городського базару, звично побравшись за руки.

Вільною рукою Михайлик хотів був пригладити розкошлану в недавнім чубінні з гайдуками шорстку від шляхової куряви чуприну, але зненацька за ту руку хтось його схопив.

Це була молоденька циганочка, ворожбитка, вельми чорнява, дуже смаглява, з горющими зорями замість очей, аж такими великими, що займали вони добру третину її маленького обличчя.

Вона так зазирнула в саму душу молодому ковалеві, що той, зроду буцим полохливий, аж відсахнувся від неї та й випустив мамину руку.

Сахнулась і Явдоха: вона боялась циган.

— Пусти! — смикнула мама до себе Михайликову руку, але вирлоока циганочка тримала міцно.

— Поворожу, соколику! — І циганочка любо посміхнулась.

— Нема грошей, — дешево куплений дівочою посмішкою, грайливо одвітував молодий бурлака.

— Розплатишся, коли розбагатієш.

— Я й так багатий! — кивнув Михайлик, бо почуття польоту, яке не облишало його потому, як заорав сьогодні носом у рівчак, було zarazом і почуттям безмежного багатства, приділеного йому долею, почуттям, що від нього хотілось співати.

— Оце такий багатий! — зайшлася сміхом циганочка, смикнула хлопця за сорочку й ще більше розірвала її на животі. — Розплатишся, коли трішки розбагатієш! — повторила вона з таємничою посмішкою, неначе знала щось таке, що могло подіяти на дальшу долю Михайлика.

— Коли ж я розбагатію? — ніби вступаючи в цікаву гру, зовсім по-хлоп'ячому звідався Михайлик.

— Сьогодні, — пильно вдивляючись у ковальську шкарубку долоню і мовби щось пильно читаючи там, низьким і чужим голосом поважно мовила циганочка.

— Сьогодні? — вражений її раптовою поважністю, перепитав парубок.

— Зараз! — пройнята дрожем натхнення, потвердила циганочка, але руки не відпустила.

— Не збудеться, — сердито чмихнула Явдоха, бо так воно ведеться: хто бере дитину за руку, той бере маму за серце. — Не збудеться, ні!

— Чому ж не збудеться? — здивувалась циганочка.

— Коли за ворожіння зразу ж не платять, нічого не збувається, голубко.

— Мені вже заплатили, — потуплюючи зір, прошепотіла смаглявка.

— Чим заплатили? — стурбовано підскочила Явдоха.

І циганочка, прихилившись до вуха матінки, видихнула ледве чутно:

— За руку ж подержала такого сокола! — І зненацька зникла в натовпі.

— Цур тобі! — перехрестилась Явдоха.

Циган вона таки боялася.

І аж морозом їй по спині шарпонуло, аж приском припекло, коли циганочка, знову на мить вихопившись з юрби, ще раз вергнула гарячим оком на Кохайлика:

— Я ще й не все тобі сказала!

— То скажи ж.

— Нехай потім.

— Коли ж? — сміливішаючи, озвався Михайлик.

— Коли ти будеш сам-один! Без мами!

— Без мами?! — жажнувся парубок.

— Без ріднесенької! — задерикувато блиснула очима та зубами ворожка. — А сьогодні... згадаєш мене... ще не раз! А вже тоді забудеш, як розбагатієш? Га? Чи, може, згадаєш Мар'яну й тоді?

Та й метнула барвистим запацьореним подолом по базарній пилюзі, аж вихор за нею встав, і вона в тій куряві й зникла, розвіявшись, як мана, а перед тим тицьнувши йому в руку мочене яблуко.

— Відьма єгипетська! — сплюнула Явдоха, але половинку яблучка, коли син простяг їй, все-таки взяла.

34

Вони пішли собі далі, і Михайлик-Кохайлик не бачив, як нишком зоріла вслід циганочка, а вже роздивлявся на базарні дива, неуважно й розгублено, наче й справді прудко летів кудись над людським розбурханим морем, у хмарах страшенної куряви, яка вставала над майданом.

— Забудь! — кивнула вслід Мар'яні матінка.

Аж Кохайлик того не міг...

Чого ж вона йому ще не сказала? Не доворожила?

І чому серце калатає, мов хвіст у теляти?

І що за відьомські зіньки в того анахтемського дівчиська?

Та й коли ж він розбагатіє? Коли ж?!

І Кохайлик... чекав.

Але чого ж?

Чекав і чекав: хіба ж мало що могло йому лучитися в такому велелюдстві!

Поміж ятками, луб'ям критими, тинялись там усякі: пани й сірома, дуки-срібляники й босі челядники, попи й спудеї, дальні люди й ближні.

Походили там і чванькуваті чужоземці — з такими пиками, начебто їм ось тут усе смерділо, і наче боялись вони, — мовби в них своїх не водилося! — боялись набратися бліх у гомінливій юрбі гречкосіїв, рудокопів, козацької голоти, наймитів ремісницьких, дрантивих школярів, — і вони тримались за кишені в глибині каптанів, оті чужинці, бо ж і не відали вони, що голих та голодних була там сила превелика, а злодіїв на Україні ще, либонь, не знавали.

Люди тоді в Мирославі до лихої години сварилися, веселилися, танцювали й чубилися, гуляли, співали й грали, і все там кублилося клубком розмаїтих пристрастей: горе й смішки, голод і обжерство, єдваби й лахміття, панська пиха й гультьяйські веселощі сіроми.

35

Двоє п'яненкоких кумів — з отих людей, з небораків, що звуть їх неминайкорчма або ж непролийкрапля, зустрілись на той час під старою березою, почоломкалися і, не спиняючись, поволеньки рушили далі — від шинку до шинку, покрикуючи та погукуючи:

— Як гуляв, так гуляв: ні чобіт, ні халяв!

А потім ще голосніше:

— Свисти, попе, чорт попадю топе!

І так свистали, що за ними дівтора пливом пливла, бо ж таких свистунів ще й не бачили.

Дітей же там, на мирославському базарі, де ще не дуже яскріло криваве тавро війни, дітей там був гурт немаленький.

Ось тут малюки обступили, як мухи обсіли, русявого майбороду, солодкого москалика — з калузькими цукерками в сухозлітках, з маківниками та медяниками, з мальованими тульськими пряниками. А там непогамовні дітлахи стрибали зграйкою за претовстим та прездоровим

ченцем у скуфійці, котрий чимчикував, уваги не звертаючи на ущипливе цвірінчання:

Ченчик, ченчик невеличкий,
На ченчику черевички
І шапочка-кінчаточка, —
Добрий вечір, дівчаточка!

А їх же там було чимало в той день, і отих дівчаточок, що пурхали з горющими очима від рундука до ятки, галасували, юртували, радились, але не купували нічого, крім витрішків, — і все це було голосне та дзвенюче, аж густий жіноцький та дівоцький лемент до млості хапав за серце Михайлика, аж вітер здіймав над базаром, аж куряву крутив, що в ній залюбки купалось оце збіговисько невгамовних і життєрадісних людей, що споконвіку шукали тут двох речей: хліба й розваг, бо саме ж базар у ті часи наділяв простий люд найголовнішим: поживою не тільки для шлунка, а й для ока та вуха, хлібом і видовиськами.

Хлібом — не всіх.

А видовиськами...

36

О, їх було там достобісового батька, дивовищ усяких, дешевших од хліба (хто мав кишеню порожню, той не платив), але таких же, либонь, насущних, як і хліб...

Десь угорі ходив між двома височеними стовпами по мотузу легкий линвохода.

В його руці вигравав проти сонця шовковий хінський (чи, як ми тепер сказали б, китайський) холодок, барвистий шовковий шатрик, що спомагав не впасти вниз. Масно вилискували пружисті м'язи линвоходи, мовби він був череп'яний, полив'яний, і кожен його рух, стрімкий та летючий, переймав Михайликові подих, і парубок заздрих доброму вмінню спритного чоловіка, заздрих, як хороше заздрити вміють лише юнаки — дорослим майстрам свого діла, бо ж невиситимо хочеться скуштувати всякого вміння, всякого ремесла, будь-якого мистецтва, щоб, на часинку бодай, побувати всім — і шевцем, і дяком, і козаком, і бандуристом, і пасічником, і лікарем, і сотником чи полковником, і навіть отим сивим сербином, що показував православним свого лемеху-ведмеда, муштруючи його, незграбного, і так і сяк.

Всього було доволі на базарі.

Двоє голодних спудеїв Київської академії виводили на жовтому папері кунштики, а за три-чотири гроші малювали парсуни дівчат і молодиць, і круг кожного маляра, в щирім подиві перед кебетою, нишкнув чималий гурт цікавих.

Свистіли там і тьохкали сліпі сопілкарі з мирославського цеху жебраків з цехмайстром своїм, Варфоломієм Кописткою, в началі. Співали лірники та бандуристи. Преревно плакали над ними молодиці, бо ж дівчатам того жіноцького діла — поплакати — ще й не кортіло.

Яка більше плакала молодичка, а яка й менше: на шаг, на гріш, на два, залежно від свого подаяння кобзареві, як того й вимагала звичайнісінька порядність: хто скільки заплатив, стільки й рюмса, бо скільки даєш, стільки й ридаєш.

Проразливим голосом співав лірник Лазаря, безногий каліка-нехода, трохи далі молодий сліпець-кобзар весело виспівував про прикrostі пекла, про муки Христові, про смерть молодого чумака, а трое-четверо чоловіків, на-підпитку вже, тинялись межі сліпцями й міркували, хто співає краще, хто грає ліпше, і Михайлик з матір'ю цікаво прислухались до глибокодумних висновків тогочасного народного, як ми тепер сказали б, журі.

— Отой нехода грає з притиском, — про молодого безногого лірника, зауважував перший.

І справді, цей грав із таким притиском, що й Михайликові кортіло — навчитись би ось так і собі.

— А цей басило — з виводом! Чуєш? Га? — наполягав другий.

І вже кортіло Михайликові: навчитись би й так, із виводом...

— Оцей литвин — без ножа серце крає... — обставав за білоруса, зайшлого здалеку, третій.

— Як собі хочете, куме, — сумно зітхав четвертий, товстопикий полупанок, — а жалібнішого над старого нашого мирославського кобзаря Пригару досі нема та й нема!

— Не такі вже тепер, як бувало колись, кобзарі. Ой, не такі!

— Та й усе тепер не таке...

— Ой, не таке!

— Хіба ж оце — базар?

— Та який же це, куме, базар!
— Хіба ж оце крам!
— Сміття!
— Та й хіба ж оце лемент базарний! Коли ми з тобою молоді були, ото був лемент! Ото був крик! Ото був спів!
— Війна, бач, куме... — почухав потилицю перший.
— Еге ж... усе війна та війна. А жити й нема коли!
І куми, всі четверо, зажурились притьмом, і вже мовчки слухали жалібні слова про муки Христові, а грізні — про недавню війну проти польського панства...
— Все війна та війна... — зітхнув і перший.
— Помагай Боже нашим! — перехрестився полупанок, четвертий.
— А которі ж — наші? — пильно поглянувши на нього, спитав другий.
— Которі подужають, — знизнув плечима той.
— А чи ти не сучий син часом?!
— Собака ти!
І троє дядьків хуленько покинули серед базару свого багатого кума.

37

А наш Михайлик з мамою чимчикували по риночку далі та глибше, і жарке дихання близької війни не так уже й пашіло над юрбою, бо ж почалась усобиця недавно, та й люди позвикали вже до воєн, та й не стріляли десь там однокрилівці так наполегливо — заради, либонь, завтрашніх зелених свят, коли не тільки працювати, а й воювати є великий гріх.

Отож не чулось тут ніякого повіу війни в ту хвилину, хоч і тинялись по базару козаки в скривавлених завоях, стомлені, закурені, обшарпані, охлялі.

Їм спочатку треба... хоч трохи розбагатіти, роззолотіти, штани полатати, хліба пожувати, годиноньку порозкошувати.

38

Розбагатіти б! Бодай на один день. На годину! Бодай на ту хвилину, коли він знову стане перед очі тої вередливої та гоноровитої панни, котра так непоштиво сприйняла сьогодні його чесне сватання.

Та хоч багатства й не було поки що, Михайлик уже дивився на щедроти базару жаденним оком покупця, бо таки чогось чекав уже й чекав од слів тої циганочки...

Спинався з матінкою й біля прогнозуватих татар, що, на землі схрестивши ноги попід своїми віслюками та верблюдами, зазивали до товарів східних: ординських, турецьких, єгипетських чи персіяньських.

Сивий бритоголовий татарин у червоній сорочці з кучими рукавами крутив шаблею, дихав на неї, і слід подиху легкою хмаркою танув на синьому лезі... Були в того татарина й двосічні мечі, і криві ятагани з візерунчастої дамаської криці, і двома горнами палахкотіли очі в молодого коваля.

Купити б ось таку, щоб стати з нею перед очі панні!

А ще краще: зуміти власною рукою скувати таке диво...

І сивий татарин, з обличчям вимашеним олією, мов циганське дитя на морозі, блиснув хижими зубами і, видно, зрозумівши невситиму душу хлопця, молодого майстра, дав подержати дамаську шабельку, стократ зварену, скручену й сковану з окремих тоненьких штабин різного гатунку сталі й заліза, дав поглянути зблизька на дрібні хитромудрі узорі на вилощеній кислотою зернястій, смугуватій, синюватій поверхні того кру́шу, чи, як ми тепер сказали б, металу.

Ще й сідла там були в татар, — ах, які сідла! — і мисюри, і крицеві панцири, і лебедині стріли, і срібні сагайдаки, і все те молодому майстрові кортіло взяти до рук, помацати, подихати на сталь, запустити в небо стрілу.

Проти сонця мінилися на татарському торзі й шовкові тканини, і все вбирало очі, виграваючи пишними барвами небес та квітів Сходу, і все хотілося Михайликові бодай помацати, і парубійко мимоволі спинався й витріщав ясні хлоп'ячі очі, бо ж нічого, крім витрішків, там купити не міг, але й світився, й сяяв, аж мимоволі люди звертали на нього увагу, як і на всіх закоханих, бо ж почуття польоту ще не облишало його, і він летів та й летів, далі та далі, на те полум'я, в котрім річ нехитра й згоріти.

І добра наша Явдоха, бачивши, як він сяє, і ще не все в тім розуміючи, взяла сина за руку й притримувала, щоб він так не поривався вперед, і глузливо-лагідно спитала:

— Чи ж не тут свого багатства чекатимеш?

— Ні, мамо... Мабуть, не тут!

— Ну, то ходім.

І вони почалапали далі, роззираючись навкруги, але ні розбагатіти, ні заробити шматок хліба їм того дня не щастило ніяк, бо ж усьому тому мирославському базарові не було до прийшлих бідаків ніякісінького діла.

На ньому теліпались пошарпані в останній бійці-чубійці штани та сорочка, а парубкові ж хотілось хоч у руках попом'яти оте мудре сукно всіх кольорів, що ним торгували пихаті німці: фландрським чи брюссельським — на черкеску, лондонським — на рясні шаровари, флорентійським — на червоний жупан, бо все це притьмом потрібне було Михайликові, аби вирядитись і стати хутчій перед очі Ярині Подолянці, яка так зневажливо сьогодні розмовляла з несміливим і обшарпаним голодранцем ковалиськом.

На всі дива, в чеканні призиченого циганкою гараздуння, наш молодик невтолимо поривав туди-сюди очища, охоту маючи скупити весь базар, щоб не тільки самому причепуритись, а й любу маму прибрати, як царицю, щоб і вирлоокій Мар'яні-циганочці купити й добрі коралі з дукачами, і кораблика з перлами, і оті зелені сап'янці.

Чому ж тільки Мар'яні?

А кому ж? Не тим же дівчатам і молодичкам, котрі сьогодні на базарі так одностайно стріляють на нього очима? Та й не Ярині ж, отій вередливій та колючкуватій дівці, оприскуватій, мов іскра, панні Подолянці, терпкій небозі архіерея?

Та чому б і не їй?

Посадовити б Яринку на оцім килимку...

...І наш простосердий Кохайлик спинявся купувати витрішки в незграйному колі голосистих вірменів, що торгували килимами: турецькими, персіяньськими, хінськими, індійськими, текінськими, кубанськими, ереванськими, дагестанськими...

— Бачив, голота жовторота, бачив оце все?

— Бачив, — одвітував синок.

— Надивився?

— Надивився, мамо.

— То, може ж, тут — твоє сьогоднішнє багатство? — знов питала, лагідно з сина кепкуючи, Явдоха, і так вони й шкандибали поволеньки, мати й син, поміж купцями й крамарями, і Кохайлик, забуваючи про тщесерце, знов

та й знов до всього придивлявся, бо вперше бачив таке скупчення витворів людських рук і аж таке буяння пристрастей — у гомінкому місті, і хоч усе те щедро виникало перед юнацьким зором, день аж надто повільно котився до далекого вечора, бо, звісно ж, як голод — то й день довгий! — і дивовиж усяких Михайлик мав задосить, а крихти хліба досі не було, і хлопець починав потроху сердитись на все довкола, вже й не ширяв і не шугав у тім своїм польоті, і вже йому й співати не хотілось.

Дратували його і несамовите заправляння цін, і навісний крамарський лемент, зойки, прокльони, викрики: чи то навално-шпаркі татарські, чи пихаті німецькі, чи з лукавим жартом, схожі на кумедні віршики райошника — московитські, а чи й приперчені солоним словечком, грубувато-дотепні заклики наських-таки, вже зіпсутих крамарським духом салогубів-крамарів, які в тому крику намагались наслідувати купців німецьких, єврейських та російських, разом узятих, — усе те будило в простодушного Михайлика огиду, бо щира козацька душа гаряче зневажала не торгівлю, а будь-яке гендлярство, хоч і було поміж козацтвом і своїх гендлярів та баришників чимало.

Тому от з більшою повагою наш молодий селяк і поглядав у тім базарі на ремісників, котрі, ще не навчившись заправляти ціну, по-людському спокійно збували витвори власних рук чи рук своїх челядників: і рушниці, і чоботи, і сукна, і шапки смушеві, і золоті сережечки, і порох, і ліки, і книги, і плужне залізо.

39

Торгувала власними череп'яними виробами наймичка і zarazом названа дочка цехмайстра Саливона Глека, — ота сама гончарівна Лукія, котра так сердито гукала батенькові з-за вікна в архіерейську господу, коли в них якась мара сьогодні в домі вкрала двері з полицчям Мамає, смутку її чубатого, її милого й коханого лебедика, бурлаки й лобуряки.

Та й не тільки в гончаря Саливона щось поцупило двері з такими ж парсунами, і від того все те видавалось Лукії ще більш загадковим та прикрим, і лихий настрій затьмарював високе прив'яле чоло пристаркуватої дівчини, бо таємниче зникнення Мамаєвих парсун вважала вона за підступний

чин ворожій руки — чи супроти цілого їхнього міста, чи супроти самого Козака, з яким у гончарівни протягом чи не двох уже десятків років тривали ті вельми сумні стосунки, що їх звичайно звать коханням.

Нещасливим було те кохання, і Лукія, сидючи над своїм гончарним багатством, роздумувала зараз про особисту гризоту, а зграя дітлахів, що свистіла круг неї в череп'яні свищики, вибираючи півника де пронизливішого, та й численні покупці з глядачами, здебільшого горласті й на власних чоловіків сердиті молодиці, вередуючи крихким крамом, тільки дратували її, бо ж дівка радна була б у хвилину журби зав'ятись на безлюдну леваду, щоб нікого не чути й не бачити.

Ятрила душу Лукії й близька розлука з другим братом Омельком, котрий мав цієї ж ночі рушити до Москви, як те ухвалила нині мирославська рада, і гончарівни хотілося хоч на прощання побалакати з ним, але парубка цілий день не було тут, бо як подався зранку до фортеці, так його досі тут не виділи, і за серце хапала тривога: чи не сталося з Омельком якого лиха в тім бою...

За думками Лукія нічого не чула й не бачила і так замислилась, в одну цятку втупившись, аж якийсь веселий парубчак, проходячи мимо, гукнув:

— Залатай-но горщик, дівко!

— А ти його спочатку виверни, — спокійно відповіла Лукія, — з лиця хто ж латає!

Вив'язавши з вузлика горнятко з кашею, кавалок сала й кусень хліба, Лукія збиралась полуднувати, але й про їжу забула, бо знов думала й думала про свого Мамаю, що про нього чи не від самісінького Різдва нема ні чутки, ні гадки, і вболівала за ним, і сердилась, і нишком розмовляла з коханим... А тим часом у неї щось питав круглий, як гарбуз, статечний дядечко, що тримав за повід лисуватого бичка, бузівка, купленого, видно, на заріз, вирядившись для такої спеки в добру смушеву шапку, в товстенний кобеняк з відлогою, в шкапові чоботи з новими пришвами.

— А чи макітри в тебе міцні, дівко? — питав він і недовірко нюшив лисячим носом, що здавався чужим на товстому обличчі, яке надто вже нагадувало пана Пампушку, хоч цей дядечко й не був панові обозному не тільки родичем, а й сусідом. — То чи ж міцні?

— Як горіхи, — гречно, як і завжди, відповіла Лукія.

Але ж хвалити краму не стала, і здалося дядечкові підозрілим, еж він тримався стародавнього уподобання: хоч поганий крам, аби хвалений.

— Та це ж, бачу, горщики, — поподумавши й попостукавши по них пужалном, нарешті сказав він.

— Горщики, — чемно потвердила Лукія.

— А мені ж треба, либонь, доброї макітри.

— Ось і макітри, — кивнула гончарівна до гори макітер, умілою батьковою рукою складених кількома поверхами ще вчора звечора.

— Мені — якнайбільшу.

— Аж ось і найбільші, — обернулась Лукія до прездорових озій, годящих хіба тільки на панську великодню опару, таких просторих, що в кожній сховатись міг би навіть добрий козак.

— А ще більших немає?

— Немає, дядечку.

— А де ж кращі? — недовірливо спитав той.

— Однакові, — байдуже відрікла Лукія.

— Де ж луччі? — вперто допоминався дядечко. — Верхні чи спідні?

— Однаковісінькі.

— То чому ж ти нижчі сховала наспід?

— Десь тра ж було поставити.

— То витягни мені знизу.

— Чому ж то знизу?

— А тому... якщо вони аж таку вагу витримали, то, виходить: міцні! А коли міцні...

— Беріть зверху.

— Ні, таки знизу, дочко, — не випускаючи поводів з прив'язаним бузівком, наполягав покупець.

І Лукія, зсаджуючи додолу важенні череп'яні озіяки, мусила-таки видобувати найміцнішу макітру зісподу.

. — Чи добра ж? — з наростаючою недовірою допитувався покупець, бо Лукія свого краму все-таки не хвалила.

— Яка вже є, дядечку, — байдужісінько відмовила дівка.

Взявши макітру, здобуту мало не з дна базарного моря, дядечко знову збився на слово, чимось нагадуючи самого пана Пампушку-Купу-Стародупського:

— Як добре ляснути по ній пужалном, чи репне?

— Задзвенить, як дзвін.

— А якщо кулаком?

— Кулак заболить.

— А коли гепнути ломакою?

— По макітрі — ломакою?

Аж дядько замулявся:

— Жінка, бач, у мене в Києві така прудка, що не розбира: що вхопить під гарячу руч, тим і шпорта, тим і гепа. По макітрі то й по макітрі. По голові то й по голові.

— Строга, — підкидаючи в руці щербате горнятко, недобре посміхнулась Лукія.

— Зате весело: жінка в мене пожбурить глечиком. Влучить — радіє. Не влучить — радію я... — і, помовчавши, знову спитав: — То що ж, коли — ломакою, чи репне? Макітра оця? Репне вона чи не репне?

— Репне, дядечку, — сумно призналась Лукія.

— Це ж кепсько, серце моє.

— Кепсько, дядечку.

— А таких, щоб не репались, немає в тебе?

— Нема.

— Мені ж треба, — почухав потилицю дядько.

— Шукайте-но ще, — з лихими очима, недвозначно граючись тим самим горнятком, порадила гончарівна.

— Чи знайду ж?

— Аж-аж кортить мені, — розсердилась нарешті Лукія, — спробувати: чи репне оце горнятко, коли я його жбурну комусь в голову? — І додала: — Дома ви, дядечку, як самі кажете, тюхтій тюхтієм... але чого ж це ви ось тут — такі настирливі?

— Бо з духовного звання, — відповів дядечко так, немовби це був звичний жарт, що його він повторював уже не раз. — З духовного я звання.

— Як то? — здивувалась Лукія.

— У попа гречку торік молотив! — відмовив дядечко з такою невимушеністю й без тіні посмішки, як те вміють хіба що мартопляси й лицедії, котрі звикли смішити людей навіть тоді, коли їм самим бува не вельми й весело, і тільки цим він і різнився від пана Пампушки, якому Бог не дав і крихти гумору. — І чого це ти така сердита? — і ворухнув рідким щетинкуватим вусом. — Через те ти й тонка, що сердита така?

Та Лукія так люто блимнула на нього, що він, з лисим бичком на повіді, поспішив геть, поки теє горнятко не хряпнуло йому об голову, але вернувся й лагідно попросив:

— Продай макітру, яка є.

Лукія мовчала.

— Ти чуєш?

Лукія одвернулася.

— Гей, серденько моє!

Аж Лукія визвірилась:

— Хіба ж я для того ліпила цей посуд, щоб ви по нім — ломакою? Гріх, дядьку! Ідїть, ідїть...

І дядько, не витерши й холодного поту під смушевою шапкою, тягнуци за повід свого бичка, поспішив до сусідніх гончарів, бо ж таки мусив купити добру макітру.

Михайлик на все те дивився без тїні посмішки.

А Явдоха вслїд тому дядькові весело зареготала, як те славно вмїють робити наші українські матерї.

41

Гончарївна знов тяжко замислилась, забувши й про своє полуднування, і про покупців, і про Явдоху, що спинилася з сином біля її черепків.

Лукія, правда, спритно робила своє діло.

Відповідала покупцям і гаволовам, по-божому правила ціну, спокійно вкидала в хрипкий глечик одержані гроші, бо ж люди прості торгувались тоді лише з зайдами чужинцями, що загилювали ціни бозна-які, сюди прибувши саме для того, щоб дурити тутешніх простачиськів, а в ремісників славного міста Мирослава ще й не смерділо тоді гидким крамарським духом, і ціни були без заправи.

Побіля гончарського торгу юрмилось немало цікавих, еж таки всі мали там на що полупати очима: цяцьковане череп'я вигравало всіма блисками та барвами сього й того світу, опуклими візерунками прикрашене, мудрованими квітами помальоване, а то й хрещиками, а то й постатями людей, звірів чи птахів, і все це малювали заскорузлі, довгопалі руки сердитої дівчини Лукії.

І вони ж таки, ті неласкаві, натруджені руки гончарївни, по кільканадцять разів намалювали й коханого її, всіма гончарями, малярами й художниками мальованого Козака

Мамая, — на тарелях і глеках, навіть на кахлях, які так добре випалював Саливон Глек, уславившись ними й по інших містах і країнах, поспіль з кахлями межигірськими, володазькими, чернігівськими, вишеславськими чи роменськими.

Крім Козака Мамая — з конем та Песиком, з бандурою в руках, — було на мирославських кахлях і всяке інше Лукіїне малювання.

То якийсь молодий козаченко з паничем польським шаблями рубаються.

То гетьман Богдан — на коні, з булавою.

То мальовані тонко жінки: котра з квіткою, котра з кішкою, а котра, наче відьма, з помелом.

А то й вовк, що хапає людину за ногу. Рибак зі своєю снастю. На коні татарин.

Були на Лукіїних кахлях і чудернацькі звірі, птиці й риби: чи то віл з хвостом риб'ячим, чи сом вусатий, що ковтає людину, чи песиголовці, а чи то крилатий кінь летить у синіх хмарах, а то й прекумедна подоба самого пана Купи, а під ним напис: «Велике цабе».

Малювала на тих кахлях, глечатках і баклагах Лукія, що бачила, що знала, про що мріяла, — що заманулося, те й малювала.

Дожидала з Москви свого названого брата, Миколу Глека, молодого гончаренка, посланого з листом до царя, і вже намалювала побачення брата з сестрою після розлуки та й підписала на кахлині: «Братуку мій, давно вже ми з тобою не бачились!» — і зовсім їй сумно стало, коли поглянула зараз на тую кахлину: доведеться нині проважати до Москви й середульшого, Омелька, котрого вона любила з трьох братів найдужче...

Усе це малювала дівчина, коли їй було сумно, а їй сумно бувало здебільшого. А коли зрідка заходила хвиля весела чи сердита, вона ліпила з глини й зазирно розмальовувала, перед тим як випалити в горені, кумедні та химерні постаті: і пихатого німця, і блазнюка з вистави, і п'яного дячка, і свого батенька, коли той сердиться, і знов — того ж таки Мамая, коли кохана гнівалась і заочі починала кепкувати з його куценької статури, та й ліпила з глини свого Козака ще куцішим та круглішим, з коротшими ногами, з більшим черевцем.

На всі ті череп'яні цяцьки й витріщався Михайлик, і Явдоха вже не тягла його так наполегливо далі, бо йти ж їм у цьому городі не було куди, і вони ще довгенько простовбичили б над горшками, коли б Лукія, ще сердита на вередливого дядечка, не помітила, що якась паніматка, перекидаючись глузливим словом із витрішкуватим синком своїм, занадто довго стирчить перед очима.

— Чого сопеш? — сердито спитала гончарівна в парубка, який на всі мамині кпини з того дядька, що купував макітру, не посміхнувся навіть краєм ока. — Чого сопеш? Купуй щось. Хоч би й оцю ось мисочку...

— Порожня миска не вабить писка, — відповів хлопча. І рвонувся далі: — Ходімо, ненью! — І рушив. Але так незграбно, від збентеження, що зачепив ногою якусь полив'яну гладішку й ненароком її настоптав.

Матінка ахнула.

Хлопець спинився.

Наче знову впав у рівчак.

Наче знову розбив собі носа.

Збентежений Михайлик мацав по кишнях, хоч там давно вже не було ні шеляга: платити за розбитий горщик, звісна річ, було нічим.

Гончарівна ж ніби й не помітила того розтоптаного гладунця.

Аж Явдоха образилась:

— Чи ти не бачиш: мій хлопець тобі шкоди наробив!

— Не бачу, — посміхнулась Лукія.

— Чому ж не бачиш?! — І з гідністю сказала: — Ми заплатимо.

— Сьогодні ж! — переконано докинув Михайлик.

— Сьогодні? — здивовано прохопилось у матінки.

— Сьогодні, — повторив Михайлик. — Чи ж ви забули, мамо, про циганку?

— Дитина! — кивнула мати до Лукії, не дуже й молодшої за неї саму, бо ж гончарівна давно вже ходила в старих дівках.

— Ходімо, ненью, — знову рвонувся синок.

— Черепки від шкоди позбирав би, — не без докору звеліла синові Явдоха.

І наш Кохайлик, червоніючи, мусив збирати череп'я з ненароком розтоптаного глека і, не знаючи, куди все подіти, ховав собі в пусту кишеню.

А Лукія обережно запросила матінку:

— Сідайте-но, тітко, сюди під воза, в холодок.

І паніматка, смертельно стомлена, таки присіла біля дівчини.

— Пополуднуймо разом, — ще обережніше запрошувала гончарівна.

Проте Михайлик ще впертіше тяг зморену матінку далі:

— Нумо ж!

— Куди це ви так поспішаєте? — запитала Лукія.

— Нема куди нам поспішати, — зітхнула Явдоха.

— Без притулку тиняєтесь? — просто спитала гончарівна.

— Без прихилища, — кивнула неня. — Війна ж, бач...

І матінка, сівши під возом у холодку, задумалась.

Над долею своєю.

Над долею рідного краю.

І такий же сум, терпкий і тихий, оповив їй чоло, що, на матір глянувши, хто простіший — зітхнув би: «Не жур мене, моя мамо», а хто одукованіший, бурсак який-небудь, згадав би щось таке із Святого Письма, з євангеліста Марка: «тяжко сумна душа моя», а Лукія, щоб так не журилась наша паніматка, намагалась розговорити її та втішити.

— Роботи шукаєте? — допитувалась стара дівиця.

Роботи.

— Ти коваль? — звідалась вона в Михайлика.

— Звідки ти знаєш? — зачудовано спитав той.

— Руки твої бачу.

— А-а... Але чого це ти до мене причепилась?

— Чи я ж тебе не вчила чемності?! — охнула паніматка.

— Он там, у вишгороді, — повела рукою гончарівна, — над містом, бачиш, на горі — чорні руїни монастиря? Бачиш?

— Бачу, — сердито кивнув Михайлик.

— Отією вулицею як підете, прямісінько в монастир...

— Навіщо він мені? — здивувався Михайлик.

— Там, попід мурами, кузня.

— Та й що?

— Прийшлий москаль ковалює. Ковальсьькому цехові платить чималий чинш, чи як там тая плата зветься. Ковалеве ймення — Іванище... Сходіть-но!

— Чого? — спитав Михайлик.

— Попросись на роботу. Скажи, що Лукія до нього спровадила. З моїм батеньком вони в побратимстві. Еге ж!

— Спасибі, сердита дівчино, — подякувала Явдоха, підводячись. — Вклонись-но, синку!

Михайлик, як годилося, вклонився.

— Ходім, — і неня знову взяла сина за руку, і вони рушили.

— Куди притьмом? — спитала гончарівна.

— Як то куди? — здивувався Михайлик.

— Роботи питати, — додала й матінка.

— Пополуднуймо ж! — нагадала дівчина, про що можна було й не нагадувати, так їм хотілось їсти.

Але Явдоха сказала:

— Ми ж оце тільки поснідали, — і, вклонившись Лукії, спитала: — А де ж тебе шукати, дочко? — і, ніяковіючи, зашарілась, як дівчинка: — Заборгували ж ми тобі за розтоптаний глечик. А куди принести?

— Коло церкви питаєте: де живе гончар Саливон Глек?

— Дочка?

— Наймичка не наймичка, дочка не дочка, а він краший мені за рідного батька! — і запросила: — Приходьте-но, ненько, ночувати сьогодні, якщо в тій кузні вам не пощастить.

— Храни Бог тебе, серденько, — поблагословила Явдоха і потягла синопка далі, бо тепер уже мали вони куди спішити, треба ж було мерщій знайти будь-який заробіток, бо ж над їхнім сумлінням висів тепер який не який, а борг. — Бувай здорова, доню!

Але дівчина вже не чула того, бо перед нею знову став, десь покинувши свого лисого бузівка, той самий опецькуватий дядечко, схожий на пана Пампушку, і знову почав розглядати макотерті.

Розлючена його поверненням, Лукія знову була схопилась за якесь горнятко, щоб жбурнути в нахабу, хоч уже й роздивилася, що це — не гречкосій, хоч не був він

і паном, — вона вже й замірилась тим горнятком, коли дядько хутенько вклонився дівчині й спитав:

— Скільки правиш за макітерку? Ось гроші! — і виклав на цяцькований таріль два подвійні динари.

Лукія повернула решти один шаг і навіть не глянула на покупця, поки той, вибравши макітру, самотужки всаджував її в прездоровий лантух і, ледве піднявши, попер пріч, але спинився, бо зустрів якогось височеного й вельми вусатого (навіть поміж вусанями тих часів) молодика видатної вроди.

— А що? — спитав той.

— Макітру, — ледве буркнув товстий дядечко.

— А де?

— Ось тут, — кивнув той на Лукію та й рушив далі, бо тримати череп'яну озіяку, видно, було нелегко. — Піду... — буркнув товстун, відходячи.

— З Богом!

— Скоро й початок кумедії.

— А скоро.

І вони розійшлись.

Той, з макітрою, посунув далі.

А молодик спинився біля Лукії.

— Сестро, — покликав він.

— Це ти? — зраділа дівчина.

І на всі боки озирнулась.

— Тато не веліли з тобою й розмовляти, — сказала вона хутко і тихо.

— Аж так? — І, прикро вражений, молодик уже ступив, щоб одійти.

— Тимоше?! — скинулась за ним Лукія. — Постривай, Тимоше! Підожди-но.

— Та батько ж не велів! — буркнув Тиміш, але спинився.

Ось так вони й стояли мовчки, названі брат і сестра.

Вона дивилась крізь сльози.

А він посмикував свої вуса, що вирости до пояса, і сердився на себе, що знову прийшов, хоч не прийти й не міг, бо щиро любив оцю сердиту сестру, бо вона ж його вигляділа по смерті матері, та й тепер він добре бачив, же Лукія вболіває за ним — навіть батьковій волі всупереч, важачись навіть розгнівати старого аж-аж... Він же, він, оцей синок, Тиміш, наймолодший, осоромив гончаря Саливона

Юренка-Глека на цілий світ, бо посилав же старий і цього сина, як і двох старших, учитися до Київської академії, а він таке встругнув, що й не дай бог нікому: приїхав до Мирослава на вакації разом із мартоплясами, став мандрівним лицедієм, блазнював на базарі перед усією громадою...

— Батько знову згадував мене сьогодні? — спитав Тиміш у дівчини. — Що ж він казав?

— Не питай...

— Я мушу знати, сестро.

— Казали тато... воювати, мовляв, не хоче, ледащо.

Війна ж, а він, бач...

— По три вистави кожен день.

— Батенько ж кажуть: пусте! Або воюй, або працуй, або вертайся в Київ, до науки.

— Я й вернусь, сестрице.

— Коли ж?

— Ось-ось... за день, за два.

— Це добре: батенько ж казали, що привселюдної ганьби такої довго не переживуть. А тут іще й Омелько...

— Що з ним?

— Рушає цієї ночі... за Миколою вслід. До Москви!

— Скажи, що я прийду вночі до нього... попрощатись.

— Скажу, Тимоше.

— Прощай! Пора... починати виставу.

— Гріх тобі, братику. Всі ж воюють, а ти...

— Який же я воїн! — сумно посміхнувся Тиміш. — Все, що з мене може вийти: піп чи мартопляс.

— Та був же ти сміливим хлопцем.

— Був... — зітхнув Тиміш Юренко. — Воно, правду сказати, й тепер... сміливості не позичаю. Але моя сміливість більше скидається на відвагу цилюрника, того, що бриє божевільних...

Лукія, звісна річ, його не зрозуміла.

Брат, кивнувши їй, мерщій подався до роботи, бо вже й справді була пора починати чергову виставу, що поглянути на неї десь там уже сходився чи не весь мирославський базар.

Лукія сумно дивилася вслід, бо ж, брата жаліючи, певна-певнісінька була, що в тому ділі правда твердо стоїть по батьковім боці.

Михайлик з мамою, не спиняючись, поспішали далі, і вже, можливо, поминули б увесь базар, коли б перед ними не виникла знову циганочка Мар'яна.

— То куди ж це ви так летите? — лукаво блимнувши, поспитала вона.

— Куди треба! — буркнула Явдоха, тягнучи парубка далі, бо ж їх десь, може, дожидала в москалевій кузні якась робота, та й не хотілось нені, щоб її син балакав із цією молоденькою відьмочкою.

Але циганка схопила його за рукав.

— Чого такий важний? — спитала вона, так само пускаючи бісики. — Хіба ти вже розбагатів?

— Розбагатів, — кумедно розвівши руками, відповів Михайлик, бо, хоч він і був упертий несміюн, почуття здорового гумору його часом не облишало. — Краще бідна кишеня, як голова.

— А що це в твоїй кишені бряжчить?

— Черепки.

— А не золото? — глузливо сяйнула очима циганочка, і щось таки й справді відьомське було в її тоненькім сопілчанім голосі, аж Михайликові скортіло помацати, що ж там у нього в кишені: черепки з розтоптаного горняти, а чи й справді...

Аж тут Явдоха смикнула сина за руку, і циганочка лишилась десь позаду, в гомінливій юрбі.

Мати й син пробивали дорогу в густому стовпищі, далі та далі, на той бік майдану, куди хлопцеві вже притьмом хотілося перелетіти, до тої гори, де височіли на вишгороді руїни домініканського монастиря, що біля них десь притулилась і жадана кузня москаля Іванища, про котрого їм казала гончарівна, де, можливо, чекала на них яка-небудь робота.

Робота!

І хліб, можливо.

І притулок?

— Ходімо ж, рідна моя ненько, пташечко моя щебетлива, — квапився до діла Михайлик. — Руки сверблять.

— Скучив за молотом?

— Попрацювати хочеться, — потвердив хлопець, розминаючи кості, бо тягло до звичної роботи, але й у цьому

знайомому почутті було щось нове й тривожне, чого він осягнути не вмів, і дуже здивувався б, якби хто сказав, же й тут причиною — та ж сама панна, Подоляночка, бо ж він іще й не розумів, що гола хіть, яка охопила його, поки носив на руках Параску-Роксолану, що хіть людину може тільки знесилити й розбити, а кохання, високе, величезною брилою на нього звалене долею сьогодні, будить жагу до роботи, до дії, до подвигу навіть. — Попрацювати хочеться, — повторив хлопець, — викувати щось таке, чого я досі й не вмів... — І хлопець аж занів од сили, що розпирала його... — Ой мамо, мамо... зробимо ж... ну... щось таке зробимо... щось таке навіть, чого не можемо зробити. Не можемо, не можемо, а зробимо!

— Про що це ти? — не зрозумівши, з тривожним материнським побоюванням спитала Явдоха.

Михайлик не відповів.

Якби він оце зараз подався б на край Долини, в бій, голірuch, либонь, сокрушив би на гамуз не одну сотню жовтожупанників і найманих угрів чи німців, ногайців чи ляхів.

Якби заходився ліс рубати, не лишилось би, мабуть, ні деревинки, ні кущика в усій околиці.

Якби взявся криницю копати, пробив би землю, гляди, чи не до самого пекла.

Якби взявся гаряче залізо кувати чи кохану свою цілувати... ні, ні... страшно й подумати, чим те все могло б скінчитись!

Коротше кажучи, він здатен був на все, на що бувають здатні закохані молодики, коли їм хочеться співати, перевернути світ, зробити неможливе, море запалити, літати хочеться, на цілий світ кричати про своє сподіване чи несподіване кохання.

Та наш Михайлик зараз ні про що таке й не думав: його просто тягло до звичної ковальської роботи.

Квапилась до неї й матінка.

— Мерщій, мерщій! — І вона тягла далі та далі, на той бік бурхливого базарного моря, тягла свого Михайлика. — Ходім лишень, ходім! — Хоч було це не так і просто — провести його одним духом через увесь базар.

То хлопець знову був затримався біля якогось київського чи полтавського штукаря в німецькій одежі: граючи

на скрипочку, грубо й без хисту блазнюючи, той марно спитувався смішити юрбу.

— Ходім, — торкнула Михайлика мама.

— Ходімо, — і хлопець покірно поклигав за мамою далі, але незабаром спинився знов, бо потяг до праці зіткнувся з природною цікавістю до всього нового й незнамого, котра в душі будь-якого молодика завше буває сильніша над усе.

Та як же можна було пройти, не спинившись, мимо порозоставлених на широченних ряднах виробів волинських та чернігівських гут, доброго скла, котре вражало око насиченістю барв, досконалістю ліній, дотепністю вигадки.

Були ж бо там не тільки чари й сулії, кухлі та кубки, а й знаменитий киево-печерської гути посуд, видуваний у вигляді всіляких птахів, тварин і рослин, з дотепними написами, що заохочували пропийак до пильного дудління, навіть з картинами, з тими ж таки Мамаями, з різного відтінку смальтами, з глибоким ритуванням та з опуклими візерунками.

Все це виграло й бриніло проти сонця всіма прозорими блисками, сліпило очі, але одвести їх було годі, і матінка вже боялась, щоб вайлуватий Михайлик і на цей раз чого не розбив.

За кілька кроків Кохайлик знову витріщився на новий квітник, на українські килими, на пухкі й кошлаті коци, привезені килимарями й коцарями з Полтавщини, з Чернігівщини чи з Волині.

Лежав там і килим кшталту полтавського, де красувався на круглому полі Михайликів новий знайомий — Козак Мамай з бандурою, з квітами круг його парсуни по килимових берегах.

Сиділи на мирославському базарі й гуцули та бойки з коцами та килимами, але вже без квітів і без поля серединного, а з вугластими візерунками, що від них наш Михайлик не мав сили одвести очей.

Вражали око на базарі й гуцульські сорочки, вишивані двома барвами — землі чорної й землі, вогнем обпаленої, і подільські — вирізувані та біломережані, і полтавські — набирувані, з хмеликами, з чорнобривцями та з усякою іншою всячиною — в барвах лагідних і не крикучих, — і до того всього придивлявся Михайлик, оком прикидаю-

чи — яка сорочка на нім більше сподобалась би тій зарозумілій панні Кармелі-Ярині, і найбільше вабили його біломережані, а не вишивки по шовку сріблом і золотом з усякими панськими витребеньками... Поглядав хлопчина й на рушники, наче вгадуючи, якими ж пов'яже Ярина його старостів: чи ось такими, хрещиком вишиваними, буко-винськими, чи тканими, червоно-білими кралевецькими, чи полтавськими, мережаними й квітчастими?

І, в своїй простоті рушник вибираючи, що на ньому до вінця стати хотілось би («Та ми з тобою на рушничку стояли, та ми з тобою присягу мали»), Михайлик все-таки йшов за мамою по базару, на той бік його, майже ніде не спиняючись.

Спинився він тільки біля діда Копистки, цехмайстра жебраків, спинився-таки, бо ж мимо пройти снаги не було: старий Варфоломій Копистка торгував веретенами й сопілками.

А сопілки ті...

45

Ого, ті сопілки славились не в самій лише Калиновій Долині, тож і стояв біля Копистки цікавих величенький гурт.

Він грав там на своїх сопілках, Варфоломій, а що було ранувато і старий ще не встиг надудлитись горілочки, то й грав у такому нестримному захваті, наче співала це душа народу, потім кидав сопілку на купу таких самих і, поки був тверезий, цей неминайкорчма, балакав з охочими слухачами.

— Скрипку, либонь, чорти вигадали, — казав старий, — а в сопілочку сам святий Петро грав... — І Варфоломій розповідав про дудариків, про сопілки, про різні голоси: які з вільхи прив'яленої, а які з клена, ще інші — з бузини чи з калини, і в кожної свій голос. — Аж ось, послухайте! — І знову на тій чи на тій загравав, щоб знали люди, чим різниться тутешня сопілка від карпатської скосівки, що про неї співається в пісні: «Гей, на високій полонині вітрець повіває! Гей, там сидить вівчар молоденький, на сопілці грає...» І він пригравав мелодію гуцульської пісні, і люди слухали, чекаючи далі — чи розмов, чи переливів

щораз нової сопілки, і з досадою повітріщались на пана Купу-Стародупського, котрий, по базару тиняючись і в усе, що там бачив, втручаючись, преповажно, чи як ми тепер сказали б, авторитетно, мовив:

— Кому вони тепер потрібні, твої сопілки!

— Е-е, ні, пане Купо! Сопілка — річ потрібна. Навіть і в час війни! — І цехмайстер жебраків, особа в місті не остання, одвернувся до слухачів, які шанували його слово, та й знову заговорив: — Коли я ріжу кленові патички для сопілок весняними ночами, як защебече соловейко, то й пісні ллються з них веселі, солов'їні. А ті, що беру вдень, ті голосніші, басовитіші, як полуденний крик орла. А для сумних пісень вирізую паліччя восени — з калини...

— Сумних тепер не тра! — проголосив обозний.

— А веселих? — спитав хтось із юрби.

— Веселих тим паче.

— А яких же вам треба?

— Ніяких.

— Ого! — єхидкувато здивувався дід Копистка. — Таж людям рота не заткнеш.

— Свій рот побережи-но!

— Він у мене прездоровий, як у сома, — посміхнувся Копистка і, глузливо на пана Пампушку поглядаючи, вшкварив на кленовій сопілці такого веселого комара, а потім і козачка, і полтавочку, і циганочку, і буряка, і метелицю, і єврейського тріндика, і польського краков'яка та молдаваночку, і шість пальців дударика так хутко та ловко бігали по соплах, що хто в танець пустився, а хто за сусідку тримався, щоб не закрутитися й собі, а потім кинулись один перед одним сопілки в діда Копистки купувати, кому яка подобалась, крім хіба тої, що завжди лишалася в його руках (сопілочка з калиночки, ясенове денце), його улюбленої, з якою він не розлучався років, либонь, тридцять, граючи на ній журливе, сумовите й божественне.

І ледве паніматка спромоглась відтягти звідтіль синка свого цікавого, вони вступили в царство їстівного, голоднісінькі, і, хоч уже вставала над містом, як казав на раді пан обозний, загроза голоду, — на базарі в той день іще всього було доволі...

Так принаймні здавалось Михайликові та його матінці. Тільки здавалось!

Бо замало було вже в городі солі — й дрібної чорноморської, і кам'яної закарпатської, і величківської, яку привозили з Польщі.

Хоч і мліли ще серед базару волики й телиці, вівці, свині, але й м'ясива в городі ось-ось могло не стати.

Чимало й збіжжя продавалось на базарі в ту суботу. Стояли вулиці возів — із сіном, з прядивом, з вівсом, із хмелем. І лантухи з борошном, і мішки з крупами, і камені жовтого цукру, і дупляники меду, і всього було багато, навряд чи хто й подумав би, що припасу задля такого великого міста замало-таки, і здавалося людям, що на мирославським базарі є все, чого душі заманеться, аби гроші...

В Михайлика з мамою, крім забутого в кишені череп'я розбитої гладишки, нічого не було, тож вони й проскочили чимдуж мимо яток, щоб не бачити й не нюхати, бо парували ж там і всякі борщі — гетьманський з поребриною, і чернігівський — з лісовими кислицями, і київський, зварений на сирівці, з куркою та з бараниною, і пісний архієрейський (на курячій ющі!) з карасями смаженими, з грибами, з оливками, з цибулею, з перцем, і якась дебе-ла годувальниця, спокушаючи Михайлика, що поспішав пробігти далі, покрикувала:

— Кипи, кипи, борщику, в полив'янім горщику, од борщу все набряка в молодого козака!

Михайлик чимдуж квапився на той берег базарного моря, але пахощі й чарівні видіння переслідували його далі та далі, бо ж там парували й шкварчали січеники та крученики, і душенина шляхетська, і галушки з телячої печінки, і смажена тараня з медом, і ковбаси з риби, і на панські витребеньки — минькова печінка, і, звичайно ж, вареники з товчениками, і соломаха, і пряжуха, і ляпуни, і макорженики, і мегелики з сирівцем, і сластьони, і медяники, і вергуни, і марципани, і ще чимало всячини, якої ніколи не куштував не тільки наш Михайлик, а навіть і ми з вами, мій терпеливий читачу.

Все це так димувало й пахтіло, аж пробігаючи через обжерний торг, Михайлик навіть зблід, так схотілося їсти, і Явдоха швидше та швидше тягла синка на край майдану, далі від гемонських спокус, і їй здавалося, що вкрай згоднілий Михайлик ось-ось знепритомніє.

Вони б уже щасливо й поминули те бурхливе базарне море, коли б наш коваль знову не спинився край базару, біля того ж таки фарбованого помосту, що на ньому зранку стояли шибениці: двох шибениць там уже, як ми знаємо, не було, а від третьої лишився самий лише стовп, та й відбувалось тепер на тому кону щось незвичайне, чого Михайлик досі ніколи не бачив, і вже ніяка сила, навіть рідна матінка, не могла його протурити звідти геть.

Голісінський катюга вже кудись подівся, а на тім помості хазяйнували мандрівні лицедії.

46

На кону шаленів якийсь парубок, такий рухливий, же здавалося, що їх там принаймні п'ять.

Рухляр був худий, як козиняча смерть, жилавий і кудлатий, але безвусий. Він сипав словами, як вітряк торохтів, закликаючи на виставу, що мала незабаром розпочатись.

Підкидаючи дрібні речі, жонглюючи ними, дотепний і пашекуватий, він перекидався й жартами чи не з усім базаром, тим часом оголошуючи глядачам, що, бач, мандрівні лицедії, спудеї Київської академії, покажуть сьогодні в городі Мирославі нову кумедію про наймита Климка та про пана Стецька і що вистава почнеться ось-ось.

— Як воно там наш Климко? Чи живий? — озвався хтось у натовпі, питаючи про відомого всім городянам героя вистави.

— Живий та веселий, — одмовив любезний рухляр.

— Але сьогодні ж йому судилось, нарешті, вмерти? — з гурту спитав інший голос.

— Судилось! — І він знову заторохтів про початок вистави, правлячи за живу, як ми тепер сказали б, афішу й усіх дивуючи спритністю своїх сухих та жилавих рук.

В руках у нього миготіло кілька брилів, і трудно було навіть збагнути — скільки їх: п'ять? шість? вісім? — бо літали вони далеко над ним, потім слухняно повертались до рук, і їх мовби ставало більше та більше. Перегодом то вже були не брилі, а зелені кварта з горілкою, потім горючі смолоскипи, і ввесь час його язик ворочався, мов литовський ціп, раз по снопу, а раз — по току, раз — про виставу, а раз — просто так:

— Ану, дівко, лови! — Кудлатий жонглер (звали його Іван Покиван) жбурнув глядачам кілька барвистих опук, які так дивно пружилися в руках, відскакували, полишаючи в руці незвичне відчуття, бо ж гумова опука була ще, — та й не тільки тут, а й по цілому світі, — річчю дивоглядною й чудною.

Юрба опуки ті підхоплювала, кидала йому знов, і рухляр устигав усі зловити чи відбити, мовби мав шестеро бистрих рук, і м'ячі літали над ним, і глядачі, втягнені в гру опуками та словами, веселились, як дітлахи.

— Може, Климко не вмре й сьогодні? — знову питали з гурту, з'ясовуючи зміст нової вистави. — Шкода ж хлопця! Га?

— Замість нього — хто ж буде в кумедії?

— Одна сорока з плота, десять — на пліт! — відмовляв Іван Покиван, граючи бистрими очима, ловлячи й відбиваючи опуки, що за ними стежив, забувши й про голод, зачудований коваль Михайлик. — А куди орли літають, туди сорок не пускають.

— Отож ти й вертишся, як сорока на тину! — кричали вибагливі глядачі. — Ти скажи про Климка: умре сьогодні чи не вмре?

Кудлатий знову кидав м'яча за м'ячем, і ловив, і жбурляв, і з кожним м'ячем летіли в юрбу мирославців нові дотепи.

— Ходімо, — знов поривала неня Михайлика за драний рукав.

В цю мить кудлатий, помітивши між глядачами, що якісь там двоє збираються собі йти, немовби виконувавши в ту хвилину потаємну волю циганочки Мар'яни, вдав раптом, буцім кидає опуку Явдосі.

— Ловіть, матінко!

Коли ж Явдоха подалась уперед, щоб схопити, він лишив м'яча при собі, а до паніматки мовив:

— Ще не спіймали, а вже пориваєтесь скубти!?

Аж Явдоха спокійнісінько відповіла:

— Дай мені боже такого кудлатого, як ось ти, щоб було що поскубти!

І всі довкола, крім коваля Михайлика, що був несміюн, зареготали:

— Спіймав облизня?

Тільки Михайлик навіть не посміхнувся.

— Спіймав-таки! — весело погодився Іван Покиван і вже гукав до якихось дядьків на возах: — Ген, ви там, роменські! Ловіть!

— А ми — не роменські, ми — з Чигирина, — відмовив з воза нетутешній ткач.

— Чигиринці?

— Атож!

— А ми — з Таращі! — гукнув іще хтось.

— Таращанці? От і славно, — граючись опуками й словами, відмовив штукар, бо мав язика не в кишені. — Всім відомо: чигиринці спекли чорта в ринді! А таращанці...

— З'їли вранці! — підказав йому хтось.

— І смачно? — спитав інший.

— Захотіли від чорта солодкого м'яса? — посміхнувся лицедій. — Правда ж, панове таращанці?

І знову буйний регіт прокотився по базару.

— Таращанців ти краще не займай! — крикнув штукареві якийсь пишно вбраний панок, чепурій, котрий, красуючись перед людьми, раз по раз робив якісь кумедні рухи, стрункий, кучерявий, схожий чимось на товстенького баранця, хоч і був прегарної вроди. — Таращанців не руш!

— Чому ж? — спитали кілька голосів.

— Ось чому! — І хвацький панок потряс шаблюкою, проте не виймаючи її з цяцькованих золотом піхов, але зразу ж був кинувся геть, щоб відійти од гріха, бо ж юрба на майдані стояла аж надто густо.

— Забив: як ведмедя жолудь! — засокотів кудлатий, ловлячи опуки, що все літали над головами глядачів. — Красне пір'я на одуді, а сам смердить. Зразу видно: не нашого пір'я птах!

— Авжеж не вашого, — бундючно відмовив пишний панок, а всі вже до нього пильніше придивлялися, бо раніше в Мирославі такого не бачили, а той чепурний знову рвонувся був геть, але пробитися крізь щільне коло глядачів уже не міг, і йому було б непереливки, тому вродливому панкові, коли б, бозна-звідки взявшись, не з'явився з гайдуками пан Демид Пампушка-Стародупський, котрий, бачивши, що криком чи панськими грубощами пожару не згасиш, чемненько спитав:

— А чого це ви до чоловіка причепились?

— Не до тебе п'ють, не кажи здоров! — недбало відмовив шукар.

Хтось із гайдуків пирснув, але зразу ж йому серце замліло від погляду обозного, котрий прибув сюди, щоб розігнати нахабних лицедіїв (як вони того й чекали, кимось попереджені), щоб розігнати й збіговисько глядачів, котрі полюбляли кумедію більше від Божої служби, щоб перепинити виставу, а зовсім не для того, щоб виручати з халепи чепурненького панка, хоч тепер уже можна було й збагнутий: обозному треба того панка мерщій вивести з юрби не тільки живим, а й здоровим.

От чому пан Купа не горлав і не гримав, як завжди, а вельми дивувався усіх своєю чемністю.

— Цей пан прибув у гості до владики, — сказав обозний.

— Диви! — зненацька мовив голосно до матінки Михайлик. — Наче той самий пан Купа, а потрапив між люди, то по-людському й забалакав! Ач! Диви! Диви! Кланяється! Просить!

— Знов ти, голоколіннику!?! — стиха визвірився на нього Пампушка. — А геть!

— Знову геть? — так гостро спитав Михайлик, аж панові обозному заціпило, коли побачив, як прислухається натовп, що став зненацька мовчазним і настороженим, як мирославці раптом замовкли й дожидають, може, ще якогось бундючного панського слова.

Наче весь майдан припишк, і не літали вже в руках кудлатого шукаря опуки, брилі й смолоскипи.

Мирославці німо дивились на тих шляхтичів, своїх же рідних українських панів, що мовчуна стояли, на час пиху свою гамуючи, в щільному й мовчазному колі простого люду, що реготав так добродушно перед тим, а тепер чогось лиховісно замовк.

Ніби нічого й не сталося, але... настрої юрби часом змінюється й несподівано, наче й без видимих причин, наче й без приводу, і чепурненький шляхтич уже збагнув, що не треба людям заважати в час розваги, бо розсердяться, та ще в такому великім гурті, як ось тут.

Та й гайдуки стояли непорушно, бо ж тут було їх надто мало супроти такої тьми люду, стояли й стояли, не зважу-

ючись і пальцем кивнути за свого пихатого володаря, за пана Купу, оцього хамулу гидосвітнього, який давно вже звик людей простих вважати за ніщо.

У страху, як кажуть, очі по яблуку, і пан Пампушка, не мовлячи ні слова, схопив за руку чепурненького панка, що вскочив у халепу, мов курка в борщ, і потаскав геть, але пробитися в юрбі вже змоги не було.

Потягла в другий бік свого синочка й матінка, бо той рвонувся був до пана Пампушки: відчуття польоту ще тривало, і хлопець ще й сам не знав, чого може накоїти спрожогу, і треба було одвести од гріха, і матінці ще дужче засвербіло хутчіш вибратися з цього небезпечного й повного всякими несподіванками людського моря, яке зветься базаром.

Та проходу вже не було.

Люди, що кілька хвилин тому веселились так гучно та буйно, стояли німою стіною, насуплені та наїжені, і кожен зрозумів: ще одне слово зневаги, сказане обозним цьому обшарпаному парубкові чи кому в юрбі, і шляхтичам буде непереливки, бо й завсігди ж, воюючи з ворогом зовнішнім, люди прості легше чосу дають і внутрішнім своїм ворогам, панам і підпанкам.

Коли мирославці на хвилину припишкли, наїжившись проти пана обозного, вони знов почули далеке гупання гармат, але ніхто не зважив, бо ж ні зараз, у клечальну суботу, ні завтра бою значнішого не чекали: всі вірили, що не зважиться пан Однокрил напасти на людей православних у дні зелених свят.

Гармати й справді замовкли.

І в цю хвилину тиші, коли юрба ще знову не загомніла, як і належить юрбі, на кону з'явився поряд з рухляром Іваном Покиваном сухорлявий предовгий і вусатий парубійко, вже знайомий нам Тиміш Юренко, названий брат Лукії, син Саливона Глека, отой самий, який, пішовши в мартопляси, соромом укрив сиву голову цехмайстра, і в тиші тій, ставши на помості, він страшенним басюрою загукав на весь майдан:

— Сілентіум! Сілентіум! Тихше!

На базарі тихо стало, хоч мак сій, бо починалось диво дивнеє, про існування якого на світі Михайлик досі й не чув, ота чародія, оте чаклування, що зветься кумедією.

— Гиля, гуси, до ставу: починаємо сумну виставу! — гримів ще дужче бас Тимоша.

— Чому це сумну? — спитали з юрби.

— А тому, — відмовив Тиміш Юренко, — же пан обозний сюди прибув, щоб нашу кумедію зараз розігнати.

— Не розжене! — сказав таким же дужим басюрою Михайлик.

Аж пан обозний знову був рвонувся, щоб видертися з тиску юрби, але, не спромігшись, припишк.

— Ще й тому лицедійство наше буде нині сумне, що, нарешті, вмерти мусить Климко...

— Не дамо! — загукали з юрби.

— Така його доля, — посміхнувся Тиміш. І знову взяв на повний голос, бо ще десь віддалік базар жив своїм галасливим життям: — Сілентіум! Сілентіум! Ми, спудеї славної Київської академії, алчні, жадні пити, починаємо вдавать кумедію, щоб добре заробити! Заробити всього потроху: крупів і солі, пшона й гороху, пів'яйця, пуд сальця й мідний шеляг, і все те, на що буде ласка ваша, люди добрі... коли, звісно, вистава таки сподобається, і ви замість грошей не накладете нам по потилиці, подякувавши не за те, що добре грали, а за те, що перестали... Гей, гей! Ставайте ближче! — І той вусань просив притомних глядачів присунутись до кону (бо так тоді й казали на Україні — глядачів притомних, еж вони були при тому). — Гей, гей! — зазивав той вусань. — По-чи-на-є-мо! — І голос його легко розлягався над майданом, повершуючи останні вже базарні шуми.

— Оце так басюра! — захоплено ахнув Михайлик, і спудей, почувши тее, бо стояли вони з матінкою при самім помості, скоса блимнув на хлопця, а тому здалося навіть, буцім кумедник аж вусом підморгнув. — Оце так прудивус! — чи не занадто вже голосно мовив до матінки Михайлик.

Той вусатий спудей, Тиміш Юренко, Глеків син, горуючи над юрбою, глибочним басом озвався вже до простодушного селяка:

— Мене так люди й зуть: Прудивус!

— І справді-таки — Прудивус! — посміхнулась Явдоха і, відчуваючи марність зусиль, востаннє повторила свій заклик: — Ходімо ж, лебедику!

— Куди вже нам, — відказав Михайлик, — коли й сам пан Купа з гайдуками не може звідси вирватись! — І тут же, обернувшись до кону, забув про все на світі, бо лицедій саме в ту мить ворухнув вусами, і вони, піднявшись вгору, розпушилися, мов у ката.

— Сам не с пёрст и усы — на семь вёрст! — зареготав біля Михайлика ставний і гожий москаль, білявий, прездоровий, з важенними ручищами, наче в якого-небудь каменяра або теслі.

— Усы как у осы! — погодилася з білявим велетнем і його, видно, жіночка, теж білявенька, аж трохи руденька, гарна, як вогонь, невисока й струнка, але ставна та дужа, з великими сильними руками й маленькими ніжками в голубих сап'янцях, з пухнастим волоссям, що легковажно вибивалося неслухняними пасмами з-під блакитного шовкового повойника. — Усы как у осы! — повторила вона і так прозоро засміялася, що озирнулось кілька парубків, пильно поглянув і Прудивус, бо здавалося, що зграбна росіяночка хлюпощеться в реготі.

— Не заважай! — сердито кивнув гарненькій московочці Михайлик, бо хоч на кону ще нічого й не відбувалося, а вже він одлетів кудись далеко, задивившись на лицедія, зазираючи в його мерехтячі очі, мов кіт у каганець.

— Синок? — кивнувши на Михайлика, спитала росіяночка в Явдохи.

— Синок.

— Сердитий.

— Ого! — з гордістю відповіла неня.

Вона вже й не поривалась вибратися з людського тиску. Не давши ниньки синові насущного хліба, не могла ж вона позбавляти його й насущних видовищ!

А видовисько там було... е-е, ні, такого нам з вами, читачу, ніколи й не побачити.

Треба сказати, що ми й віддалеки навіть поняття не маємо, що то в нас, на Україні, були за дивовища о тій

неспокійній порі, бо все те так надійно сховалось — не за серпанком, ні! — а за грубезною запоною безжального часу, аж декому тепер, може, здається, буцімто нічого й не показували глядачам тодішні українські лицедії, нічого, крім шкільної драми...

Зразки тієї драми, що випадково дійшли до нас і всім відомі за підручниками, були написані мовою, якою ніхто й ніколи в житті не говорив (крім спудеїв, попів та дяків), мовою книжною, зіпсованою наполегливими заходами церкви, бурси, канцелярії, бо й тоді канцелярія псувала будь-яку мову аж ніяк не менше, ніж тепер.

Отож і дійшли до нас, читачу, п'єси тих часів — не попростому писані, та й відзначались вони здебільше риторичністю, марнослів'ям незграбного вірша, кволим розвитком дії, чужими простому народові пристрастями і образами, а їй-богу ж, ми певні, що перед народом виставлялося й щось цікавіше та дійовіше, бо саме ж дії, дії гострої, сучасної, завше й прагнули і глядачі, і актори.

Випадком не згоріли в пожежах воєн і плундрувань лише дві реалістичні кумедні сценки, зрозумілі простій людині, інтермедії якогось Якуба Гаватовича, дотепні й живі образи пана Стецька та наймита Климка, змальовані мовою тодішнього українського простолюду, і ніхто ж не стане доводити, буцім їх, веселих таких та щирих, було тільки дві, оті сценки Гаватовича, буцім на Україні й зовсім люди не бачили дотепних вистав, народних своєю мовою й змістом.

Були й такі вистави.

Нехай і прості, як і глядачі тих літ.

Нехай простуваті.

Нехай далекі від театру тих часів у Франції, Італії чи Англії, бо ж ми були в ту пору молоді, від усієї Європи молодші, або кожному народові — свій час, своя пора: рости, цвісти, мужніти чи марніти...

Коли розцвітали науки й мистецтва на Сході, ще світ не знав культур античних. Коли аж так блискуче забували сили еллінів та римлян, ще й гадки не було про високе піднесення над світом недавніх варварів — германців, франків, ангелян. А ми, східні слов'яни...

Ми — наймолодші. Молода кров!

І тільки!

А молодість... Їй-богу, це не так уже й кепсько, бо майбутнє — для нас!

49

Можливо, був то й театр імпровізації, як і в Італії чи у Франції тих часів, коли сценічний твір щоразу перестворювався наново в самісіньку хвилину виконання, коли актори, заздалегідь умовившись про розвиток сюжету, про фабулу й інтригу, створювали в ході вистави все те, що мовили з кону, легко розвиваючи гру, на яку викликали і партнер, і тодішній простонародний «партер», тобто нелукаві глядачі, які десь на базарі не одну дзигареву годину могли вистояти під сонцем чи й під дощем, дихання позачаювавши, плачучи й сміючись.

Так, так, так: плачучи й сміючись!

Бо ж народ наш, звичайна річ, любив своїх нехитрих лицедіїв, хоч акторів тоді в державі та поміж панством не дуже й шанували.

Хоч і звали їх тоді, як заманеться: лицедіями, мартоплясами, кумедіянтами і навіть блазнюками.

Хоч і не було тоді на базарнім кону — ані заслужених артистів (самі тільки народні), ані титулів, ані почесних нагород, ані службової пихи.

Хоч і не знали тоді на відкритім помості — ні завіси, ні лаштунків, будованих чи мальованих, ані штучного світла, ані шатів та вборів, ані помальованих облич.

А було тільки слово.

Тільки рух.

Тільки очі на виразному обличчі лицедія.

І серце.

І запал.

Щоб до сліз, до сміху, аж до сміху в сльозах, бо ж тільки людині, між усіма живими створіннями, тільки людині є властивим сміх, і що більше людина сміється, то більше вона стає людиною.

Тож і сміялись глядачі, і плакали, бо все, що бачили притомні люди, робило їх там непритомними: хапало за душу.

Бо люди вірили в правду того, що їм показували лицедії на базарному кону.

Бо й самі лицедії в те вірили, будвши майстрами свого трудного діла.

Бо воно й справді було, те діло, не з легких.

Тодішній актор мусив мати, як кажуть, язика на ковороті, щоб відповісти на кожен рух, на кожен вигук, на кожен подих глядача, щоб набалакати, коли трапиться, стонадцять кіп гречаної вовни, купу смішних та цікавих дурниць, але з тою святою стриманістю, з тою мірою, коли всього буває на кону — і не замало, й не занадто.

Тодішній лицедій мусив добре вміти підхоплювати діалог, щоб вести сюжет далі та й далі самотужки (без готового тексту), коли це й справді був подеколи театр імпрровізації, найщиріший народний театр, і, певне, мав із того вільного діяння актор тодішній втіху неабияку, бо ж повторювати безліч разів щось готовеньке — не така, либонь, уже й солодка втіха в порівнянні з творчими радощами безпосередньої імпрровізації.

Актор тодішнього театру, де зал для глядачів — без меж і без покрівлі, мусив і тілом своїм володіти, як скрипкою чи бандурою, а скрипкою чи бандурою, як власним тілом. Він мусив бути танцюристом, акробатом, жонглером, передражнявачем, блискучим майстром перевтілення і, звичайна річ, неабияким співаком.

Тодішній актор, не обарвлений гримом, костюмом, штучним світлом, мусив бути на голому кону, ясна річ, і сильним, і гарним, і голосливим (на вулиці ж), і вправним, і невтомним, бо всю виставу вели троє-четверо-п'ятеро, — отак! — і все це акторові було потрібне тільки з тим, щоб здобути успіх у сірої сіроми, простодушного, але вибагливого глядача, успіх, який був їм потрібен — аж-аж.

Успіх був жаданим, як хліб.

Бо це й був хліб: без успіху — їсти було б нічого.

Ані їсти, ані пити, ні хороше походити.

Отак!

Отак і жили. І, як ми сказали б тепер, творили.

На базарі!

В цій народній академії, єдиній тоді академії мистецтв.

Оці ось мандрівні лицедії, тиняючись ціле літо з міста до міста, від села до села, взимку вчилися в «київських

Афінах», у справжній академії, яка стала тоді світочем науки для всього східного й південного слов'янства, яка вже тоді виховувала не тільки богословів, а й математиків, астрономів, ботаніків, учених, що підносили славу цілої Слов'янщини.

В цій от Києво-Могилянській академії спудеї й показували свої шкільні вистави, а деякі, жвавіші, щоб заробити на хліб, пускались навіть, на час літніх вакацій, у дальні й небезпечні мандри по неспокійній Україні, часом заходячи на простори Білої й Великої Русі.

А що ж вони могли показати сіромі й голоті, ремісництву та гречкосіям, наймитам і покріпаченій челяді, своїм глядачам, оці мандрівні кумедники й штукарі?

Те, що святами вони виставляли в себе, в Київській академії?

Аж ніяк!

Тут потрібна ж була не шкільна, не книжна, не мертва мова, а мова людська, зрозуміла на Україні простим і непростим глядачам! Рідна мова! Мова простого люду. Жива й непокручена.

У багатьох книгах, і в церквах, і в школах, і в побуті нестійкої частини тодішнього панства (яке часом легко польщилось і католицилось), і в ужитку живучого реп'яхового племені писарчуків, — всюди, крім неосязної хмари-хмарезної самого простолюду України, народна мова зазнавала утиску й спотворення, зневаги й перекручення, занепадала від навали іноземщини (польської, німецької, мадярської, турецької), від канцелярського знеживлення й викривлення, від попівської вузлуватості, що проти неї змагався в ті роки, наприклад, крім інших діячів, і такий собі священик решетилівський тракту Полтавського, вихованець Києво-Могилянської академії, Семіон Тимофієвич, — у зверненні до «ласкавого чительника» його книги «Наука християнська»: закликаючи попів балакати з людьми «простою барзо мовою», він пояснював, що «широка й узловата мова рідкий пожиток чоловіку приносить, але проста і коротка, а до того з вирозумінням одкрита мова в прудкім часі... двома або трьома словами короткими барзо много слів може в собі замкнути...».

І мандровані лицедії, — не тільки тому, що вони любили рідну материнську мову, а ще й тому, що їм треба було принадити глядача, щоб на хліб заробити! — вони мушили насамперед звернутись до мови народної, «простої барзо»,

до слогу сільського, мужицького, до солоної мови козацтва, — і чи не вона ж оце, чи не рідна мова притягала до їхніх вистав увесь мирославський базар, живий струмінь української мови, яка вигравала всіма красками й переливами навіть в устах київських спудеїв, зіпсованих грекою, латиною і церковною книжністю, сила простої людської мови, яка вистояла в віках, якою, так весело нехтуючи всякими школярськими та канцелярськими приписами, дуже просто розмовляли оці мандрівні лицедії?

Вони, звісно, не знали — ні Прудивус, ні його товариші, не знали значущих слів, які, років за сто двадцять перед тим, проголошував з кону один чудовий артист, італієць Беолько (Рудзанте), попередник славнозвісного театру комедії дель арте:

«Я — щирий падуанець і не віддам своєї мови й за дві сотні мов флорентійських... Дехто, бачте, хотів, щоб я змінив свою мову й розмовляв з вами тосканською і флорентійською, чи я вже й не знаю — якою там іще... Побачимо! Невже було б краще, коли б я, падуанець із Італії, став німцем або французом?»

Вони цих слів, звичайна річ, не знали, мирославські лицедії, Тиміш Прудивус і його товариші, але ж діяли й думали так само ж, і ніхто не стане доводити, що це було інакше, як ніхто й не доведе нам, що не існувало в ті пори українського народного театру, котрий був, цілком можлива річ, саме театром імпровізації, бо не можна ж заперечувати його ймовірне існування в тодішніх українських містах тільки тому, що од віку до віку гинули й гинули в пожарах безугавних воєн, повстань, окупацій надбаня української архітектури, скарби малярства, літератури, побуту, українського народного духу, а між ними й багатства стародавнього театру України, про який ми так мало знаємо тепер.

Про існування видовища імпровізації ми нічого не вичитали в архівних паперах, які висвідчують минуле життя, але ж це не значить, що такого театру й зовсім на Вкраїні не було.

...Та ось же він, ось... дивіться!

Тиміш Юренко, син гончаря Саливона Глека, прозваний Прудивусом, своєю появою на кону потроху втишував непогамовну людську стихію, ім'я якій — базар.

На людському ж базарі, як і на пtiчому, тиші не буває.

Потрібна ж яка-небудь пригода, якась біда, а то й кров навіть, щоб стулити губу чи, як казав пан Пампушка, заткати пельку, засупонити пащу всій оцій по-базарному крикучій юрбі.

Справді ж, потрібна, либонь, якась нелюдська сила, щоб зненацька замовкли тисячі ротів, але такої мирної влади над базаром досі ніхто не мав.

Цей осуватий спудей, чаклунисько якийсь, упав у бурхливе базарне море, мов камінь, і неймовірна тиша стелилась, розпливалась круг нього жмурами та колами, як по воді, ширше та ширше, далі та далі — чи не по всьому ринóчку, стягаючи більше та більше глядачів, псуючи гострі гешефти, позбавляючи жаданого зиску всю зграю купців та крамарів.

Вистави того дня чекало все місто, і глядачі бачили на кону вже не Прудивуса, а Климка, наймита, шибайголову й голодранця, в лахмітті, де було більше дірок, ніж латок, у драній шапці-бирці, добре знайому глядачеві постать, котра переходила з вистави до вистави, герой, що його нехитра юрба встигла за останні тижні полюбити.

І аж так полюбила, що різьбярі та гончарі (крім, звичайно, Прудивусової сестри Лукії та його батенька, Саливона Глека) вже продавали на базарах дерев'яні, череп'яні, а то й скляні прекумедні подоби Климка-Прудивуса, гнучкого вусаня, схожого на янгола, розтягненого чортами в довжину, мудрого й простодушного, дотепного й сумного — штукаря, жартуна і халамидника.

Він був одвічним наймитом, оцей узятий із моря житейського горопаха Климко.

Завше голодний, а веселий, отой бурлака, він досхоchu нахапався товчеників, а тепер, битенький, роздавав товченики й сам, і всім од нього на кону перепадало — і страхополохам між козаками, і писарям з писарчуками, і попам, і лежебокам, і рандарям та корчмарям, своєї й чужої віри шляхтичам, і всяким зрадникам та перевертням, і самому гетьманові Однокрилові, а насамперед — власному Климовому панові, Стецькові, котрий, як і всякий заплішений дурень, мав себе за найрозумнішого, всіх повчав, на всіх гримав, і глядачі завше раділи, що збиткується мудрий бувалець Климко з дуки-срібляника, з дурного пана Стецька.

Отак мандрівні кумедіянти й переводили з вистави до вистави Климка та Стецька, змінюючи обставини, життєві подробиці, а не характери: то Клим був наймитом на хуторі в Стецька-дерілюда, то челядником у багатого Стецька-бондаря, то водносом у Стецька-цилюрника, а то перекидався Климко й на паламарчука, котрий допікав до живих печінок Стецькові-попові, що його завжди показував глядачам товстенний лицедій, Данило Пришийко-биліхвіст, отой пронозуватий дядечко з лисим бичком, схожий на пана Пампушку, котрий того ранку так довго купував у Лукії найбільшу макітру.

Нові вистави відбувалися щодня, і глядачі з усієї Долини поспішали на мирославський базар подивитись нові халепи Климка-Прудивуса, і Тиміш Юренко, син Саливна, вже й ночами не спав, шукаючи нових та нових пригод задля лукавого наймита. Климко потрапляв часом у кріпацтво до польського шляхтича, і в неволю до татарського мурзи, і в попихачі до єврейського корчмаря, і в рабство до свого ж таки українського панюги, а коли, тижнів за два до війни, в Прудивуса не стало снаги й дивезної вигадливості і коли він оголосив (хоча смерть, як і шлюбна жона, судилась кожному тільки від Господа Бога), що в завтрашній виставі Климко, нарешті, мусить-таки дати дуба, збунтувався простий люд цілого міста Мирослава.

Ще тоді, коли Прудивус уперше ознаймив неминучу Климкову зустріч зі Смертю, тиша запала в той час на базарі.

Тільки й чути було, як десь далеко свистіла в череп'яні коники та півники невгамовна дівтора та ще побіля самого кону старезний кобзар Собко-Цабекало, прислухаючись до своєї бандури, звично підкручував кілочки, підтягав струни й приструнки, торкав їх, і вони тримко дзвеніли: «Клим-Клим-Клим!», а потім знову: «Клим-Клим-Клим!» — немовби вже били на дзвіниці тихе подзвіння на впокій Климкової душі: «Клим-Клим-Клим!»

І коротка тиша розпанахалась тоді прикро стурбованими голосами:

— Не дамо Климка на поталу! — гукали одні його прихильники.

— Нех жие! — вимагали інші, тутешні ж таки, мирославські поляки, працьовиті ремісники або городники, що

ім до серця припали кумедні халепи відважного й дотепного Климка, гемонського лобуряки, що так сміливо кпив з усіх панів на світі. — Нех жеє Клим!

«Клим-Клим-Клим!» — линуло від кобзаря Цабекала.

— Але ж йому пора вмирати, — відкараскувався Прудивус.

— Навіщо ж умирати!?

— Так Богові вгодно, — і знов чути було той самий тихенький дзвін: «Клим-Клим-Клим!» — і це шарпало душу.

— Смерті не відперти! — одбивався Прудивус, хоч йому й самому, чи не найдужче за всіх, не хотілось порішати свого Климка. — Та й чого це ви за тим Климком так побиваєтесь?

— Свята душа, бач!

— Та він же харцизяка.

— Дарма!

«Клим-Клим-Клим!»

— Він же й лобуряка, той Клим.

— Дарма! — знов гукали з товпища глядачів.

— І все ж у нього — не по-людському: руками дивиться...

— Дарма!

— ...Очима лапає!

— Дарма!

— Над сміхом плаче.

— Дарма!

— Над сльозами сміється...

— Дарма!

«Клим-Клим-Клим!»

— Та й брешко він...

— Розумний бреше, щоб правди добуть. Дарма!

— Дарма, корчма, що п'яних чортма?!

— Вам смішки, а мені — нітрішки! — І справді-таки, спудей-бідолаха вже й не знав, як вестись далі: шкода було й Климка занапашати, але й снаги вже не стало — щодня вигадувать нові та нові задля нього пригоди. — А в кожному сміху — свій плач.

— Дарма!

— Оце яка напуть напустилась! — І Прудивус нарешті погодився: — Дарма то й дарма! Нехай-но Клим ще трохи поживе: одну пригоду...

— Одну?

— Однісіньку!

І Тиміш Прудивус, скінчивши в той день виставу, мерщій подався додому, поспішаючи знайти для свого Клима нові халепи, нові дотепи й жарти, а мирославці, наволікши на молодого драматурга таку пеню й розуміючи, як ми сказали б нині, труднощі творчої праці, щедро накладали на віз лицедіям хліба, збіжжя, манаття і грошей, а протягом двох тижнів потому чималенько щодня платили лицедіям, аби б якнайдовше відволікали тії зустріч Климка з неминучою смертю.

Це тривало два тижні, а сьогодні вже не могли зарадити лихові ні благання глядачів, ні простий людський жаль, ні гроші.

Прудивус, остаточно видихавшись, уже не відав-таки, яку пригоду втяти для свого Климка, щó з тим лукавцем діяти далі, і всі в городі вже знали: Богові вгодно, щоб Климко в сьогоднішній виставі вмер, але все-таки добрі люди вірили, що на таке страшне діло в спудеїв ані рука не здійметься, ні серце не зосмілиться, — і величенне юрмище, покинувши роботу й навіть базарування, як ніколи густо, присунуло на кумедію.

І все це скоїлось так раптово, аж Михайликова мама, провадячи синочка далі, до кузні невідомого москаля, збагнула нараз, що відійти від помосту в людському тиску вже змоги нема.

Не міг одійти від кону й пан Пампушка-Купа-Стародупський, що з гайдуками припер сюди припиняти виставу, але, на лихо собі, через того чепуристого панка потрапив наче в пастку.

Щоб менше штовхали розворушені чеканням глядачі, пан Купа виліз коло самого помосту на березовий пеньок і, скориставшись обставинами, хоч-не-хоч, теж намірився дивитись лицедіїв, щоб потім ясувати владиці, чому він наказав оце блюзнірство, проти якого вишкіряв свої щербаті зуби вже досить давно.

А десь там, край майдану, люди все прибували й тиснули ззаду на цих, які юрмились тут, та й було в тім театрі

не тільки затісно, а й завізно, бо всюди ж стояли вози та мажі, і все владніше опановувала тиша й найдальші кутки базару.

Хіба що віддалік припізнілі глядачі бубоніли, намагаючись пропхнутися ближче до кону, несвідома коняка іржала, дурні поросята кувікали в лантухах. Але це була вже справжня дзвінка тиша: сьогодні ж мав піти в глину, впавши в смертельному герці з безносою, всенародний улюбленець, друг і товариш, Климко, сьогодні, зараз, ось...

Климко-Прудивус на цей раз був одягнений в драні штани, в латану-перелатану сорочку, нетяга, з отих, котрі, ні хліба, ні хати не маючи, тинялись мусять по шляхах ординських, по полях килиїмських, від наруги втікши, від роботи на пана п'ять днів на тиждень, від здирства, від гвалтовного зляшування, від рабства й неволі, що на ту пору знов кривавим терном обплітали трудяг слов'янського світу — чехів, хорватів, росіян, українців, поляків, — так, так, і простих поляків, про яких писав один самовидець, котрий побував тоді в панській Польщі: «Хлопів, істот з худющими обличчями, вважають не за людей, а за худобу. Шляхта... віднімає в них поля... обтяжує податками, стягає грішми величезні кари, кидає в темниці, б'є, мордує, підрізає жили, мов худобу таврує... п'є їх піт і кров».

Так животіли в своїх панів бідні поляки.

А що ж воно робило, те польське панство, з українцями, схизматами, з рабами погорджуваними!

І ось такий собі Климко, сірома українська, злибіда-перегнибіда, голодний, обшарпаний, покинувши рідну оселю, де всього й хазяйства, що «в комині клоччя смуга, а в запічку кішка муруга», втікши від панських канчуків, щедро всипуваних з благословення гетьмана Однокрила, Клим хоче стати козаком, але знову потрапляє в біду, мусить служити дуці-срібляникові, пришелепуватому Стецькові, жовтожупанникові, який ладен усе козацтво обернути на хлопів...

І ось вони стоять удвох — лоб до лоба, Стецько-пан і Климко, його бидло.

Розглядають один одного.

Уважно.

Мовчки.

Насторожено.

Аж раптом... вони ще й жодного слова не зронили... раптом на майдані розлягається сміх, а за мить хвили реготу гуляють по всьому базарному морю.

Він був кумедний, як утроє бублик, оцей нетяга Климко: великий актор тої пори, Прудивус, мав снагу, навіть ні слова не мовивши до глядачів, не одну хвилину перебути в мовчанні, всім єством, лицем і тілом виявляючи жах чи розгубленість, лукавство чи торжество перемоги, а глядачі знемагали від реготу.

Сміялися й зараз. Але... не об Климка розбивався цього разу шалений шквал.

Та й сміх був недобрый, лихий, ущипливий.

А в самого Климка-Прудивуса вже сіпався довгий, аж до пояса, вус, розгорялося око, і чималих зусиль він докладав, щоб не зареготати й собі: весь майдан так сміявся, що в череванів, котрі стояли перед коном попереду всіх (бо ж тільки в роботі та в бою вони лишалися позаду), рвались очкури, а в молодиць від реготу розстібувались гаплики на спідницях.

Що ж там діялось?

Прудивусів товариш, опецькуватий і пристаркуватий спудей, Данило Пришийкобиліхвіст, який перекидався у виставах на пришелепкуватого пана Стецька, нічого не розуміючи, здивовано озирався і від того ставав іще кумеднішим, і регіт гуляв ще буйнішими хвилями, а він не тямив, що регочуть саме з нього.

Але чому ж? Чому регочуть?

А сталося там таке.

Тиміш Юренко, прелукавий спудей, готуючи товариша, Данила Пришийкобиліхвоста, до чергової халепи Стецька, силоміць поголив йому сьогодні вранці голову, хоч Данило й не знав — навіщо.

Данило Пришийкобиліхвіст був і зроду, нівроку йому, кругленький, а Прудивус заклав йому в штани ще й добру подушку, та Данило не змикитив і цього — навіщо? Хоч він, правда, не вельми й задумувався, бо Прудивус верховодив мандрівними лицедіями, що визнавали зверхність дотепного й життєрадісного парубка, тож і Данило, бідо-

лаха, терпів того проклятушого дня витівки Прудивуса, бо хто ж міг передбачити все те жахливе, що там сталося потім?

Він і штучні вуса Данилові поверх його власних кумедно прикарючив із щетинки свинячої, аж вони кололи в губу, і Пришийкобиліхвіст, сам того не помічаючи, прекумедно тими вусами ворувив.

Та й одягав Прудивус на цей раз Данила також ретельніше, як будь-коли, але знов-таки — ні слова не кажучи: навіщо вони потрібні, оця зелена черкеска з жовтими закаврашами, малиновий пояс, червоний жупан?

Побіливши обличчя Данилові й намалювавши яскраві губи, Прудивус зачорнив йому смолою два передні зуби і на тому справу скінчив.

Коли ж Данило, ставши задля вистави Стецьком, силою збігу обставин, заздалегідь передбачених Прудивусом, вийшов на край кону, проти нього, на березовім пеньку, опинився всесильний пан Купа, і люди раптом побачили кумедну подібність двох слимаків, пана Стецька і пана Купи, і саме це й збудило владну хвилю сміху, що сколихнула весь базар, сміху, що на нього й покладав надії Прудивус, коли дізнався про намір обозного набігти сюди з гайдуками й заходився гострити супроти ворожого наскоку найстрашнішу зброю — сміх.

Барви яскравого одягу, і голена сьогодні лисина, і криваво-червоні губи на блідому обличчі, і кумедні щетинуваті вуса, і ті два зуби, наче вибиті, які Прудивус заліпив Данилові смолою, — все це виглядало, звісна річ, кумедніше, ніж у самого пана Купи, але в цім була саме та карикатурна подібність, якої досягає тільки щире мистецтво: якщо пан Купа був смішною подобизною людини, опудалом, то Данило Пришийкобиліхвіст, набравши вигляду пришелепуватого Стецька, був подобизною опудала, тобто карикатурою на карикатуру.

Розшолопавши, що регочуть саме з нього, Данило Пришийкобиліхвіст ніяк не міг узяти втямки — чому регочуть, як ніколи ще не реготали, хоч він уже й звик до того, що прекумедна постать пана Стецька, котрому велими дошкуляли всякі дотепні Климкові штуки й капості, завсігди будила в глядачів дошкульний регіт, — та зараз розкуmekати не міг нічого.

Та й добре, що не міг.

Данило Пришийкобиліхвіст був страхополохом і полизачем і, ясна річ, не зняв би кепкування проти обозного, котрий забирав усе більшу та більшу силу в місті Мирославі та й робив з живими людьми, що тільки йому заманеться.

Стецько-Данило не розумів, що ж діється довкола нього.

Не розумів того й пан Купа.

54

Не розумів того й пан Бог на небі.

Він начебто й не пив нічого нині, ані ріски, але... в очах йому двоїлося: він бачив двох Пампушок.

Він любив подивитись на всякі лицедійські штуки, Господь Бог, але такого ще не бачив.

— Це ж наче той самий, котрий нам воздавав тоді в степу таку щедрю хвалу? — спитав Бог у святого Петра.

— Їх же двоє, Боже!

— То це й тобі здається? — І гостро спитав: — З чим ти снідав, Петре?

— З квасом, Господи.

— Ну-ну! — І Господь Бог, пошкрібши в пишній бороді, задумався, не спускаючи, проте, очей з кумедії.

Нарешті сказав збентежено й скрушно:

— Це ж і в нас, Петре, з тобою... той... чи не те ж саме з очима, що в того пернатого гетьмана?

— Не дай Боже! — звомпив святий Петро.

— Погляньмо ще...

І вони обидва, старі небесні парубки, пильно придивляючись, посхилялися з хмарини вниз.

Але панів обозних там було таки двоє.

Пан Купа все ще не мав глузду збагнути, що ж довкола діється, то й не спадало йому на думку злізти з березового пенька, на якому, сам того не тямлячи, пан обозний стовбичив на посміховисько всьому базарові.

— Чого вони сміються? — спитав пан Бог.

Святий Петро тільки спантеличено кахикнув.

Не хотілось нічого вгадувати.

Бо ж усе ще було попереду, бо ж вистава, як і вся наша повість (з усіма її пригодами), ще тільки починалась.

А ще ж не вечір!

— Починаємо! Починаємо! — пролунав над базаром уже знайомий нам голос кудлатого рухляра Івана Покивана, що зразу й подівся кудись, покинувши на кону панюгу Стецька і хлопа Климка.

Климко, гнучкий, високий, гожий, дотепний і скорохвацький, мав за плечима торбину, а в ній билосся й мордувалося щось живе та сердите.

А в пана Стецька все було круглісіньке: і мислі, і діла, і черево, як здоровий гарбуз. Без шапки лиса голова скидалась на менший гарбуз. Шоки випинались, мов кавунчики. Плечі — як тілісті стегна в молодиці. Тільки шия в пана була недомірно тонка, журавлина, а на оклецькуватому обличчі стирчав гострий лисячий носок, що його кінчик аж трішки ворувився, і майже все це Данилові дав Бог, а не вміння Прудивуса розмальовувати обличчя своїм товаришам.

Скинувши на Пришийкобиліхвоста лукавим оком, Тиміш Прудивус посміхнувся, але смішинку пригасив, бо за мить мала початись дія, і він, поклавши додолу зав'язану стрибучу торбу, лише глузливо поглядав, як спускає Стецько з плечей додолу свій важкий і прездоровий лантух, що він його ледве сюди допер.

Тиміш Прудивус добре знав невірну вдачу товариша, його поведенцію на кону, штиб його лицедійського вміння та хисту. Він не любляв партнера, бо той круглісінський спудей був скнара й загібайло, улазливий і пронозуватий, тому й правив у лицедіїв за підскарбія, тобто за годувальника та постачальника, і хизувався на цій посаді, спитуючись порушити зверхність Прудивуса, — отож і воювали вони не тільки на кону, в кумедії, але і вдома, в дворі Насті Певної, де жили при шинку, і це спричинялось до того, що Климко збиткувався з пана Стецька та й коїв несподівані для партнера прекумедні капості з особливою втіхою, аж Данило на кожній виставі, зарані не знаючи, що саме Прудивус утне сьогодні, од страху перед ним трусився, мов телячий хвіст.

Коротка мить мовчання перед початком дії сплинула, і Климко-Прудивус, глипнувши скоса на свій стрибучий

мішок, що в ньому щось люто борсалось й нявчало, легко переломився в стані й чемно віддав чолом мирославській громаді.

2

— Здоровенькі будьмо та й себе не гудьмо! — нелюдським басюрою ревував Прудивус.

— Як ся маєте? — гречно спитав у громади й Данило Пришийкобиліхвіст, але вклонився самому тільки панові Пампушці, котрого він помітив лише в цю мить, іще й не розуміючи своєї до нього подібності, і зразу ж таки злякався: не вскочити б із цим паном обозним у яку-небудь халепу.

Та пан обозний, як звичайно бувало, одвернувся, не відповівши.

А Климко перепитав:

— Як ся маю? Посередині! Як у чорта на рогах...

— Не в т-т-тебе, хаме, а в п-п-пана питаєм! — занікуючись, як йому велів Прудивус, і вже якимось недобрим передчуттям наляканий, огризнувся пан Стецько.

— Я ж — сам собі пан! — засміявся Климко й засунув руки в кишені порваних на пацьорки штанів.

— Ти, хаме, пан — собі, а я пан — тобі, — повчально й гоноровито сказав Стецько. — Ось чому т-т-ти мене мушиш слухатись, хлопе. Ти — мене!

— Слухатись то й слухатись, — смиренно погодився Климко, затіваючи, певно, якусь капость, аж затремтів, напружився, аж очі спалахнули пекельними вогниками, аж прездорові вуса настобурчились, і він уже був схожий не просто на осу, бо це, видно, був син оси і kota, і внук вужа мудрого, і правнук пустотливої мавпи, і його обличчя, гнучка постать, все в нього було таке людяне й на око глядача приємне, що кожен там прагнув, щоб лицедій скинув оком саме на нього, на мене чи й на вас, мій шановний чительнику. — До рózказу, мостивий паночку! Га? — І Климко вклонився панові Стецькові, скинув драну шапку-бирку, що «травною пошита, вітром підбита», та й спитав: — А вам не жарко?

3

— Ж-ж-жарко, хаме, — відмовив, утираючи рясний піт, пан Стецько. І звелів, передихнувши: — В-в-візьми-но,

х-х-хаме, о-о-оцей м-м-мішок на плечі! — і кивнув на свій прездоровий лантух. — Тільки не лапай.

— Я маю що носити, — і Климко, нагнувшись, полапав свій власний мішок, який, ні на хвилину не вгамовуючись, стрибав та нявчав.

— Бери, бери! — розсердився пан Стець. — Не носити ж мені тягар самому.

— То ти ще й ледачий?

— Я ж — пан, — знизав плечима Стецько. — Візьми, візьми!

— А я ж тобі не хлоп.

— Ну, то наймит.

— Я ж не наймався до тебе.

— Чорт розбере: всі ви драні, всі голодні, всі люті. То я й не знаю: ти кріпак, чи наймит?

— Ні те ні се.

— Я, може, і найняв би, та не знаю твоєї вдачі. Ти смирний?

— Сметана встоїться на голові, такий смирний.

— То бери лантух.

— Хіба я вже найнявся?

— Байдужісінько. Я ж пан. А ти — хам! То хапай мій мішок. Тягни! — І аж тільки тут презацний пан Стецько зауважив, же в Климковому мішку вовтузиться щось таке живе. — Що там у тебе? — до всього цікавий, спитав він.

— Купи лишень.

— Та що ж?

— Кота в мішку.

— А коли це не кіт?

— Нявчить. Хіба не чуєш?

— Не чую.

— А ти й не можеш чути, бо то, либонь, лисиця.

— Жива?

— Живісінька.

— Руда?

— Рудісінька! На шапку...

— Мені саме й треба — на шапку, бо я свою сьогодні загубив... А без шапки козакові не прожити. Купую!

Аж тут котяра в мішку, того й не знаючи, що він уже не кіт, а лисиця, з котрої мають шити шапку, страшенно занявчав та й зіпсував Климкові торг.

— Нявчить-таки твоя лисиця, — радіючи з своєї про-
никливості, промовив пан Стецько.

— А нявчить, — не заперечував Клим. — Коли не хочеш
купувати, давай мінятись! — І Климко, принохуючись і
придивляючись, уже хотів був помацати прездоровий лан-
тух пана Стецька. — То міняймося?

— Що — на що?

— Баш на баш. Мішок на мішок.

— Таж мій — більший! — І Стецько перестеріг свис-
тючим шепотом, бо Клим простяг був руку, щоб полапати
його прездоровий лантух. — Не руш її!

— А що там?

— Вона... спить! Не розбуди...

— Кого?

— Мою с-с-с... с-с-с-с... с-с-с-с-с...

— Свиню?

— Мою с-с-с... с-с-с-с...

— Собаку?

— Ні! Мою с-с-с... с-с-с-с...

— Свекруху?

— Здурів? Ні! Мою с-с-с-с-с...

— Сваху? Сестру? Салотівку? Сверблячку? Скрипку?
Семеряжку? Сковороду? Сірячину? Скаженину?

— Крий боже!.. Ну, як ти не розумієш: оце тягну в
лантусі мою власну... — і знов затявся: — С-с-с-с...

— Сатанюку? Самицю? Синицю? Спідницю?

— Але ж дай мені с-с-сказати! С-с-с-с-с-с-с-с...

— Ти завше так заїкаєшся?

— Ні.

— Коли ж?

— Лише тоді, коли г-г-говорю...

І все це було так смішно, що й Михайликова матінка,
і той білявий москаль з гарненькою своєю жіночкою та
й усі глядачі, крім хіба Михайлика, бо ж він був змалку
несміюн, всі глядачі знемагали від реготу.

— А чого ж ти заїкаєшся? — допитувався далі Климко.

— П-п-поспішаю. Ось чого!

— Куди ж ти поспішаєш?

— Не к-к-куди, а спитай: звідки?

— То звідки ж? Га?

І пан Стецько, скинувши оком туди-сюди, озирнув-
шись, злякано прошепотів:

- З війни.
- І що ж там?
- Шапку загубив, сам бачиш.
- Як загубив?
- Не питай.
- Чого ж не питати?
- С-с-с... с-с-с-с...
- Сила війська йде, як той мак цвіте?
- Я — не про це! В мене там с-с-с-с... с-с-с-с-с...
- Серце? Від гніву твоє серце запалало? Га?
- Ні. Там с-с-с... с-с-с-с...
- Страшно там?
- Хто тобі сказав? Хто тобі сказав? Це мені — страшно? Мені? Мені? Ось я їм, отим проклятушим однокрилівцям, ось я їм п-п-покажу... ось я їм...
- Знову мерщій туди?
- Куди це «туди»?
- Та на війну ж.
- Чого?
- Та воювати ж.
- А я їм звідси, я їм звідси...
- На печі то й баба хоробра. Га?
- Але ж там так дуже с-с-с... с-с-с-с...
- Стріляють?
- Авжеж.
- Як же тебе не вбило?
- А що я кому завинив?
- Страхополохів завше вбивають насамперед. А ти певен, що тебе не вбило?
- Аж ось помацай. Теплий.
- І не поранило?
- Мене й куля не наздожене.
- Чому ж то?
- Я швидший за кулю.
- Від смерті не втечеш.
- А я й не важуся, — скромно відповів Стецько. І додав пошепки, кивнувши на свій прездоровий лантух: — Ось вона, тут, зі мною.
- Хто?
- М-м-моя с-с-смерть. Тс-с-с-с!
- Де ж вона?
- Аж ось, — і він підійшов до свого величезного мішка.

— Не бачу.
— В лантусі.
— Ось я полапаю.
— Хто ж таки лапає смерть. Це вона тебе колись полапає. А тобі... крий боже!

— Чого ж то?

— Панна Смерть — не дівка ж. Хоч і панна...

— І давно вона вже не дівка?

— Я з нею не спав.

— А вона — з тобою?

— Хотіла, бач. То я ж її — ось так... ось так... і сюди! —

І Стецько гордовито кивнув на лантух.

— Як же ти її спіймав?

— К-к-купив готовеньку в знайомого чорта.

— А як же її нагибав чорт?

— Бо панна Смерть — є панна.

— Став залицятися?

— Котові почав хвоста зав'язувати.

— Навіщо ж?

— Та вони ж, нівроку їм, уже пристаркуваті, панна Смерть. А панночки підтоптані, вони що люблять?

— Парубків? Вечорниці? Побільше подушок?

— Люблять вони котиків та кішок!.. Отож, бач, пан чорт котові хвоста вузликом зав'язує, скажений кіт нявчить, а панна Смерть плачуть та побиваються. От він їй того kota вручив нарешті, а поки панна С-с-смерть того котика бідолашного жалувала, чорти зайшли до неї ззаду та й с-с-схопили її просто за...

— Панну? — жахнувся Климко. — Панну? За що сходили?

— Яка панна, така й шана! Чого ж їм шанувати мою смерть?

А Климко, вражений якоюсь несподіваною думкою, сказав:

— Стривай лишень! А ти певен, що це саме твоя смерть? А коли не твоя, а, скажімо... моя?

— Як же теє взнати?

— Е-е, як! Усього й діла — мало-трохи-небагато: випустімо її з мішка.

— Та й що?

— На кого вона кинеється з косою, того й буде: або твоя, або моя.

— Я ж, бач, свого нічого ніколи нікому не відступав, — на те я й справжній пан!

— До чого ж скупердяй проклятуший, — звернувся Климко до Михайлика, що стояв при самім кону, — навіть смертю не поділиться! Добрий який!

— Добрий — дурному брат! — слушно мовив Стецько. — Та й не можуть пан і мужик ділитись, Бог того не велів. Мені — моє! А тобі, хаме...

— І нехай: кожне свою гепу чуха! Тільки дай-но я на неї подивлюсь.

— На що? На гепу?

— Я її й так бачу, твою гепу.

— Де? — І пан Стецько поправив на собі рясненські шаровари.

— На в'язах на твоїх! — І Климко-Прудивус так повів своїм неймовірним вусом, і так тая пика Стецькова чималенька була схожа на бліду жіночу гепу, що весь майдан аж зайшовся від реготні, а Данило Пришийкобиліхвіст, — не пан Стецько, а спудей Данило-таки, лицедій і мартопляс, — розлютився не на жарт.

І раптом присікався до якогось парубка, що стояв поряд з Михайликом, на сусідньому возі:

— Смішки з чужої лемішки: своєї наколоти та й реготи!

4

А Прудивус, розходившись, прожогом тяг виставу далі.

— Я таки панну полапаю, — наполягав він.

— Не руш!

— Визвірився, як Господь Бог на святого Петра. Чого це ти?

— Смерть не твоя ж!

— Коли б вона була моя, я до неї й не квапився б. А на твою згубу глянути кортить.

— Нехай-но я колись погляну на твою.

— Бозна-де мою шукати треба. А твоя ж тут!

— Я пожартував! — І пан Стецько, дурний-дурний, а вирішив голодранця облигати. — В мішку ж, бач, не моя смерть, а т-т-твоя.

— Мілко плаваєш, задок видно.

— Побий мене Бог і святий Дмитерко Ефеський, коли брешу!

— А коли моя, — посміхнувся Климко, — то я й не питатиму. А ке її сюди! — І Клим нараз ухопився до Стецькового лантуха і аж перехрестився з подиву: — Чого ж вона така тверда? Чи пересохла з голоду? — І Климко, обома руками вчепившись в лантух, потяг, і той лишився в руках, порожній, а на кону любісінько стояла здоровенна знайома нам череп'яна макітра — дном догори, ота сама, що її так довго торгував Пришийкобиліхвіст у гончарівни Лукії.

— Не підходь! — не своїм гласом заволав Стецько.

— То це вона тут? — пошепки спитав Климко. — Під макітрою?

— Т-т-тут, — ледве спромігся на слово Стецько.

— Чим же ми її тепер — з макітри? Хіба ломакою? — І Климко був замірився на череп'яну озію, і зайшла та хвилина вистави, яку Пришийкобиліхвіст хотів би зіпсувати і тому так старанно шукав на базарі найбільшої та найміцнішої макітри: аж надто йому кортіло, щоб від ломаки не розлетілась макітра, й він готовий був навіть скапустити виставу, аби б тільки дошкулити товаришеві.

Отож Прудивус був замірився ломакою на ту макітру, але не вдарив, бо, видно, не настала-таки пора випускати на волю спійману чортами смерть, і Климко, витіваючи щось таке, чого і в борщ не кришать, намислив, видно, ще якусь несосвітенну капость.

— Стривай-но, пане Степане, — мовив Клим заклопотано. — А скільки ж під макітрою смертей?

— Одна, звичайно.

— А вас? Стецьків? Вас двоє? Двоє! — і він кивнув на пана Купу.

— Як то — двоє?

— Двоє-таки.

— Я ж бо тутечки, перед тобою — один. Хлопів та хамів на базарі — густо. А вельможний пан — один!

— А я?! — не витримавши, вихопився пан Купа-Стародупський. — Я — хіба не пан? — обурено повторив він своє дурне запитання.

— От бачиш! — зареготав Климко та й потіснив Стецька ближче до того краю кону, де в натовпі зав'яз обозний.

— Чи ти сьогодні п'яний на виставі? — стиха спитав Данило Пришийкобиліхвіст і знову одступив на два-три

кроки, на самісінький край, та й опинився сливе поряд із паном Пампушкою, який за його круглою спиною стовбичив на березовім пеньочку, зійти не можучи, так тісно з'юрмились там притомні глядачі.

Моторошна й нашорошено кипуча тиша вп'ять запанувала на базарі, бо люди зачали подих. А потім знову грянув регіт.

Вони були достоту схожі, як двоє близнюків, а те, що в Демида шиї майже не було, а Стецько мав шию журавлину, і його воружий лисячий носок паленів між блідими щокми, як і в справдешнього пана Купи, то ця подібність і різнота ще більшої додавали кумедності несподіваній парі, що сама ще досі й гадки не мала про взаємну вбивчу схожість, так підступно підкреслену заходом лукавого Климка-Прудивуса: пан Стецько виглядав чистісіньким паном Купою, тільки ще кумеднішим за нього, а сам пан Купа був викапанним паном Стецьком, тільки гордовитішим та гоноровитішим, запанілим і вилюднілим на луччих харчах і перинах, з печаттю влади на блідому й вузькому державному чолі.

— То ти, я бачу, все-таки п'яний сьогодні, — стенувши плечима, знову повторив Стецько.

— А чого це я п'яний? Вас таки двоє!

— От-от! Двойнить в очах!

— То я — п'янісінький? — спитав Климко, а всі зареготали.

— Як чіп!

— Я?! — веселився разом з усіма Климко.

— Як хлюща! П'яний-п'янезний!

— Тут, либонь, усі п'янезні, як і я! — І Климко звернувся до мирославців: — Скільки ви бачите Климків?

— Одного! — загукали по всьому майдану. — Одного!

— А Стецьків?

— Двох! — ревонув майдан, знемагаючи від реготу, сміючись до сліз і до плачу.

Не стримався й Прудивус, залився сміхом, як сироваткою, а від того сміху басогласого глядачам ставало там іще смішніше, а вистава котилась далі, добуваючи все більшого напруження в юрбі, більшого тиску збуреної крові в тисячах сердець, з'єдинених ревною силою мистецтва ув одне дуже серце, яке калатало, аж гупало, гучніш і гуч-

ніш, прискорюючи дихання, запалюючи очі, посилюючи жадобу до життя.

— Ну? — глузливо спитав Климко. — Коли громада каже, що вас — двоє, то виходить-таки — двоє. Га? — І звернувся до глядачів: — Не вірить пан Стецько! — І Клим простяг руку до дядечка, що стояв при помості, тримаючи в руках шойно купленого гусака. — Ось ви, дядечку! Скажіть лишень: скільки ви бачите Стецьків?

— А двох, — відмовив дядько.

— То ти, пане Стецьку, запевнятимеш, що і в цього дядечка в очах двойнить?

— Двойнить.

— Що ж виходить? Оцей дядечко може бути гетьманом?

— Кобила розмишляє хвостом, — знизав плечима Стецько. — Чого ж то гетьманом?

— Як то чого? В очах йому двойнить? Двойнить! А крил він має, з гусаком разом, аж двоє. А задля гетьманування, як відомо, крила задосить і одного. Так чи не так?

Регіт знову пройшов по майдану. А Данило, сердега, не знаючи, до чого йдеться, вже знемагав од прикрого напруження.

— І чого ти до мене прилип, як до Гандзі Пилип? — спитав він, спітнівши від марних спроб угадати, куди навертає лукавий Климко. — Чого прилип?

— Адже ж вас таки двоє. Озирнись лишень!

— Нехай-но буде гречка, аби не суперечка!

— Маєш, Гандзю, книш: вас двоє? А смерть на вас на двох — одна? Якщо я її зараз випущу з-під макітри, кого ж вона злапає. Тебе? — і обернувся до пана Пампушки: — А чи тебе? — і шалено зареготав, по-дитячому радіючи з примхи випадку, який так міцно припер пана Купу на час вистави до самого кону.

І коли знову ревнув-грянув увесь базар, тільки в цю премоторошну мить зрозумів нарешті пан Демид Пампушка, в яку він ускочив халепу, та й блимав на свого двійника, лютуючи й дивуючись, як сич на сову.

Він знову був кинувся пріч, Демид Купа, але крізь юрбу продертись не могла ніяка сила, бо ж глядачам не хотілося

випускати з рук смертельно небезпечну забавку, якою став на той час вельможний пан Пампушка-Стародупський, людина мстива й лихопомна, але смішна та безпорадна в прикру годину.

Навіть при загальнім посміховиську пан обозний не втрачав ані пихи, ані бундючності, що личить особі значній, котра, колись людина добра та проста, ставши особою, вже мусила набувати холодності та непорушності монумента, без яких, запанівши, вже й не проживеш, — от чому пан Купа й стовбичив на березовім пеньочку незворушно, аж мовби скам'янівши навіть, чого не можна було сказати про його двійника.

Данило Пришийкобиліхвіст, лише тепер збагнувши всю небезпечність підступної витівки Прудивуса і миттю забувши свою роль, почав, мов останній йолоп, перепрошувати виставленого на всенародний глум пана обозного.

— Пане Купо!

Обозний мовчав, мов степова камінна баба.

— Ви не подумайте... — раптом спавши з голосу, допоминався Данило.

Пан обозний тільки сопів.

— Я ж не хотів... нічого такого... супроти вас! Повірте, пане Купо!

Обозний мовчав.

— Це все — він, оцей проклятущий гаргара!

Пан обозний мовчав, як і належить панові.

А в Данила шия стала ще тонша й довша.

Ніс йому теж витончився, а кінчик заворушився самотійно.

Добрим людям несила було дивитись на ті два носяри: один товстий, бундючно задраний над закопленою яскравою губою, а другий — гострий, запобігливий і винуватий, — два такі різні, але й такі схожі носи — на однаковісінських блідих та брезклих пиках... І, вже щадячи душевні сили глядачів, — їм же треба було до кінця додивитись виставу живим і здоровісінським, — Прудивус підігнав у собі Климка, і той мусив забути, що йому полюдськи також смішно, і вправний лицедій, скоривши байдужий вираз незворушності, повів діло далі.

— Сілентіум! Сілентіум! — по-латинському голосно зашепотів спудей, звертаючись до двох Стецьків. — Ви чуєте? Тс-с-с-с! Ви чуєте? Чуєте?

— Що таке? — спитав, не опритомнівши від холодного ляку, Стецько-Данило.

— Шкрябає. Га?

— Хто шкрябає?

— І шамотить наче.

— Що шамотить?

— І скавчить. Га? Чуєш?

— Хто ж таки скавчить?

— Вона ж таки.

— Та хто ж?

І в тиші, що знов зацарювала над майданом, всі почули, як щось і справді шкрябає й скавчить, мов цуценя.

— Що воно? — спитав нарешті і Стецько-Демид.

— Під макітрою щось, — дзвінко прошепотів Климко. — Тс-с-с!

— Що під макітрою? — збитий з пантелику, спитав Пришийкобиліхвіст, хоч він і сам добре знав, що саме шамотить. — Що там?

— Я ж не відаю, що ти туди сховав, — пересмикнув плечима Климко. — Ти ж сам казав допіру, буцім під макітрою — твоя... смерть?

— Так-так...

— Смерть? А чи не смерть? — і він знову прислухався. — О! Знову... Чуєш?

— Чую, — мусив признатись Пришийкобиліхвіст.

— І тобі... не страшно?

— Чого б то?

— Вона ж проситься! — І на обличчі Кліма спалахнув кумедний жах.

— К-к-куди проситься?

— До тебе... і до пана Купи? — і Прудивус, підійшовши навшпиньках до макітри, знову нашорошив вуха.

Але все було тихо.

Тоді він обернувся до пана обозного.

— Агов! — ревував він басом. — Пане обозний! — і додав ще басовитіше: — Гряде! — і грянув уже на самих низах: — Твоя смерть! — і повторив найнижчою октавою, і було це страшно і смішно: — Смер-р-рть!

Та на скам'янілім обличчі обозного не здригнувся жоден м'яз.

— Кайся в гріхах своїх, пане обозний!

— Кайся, пане Купо! — незнарошна ревноув своїм басом і коваль Михайлик.

Той тільки ще дужче засопів, але не мовив ні слова.

І тут почалось найстрашніше.

Для пана обозного.

І найсмішніше.

Для нас, для притомних глядачів.

6

— Кайся, пане Купо! — повторив і басюра Прудивуса. — Кайся, пане, кайся! — наполягав бешкетник, варячи пана без вогню. — Кайся на порозі пекла!

Бліда, брякла пика обозного почала потроху мінитися всіма барвами, і його щоки стали нараз рожеві, мов найніжніші пелюстки польової квітки, котру звать собача рожа.

— Чи ти до пекла не хочеш? Хочеться в рай?.. А-а, так і є! Але ж у пеклі — все тепло, а піди в рай, то й про дрова дбай! Вп'яв Бог тобі душу, як червака в грушу, та й гнилу чортяка вибрав, бо грішна: серце з перцем, а душа з часником! Чи, може, Бог тобі все простить? Га? Та озвися ж, пане!

Та Купа, кипівши люттю, обачно мовчав.

— Чи, може, — провадив Климко, — люди, може, неправду кажуть, же ти взяв добрі грошики за те, що раптом оженився з любаскою ясновельможного?

Пампушка-Стародупський так блиснув грізними очима, аж чуб на Прудивусі закурівся, але й тут він промовчав, тільки заміри помсти, один за один страшніші й кривавіші, палахкотіли вже в його державній голові.

— Ач, поважний добродій: свічки поїв, а очима світить! — і знову спитав: — То, виходить, люди брешуть, пане Стародупський! Чи ти — «вітам імпендере веро»? За правду віддаси життя?

— Не любить пан правди, як пес редьки! — озвалась Явдоха.

— Чи, може, твоя нова жіночка — гетьманові Однокрилові сестра? — домагався далі Прудивус, вигинаючи брови, мов знаки питання.

— Сестра, що з Остра! — глузливо відповіли з натовпу.

— Там-то личко, там-то стан, не задурно ж любив пан!

— Не задурно, либонь! — ворухнув обома вусами Климко. — А опріч того пишного маєтку в Чабанівці, крім того добра чабанівського, за гетьманською сестриченською скільки ти взяв посагу? Скільки? Га? — І пренахабний лицедій так і дзигався обозному осою в вічі.

Пана Пампушку-Стародупського жалило кожне слово зневаги й недовіри, що їх, застукавши пана Демида в такій тісноті, висловлював йому підвладний люд.

«Пішого сокола, — бундючно думав обозний, — і ворони б'ють. Але ж і ти в мене, триклятий мартоплясе, за дев'ятьми ворітьми гавкнеш!» І пан Купа аж упрів од злості, і його пика вже нагадувала кольором не рожеві пелюстки собачої рожі, а оту червоно-жовту рибу, солоного лосося, сальму, що її на мирославський базар привозили вірмени чи татари. Але пан Купа-Стародупський мовчав, розуміючи, що необачне слово може його занести, бо... коли народ плаче, з ним раду можна дати, а коли вже сміється... не доведи Боже!

— То, виходить, ви все-таки з ясновельможним — родичі? — дошкуляв йому, ворущачи вусами, лобуряка Прудивус, оцей чортула й сатан, який нічого в світі не боявся (крім хіба законної жони своєї, яка недавнечко в Києві, не догодивши чоловікові ні тілом, ані ділом, померла через півроку потому, як вони нишком від старого Саливона мали щастя побратись, — переставилась, Царство їй Небесне, наче потвердивши бруталну попівську істину, буцім жінка буває мила два рази: як у хату вперше вступає і як її з хати востаннє виносять). — То ким же ви, пане полковий обозний, тепер ясновельможному полюбовникові своєї шлюбної жони доводиться? Чорт козі — дядько?

Пика пана Пампушки стала вже схожа на перезрілий моримух, а потім набрала здорового й сталого кольору сиріої свинини, і Михайликові здавалося, що той ось-ось вибухне, розірветься від тиску невисловлених лайок і погроз. Та обозний, нігтями впиваючись у долоні, обачно мовчав і мовчав: вовк стояв, мов овечка, не сказав ні словечка, бо... була небезпечка!

— Чи, може, двоюрідному бугаєві — свояк?

Та пан обозний, темніючи вже, мов буряковий квас, так дуже зціпив зуби, аж у щелепах засудомило, але й на

цей раз оглядно змовчав, щоб мати змогу відплатити Прудивусові та і всій оцій голоті, свиноті, чорні, оцим хамам за всю наругу, відплатити в тисячу разів.

— То які ж ви все-таки з Однокрилом родичі? — не вгавав Прудивус. — Сидір бабі — сестра в первих? — І лицедій, — а вони ж завжди були совістю народу! — забалакав про все, чого вимагав обов'язок перед глядачем, наче горохом пороснув, і збиткувався з пана полкового обозного, котрий міг завтра ж урвати йому життя — збиткувався, як тільки хтів та вмів, як йому веліло мужнє серце, і то була гра небезпечна смертельно (бо справжнє мистецтво, як і всяка зброя, небезпечна є річ), і все він панові перед народом виклав, усе, що знав, усе, що йому підказало сумління митця, народного артиста, і те, що він панщину важчу та важчу заводить по своїх маєтностях, і те, що він, запорожець колишній, бундючиться, величається, мов чумацька воша, супроти простих людей (він там важний, де вікна маленькі), і що він, хоч і лютує війна, дметься навіть перед козацтвом, котре лле свою кров (нема в світі над «ми»: своє пузо не дми!), і що багатіє він, невідь-звідки загібаючи добро, і знов-таки — про його незбагненні стосунки з гетьманом; чи не пан Купа, бува, йому виказав кілька днів тому Козака Мамаю, котрого не вдалось гетьманцям повісити лише тому, що не народився ще, бач, той катюга, котрому пощастило б навіки вгвотати Козака Мамаю, — і про все про те Прудивус що не скаже, мов зав'яже.

7

Ось чому Демид Пампушка-Купа-Стародупський аж потемнів, мов буряк, посинів, мов курячий пуп, а то вже став блакитно-попелястий, як у житі волошка, і аж тоді лише збагнув Прудивус, що довів його до останнього пруга, та й заходився котити свою виставу далі, до її зарані передбаченого кінця.

— Гей ви, Стецьки! — зневажливо гукнув він до Стецька-Данила й до пана Купи-Стародупського. — Постережіть лишень мою лисицю.

— Яку лисицю? — з очевидним зусиллям повертаючись до своєї ролі, спитав Данило Пришийкобиліхвіст. — Яку лисицю?

— Оту, що в мішку.

— Хіба ж то не кіт?

— Жива шкурка лисиці — на шапку й на рукавиці.

Кумедія вже йде до кінця: піду на базар — пошукаю купця.

— Але ж і я — без шапки! — скинувся Стецько. — А голова моя лиса змерзла без твого лиса. Продай-но!

— Ке сюди грошики!

— Скільки?

— Ні п'ять, ні шість.

— Тобто чотири?

— Тобто сім.

— Тримай! — погодився Стецько і став лічити: — Раз, два, три, чотири... сім!

— Після чотирьох має бути п'ять і шість.

— Але ж ти сам сказав: ні п'ять, ні шість.

— Хоч дурний, так хитрий. Ну, нехай! — І, сховавши грошики за пазуху, Клим попередив: — Тільки мішка не розв'язуй, поки не прийдеш додому.

— Чому?

— Втече твоя шапка, — і він одступив на край кону.

— Поки шапка втече, а ти вже тікаєш... Куди ж це ти?

— Недалечко... Я зараз!

— Ку-ку-куди? — спитав Стецько, знов зникаючи од недоброго передчуття.

— Настав-но вухо, — таємничо прошепотів Климко-Прудивус. — Ближче! — І він не дуже й тихо, навіть товстіше, як завше, сказав з басом: — До вітру!

— Тс-с-с-с! — озираючись на притомних глядачів, ніяковіючи та червоніючи, просичав соромливий Стецько, бо ж виховання пан мав-таки панське: бути безсоромним, де потрібен сором, і навпаки. — Люди ж чують!

— Я ж — не до того вітру, до якого ти думаєш!

— А до якого ж?

— Аж ось побачиш... — І Климко зник за коном, а вистава який час котилась далі на мигах, на рухах, без жодного слова.

Лишившись на самоті з власною шапкою та з власною смертю (вони ворушилися й вовтузилися в мішку та під макітрою), Стецько зустрівся з небезпечною панною не поспішав, а лисина без шапки мерзла-таки, хоч і було жарко серед літньої днини, — тож і цікавило його: стане лиса тільки на шапку чи й на рукавиці? — і він поспішив розв'язати нявкучий мішок, і куплений котик любісінько втік, — а що податися в прегустому натовпі було нікуди, то

він і скочив на одну з шибениць, котра лишилась на кону, і звідти шипів на макоцвітну пику Стецька, що в ту мить не могла розсмішити самого, либонь, рудого котика, бо вже реготали на базарі навіть коні з лошатами, віслюки навіть реготали, хоч і нелегко тепер повірити: як це ті лицедії, не будши членами Театрального товариства, могли щось путнє створити на кону?

Отож усі там реготали, крім хіба незворушних німецьких купців, котрі, не розуміючи ні слова, не могли розшолопати, що ж воно діється: чи не зійшла вся ця юрба з ума?

8

Не реготав і Михайлик, бо все в житті сприймав насправжки, ні в чому не бачивши смішної сторони, навіть на смак не куштувавши, що таке є сміх.

За собою цю ваду коваль добре знав.

Він часом навіть просив у кузні ковалів та коваленків, ще там, дома, в Стародупці:

— А розсмішіть мене!

Проте ніхто ще не зумів того зробити, бо здавалось Михайликові, буцім йому не смішно, хоч він сам легко міг розсмішити ненароком будь-кого.

Або просив у товариства:

— Розгнівайте мене!

Хоч розгнівить його досі ніхто й не зумів, і Явдоха тим журилась, бо ж, як кажуть люди: добрий — дурневі брат.

Та й сам він, чудний хлопчина, смутився від тої гризоти, бо здавалось йому, що й до ворога він буде такий же добренький, і коваль стидався в собі тої дівочої доброти.

А то ще, бувало, просив:

— Настрахайте мене!

Але й налякати його не вмів ніхто, бо здавалось, же й не страшить його ніщо, бо й сам він будь-кого міг наполохати до смерті.

Він знав ті вади за собою й вельми від них смутився, буцім він є бовдур нечутенний, недвіга серцем, та й не сміливий він, і незграбний, і недотепний, і не зугарен ні на що, і соромливий, і боязкий, — і парубок сам себе не любив за той гандж і завше тримався матінки, що без неї, собі не вірячи, боявся й кроку ступити без любої та милої

нені, яка була для нього в усьому зразком: і розумна, і смілива, і працьовита, і метка, і до всього уважна.

Сміх сміхом, а вона й тепер, Явдоха, до всього придивлялась і все бачила, і ніщо її не дивувало, навіть те, що притомні глядачі, поки Стецько мав халепу з рудим котом, почали складати на воза біля кону свої доброхітні даяння — хто що мав, а то й гроші навіть, на які прозоро натякав, закликаючи базар до вистави, громогласний сміхотворець Тиміш Прудивус.

А він сам, той довготелесий Климко-Прудивус, зникши тим часом поза коном, уже виринув з другого боку, скоренько перебравшись за козака, й застібаючи на ходу нап'ятий на голе тіло старенький червоний жупан, і шукаючи поглядом, куди подіти старе лахміття, щоб руки звільнити та причепити шаблюку, що стирчала під пахвою... Лукаві мислі Климкові крізніли на виразному обличчі, і кожен рух його душі осявав цілу постать базарного блазня, який, видно, віддав себе служінню народові in saecula saeculorum, тобто на віки вічні...

Поки Стецько його повернення не зауважив, Климко жбурнув стару одежину куди зря, на прездорову макітру, що під нею нудила світом панна Смерть, ще й сторч поставив на своїм лахмітті вітром підбиту шапку-бирку, і все лягло і впало так, що можна було подумати, мовби то й не макітра зовсім, а сам нетяга Климко сів на землю, обернувшись спиною до глядачів.

Скоренько впоравшись, Климко вихопив шаблюку, і ступив до Стецька, і таку пику скорчив, аж пан, півтора людського, й не впізнав шелихвоста, котрий наділив йому того kota в мішку, що й досі бовванів на вершечку Бевзевої шибениці.

Аби пан і далі не спізнав його, просторікуватий Климко забалакав з ним не по-людському, а віршем:

Я — запорожець, воїн справний,
Я лицар всьому світу славний,
Бо воріженьків подолав:
Усім, хто ліз до мої хати,
Заступнице Пречиста Мати,
Я добрих духопелів дав...
З самою Смертю хочу стати
До бою, —
Зброю
Зрихтував!

Якби придибала вона,
Завдав би їй прочухана!

Прудивусів бас гримів над мирославським базаром, і всі його слухали, хоч і говорив мартопляс віршами, як це тоді, на превеликий жаль, у виставах здебільшого водилося, хоч марнослівні вірші на кону — ані тоді, ані тепер не тішили й не тішать глядачів і лицедіїв, крім хіба тих чудових винятків, коли з кону бринять мерехтливі поетичні строфи Шекспіра, Пушкіна, Ростана чи Лесі Українки, — хоч, може, це мені тільки так здається, бо ж актори наші — здебільша втратили тепер уміння читать на сцені вірші, бо ж не вмів того навіть великий Бучма.

9

Отож і вірші, якими несподівано (з ким біди не буває!) заговорив Климко, як і здебільшого вірші в театрі, були велемовні й незграбні, і Пришийкобиліхвіст аж очі витріщив, почувши рими в послідовно прозаїчних вустах Прудивуса:

Ішов паночок з міста,
За ним дівочок триста...
За ним?
За ним?!
— Та ні, повів їх Клим!
— А панночка ж яка
Лишилась для Стецька?

Хоч далі, не витримавши в розмові з глядачем навіть незрівнянної насолоди від своїх власних віршів, Прудивус раптом заспівав:

Коханням серце — вщерть,
А панна ж тая — Сме-е-е-ерть!..

І замовк, аж ніби сам злякався свого ерихонського голосу, а пан Стецько обережно спитав:

— Це ти часом не з мене кпиш, козаче?

— Ти ж — лагідний. Тютя!

— Яка це тютя?

— З полив'яним носом. Глиняна! Ота, що в ню діти на базарі свистять. Еге ж! Тебе дурять! З тебе глузують! А ти? Облизав макогона!

— Та він же втік, отой Климко триклятий!

— Аж ось він! — і дідько лукавий кивнув на макітру, сховану під Климковим шарпаном і драним убранням.

— Осьдечки сів та й спить. А ти? — і він подав йому дрючка. — Тримай!

— Навіщо?

І Климко знову заговорив не по-людськи:

Візьми отсю палицю
В свою міцну правицю
Та й бий того мазницю,
Проклятого п'яницю,
Що збув тобі лисицю,
Щоб кривцею зросив він
Усю отсю травичцю...
Трах, бах, тарабах,
Лупцюй хама по губах!

Коли ж пришелепуватий пан Степан, схопивши дрюка, торохнув по Климовім лахмітті, під яким стояла макітра, крихка полив'яна посудина, як про те й попереджала гончарівна, не витримала й хряпнула, розпавшись на дрібні черепочки.

І тут же, страшно й сказати, гримнув вибух.

Усе заволоклося димом.

Глядачі сахнулись від помосту.

Закашляли.

Зачхали.

А Прудивус...

— От бачиш, до якого вітру я ходив! — пирснув той чортула до пана Стецька. — Хто вітрові служить, тому, сам бачиш, димом платять.

Але Стецько, в тім диму потонувши, чомусь не відповів.

А коли дим трохи розвіявся... коли дим трішки розвіявся... вражені глядачі побачили...

10

Що ж вони там побачили?

Поза лугами — дими стовпами?

Ні.

Вітер повіває, димок пошибає, а в тому димочку ластівка шугає?

Яка там ластівка!

...Смерть, а не ластівка, ота панна, що визволилась, нарешті, з-під макітри.

Вдавав кирпату панну той самий безвусий рухляр, Іван Покиван, усе такий же спритний, хуткий, патлатий і веселий, худий, як зелена трясця, тільки перебраний за міську панну: в картатій плахті, в плисовій керсетці, в сережках, у добрім намисті, в скиндячках, що вкривали на спині дзвінку сіножатну косу, яка звисала з потилиці, де й має теліпатись у панни дівоча коса. Були в тої панни й червоно помальовані щоки (бо завше її мучила хіть невситима до їжі), і тримала вона в руці велику людську костюмаху, що їх так багато валялось тоді по степах, по шляхах і дорогах — і вона, тая прегірка панна, виникши з диму, від пострілу, що гримнув після вдару ломакою по макітрі, преспокійно гризла гомілкову кістку, догризала, кінчаючи, либонь, полуднувати.

Так, так, це була Смерть, спритна й моторна господиня всього живого, яка не знає ні лестоців, ні пестоців, якій назустріч ми завше самі поспішаємо, бо ж нема сили чекати, коли їй самій заманеться по нас прийти.

Еге ж, це була Смерть, що про неї люди говорили: «тільки й правди в світі, що смерть», бо не розбира ж — хто бідний, хто багатий, хто пан, а хто людина.

Це була Смерть, яка всіх наділяла зрівна — і Стецьків, і Климків: штири дошки й землі трошки, як кажуть гуцули, — як з лука спрягло, та й нема чоловіка!

Так, це була видіма Смерть, але поява її в кумедії... тільки розсмішила глядачів.

Так як же було й не розсмішити!

Данило Пришийкобиліхвіст, ведучи далі роль дурникуватого пана Стецька, розчовпавши нарешті, як підступно підкував його анахтемський Клим, перестрашений, позадкував на край кону і знов ненароком опинився поряд із Демидом Пампушкою.

А той Демид, глипнувши на панну Смерть, тільки сплюнув, бо ж не піддавався чортячим чарам театрального мистецтва, але в ту мить, коли моторна панна, зірвавши з власної потилиці дзвінку сіножатну косу, по-дівочому

перев'язану голубою лентою, кинулась була до нього, пан Купа оджахнувся, мало не впав з пенька, хоч, правда, падати було й нікуди, — аж надто тісно стояла юрба.

Від навального нападу пан Демид Пампушка, хоч і був у бувальцях, а замолоду навіть уславився як звитяжний козак-запорожець, від несподіванки пан Купа-Стародупський мало не скрикнув, бо ж це, мабуть, не вельми й приємно, коли на тебе кидається з косою сама Смерть.

Та панна зупинилась, розгублена: перед нею було аж два Стецьки! — і, яку хвилину завагавшись, вона не знала, що робити, й скам'яніла, задубіла, завмерла, аж її поставило правцём.

Безвусий рухляр Іван Покиван, що вдавав перед глядачами панну, знав лише те, про віщо вони з Прудивусом, затіваючи чергову виставу, умовились заздалегідь, але, сховавшись під помостом, він же й не видів непередбаченої появи другого пана Стецька, і нічогісінько ж у першумить не міг збагнути.

Щоб дати розгубленій панні змогу трохи оговтатись, Прудивус підійшов до неї впритул і став розглядати страшнувату-таки хазяйку, як розглядають, бува, коняку на ярмарку, маючи намір її придбати.

Взявши панну Смерть за підборіддя, Климко оглянув зуби.

Панна й не поворухнулась, наче нежива.

Він потикав пальцем в осклянілі очі, а панна й не зморгнула, не кліпнула, не блимнула, не кивнула, мовби це була штучна лялька.

Прудивус постукав їй по руці понижче плеча, але й звук одгукнувся, мовби Прудивус ударив по сухому дереву а чи по кості, а не по тілу живої істоти.

— Що з тобою таке, люба панночко? — спитав у Смерті нетяга Клим.

— Закоцюбла! — ледве промимрила Смерть і додала: — Поглянь лишень на мене з ласкою, і я відтану.

Прудивус поглянув з ласкою, і всі зареготали.

— Тепліше. З любов'ю!

І Прудивус поглянув тепліше:

— Люблю тебе, як гірчиця мед!

А глядачі від сміху аж заплакали.

— Гарячіш поглянь! — попросила панна. — З пристрастю!

Климко-Прудивус поглянув гарячіше, з пристрасстю, і все це було так смішно, аж глядачі не тямилися з реготу, бо ж панна Смерть і справді-таки відтанула, зігрілася й повернулася до своїх обов'язків, тобто знову кинулася з косою на Пампушку, а Данило Пришийкобиліхвіст, щоб панові обозному прислужитись і одвернути від нього увагу рухляра, що зображував Смерть, раптом згадав про дальший розвиток своєї ролі і мерщій покликав:

— Панно Смерть, я ж — осьдечки!

— Не тра панну клопотати, панна знає — кому дати! — сказав Клим, наче гвіздком прибив, і пан Стецько спинився, збитий з пантелику. — Панна знає — кому дати косою по потилиці! — і кивнув на пана Купу: — Людям свято, свині — смерть!

А панна Смерть тим часом, добре знаючи закони Божі та сценічні, які не дозволяють припиняти дію, бо інакше — смерть усьому живому! — кинулась одразу хапати обох Стецьків, тобто Данила й пана Купу.

Страшений шарварок знову знявся на кону і в безмежному залі, бо люди вже останні сили втрачали од сміху.

Не сміялась там, на мирославському майдані, крім Данила, крім пана Демида й Михайлика, ще одна людина: приятелька Оникія Бевзя, зваблива й недавнечко весела шинкарочка Одарочка, тобто Настя Певна, що стояла в дальньому кутку, блискаючи чудовими зизуватими очима, стискаючи кулаки, — і кожному було б таки й справді моторошно, коли б хто в ту хвилину поглянув на її прехороше обличчя, яке стало на мить страшним і лиховісним, але ніхто уваги не звертав на неї, бо всі очей не зводили з Івана Покивана.

Патлатий рухляр той, як ми вже знаємо, чоловік промітний і прудкий, заходився коло свого діла добре, і з рук його вивернутись було нелегко, хоч Стецьків на кону й стало двоє.

Але все-таки двоє дурнів важать більше, як один розумний, нехай навіть був би він таким мудрим, як сама Смерть, — і Покиванові стало-таки непереливки.

Пан Купа-Стародупський вихопив шаблю й став захищатись не в жарт, і від гострої зброї вмів уберегтись тільки такий спритний чоловік, як Іван Покиван, — і тому-то шпарка та прудка панна Смерть, не мігши вхопити обох Стецьків одразу, кидаючись то за тим, то за тим, прога-

вила незабаром обох панів вельможних — і вдаваного, і справжнього.

Коли Купа рвонувся, щоб нарешті продертись-таки через юрбу, люди на цей раз навіть розступились перед ним, бо ж не щодня щастить бачити, як тікає від своїх підвладних таке значне начальство, і це вельми втішило мирославців, і всі там гейкали, свистіли, гукали й лементували, бо вже й затримувати пана Купу не варто було, і добрі люди вільно пропускали пана обозного і його таємничого гостя, чепуристого панича, котрого він визволив з халепи, і вони квапились далі та далі, на край розбурханого базарного моря.

А Климко гукав услід:

— Бувайте здорові, мої чорноброві!

Та вже пан Демид не тікав.

Він уже йшов, як завжди, поперед себе несучи свою пиху, напринджений та набундючений, і вже на обличчі не видно було ані тіні збентеження, світились тільки злість, досада й панська мстивість, еж він розсудливо вже розмірковував собі, як найдошкульніше віддячити Прудивусові, — і коли б хто зазирнув панові обозному в душу, то збагнув би, яка смертельна загроза звисла над відважним народним блазнем.

Люди розступались перед паном обозним, і цього було досить, щоб він уже не помічав їх, бо сорому обозний давно не мав, тож він і виринав з базарної юрби, наче з безлюдного моря, закопилівши губу і красуючись, мов у наритниках свиня, і даючи собі обіцянку — більш не ходити між народом пішки (в панській кареті лише!) та й не дозволяти в городі Мирославі ніяких вистав, бо все, що ті спудеї виставляють, усе те неправда, якої не буває в житті! — хоч пан Купа міг там і не накопилювати свою червону губу, міг і не хизуватися перед людьми, бо на них із тим чепуристим панком уваги вже ніхто не звертав, бо вистава на базарнім кону тривала далі.

З докором дивлячись на панну Смерть, необачний Климко сказав:

— Ох і дурна ж ти, люба панно!

— Я?! — образилась Смерть. — Це я — дурна?

— Та не я ж! — і він поманив її пальцем: — Слухай-но сюди!.. Ти — чия Смерть? Стецькова! А Стецько — дурень? Дурень! У мудрого ж — і Бог мудрий, і пан розумний, і Смерть не дурна. А в дурного всі дурні: і Бог, і пан, і Смерть! Розшолопала?

— Розшолопала, — зітхнула панна Смерть. — Погналась за двома Стецьками і не спіймала жодного... — і зітхнула ще глибше: — Отаких двох скромних Стецьків проміняла на пісенького Клима.

— Я, панно, охлялий, а не пісний.

— Дарма! Лікарі мені однаково жирненьке заказали. Ну що ж. Приступімо...

— До мене?.. Щоб мене... той?

— Дурненький ти! Мене — той! Я опинатимусь, а ти мене силуй!

— Про що це ти?

— Поцілуй мене, любчику! Ну! Ну! Силуй мене, силуй!

— Трудно ж дівку силувати, коли парубкові страшно.

— Скільки ж тобі років?

— Двадцять сім.

— То чого ж? Навіть поцілувать незугарен!?! — І панна Смерть приязно вишкірилась, наче з'їла щось веселе. — То ну ж!

— Але ж ти — дівчина?!

— Ну ж, ну ж!

— Ти ж не моя!

— А чия ж?

— Стецькова! — не стримавшись, гукнув Михайлик.

— Була Стецькова... — почала страшна панна. — Була!

І знов задзвонила за впокій душі струна бандури: «Клим-Клим-Клим-Клим»! А в бідолахи Климка аж волосся, — так він вірив у те, що грав, — аж волосся від того сумного подзвіння стало дибом.

— Але тепер... — провадила панна.

— Поцілую милую тричі-двічі-раз! — тетеріючи, промимрив Климко. — Ну що ж... кінець то й кінець!

— От-то!

— Одурих проклятуший Стецько, — мовив Клим так сумно, аж вітер пройшов по майдану від одностайного зітхання глядачів. — Мені здавалося, буцім одурих я його, отого дуринду, Стецька. А виходить...

— Пана й сам Бог не одурить, — зітхнула Смерть та й знову хтиво мовила, аж загула, аж застогнала від жадо-би: — Приступімо ж!

— Не хочу, панно мила!

— Не хоче курка на вечорниці, а її несуть, мій люб-чику, засмажену. Не хоче корова заміж, а її ведуть, мій любчику, на налигачі. Іди, йди! Байка байкою, а каша стигне. Давай, давай-но; милуй мене, цілуй мене, тряси мене, товчи мене, щоб аж душа шкварчала, щоб намисто бряжчало! — і, примилуючись та пускаючи очима бісики, манірно спитала: — Чи, може, я тобі не до вподоби, люб-чику? — і гоноровито додала: — Я всім подобаюсь! Все в мене швидко: раз, два — й пригорну! Раз, два — і в труну! Чи, може, й справді я тобі не до вподоби?

— Хоч на підошву глянь, то дівка гарна! Але чужих дівчат займати я не звик! Бо пан Стецько...

— Я — про цибулю, а він — про часник! — сумно по-сміхнулась ображена панна. — Про Стецька я забула, а на божій дорозі — тепер уже ти!

— Куди ж дорога? — гірко посміхнувся бідолашний Климко.

— Куди ж!

— За що ж мені кара?

— Смерть — не кара, а закон! Це сказав колись іще розумний римлянин Сенека. Отже...

— Панно, люба! Дай хоч люльку викурити...

— Там викуриш! — і панна Смерть кивнула в непе-вну далечінь. І заговорила з явним бажанням переконати нерозумного: — Та й що ти забув на цьому світі?! У пана Стецька — тут і хороми, і корови, і дівки дворіві прездо-рові! А в тебе? Звання козаче, а життя собаче?

— Гірше собачого, мила панно.

— Ну, от бачиш! Ні печалі, ні воздыханія, а життя — біс батька зна яке!

— Без притулку ж я, панно.

— От я й кличу тебе...

— Без роботи ж я, панно.

— А робив би?

— Нехай!

— А їв би?

— Давай!

— Оженився б?

— А сорочка де?
Та Климко пошепки попросив:
— Мовчи!
— Я тебе й голенького візьму.
— Ба ні! — і саянула блискавкою Климкова шабля, а панна Смерть глузливо мовила:
— Проти дівчини — шаблю?! Фі!
Зняковівши та почервонівши, Климко шаблю опустив.
Весь майдан охнув.
А Смерть...

13

Погрожуючи сіножатною косою, Смерть, проте, не вбила Климка зразу, бо він, як ми бачили, припав їй до душі, а стала його перестерігати, повчаючи парубка незграбними школярськими віршами, що від них самих можна було любісінько сконати, що з ними Іван Покиван ув образі панни Смерті ходив по кону ще взимку, на виставах Київської академії:

Чув еси, козаче, про силу Самсона
Та й про мудру вдачу царя Соломона?
І де їхня сила?
А де їхня вдача?
Всіх я покосила,
Бережись, козаче!..
Бе-ре-жись:
Безноса йде,
На покоси всіх кладе...
Бо в руках я косу маю,
Бо я добре нею маю,
Королів я не минаю
І гетьманів постинаю,
Патріархів
І монархів
В сиру глину поховаю...
А тепер прийшла неначе
І твоя пора, козаче!

І Смерть наставила косу, а Климко, можливо, шаблюки й не наставляв би, щоб не йти проти власного ж сюжету, коли б Іван Покиван, удаючи панну Смерть, та не заговорив отими віршами, бо ж кожен із нас — власні свої препогані вірші терпить без помітної огиди, а чужі

хороші (люди ми грішні), чужі вірші в нас будять зневагу чи й критичну пропасницю.

Отож, розгнівавшись на панну Смерть за кепське віршування, Климко, хоч того в виставі заздальгідь і не передбачалося, оружно кинувся на Йвана Покивана, аж іскри з його шаблі посипались, з сіножатної коси посипались і з очей посипались, бо ж розпочався смертельний герць, еж і Покиван розсердився на Прудивуса не менше — за два поганющі римовані рядки, що ненароком зірвались тому з язика (віршування ж, як і позіхання, заразливі!), два рядки, за які мало було вбити:

Ставай, Смерте, тута за мною,
Будем битися з тобою!

Це й справді було набагато гірше, як у сучасних наших поетів, гірше й за поетів тодішніх, тож і не дивно, що герць зайшов гарячіший, ніж це могли передбачити в задумі творці вистави, бо ж, як ми вже говорили в пролозі до цього роману, дійові особи та виконавці в будь-якій виставі роблять зовсім не те, що їм робити слід, та й було вже їм обом непереливки, і тільки спритність рятувала їх од ран, неминучих у шаленім вихорі двобою, в яким навіжений Іван Покиван спромагався не тільки відбивати Климкові вдари, а й знов та знов закидав у самісіньке небо до лихої години всяких дрібних речей, ловив їх і знову кидав, і ввесь той вихор Смерті, що боролася з Життям, знов перехоплював подих у мирославських глядачів, бо все круг Прудивуса й Покивана маяло, мелькало, мерехтіло й миготіло: смертельний поєдинок ставав стрімкіший, шаленіший, і бряжчала Климкова шабля, і лиховісно дзвеніла коса Смерті, і дзвеніли тисячі сердець, найдужче — серце нашого Михайлика.

Дзвеніла й тиша над майданом, а далекі постріли гармат, які знов десь ревнули й замовкли, лишилися без помітного відгуку в серцях городян, бо й перед простодушними глядачами вистави точилась та ж сама війна, війна Життя і Смерті.

Коли шабля й коса зненацька розлетілись на сліпучі скалки, сотні людей схопились мимохіть за свої шабельки та ножі.

Вихопив шаблю й Михайлик.

Та й мамина рука сама собою потяглась до кривого ятагана, що завше стирчав у Явдохи за поясом.

Та й інші глядачі хапались — хто за що.

І лише тоді трохи легше зітхнули мирославці, коли Климко, ще під впливом поганих школярських віршів панни Смерті, схопив рушницю, наставив її проти своєї лиходійки й почав... проголошувати вірші власні:

Аще побачимо: та хто кого звоює,
Той жив додому хутко помандрує...

Панна Смерть, уйнявши Климкові мову, відповіла:

— Той же Сенека сказав: «Життя, мій любий Луціллію, є вічна боротьба...»

Та Климко не слухав панни, бо віршувальна стихія тягла його далі:

А щоб не могла ти, Смерте, людей заїдати,
Буду на тебе з лучниці стріляти:
Держись-но, Смерте сухоребра,
Стрілив воїн у твої ребра!

Народний артист, що його варто було самого вбити за погані вірші, забувши про заздальгідь передбачений з партнерами фінал, таки стрілив порожнім набоем сухоребром Покиванові в пузо, і той, здивований несподіваною зміною сюжету, покірно впав додолу, тим самим зобов'язавши не обачного Прудивуса готувати й на завтра нову виставу про халепи й пригоди того ж таки лукавого наймита Климка, що його влучний постріл збудив на майдані ревище радості, яким мирославці вітали наругу та згуду Смерті.

Вітали смерть Смерті, перемогу Життя, раділи за-втрашній новій зустрічі з улюбленцем своїм, з хитрюгою Климком.

А сам Прудивус... ох, як же й трудно буває переможцеві лишатися скромним!

Захоплений перемогою над Покиваном, Тиміш Прудивус, втрачаючи раптом і майстерність, і смак, і найменші ознаки хисту, і свою незбориму владу над глядачем, на якусь страшну хвилину перестаючи бути майстром свого живого діла, мартопляс самовпевнено проголосив:

Не буде вже Смерть православних заїдати
І на поєдинок воїнів призивати...

І хоч вона сама — з-за міста, з поля бою, з війни, панна Смерть, і призивала на поєдинок воїнів, ніхто вже на тее не зважав, і крики похвали Климкові, що подолав сухоребру, завихорились над базарним майданом, хоч мистецтво там було й ні при чому, бо люди раділи не майстерності лицедіїв, а лише тій нарузі, якої зазнала особиста супротивниця кожного з глядачів, що були, ясна річ, смертні та й смертні.

Вистава, тонучи в неправді, дерлась на клапті, і, хоч глядачі й вітали те, що бачили, сам Прудивус, щирий митець, відчувши щось непевне, прислухався до несподіваної порожнечі в самому собі і на коротку й напружену мить завмер.

Він ходив по землі, наш Прудивус, придивляючись до всього, що траплялось на путі.

Там чоловіка побачив химерного.

Там дотепне словечко почув.

Там люди співали чи коло водили.

Там сперечалися.

І все це Прудивус прикмечував, від усього, що бачив, ставало йому весело чи сумно, а на виставах домагався, щоб там було всього — і не занадто й не замало, тобто ніколи не втрачав почуття міри, дошукуючись правди, вимагаючи від лицедія нестримності розуму й стриманості почуття.

Відчувши тепер, ніби щось у виставі пішло негаразд, Прудивус на мить захолов, замислився, дещо збагнув-таки і схаменувся.

Ставши над панною Смертю, стиха мовив Покиванові:

— Вставай лишень!

Той не дочув або не зрозумів.

— Вставай-но!

Вічно жива й діяльна панна Смерть лежала мертва, як непростимий вірш, що через нього у виставі все й сталось не так, як гадалось.

Доходила кінця довжелезна часина, що на кону дорівнює вічності, де секунди здаються хвилинами, хвилини — годинами, години — роками, — і за ту хвилю Прудивуса

блискавкою освітила думка про згубність віршування: воно приносить радощі небагатьом справжнім поетам, котрих шанує весь народ, воно ж таки зводить з пуття й силу-силенну добрих людей, котрі, захворівши на ту дитячу хворобу в ніжному віці, так і віршують, горопашні, протягом цілого життя, чинячи голими римами прикрості не тільки своїм ближнім, а й дальнім...

— Устань же! — знову шепнув товаришеві Прудивус. — Оживи! Чуєш, Іване?

Та панна Смерть не оживала.

Тоді Прудивус копнув Покивана чоботищем у бік, і панна Смерть, зрозумівши, що настала пора кінчати виставу, як умовились, скочила, й схопила уламок своєї сіножатної коси, й знову замірилась на Климка, і знов заговорила... віршами:

Ти не втечеш, козаче, Смерті,
Бо все живе Смерть має жерти,
Бо ж плоттю сам Христос вмирав
І нам свій приклад показав,
Возстани, воїне, ко Богу,
Та й зараз рушимо в дорогу...

Прудивус уже розумів, що вистава, яку так добре вели вони перед вдячними глядачами, кінчається через ті проклятущі вірші не вельми й лепсько, але врятувати її вже було ніяк.

Смерть замірилась на Климка, щоб, як і належало за сюжетом, перетяти нитку молодого життя, і весь майдан зойкнув, бо ж Климкові нарешті настав-таки очевистий кінець.

Коса вже блиснула йому над головою, але Смерть нічого Климкові заподіяти не встигла, бо вистава мандрованих лицедіїв, що вже була дійшла зарані вготованого нещасливого кінця, раптом дістала несподіване продовження.

Наш Михайлик, бездомний, безробітний коваль, хлопчина негнівливий та несміливий, раптом... чи не вперше в житті... раптом сильно розсердився.

Та й зовсім не тому розсердився, що його обурила дурна недоречність закінчення вистави перемогою Смерті — в

годину війни, в місті, яке ворожа сила має намір обложити з усіх боків, — ні, зовсім не тому...

Михайлик ні про що таке й не думав.

Його ж менше за все хвилювала зараз вистава, бо ж він, оцей селяк, ніколи досі й не чував не тільки про театр, а навіть про Головмистецтво з Головцукром, котрі ретельно обсахарювали й пересироплювали в театрі солону кров серця і преавторитетно колись, бувало, заперечували, — їй-богу ж правда! — проти перемоги Смерті у фіналах будь-яких вистав, навіть у жанрі трагедії...

Нічого такого він, звісна річ, знати не міг, Михайлик, його просто вхопила за серце смертельна небезпека, що звисла над Климком, і коваль кинувся на допомогу товаришеві, не стримавши свого пориву, забувши, же перед ним лише кумедія, і він накоїв такого, що й не приведи господи: вихопивши шабельку, хлопець кинувся на кін.

Панна Смерть отетеріла з несподіванки, та Михайлик шаблюкою її не вдарив, бо ж мусив перевірити одне ґрунтовне підозріння.

Він панну смиконув за плахтину, тая впала додолу, а Михайло, простосердий ковалик, уздрів таке, що ствердило його нечайне підозріння: це була не панна.

Це був парубок! А з парубком... о, парубків Михайлик не боявся і, розсердившись на лицедія за обман, кинувся до нього з шабелькою. Явдоха не встигла схопити сина за рукав, як він уже втрутився в дію, голосом і рухами несвідомо наслідуючи Климка-Прудивуса, ще один голодранець, що намагався владно вплинути на долю героїв вистави, аж кумедіянти відсахнулись од шаленого глядача, який став перед ними, наче сувора правда життя, принадна в своїй обшарпаній, незайманій простоті, в своїй молодості, в своїй нездоланній силі.

Він з'явився перед глядачами нагло, мов вихор, мов грім, мов полум'я, бо Михайлик, і справді, горів, гуркотів, нуртував: відтоді як побачив сьогодні на власні очі дівчину, що зійшла буцім з того ненаського портрета, Подолянку, зарозумілу панну Ярину, Кармелу, чи як там її, він увесь час, забувши про голод, летів і летів кудись, прегарний у молодечому шалі, ввесь час пригнічуючи в собі жадання чогось незвичайного, на що він досі був не здатен, про що він досі й не чув навіть, жадання дії, бешкету, боротьби, змагання до знемоги.

Переконавшись, що панна Смерть — не дівка і не молодиця, Михайлик рвонувся в бій, і ніяка сила не могла вгамувати його, навіть найдужча проти нього сила — рідна його матінка, Явдоха.

Іван Покиван, навіть у таку скрутну хвилину не забуваючи, що він є Смерть, устиг лише схопити дрюка, яким Стецько розбив макітру, але й фахова рухлярська проворність не могла йому стати в пригоді.

Якоїсь особливої лицарської спритності в Михайлика, звісна річ, не було ще, але буяли в нім юнацький шал і снага правого діла, тож і налетів він на Смерть, мов навіжений, і нічого більш не лишалось Іванові Покиванові, як накивати п'ятами.

Але й кивати було нікуди.

Кинься Покиван у юрбу, він тут же зав'яз би між людьми, в гущині непроходимого натовпу: живцем ніхто ж не випустив би зненависну панну, та й швидка Михайликова шабля наздогнала б її в ту ж мить, а шабля ж була гостра і не знала ніяких лицедійських умовностей, бо ж про них не мав і гадки оцей селяк Михайлик.

Треба було тікати, і Покиван... кинувся до височенної шибениці, що так і лишилася стовбичити посеред кону, і скочив махом-пахом на мережаний стовп та й подерся по ньому вгору.

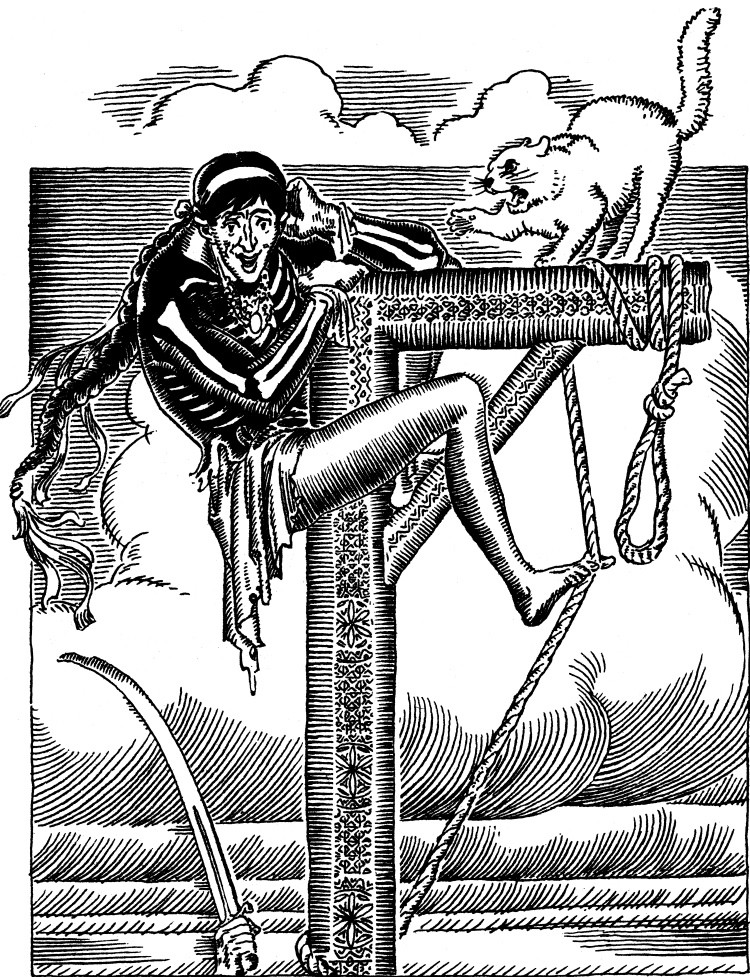
16

На самому вершечку шибениці примостився рудий кіт, котрий при початку вистави, перебуваючи в Климковому лантусі, сумлінно виконував роль лисиці.

Іван Покиван, на ту хвилю забувши, що він — стара панна і що йому належить любити кішок, намагався, докладаючи лицедійської вправності, скинути котика вниз, бо прагнув сам залізти трохи вище: Михайлик шаблею врубати його вже не міг, але ще діставав гостряком до правої п'яти, яка трималася на мережаному стовпі трохи нижче за ліву, та злізти вище Покиван змоги не мав, бо рудий котусь показав себе дужчим і спритнішим навіть від такого проворного спритника, як наш київський жонглер Іван Покиван.

Котик орудував однією лапою і шипів.

Боронився другою лапою і сичав.

Обома передніми нападав котусичок.

І вже гарчав по-собакому.

Еге ж, гарчав, а панну Смерть, що намагалась видертись на вершечок стовпа, далі не пускав та й не пускав.

Штрикнувши Покивана шаблею в п'яту, Михайлик на хвильку, як сутий художник — від свого творіння, відступав од стовпа поглянути збоку на власну роботу, а Іван тим часом спитувався відвоювати в рудого kota бодай цаль шибениці під самісіньким верхом.

Юрба знов реготала, так реготала, що нам з вами, читачу, такого й бачити ніколи не доводилось на жодній виставі.

Юрба ревла.

І треба відзначити, що протягом вистави мирославці кепкували й сміялися не з добрих людей, їхньому серцеві близьких та рідних, не з речей для всього народу святих, бо ж простим людям блюзнірство ніколи не було властивим на протязі віків, — а сміялись мирославці з одвічних ворогів: панства, бундючності, дурості, боягузтва, смерті...

В людей од реготу й животи вже боліли.

Тільки очі шинкарочки Насті Певної в дальньому кутку майдану палали лиховісним вогнем, і вся молодиця пашіла таким нестерпучим жаром, аж люди, котрі стояли біля неї, намагались трішки відсунутись від того пашіння, бо під ногами їй аж наче горіла трава.

На шинкарку, як і досі, ніхто не зважав, бо посрамлення Смерті нікому не відомим лицедієм, лицарем-голодранцем тішило й радувало збуджену юрбу, що ладна була ринути на кін, на поміч відважному молодикові.

Нікому не відомий лицедій, правду мовити, навіть і не здогадувався, що він уже є лицедій, але ж, так і не досягши Смерті шабелькою, він вирішив дошкулити їй словом, хоч і не знав ще з досвіду, що слово — зброя небезпечніша від шаблі, і він сказав басюрою Прудивуса, явно, але не навмисно, Юренкові наслідуючи:

— Злазь, паскудо!

Та Смерть не відповіла, бо зайшла в них там з рудим котищем іще лютіша сварка за самий вершечок шибениці, високої, а вже й хиткої, бо щось повибивало з-під неї підпори.

— Злазь, бо звалю стовпа!

— Аж ось ми разом! — гукнула й матінка Явдоха, легко злязачи на кін. — Ось я допоможу!

— Я сам, мамо, я сам! — визвірився на неньку Михайлик, і вона його вперше в житті послухалась і лишилась край кону.

— Злазь! — голосом Прудивуса гримнув хлопчина ще раз. А панна Смерть, знову входячи в роль, відповіла:

— Ой, гляди, злізу, буде тобі, хаме, кінець!

— Кого це ти назвала хамом?! — раптом гукнув на всю пащеку Михайлик. — Назвала хамом коваля?! Ах ти ж... — і милий мамин синочок ревонув таке, що тут і не повториш, та й кинувся до Смерті, та тільки й спромігся, що штрикнути Покивана в п'яту, коли раптом винайшов зброю дошкульнішу.

Михайлик також забалакав віршами.

Римування, небезпечна пошесть, виникнувши на кону, вразило й Михайлика, який доти й поняття не мав про вірші, здибаючись з ними хіба що в піснях, і це повітря, — страшно й подумати! — могло швиденько охопити всю збуджену юрбу, і трудно собі навіть уявити, що сталось би там, коли б усе те стовпище, як у стародавній трагедії, раптом заговорило б віршами!

Отже, Михайлик, не дошкуливши шабелькою, уже штрикав панну Смерть разючими римами, бо ж, виявляється, що й рими...

17

Але ж то були не просто рими!

У збентеженій одномові Михайлика зненацька проби-лась крізь плетиво рим і поезія, і слова в тім вірші самі собою складались стрімкіше, чіткіше та поетичніше за простуваті школярські вправи лицедіїв:

*О Смерте, не лякай! Коса твоя тяжка, —
Та як одного ти погубиш козака,
То сотня козаків на місці тім устане,
І серце з остраху в самої Смерті в'яне!*

І щось таке значне забриніло в ковалевім голосі, щось таке гнівне та грізне, аж йому самому стало страшнувати, — щось таке грізне та гнівне, що спопеляло не тільки цю химерну панну Смерть, котра від страху злізла на ме-

режану шибеницю, а линуло й далі, за край міста, де перла проти народу навала зрадників, де вставала над Україною нова війна... І знову на майдані панувала тиша, а Михайлик провадив далі:

*Лицарства нашого нікому не збороть,
На вільного коня не натягти оброть,
А як тісним гуртом засядемо у хаті, —
Доводиться від нас ховатися кирпатій!*

Хоч сам він уже відчував, наш Михайлик, ніби розмовляє він якимось незвичайно, йому й на думку не спадало, що він, бідолаха, балакає віршами:

*О Смерте, де твоє отруйливе жало?
Чимало вже води до моря утекло,
Та Смерті подолать несила Україну,
Бо слава славная не відає загину!*

*Де дружба і любов, немає Смерті ходу.
А як відбився хто від друзів, від народу,
Того урятувать не зможуть і мечі,
Бо зловить Смерть його у хаті на печі!*

*О Смерте, заховай обличчя лиховісне!
Про Смерть і про вдову дзвени, весела пісне...*

І раптом... раптом запальна мова перелилася в пісню: про перемогу Життя над Смертю, про смерть і про невмирущу українську вдову, в пісню, що її знали на Вкраїні старе й мале, в пісню, що її залюбки співали тоді навіть чорти з чортенятами, навіть пани з паненятами, навіть попи та дяки, коли п'яні бували, навіть незворушні та важкі канцеляристи.

А Михайлик, — йому ж увесь той день кортіло заспівати, — дужим басилом виводив:

Ой п'є вдова, гуляє
І ні про що не дбає:
— ...Іди, Смерте, іди проч,
Головоньки не мороч,
Бо я часу не маю,
З сусідами гуляю...

Підхопив туя пісню і увесь мирославський базар, та й грянула вона так гучно, що її десь почули й вороги, там десь, де вже зазіхала на цей вільний город і на цих добрих та мирних людей війна, тобто видіма смерть.

Гуртова пісня про вдову та смерть котилась ширше та ширше, пісня про зухвалу українку линула вище та вище, як молитва, чи не до самих чертогів пана Бога.

Всю громаду повершували, горюючи над нею, два баси, трохи вищий і трохи нижчий, дужі й нечувано гарячі голоси Прудивуса й Михайлика:

Прийшла Смерть,
Прийшла Смерть
До Бога з сльозами:
— Ой не можу вдови взяти —
Гуляє з гостями...

Зненацька майдан стрепенувся, аж самі забриніли всі там, почувши, як до голосів Михайлика та Прудивуса приєднався й третій, високий і прозорий, ще дужчий і ще кращий голос, що без видимої напруги, без помітного зусилля покрив голоси мирославців, що лунали в ту мить на майдані.

Це був співак Омелько, брат Прудивуса, син Саливона Глека, що співати вчився не тільки в музикантів Києва та Мілана, а й у неньки своєї, в співучого народу українського, гордість мирославців, славний парубок, який цієї ночі мав рушити в далеку путь з новим листом до московського царя, хоч, видно, ще й сам про те не знав, що така мандрівочка йому вже пахне, бо зараз повертався від фортеці, з бойовиська, де жовтожупанники черконули йому шаблею по голові й лишили слід, прихований під білим, перемазаним кров'ю завоєм.

Почувши голос улюбленця й побачивши його самого, живого і, як завжди, веселого, добрі люди так ревонули з ним разом тої пісні, що й сам пан Бог не почув її не міг:

Іди, Смерть, іди, Смерть,
Та й стань на помості,
Як не можеш вдови взяти,
Візьми її гості.

Все дужче та вільніше горував над співаками гончаренко, співав наче на льоту, що й не кожен птах уміє, співав заплющившись, співав і співав, зовсім не думаючи про враження, яке справляє його спів на юрбу, очі якої ще липли до новоявленого лицедія, до прийшлого коваленка, котрий шойно зважився зняти руку на саму Смерть.

А пісня пливла далі:

Як зачули гостоньки,
Та й стали тікати —
Попід міст,
Поза міст,
Лиш слідочки знати...
А вдова
Не вгава,
Руку Смерті відбива:
— Іди, Смерть, іди проч,
Головоньки не мороч!..

Тим часом сварка на стовпі між котусем і посоромленою Смертю припинилася, і Покиван уже думав, що можна, грішним ділом, чкурнути геть, і вже почав був нищечком спускатися з того стовпа, аж матінка Явдоха, попереджаючи сина, скрикнула:

— Михайле!

— Я сам, мамо, я сам, — почав був синок, але, обернувшись, здрів той намір Смерті, кинувся всім тілом на стовп і... повалив його з помосту простісінько на людський тиск — з Іваном Покиваном і рудим котом.

Ось так була знеславлена й пошпечена Смерть.

Так закінчилась вистава.

Так Іван Покиван заробив собі кілька добрих синців та подряпин, що їх чомусь так боляче сприймала Дарина-шинкарочка, аж потемніла зовсім, мовби не Йванові, а їй самій дісталися оті синці.

Але ж на Покивана й на шинкарочку ніхто уваги не звертав. Примхлива юрба, забувши й про повержену Смерть, і про свого улюбленця Тимоша Прудивуса, і про його брата, прославленого на всю Україну співака Омелька, юрба, зворушена й розбурхана втручанням коваля Михайлика в Климкову долю, в хід вистави, радіючи з його очевидної перемоги над сухореброю, кинулась до новоявленого співака й лицедія, миттю забувши давніших улюбленців, та й підхопила здоровенного парубка на тисячі рук.

Жоден актор світу — ні перед тим, ані потому — не мав такого успіху в широкому колі глядачів, який випав на долю обшарпаному ковалиськові, котрий на ту хвилину

затъмрив навіть високу славу самого Климка-Прудивуса, творця вистави, бо невдячні глядачі на час його й забули, як те й буває подеколи з черговим кумиром юрби.

Багатьом народним артистам випадало здобувати в глядачів сльози болю чи реготу, приймати квіти й інші дари серця, багатьох носили на руках або возили, впрягаючись у колісниці, але ж усі ті видатні актори ставали властителями дум — з плином часу, після довгої праці, а не так раптово, як це спостигло Михайлика, котрий пробув на театральному кону — не десятки літ, не рік, не місяць, навіть не годину, а лише кільканадцять шпарких дзигаревих хвилин, навіть і сам того не збагнувши, що став за ті хвилини артистом, улюбленцем величезного гурту людей, громади, — і все це скоїлось саме так — передусім тому, що простосердий ковалисько, наче вгадавши душевну потребу глядача, не дав Смерті здолати Климка й знищив її, як того й жадали мирославці, прагнучи миру в тяжку пору війни.

Ось чому вдячні глядачі підхопили здорованя Михайлика на руки і з криками захоплення кудись понесли й понесли.

Інші схопили його матінку й понесли за сином обережно, мов святиню, жваву й гожу українську матір, яка нараз помітила, що їх несуть не туди, куди обоє поспішали, а в інший бік, звідкіль вони кілька годин пробивались по непевному базарному морю, щоб дійти, нарешті, до кузні невідомого їм ковалика-москалика.

— Стійте! — звеліла Явдоха, та ніхто не почув. — Стривайте! — гукнула вона дужче, але її голос потонув у кипучому гаморі мирославців.

— Стійте! — ревнув басом Тиміш Прудивус, що йшов коло нені, і добрі люди спинились.

— Куди несете? — стурбовано спитала Явдоха.

— Куди ж! — відповіли їй з гурту. — Звичайна річ!

— До шинку, матінко!

— Душу поскоромить горілчиною!

Явдоха обернулась до тих, що несли Михайлика, й наказала йому:

— Злазь-но!

— Чому ж? — ображено спитали щирі мирославці.

— Ніколи нам, — вимушено посміхнувшись, відказала матінка.

— Субота — не робота! — відмовили з юрби.

— До шинку ми не підемо, — рішуче мовила паніматка і так повела плечем, що її мерщій спустили додолу.

— Чому ж? — спитав Прудивус. — Ненько?

— В них же — ні шеляга! — голосно прошепотів Прудивусові над вухом Іван Покиван. — Чи не бачиш?

— Бачу, — стиха відмовив Прудивус. — Очі в хлопця такі голодні, наче три дні не їв! — і обережно звернувся до Явдохи: — Тітко!

— Чого тобі, синку?

— Ви, бачу, певні, що ні динара у вас нема?

— А тобі до того — зась!

— Вам, ненько, бачу я, здається, що ви такі вже бідні, такі бідні...

— Одчепись, поки я не розсердилась!

— Буцім у вас, — не вгавав Прудивус, — нема ні шага?

— Коли б же це тільки здавалося, — сумно посміхнулась Явдоха, а Прудивус, бачивши цю милу материнську усмішку, схопив неньку за руку й повів її назад, аж до помосту, де щойно відбувалась вистава.

— Ви ж бо вже розбагатіли, матінко, — лукаво посмикуючи вусом, вказав Прудивус і при самім кону підштовхнув Явдоху до воза, де ще росла величезна купа доброхітних даянь, що їх зносив і зносив сюди по виставі мирославський глядач, складаючи плоди власної праці на возі й біля воза: хто клав гуску, а хто — курку, а хто копчений окіст, або качан капусти, або горнятко масла, а хто — просто глечик новенький, порожній, полотенця сувій, вівса мішечок, пшона торбинку, а хто й меду стільник у капустанім листі, хто папушу тютюну, хто гілку шипшини з білим цвітом, а хто хустку вишивану або шапку смушеву, а хто й гроші, — що в кого було! — і всього там набиралося вже так багато, що й Бевзів поміст почали закладати щирими дарами народу, і тая даровизна, бо ж глядачів було чимало, все росла та й росла.

— Оце все — ваше, матінко, — урочисто сказав Тиміш Прудивус.

— Тю на тебе! — слушно відмовила Явдоха.

— Це все ти, хлопче, заробив, — обернувся Прудивус до Михайлика.

— З глузду спав! — кивнув на лицедія й Михайлик. І спитав: — Коли ж це я таке заробив?

— Зараз.

— Чим же?

— Піснею.

— Хіба ж піснями заробляють! — взяв під сумнів парубок, бо це йому здалось блюзнірством: за пісню брати гроші. — Я не жебрак! — додав сердито. І кивнув: — Ходімо далі, мамо!

— Е-е, ні! — спинила його ненька. — Не поспішай! Це діло треба... той... — і пильно обернулась до Прудивуса: — То ти, лебедику, говориш, буцім усе це — наше?

— Ваше, — потвердив Прудивус.

— Ваше, — мовив і Йван Покиван, усе ще обачно тримаючись далі від шаленого ковальська.

— Ваше, ваше! — потвердили й голоси громади.

— Ні, — заперечила ненька. — Це — не гаразд!

— Чому ж?

— Нашого тут — тільки половина. Друга — ваша.

— А чи не забагато ви с-с-с-схотіли, паніматко? — скочив до помосту Пришийкобиліхвіст, що досі, перепрошуючи, бігав десь за паном Купою. — Люди, матінко, працювали, а ви... невідомо звідки й за чим... і раптом — половина!

— А як же я? — виникаючи ніби з-під землі, ображено озвався Оникій Бевзь, що вже встиг напнути якусь там одежину. — Що ж дасте мені?

— За віщо?

— Чий оце поміст? Мій! А на чім спасалась панна Смерть? Чия зламалась шибениця? Моя! — І пан Оникій Бевзь, катюга, простяг руку і в розчепірену долоню тицьнув пальцем: — Платіть!

— А ось я зараз! — так багатозначно мовив лагідний і негнівливий Михайлик, що катюга, як і всі кати вельми обачний, раптом щез невідомо куди.

— Може, все-таки — чверть? — знову занів Пришийкобиліхвіст.

— Половину то й половину, — мовби й не чувши Данилового запитання, за сина поспішила висловити згоду

свідома справи матінка. — А тепер ходім до коваля! — наказала вона Михайликові і, взявши його за лікоть, повела далі, в той бік, куди вони поспішали протягом кількох годин.

— Куди ж — отак притьмом? — спитав Прудивус.

— Діло не жде, — коротко відмовила Явдоха й не спинилась.

— Треба ж поділитись! — заволав услід Пришийко-биліхвіст.

— Чим поділитись? — спитала матінка.

— Де ваша половина, а де — наша!?

— Ще встигнемо, — не спиняючись, відмахнулася матінка. — Нехай!.. Ми ще й хати не маємо, щоб усе оце скласти! — і, знову забувши про голод, попростувала далі, до вишгорода, де височіли руїни домініканського монастиря.

Потім на мить спинилась і звеліла синові:

— Дякуй громаді!

— Спасибі вам, — віддав чолом Михайлик. — Спасибі і вдруге, — чемно повторив він. — Спасибі і втретє! — і гречно вклонився знов.

З гурту залунали всякі гарячі й солоні побажання парубкові.

— Ну, що? Розбагатів-таки? — пробігаючи мимо, спитала циганочка Мар'яна.

— Зажди! — кинувся був Михайлик.

Блиснувши оком, гарячим, аж моторошним, дівчина зникла, мов у воду впала, хоч Михайликові й було щось від неї потрібно, бо ж він тільки тепер збагнув, що Мар'янине пророкування справдилось і вони з ненею таки розбагатіли.

Зітхнувши, Михайлик озирався на всі боки, але Мар'яни ніде не було, і син та мати знов рушили далі, куди їх вела доконечність.

Аж раптово Михайлик спинився і таким несподіваним для матері голосом дорослого чоловіка сказав:

— Постривайте, матусю!

Він попростував назад, до купи дарів, яка й досі зростала на катівськiм помості.

— Куди це ти? — тривожно спитала матінка.

Та Михайлик не відповів.

Він повернувся до кону.

Простяг руки до шаплика, покладеного на вітвар мистецтва якимось вдячним бондарем, де було вже повнісінько грошей — талярів, дукатів, динарів, шелягів, шагів, московських копійок, польських злотих і червінчиків, — і, награбаставши в обидві жмені мідяків, срібняків і золота, висипав тее багатство в новісіньку смушеву шапку, взяту з купи даровизни, зачерпнув іще дві-три пригорщі і рвонувся мерщій назад, у той бік, звідкіль вони з матусею сюди прийшли, тобто знов на саме дно базару.

— До коваля ж нам! — нагадала матінка.

— Устигнемо й до коваля, — впевнено відказав парубок і, взявши мамину мозолясту руку, повів Явдоху за собою, кваплячись наче до пильного діла, і юрмище посунуло за ними, за цими новобагатьками, що в них уже й душі замліли з голоду.

«Попоїсти, мабуть, поспішає», — співчутливо подумала Явдоху і покірно рушила за ним.

Ба ні!

Михайлик байдужісінько проскочив мимо їстівного торгу, мимо пекельної спокуси мирославських страв, яка ще з годину тому так дуже хвилювала його.

Він про голод уже й забув, бо не йшла з мислі гордовита панночка, Ярина Подолянка, небога єпископа, що сьогодні вранці так зневажливо розмовляла з ним.

Але... чому зневажливо? Чому?

Тому, що гольтіпака він безхатній?

Що в нього штани драні?

Що він босий-босісінький?

І от, розбагатівши-таки, він вирішив притьмом причепуритись. Поспішив до стрижія, і той обмакогонив його з усіх боків, лишивши на маківці копичку волосся, що з неї мала згодом вирости добра козацька чуприна.

Вислухавши яку сотню порад доброзичливих глядачів, парубок прибрав собі й рясні шаровари.

Власне, і не він прибрав, а мама, хоч він і марно домагався будь-якої самостійності:

— Я сам, мамо, я сам...

Але мама вибирала, мама й про ціну питала:

— Скільки оці? Два, кажете? А півтора?

— А хто прибаве?

— Пан Бог прибаве.

— Хіба ж пан Бог — на базарі?!

— Та він же — всюдисуший. Ну, то як же?

— Півтора то й півтора... хай вибрикує ваш хлопчик гопки!

Так вони купили й кармазиновий жупан для хлопця («Я сам, мамо, я сам!»), хоч і нелегко було знайти готову одежину задля такого здорованя. Придбали й сорочку гуцульську, вишивану, і широченний, з довгими-предовгими пацьорками червоний пояс, і все те парубок, за яткою сховавшись, на себе начепив.

Купили Михайликові й шаблю, бо та, що в нього була, коротенька на його руку шабелька, загинула десь у поєдинку зі Смертю.

Посправляв і для матінки, що їй було потрібне, все добре та гарне. Придбав хлопець і персня дорогого, і разок намиста з дукачами, з золотим хрестиком. І сховав у кишеню. І всім було цікаво знати — задля кого... Все купив, що треба.

Не міг тільки знайти собі пари будь-яких чобіт, бо всі чоботи на мирославському торзі були задля нього малі.

У шевському ряді, на довгих неструганих дошках, поприбиваних до кобильниць, стояли й чоботи, і сап'янці, і постолі, і капці, і навіть личаки, але ж нічогісінько на здоровенну Михайлову ногу вони роздобути не спромоглись.

Треба, казали, чекати аж до того понеділка, поки чоботарі (з вусами попідрізуваними у всіх над верхньою губою, щоб не заважали брати в зуби дратву), поки вони після зелених свят пошиють, бо в кожную підошву добрих чобіт треба ж забити сто цвяхів.

Але ж Михайлик вирішив стати на очі панні Ярині-Кармелі саме сьогодні. Конче сьогодні! Але ж...

Не йти ж до сановитої панни, чепурненько прибравшись, без чобіт!

Аж день йому ясний затьмарився.

Мовби сонце сховали цигани в мішок.

Неначе й не розбагатів Михайлик: яке вже там багатство, коли босий!

Перекупки десь кричали: «Сластьони гарячі!» — а він того й не чув.

Стрічні дівчата поглядали на гожого парубка, а він того й не бачив.

Йому були потрібні чоботи, і, голоп'ятий, аж розсердився, почувши, як п'яленькі шевці, суботній базар кінчаючи, співають на сьомий церковний глас якомусь із своїх товаришів жартівливе величання:

— Величаєм тя, копиле-копиленку, шевче-чоботоробче, і вславляєм твою дратву, твоє шило і правіло ще й твоє дзюbate шевське ри-и-и-и-ло!

— Ото гемонські душі! — і, сердито сплюнувши, матінка пробурчала: — Не встигли по обіді й лоба перехрестити...

— То, виходить, їм зараз уже не можна співати, а мені ще можна: я ж ще й не снідав, мамо, — і додав стиха: — Та й не наспівався я сьогодні досхочу... — І хлопець задумався, бо вже юнацька душа затруїлась трутизною успіху, бо жила ще в нім та солодка хвилина, коли його співу слухали стільки людей.

Задумавшись, хлопчина спинився і аж тепер тільки побачив, що знову стоїть біля цехмайстра жебраків, біля діда Копистки, що юрба круг його сопілок стала ще більша й дудливіша: не тільки малюки, бурсаки, школярі та ремісницькі учні, а й січове та городове козацтво топталось там, а й статечні мирославські майстри.

Михайлик повернувся до діда Копистки, бо хлопцеві притьмом стала потрібна сопілка.

21

Все круг діда Копистки свистіло і дудніло.

Кожен покупець, вибираючи собі розраду, мусив, звісно, подмухати в сопілку, в другу, в третю, дослухаючись, і все бриніло там — і в сопілках, і в душах, і все грало невлад і без пуття, але весело, а дід Копистка раз по раз приказував:

— Щоб не хрипіло, змашуйте сопла.

— Олією, діду? — спитав Михайлик.

— Оливою. З лампадки.

— Що я чув, діду, — звернувся до старого жебрака, підійшовши з братом Омеляном, Тиміш Прудивус, — буцім не кожен зважиться пригубити калинову дудку вашого виробу?

— Чого ж! — посміхнувся дід Варфоломій. — Аби душа чиста.

— А коли не чиста? — непевно спитав Данило Пришийкобиліхвіст.

— Як на сумлінні гріх, — відмовив дідок, — сопілка враз і викаже.

— О?! — озвалось кілька голосів.

І кожен з них бринів інакше.

Одні — цікавістю, інші — подивом, ще інші — страхом.

— Ти хіба не знаєш казки про калинову сопілку? — спитав у Данила співак Омелян, брат Прудивуса, що збирався через кілька годин рушити в дальню путь, до Москви. — Не чув хіба такої казки?

— Це ота, — спитав Михайлик, — де вбила сестра сестру?

— Атож!

— Що на її могилі калина виросла? — з гурту докинув хтось.

— Еге ж, — кивнув Омелько. — А коли вистругали з тої калини сопілку, вона й заквилила, — повів далі стару казку Омелько, бо вславився не тільки піснями, а й казками. — Вона й заспівала: «Ой помалу-малу, чумаченьку, грай, та не врази мого серденька вкрай: мене сестриця з світу згубила, ніж у серденько та й устромила...»

Казка була знайома, та Омелька слухали, а дід Варфоломій заграв тим часом, і жалібна пісня попливла, аж наче й справді забриніли в ній слова забитої сестриці...

— Калинова сопілка, — провадив Омелян, — ходила з рук до рук, аж поки не потрапила до тої, що вбила: «Ой помалу-малу, душогубко, грай...»

До страшної казки приграючи, свистіла дідова сопілка, а людей довкола менше не ставало, бо ж не так і багато на світі поганців, яким від тої казки схотілося б чкурнути геть...

Хто чкурнув, той чкурнув, а Данило Пришийкобиліхвіст таки встояв на місці, а іншим воно було й байдуже, тож і вибирали собі сопілку та й купували по шелягу.

Вибрав калинову й Михайлик, але Копистка, по-батьківському глянувши на незнайомого молодика, прираяв:

— Бери, сину, кленову: при соловейку різана.

— Та й що?

— Веселіша.

— Сількись! — відмовив парубок. — Я зараз такий веселий, що в мене до танцю заграє й калинова, — та й кинув до шапки шеляг.

— Чи, може, тобі кохану привабити тра? — пильно поглянувши на хлопця, спитав старий Копистка.

— Кохану, — просто відповів парубок, навіть не почервонівши.

— То інша річ! Бери калинову...

Вони з мамою рушили б далі, коли б не озвався до діда Омелько, Прудивусів брат:

— Мені також калинову, — та й блиснув зубами, наче ріпу гриз.

— У дорогу? — спитав Копистка. — До Москви?

Омелян кивнув.

— Чи ж дійдеш?

— Немає неможливого для смертних, як сказав Гораций...

— Свою дарую, — урочисто мовив Копистка і простяг молодикові калинову, улюблену, що з нею дід не розлучався років тридцять.

Вона була згори кругла, а далі — гранчаста, ота сопілочка з калиночки, ясенове денце.

Чи не ціле літо колись робив її старий Варфоломій.

Дротиною випалював.

Скельцем чистив.

Клаптем сукна з рудої свитки натирав.

Вперше грав на ній серед ночі — над річкою.

Потім попід стріхою тримав: нехай поповисить, нехай її продує мирославський вітер.

Потім кілька десятків років не розлучався з нею. Нікому й доторкнутись не давав. І ось тепер...

— Візьми, Омельку, — журно мовив старий, дунув востаннє та й віддав до рук хлопцеві.

— Спасибі, — подякував Омелько і тричі, як годилось, поцілувався з Кописткою.

— Вона в мене... той... зачарована.

— А як? — спитав Омелько.

— Сам побачиш...

Попрощавшись з дідом, Омелян і Прудивус уже були рушили далі, та Варфоломій сказав:

— Якщо зразу не слухатиметься, обріж її... чи розмочи... чи підсуши в дорозі.

— Гарзд! — і Омелько вклонився ще раз, і вони, рушаючи, перезирнулися з братом, з мартоплясом отим дурнуватим, з блазнем присусуватим, якого Омелько так любив за добре, за відважне серце і зневажав за все штукарське непотребство, за все горе, за всю ганьбу, заподіяну блюзнірським лицедійством рідному їхньому батенькові, старому гончареві Саливоніві...

Коли брати пішли собі, потягла далі свого синочка і наша Явдоха, хоч він уже і принюювався:

— Ми ж, мамо, й не обідали сьогодні.

— Дарма! — сказала матінка.

— І вчора ж, мамо.

Явдоха суворо мовила:

— Пора до коваля.

— Але ж, мамо...

— До коваля! — і марна річ була б тої хвилини з нею сперечатись.

Звично побравшись за руки, вони знов заспішили на вишгород, туди, де чорніли руїни домініканського монастиря, де мрів на башті видний здалека сокіл, який останніми днями ніби й не злітав звідти ні на часину.

Мати вже не потурала парубкові й ніде йому, босоногому, спинятись більш не дозволяла.

Була ж бо клечальна субота, і ковалик-москалик, той не відомий їм Іванище, міг от-от з родиною піти до церкви.

22

Хоч до церкви ще й не дзвонилося, хоч і було задосить часу до початку вечірньої відправи, єпископ, готуючись до служби Божої, як те в нього водилося, мав би вже й зосередитись, одрішаючись од справ земних і душею воспаряючи до Бога, але зараз, звичний порядок порушуючи, він був не на самоті з Богом...

Архієреєві потрібно було б поміркувати й про завтрашнє празникове казання, але й цього він зробити зараз не міг.

Його преосвященство сидів біля столу — під старезною високою вишнею, в саду, поза будинком, скинувши клобук і рясу, в самих лише полотняних, по-козацькому рясних шароварах та в сорочці, вишиваній руками молоденької

племінниці, Ярини Подолянки, що з недавньої пори хазяйнувала в архієрейській господі.

Сидів старий Мелхиседек мовчки та непорушно, бо журився: гордощі й краса Мирослава-города, Омелько Глек, завтра на світанку мусив рушати в далеку путь — до Москви — з листом до царя, а сьогодні востаннє мав співати на криласі в час вечірньої служби.

Старий єпископ сидів мовчки, хоч він там був і не один, а з гостем, давно не баченим, давно сподіваним, з давнім запорозьким побратимом, з Козаком Мамаєм, що про його прихід до Мирослава вже гомоніли по всіх хатах і майданах.

Друзі один на одного поглядали допитливо, шукаючи слідів часу: в очах, у голосі, в рухах.

Мовчали, зітхали, аж вітер ходив по вишневому саду, — то зітхне один, то другий, то знов той самий, — але з уст ні пари не пускали.

Мелхиседек за кілька років подався й змарнів, хоч у його білявому волоссі не так уже й видніла сивина.

А наш Козак Мамай... ні, ні, час його не займав!

Як було йому сорок, так і жив, не старіючи: протягом десятків літ лишався таким же, як тепер, — наче завше було йому сорок та й сорок.

Ген-то коли й бачились вони, давnezні побратими, але зараз, як буває тільки між друзями щирими, між товаришами ратними (в час війни і в час миру), їм оце зараз, видно, хотілось лише, удвох отак сидячи, просто хорошенько помовчати.

Помовчати...

Побазікати ж можна і з приятелем, а помовчати лише з вірним другом і товаришем.

...Чарки та келехи стояли на садовому столі.

Карафи й куманці.

Барильця й чари.

Але ж Козак Мамай і єпископ, вони, — смішно сказати! — прикладались коли-не-коли тільки до глечика з холоднющим молоком.

Єпископ, правду мовити, хильнути чарочку любив ще з давніх козацьких літ на Запорожжі, але в день служби Божої ніколи й не нюхав, як того не роблять і в наші часи перед виставою всі щирі артисти (коли вони таки артисти!), що в рот ні ріски не беруть, — їй-богу ж, правда!

Козак Мамай також умів, нівроку йому, добре-таки вмів клюкати й вихиляти (будь здоров, пивши!).

Умів він дудлити й жлоктати.

Кубрячити, смикати й лигати.

Кружати, смалити, смоктати, цмулити, цюкати, хле-бестати.

З кухлів, з кварт, з чарок, з покришок, з мисок і макі-тер, з коновок і відер, умів пити ручкової, пити нахильці, черкати і чаркати, — все він умів, анахтемський Козак Мамай.

Але завжди, коли знов та й знов заходила на Україні су-тужна пора війни, він, оцей трудний Козак (задля інших трудний, а ще трудніший задля себе), що в нього година гультяйства аж надто часто чергувалася з порою обмежень та невигод воєнного часу, коли самохіть не брав ані ріски хмільного, коли спав просто неба при всякій погоді, коли сам себе судив за будь-яку дрібну провинність, бо вважав своє служіння простому народові незрівнянно вищим від служіння, скажімо, пана Купи якому-небудь начальству, а чи й від служіння самому Господу Богові, що про нього мусив дбати Мелхиседек.

Отак вони й сиділи, старі товариші, п'яні-п'янісінькі від самої лише радості нового побачення, мовчали, зіт-хали й знов мовчали, і тільки Песик Ложка, що був, як і завше, біля свого Мамаю, тихо скавулів од нетерплячки й від голоду, бо сьогодні Козак ще й сам нічого не їв та й Песика нагодувати забув.

Ярина Подолянка, молодесенька господиня, мала бажання добре почастувати гостя, що про нього вона ще змалечку, а потім уже й по монастирях Європи, де нею опікувались вихователі-українці, чула багато кумедних, а то й страшних переказів, але ж ні Мамай, ні її дядечко не пили й не їли та й на неї уваги не звертали, хоч і поглянув Мамай, сюди прийшовши, так поглянув на панну Ярину, наче мав їй щось вельми важливе сказати, а тепер забув, бо вони зараз, поряд під вишнею сидячи, наче й один про одного забували, поринувши в якісь прикрі думи.

Ярина поверталася в дім, але й звідти на Козака погля-дала, немов чекаючи від нього якогось важливого слова.

Не облишав їх своєю увагою й куценький ченчик, ти-хоплав і маруда, отець Зосима, який, службу свою викону-

ючи, завше мусив стовбичити десь поблизу від єпископа, чекаючи, поки його покличуть.

Той загайко ближче до них, звісна річ, не підходив, але бачив, що обидва мовчать, і серце дявому ченчикові мліло від радості, бо вони аж начебто понадувались один проти одного; від злагоди чи незлагоди поміж ними значною мірою залежала й доля цілого Мирослава: химерний Козак з'являвся в лиху годину то там, то там, як рятівник, порадник, вірний друг сіроми, тож і чекали в городі добра від його появи, від його помочі єпископові, що знову став тепер воєначальником.

Чи поладнають, чи зрозуміють же один одного ці двоє старих товаришів?

Куценький ченчик придивлявся віддалік.

Бачив, що розмова не в'яжеться, що обидва мовчать і мовчать, а тільки чув, як стиха скавулить голодний Песик Ложка.

І куценький ченчик радів.

23

— Саме в пору завітали, Мамаю, — відповідаючи якимось мислям своїм, нарешті сказав Мелхиседек.

— Якщо це назвати можна завітанням. Обов'язок війни, владико!

— «Владико! Владико!» — передражнив єпископ. — Я, друже мій, зараз, як бачиш, без ряси. А ти...

— Обов'язок, Миколо, — поправився Козак Мамай, назвавши давнє козацьке ім'я Мелхиседека. — А рясу лишив би ти на час війни в ризниці свого собору. Га? Миколо?

— Обов'язок! — сумно посміхнувся пан єпископ і заговорив: — Тяжкий обов'язок, покладений ще гетьманом-визволителем. Приневолив тоді покійний гетьман, і ніхто не зніме з мене тої ряси до самої смерті! А ще тяжче стало тепер, коли наш мирославський полковник з двома сотнями шабель перекинувся до Однокрила.

— Бачив я вашого полковника серед гетьманців...

— ...Коли на плечі мені, — провадив далі єпископ, — упало ще й отаманування в полку...

— Ти це вмієш, братику!

— Та ще й суд.

- Суди по совісті!..
- Ще й урядування в місті...
- Впораєшся.
- ...Та й у всій Калиновій Долині...
- Кат не візьме тебе, Миколо!
- Отож і став я, Мамаю, — провадив далі архієрей, — став я тебе частенько згадувати...
- Навіщо я тобі?
- Став тебе дождити...
- І діждався ж.
- Я, бач, думав: частенько ставав у пригоді сіромахам та нетягам наш Козак Мамай. Стане в пригоді й тепер: і Військові Запорозькому Низовому, і людові простому, і всій нашій матері Україні...
- Служу, як можу, — буркнув Мамай.
- Отож і судилось тобі, я думаю, полковникувати в Мирославі.
- Мені?! — зареготав Мамай.
- Тобі!.. Кажуть же люди, що немає в світі козака, відважнішого від Мамаю.
- Не вір.
- Балакають люди, що нема в світі й козака, мудрішого над Мамаю.
- Не вір, Миколо.
- Брешуть люди, що нема нікого за Мамаю обережнішого?
- Оце правда!
- Кажуть люди, буцім немає й веселішого.
- А то ж навіщо: полковникові та бути веселим? — посміхнувся Козак Мамай.
- Краще вмерти в бою весело, ніж померати сумно.
- Але навіщо ж померати? — розсердився Мамай. — Навіщо померати, ченче, коли світ наш такий гарний і веселий?! Навіщо ж померати?
- Оце — мова козацька! То згода?.. Бути тобі, скажений собако, нашим полковником.
- Нема дурних.
- Чому ж то?
- Тому, що я собі — козак. Козак, та й тільки! А в полковники... та хай йому грець! Ще стародавні римляни казали: честолубство — друг кривди... так здається?
- А якщо мирославська громада...

— Громада! Я — не вашого криласа.

— Коли громада скаже...

— Не встигне сказати! Тільки рота роззявить, а мене вже й нема: шукай вітра! — І Мамай аж підвівся з-за столу.

— Куди ж ти?

— Ще й питаєш! Тобі скортіло, бач, аби я свою волю проміняв на пернач полковника, а тепер...

— Мовчу, мовчу! — І владика важку руку поклав Козакові на плече. — Побалакаймо про діло.

— За тим я й поспішав до Мирослава, — і Мамай знову сів до столу, налив собі кухоль студеного молока і спитав: — Я чув, мирославці посилали гінців на Січ?

— Не раз.

— І марно! На Запорозжжі все тепер кипить: дуки-срібляники, сливе вся старшина, сам добре знаєш, тягнуть за Однокрилом, щоб сісти нам на шию — замість протурених польських панів, а сіромахи з голодранцями... ці й поспішили б до вас на поміч, але що ж... без отаманів, без коней, без оружжя!? А покіль там запорожці сперечаються...

— Нам помочі — нема й нема!

Вони помовчали.

— Я чув також, — спитав Козак Мамай, — що ви вдавалися о поміч до царя?

— Респонсу ж від нього нема та й нема...

— Чого ж ви в царя просите? Якої потуги?

— Любо би сюди полків з десятків од Верейського князя, котрий з Москви до нас квапиться аж надто довго... Щоправда, в нас, ти вже й сам те бачив, множиться й своя сила, бо люди посунули з усіх усюд: і з-за Дніпра, і з-за Дністра, і від Карпат, аж навіть з Московщини...

— Люди, люди! А хліба маєте досить? А зброї та пороху? Навіть горілки в Мирославі, кажуть люди, доброму п'яндиголові на один-однісінький раз!

— Я вже приобіцяв нашому обозному: повішу ребром за гак, коли не посилкується, щоб у городі всього було задосить.

— Жени ти його пріч, оте пузате стерво!

— Ані способу: пана Купу мирославським обозним настановив іще наш гетьман-визволитель. А воля покійного...

— Ой гляди, владико!

— Що ти мені — «владико» та «владико»! А цей владика вже й занудився в рясі, братику. І нема ж, крім тебе, нікого в світі, кому я виклав би цей гріх: то мені лайнутись по-козацькому кортить, то рука занудиться без шаблі, то вчувається, же десь чайки на Чорнім морі по мені квилять, — просить свого та й просить козацька душа... Та хіба мало чого вона просить!

— Душа людини, — слушно зауважив Мамай, — завше просить того, що зась! Тобі, чернеча душе, багнеться на вольную волю, а ти лишаєшся дурним монахом. Мені ж ось інколи, душі козацькій, дитя поколисати хочеться: але ж ні жінки, ні дитинки, — і я стинаю голови врагам...

— І, козакуючи, також лишаєшся монахом?

— Як і належить запорожцеві. А ти ж ось тут, владико...

— Понесла мене нечиста сила вчора в бій, то ледве не втяло мені голову якесь шляхетське небожа, бо я ж, попуючи, й шаблюку тримать розучився! — І старий Мелхиседек погладив держака своєї шаблі, котра лежала на неструганім березовім ослоні, вкопанім під вишнями архієрейського садка.

— Руки сверблять? — хитрувато спитав Козак Мамай.

— Погерцоймо трішки, — байдужісінько кахикнувши, запросив єпископ. — Нум? Нум?

Довго й не думавши, обидва схопили шаблі, і, щоб рука не нудилась, в тіні вишенника знічев'я розпочався дружній герць, як те й було тоді між січовиками, герць до першої крові, хоч і траплялось частенько, коли перша кров у дружнім поединку бувала разом і останньою, бо не раз і головами козарлюги накладали в лицарському захваті двобою, — та й сам отець Мелхиседек колись чимало приятелів ненароком одпровадив, бавлячись так, аж на той світ.

Забавка була-таки без жартів.

Аж іскри сіклися з шабель.

Аж іскри з очей.

Іскри з козацьких сердець.

Тільки Ложка скавулів збентежено, а куценький Зосима, втішено потираючи руки, забув про свою показну забарливість і роздрочено кивав та й кивав комусь, закликаючи полюбуватись, як дійшло зненацька до шабель поміж владикою та незваним посланцем Запорожжя, що

його поява в городі Мирославі вже декому з панів сиділа в печінках.

Куценький ченчик сам до себе шепотів:

— Слава богу, посварилися! — і все кивав у дальній кінець саду, щоб звідти підійшов хтось ближче — подивитись, як свій свого рубає, — бо ж лицарі сіклись таки справді завзято.

Але той, кого ченчик Зосима так наполегливо кликав, здалеку поглянувши на побратимський герць, тільки вилаяв куцого, але стиха, щоб зловорожий монашок, не дай бог, не почув:

— Йолоп святенний! Підглядач гетьманський!

24

Лаявся пан Купа стиха, бо куценького ченчика побоювався не без причин.

Владолубний пан обозний збирався нишком одурити не тільки чужих, а й своїх, хоч, правду сказати, своїх у пана Купи й не було, бо він міг уважати своїм тільки себе самого та власну калитку, а чужими були всі інші, вся Україна, цілий світ: нічого за душею не мавши, крім грошей і нахабства, він зазіхав на булаву, тож і наміри свої розкрити він не міг нікому, навіть шлюбній дружині, бо страшився — чи не гетьманською прогнозою лягла вона йому в постіль?

Заміри в Пампушки, як ми вже знаємо, були преширокі, і пан обозний сподівався, спаливши тоді купу ладану, скоренько знайти в Калиновій Долині запорозькі скарби, силу-силенну золота, щоб стати на Вкраїні магнатом і володарем.

А на шляху до можновладності він мусив удавати гарячого прихильника Москви.

На тім шляху до булави пан Купа зважився влизатися в довір'я до простого поспільства, хоч йому й ставала на заваді власна пиха, що її він не вмів подолати в собі, його зажерливість і панська скнарість, його собакуватість у ставленні до підлеглих людей.

На тім шляху до здійснення підступних замірів стовбичив і єпископ, що став тепер воєначальником: треба було повалити його чи навіть знищити, і не тільки за те, що

архіерей-полковник обіцяв почепити пана Стародупського ребром за гак.

Хоч, правда, Пампушка й не забував тієї архіерейської погрози, кинутої перед чолом громади, бо знав, що Мелхиседек жартувати не вміє. Панові Купі не так уже й хотілося, замість вельможного панування над цілою Україною, стати першою жертвою безробітного ката Оникія Бевзя, тож за кілька годин пан обозний уже встиг у полку дещо впорати.

По всіх пекарнях міста вже підходили опари, вже рубали челядники дрова і розкладали вогонь.

По кузнях грюкали молоти, бо ж треба було скувати кілька десятків тисяч підків, не одну тисячу шабель та списів, полагодити підбиті в бою гармати.

Уже й кухарі подалися з деяким припасом на край Долини, де стіною стояло супроти ворожої навали мирславське ремісництво, босоногі челядники, наймити, дейнеки, хлібороби з Долини та зайшло з Січі козацтво.

Уже й шанці десь там рили, край Долини.

Уже й гармати рихтували на валах обох бопланівських фортець.

І, все те заваривши за кілька годин, пан Купа-Стародупський прийшов до начальника, до полковника мирславського, щоб ясувати йому, як він, полковий обозний, усіх сил докладає до святого діла перемоги.

Натрапивши в архіерейському саду на дружній герць, Пампушка до полковника підступити не зважився, бо ж не хотілося схилити голову в покорі перед особистим ворогом своїм, перед ченцем Мелхиседеком, не хотілось того перед очима ворога страшнішого, таємничого й незрозумілого Козака Мамає.

А товариський герць до першої крові тривав далі.

Песик Ложка на рубак навіжених уже й сердився.

Люто гарчав на них, не розуміючи дурних людських розваг, бо ж лицарі несамовито рубалися й рубались.

Коли б наш Песик Ложка думав не прозою, як звичайні собаки, а був би яким-небудь собачим віршомазом, то він уже й подумав би, чого доброго, що кожна іскра, старанно викрешувана з шабель, якби вона ставала діамантом, обидва лицарі вже загрузли б у самоцвітах по коліна, — але Песик поетом не був і тому не відав ціни діамантам, а двобій дратував його все більше, тож він знову гарчав

докірливо і знизував плечима, не бачивши в тому герці ні радості, ані краси, бо кінця-краю тій січі не було й не було.

Владика, правда, вже й захекався досить помітно, але, як і годилось козацькому полковникові, ощадку в Мамай не просив.

Чувши його трудне дихання, Козак прикинувся втомленим і став благати про перепочинок, бо налякала запорожця й свіжа кров, яка промочила полотняний завій на лобі владики, на рані, завданій йому в учорашнім бойовищі.

— Присишся? — підозріло спитав Мелхиседек.

— Прошуся, святий отче, — покірливо потвердив Мамай, і ця покірливість іще більше насторожила владика. — Захекався трішки на старості літ... — непевно додав, одбиваючи удари шаблі, Козак Мамай.

— Брешеш, сучий сину! — гарикнув на побратима архіерей.

— Щоб мені сей та той, коли брешу!

— Жалієш мене, старого собаку!

— Та скарай мене святий Дорошко, єпископ тірський, що сконав од руки Юліана Відступника, коли я брешу хоч стілечки, коли я...

— Годі! — знову гарикнув єпископ. — Таку брехню змивають кров'ю! Бо ти ж сам — відступник! Не брат мені, не друг, не лицар, не запорожець, не християнська душа, а чорт собачий! Бережись!

І превелебний владика знову вкинувся в бій.

Без кришки жарту.

Бо таки розсердився на старого товариша...

Пан обозний, скрушно змахнувши пухлою рукою, подався з архіерейського саду, поспішив до свого дому, щоб повернутись сюди перегодом, бо ж мав до владики чимало невідкладних полкових справ.

Подався додому пан Купа не тільки тому, що дратував череваня безконечний герць, а й тому насамперед, що поривали його надзвичайні обставини: там чекав чепуристий панок, котрого обозний вирятував з рук юрби, Оврам Роздобудько, що його пригощати Демид Пампушка доручив своїй звабливій жіночці, Парасці-Роксолані.

І він чкурнув додому, пан обозний, хоч на ту хвилину йому варто було б лишитися саме в архіерейському садку, бо ж побратимський герць зненацька припинився.

Козак Мамай у вишняку помітив раптом знайомого француза, прозваного на Запорожжі кумедним ім'ям Пилип-з-Конопель.

Стовбичив там француз, як видно, вже давненько, бо очі йому сяяли захватом від того шаленого двобою, а він мистецтвом шаблі й сам володав хорошенько, пройшовши добрячу науку в Парижі, тому й зняковів, коли Козак Мамай, прожогом відкинувши свою шабельку, звернувся до нього зі словом привіту.

Уклонившись двобійникам, Філіпп, не мовлячи й слова, простяг владиці той самий рембрандтівський образок, завинений у червону шовкову шматину, а владика, взявши його до рук і ще й не знаючи, що він тримає, здивовано поглянув на молодика.

— Розгорни лишень, — сказав архієреєві Козак Мамай, котрий уже знав, звісно, що за чудова несподіванка потрапила тому до рук.

Єпископ розгорнув хустину, і аж подих йому перехопило.

І не тільки тому, що тут не сподівався він очей Ярини, своєї племінниці... Старому шарпонула душу передусім ота всевладна сила, перед якою не встоїть жодна людина, коли вона є людина, а не осел, — сила високого мистецтва.

Весело покладені фарби з опуклими на дотик виткими борозенками від пензля, впевнений мазок, гра світла й тіні, що нею вславив свою неповторну кебету геніальний Рембрандт ван Рейн, — усе це, осяяне думкою й почуттями художника, злилося нараз для вітця Мелхиседека у єдиному враженні такої невідпорної сили, аж за серце владика вхопився, аж задихав частіше, аж його захитало, бо замакітрилось старому в голові.

— Покличте її сюди, — кивнувши на поличчя дівчини, стиха попросив Пилип-з-Конопель.

— Щось їй сказати хочеш?

— Мушу.

— На дівчину, — доточив Козак, — чигає нова небезпека.

— Розповідай, — звелів єпископ.

— Самій тільки мадемуазель Кармелі... — почав був Філіпп.

— Кажі! — кивнув молодому французові й Козак Мамай.

— В одному варшавському костьолі ненароком підслухав я розмову... — почав Пилип-з-Конопель. — Ключальної неділі, тобто завтра...

— Чого ж замовк? — покваплював єпископ.

— Панну Кармелу збираються вкрасти.

— Хто? Для кого?

— Домініканці. А для кого... про це й сперечались ті двоє ченців у костьолі. Один казав, що панні світ зав'яжуть з вашим однокрилим гетьманом, а другий...

— Ах собаки! — стиха скрикнув єпископ і аж похолонув, поглянувши на вікна своєї господи: в прочиненому за спиною Пилипа вікні стояла Ярина, і це було найгірше, бо ж не хотілося дядькові, щоб небога зарані дістала причину для нових хвилювань.

— А що ж казав той, другий? — спитав, не бачивши в вікні Ярини, Козак Мамай.

— А другий говорив... немовби свою волю вже звістила Конгрегація для поширення святої віри: вони там, у Римі, поклали...

— Ну? Ну?

— З черниці Кармели зробити святу. Католицьку святу.

— Тобто мученицю? — спитав зненацька згаслим голосом Мелхиседек.

— Як же це? — спитав Козак Мамай.

— Не знаю... — відмовив Пилип і замовк.

— Крукам отим римським, — заговорив єпископ, і вже старого не бентежило, що розмову слухає Ярина, бо, може, й краще так склалося: свавільна панночка не береглась, хоч і розуміла небезпеку, яка завше над нею висіла. — Крукам отим, — провадив єпископ, — скортіло, видно, Подоляночку нашу послати куди-небудь... до Ефіопії, в Ост-Індію, в Китай...

— У католицькій місії? — стурбовано спитав Пилип.

— ...Щоб її любісінько десь там замордували дикуни, а католицька церква потім, швиденько прилучивши українку до сонму своїх великомучеників, щоб завжди могла кивати на цей подвиг у своїх підступних намаганнях покатоличити всю Україну... — І він спитав у француза: — Хіба не так, юначе?

— Не знаю.

— Які ти чув у тій розмові імена? Крім панни Подольянки?

— З тих двох ксьондзів одного, я чув тоді, звать Флоріаном...

На це ім'я, чомусь таке страшне для неї, Ярина Подольянка стиха скрикнула, та Пилип не почув її голосу, бо намагався, видно, пригадати щось важливе.

— На Тройцю, тобто завтра, — заговорив знову француз, — сюди прибути має шляхтич. Звать його Оврамом Роздобудьком.

— Отак? — здивувався єпископ. — Я цього панка чекаю теж.

— Навіщо вам? — спитав Козак Мамай.

— Скарби мастак шукати.

— Він уже тут, — посміхнувся Козак.

— Де ж він?

— В гостях у обозного.

— Та-а-ак... — роздумливо протяг єпископ. І звернувся до француза: — Спасибі, хлопче! — і спитав: — А що тебе вело сюди, козаче?

— Підслухана розмова. Оцей портрет.

— А ще?

Француз не відповів.

— Чи не вело тебе сюди кохання, синку?

Філіпп мовчав.

— Ну що ж... — почав єпископ.

Потім запитально глянув на вікно, що за ним і досі, пари з уст не пустивши, стояла Ярина.

— Чи не про все це хочеш ти сказати їй самій? — І прелебний кивнув на полиця, і зразу ж замовк, побачивши, як панна за вікном досадливо насупила округлену брову. — Я чув од неї вже не раз, — сказав єпископ, — же дівка заміж за чужинця не збирається. — І ця фраза так прошипіла й просичала, що бідолаха-француз лиш сумно посміхнувся:

— Є давня традиція: років шістсот тому княжа дочка, Ярославна, була в Парижі замужем за королем.

— Ого! — сказав єпископ.

— Еге?! — спитав Мамай.

— Ні, ні! — поспішив їх заспокоїти козарлюга-француз. — Я маю надію на менше: як приведе Господь, віддати за панну Кармелу життя. Оце мене й вело на Україну! —

І Філіпп Сганарель, куртуазно вклонившись, поспішив з архієрейського саду.

Зникла за вікном, не мовивши й слова, і сама панночка, Ярина-Кармела, над якою звисла загроза стати святою великомученицею католицької церкви...

...Святою чи не святою, а вже її образ лежав ось тут, на неструганих березових дошках садового стола, образ, писаний рукою великого ненаського митця, образ, що на нього можна було щиро молитись.

— Ладний козарлюга, — кивнув услід Пилипові засмучений Козак Мамай.

— Але ж... — і владика, безпорадно розвівши руками, кивнув на вікно, за яким зникла Ярина. Потім, притягнувши Мамаю до своїх широченних грудей, короткононогого і опецькуватого, обняв його й сказав: — Ти хотів одурити мене, братику. Але не треба, голубе, брехати. Час летить і летить, — от я й захекався... Летить невпинно, невблаганно...

— Гай-гай, полковнику! Скаржачись на вічний плин часу, ти гаєш його, — посміхнувся Мамай. — Але... готуйся до вечірньої вистави... тобто, пробач, відправи! А я трішки поплюю...

— В покоях, — кивнув архієрей, — твоя постіль готова.

— Ліпше ось тут, під вишенькою, під черешенькою. Спочину трохи.

— Ти?! Люди ж кажуть, буцімто Козак Мамай, характерник роду запорозького, не знає втоми!

— Ой знає, братику, ой знає, ріднесенький. Та тільки ж... хочу спати. Помовч! — і зненацька заснув.

В ту ж хвилину захріп і вірний Песик Ложка.

І снівся Ложці препоганий сон: погризлись вони буцімто з паном Купою, і обозний бідолашного Песика геть усього покусав.

Поки добрий пан Купа квапився додому, де zostався з його жінкою чепурненький красунчик, уродзони шляхтич, пан Оврам Роздобудько, там, у домі обозного, точилась розмова, яку варто було б послухати й самому Демидові Пампушці.

Пан Оврам був чоловіком мирославському обозному потрібним, ось чому Демид Пампушка й звелів молоденькій дружиноньці якнайкраще його привітати, скільки стане снаги догоджати дорогому гостеві.

Гість отой, Оврам Роздобудько, колись розбагатів, знайшовши десь коло Черкас прадавній золотий скарб, фігурні амфори та глеки ще скіфської, либонь, пори, та й продав його якомусь мандрівному ангелянину. Заживши слави вдатного шукача скарбів, він тепер ласкаво, — за грубі грошики, звичайно, — пособляв своїм знанням і таланінням усім охочим до легкого золота шляхтичам а чи багатшим козакам, які потроху закандзюблювались на шляхту, купцям і чужодальнім негоціантам, загребущим попам і ксьондзам, панам і підпанкам.

Слава знаючого й везучого шукача золотих скарбів пішла не тільки по всій Україні. Пана Оврама Роздобудька не раз уже кликали й до Неаполя, до Барселони, до Варшави, і він знаходив те, чого жадало несите панство світу.

Отож, зустрівши Роздобудька на базарі й одблагавши від прикрої халепи, пан полковий обозний потяг копача до свого дому, збагнувши, що його Бог послав за тую купу ладану, щедро скурену серед степу: бо хто ж був йому потрібен, як не цей копач, і саме зараз, коли пан Купа вирішив добути з-під землі козацьке золото?

Пан Купа не відав, звісна річ, за чим прибув сюди цей Роздобудько і хто його послав.

Не знав і того, що шукайло сюди з'явився ще й на запрошення вітця Мелхиседека, котрий, передбачаючи близький початок нової війни, мав намір видобути з землі поховане запорозьке добро, щоб воювати не з порожнім капшуком.

Він просто думав, Купа-Стародупський, що чепурненький пан Оврам прибув сюди шукати золота для Однокрила, а чи для короля польського, а чи для курфюрста саксонського, а чи для багатих іспанців, — словом, для того, хто більше йому заплатив.

Поки ж пан Купа, на заклик куценького вітця Зосими, який сьогодні (чоловік небезпечно-розумний) клеїв дурня і вдавав, буцім побратимський герць здається йому сваркою між Козаком і архієреєм, покіль пан Купа дивився на дружній двобій, мазунчик добрих панійок, яким він у всіх країнах, де йому довелось побувати, завжди і скрізь при-

тьмом припадав до душі, а потім і до тіла, — тож і тепер, розуміючи, як він зараз потрібен у цьому домі, був спробував нахабно й недвозначно полапати зваблиту господиню, але тут же спіймав за того лапаса такого ляпаса — аж пика йому почервоніла, а потім і зелена стала, бо ручка в Параски-Роксолани була нівроку замашенька, — аж йому джмелі в голові загули від того мордаса... А що були обоє заклопотані з'ясуванням стосунків, то й не помітили, як на порозі, за пурпуровою запоною, нечутно виникла, приваблена ляскучим ляпасом, покоївка пані Роксолани, татарка Патиме́, недавня харемниця, тобто пріспанка, наліжниця товстенького ласунчика пана Купи, котрого невільниця ненавиділа не менше, як саму пані, від чого й природний ординський слух у неї розвивався дужче, ніж це треба караван-сарайській дівчині, і саме в такій мірі, як це потрібно будь-якій покоївці.

— Ну? — витираючи після завданого ляпаса свою важкеньку ручку, з чарівною посмішкою приязної господині спитала пані Роксолана. — На що саме ви мені хотіли натякнути, ваша мосьть?

— Слічна пані Роксолана просто не зрозуміли моїх намірів, — потираючи щоку, спантеличено мовив пан Оврам.

— Які ж то в пана були наміри? — поцікавилась скоро на руку господиня.

— Я ж бо не мав і на думці... нічого такого, мила пані!

— А коли не мали й на думці, — ображено пирхнула каторжна молодичка, — то навіщо ж хапати руками те, що вам іще не належить? — І образа її була цілком законною задля всякої дами, що знає й цінить свою принадність. — То це був обман? — спитала вона.

27

— Обман, пшепенькна пані, — гречно й галантно вклонився Роздобудько.

— А за обман? Б'ють по пиці? Так? Чи не так?

— Так, так, — мусив хоч-не-хоч погодитись сторонський панок. — На мене чорт ману пустив, шановна пані.

— Ману?

— Мені здалось... — і пан Оврам Роздобудько, аж наче запишавшись, замовк.

- Що ж вам здалось, пане Овраме?
— Мені здалося, буцім ви — зовсім не ви.
— А хто ж?
— Е-е... Ні, не скажу!
— Та хто ж таки?
— Одна шляхетна дівчина.
— Яка ж то дівчина?
— Одна-єдина дівчина... одна в Калиновій Долині панна... що своєю красою може наблизитись до вас.
— До мене?! — здивувалась молоденька Купиха. І спитала: — Чи не Ярина Подолянка?
— Хто ж іще!
— Навіщо ж ви про це говорите мені?
— Шукаю спільницю.
— В якому ділі? — спитала пані так звабливо, що повнокровному Овравові й знову скортіло помацати її руками.
— Я кохаю Ярину-Кармелу, пані, — пренахабно збрехав він.
— Ви?! — зареготала Купиха.
— Шалено!
— А вона вас?
— Все в руках Господніх.
— Де ви зустрічалися з нею?
— Це допит?
— Вона чорнява чи білява?
— Чорнявенька, еге ж.
— А очі?
— Очі... сині... так.
— Вона білява з чорними очима. Ви її ніколи не бачили!
— Я закохався по портрету.
— По портрету... чи по розрахунку? — І спитала: — А хто писав портрет?
— Не знаю.
— А де ви його бачили?
— В Неаполі.
— А чи не в Римі?
— Чому це ви — про Рим?
— А так просто... — І запитала знов: — То ви сюди — не по скарби?
— Найдорожчий скарб — Ярина Подолянка, пані!

— Ви прибули просити в пана біскупа згоди на шлюб?

— Ніхто мені згоди не дасть. Я приїхав сюди... її вкрасти.

— Для себе? Чи...

Оврам не відповів.

Татарка Патимé за пурпуровою китайською запоною внутрішніх прихованих дверей сахнулася і замалим не скрикнула.

Ледве не задихнулася в ту мить і пані Роксолана Купа.

Спритно та звично тамуючи несподівану радість, але не вміючи згасити блиску своїх чудових очей, що раптом спалахнули палючим вогником зловтіхи, вона сказала байдужісіньким голосом:

— Я зараз гукну гайдуків, пане Овраме, і звелю вас...

— Не звелите. Ні.

— Аж ось побачите!

І пані Роксолана, спокійно взявши на столі маленьке срібне калатальце, задзвонила.

28

— Мадам! — тихо скрикнув гарнесенький пан Роздобудько, злегка ляснув пані Купу по руці, і дзвоник тихо покотився по встеленій килимом підлозі.

Патимé ледве стрималась, щоб не кинутись на поклик дзвінка: на порозі вже став прездоровий гайдук, охоронець і наперсник пані Роксолани, Лука Заплюйсвічка, і татарочці можна було не поспішати на кликання своєї господині.

— Знайди пана обозного! — звелів гайдукові Оврам Роздобудько, начебто він сам оце й дзвонив у срібне калатальце.

Гайдук скоренько вийшов, а пан Роздобудько, потираючи щоку, що вже добре й посиніла, хутко заговорив:

— Зараз примчить ваш пан обозний. Але ви йому не скажете ні слова... про мій таємний замір проти панни Кармели Подолянки.

— Скажу.

— Не скажете. І ось чому...

— Скажу!

— По-перше: Пампушка в моїм ділі — не завада. Він єпископа ненавидить за те, що став той у Мирославі полковником, заступивши дорогу йому самому. Отже, пан обозний буде тільки радий, коли владиній небозі щонебудь приключиться знов.

— Пане! — покрикнула на нього Роксолана.

— По-друге, — провадив далі Роздобудько. — Ви й самі її, чарівна пані, ладні проковтнути, Подоляночку, живцем: вона ж козацькою своєю вродою покорила чи не всю Європу! Ось чому ви...

— Я ладна проковтнути панну? Я?!

— Ви, красна пані.

— Лжа! Брехня! — І молоденька господиня, мов на гарячому спіймана, затупотіла бистрими ніжками. — Брехня, брехня, брехня!

— Чому ж брехня? Адже охоче лишитесь ви, пані, єдиною, неперевершеною окрасою всієї Долини. Крім того, мені розповідали пильні люди, як зиркали ви нині на якогось молоденького голодранця... люто зиркали саме в ту мить, коли той, необачний, очі витріщав на Подолянку. Ну?

— Хто вам таке сказав?! — жажнулась Роксолана.

— Хто сказав? Один відомий вам... Хоч ні! — І всевіда схаменувся, поклавши не зраджувати шпигунського усердя куценського ченчика. — Ваш божественний рум'янець, спалахнувши зараз, уже вас виказав, і ви не зможете нічого заперечити. Та й ляпаса мені ви затопили... — І він потер собі зелену щоку. — Таких міцних поличників я ще ніколи не хапав, бо жодна серцем вільна дама ніколи не відмовить такому нахабі, як ваш покірний слуга. Тож ляпаса вліпили ви мені... чи не тому, що мрієте про когось іншого, мадам... хоч би й про того ж таки босоногого молодика?

— Пане! — знов тихо скрикнула Роксолана, але замовкла, бо їй аж мову спересердя одібрало.

— Отже, — провадив далі мошенникуватий пан Оврам, — я не помилився, бачите, нітрішки, вибравши в спільниці саме вас. Ви допоможете мені, люба пані... викрасти Ярину Подолянку.

— Хто вас сюди прислав? — пильно дивлячись в очі Роздобудькові, тихо спитала Роксолана Купа. — Хто вас прислав по Кармелу? Чи не пан гетьман?

— Ревнуєте? — посміхнувся Оврам.

— Хто вас прислав?

— Не твоє діло, Самійло, про те Гапка зна! — грубо й двозначно відказав шукач золотих скарбів. — Я прийшов сам. Привело сюди закохане серце.

— Чиє серце?

— ...Бо я кохаю панну Подолянку.

— Чого ж ви лізли в пазуху до мене?

— Щоб перевірити мої підозри.

— В пазусі? Щоб перевірити? Чи, бува, не клоччя напхано замість грудей? І що ж?.. Перевірили?

— Почув, як дуже калатає ваше серденько! І воно — моє припущення потвердило: між вами й Кармелою сьогодні став отой дрантивий молодик, що його звать, здається, Михайликом, пані. Чи не так?

— Я не позволю, пане Роздобудьку...

— Хто ж питає в такому ділі дозволу! — спокійно, ба навіть глузливо посміхнувся нахаба. — Діставши ляпаса, я зрозумів, же серце ваше вражене свіженьким почуттям до когось, може, кращого й молодшого від мене. Отже...

— Цитьте!

— То ви радні мені допомогти?

— Я звелю-таки схопити вас, пане Овраме!

— Мадам?! — докірливо розвівши руками, ясно та прозоро посміхнувся гарненький Роздобудько. — За віщо ж?

— Вас підіслав сюди гетьман.

— Та й що?

— Однокрил уже не раз намагався Кармелу схопити. То як же ви насмілились...

— А так... — здвигнув плечима шукач золотих скарбів.

— Ого! — і Купиха засміялась. — Ви мені починаєте подобатись.

— Починаю? Я це почав тої хвилини, коли пані вперше глянула на мене.

— Но-но!

— Я рад служити слічній пані.

— Ви, бачу я, шляхтич — не тільки бравенький та гоженький, а й з біса хоробрий...

— Ціле моє життя ловлю чорта за хвіст.

— ...А й дотепний!

— Як і кожний уродзони шляхтич, пані!

— І мені шкода стане вас, — провадила глузливо Роксолана, — коли Оникій Бевзь...

— А хто це?

— Ретельний мирославський кат. Коли він, занудившись без роботи, матиме вельку пшиємность...

— Пані! — не без докору видихнув шукайло.

— Жеби пан здрув жартóвал!

— Хіба ж такій прегарній пані не однаково: від кого я сюди прибув! — І Оврам Роздобудько грайливо підморгнув Роксолані. — Ви тут живете між ворогами, пані. І хіба ж того не досить, що я є ворог ваших ворогів? Чи не так? Тому й не слід би вам втручатися в мої діла, бо вам однаковісінько — для кого вкраду я племінницю владики: для себе, для гетьмана Гордія Пихатого а чи...

— Ну-ну?

— Іде пан полковий обозний! — раптом обернувся до дверей Оврам. І стиха поспитав: — То згодні?

Роксолана промовчала.

— Чи ви хочете, щоб я панові Купі дещо розповів про ваші...

— Згодна!

— Чоловікові про панну Кармелу — ні слова.

— Чому ж?

— Він архієрея боїться, а замах проти його небоги... панові обозному зараз вигідніш викрити. Щоб заслужити довір'я владики й полковника. Ось чому...

Але Оврам Роздобудько скінчити не встиг, бо ввійшов до світлиці пан Купа-Стародупський, і шукайло хутко обернувся до нього:

— Я дожидаю вас, пане полковий обозний.

А Роксолана, вклонившись гостеві, так хутко вийшла, що Патимé з-за пурпурової запони ледве встигла дременути геть. Пані так боялася, щоб муж не помітив на її обличчі чогось такого, що йому знати не слід, — її збентежило і підозрénне всезнайство пана Роздобудька, тож вона й побоювалася, що він, продовживши розмову, доскіпається й до речей неприємніших.

Тож правда була, що ляпаса за лапаса роздобув пан Роздобудько насамперед тому, що в думці, в серці пані Параски-Роксолани царював на ту годину обшарпаний ковальсько Михайлик, задля котрого вона вже твердо вирішила

зо світу зігнати коханого Діюмида, свого шлюбного мужа, Богом їй свіжо даного, і на це діло вона поклала собі, не мало не багато, — тижнів три-чотири, ніяк не більше.

А вирішила вона смерть своєму мужеві заподіяти не ножем, не отрутою, не кулею, не рукою найманого вбивці, а способом законним і для неї самої безпечним і навіть приємним: вона зважилась доконати законного мужа молодією силою свого принадного тіла.

Так, так! Вона розмірковувала дуже просто: еж коханий її Діюмид — старіший від неї принаймні років на тридцять і коли вона жадатиме від нього справляння шлюбного обов'язку разів стільки, скільки здужає сама — і серед ночі — при других півнях, і при третіх, і при появі сонця — йому во славу! — і перед обідом, і замість нього, і після нього, і знов же таки — ту ж саму тетерю й на вечерю, то підстаркуватого й досить підтоптаного пана полкового обозного надовго не вистачить, а за якісь там три-чотири тижні вона, ретельно сповняючи законний (перед людьми і Богом) обов'язок, зможе стати вільною вдовою, щоб вискочити притьмом за жаданого лобуряку Михайлика (бо ж так не дається), щоб настановити його новим обозним, — і пані Роксолана Купа вже була готова до бою за свою свободу і вже мала розпочати той солодкий бій сьогодні вночі, поєднуючи, як ми тепер сказали б, приємне з корисним.

Усе це вже склалося в неї, як річ певна й сливе здобута, отож її настрахало трішки небезпечне всезнайство приїжджого панка, і вона таки й справді злякалася, що може він докопатися в її душі й до цього чудового своєю простотою й безкарністю заміру.

І вона втекла мерщій, лишивши пиндючливого пана Пампушку з Оврамом Роздобудьком на самоті, і така була заклопотана своїми побоюваннями, що й не помітила, як Патиме́, татарочка, майже з-під носа їй вискочила за внутрішні двері, приховані пурпуровим запиналом, вибігла з Пампущиного дому і скоренько подалась аж на базар.

Вона шукала там циганочку Мар'яну, щоб доручити їй важливе й добре діло.

Патиме́ знайшла її в гурті цікавих, де слухали, як мет-коока дівчинка ворожить по руці якомусь чудернацькому

запорожцеві, що на нього вона наскочила, як вихор, і вчепилась в руку, а він стояв, журно всміхаючись, бо ж не вірив у циганську ворожбу оцеї француз Філіпп Сганарель, котрий, знайшовши на Україні те, чого шукав, сьогодні втратив знайдене, навіть не бачивши жаданої Кармели Подолянки.

Пильно розглядала Мар'яна йому ліву долоню, водивши пальцем по складках її, бурчала щось сама до себе, а кілька пошарпаних і закурених запорожців, які, вже побувавши нині в бою, з Пилипом разом вийшли оце з шинку та й реготали, кепкуючи з доброго козака, що потрапив у полон до розхристаного дівчиська, котре так міцно тримало дужу руку француза.

— Ворожка, гляди, з бісом накладає! — жартуючи, перестерігали товариші.

— А я, бачите, накладаю з ворожкою, — приємно гаркавлячи, відкараскувався від п'яленьких жартунів Пилип.

— У ворожки — хліба трошки!

— А я додам, — сміявся Пилип-з-Конопель, хоч почував себе не так уже й просто, бо рука горіла від вогнистого дотику, а неспокій опановував душу, хоч і не вірив сторонський козак ні в відьом, ні в чортів, ні в ворожбитів, але вже здавалося, же вона ось-ось йому скаже щось важливе, добре або лихе, і він, щоб товариство не заважало, рвонув Мар'яну за руку й повів геть.

Подалась за ними тільки Патимé, чекаючи, поки циганка поворожить, хоч і пора було квапитись, бо в Купиній господі могли вже й шукати татарочку — бо ж вибігла нишком, без дозволу.

Мар'яна тим часом чутко й неголосно говорила Пилипові:

— Бачу на долоні глибоку борозну кохання: воно тебе й привело з дальніх країн.

— Не дуже й дальніх, — заперечив Пилип-з-Конопель.

— Якщо до Парижа звідсіль їхати два дні, а не двадцять, то й справді — близький світ, — невинно пожартувала Мар'яна і загадково посміхнулась.

— Звідкіль ти знаєш про Париж?

— На твоїй долоні все написано, козаче: як никав по Україні, кохану шукаючи. Як сьогодні...

— Замовчи, сатано! — тим самим легким тоном, але без звичайної впевненості, буркнув Філіпп. — Морочиш, відьмо! — І з подивом поглянув на ліву долоню, де, він чув, малось, як і в будь-якої людини, сім планетних поясів, що перетиналися борознами життя, кохання, розуму, багатства... Він гортав колись і книги видатних хіромантів, про які ця неписьменна дівчинка ніколи й на чула, читав і твори Преторіуса, що славився тоді ворожбитськими штуками на цілий світ, але ж ніколи Пилипові й на думку не спадало, що його кине в дрож коли-небудь від такого влучного ворожіння бездомного дівчиська, бо ж не міг він знати, же циганочка оця, мандруючи за своїм табором, побувала і в Парижі, і в Амстердамі, і в Варшаві, та й не так собі просто, а з дорученням мирославського єпископа Мелхиседека, котрий посилав покійну Мар'янину матір розвідувати по католицьких кляшторах про його небогу, Ярину, викрадену домініканськими ченцями. Вона й знайшла її, Мар'янина мати, вона й листи їй, Ярині Подолянці, з України тричі переносила за тридев'ять земель, у тридесяте царство, вона й тікати їй допомагала... Отож циганочка Мар'яна, недавнечко матір утративши, не відходила від панни й тепер, і знала вже, звісно, все й про Пилипа, і навіть бачила в покоях владичних з годину тому рембрандтівський портрет. — Відкіль ти про мене все знаєш? — намагаючись зійти на жартівливий тон, спитав француз.

— Те, що написала доля на твоїй долоні, прочитає будь-яка ворожка, месє Філіпп, — з глузливим осміхом сказала по-французькому циганка, химерно перекируючи слова, як і тоді, коли вона балакала по-українському, чи по-польському, чи по-німецькому, чи по-угорському, чи по-турецькому, всіма мовами тих нерідних країн Європи й Азії, де їй доводилось бувати з рідним табором.

— А коли говорити без жартів?

— Коли без жартів, то приходь опівночі в руїни, — і вона показала на останки домініканського монастиря, що височіли над містом. — То прийдеш?

— Прийду, відьмочко люба. Але навіщо ж?

— Чекатиму біля стіни костьолу, біля входу... — І дівчинка зразу зникла б у натовпі, коли б не спинила її татарка Патимé:

— Мар'яно, серце!

— Чого тобі? — спитала по-татарському циганочка.

— Ти бачила розкішного панка, що тікав сьогодні на базарі за моїм паном?

— Ну?

— Він сюди прибув, щоб викрасти...

— Ярину Подолянку? Знаю.

— Це він спробує зробити...

— Завтра? Знаю!.. Де він зараз? У обозного?

— Так.

— Розповідай!

І татарка, озираючись, щоб хто не почув, швиденько розповіла Мар'яні все, що почула з-за пурпурової за-пони.

Циганочка слухала, мов на гарячій черені. Очі їй палахкотіли. І вже не потрібно було ні об чім просити її, бо, що робити далі, знала вона краще за татарочку Патимé.

— Спасибі, сестро, — поцілувала її циганочка.

Татарка поспішила до панського дому.

А там пані, сердита й заклопотана, гукала:

— Патимé! Де поділась, басурманська твоя душа?

Проходячи мимо кімнати, де лишались на самоті пан Купа з Оврамом Роздобудьком, дівчина вчула, що потаєм-на й збуджена розмова ще триває.

31

— Грошики! — тихо казав пан Роздобудько.

— Які це грошики? — передчуваючи неприємності, ще тихше питав пан Купа.

— Ті грошики, котрі мені належать за шукання золотих скарбів.

— Ви ще й не починали ж.

— Не починав. А щоб мені схотілося шукати, я мушу взяти до рук мої триста дукатів.

— Потім!

— То й шукати мені забагнеться потім.

— А ви шукайте без бажання. З обов'язку!

— Е-е, добродію! Шукання скарбів, як і стосунки з жінками — без бажання, а з самого тільки обов'язку... це не цікаво. Треба, щоб вельми скортіло. Це все одно, що вірші писати — з обов'язку, а без бажання. Ні-ні! Викла-дай, вельможний пане, грошики.

— Скільки ж?

- Та триста ж.
- Всі зразу?
- Всі. А потім... третина того, що ми знайдемо, буде, як і умовились, моя.
- Ви ж казали: чверть!
- Не пам'ятаю.
- А ви згадайте.
- Ви хочете, щоб я згадав щось таке, від чого вам у носі засвербить, як од червоного перцю!
- Що ви маєте на увазі?
- Дещо маю. Я вас бачив колись у городі Львові... в той самий день, коли ви нишком, пане...
- Що?!
- Коли ви стали потаємним латинцем. А?.. Давайте грошики. Триста. Дукатів.

А за яку хвилину пан Роздобудько, лічачи золоті кружальця, нахабно спитав:

- Значиться, третина? Чи, може, пам'ять у мене... той... Чи, може, половина?
- Третина, третина! — злякано погодився пан Купа-Стародупський.
- Пишіть-но квит.
- Про що?
- Пишіть: «Я, Демид Пампушка-Стародупський, нащадковий шляхтич, мирославський обозний, підписуюсь рукою власною: віддати панові Овраму Роздобудькові третину всього добра, яке...» Чом же ви не пишете, пане полковий обозний?
- Руки тремтять.
- Від скнарості?
- Від сьогоднішніх переживань, пане Овраме. Самі ж ви бачили, чого зазнав я нині на базарі від отих триклятих лицедіїв! То як же можете ви, пане, ось так притьмом...
- Побалакаєм завтра. А зараз...
- Зараз я тільки й можу думати про одне: як віддячитись отим гиденним мартоплясам?

— Поміркуймо разом, пане Демиде, — і шукайло сів до столу, і швиденько щось писав на аркуші китайського паперу. — Можна ж навигадувати стільки всяких капостей проти кумедіантів... — провадив далі шукач скарбів, щось пишучи на аркуші паперу. — Особливо, коли до цього діла взятися таким живим умам, як ми з тобою, пане

полковий обозний, — продовжував Оврам, переходячи на «ти». — Можна їх укинути сьогодні ж до щюпи... а там... там можна буде...

— Ні, не можна, — з очевидним жалем зітхнув Демид Пампушка. — Ті гемонські душі, весь базар, ціле місто, всенька ота збуджена війною голота, що насунула тепер до нашого Мирослава, вони й хурдигу розтрощать, і гайдуків до ноги повитинають, якщо я звелю схопити лицедіїв.

— Еге ж, еге, — казав, щось пишучи, пан Оврам Роздобудько.

— І кожне скаже: це помста за сьогоднішню мою наругу на базарі.

— Атож! — радо погоджувався шукайло, пишучи щось своє.

— Треба б щось таке придумати, — міркував далі обозний, — щоб мартоплясам попервах і на думку не спало, же вся їхня халепа йде від пана Стародупського-Пампушки. А вже нехай потім...

— Еге ж! — рішуче підтримав обозного пан Оврам і, посипаючи піском написане, легко підвівся. — Зараз я тобі скажу, що треба з тими блазнями зробити, — і, веселенько наспівуючи, чепуристий панок сам собі схвально покинував, додумував якісь подробиці, обмацував дотепно виснувану нитку свого заміру, пробував — чи міцна. І, нарешті, сказав: — Уже! — і панок, обережний та вигадливий, як і всі шукачі скарбів, щось таке зашепотів на вухо панові обозному, що Демид Пампушка, слухаючи, аж підстрибував од нетерплячки, аж крякав басом, аж пищав тоненьким пташиним голоском, а потім зайшовся од реготу.

— До душі? — самовдоволено спитав шукайло.

— Красно!

— А тепер підпиши.

— Що таке? — уриваючи сміх, спитав Пампушка-Стародупський.

— Той самий квит. Тримай перо!

І пан Пампушка взяв перо.

— Пиши, пиши!

І Стародупський підписав своє зречення від третини запорозького золота.

А потім попросив:

— Аби тільки ніхто про нашу змову не знав! Щоб ти, да я, да Бог, а більш ніхто!

А Бог на небі й мовив до апостола Петра:

— Усякі капості несуть до Бога та й до Бога.

— Самі привчили, Господи, самі.

— Якись два мерзотники змовляються там про якесь гидке паскудство...

— А один — не мерзотник, Господи.

— А хто ж?

— Муж Божої угодниці Роксолани.

— Це ж котрий?

— Отой лисий.

— Люблю лисих.

— Це — пан Купа.

— Купа чого?

— Купа ладану.

— Чим же той лисий догодив нам?

— Чи то ж ви встигли вже забути оту здоровенну купу ладану, яка...

— Що на степу куріла? То їх же там було двоє? Ми ж обох сьогодні мартоплясів на виставі бачили? Оті двоє череванів! Але... стривай-но, Петре! Ти ж ходив туди в той день і ясував мені, що над купою ладану була якась гарненька жіночка? Га? То хто ж із них угодник? Ті двоє лисих? Чи та краля? Все ти переплутав!

— Старію, Господи.

— Замало ходиш пішки, Петре. — І Господь звелів: — Ану, взувайся! Піди пройдишь. Прознай. Перевір.

— Ну що ж! За землею і в небі скучно.

— То чого ж ти сидишь?

— А ще ж старі латиняни казали: поспішай поволі, *festina lente!* Хто це сказав? Октавіан Август?

— Іди, йди!

— Я оце знову задумався: ти, Боже мій, ласкою своєю оділяєш не найрозумніших, не найвідважніших, не найчистіших, а тих лише, хто кадить, хто хвалу тобі воздає. Так само ж і всі земні правителі чинять за прикладом твоїм, о Боже, всі королі, царі й гетьмани. А попи та ксьондзи, безсоромні й розпутні, звідкіль їм брязнуть кишенею, туди й навертаються, чорт би їх усіх поїв! — І святий Петро помовчав. — Отак і в усьому земному хазяйстві, Господи! Ти мене посилаєш дізнатися, хто з тих мерзотників

воскурив аж таку щедру тобі хвалу і хто з них є угодник Божий! Га?

— От і рушай.

Святий Петро почувався:

— Я ж нині ще й не обідав, Господи.

— Іди, йди! Там десь пообідаєш. На землі!

І святий Петро, сяк-так озувшись, подався вниз, на грішну землю, де йшла війна, потрапив ненароком на бік однокрилівців і довго никав там, не вміючи з'ясувати, хто ж тоді куриє Богові таку прещедру хвалу, і зголоднів старий Петро і, проходячи мимо куховарні гетьмана Гордія Пихатого, коли челядники десь одвернулися, вкрав там, — їй-богу ж, правда! — шматок житнього хліба, і з'їв любісінько без солі, сухий та цвілий, аж удавився краденим, хоч ніхто там покражі й не помітив, на кухні в гетьмана Однокрила, бо нікому ж там той цвілий буханець не був потрібен, — але ж сумління замучило апостола ще гірше, як печія від пліснявого житняка, і святий Петро, облишивши доручену йому справу, повернувся, щоб покаятись, до Господа Бога.

— То зле, що вкрав, — одмовив Бог. — За це ти повинен тепер три місяці відслужити в пана Однокрила на кухні.

— Служити в такого сучого сина?! — жахнувся Петро.

— Крав би той хліб у когось іншого, то іншому й служив би.

— Я шукав де багатшого, щоб не лишити без вечері якого-небудь сіромаху. А тепер...

— Нічого, Петре, не вдієш...

Святий Петро зажурився.

Та що ж він міг проти Бога сказати!

Рад не рад, а за годину він уже був на панській кухні в домі в самого гетьмана Однокрила (крім панської, там були ще кухні людська та собача), і поставили нового наймита патрати порізаних на вечерю гусей.

Хоч-не-хоч, а робити треба, і дід Петро Приблуда, як він мав на ті три місяці прозиватися, взявся, як і сімнадцять віків тому, до чорного людського труда на землі, забувши на три місяці приневільних робіт про своє видатне місце в небесній номенклатурі (коли по-католицькому), тобто в святцях (коли згадати назву православну).

Він був замолоду чоловіком простим, апостол Петро, рибалкою і, навіть одвикнувши за такий довгий час від

чесної людської роботи, щиро взявся тепер до патрання гусей для трійцького гетьманського обіду, як раптом спіткала його перша прикрість.

В гетьманській куховарні бушувало стільки пари й диму, що святий Петро звично почув себе, наче в небесах, та й добре було, що за тими хмарами його не дуже й видно, бо ж хотілося попервах звикнути до нових обставин і до людської роботи — без нагляду пильного стороннього ока.

Коли він, патраючи щойно зарізаного білого гусака, сікачем зрубав з тушки ліве крило, над святим Петром з клубів пари зненацька виник з довжелезним куховарським ножом у руках якийсь міднопикий пузань і, лиховісно повівши бровою, спитав:

— Це — натяк? — і кивнув ножакою на щойно зрубане ліве крило гусака.

— На що натяк? — здивувався апостол.

— Яке ти крило в гусака відрубав? Яке? Ліве чи праве?

— Ліве, паночку.

— А треба?

Святий Петро не відповів.

— Яке крило треба рубати перш? — допитувався міднопикий. — Га? Чи ти, може, не знаєш?

— Не знаю, — потвердив старий.

— Треба спочатку — праве. Інакше — вийде натяк. Небезпечний натяк! Розумієш?

— На кого? На що саме натяк?

— На крило пана гетьмана! Ти з неба впав, чи що?

— Не з неба, звичайно. Але...

Міднопикий гетьманець зник несподівано, як і з'явився, а святий Петро, раптом лапнувши себе за кишеню, таке виявив, що втратив решту душевного спокою. Ой-ой!

Спускаючись на землю, святий Петро забув передати апостолу Павлові, який мав заступити його на значній небесній посаді, забув передати золоті ключі від раю, а тепер...

Що ж тепер?

Три місяці доступитись до неба святий Петро, покаранний за крадіжку, не зможе, а скільки ж душ праведних і неправедних за той час спіткає пані Смерть!

Неправедним, тобто бідним, голодним, замерзлим, обшарпанним одна дорога — в пекло, бо там тепло.

А праведним... тобто всім Божим полизачам, кадильникам і вгодникам... куди подінуться вони? Потраплятимуть зразу до пекла? А потім? Що ж буде потім? Чи, може, смерть на ці три місяці, в кровопролитний час війни, зостанеться без діла?!

Святий Петро чоловік був добрий і сумлінний.

Знайшовши в кишені прездорові золоті ключі, він прикро засмутився. Задумався. Та й роботу свою робив задля першого дня поганенько і надто повільно, аж його з тої служби мало не протурили, хоч і не в силі те були вчинити проти Божої волі: три місяці судилося лишатись йому в наймитах ясновельможного гетьмана Гордія — без права листування й будь-яких інших зносин з Господом Богом.

А що ключі в кишені Петра Приблуди були золоті й величезні, то бідолашному старому в час роботи вони муляли, та й боявся він їх загубити, боявся й де-небудь сховати їх, щоб хто, бува, не вкрав, щоб не відняла їх у нього яка-небудь лиха личина.

Грабіжники, може... Цим-бо потрібно золото.

Він їх сильно боявся, апостол Петро, грабіжників та байдебур.

Шляхтичі, може. Щоб із тими ключами пролізти до раю живцем.

Чи, може, сам пан гетьман?

Чорти, відьми, русалки, лісовики, водяники й інша нечиста сила? Захопивши ключі від раю, ці могли б там такого накоїти... ого!

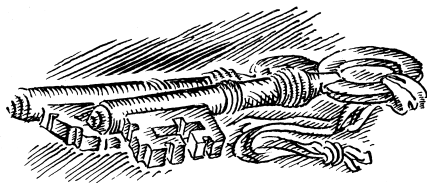
Та й цигани, цур їм та пек! В нашого Бога чи вірять, чи не вірять, та й взагалі... Він їх теж боявся, святий Петро, тож і шарахнув, бистрооку циганочку зустрівши біля воріт гетьманської господи, хоч сама дівчинка й була на чоловіче око вельми приємна, — але ж бог їх там знає, отих циган...

Намацавши в кишені здоровенні ключі, святий Петро мерщій сховався від гемонського дівчиська в Однокриловім дворі.

А дівчисько те було Мар'яною, що невідь-як і чого опинилася вже в стані відступника-гетьмана.

Вона тут повсюди шукала когось, нишпорила, гляділа...

Хоч думкою раз по раз поверталась вона до розмови з французом.

Циганочка його знайшла після тої зустрічі з полонянкою Патиме́ й сказала засмученому хлопцеві:

— Бачити Кармелу хочеш? То мерщій до господи єпископа! І скажи, що завтра панну...

— Я вже сказав...

— Що мають її вкрасти? Звідки знаєш?

— З тим прийшов.

— Скажи, що звуть того прийшлого шляхтича...

— І це сказав... То зараз іти до Кармели нема з чим.

— Ба ні! — І циганочка розповіла французові про підслухану розмову між Роздобудьком та Роксоланою і попросила його все-таки поспішити до Ярини.

Філіппа від Мар'яни мовби вітром здуло.

А тепер, опинившись у гетьманським таборі, Мар'яна линула думками до господи єпископа, до панни Ярини, до Пилипа, до Михайлика, до пишного дому пана обозного, бо ж їй кортіло-таки знати, що там діється в цю хвилину.

34

Пан Оврам Роздобудько, сховавши в кишеню підписаний рукою обозного квиток, зажадав:

— А тепер погуляймо.

— Заморився я. Нехай завтра.

— Мені тра показатися в місті сьогодні. Прибути до господи єпископа. Бо це ж він запросив мене сюди шукати золото. А ще до стрічі з превелебним я мушу оглянути місто й Долину, щоб знати, де лежить моя третина миротлавських скарбів.

— Пан єпископ ніякої третини тобі не дасть.

— Звісно ж, не дасть. А знаєш — чому? Тому, що я для нього не знайду жодної куховки золота. Такий був наказ пана гетьмана.

— При чім тут гетьман?

— А при тім! Золото, знайдене в цій Долині, поділиться так: третина — мені, друга третина — його ясновельможності, а третя... — І Оврам Роздобудько замовк. Потім додав: — Третя, на превеликий жаль, тобі. Якщо, звісно, пан гетьман захоче...

— Ну, знаєш...

— Ходім!

І вони рушили з дому обозного.

Пішли по місту.

Пан Оврам придивлявся до всього: як мирославці гармати риштують, де ставлять. І скільки. Де шанці копають. І як... Де вали насипають.

Як риють рови й набивають землею лантухи. Як плетуть з верболозу тури й натоптують глеєм. Як ставлять у два-три ряди дубові мажі, сковані в один ланцюг.

Вельми цікавило вродливого панка, які там люди все те роблять?

Веселі духом? Чи сумні?

Бадьорі? Чи вже стомлені?

Ситі? Чи вже й голодні?

Скинувши оком, куди треба, він раз по раз висновував Купі-Стародупському свою гадку, підказану сталим досвідом шукача:

— Тут скарбів чортма.

— Чому ж?

— Прикмета.

— Де ж їх нам шукати?

— Ген-ген поглянемо... Ходім.

Пан Купа-Стародупський, никаючи там, покрикував на козаків, ремісників та посполитих, що риштували оборону, хоч за отамана порядкував будівниками Саливон Глек, названий батько сердитої гончарівни.

Швиденько пообідавши після ради, що так довго сеймувала нині в господі єпископа, старий Саливон походжав по лаві укріплень, тут і там помагаючи — де власним горбом, а де словом чи жартом, де досвідом і мудрістю літнього чоловіка, котрий чого тільки не зазнав на віку, побувавши в Польщі, в Криму, в Туреччині, у Венеції навіть, куди турки, полонивши його в морському бою, продали були в рабство (чимало там поневірялось українців) і звідки втік він через море до арнаутів, до албанців тобто, віковичних недругів османських, потім до сербів, до чехів, а там і до своїх — у Закарпатську Русь, а потім і додому, в город Мирослав, де ще жива була в ті пори його жінка, де росли сини і де він за два десятки років став людиною поважною і в громаді значною.

— Цупте-но її сюди, — приказував гончар, допомагаючи встановити, де треба, чималу генуезького литва мідну гармату, — сюди її, пишну пані пузатеньку!

— Справді ж, як наша пані обозна! — зареготало парубоцтво.

— Мені б на годинку таку пані! — зажадав хтось, і знову всі зареготали.

— Подушок підмостить їй, нашій пані обозній, під боки, — порядкував гончар, ще не помітивши, що Купа-Стародупський стоїть під валом, за його спиною. — Осюди і сюди, — показував гончар, де саме підмостити. — Ще подушок.

— Глиняним пухом напханих! — сміючись, підказували дівчата, що допомагали чоловікам і парубкам.

— Чого регочете?! — раптом вирвався з-поза високого валу пан обозний.

— А що хіба? — не одвинаючись од діла, спитав старий гончар.

— Виє грізний бог війни. А ви... жартуєте?

— Не присікуйтесь, пане Купо, — втяв йому язика гончар. — Коли в скрутну хвилину люди не плачуть, а сміються, вони — проти будь-якого ворога дужчі. А коли сміється молодь, то й нам, старим...

— Ніхто ж не дозволяв!

— Сміялись?

— Ого-го! — зареготало козацтво.

— Оце так так! — підсобили й дівчата.

— На веселощі й на сміх у Мирославі вже потрібен дозвіл?! — глузливо пирснувши, спитав Пилип-з-Конопель, який, не заставши дома Подолянки, никав по городу, шукав її, щоб те переказати, що підслухала Патимé.

— На все потрібен дозвіл, — статечно відмовив пан Демид Пампушка-Стародупський. — Треба шанувати порядок.

— Треба? — гаркавлячи, вклонився француз. — Потрібен дозвіл? Коли так, то дозвольте нам із оцими гарненькими дівчаточками, пане обозний, ну, хоч би який-небудь там десяточок... той...

— Чого десяточок? — чарівним начальницьким голоском спитав пан Купа.

— Десяточок! Один!

— Чого ж «десяточок»?

— Бодай штук зо дві «хо-хо»... штук зо три «хи-хи» — задля наших гарнісіньких цокотух... і хоч би з півдесятка дужих «ха-ха» для парубоцтва! Дозвольте, грізний пане? — І він знову на французький кшталт куртуазно вклонився, бентежачи серця деяких дівчаток одукованістю вихованого в серці Європи бравого молодика, бо ж він, оцей Пилип-з-Конопель, з легковажністю недавнього парижанина, хоч і був закоханий в одну тільки дівчину в світі, поривався подобатися зразу всім, кого стрічав, — тож і старався не для сварки з паном обозним, а тільки заради успіху в притомних представниць прекрасної половини роду людського, і треба сказати, що він цей успіх мав, бо весь гурток дівиць, які біля нього, на хвилинку одвинувшись від окопної роботи, скупчились черідкою, зненацька вибухнув буйнісіньким дівоцьким сміхом.

— Цитьте-но! — прекумедним фальцетом тюкнув на них Пилип. — Адже ж вельможний пан обозний ще не давав нам дозволу сміятися! Правда ж, пане полковий обозний? От бачите... А як уже пани начальники накажуть нам колись пореготати, о, тоді ми з вами й роботу облишимо, і про війну забудемо, і вже так нарегочемось, так нарего...

— Нагего, нагего! — передражнив гаркавого Пилипа пан обозний. І прегостро спитав: — Ти хто такий?

— Запорожець, як бачите! — з кумедною галантністю вклонився француз, а потім ще й присів, мов польська панна, обома руками, як прешироку спідницю, розтягаючи рясні запорозькі, червоні, мов захід сонця, шаровари.

— Якої віри? — невблаганно спитав суворий начальник.

— Православної, пане Купо.

— А був?

— Мерзенний кателік, пане обозний! — браво виструнчуючись, прогаркавив Філіпп і так вирячив очі, що дівчатка, які стояли біля нього, знову задзвеніли сміхом.

— Візьміть-но! — кивнувши на француза, звелів обозний гайдукам.

— Тільки не живцем! — спокійно відказав Пилип-з-Конопель. — Беріть!

І так само спокійно скривив панові Купі-Стародупському престрашну пику.

Так само неквапливо й спокійно витяг шабельку, легеньку, наче іграшку.

Так само спроквола, нібито бавлячись, провів пальцем по тонкому лезу, пробуючи дзвінку та зимну гострість, аж воно тихенько заспівало, і ледве чутний звук, навіть не звук, а бриніння, схоплене не вухом, а всім тілом, спинило перший порух Купиних гайдуків.

— Нум! — сказав обозний.

Посіпаки, налякані, нарешті рвонулись до зухвалого француза.

Вже клацнув десь мушкетик, вже дзенькнули першим побрязком виривані з піхов шаблі.

Але між гайдуками і Пилипом, непомітно підійшовши за кілька хвилин перед тим, раптом виникли дві дівочі постаті.

В руках у тих дівчат стирчало по пістолю.

35

— Схаменіться, пане! — скрикнула обозному одна з дівчат.

Це була тонка, суха та гнучка, мов тичина, підстаркувата гончарівна Лукія.

— Гальт, майн гер! — сказала друга по-німецькому, тичучи пістолем чи не в самісіньке пузо панові обозному, і, той голос почувши, Філіпп здригнувся від несподіванки: це була сама небога єпископа, Кармела Подолянка.

— Це ви, панно? — тетеріючи з подиву, спитав пан Купа-Стародупський.

— Іх, майн гер, — відповіла Ярина.

— Чого це ви, панно, понімчилиось?

— Я подумала, що німцем стали ви, пане обозний.

— Я — німцем? Чому німцем?

— Хто ж ось так зневажати може запорозького козака? — і передражнила пана Купу: — «Візьміть-но!» Хто так може? Тільки лях! Або німець! Або турчин!

«Ось вона яка, ця панна Кармела!» — подумав Пилип.

— Отак-то, пане Купо! — мовила тим часом Лукія, гончарівна, але раптом виструнчилась перед полковим обозним і спитала поважливо: — Дозвольте слово мовити, вельможний пане?

— Кажі, — остовпівши з подиву, милостиво дозволив Стародупський.

— Кого це ви тут водите, мосьпане? — спитала дівчина, не дуже гречно розглядаючи чепуристого Оврама Роздобудька.

— Гостя вельможного.

— Хто ж дозволив водить людей сторонських аж сюди? — спитала і Ярина, а приступивши до пана Оврама, присікалась: — Яке сьогодні в нашім війську гасло?

Шукайло, не знаючи, звісно, умовного слова-перепустки, спантеличено мовчав.

— Пан Оврам прибув на запрошення самого владика, — сердито мовив обозний.

— А куди цього пана владика запрошував? — і Ярина кивнула на гóрод: — Туди? Чи сюди? — і панночка хитнула головою на шанці, вали та гармати.

— Кажіть гасло! — знову причепилась Лукія.

Обозний вибухнув:

— Як ви смієте?

— Смію.

— Пріч! — загорлав обозний. І звелів гайдукам: — Порозганяйте звідси всіх дівок!

Та гайдуки з місця не зрушили.

Не тільки тому, що перед ними стояли не козаки, а дівчата.

А ще й тому насамперед, що всі дівчата, які прийшли сюди з Лукією, були озброєні.

Та й очі в них палали таким завзяттям, що підступити до них було й страшноувато, до тих одчайдушних дівчат.

Особливо до панни Ярини. Заступивши собою подруг, вона вся аж наче світилась, паленіла таким небезпечним вогнем, що заводитися з шаленою панночкою нікому з гайдуків не хотілось, — охоче підступив би до неї ближче хіба Пилип-з-Конопель, та він лише торопів перед нею, витріщався, мов дурнило який, і мовчав.

— Ходімо далі, пане Овраме, — звернувся до шукайла Демид Пампушка-Купа-Стародупський, гостинно пропускаючи гостя вперед.

Аж гончарівна заступила шлях.

— Ні кроку далі, пане! — сердито кинула вона ошелешеному Оврамові.

— Тобі, дівко, чого треба? — лиховісним шепотом спитав обозний.

— Без гасла я його нікуди не пущу. Так мушу!

— А ти що за цяця? — здивувався обозний.

— Мене призначено сьогодні на сотника дівочої сторожі, пане полковий обозний. А тому...

— Тебе?! Призначено на сотника сторожі?

— Дівочої сторожі, пане полковий обозний.

— Чому дівочої?

— Як то чому? — разом заджеркотіли дівчата довкола гончарівни. — В час війни й дівки — люди!

— Не без діла ж тиняться! — стукаючи в піхвах шаблюкою, лементувала якась білява дженджуруха.

— Надівувалися! — репетувала інша.

— Тепер покозакуємо нарешті! — озвалась і панна Подолянка і, підступивши до Пилипа-з-Конопель, торкнулась його руки й тихо спитала по-французькому: — Це ви були тоді в порту, в Голландії?

— Так, це був я.

— Я цього не забуду повік...

— Мушу вам дещо розповісти, панно Кармело.

— Я сьогодні ненароком... чула з вікна вашу розмову з єпископом Мелхиседеком, — тихо промовила вона.

Пилип-з-Конопель, спалахнувши, рвонувся був од неї геть, але спинився.

— Панно, — заникуючись, мовив француз. — Я сказати мушу нове щось. Важливе. Задля вас...

І він, одступивши з нею трохи вбік, коротенько здав їй усю справу.

— Спасибі, — сказала панна Подолянка і простягла французові свою холодну руку. І спитала: — Ви... повертаєтесь... до Франції?

— Я вирішив накласти головою тут.

— Навіщо ж накладати? — сумно посміхнулась панна.

— Мені хотілось би за вас життя віддати, недосяжна дальня зоре, — заговорив Пилип по-українському. — На вас чигає небезпека... страшна, фатальна, непозбутня. Я повинен би коло вас пильнувати. І я благаю: стережіться! Не ходіть необережно: схоплять! Коли не цей, — він кивнув на Оврама, — то інші. Я їх бачив, знаю... — І Філіпп знову чомусь перейшов на французьку, — так, правда, було безпечніше, бо ж французької мови в Мирославі,

либонь, ніхто й не знав. — Благаю вас: замкніться дома... до кінця війни.

— Не можу, голубе, — зворушена турботою, сказала Подолянка. — Я все життя була в неволі... по монастирях. А тут... тепер... я мушу воювати.

— Уб'ють... чи покалічать. І я прошу, Кармело...

— Ні, — відказала Ярина. — А ви... вертайтесь в Париж.

— Ніхто ж... — сумно промовив Філіпп. — Ніхто... навіть ви, Подолянко... ніхто не заборонить запорожцеві накласти головою за Україну.

Це прозвучало аж надто по-французькому, високохмарно, але такий затамований біль бринів у кожному слові Філіппа, що серце Ярини-Кармели стислося від гострого жалю, бо ж ні слова надії подати не могла вона цьому молодикові, що по її слідах добувся в нашу Долину з Європи.

Уклонившись, Філіпп Сганарель одійшов і став осторонь, а панна Подолянка знову повернулась до своїх галасливих подруг, які ще й досі напосідали на полкового обозного, доводячи, що й дівчата українські можуть стати на війні людьми.

36

— Ми вчимося рубати й стріляти, — сердито пирскаючи, говорила Лукія.

— Показилися! — буркнув обозний. — А хто ж варитиме борщі вояцтву?

— Наші мами, — відповіли дівчата.

— Хто ж козакам пратиме штани та сорочки?

— Пан сотник Хівря! — зареготавши, відповіли язикаті дівчата.

— А хто ж парубків милуватиме? — ворухнувши вусом, спитав старий гончар.

— Ми! — одностайно відповіли анахтемські дівулі.

— Розпусниці! — не сприймаючи жарту, розгнівався пан обозний і обернувся до гостя: — Ходім, пане Овраме!

— Цур! — так причепливо гукнула Подолянка, зоря-зоряниця, красная дівиця, аж пан Оврам, справний кавалір, навіть у прикру хвилину не міг не звернути уваги на чорні вогнисті очі цієї меткої білявки і мерщій поспитав у Пампушки:

— Хто це?

— Небога єпископа.

— Оце така?! — стиха ахнув Оврам, аж мурашки по спині забігали, та не тільки від її краси, а що стало моторошно: не дай боже з такою дівкою заходити до суперечки, а йому ж малося (з кількома вірними людьми) завтра її викрасти. Шукайлові аж у ногах і руках засудомило, і він потяг пана обозного за рукав, щоб якимось нарешті звідси вибратись геть, коли раптом сотник міської охорони, гончарівна Лукія, кивнувши дівчатам, звеліла:

— Візьміть!

І не встиг пан обозний гримнути на скажених дівчат, не вспів бідолашний чепурун отямитись, як на нього накинула дівоча сторожа прездоровий і претовстий мішок (чи не позичений, бува, Лукією в її братика, в лицедія Прудивуса, отой самий, що в нім кумедіянти тримали на виставі панну Смерть?), — і хуткі та спритні дівочі пальці вже й зав'язали мішок побіля самих ніг, що з міха лише й стирчали зелені сап'янці.

— Пустіть його, дівчатонька! — зарепетував обозний.

Але дівчатонька, виконуючи р'озказ пресердитої гончарівни, що стала над ними сотником, ніби й не чули Купиноного крику, — ні вухом не вели.

Та й пан Роздобудько марно лементував, пручався та чхав у не дуже й чистому мішку.

Дівчата, всім гуртом схопивши за кінці прездоровий і важкий мішок, уже несли його бігцем кудись до середмістя, чи не до господи самого владики-полковника, превелебного вітця Мелхиседека.

— Йолопи! — гарикнув Купа на боягузливих гайдуків, бо тії так сторопіли перед навальним наскоком шалених дівчат, що не спромоглися ж порятувати важного шляхтича в біді, — вилаявся пан обозний іще якимось там та й подався чимдуж навздогін за дівчатами.

— Кого це ви прицупили? — спитав у захеканих дівчаточок владика.

— Чужого шляхтича, пане полковнику, — браво відрікла Лукія, разом з дівчатами кладучи йому до ніг незруч-

ну-таки ношу, яка в мішку пручалась, тіпалась і верещала дзвінко й тоненько, мов недорізана льоха.

— Що ж воно за шляхтич? — спитав полковник голосно, щоб той у мішку почув, і підморгнув Ярині.

— Хто ж його зна, — в тон йому відмовила Ярина. — Гарненький такий, охайненький, гречний...

— А ви самі — не дуже й гречні, — посміхнувся єпископ. — За що ж ви його ось так?

І дівчатка, як і водиться в їхньої голосної породи, загомоніли всі разом:

— Никав де не слід.

— Принюхувався.

— А гасла сьогоднішнього...

— Гасла й не знав!

— А цитьте-но! — покрикнула гончарівна. — От не люблю ж дівоцьких штук! Не всі зразу! — і, звернувшись до владики, спитала: — Що з ним робити, пане полковнику?

— Розв'яжіть-но! — звелів єпископ.

Дівчата миттю розв'язали лантух, але пан Роздобудько не міг із нього видобутися, бо стирчав же ногами вперед, — і дівчата, взявшись до міха, гуртом витрусили пана Оврама на землю.

Все це було так смішно, аж Ярина не витримала, засміялась, мов бубонці розсипала по архієрейському саду, а за нею захихотіли, зареготали, заіржали й дівчата, і так заіржали, що й не приведи боже, щоб ось так із вас коли-небудь наші дівчата кпили, бо ж від того сміху аж квіти в саду полягли на траву, аж дерева захитали тонким верховіттям, аж фіранки шовкові на прочинених вікнах владичиноного дому повтягало всередину, як вітром-протягом, — аж мороз поза шкурою пройшов у пана Роздобудька, бо ж гуртовий сміх схожий був гуком своїм і на дзвіночки срібні, і на дзенькіт бандури, і на дзюрчання струмочка, і на віслячий рев, і на скрегіт ножа об макітру, і на гамір сорок, еж він був, той сміх дівочий, zarazом і в'їдливий, і лоскотливий, і лукавий, і солодкий, і колючий, і задержуватий, бо ж він, той сміх дівоцький, і розкочувався там, і бринів, і бризкав, і захлинався від своєї ж молодої сили, бо ж там сміялись багато різних дівчат, не тільки молодих янголят, а й молоденьких відьом і чортиць, як те й буває здебільшого...

В'януци в полум'ї дівочого глуму, бідолашний шляхтич намагався трішки причепуритися після перебування в мішку.

Пригладжував чуб.

Обсмикував на рукавах закаврасі.

Поправляв китички на зелених чоботях.

Хоч і без того все лишилось на нім охайне і непожмакане, і він увесь був приємний та гарненький, і такою лагідною посмішкою осяялось раптом його зніяковіле обличчя, що дівчатка враз принишкли, начебто вчинили щось недобре супроти такого хорошого чоловічка.

Тиша запанувала у владичому саду.

Від тієї тиші й прокинувся Козак Мамай, що спав десь там, за кущиком.

Саме від тієї тиші й прокинувся, а не від гомону, від галасу, від сміху.

Козак Мамай прокинувся від тиші, бо за все своє ратне життя він звик до гамору та гуркоту боїв, а тиша завжди будила в ньому тривогу й позбавляла сну.

Лежачи за кущиком, під старою вишнею, Мамай розплющився, і перше, що він побачив трохи віддалік, були очі дівчини, тої самої, про яку він мріяв та й мріяв багато літ, очі гончарівни Лукії.

Не вірячи своєму зорові, бо дівка ж була в козацькому вбранні, Мамай так і лишився лежати, скам'янівши й спалахнувши разом: він же нікого в світі не любив, тільки оцю сердиту гончарівну, та й не боявся ж нікогісінько, тільки її, — і Козак наш за найкоротшу мить відчув себе розпеченою й розжареною каменюкою, що її (запарюючи діжку для солоних огірків) молодиці вкидають у воду. Козакові здалося, буцім аж пара встала над ним, бо погляд Лукії, його коханої, його сонечка палющого, був лютий-прелютий, і чого тільки в ній не можна було прочитати, бо ж за коротку мить вона тим поглядом сказала все:

«Я побиваюсь тут за тобою, лебедику, ночами не сплю, боліючи про твою долю, бо жити без тебе не можу, а ти... ти навіть звісточки не даси... ти, навіть прибувши до міста, лежиш ось тут, хропеш собі, а про мене й ні гадки!»

І все це, і ще безліч усяких думок та почуттів висловила дівчина одним-єдиним поглядом, що в нім були і радість, і любов, і біль, і докір, і серце з перцем.

«Мамаю? Невже... невже це ти?» — за ту ж коротку мить ласкаво й радісно спитали очі вірної дівки, і тут же, зористі, погасли.

Лукія одвернулась.

Козак Мамай підвівся.

І стояв, не знаючи на котру ступити, ні в сих ні в тих.

38

— Хто ви є, пане? — чемно спитав єпископ у Оврама Роздобудька.

— Е-е-е-е-е... — так само чемно промекав пан Оврам, бо ж, нічого не пожмакавши в своєму вбранні, він голос у тій халепі таки втратив, хоч не міг на нього здобутися ще й тому, що не знав, як йому слід відповідати і як викручуватись.

Назватися б Оврамом Роздобудьком, зразу все й з'ясувалось би: його ж бо сам владика запросив шукати в Долині запорозькі скарби. Але... з'явитися за таким ділом із мішка? Ні, ні! В кумедному становищі можна й продешевити, — він же ті скарби в котрий раз збирався продати, а для цього були потрібні незалежність, певність, гідність, а не поява з брудного мішка.

Отже, зразу називатись йому не хотілося.

А коли, не назвавшись, якимось викрутитись? А через день і зникнути на певний час, якщо справа з тою самовладною панною, з тим чарівним дияволом у плахті...

Як же вчинити зараз?

Але часу на роздуми вже не було.

— Звідки ви прибули до нас? — все добре розуміючи, знову спитав владика.

— Я цього панка десь бачив, — солодко потягнувся, остаточно прокидаючись, Козак Мамай, зиркнувши в той бік, де стояла, відійшовши, пресердита гончарівна Лукія.

— Де ж ти його бачив, пане Мамаю? — спитав отець Мелхиседек.

— По той бік війни, ваше преосвященство: між прибічниками пернатого Однокрила.

— Чого ж вам, пане, треба тут? Ну? — наполягав владика. — Ну?

Аж Оврам знову так само виразно відповів:

— Е-е-е-е-е...

— Розумію, — сказав єпископ.

— Що ж ви розумієте?! — остаточно перелякавшись, нагло заговорив панок.

— У мішок його! — кивнув Мелхиседек племінниці і, побачивши на порозі вітця Зосиму, що стояв там, тримаючи високу, цяцьковану золотом та діамантами й пов'язану шовковим платом архіпастирську патерицю, уздрівши куценького ченчика, котрий мав проводити владику до вечірньої служби в соборі, Мелхиседек підвівся. І байдужісінько повторив: — У мішок панича!

— І куди ж? — спитала Ярина Подолянка.

— Укинути в річку? — спитала й Лукія.

— Укиньте в льох! Нехай полежить, — втративши до шукайла всякий інтерес, відповів архієрей і заходився поверх вишиваної сорочки надягати чернечу рясу.

— Я ж прибув сюди за вашим... — почав Оврам.

— Мені пора до церкви, — одвернувся, одягаючись, єпископ. — Допитаємо вас, таємничий пане, потім.

Взявши патерицю, єпископ рушив по саду в покої, а пан Оврам, проводжаючи його безнадійним поглядом, побачив біля паркана Купу-Стародупського.

— Пане Пампушко! — звомпив бідолашний шукач скарбів. — Чого ж ви мовчите?

— Жду, — відповів обозний, ображено блимнувши на владику, який, маючи намір зайти на хвильку до своєї господи, саме наближався до пана обозного.

— Ждете, поки мене повісять?! — скрикнув пан Оврам Роздобудько.

— Я жду, владико, — почав пан Купа, заступаючи архієреєві шлях, — коли ж у мене бодай що-небудь питають? — І пан Демид Пампушка-Купа-Стародупський, скривджено випнувши пuzце, закліпав до владики білими щетинкуватими віями, як ображений на неуважного скотаря товстенний кабанюга.

— Про що саме питають, пане полковий обозний? — спинився біля порога архієрей.

— Та що ж воно в нас діється?! — аж наче заспівав пан Купа. — Наряджають репану дівку старшинувати в міській охороні, а полковий обозний про те й не зна! І раптом якесь дівчище хапає вельможного пана гостя, котрого ви ж самі, владико, до Мирослава й запросили...

— Я, кажете, запросив цього шляхтича? То, може, це...

— Оврам Роздобудько, — вклонився шукач скарбів.
— Чому ж не призналися зразу? — спитав єпископ.
— На мене так напалися ваші дівки, що я, владико...
— Сторопів? — посміхнувся Козак Мамай.
— Авжеж! Вас ніколи не кидали в мішок?.. Отож! А як шукач скарбів, я можу вам певно сказати...

— Про скарби побалакаєте з паном Мамаєм, — мовив єпископ і знову рушив до входу в будинок, бо вже дзвонилося в соборі.

Проходячи повз кущ калини, що ріс біля дверей, владика зірвав білу китицю і вдихнув її гіркий дух.

39

Про калину пісня линула та й линула над Мирославом, виникаючи то тут, то там...

Ось вона, ось... Чуєте?

*Ой червона калинонько,
Білий цвіт,
Ти квітчаєш повиваєш
Білий світ.*

*Умивайтесь, дівчатонька
Молоді,
Цвіт-калину розпускайте
По воді.*

*Ой рум'яні будуть личка
У дівчат,
Що калиною вмивались
Проти свят!*

*Як малятко-немовлятко
Час купать, —
Треба ягоди-калини
Наривать.*

*Хто в купелі з калиною
Охрестивсь,
Той на щастя, ще й на радість
Уродивсь.*

*Наша пісня пролітає
З краю в край...
Цвіт-калино, Україно,
Розцвітай!*

Хвиля за хвилею злітала ця пісня, колишучи по всьому городу й по всій Долині білопінні калинові гілки...

*Цвіт-каліно, Україно,
Розцвітай!*

Та й справді, така була то пісня, що все довкола розцвітало від неї.

Все розцвітало, золотіючи від заходового сонця.

Розцвітали насамперед рум'янці на дівочих щоках, а від них наче світилося все кругом, бо в рум'янці така сила, що всі квіти погасила.

От які були в ті часи рум'янці!

От яка бриніла там чудова пісня про калину!

40

Зірвану гілочку владика приніс до соборного храму, завітчаного, як і належить у клечальну суботу, і всю вечерню з особливим піднесенням правив сам, не давши того попові, настоятелеві собору, вітцеві Варламу Лобанівському, сам читав світильнічі молитви (коли каганці в храмі затеплюють, молячи Господа, котрий живе в світлі неприступному) і з нетерпінням чекав початку співання псалмів, коли мав востаннє сьогодні забриніти в Мирославі голос Омелька Глека, який цієї ночі мусив рушити в далеку путь, на Московщину, про що знало вже всеньке місто, бо воєнних таємниць необачні мирославці не берегли.

Послухати Омелька зібралось стільки мирян, що їх ніколи таку силу не побачиш на вечерні, бо ж замалим не ціле місто, всі, хто вільний був на ту часину від служіння війні, прийшли прощатися з улюбленцем.

Коли Омелько, ставши на криласі, заспівав разом з іншими співаками псалом сто тридцять дев'ятий: «Визволи мене, Господи, від лихих людей! Від чоловіка насильного заступи мене! Котрі злобу в серці замишляють, щодня до бою збираються. Гострять язик свій, як у змія... Нехай посиплеться на них горюче угля! Нехай Бог кине їх в огонь, у вир, щоб не спаслися! Я знаю, що явить Господь правосуддя пригнобленим, справедливість бідним...» — і ці облудні слова церкви про неіснуючу справедливість бідним, і благання про те, щоб чоловіка насильного злоба у пропасть загнала, все це будило відгомін у душах моля-

щих, бо ж була круг міста війна, бо ж насильством повнилось життя цих простих людей, бо ж мусив оцей парубок, що саме співав на криласі сто тридцять дев'ятий псалом зелених свят, мусив нині рушати задля блага вітчизни в далеку дорогу, тяжку й небезпечну, і миряни, той псалом слухаючи, тими ж таки словами за співака молилися, за улюбленця города Мирослава: «Сохрани мене, Господи, від рук беззаконного, від людей насильних заступи мене од тих, котрі задумали спинити кроки мої...» — і добрі люди, благаючи в Бога щастя-долі Омелькові, що співав оце тут, може, востаннє, мирославці вже й плакали ревно, та й сам владика не міг стримати рясної сльози.

Коли ж грянула чудова пісня «Світе тихий», що нову музику до неї недавно склав оцей же парубок, Глек Омелян, від співу того люди шаліли в нестямі, бо пісня кожного в молінні підносила до самих небес.

Та річ була й не в молінні.

Всяке щире мистецтво таку має силу, що людина, не тільки співаючи, а й слухаючи, не тільки малюючи, а й дивлячись на витвір художника, відчуває себе на ту мить велетнем, і їй здається, буцім вона сама те все створила, і прокидається в неї хороше почуття гордості за людину, за творця, за свій народ.

В Омелькових піснях — і в церковних, і в світських — сильно грала народна струя...

Його вчили не тільки міланські чи віденські професори, не тільки протопсалти київської Софії, де він співав попервах, а й рідна матінка вчила співати, не тільки над ним колискових мугичучи, бо співала ж вона, і гончарний круг обертаючи, і снопи в'язучи, і городину полючи. І шарудіння вітру в степовій траві слух Омелькові малому витоншувало. І дзюркіт рідної річки Рубайла. І соловейків спів. І думи кобзарські. І дівочі веснянки. І все, що він чув на Україні, все те вчило його слухати. Все те вчило його співати. Все те вчило його складати пісні. Все те приваблювало до нього, до його кебети, до голосу його козацького, до серця його широкого, — все те приваблювало тисячі і тисячі людей.

Він уже встиг попрощатися з батеньком.

Висповідавшись і запричастившись, він уже готовий був у дорогу, тож і, співаючи зараз, залітав далеко вперед на своїй небезпечній путі, і співав перед мирославцями

так, як ніколи досі й не співав, бо прощався з батьком, що стояв біля криласа, нишком утираючи сльози, прощався і з батьківщиною, з усіма цими добрими людьми, що так любили його талант.

Лукія очей з нього не зводила, слухаючи.

Вони вже попрощалися з братиком, разом помовчали в садку.

Потім Омелько вклонився їй доземно, наче матері, бо це ж вона, Лукія, виростила їх, трьох братів-гончаренків, по смерті матінки. Прощаючись і руки їй цілуєчи, Омелько передав сестрі сувій паперів, пописаних чудними значками, і просив переховати, поки не вернеться, а якщо згине десь, просив передати до Києва... Там були, в тім сувої, його світські партесні пісні — на сім голосів і на дванадцять, написані на рівні тодішньої мусикійної техніки, — і була між ними «П'яницька пісня», дванадцятиголосий партесний концерт, який він закінчив і вже почав був розучувати з товаришами, щоб тішити козацтво чи й свого брата ремісника жартівливим співом, багатоголосим і мудрим...

Лукія плакала, братика на вечерні слухаючи, боялась тої хвилини, коли скінчиться відправа і Омелян, уже й додому не заходячи, рушить у дальню дорогу, забравши рушницю, сопілку, торбину, скочивши на коня, що доживав його коло церкви.

41

Поки владика правив службу, молившись за мирян, що їх у церкві було повнісінько тої клечальної суботи, молившись за Омелька, що мав рушити в дальню й небезпечну путь, молившись і за всю шарпану й терзану Україну, — в архіерейським садку тим часом два вельможні лукавці й шалапути, Оврам і Демид, марно спитува́лись одурити й спантеличити премудрого Козака Мамаю, теревенячи запорожцеві, буцім золоті скарби Долини — суца небилиця.

— Я вже вашу Долину оглянув, — сказав Роздобудько. — І все збагнув.

— А я вже оглянув тебе самого, мій брехливий паничку, — кепкуючи, йому в тон відповів Козак Мамай. — І теж... усе збагнув!

— Що ж ти збагнув? — перелякано поспішив спитати Оврам Роздобудько.

— А те збагнув, що найдорожчим скарбом завше є людина.

— Яка людина?

— А ось ти, наприклад, чепурунчику.

— Чому ж це?

— А тому... Хорошенько прибравши тебе до рук, можна певно сказати, що й скарби Долини опиняться в тих же руках.

— Ти мій талан прибільшуєш, Козаче. Правда ж, пане Пампушко? Я й не такий розумний, як здається. Правда ж?

— Щира правда, — охоче підтримав обозний. — Дурень дурнем!

— Що ви цим хочете сказати? — спалахнув Роздобудько.

— Саме те хочу сказати, об чім ви мене попросили.

— Я вас ні об чім не просив, — розсердився пан Оврам і одійшов од Купи, ображений, заклопотаний, збентежений своєю халепою.

Панна Подолянка, яка осторонь слухала всю цю балачку, поспішила підійти до шукайла, одвела його на два-три кроки далі й, озирнувшись на Мамаю, стиха шепнула:

— Я також мрію про скарб.

— Мрії тепер коштують не дуже й дорого, чарівна панно.

— Я вже маю дещо в руках.

— Що саме, панно? — зацікавився Оврам.

— У мого дядечка... серед паперів... — почала була Ярина.

Та їхню розмову перепинив Козак, на мить одвинувшись од свого Песика, що з ним вони про віщось радились.

— Про що це ви там? — не підходячи до них, спитав Козак у Подоляночки.

— Я оце розпитую пана Оврама про знайдені торік скарби... так цікаво, так цікаво! — І панночка щось таке защебетала, а Козак Мамай знову нагнувся до Ложки, продовжуючи з ним якусь важливу балачку.

— То про що ж ви пак, голубонько? — нетерпляче шепнув пан Оврам, киваючи Пампушці, щоб одійшов далі й не заважав.

— У мого дядечка в кованій скрині лежить письмо покійного полковника Кіндратенка. Того самого...

— Що ховав у Мирославі ті запорозькі скарби? — аж скинувся пан Оврам. — За цей папір я ладен...

— Знаю! — і, жарко блискаючи на Роздобудька чорнющими очима, білявка солодко задихала йому в обличчя: — Що знайдемо...

— Поділимо! — видихнув, озираючись, Роздобудько.

— Як поділимо?

— Рівно.

— Ні.

— Дві третини — вам?

— Три чверті!

— Навіщо так багато?

Панночка на недоречне запитання не відповіла.

— Я добачаю, вас незле викохували домініканці в своїх кляшторах?! — аж захлинувся від приємного подиву пан Оврам, бо такої панни він уже не боявся, і вона дужче та дужче починала йому подобатись. І він сказав глибокодумно: — Мир між людьми залежить від християнського виховання шляхетної молоді: щоб любов до себе не тлумила любові до ближнього! — І знову спитав: — То як же? Дві третини? Дві?

— Я заплачу вам одну чверть, — невблаганно сказала панна. І похапцем зашепотіла: — Слухайте! Вночі сьогодні, після перших півнів, прийдіть у сад попід моє вікно. Третя шибка вгорі — за причілком. Чекаю!

Бачивши, що Козак Мамай скінчив таємничу нараду з Ложкою, панночка легко відступилась від Оврама Роздобудька, начебто це й не вона щойно змовлялася з тим шукачем пригод і скарбів, а Мамай повернувся до пана Оврама, щоб скінчити балачку про незабарний починок шукання в Долині скарбів.

Панна Ярина тим часом думала про голодранця, про Михайлика, бо він їй раптом став потрібен після того, як дівчина умовилась про ділове побачення з паном Оврамом: «Добре, коли б той чудний парубок та прийшов уночі під вікно, бо чепуристий шляхтич намагатиметься ж, мабуть, мене вкрати...»

Добре було б!

Бо ж просити дівчат, щоб стерегли її вікна сьогодні, панночка, вперта й затята, звісна річ, всупереч здоровому

глуздові, не хотіла, бо що таке дівоча гордість і зарозумілість, давно відомо всьому світові... Не хотілось їй про це й старшим казати, дядечкові своєму навіть.

Не хотілось і Козакові розповідати про нічне побачення, якого вона, треба признатись, боялася, і завзята панна, щоб відвернутись од мислі про близьку небезпеку, спитала в пана Роздобудька:

— Скажіть: знайшовши скарб, його просто руками й забирати можна?

— Коли заклятий, то не можна брати грошей зверху. Їх паличкою треба скинути. Та й усякий скарб треба не згори, а збоку з землі вибирати: коли збоку, з грошей закляття знімається...

Пан Роздобудько говорив захоплено, з любов'ю до діла і, вже не можучи спинитися, знову одійшов із панною Яриною на кілька кроків далі.

Тоді Подолянка стиха спитала:

— Ви навмання їх шукатимете? Наші скарби?

— Навмання шукаючи, можна ніц не знайти й за сто років, — відповів пан Оврам. — На все своя наука!

— Ну, коли так, то й Кіндратенків план вам, бачу, не потрібен?

— Як то не потрібен?

— Ви збиралися шукати й без того письма.

— Але ж...

— Ви маєте мальовані плани?

Оврам схаменувся.

Та було пізно.

— Хто вам їх дав? Чи не гетьман?

— Панно!

— Ви їх принесете мені сьогодні вночі.

— Навіщо ж?

— Покладемо їх поряд, ваш і мій, та й побачимо: що спільного? Яка різнота? Де ймовірність? — і, помовчавши, спитала: — То прийдете? Чи ні? — і рушила, щоб зникнути в покоях.

— Прийду, — поспішив Оврам, холодіючи, і боязко поглянув на Пампушку, бо ж йому тепер уже не слід було казати обозному про змову з панною, щоб не ділитися грішми ще й із цим вельможним череванем.

— Про що це ви з панною так таємниче балакали? — спитав Стародупський-Пампушка, коли вони, умовившись

з Мамаєм зустрінись ранком, вийшли нарешті з архієрейського саду на вулицю.

— Шляхетні панни завше схильні до розмов таємничих, — клацнув пальцями Роздобудько. — Питала, як люди знаючи добувають скарби з поміччю відрубаної руки мертвяка.

— Чого це їй такого заманулось?

— Виховання по монастирях... чого ж ти хочеш! — і стиха додав: — А полюють на ню не дарма!

— Чиясь примха! — знизав плечима пан Пампушка. — Ні щік порядних, ні грудей, ні всього іншого. Не розумію! Душі в ній більше, як тіла!

А одчайдушна панна, повернувшись до свого покою, всією душею линула до того простодушного голодранця.

І в думці кликала: «Прийди! Прийди!»

42

І Михайлик той поклик почув.

Він саме спав, і все йому приснилось.

Вві сні він чув, як Подолянка кликала: «Прийди... в садок... під вікно... та прийди ж!»

Він хріп собі солодко в холодку, за кузнею ковалика-москалика, що до нього матінка й син поспішали цілісінський день.

Знайшовши коваля, побачили, що вони вже трохи знайомі, бо той Іванище, тульський богатирище, з білявенькою жіночкою своєю, яку всі величали Анною, дивився разом з Явдохою та Михайликом виставу Прудивуса, а потім коваль Іванище бачив на кону й самого Михайлика, — ото ж і зустріли в кузні парубка та його неню як рідних і жданих.

— Прийміть на роботу, — попросився Михайлик і чомно віддав чолом ковалеві й білявенькій цікавій ковалісі.

— А ти хіба не лицедій? — спитав русявий велет, Іванище-ковалище.

— Бог милував, — поважно й без тіні посмішки одвітував статечний парубок.

— Ми — ковалі, — потвердила й матінка. — А на роботу в вашім городі чужих та прийшлих не беруть.

— Та хіба ж ви чужі? — здивовано спитала Анна.

— Вже наче й свої, — погодився Михайлик.
— Ми ж тут не перший день, — сказала й неня.
— Тебе все місто вже знає, — знизав плечима й прездоровий Іванище.

- То приймете? — спитав селяк.
- А чого ж тобі йти в ковалі?
- Як то чого? — зачудувався Михайлик.
- Ти ж розбагатів сьогодні.
- Трішки.
- Шматок хліба маєш?
- За роботою скучив.
- Так дуже?
- Аж руки горять!
- Що ж ти вмієш?
- Дайте-но молот!
- Вибирай...

Схопивши найбільший, Михайлик уже й розмахався ним, уже й по голому ковадлу постукував, поки грілося в горні залізо, не міг від нетерплячки й на місці встояти, коли до них із матінкою підступила ковалиха Анна:

- Обідали сьогодні?
- Обідали, — закопилівши губу, відповіла Явдоха.
- Звісно ж, обідали! — хоч-не-хоч, а підтримав горду свою матінку синок.
- Розбагатіли ж трішки, — додала, пишаючись, ненька!
- А ми оце зібрались підвечіркувати, — вклонилась Анна. — То, може б, ви — з нами? Пора ж таки!
- Ми... — почала була вперта матуся, аж Михайлик, нарешті, не витримав і хутенько погодився:

— Спасибі... пора вже, мабуть. Правда ж, мамо, пора?

Та й боязко поглянув на розгнівану в своїй бідняцькій гордості неньку.

— Що ж, синку, коли люди просять... — Явдоха також вимушено вклонилась хазяйці.

Поклавши молот, Михайлик попросив умитись. З кухлика на руки зливав йому чи не десяток дрібної, мов кукіль, ковалевої дівтори, і малеча, раптово чомусь прихилившись душею до прездорового хлопця, вже й сварилась між собою за право тримати кухля, за змогу подати рушника, а мама їхня, чепурненька й гарна Анна, білява, аж трохи руденька, хороша, як вогонь, погримувала на дітей, і Михайликові

здавалося раз по раз, буцім стає малюків більше та більше, — він навіть намагався ту малечу перелічити, але від цілоденної втоми щоразу збивався, і виходило в нього то одинадцять, то дванадцять, то тринадцять, бо йому від пахощів їжі вже паморочилося в голові.

Дітвора майже й не їла нічого в той підвечірок, бо дивилася й дивувалася, як же й здорово їсть новий ковальчук, оцей самий Михайлик.

Їв хлопець швидко, в смак, складаючи добру ціну куховарському хистові привітної господині.

Подякувавши Богові й хазяйці, він нарешті перехрестився і знову поспішив до кузні, де вже вміло в горні залізо, щоб мерщій узятись до роботи.

Але... до кузні хлопець не дійшов.

Він спинився на мить біля берізки білокорої, помацав задля чогось її стовбур, помацав ще раз, провів рукою трохи вище, обняв тую берізоньку, прихилився до неї щокою, до її кори, яка нагадує на дотик тіло людини, прихилився і раптом... заснув.

Стоячи.

Сп'янівши від усього, що довелось пережити за цей багатий день.

Сп'янівши від їжі.

Заснув...

Коваль Іванище, ховаючи від уразливої Явдохи посмішку, обняв хлопчину, опустив його на землю, поклав під голову полінячку осикову, підмостив трохи сіна під бік.

Але Михайлик не прокинувся.

Мов ліг спатусі на білії подусі.

А вже коли йому приснилось, як Подолянка його кличе — ой! — прийти вночі в архіерейський садок, він аж підвівся був, щоб кинутись мерщій до неї, але знову впав, як трава на гостру косу.

Поки наш Михайлик за кузнею хріп та сопів, аж над ним пара здіймалась, Прудивус, брат Омельків, разом з Явдохою та з ковалевими челядниками тягали з базару до кузні все добро, здобуте хистом її сина, щедрі даєння мирославських глядачів, і добре-таки довелось попра-

цювати, поки попереносили все, що належало молодому ковалеві.

Поки він спав, як по купелі, до москаля Іванища та його жіночки прибули ждані гості: прийшов попрощатися Глеків-Юренків син, Омелько, що ось-ось мав рушати в путь. А з ним — Лукія-гончарівна. За нею вступив до кузні й цехмайстер гончарів, старий Саливон Глек, добрий друг Іванища та його білявенької Анни.

Так що Тиміш Прудивус, батька свого ще на дорозі побачивши, ледве з кузні встиг утекти на другі двері, бо не зважувався-таки потрапляти старому на очі, та й подався кудись, щоб перестріти брата бодай при виході з міста, поки той, єдиний тепер вихід, не заступили однокрилівці.

Довго длатись гостям не можна було, Омелько мусив квапитись, тож і гостини були короткі.

Омелькові в руки Анна дала голуба-гінця, якого парубок мав берегти в дорозі, як волю власну, щоб випустити його з листом уже в Москві, після побачення з царем всія Русі.

Омелько взяв голуба вмілою рукою, пропустивши лапки поміж пальцями, і птах тремтів усім тілом і райдужним гарячим оком позирав на Омелька.

— Замужем живе в Москві старша моя сестра, Марія, — сказала Анна до Омелька. — За гончарем Шумилом Ждановим, — і молодуха розповіла Омелькові, як там родичів шукати, веліла оселитися в них, коли трапиться нужда, щоб заробити на шмат хліба в їхній гончарні, і все це Анна казала так просто, що й на думку не спадало Омелькові одмовитись, і була та гожа тульська молодайка гарна, як тихе літо, як некошена трава в годину, хоч і народила з десяток дітей (що годок, то й синок!), хоч і були ковалі бідні-пребідні з тими дітьми («Душа — не балалайка, есть просит!»), а жили весело й дружно. Хоч малолітні діти й допомагали в роботі, але ніяк не справджувалась давня істина: «Де робить гурточок, там повний куточок», бо ж доводилось Іванищеві витримувати утиски ковальського цеху города Мирослава, котрий вимагав од зайшого майстра все більшого чиншу.

Хоч і були вони бідні, та заради таких проводів знайшлась у домі й чарка на дорогу, і сала шматок на заїдок,

і хліба досить, а він же був у Анни завше випечений, як сонце, що й у гетьмана кращого хліба не бува...

Присівши на дорогу, де хто стояв: хто на ковадло, хто на дривітню, хто на гармату, підбиту в учорашнім бою, всі перехрестилися на образ Кузьми та Дем'яна, божих ковалів, плюнули на парсуну чорта, намальовану задля того біля дверей, і всі вже були рушили до виходу, а Іванище сказав:

— Оце той чорт, що я його спіймав недавнечко в вершу на Рубайлі. А він мені й каже: «Пусти мене, я — чорт». — «Дарма, з'їдять діти з хлібом». — «Та я ж — нечистий!» — «Жінка виміє, то все борщ ласіший буде...»

— І що ж? — спитав Омелько.

— З'їли, — сумно посміхнувся Іванище. — Бо ж більше нічого не було...

Всі засміялися, хоч і невесело, і вийшли з кузні.

44

Проводжати за місто, в бік, протилежний тому, де зранку точилась колотнеча з однокрилівцями, подалися старий Саливон з Лукією і Козак Мамай.

Попереду біг Песик Ложка.

За ним ступали Омелько з Козаком, коня ведучи в поводі.

Позаду — батько та сестра, несучи голуба.

А десь назирці скрадався зацураний мартопляс Тиміш Прудивус.

— Я вірю, ти повернешся, козаченьку, — говорив Омелькові Мамай, і лубенський тютюнець іскрив з його люльки, тріщав і сичав. — Але... пильнуй! Вважай день кожний за свій останній день, і ти будеш щасливим, проживши його до кінця. Видіму смерть спіткати сподівайся щохвилини, але вір та й вір: же виживеш, же дійдеш, же все те сповниш, що тобі доручили батько, рідний гóрод, Україна! Старайся не накласти головою, а й смерті, хлопче, не страшись, бо ж важить зовсім не те, скільки прожив, а те — чи добре ти прожив! Хто це висловив — не згадаю, але...

— Сенека це сказав колись, римлянин, стоїк, — відповів Омелько, що був одним із найосвіченіших людей свого часу.

— ...Та все-таки побережи себе в дорозі від пені й від пригоди, від лихих людей і від лихої години, бо ж гріх по дорозі біг та й до нас плиг... незчуєшся, як лиха й набіжиш! Звіра в лісі чимало: тож, лягаючи спочити, шипшини підмости під боки, глоду, терну, дерези, щоб не заснути міцно. Та й комарі... та й голод...

— Мені ж наша Лукія до сідла приторочила торбинку пшона, в олії смаженого, торбу тарані, сухарців, буханців...

— І однокрилівці можуть наскочити, і всякі інші харцизяки... — і Козак, заярившись, блимнув оком та й почав розповідати, що бачив по степах: як Однокрил посадив повсюди сильні застави жовтожупанників, поляків та німців, щоб не допускати на Січ ані купців з припасами, ні чумаків із сіллю, щоб ніхто й до Москви не прорвався зі скаргою на ясновельможного пана гетьмана, як ловили подорожніх людей, карали марно й безневинно найстрашнішою смертю.

— Боне Деус... милосердний Боже! — кумедно вигукнув Омелько. — Чого це ви мене лякаєте, дядьку?

— Щоб ти в дорозі не журився, хлопче. А коли трапиться біда, співай. Хоч би що там сталося з тобою, ти співай. Скрізь тебе врятує пісня! — І очі в Мамай сяйнули синім, чортівським а чи янгольським світлом.

— Я щось не дуже розумію, дядьку.

— Зрозумієш потім. А поки що... запам'ятай пораду, — і Козак Мамай одвернувся від парубка, бо в прискаленому оці заблисла сльоза.

— Чого це ви?

— Гаспидська люлька знов погасла, чортам її курити б!

— Люлька ж куриться...

— Комар потрапив в око, — і вуса Козакові заворушилися, немов од вітру. І він спинився, дожидаючи, поки наздоженуть їх Омелькові батько й сестра.

— Мені б тільки дійти до найближчого краю Росії... — І парубок знову обмацав у шапці листа, якого ніс цареві. — Щоб не потрапити в лабети однокрилівцям. А там...

— Що ж там! Немовби в Московщині немає своїх небезпек! — сказав старий гончар.

— Та й у самій Москві ти ще перебідуєш — ой-ой-ой! — сумно посміхнувся Мамай. — І лиха набіжиш не раз...

— Уже в самій Москві? — здивувався Омелько.

— А що ж! Ти до царя так просто не доступишся... тим паче критись треба тобі від наших земляків, а їх чимало є в Москві, бо хто з них — однокрилівський підніжок, цього ти відати не можеш. Отож біду за хвіст попотягаєш! А коли минеш усі завади, то й із самим царем балакати... ніхто ж не знає — як, бо царі, королі та гетьмани — хитромудрі, примхливі, свавільні. Ти йому вклонишся трохи не так, а він тобі за це зрубає голову. При московському дворі — всі там цареві в землю кланяються сто разів. А ти не звик...

— Та й не звикну! Ні, ні!

— Доведеться звикати. Ти ж — посланець! І твоя голова вже тобі не належить, а тільки тим, хто споряджає тебе до Москви. Тож будеш там і кланятись, і ручку цілуватимеш, і все робитимеш, що тільки належить при царському дворі.

— Звідки ж я знаю, що там належить!

— Ти ж при дворах бував!

— У Венеції, в Відні, в Варшаві...

— Дещо бачив? Отож! І ти вже постарайся: будь чемним, кланяйся та й кланяйся, — шия тобі не вломиться! — все роби так, щоб ніхто не присікався: коли треба, то й гірке слово скажи, але гречно, з поклоном. Будь сміливим, як і належить козакові... бризкай в очі правдою, свого домагайся, але ж будь мудрий, хитрий і тонкий, як змія, щоб не накласти головою за дурниці! Тебе до царя посила український народ. І ти цього не забувай, Омельку! І не вір нікому й ніде... Навіть коли вже й дійдеш до згоди з царем, коли він тобі навіть свій перстень золотий подарує...

— Перстень? — спитала Лукія. — Чому перстень?

— В усіх же казках... — ворухнув вусом Козак. — Коли дійде до чого... цар попервах дарує перстень, а вже потім...

— Шукає приводу, щоб відрубати голову? Чи так? — І Омелян засміявся, а сестра злякано схопила його за руку.

Старий гончар сказав:

— Недобре, Мамаю, жартуєш! — і обернувся до парубка. — Ти, сину, йдеш не до султана, не до хама, не до короля, а до царя московського! А тому...

— До народу московського! — гостро перебив Мамай. — До руського народу. А царі й султани — всі однакові!

— Побачимо, — сумно сказав Омелько.

— І цар московський? — стурбовано спитав старий гончар.

— Та що ж московський! — сердито сказав Мамай. — Він, кажуть, чоловік розумний, добрий. Але й навіжений! Довіряє панам і дворянам. А черні боїться...

— На те ж він і цар! — сказав Омелько.

— Однокрилові ж, — далі провадив Мамай, — московський цар і досі довіряє, того й не знаючи, що сталося в останні дні... Довіряє! Бо то ж є гетьман, а не брудний холоп! — І Козак Мамай, напучуючи молодого миротавського гінця, почав розповідати хлопцеві про царя з гетьманом усе підряд, що знав той і чого не знав...

...Як оббріхує гетьман перед царем увесь народ і Запорозьку Січ.

...Як іще три місяці тому Гордій Пихатий потаємно просив у царя руських полків супроти непокірних запорожців, щоб кров'ю вгамувати бунтарський неспокій сіроми, котрій не хочеться знову ставати бидлом у козацької старшини, в своїх же, в тутешніх, в українських череванів, які на всім Лівобережжі намагаються забрати до загребущих рук силу та владу замість вигнаних польських панів.

...Як гетьман Однокрил і всі його поплічники вірнопідданим чолобиттям канючать собі в царя в довічну й повну власність міста і села України, паюючи їх межі собою, домагаючись, таємно від народу, відновлення того безмежного кріпацького права, яке було на Вкраїні за польських панів.

...Як цар прещедро наділяє козацьку старшину «жалованными грамотами на вечное и потомственное владение» десятками тисяч сіл і сотнями городів та містечок, хоч у самій Росії й не було тоді міст, що належали б з усім майном і життям будь-якому бояринові, бо ж бояри володіли тільки селами.

...Як, нишком вициганивши в пресвітлого царя ті грамоти на вічне володіння багатствами й людьми на Україні, козацька старшина, вельможі чернігівські, роменські, галицькі, миргородські чи переяславські бояться являти ті грамоти міщанам, ремісникам, гречкосіям, чабанам,

козацькій сіромі, яка здебільшого теж мала б іти в неволю, — боятися, бач, бо ще не мають сили, щоб самотужки знову вкинути в рабство весь український народ.

...Як руський цар, людина розумна та обережна, не схотів посилати на Україну руського війська, щоб допомогти старшині покріпачити простих людей, бо розумів, що українська чернь зненавидить за це Москву і москалів.

...Як гетьман Однокрил, так і не здобувши проти власного ж народу підтримки в московського царя, злигався нині з кримським ханом, з польськими панами, з найманими німцями та уграми, щоб налігати-таки непокірний український народ, який ніколи не хтів над собою терпіти ніяких панів: ні своїх, ні чужих...

— ...От я йому на все те й розкрию очі, нашому православному цареві, — сказав Омелько.

— Гляди, щоб він сам їх тобі не закрив! — сердито сказала Лукія. — Де цар, там і страх!

— Побачимо, — посміхнувся Омелько...

Вони прощалися при виході з Долини, над Рубайлом.

Однокрилівці тут, як видно, ще не показувались, бо то ж була нелегка річ — дістатися від південного виходу з Калинової Долини, де вороги вже встигли отаборитись, до цього, ще вільного, — нелегка річ, коли не сунути навпростець, понад Рубайлом-річкою, повз місто Мирослав, а кругом, поза мочарами й трясовинами, бо всюди ж там тяглись місця непроходимі, — тому-то ж гетьманці, з боєм ставши на тім боці, ще не встигли затулити й цього, вже єдиного тепер, виходу з оточеної Долини.

Мирославські вольнолюбці рили землю й тут, насипали вали, копали шанці, мудрували і так і сяк, як би найкраще оборонити від ворожої навали рідне місто, свої чудові гори й доли.

...Мамай і Глек з дочкою не спинялись надовго, щоб попрощатися з Омельком.

Обнялися, почоломкались.

Длятись було ніколи.

Скочивши на коня, взявши до себе за пазуху голуба, Омелько притьмом озирнувся до Прудивуса, що плентав позаду, змахнув йому рукою і рушив з місця чвалом.

А старий батько, сестра і Козак Мамай, провівши його поглядами, стали тут же до риття окопів, потім заходилися ставити на місце гармату, щойно привезену після направи з кузні москаля Іванища.

А там, біля тої кузні, тим часом прокинувся Михайлик.

Такий свіжий та дужий, такий бодрений, мовби проспав не годину, а цілу добу.

І зразу ж таки згадав про той молот, що припав йому до руки, і почуття польоту, що після неладного падіння в рівчак не облишало хлопця від самісінького ранку, почуття нестримного польоту знов охопило його, хоч він, закоханий, вже й не думав навіть про гордовиту дівчину, про Подояночку Ярину, котра так зверхньо розмовляла сьогодні з невідомим їй нахабним босоногим голодранцем.

— До кузні хочу, — сказав господареві, остаточно прокинувшись, Михайлик.

— Пізно. Гріх! Вечерня вже скінчилась... Проспав!

— Зелена ж неділя завтра, синку, — сказала, перехрестившись, Явдоха.

— Та й увесь тиждень працювати буде гріх, — додала поважно ковалиха Анна.

— Як то гріх? — здивувався Михайлик. — Найбільший гріх — то війна! Зброя потрібна ж?

— Гріх, кажуть.

— Руки в мене...

— Сверблять до роботи? — посміхнувся коваль Іванище. — Але ні... Сонце низенько. Гріх!

— Ось я з тобою попрацюю, — раптом озвалась Анна, бо їй стало шкода цього хлопця, що так занудьгувався за звичним ковальським ділом.

— Анно, гляди лишень! — застеріг чоловік. — Коли почує отець Орлам, що в нашій кузні гупають, проженуть мене й тебе з малими дітьми з Мирослава.

— Війна ж! Не проженуть.

— Ой, гляди!

— Дарма! Добре діло — не гріх, — сказала Анна і повела Михайлика в кузню.

А коли нагрілося залізо, Михайлик узявся до діла, і Анна мимоволі задивилась на незграбного молодика.

Та й сама вона, прудка, цікава московочка, перевертала під його молотом розпечену штабу заліза, маленьким молоточком інколи вказуючи хлопцеві, куди бити, — і сама вона, невисока й струнка, але ставна та дужа, з великими сильними руками й маленькими ніжками в зелених сап'янцях, розрум'янилась, мов маків цвіт. Раз

по раз побіжним рухом руки Анна підбивала під голубий повойник легке, неслухняне, трохи рудувате волосся, що від блиску горна та від кавалка розпеченого заліза, який іскрив під їхніми вдарами, здавалося ще рудішим. В роботі Анна ставала дедалі швидшою й меткішою, і все частіше та частіше передзвонювали молотки... Михайлик поглядав на неї, і хлопцеві приємно було дивитись на її прекрасне, натхненне в цю щасливу мить обличчя, і він думав про те, як добре жить на світі, коли є довкола стільки добрих і гарних людей, коли є, крім інших, і та, що найкраща й найвродливіша за всіх, ота гордійка, до котрої вранці прикипіло його обпечене юнацьке серце.

З-під його молота злітали іскри.

Іскри зі штаби сталльної, яка за кільканадцять ударів ставала шаблею.

Іскри з другої штаби.

Іскри з третьої... з десятої... з тридцятої.

Іскри з очей.

І дзвенів та стогнав метал, метал розпечений і метал холодний, метал серця, бо дзвеніло й співало все в ньому самому, в душі в цього парубка, якого шал кохання підняв сьогодні вперше над землею, та й ніс його, та й ніс, швидше і швидше, вперед і вперед, — дзвеніло й співало залізо, дзвенів та співав і сам коваль Михайлик, який став сьогодні вранці кохайликом, — співав увесь, бринів увесь, бив серцем і молотом.

Бив молотом і справді-таки співав.

І сам того не помічав, як, либонь, не помічають того й птиці небесні, коли їм настає пора співати.

Коли настає пора...

А ковалиха Анна думкою линула за Омельковим конем і аж бачила вже, як хлопець у її сестри, в Марії, гостює в далекій Москві...

...Михайлик гунав молотом і співав.

Не помічав того, що за широкими дверима кузні, припавши нишком до одвірка, слухає його циганочка Мар'яна.

Він співав та й співав.

Одну пісню співав.

Другу пісню.

Третю.

— Гей-гей!..

1

Сюди тень, туди тень, — та й минув увесь день, — день, повний несподіванок і пригод.

2

Скінчивши нарешті вечірню відправу, що під кінець її довелось єпископові прощатися у вівтарі з Омельком, котрий, проспівавши «Світе тихий», мусив рушати в путь, — скінчивши нарешті вечірню відправу, що на цей раз видалась особливо довгою, Мелхиседек, задихаючись від втоми, зняв з голови митру, важку, цупку, мов казанок, цяцьковану по золоту перлами та самоцвітами, скинув, хапаючись від нетерпіння, й блискучий саккос із золотими дзвінцями, зняв швиденько і омофор, пояс, поручі й підризник, бо вельми душно було в церкві, уже й спочив трішки, в самій рясі посидівши обіч жертovníка на ослоні, біля віконця в східній вівтарній стіні, вже йому й люлечки покурити схотілось, аж вуха пухли, вже й попоїсти була пора, — службу ж правлять натщесерце, — а люди з церкви не розходились і не розходились, чекаючи, певне, архієрейського напутного слова, хоча казання в суботу проголошувати й не годилося, бо задля проповідей одвіку призначалось тільки неділешню літургію, та й стомився нині владика, а до розмови з мирянами готовий не був. Але...

— Доведеться-таки, — кивнув архієрей вітцеві Варламові Лобанівському, настоятелеві мирославського собору, протоієреєві, тобто найстаршому попові, котрий гадав, маючи до того вельми поважні підстави, що з вітця Мелхиседека — архієрей, як із вола херувим, як із висівок паска, як із цигана рабин, як із kota борщ, бо ж від нього за цілу версту тхне козарлюгою, байдебурою степовим, січовиком-голодранцем, а не церковним вельможею, бо ж не вичавлює він сьомого поту з напівголодних кріпаків, що належать до єпископської кафедри, бо ж розмовляє по-людськи з босоногою челяддю, що служить йому в архієрейській господі, бо ж не знає цей владика до пуття ані Святого Письма (хоч і вчився колись в академії), ані

треб, бо ж йому від ладану в голові паморочиться, та й до тютюнища привержений, та й до чарки, старий собака, не байдужий, та й приятелює з такими зайдами, як той анахтемський Козак Мамай, що на лиху годину з'явився оце в Мирославі, — та й іще чимало було у вітця Варлама поважних причин не любити, зневажати й пуще вогню боятися Мелхиседека, бо ж він був певен, оцей руденький попик, же тяжка архіерейська митра більше личила б йому самому, і в цьому святому переконанні підтримував його останнім часом і сам пан Купа-Стародупський, до якого всім пастирським серцем і глибокою попівською кишенею щиро горнувся, ластився й липнув далекоглядний отець Варлам, котрого деякі миряни вельми шанували, бо він служив Богу службу з таким захопленням, аж плакав, бо носив цибулину в кишені й раз по раз нюхав, розтираючи в пальцях...

— Що доведеться? — спитав, не зрозумівши, отець Варлам.

— Доведеться мовити слово, — пояснив Мелхиседек.

— Яке там у суботу слово! — буркнув отець Варлам і вирвав з довгого й не вельми рясного попівського пучка на потилиці рудющу волосину, що він робив завжди, хвилюючись чи сердячись, але від того майже не лисів, хоч і насмикував за день добру мичку (матушка плела з того волосся килимки, начеревники, скуфійки та ще силу всякої всячини), бо ж він завжди або гнівався, або нуртував... Волосся валялося жмуттям і по всьому вівтарю (за що йому від матушки перепало, бо пропадає добро). — Хто ж таки в суботу каже проповідь! — і він знову з тихим тріском видрав собі волосину і спересердя хотів був кинути її додолу, але, схаменувшись, сховав до глибочної кишені.

— Люди ж чекають напутнього слова.

— Дурна череда, а не люди.

— Ви мене таки переконали, отче Варламе: треба мирові дещо сказати. Оце зараз. Саме в суботу!

— Ат! — і він знову вирвав волосину. — З підручників гомілетики відомо, же вчена дидакалія, спираючись на слова Ісуса Христа і святого Петра-апостола, бачить у літургійній проповіді...

— Пора! — немовби й не чувши направи попа Варлама, буркнув сам собі владика, і виступив з вівтара через

дияконські двері з намальованим на них (ні, не Мамаєм!) архангелом, і зійшов на амвон.

Тут отець Варлам уже не міг уговтувати владику — перед усім народом, він тільки поглядав з прихованою люттю і сподівався воздати йому за все, щоб тіло й душу владики вовреши в вогненну дебр, і він зичив архієреєві всяких лих, во глибині душі своєї вповаючи, що вітця Мелхиседека, якщо все-таки є справедливість на землі, обов'язково вб'ють в одному з найближчих боїв, куди його нечистий носить, як справжнісінького полковника.

Отець Варлам був не з тих стародавніх українських попів, що чорну муку приймали від польських жовнірів та ксьондзів; не з тих, хто йшов на смерть мученицьку за народ, за православну віру; не з тих, кого, не навернувши до унії, поливали олією й клали в жар; не з тих пастирів, з кого живцем здирали шкуру або вкидали в бочки з понабиваними гвіздками й котили з гори; не з тих попів, що смерть приймали разом з мирянами, коли польські вояки з попами уніатськими винищували непокірні села, навіть старих, жінок і дітей, — отець Варлам не був таким попом...

Це був звичайнісінький піп, зажерливий і від неробства знавіснілий, заздрісний і неохайний, продайдуша, бо охоче продався б кому-небудь, якби його схотів хтось купити, — одним словом, це був звичайнісінький піп із тих, кого стрічаючи, миряни мерщій хапаються за гудзик чи гаплик: піп з хрестом, а чорт з хвостом! — і такий, мовляв, побожний, як у святого Юрія Побідоносця кінь...

Якби перехопив хто погляди, що їх кидав на владику цей рудий попище, зразу зрозумів би, яким чортом дихає цей божий слуга.

Він дивився на ноги єпископові, і здавалося, що поглядом перебиває кістки йому, так не хотілось, щоб єпископ сходив нині на амвон.

Та владика був уже там.

Поправивши на голові скривавлений завій, він мовив до людей хороше, просте слово:

— Миряни!

Шарудіння й ледве чутний поважливий гомін раптово вщухли (тільки мушва бриніла над головами), бо люди ждали пастирського слова, такого потрібного в тривожну годину війни.

— Миряни! — повторив єпископ. — Сьогодні довго балакати не можна... за всіма церковними правилами, що їх так добре знає наш отець Варлам, хай благословить його милосердний Христос-спаситель! Тож я скажу небагато: роботящі люди міста збентежені намовляннями вітця Варлама, щоб жоден православний протягом клечального тижня... щоб не брався ні за холодну воду, як це й годиться зеленими святами, бо в ці дні працювати завше було гріх!

Неначе хвиля пройшла по церкві після слів архієрея, бо саме цього люди й чекали від нього: працювати чи не працювати?

— Отож, діти мої: правду каже наш отець Варлам...

І ще вища хвиля знялася в соборі, сколихнувши юрбу збентежених мирян.

— Правду піп каже, — провадив далі єпископ, — бо ж саме так у священних книгах писано, так і звичаями предківськими заведено. Ми ж бо рідні звичаї шануємо. Але... — і владика на коротку мить замовк, а всі чекали, що він скаже далі.

Чекав і той рудий попище Лобанівський.

— Але ж війна порушує звичаї... і не за книгами церковними, а за правдою людською й Божою. Отож, миряни: преповажного вітця Варлама слухайте, а його науки не сповняйте!

Коли владика на хвилину замовк, отець Варлам святенно, тихо, але виразно, щоб усі в храмі чули, заволав:

— Господи! Відпусти йому гріхи його...

Білі вуса владики розпушилися, наче коси дівочі, вітром розмаяні, і він чорним оком повів по церкві, де тиша панувала, хоч мак сій, глипнув і на вітця Варлама, що вже скуб собі з патлів заразом по кілька волосин, і повів свою просту мову далі:

— Хто не хоче знов підпасти під шляхетське здирство, яке несе нам Однокрил, той мусить весь клечальний тиждень працювати, в поті чола здобуваючи волю козацьку, для діла правого, Богові вгодного, для наших дітей і онуків, во славу нашої України! — і єпископ проголосив за Вкраїну молитву, а сказавши «Амінь!», — знову звичайним людським голосом, а не попівським розтягом, раптом додав: — А завтра скидатимем дзвони...

— Які це дзвони? — нехтуючи найпростішою пристойністю, вихопився отець Варлам.

— З усіх мирославських церков.

— І з нашого собору? — скрикнув отець Варлам.

— Звісно ж! — відповів влади́ка, а всі, хто був у церкві, ахнули.

На соборі ж новісінькі дзвони повісили тільки минулого літа, і городяни хвастали ними перед приїжджим купецтвом, перед мандрівниками чужоземними, бо й справді було чим хвастати, бо всі сторонські люди говорили, же таких дзвонів не бачили ніде.

— Переллем на гармати. А коли війна скінчиться, знов переробимо в дзвони, — провадив превелебний, і раптом посмішка торкнула йому губи: — Наш отець Варлам скаже зараз, буцім гріх нам буде непрості́ний. Але ж: де гріх, там і покута. І краще вкусити гріха, ніж потрапити знову в лядську кормигу. Чи не так, миряни?

— Так! — одним подихом прошелестіло в громаді, а отець Варлам так дуже смикнув себе за довгі патли, аж мало не скрикнув од болю.

— Гріх не дзвони знімати, — вів далі преосвященний, — а гріх би нам був непростимий не встояти у цій війні проти ворогів отчизни, проти зрадників нечестивих, котрих ти нам допоможи скарати, Господи праведний, довготерпеливий і многомилосердий...

Свого владику слухали миряни, не зважаючись передихнути, бо любили суворого пастиря й воєначальника, вірили йому і ладні були за ним податися хоч і в самісіньке пекло.

— Після літургії завтра дзвони поскидаємо з усіх церков, — завершив архієрей, і наче вітер подихнув по церкві, але вщух раптово, як і знявся. — Ми ворога подужаємо! — стиха мовив Мелхиседек, і всі перехрестилися, відповідаючи на ці слова великим серцем народу. — Амінь! — проголосив єпископ і швидко, не заходячи, як годилось би, до вітваря, спустився з амвона й попростував через собор, проз велику запорозьку ікону, де червоножупанні січовики, позадиравши чубаті голови, дивилися вгору, на Діву Марію, а від уст кошового тяглась до неї стрічка з написом: «Молимо́сь, поряту́й нас од усякого зла, од війни, од непроханих друзів».

Миряни, непроходимий гурт, розступалися перед пастирем, як грудка масла під гарячим ножом.

3

На майдані вітця Мелхиседека щільно обступили ті, хто протовпитися в церкву до вечерні не міг, і сила запитань та всяких справ упали на владика таким обвалом, що він, стомлений і заклопотаний, сівши на березовий пеньок, котрий трапився по дорозі, на моріжку, неподалік од владичого дому, мусив повторити все, що казав у соборі, та й мирославці на вулиці почували себе вільніше, як у церкві, то й питали в пана полковника — хто що хотів: про дзвони, про листа до Москви, про роботу для прийшлих ремісників і знов про дні зелених свят.

— Отець Варлам лякає вас чортами? — спитав Мелхиседек.

— Лякає.

— Буцім причепиться нечиста сила, якщо на клечальному тижні попрацюєте задля війни?

— Еге ж!

— То не вірте попові! Це кажу я, полковник мирославський...

— Але страшно ж, полковнику.

— Лядська неволя страшніша за всякого чорта!

— Але ж не страшніша за пекельний гріх, ваше пресвященство! — заперечив сотник Хівря, що з церкви вийшов із пучечком свяченого кануперу, як те робили молодіці. — І якщо доведеться вибирати поміж гріхом...

— І зрадою? — підказав єпископ. І спитав у людей: — То будемо, черкаси, волі здобувати чи в лядській кормизі пропадати?

— Волі! Волі! — загукала громада.

— Не наплюють нам у жменю!

— Бог нам допоможе!

— Амінь! — проголосив єпископ.

— Або дома не бути, або волі здобути! — гарикнув дужим басюрою Прудивус, який, так і не попросившись з братом, з Омеляном, щойно повернувся до міста. Він був прикро засмучений, і голос його розлігся над майданом з особливою силою, аж громада вся зануртувала. — Волі здобути! — повторив лицедій.

— А коли волі... — знову озвався Мелхиседек. — Коли хочете волі, то треба, гріха не боячись, мерщій ставати до роботи, щоб панна Смерть, яка вже зазирає нам у вічі, щоб хутчіш одвернулась вона від нашого славного міста.

— Щоб не потоптав нас гетьман Однокрил.

— Не пустимо його походом на Москву.

— Нехай поможе нам Господне провидіння! — проголосив єпископ. — А коли не пустимо похлібця лядського ступити далі, то й Москва віддячить нам не раз, бо ми сильні тільки з нею. Амінь!

Хоч і лунали ще подекуди голоси заперечення, вся громада загомніла схвально, і вже бачив єпископ, що на зелені свята мирославці байдики бити не будуть, та й утікачі з околиць допоможуть долинянам захистити свою честь і свободу.

Владика рушив був до свого дому, що стримів над урвищем, по той бік Соборного майдану, але спинився, бо побачив, як пробивається через юрбу, вишкіривши дірку на місці передніх зубів, захеканий Демид Пампушка, тримаючи в руках сувій паперу, що з нього на вузенькій стьожді звисала червона, шпанської смоли печатка.

— Лихая вість! — гукнув обозний.

— Що там таке?

— Чули-сьте? Лист!

— Від кошового? З Січі?

— Від гетьмана Гордія Однокрила.

— Та й що за лист?

— Щойно оточив усю Долину, затулив останній вихід!

— Праведно, посітив ти нас, Господи, гнівом своїм, — перехрестився отець Варлам.

— Що ж він там пише? — спитав старий гончар Саливон.

— Страхає голодною смертю.

— Чи не рано?

— Але ж виходу з Долини вже нема.

— Вистоїмо, пане полковий обозний, — глузливо кинув йому гончар.

— А як? А як? — смикаючи себе за тонкий щетинкуватий вус, питав пан Купа. — Аж Однокрил на цім письмі похваляється, що розбив уже десь там, побіля Гадяча, звитяжне військо вірного народові полковника Мартина Білодіда...

— Бреше, чортів лебедин! — спокійно мовив превелебний.

— Що вже послав своїх найманців супроти полків князя Верейського, що стоять у Білгороді, що ми їх тут, мовляв, дожидаємо марно...

— Бреше, котолуп варшавський!

— І присягається, — провадив своє Пампушка, — не відступати від Мирослава, покіль ми тут усі не вимremo, як у диму джмелі...

— А чи не пора вже нам скувати гак? — кивнувши на обозного, спитав Хома Нетреба, старий коваль.

— За лихі вісті київ з двісті! — гукнув Прудивус.

— Не я ж це вигадав, — погладив себе по голому черепу Демид, бо там іще чорнів слідок соколиного дзьоба, і в ту хвилину йому засвербіло саме в тому місці. — Читайте ось листа!

— Бреше він, самого гаспида байстриук! — так само спокійно знову мовив владика. — Я гетьмана знав іще в ту пору, як він служив у Луцькому суді за регента, де він, видно, й брехати навчився. Чому ж то він мовчить, що вже московські ратники та обложили двох жовтожупанних полковників у Конотопському замку? Чому ж то він мовчить, що по всій Україні проти гетьманської влади — повстання за повстанням? Чому ж він мовчить і про те, що в бою під містечком Гримайлом запорожці вже розбили Однокрилового війська десять крот по півчвартаста, бо його найманці понадудлювались так, що не знали о собі, не так о битві, бо ж козаки попідсилали своїх братчиків з горілками... Та й тікали ж однокрилівці, зложивши встид на сторону, бо запорожці в них коні займили, і тільки хто-не-хто зміг безоружно вийти на піших ногах. Чому ж про це мовчить пан гетьман? До нас сюди, самі, панове, знаєте, тікають з його війська обшельмовані козаки, а з його сіл — хлопи, навіть челядь, навіть розбещені на легкому хлібі двораки...

Помовчавши, Мелхиседек сказав:

— Ти все це знаєш, пане Купо! То навіщо ж...

— Але ж... гетьманський лист!

— Базікай! — гарикнув на всю глотку владика, прездоровий колись козарлюга, і, захопивши товстенного Купу за петельки, підняв угору, мов перину, та й добре струсонув, аж пан обозний замалим не гигнув.

Поставивши Демида Стародупського на землю, отець Мелхиседек сердито звернувся до всіх:

— Коли хто мовить бодай слово супроти волі громади, кара на горло без ошадку! — І ці слова воєначальника знову сколихнули юрбу.

— Кари йому, кари! — загукали десятки голосів. — Обіцяно ж йому: ребром за гак!

— Голодні ж воюємо!

— На війні ж без паляниці — як без гаківниці!

— Може, вам іще й калачів напекти? — глузливо скрикнув пан Пампушка.

— А чого ж! — сердито відповів єпископ. — Козак не жартує ні мечем, ні калачем!

— На палю його, сучого сина!

— Ребром за гак!

— Але ж я там уже дещо встиг упорати, ваше преосвященство, — бачивши, що жартам настав край, заспішив пояснити пан обозний. — Я сьогодні ж увесь день там...

— Мало! — не слухаючи, що той скаже далі, обірвав полковник.

— Я вже там, пане полковнику, встиг трохи подбати й про...

— Мало! — знову кивнув полковник.

— Кари йому, кари! — знову загукала громада.

— Чуєш? — спитав єпископ. — Не тільки я, а вже й народ прирік тебе до кари: якщо за тиждень у нашому горді...

— В облозі?!

— Якщо не буде всього потрібного задля козацької душі та тіла, тебе скарають-таки найлютішою смертю.

— Але ж, владико... — жахнувся обозний. — Як же я зумію...

— За невміння деруть реміння.

— Та де ж я все візьму? Те, чого нема?! Де я візьму? Я ж — не чаклун!

— Є між нами чаклун, — стиха озвався Саливон Глек.

Аж тихий вітер пройшов між народом:

— Козак Мамай?

І всі озирались: чи не тут він? А за хвильку весь гурт мирославців завирував:

— Козак Мамай! Козак Мамай! Козак Мамай!

Він був тут, поблизу ж.

Сидів собі на невисокому горбочку, під старим кремезним дубом, ніби нічого й не коїлось на ближнім моріжку, начебто не його й кликали стільки голосів.

Сидів він у звичайній своїй споглядальній поставі, ноги по-турецькому склавши, як Ходжа Насреддін.

З незворушним спокоєм в очах.

З якоюсь іншою бандурою в руках.

А біля нього — ратище козацьке, загнане до половини в землю.

До ратища — коня прип'ято, винохода-ступака, того самого Білогривця, що його Мамай намалював собі на чорній стіні гетьманської цюпи.

Біля коня — наш добрий знайомий, Песик Ложка.

Все достеменно так, як Козака Мамаю зображували тисячі майстрів народного малярства на нехитрих картинах протягом кількох століть, — але ж одним тільки не скидалося все те на відомі картини: коло Мамаю принишк величезний гурт мирославської дітвори, завороженої чи голосом його, чи бреньками козацької бандури.

Він їм уже й пісень співав, і борюкався з ними, бо діти завше горнулися до Козака, і всі об тім знали, аж молодиці малят приводили до нього, — на щастя, бач! — і вагітні ходили на Мамаю подивитись, аби вродилося що-небудь добре... Він їм зараз, можебилиць наговоривши, злегка торкаючи струни, золотою сережкою помагаючи, потихутиху розповідав:

— ...Прийшов я додому. Хочу я їсти, нігде мені сісти, я — за пиріг да й за поріг. Де не взялася вража оса да й хвать мене за вусá, да й понесла на небеса. Излетів я на небо, дивлюся — стежечка. Пішов я, пішов, дивлюся — церковця: із калачика дверцята, пиріжком підперта, бубличком заперта. Укусив я бубличка, церковця одімкнулася...

І треба ж було видіти його обличчя в цю мить!

В очах дітей він бачив захват, але й у самого Мамаю — лице суворе, гартоване сонцем, гризене комарами, печене всіма вітрами, сяяло його лице, як у дитяти.

Нечасто в ті пори будь-якому козаченькові випадало щастя побавитися з дітьми, але ж суворі люди прагнули цього завжди, мирні чоловіки, котрим доводиться все жит-

тя воюватися, обороняючи рідний край, жінок та дітей, — і тепер ось Козакові знов та й знов кортіло з малюками поборюкатися, побігати, пригорнути кожного до грудей, котрі й не скуштували досі ні окрайчика святого батьківського щастя, тієї радості — до лона пригорнути своє дитя, тієї тваринної радості, що є людяніша й коштовніша за всі інші радості буття.

Мамай вів далі свою казочку, нехитру-немудру, та вже не тільки дитячих поглядів прагнув, а й до голосів на недалекім моріжку прислухався, до людей, що його кликали, бо вже розумів, що казочці ось-ось настане кінець.

— Укусив я пряничка — церковця одчинилася. Увійшов я в ту церковцю, аж бачу в вітварі — Бог Син і Бог Отець... — І зненацька урвав: — Але — казці кінець!

Діти вражено загомоніли, засмикали Козака, та треба ж таки було з мандрівки по небесах повернутися до справ земних, невеселих, ратних, козацьких, бідняцьких.

Громада вже сунула до нього, — знали, де шукати: цього дуба, років з двісті тому, він сам тут посадив, як і по всіх, либонь, городах України були старезні, його ж рукою саджені, дуби, — тож люди й сунули саме сюди, бо Козак полюбляв цей горбок, цей дубок.

Гуртом підходячи до нього, мирославці били Мамаєві чолом:

— Тільки ти порадиш нас, Козаче.

— Чого не може громада, — відмовив Мамай, — того й Козакові зась.

— Ти знаєш більше за нас.

— Від усіх — не більше, — чіпляючи бандуру на дубову гілку, закинув Мамай.

— Ти ж усе вмієш.

— Дещо вмію, — погодився запорожець.

— Ти ж можеш усе, чого схочеш.

— Хочу я й справді багато. А можу... — і Козак Мамай розвів руками, і око прискалив кумедно, і вусом повів. — Гай-гай!

— Гай, та ще й зелений! — сказали добрі люди. — Ми таки й справді зараз мусимо зробити більше, як можемо...

— Ні, — заперечив Мамай. — Ви, панове громадо, більше можете, ніж вам здається. Ви більше маєте, ніж ви знаєте. Ви більше знаєте, ніж гадаєте, більше сієте, ніж

пожинаєте. Ви, панове товариство, більше здужаєте, ніж оце зараз хочете, бо ж ви ще й не знаєте всього: що ви можете, що ви вмієте, що ви маєте...

— Але ж нам треба знайти саме те, чого нема.

— Все, що нам потрібно для війни, для подолання.

— Все це є в Калиновій Долині, — проголосив Козак Мамай. — В оцій багатющій землі.

— Де ж воно?

— Де?

— Треба шукати.

І наш Мамай, уклонившись воєначальникові, старшині й поважним панам-цехмайстрам, віддав чолом і всьому народові і мовив:

— Хай нас рятує рідна земля.

Мовчання скувало громаду.

Тиша пойняла весь гурт людей.

А Козак Мамай, повагом одійшовши до кущів калини, на горбок, став навколішки та й припав до землі.

В благанні.

В молінні:

— О земле...

Та й усі, хто там був, повклякали на землю, і громада, наче одні великі груди, глибоко зітхнула:

— Земле-матінко!

— Дай сили! — молився Мамай.

— Дай сили... — одностайно видихнув гурт.

— Рятуй і поможи!

— Рятуй... і поможи...

— Відкрий нам лоно щедре...

І, вухом до землі припавши, Козак Мамай слухав.

Усі ждали.

Кивало за вітром білопінне калинове гілля.

Туркотіли голуби на дзвіниці.

Дзвенів у високості жайворон.

Десь телятко матір свою стиха кликало.

У підхмар'ї проквилів самотній сокіл: «Кгіак, кгіак!»

І все замовкло.

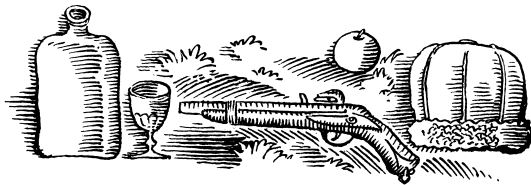
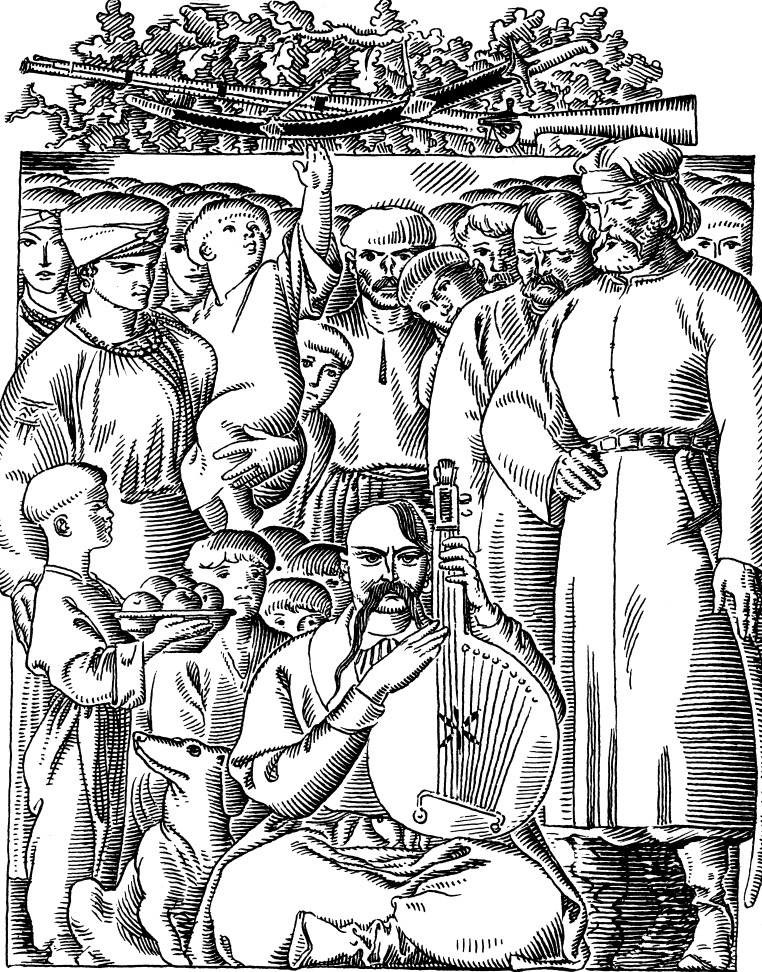
Аж раптом подихнув легенький вітер.

І знову пролетів.

Рвонув.

Іще. Та й ще.

Та й закрутився вихором.

Знялася хмара гайвороння і, пролинувши над містом, на мить заступила сонце, і притьмом стемніло, як пізнього вечора. Та за хвильку часу знову заграло літнє надвечір'я всіма барвами, знову сонце забриніло на вечірньому пружі, знов озвався сокіл, знов чути стало жайворона, бо тиша царювала над юрбою, як і перед тим.

Козак Мамай підвівся.

Очі йому палали, мерехтіли, мало дим не йшов, ліва його брова, помітно більша від правої, округлилася й звелася ще вище, вуса Козакові настоббурчилися, козацький чуб аж ворухнувся, обличчя зблідло, як тільки може збліднути дублене на всіх вітрах обличчя, і аж голос захрип, коли він стиха мовив до громади:

— Нас урятує скарб.

5

Він це мовив тихо.

Тишею була й відповідь.

І світ замовк над моріжком зеленим.

Навіть голуби на дзвіниці.

Навіть бджоли перестали дзижчати в квітах калини, в катрані.

Аж вітер припишк.

І знову Мамай сказав:

— Нас урятує скарб...

І завмер, — як став, так бунчука й стояв.

Спитав Мелхиседек:

— Який же скарб, Мамаю?

— У цьому ж городі, в щедрій землі Долини, сховано давні скарби...

— Запорозькі! — підказав йому хтось.

— І князівські... ще, може, від Русі старої. Чи, може, й скіфські... чи ще які скарби, панове товариство.

— Чули таке вже не раз! — відказав, із самого тільки потягу до суперечки, сотник Хівря, муж трезвенний і доброчесний. — Казка!

— Які тут можуть бути скарби! — підтримав сотника й пан Купа, бо ж йому зовсім не хотілося, щоб хтось інший те захопив, що мало належати тільки йому одному. — Скарби, скарби! Слухати смішно!

— Як же й узяти їх? — спитав гончар Саливон.

— Заклятого скарбу так просто й не вхопиш!

Величезний гурт людей потиху загомонів.

Заговорили про скарби: що чули та знали.

Хтось розповідав про запорожця, котрий, на Січ ідучи, замулив десь тут, на дні Рубайла, червінчики, зашиті в волову шкуру, й чималий каюк рушниць, ножів, пістолів, теж обшитий шкурами.

А хтось казав про те, як бува страшно брати зачаровані гроші, що й даються не кожному, про скарб, заклятий на дванадцять людських голів:

— Десять уже пропало. Ще один пропаде хтось, а потім ті гроші вже можна буде й брати!

Розповідали й про винні льохи, знайдені під землею, і про видовбану дубову колоду з горючою горілкою, і про жлукто з грішми, і про запорозькі кузні, закопані в лиху годину; з залізом, вугіллям, свинцем, з гарматами та зброєю, про труну, повну грошей, і про кутній зуб мертвяка, що потрібен, щоб грошики ті, не зашкодивши, віддалися до рук.

То ж були такі часи, коли й справді-таки заривали скрізь тяженну силу грошей і всякого добра.

Бо співалося ж тоді в пісні:

По тім боці огні горять, — нікому тушити,
По цім боці орда суне, — нікому спинити.
Зажурилась Україна, що нігде прожити.
Гей, витоптала орда кіньми маленькі діти.
Малих дітей витоптала, старих порубала,
Молодую челядоньку у полон забрала...

Отож і тікали люди світ заочі, ховали майно, закопували гроші й ватагами, й поодинці, але ж повертались по них, гай-гай, повертались не всі...

А скарби лишалися в землі.

6

— От у нас було... — почав, на горбок виступаючи, дід Непийпиво, колишній козак, стрункий, сивий, з вусами, жовтими від тютюну, і люди знов принишкли, слухаючи, а що старий балакав аж надто неголосно, то й іще глибша тиша осінила громаду. — Скажу про себе, дітки...

— Голосніше б, діду Шайтане! — попросив Хівря.

— А ти не поганяй! — вишкірився на сотника Непій-пиво, прозваний за лиху вдачу Шайтаном, і одвернувся до громади: — Я ж колись докопався-таки до скарбу, дітки.

— От чого ви аж такі багаті, діду! — засміявся якийсь безвусий швець, бо ж дід Шайтан ані хижки не мав, ні хатини, а жив тим, що морщив людям постоли.

— Докопався, а не взяв!

— Чому ж, дідусю!

— А тому... Всяк знає, дітки, що те непевне діло краще починати в страшний четвер, або під Великдень, або ж оце завтра — в Клечальну неділю...

— От завтра й почнем! — загомоніли люди.

— Можна ще й під Івана Купала, лебедики мої... Але мені така пригода випала саме в чистий четвер, після вечерні. Вистояв я страсті Господні та й, свічки страшної не гасивши, доніс вогонь аж до самої могили...

— До якої ж це? Де вона?

— В нас же, в яру Скаженому: балочка там є, а посередині — шпилик...

— Під Неопалимим дубом, діду?

— Ні, трішки далі, — завагався Шайтан.

— А прикмета яка ж?

— Камінь лежить, а на ньому півмісяць був колись вибитий, тепер уже й не видно. Отож від того каменя на полудень треба було одміряти дванадцять ступенів, а там уже й копати...

— Боже ж мій! — зойкнула якась дебела дівка.

— Ото й пішли ми втрюх: Вавило Брус покійний, ось я... та ще Северин Самотока, ось він тут, збрехати не дасть.

— Та він же глухий!

— Дарма! В нього, бач, вуха пухнуть, коли хтось бреше при ньому... Ото й дійшли ми з горющою свічкою до місячного каменя, одміряли дванадцять кроків, покурили херувимським ладаном із черепочка, перехрестилися та й почали копати. А скрізь же — тихо так, ані шелесь!.. Копали ми, копали та й докопались до залізних дверей. А за тими дверима...

— Ой! — скрикнула в перестрасі та ж сама дівка.

— За дверима залізними, — провадив далі Шайтан, — побачили ми в льосі три барила з червінцями, і так вони, ті барила, порозсихалися, що й клепки геть повипадали,

а червінчики й сяють, аж видно все в погребі. Вже хотіли ми ті грошики забрати, коли бачимо — перед барилами вагани якісь, а в них буцімто кров... і напис кирилицею: «Хто червінчики вздрів ці, хай покуштує кривці!»

— Спаси й помилуй, — по-жіноцькому, широко перехрестився пан Хівря.

— От ми втрюх стали й стоїмо: страшно! А що, думаємо, коли це кров — татарська?

— Як же ти її покуштуєш?

— Чи християнська...

— Гріх же! — озвалися з гурту.

— А може, й чортова...

— Крий боже!

— Попостояли ми, потім засіпали, що розкопали, та й пішли собі. Побоялися заклятих грошей! Так вони десь там лежать, либонь, і досі.

— Чого ж, діду, мовчали?

— Заприсяглися: тридцять літ — ні пари з уст. А ось тепер...

— Покажіть — де вони!

— Не буде діла! — озвався Варфоломій Копистка.

— Чому не буде? — образився Шайтан.

— Так просто грошики не даються.

— Чого ж не даються? — вихопився був і Оврам Роздобудько, що прийшов сюди з паном Пампушкою та й стояв досі мовчки. — Я ж ось, наприклад... всім відомо...

— Ти, пане, помовч, нехай людина скаже!

— Кажіть, діду Копистко!

— Що ж тут казати! Коли мій батько з Мирослава йшов на Січ, то вирішив добро своє сховати в землю. Висипав червінчики в прездоровий гарбуз, зашив його в козинячу шкуру, кинув на віз, посадив мене та й подався до лісу. Вибрали ми горбок величенький, став на ньому батько, поглянув, куди опівдні падає тінь голови, та й звелів мені рити яму... А коли ми сховали той скарб, землю засипали, кіньми затоптали, травою задернуливали, поклав мене батько на те місце та й ну шмагати. Нагаєм!

— Та за що ж?..

— Бив мене батько, бив, а потім і питає: «Чи ти знаєш, синку, за що б'ю?» — «Не знаю», — а сам плачу. — «Ну, каже батько, коли не знаєш, ось тобі ще!» Та й заходився лупцювати знов. А потім і питає: «А що, знаєш?» — «Ой

татусеньку ріднесенький...» Але батько взявся до мене й по третьому разу, аж охляв я, аж охрип від крику, аж по-синів. «Годі!» — каже батько сам собі. Та й знов питає: «За що ж я лупцюю тебе, синку?» — «За те, — кричу, — щоб я це місце зятимив навік». — «Ну, — каже батько, — догадався?» — «Догадався!» — кричу. «Запам'ятаєш це місце?» — «Пам'ятатиму, поки й не вмру!»

— Що ж далі? — спитав Роздобудько.

— Та що ж! Батенько з походу не вернувся. Наклав головою в Царгороді...

— А скарб? — допитувався шукайло. — Де той скарб?

— Там, де й був. Колись копав я, копав... на тому ж таки горбочку. Та ба! Забрало щось мої червінчики... Дарма й шмагали!

Пана Оврама Роздобудька аж затрясло:

— Ти мені, діду, показав би все-таки те місце тепер.

— Хто ж ти такий, щоб я тобі показував?

Аж тут знову озвався наш Козак Мамай:

— Цього панича, — кивнув він із чортячою посмішкою, — запросив до Мирослава сам єпископ шукати скарби! — І Мамай усе те говорив якось химерно, і не можна було збагнути: чи це не жарт? — Отож, — провадив він далі, — мені здається... всі ми панові Оврамові мусимо в його ділі допомагати. Чи не так?..

І пан Роздобудько, хотів не хотів, мусив уклонитися громаді.

7

Уже й вечір, тихий та гожий, спадав на землю.

Вже й череди пройшли додому.

По коминах віявся димок над стріхами, бо пора вже була й вечеряти.

Вже й сонце стало мінитись на вечірньому прюзі.

А миряни з моріжка не розходились, розмови не вгавали, бо ж добрі люди, аж наче й про війну забувши, розбалакались не про що інше, а про скарби.

Була там річ і про скарби в печерах та в могилах.

По річках і криницях.

Побіля дерев і в дуплах прадавніх дубів.

По лісах і плавнях, по степах і болотах.

Розповідали люди про скарби в бочках, в барилах, у макітрах, у мідних казанках, у кінських чи волячих шку-

рах і навіть у дулах десь тут закопаних дванадцяти мідних запорозьких гармат.

— Ну, коли в гарматах, — зауважив знавець того діла пан Оврам, — то глядіть: як посиплються з пушки гроші, то первих не беріть, відкиньте їх лопатою, а вже потім... — і він виразно показав руками, що потім належало робити.

— Воно ж не так і просто! — заперечив старий Варфоломій. — Скарби ж, бува, і страху напускають.

— Якого ж це страху? — поспитав молодий козак, увесь завірчений скривавленими завоями — на ранах, здобутих у бою.

І відповідати молодому та зеленому заходилися в кілька голосів:

— Бува, що скарб ув очі квочкою стрибає.

— Або й ведмедем покажеться: іде реве, а ти не бійся.

— А коли вийде час закляття, скарби тужать, щоб їх викопали... Тужать і тужать!

— Тужать, коли чисті! — по-знавецькому докинув і пан Оврам. — А нечисті регочуть. Але ж хіба не все одно — чисті вони чи нечисті! Аби гроші! — І він почав оповідати халепи та пригоди з шукачами чужого золота. — Ішла, — казав він, — одна дівка, добра та лагідна, аж назустріч їй шкутильгає дід. І такий же гидкий та поганий, сопливий та немитий, що й дивитись бридко, а він ще й каже: «А втри мені, дівко, носа та дай милостині!» І вже як їй гидко було, а вдачу мала смирну й лагідну, то й узялась вона... тільки-но схопила за носа того, сопливого, а гроші так і посипались на дорогу, так і посипались, так і посипались...

— А дід? — запитав той же зелений молодик.

— Хтозна-де й дівся. А то ще було...

І пан Оврам Роздобудько розповідав, потроху завойовуючи довір'я до свого досвіду, про дятлове дупло, що в ньому химородники-запорожці сховали червінчики, забили чопом, та й чопа зрізали, щоб хто, бува, не помітив, а він, пан Роздобудько, знайшов, зняв закляття й забрав ті червінчики. Розповідав і про знайому дівку, що на неї з-під припічка біла гуска як засичить, як засичить, а дівка ж, дурна, не вдарила гуску, а то ж срібні гроші лучалися... А то колись назустріч одному панові з могили вискочив вогняний вершник на білому коні, і теж не прийшлося тому панові вдарити, а були б і тут гроші...

— Золоті й срібні разом? — лукаво спитав Мамай.

— Звідки ви знаєте? — здивувався Роздобудько.

— Тільки-но від вас навчився, — посміхнувся Козак. — Коли гуска біла — грошиків слід чекати срібних. А тут — кінь білий, вершник вогняний... А ти нам розкажи-но, пане скарбознавче, що ти знаєш про запорозькі криївки в нашому городі?

— Сливе нічого не знаю, пане Козаче, — хуленько відповів шукач скарбів. — Ніц!

— Так-таки й ніц?

— Трішки.

— Яке ж воно, теє трішки?

— А таке: скарбів покійного гетьмана в Калиновій Долині шукати не слід.

— Чому ж то?

— Золота й срібла тут нема. Це найпевніша річ! А коли нема ні срібла, ні золота, то заради чого ж...

— Є скарби дорожчі, — труснув сережкою Мамай.

— Дорожчі за щире золото?! — здивувався Оврам Роздобудько.

— А навіщо зараз тобі срібло та золото? В обложеної Долині? Заллеш собі золотом пельку, коли не стане хліба? Чи сріблом стрілятимеш, коли не стане пороху? Чи з намиста перлового дітям голодним каші наварисш? Чи самоцвіти повстромляєш ти лицарям убитим замість живих очей?

— За дукачі, за перли й діаманти можна купити все на світі, — сказав Оврам.

— Усе, крім чистої совісті! — І Козак звернувся до громади: — В запорозьких скарбах, крім золота, ми зможемо, либонь, знайти зброю та порох...

— Оце — скарб найдорожчий! — сказав той самий молодик, і аж хвилі од слів тих заходили по всьому майдану, а бліде обличчя пана Пампушки, що стояв і мовчав, аж налялося кров'ю.

І він, почухавши голу потилицю, сказав:

— Оце скарб! Еге ж...

— Що там є ще, в запорозькому сховищі? — спитав єпископ Мелхиседек.

— Там сховано й чимало щирого...

— Золота все-таки? — скинувся Роздобудько.

— Заліза, — посміхнувся Козак Мамай. — На шаблі та на списи.

— А-а-а, — розчаровано видихнув пан Оврам, а сам знову подумав про свою балачку з панною Кармелою, про старого листа покійного полковника Кіндратенка, про достотні позначки, які в тому листі мали бути, і в шукайловій душі все співало й світилося, хоч і тривога не облишала його. Він легко підтримував цю вже пустісіньку задля нього розмову і з кожним висловом Козака все ймовірніше вдавав своє розчарування.

— Там іще й збіжжя має бути, — провадив Мамай, — посипуване в череп'яні кухви зерно пшениці, закопане десь тут про лиху годину, яка оце й настала тепер.

— Ну що ж, — показуючи на своєму обличчі бурхливу радість, сказав пан обозний, — це дуже й дуже славно, матері його ковінька! Атож!

— А воно й справді було б славно, — заговорили люди, — якби пощастило знайти хоч трохи з тих скарбів!

Громада загомонала, і вже й посмішки трохи світла кинули на похмурі обличчя.

— До діла, чесна громадо! — діловито підтягаючи очкур і знову набираючи притаманної йому гордовитої постави, загравав очицями пан Купа-Стародупський. — Чи так, владико? Почнемо шукати, почнемо копати, а там, гляди...

— Стривай, пане Купо, — перепинив Козак Мамай. — А руки маєш чисті?

— Поглянь, — і обозний, здивовано глипнувши на свої долоні, простяг їх Козакові.

Та Мамай тим часом говорив:

— Запорозькі химородники, закопавши, з р'озказу покійного гетьмана, в Долині свої скарби, вони їх також... заклили!

— Я так і думав, — діловито мовив Роздобудько.

— Закляли до тої пори, коли буде потрібне те їхнє добро для правого діла.

— Ця пора настала! — проголосив Пампушка-Стародупський. — Отже...

— Закляли їх ось так: віддадуться козацькі скарби лише до чистих рук. От чому, пане Пампуше, нечиста душе, я спитав про руки.

— На моїх руках, — скінчивши оглядини своїх панських долонь, сказав Пампушка, — ані землі, ані сажі, ані подряпини.

— Без подряпин, — урочисто мовив Мамай, — без землі та без поту скарбів не здобути.

— Не второпаю! — аж скрикнув пан обозний спересердя, хоч завше й намагався говорити стиха. — То тра рук чистих, то нечистих!

— Чистих, пане Купо, — спокійно відказав Мамай. — Потрібні в цьому ділі чисті руки, світлі душі, що їм любов до себе не застує любові до Бога, до простих людей, до правди. Чисті руки, чиста совість, ясне й правдиве око, що на війні змагатимуться стати ще чистішими та яснішими, — ось кому відкриються й віддадуться скарби в Калиновій Долині.

Замовкли добрі люди.

Та й лихі припишкли.

І знову стало чути віддалік невиразне кипіння дрібної збройної сутички, бо ж однокрилівцям, як видно, навіть і зелені свята були не святами, і гріх не в гріх, бо кілька разів сьогодні зважувались вони на незначні заводіння з оборонцями Мирослава, а тепер ось уперше полізли з іншого боку, від щойно замкненого другого виходу з обложеної Калинової Долини.

— Кажі, Мамаю, далі, — попросили з громади.

— Чого ж мовчиш? — спитав хтось у юрбі.

Навіть Ложка з докором гавкнув щось на свого характерного хазяїна.

— Я вже сказав, — озвався нарешті Мамай. — Шукаючи тепера мирославських скарбів, кожен із нас... хто був дужий, стане ще сильніший...

— А так! — загула громада.

— Хоробрий — стане ще відважнішим.

— Добре, матері його ковінька! — схвалили люди.

— Щирий стане ревнішим.

— І це гаразд!

— Чий розум був і досі гострим, стане, як дамаський меч.

— І славно ж!

— А хто був роботящий, той і тепер снаги не пожаліє, аж до знемоги, до стогону, до скону, а мирославські скарби витягне-таки з-під землі.

— Нам — аби витягти! — заклопотано сказав Пампушка-Стародупський.

— Е-е, ні! — заперечив Мамай. — Коли навіть і візьмеш до рук добро козацьке, можеш скарбу й не впізнати, якщо душа нечиста: наче й не золото, а черепки, а камінь або вугіль... Отже, мусить кожен трохи і поподумати: чи сумління чисте...

— Треба тільки відповітись перед тим, — знизав плечима Купа. — І всі гріхи — з душі за одну мить.

— Ні! — сказав Мамай. — Сповідатись доведеться на цей раз не перед Богом, а перед людьми. А це — страшніше! Курити народів ладан — марна річ! — і, замислившись, характерник аж наче забув, що люди його ждуть і ждуть.

9

Мамай мовчав і мовчав.

Нарешті не витримав той же Пампушка:

— Де шукати?

Та Козак німував.

— Чи, може, де в печері?

Запорожець уст не розмикав.

— А чи на дні ріки Рубайла? — питали з гурту. — Чи в Красавіці, в озері? Скажи!

Козак Мамай мовчав.

— Чи, може, — наполягав Пампушка, — вам не хочеться казати при таких збіговиську людей, пане Мамаю? Боїтесь вивідачів гетьманських? То скажіть комусь одному. Мені, наприклад. Або ж ось — панові Овравові, всюди славному копачеві... Відповідайте ж! Не мовчіть.

І Мамай відповів.

Але відповідь... усіх приголомшила.

— Я не відаю, — сердито смикнувши себе за золоту сергу, ледве вимовив він.

— Як же це?! — обурився Пампушка.

— Чого туманом тьмиш?! — тоненько просурмив жінкуватий сотник. — Людей морочиш!

— Як же це воно?

— А так... Не знаю!

Тиша привалила каменем усю юрбу.

А Козак Мамай сказав нарешті:

— Я пам'ятаю деякі прикмети... — і замовк.

— А ще? — спитали з гурту.

— Крім того, є один папір...

«...Котрого завтра вже й не буде!» — сам собі подумав Роздобудько, маючи на увазі листа покійного полковника Кіндратенка, що про нього казала Ярина.

— А ще? — спитали люди.

— Шукати треба.

До Мамає підійшла Лукія і сердито спитала:

— Ти таки й справді... не знаєш?

— Не знаю, серце, — безпорадно відповів Мамає своїй коханій. — А втім... — і він знову міцно стулив сховані під вусами тонкі уста. — Нехай-но завтра!

— Чому завтра?

— Так треба, серденько.

— Ходім лишень! — рвонувши Козака за руку, наказала Лукія з таким виразом тонкого й уже трохи висхлого немолодого обличчя, який нічого втішного Мамаєві не віщував.

— Іди! — стиха мовив Мамає. — Наздожену.

Лукія рушила вперед.

Мамає не зразу міг покинути громаду.

Про щось порадившись із архієреєм, він уклонився до юрби:

— Копати починаєм завтра, вранці-рано. А сьогодні хай кожен направить свої рискалі, лопати, заступи... коновки — носити накопану землю. І кожен хай хорошенько подумає...

— Про чисті руки? — підказали з гурту.

— Так, — посміхнувся Мамає, швиденько вибрався з товпища та й подався в той бік, куди пішла Лукія.

Бодай коротку хвилю перебути з нею наодинці.

Бодай закинути їй зблизька в очі погляд.

Хоч вона й гнівається на нього.

Хоч вона й серцем крутенька.

Хоч вона...

А вона й справді сердилась на нього, і гіркі мислі, не наче долину наїлась дівка, гіркі мислі труїли їй мозок, і без того струєний горем війни: і облога рідного міста, і небезпека, що чигала на Подоляночку, до якої вона так міцно прикипіла серцем, і оте коротконоге одоробло, Мамає, за яким у дівки завше серце ниє-пониває, а що милого немає, — і брат Омелько, котрий рушив нині в небезпечну

путь: чи ж пробрався мимо ногайців та кримців, що гнали в неволю полонянок із подоланих міст і полків України, чи ж проскочив живий та здоровий поміж загонами Гордія Пихатого, котрі на ту годину, коли він виїхав, уже стягались щільним колом міста Мирослава?

Проскочив? Чи...

10

Не проскочив-таки Омелько.

А вскочив...

Його спостигла халепа в той же вечір, ще й ніч його не обняла.

Загін жовтожупанників, лейстрові гетьманці, мирославського посланця обпали спрожогу в невеликому голому вибалку, що через нього конем скрадався парубок, обминаючи людні місця; чвалуючи не шляшком-доріжкою, а манівцями, по сонливих степах та дрімливих лісах.

Але й тут, у безлюдному степовому вибалку, його таки застукали, бо гетьман Однокрил порозставляв свої сторожові загони густо.

— Що за птиця? — грубо крикнув Омелькові жовтожупанний осавул Продайвода.

— Соловейко, — в тон йому відказав Омелян, а про свою халепу подумав: «Біда, раче, вода кипить!»

А коли швиденько, гуртом навалившись на нього, хоч і втративши на тім кількох лейстровиків, що попали під шабельку Омелькову, коли, швиденько його зв'язавши й витягши з-за пазухи голуба, а не здогадавшись, правда, підпороги шапку, в котрій був зашитий лист до царя, коли спитали парубка — якої він хоче смерті, як саме його стратити, Омелько, посміхнувшись, відповів запитанням:

— За віщо ж мене тратити?

— За те, що ти — не в гетьманському жовтому жупані, а так дуже кудись поспішаєш.

— До рідної сестри на весілля поспішаю.

— А може ж, те весілля — без дозволу нашого ясновельможного? — знизав плечима осавул Продайвода. — Відпустити тебе не сміємо. Взяти до нас — не можемо. Значить, смерть! — і знову в хлопця гречно спитали, яким чином він воліє скінчити своє земне життя?

— Байduje ракові, в якому горшку його зварять! — повів бровою Омелян.

— Тобі смішно? — здивувався Продайвода.

— Ще б пак! Поспішав на весілля, потрапив на похорон.

— Що ж нам з тобою зробити?.. Ми тебе повісимо. Хочеш?

— Так ніде ж — ані дерева! — пирснув Омелько, кинувши оком на степ.

— То ми тебе застрелимо. Га?

— Порубайте мене, — попросив Омелян.

І подумав: «І цей лист пропадає...»

Не про себе подумав, а про лист до царя.

Потім спитав:

— А шаблі ж у вас гострі?

— Шаблі, як шаблі.

— Е-е, — сказав Омелько, — будьте ж хоч у такому ділі людьми, а не собаками. Нагостріть лишень...

Лейстровий осавул люто блимнув на нього, але не сказав ніц, бо ж однаково помре за хвилину козак, і кивнув двом своїм жовтожупанникам, а тії, взявши в тороках мантачки, як ото бувають у косарів, заходились мантачити шаблі.

«У батька сивини прибільшиться, — думав тим часом Омелько. — Лукія поплаче, Козак Мамай зажуриться... Мирославці, воюючи, тихим словом згадають і, може, по чарці за впокій душі хильнуть...»

Шаблі від мантачок дзвеніли й співали.

Дзвеніли й жайворони в високості.

Заспівав десь у траві легковажний шпачок.

Аж самому скортіло — аж-аж! — співати схотілося хлопцеві.

— Помолись перед смертю, — сказав тут Продайвода.

— Помолюсь...

І Омелько потиху завів щось церковне, й зовсім не те заспівав, що годилось би перед смертю, а заспівав, що було наймиліше.

Один із тих жовтожупанників, що гострили шаблі, перестав мантачити. А другий був старанніший, і шабля в його руці, коса смерті, скреготала і дзвеніла.

А Омелян співав.

Він попервах сплотнів, наче прикликана до нього смерть уже поклала на молоде обличчя перші тіні, на мить заплющився, а коли, майнувши віями, знову глянув на світ божий, це була ніби зовсім інша людина, котра щось таке бачила й розуміла, чого не могли бачити й розуміти ось ці жовтожупанні козаки, такі ж українці, як і він, що гострили на нього свої шаблі.

Очі йому зараз побільшали й потемніли, потім замерхтіли, потім зненацька бризнули таким палом, що цього погляду витримати ніхто вже, здавалось, не зміг би, — це так він, аж угрівшись від пісні, прощався з життям, хоч і зовсім не думав про смерть, а просто співав та й співав, усім єством поринаючи в легкий плин пісні, і так дрижав йому голос, так він дзвенів, так бурхала кров, аж не могло це не бентежити й ворогів, однокрилівців, що слухали його, як ніколи й нікого не слухали досі, і співчутливе хвилювання слухачів, зворотною хвилею повертаючись до співака, не могло його не будоражити, і Омелькові здавалося, буцім срібне вівсяне поле хитається перед очима, буцім човен — чайка запорозька, — змахнувши всіма веслами, шпарко злітає на вершечок чорноморського валу, і голова співакові вже йшла обертом, і він вище та вище залітав у своєму надпоріві на височенній хвилі пісні... Пісні, що нею так гучно бриніла в передсмертну хвилину співуча українська душа.

Чи то херувимська була, чи «Світе тихий», чи «достойно», чи ще там щось таке, облудне, лиховісне, таємниче, як і всякий спів церковний, але все те співав Омелян на свій київський рózспів, відомий уже в усьому православному світі, спів, у якому так сильно буяла світла струя народної пісенної стихії, співав та й співав, аж поки на другого жовтожупанника, що дзвенів шаблею, не grimнули товариші:

— Облиш!

Забувши про життя, про смерть і про молитву, якою він прощався з життям, забувши й про спів церковний, незчувся Омелян, як шугонув ще вище: «Ой полети, галко, ой полети, чорна, да й на Січ риби їсти; ой принеси, галко, ой принеси, чорна, від кошового вісті...» — і сльози вже котилися з очей дурних жовтожупанників, і їм ставало так солодко й страшно від того скорботного співу, що здавалося, коли б сама смерть могла почути пісню,

то й вона відступилась би від свого заміру і не скосила б такого співака.

Наспівавшись, Омелько нарешті замовк.

— От і помолився... — буркнув він перегодом.

Ніхто йому не відповів.

Жовтожупанники тільки зітхнули.

А найстаріший, сивий, рубаний-перерубаний козак, увесь у шрамах, перехрестився, сказав:

— Господь почув твою молитву...

— Не будемо тебе рубати, — сказав і другий.

— Як то не будемо? — аж підскочив пан осавул.

— Не будемо, — додав і третій.

— Такого — гріх! — мовив четвертий, кивнувши на божественного співака.

— Бог нам за нього не простить, — зітхнув і п'ятий.

— Я зарубаю сам, — сказав жовтожупанний осавул Продайвода.

— Ні, — заперечив той сивий козак. — Якщо ти зважишся підняти руку...

— Я вам велю!

— Помовч! — гримнув сивий, і осавула вже грізно оточили його ж підвладні козаки, і вже й зброю в нього відняли. А сивий, хутко розв'язавши Омеляна, сказав йому: — Іди собі. Бо нам тут треба осавула нашого...

Почувши близьку смерть, пан осавул тоненько заскавчав.

— Дай сюди шаблю... гострішу! — звелів товаришеві сивий. А Омелянові сказав: — Спасибі, хлопче!

Потім усі йому вклонились, повернули співакові зброю та коня.

— Рушай собі, — сказав старий. — Бо нам — пора!

— Ясновельможний вам цього не простить! — скрикнув осавул Продайвода.

— А ми до нього повертатись не збираємось, — відказав сивий.

— Куди ж ви? — спитав Омелян.

— На Січ...

— Щасти вам, доле, — побажав Омелян.

— І тобі, синку.

Віддавши козацтву чолом, Омелько скочив на коня, взяв у якогось збентеженого піснею лейстровика свого гінця-голуба та й рушив далі чвалом.

За спиною десь почув Омелько, як дико зойкнув осавул.

І тут подумав, що осавула вбила пісня.

11

Лукія, діждавшись, нарешті, поки Мамай наздогнав її, мовчки йшла з ним по місту, ввечері насторожено притихлomu, — нарешті, нарешті-таки — тільки вдвох...

Ба ні, не вдвох: за ними клигав кривими ніжками старий Песик Ложка, що про його існування забули того вечора всі на світі, всі, навіть його неспокійний і невдячний у дружбі володар, Козак Мамай.

Лукія вела та й вела свого коханого за руку, наче якогось малолітка, і Козакові од її руки ставало то зимно, то жарко, а причаєна тиша в обложеному городі непокоїла й дратувала Козака більше за будь-який гуркіт, бо в ній жило й напруження війни, і сподівання неспокійної ночі проти Зеленої неділі, коли вся нечиста сила виступає на православних християн.

У вечірній тиші бряжчали навмисне для того нещільно поприбивані срібні підківки на чоботях Лукії, і той дзенькіт Мамаєві був найсолодшим бринінням, тим паче, що її голосу він зараз боявся й почути, бо знав, же неминуче вона його картатиме найдошкульнішими словами.

Вже й соловейки всі, скільки їх було в калинових заростях, входили в найкрутіші коліна своїх псалмів кохання.

Вже й зорі блимали в холодній високості.

А Козак Мамай ось так ні пари з уст і не пускав.

Серце йому набрякало від тих же почуттів, які лящати й заливатися принукували соловейків, але Козакові мову уймало не тільки зворушення зустрічі, не тільки стримуване бажання схопити в обійми сердиту, добру й милу дівку, що вже й зістарілась, його дожидаючи, схопити в оберемок і зтягти світ за очі, — не тільки любов, але і... страх перед коханою, звичайний людський нездоланий страх, якого Мамай не зазнавав доти — ніде й ніколи, ні перед чим, ні перед ким, бо ж він був із тих лицарів-характерників, що їх звуть: Йому-сам-чорт-не-брат, — хоч воно, може, бозна-як і смішно, коли вовк та починає боятися кози, але ж межі людьми в стосунках любовних таке буває частенько, коли вовки бояться кіз, бо, можливо, саме цей всезахватний

чоловічий страх перед коханою козою і прип'яв так дуже Мамаю до запаски оцієї анахтемської злюки.

— Ну? — по довгим мовчанні спитала гончарівна.

Язик у Мамаю став наче повстанний, і зняти річ про все, про що мусив побалакати з Лукією, він снаги не мав, а тільки сопів та прокашлювався, добираючи першого слова й гамуючи охоту вирвати руку з її пальців, щоб торкнутись горячого тіла, всього її тіла, якого жадав протягом двох десятків літ їхнього прегіркового кохання.

— Давно прибув? — притлумлюючи справедливий гнів, поцікавилась Лукія.

— Сьогодні прибув, — буркнув Мамай.

— Коли саме? — невблаганно допоминалась кохана дівчина.

— На світанку.

— Та-а-ак... — протягла, аж мовби проспівала ця мила відьмочка, аж Песик Ложка від якогось моторошного почуття стиха заскавулів, а обом закоханим знов позаціплювало, і далі пішли вони ще повільніше, бо близенько була й господа гончаря Саливона, хоч розлучатись їм ось так, і слова путнього не мовивши, звісна річ, не хотілося, та й чуйна клечальна ніч вступала в свої чортячі права, і очі мерехтіли в обох, як мерехтять вони тільки в цю неспокійну ніч українського літа, і кров кипіла та бурхала, мовби в передчутті чогось страшного, всього, що може статись з коханцями в русальну ніч.

Непевні вогники блукали над землею, якісь химерні тіні пролітали надто близько, чиїсь легкі зітхання вчувались закоханим у коротких мовчанках поміж зальотами соловейків, які мали сміливість славити своє кохання на всенький світ.

Потроху озивалися й дівчата, і голоси їх то там, то там здавались приглушеними й таємничими в незбагненних шерехах ночі, не менше чарівничої за шалену ніч проти Йвана Купала.

Потроху над городом злітала й клечальна пісня, ще невиразне й ледве чутне дівоче співання зелених свят:

Прилетіла зозуленька
З темного лісочку,
Сіла, пала, закувала
В зеленім садочку...

Зненацька знову блиснули по той бік озера кілька пострілів, немовби однокрилівці, ступивши нині на той берег Красавиці, злякались і ночі цієї, задумливої, і свого неправого діла, і навіть тихої української пісні, та й гатять з рушниць у небеса, не боячись влучити Господа Бога.

Ніби у відповідь на нічні постріли, над озером знялася ще одна русальна пісня, якої годиться співати цієї короткої, але многодумної ночі:

Рано, рано зйду я на гору
Да вдарю в долоні,
Щоб долоні щеміли,
Щоб персні дзвеніли.
У мене долоні отецькії,
У мене персні молодецькії...
Зйду я на гору,
Аж красóчки грають.
Не грайте, красóчки,
Не грайте, дзвеніте,
Мені в батька не жити
Та й віночків не вити...

Коли б Лукія давно не розучилась плакати, вона, цю пісню слухаючи, зронила б сльозу.

Дівчина прислухалась до лиховісних шерехів русальної ночі і торопіла б, якби не Мамай, хоч, правда, тої ночі саме з ним ходити було небезпечно: вся нечиста сила, що казиться під зелені свята, чорти й чортиці, відьми й русалки, вони охоче накоїли б своєму одвічному ворогові, Козакові Мамаєві, всяких капостей, та навіть і чорти, споглядавши сумне побачення закоханих, не зважувались їм заважати й відводили очиці в ту хистку хвилину, коли Лукія та Козак Мамай незчулися й самі, як опинилися в обіймах, завмерли, забувши все на світі: війни, злигодні, вічну самотність, запорозьку обітницю, котра забороняла навіть торкання до коханої істоти, а не те, щоб там що...

Скільки вони ось так проіснували — невідомо: хвилину, годину, рік чи століття, та й іще простояли б, може, хтозна й скільки, коли б не гавкнув на них Песик Ложка.

Гавкнув гемонський Песик так сердито й докірливо, як на це був здатен лише він. Аж виразні очі його засві-

тились таким зневажливим «ай-яй-яй», що коханці миттю відскочили одне від одного на пристойні три п'яді і, вже не зважаючи навіть за руки побратися, пройшли ще кілька кроків та й спинились коло воріт садиби Саливона.

Квітучі кущі калини сховали їх од випадкового ока, і стояли вони досить близенько, але з такою цнотливістю, не зважаючи навіть доторкнутись одне до одного, аж навіть прежорстокий нелюд Песик Ложка соромливо одвернувся від них, хоч і вважав нагляд за чистотою душі Козака за свій обов'язок, соромливо одвернувся, з усім собачим терпінням дожидаючи, коли скінчиться оце взаємне терзання хороших і чистих людей, бо Ложка був старим, а тому переконаним парубком і ставився зневажливо до будь-якого залищання.

А чарівниченька-ніч летіла, мов на крилах, і ставала ще таємничіша, і пісні русальні бриніли в ній, і поодинокі постріли скажених однокрилівців блискали в п'їтми по той бік Красавиці, і тьмяні вогники мерехтіли в кущах калини, очі сов, котів чи вовків, і зітхало щось, і вило щось, і співало нічне птаство, що над ним і досі горували многі солов'ї, але нічого того ні Мамай, ні Лукія не чули, нічого й не бачили, крім сяйва, найзвабливішого й найпрекраснішого з усіх сяєв багатой природи, сяйва закоханих очей.

Отак вони й стояли — за крок одне від одного.

Мовчали.

Зітхали.

Слухали, як серце б'ється, — та не в коханого серце, а тільки своє.

Козак Мамай коли-не-коли простягав руку до її напружених пальців, але відсмикував, закручував оселедця за вухо, або зітхав, або казав:

— От гаспидська люлька, знов погасла...

Та й знову зітхав, ніби це й не про нього віками йшла по Україні слава жартуна, гультя та звитяжця, і в цю святу й дурну хвилину з його лагідной посмішки було видно, що він, либонь, і не чаклун ніякий, і не характерник зовсім, а проста, добра й нещаслива людина — підслухали б ви, читачу, що він тоді сердитій та любій Лукії казав.

— Ех, коли б...

— Дав би нам Бог! — зітхала й стара дівиця.

— То було б у нас дітей із десятичок...

— Нічого в Бога більше й не благала б.

— Отак узяв би мою донечку... та й пригорнув би... ось так і так... — але, зненацька схаменувшись, одсмикував руки од гарячої, як черинь, Лукії.

— Якби й справді ти хтів мати доню... і синів з десяток, ти, голубе мій глинястий, не так би... Не мучив би мене, хай тобі Бог простить... Знав би, що я не можу більше так... Розумів би, скільки сліз моїх даремно висихає, скільки я ось тут... сама-самісінька... — І раптом дівчина замовкла, аж розсердилась — і на себе саму, і на коханого, і стала знов колюча та сердита, саме така, якою вона Мамаєві найбільше й подобалась, бо ж його люди здебільшого боялись, а так же, гляди, й приємно буває мужньому та сильному чоловікові когось рідного боятися: матері, старшої сестри чи коханої дружини, нехай навіть, як у цьому разі, трішки й молодшої від нього — на якихось двісті чи триста літ.

— От не люблю ж тюхтіїв! — сердито сказала гончарівна. — Чого розкис?

— Я тобі хотів би й неба прихилити. А війна ж за війською. А смерть так і ходить круг наших людей! І не можу покинути січове товариство, щоб назавше прибути до тебе, щастя моє лютее, дівко моя скажена: комусь — як мара, а мені — як зоря!

— Ах ти ж, собацюго старий! — ніжно сказала Лукія. Потім попросила: — Поцілуй мене, соколе.

— Не цілував і не буду! — буркнув Мамай, але, схаменувшись, поспішив обернути на жарт: — А то скажеш: «Оженився, сатано, заробляй же на пшоно!»

— Не скажу, — підібгавши губи, мовила Лукія, і це вже віщувало новий молебень чортові, тобто сварку між милими, і Козак Мамай, щоб не дати Лукії розходітися, так обережно поцілував її в скроню, що дівка сумно посміхнулась:

— Лихо ж моє чубатеє, ніхто мене не сватає! — і знов зітхнула: — Скільки ж це ми років з тобою... ось так?

— Давно... все ж переінілось довкола. Поглянь! Ось тут був млин, вітряк, і нема вже того вітряка.

— Але ж вітер лишився? — лукаво спитала Лукія.

— Ось він! — скрикнув Козак Мамай і, раптом схопивши дівку за стан, закружив її, засмикав, заштовхав, аж і справді вихор знявся довкола, аж пилом потягло з

сухої землі, так потягло, що Песик Ложка насмішкувато чхнув.

Не почули того ні Мамай, ні Лукія, бо ж їм було вже не до Песика, і припали на хвильку одне до одного, і задумались, замріялись про нездійсненне, а потім удвох стиха й заспівали.

Душу виливаючи, піснею заговорив до коханої зажурений Козак, та й співав аж так, що й соловейки позмовкали, слухаючи тугу козацьку, тугу одвічного воїна, який, воюючи, дім свій боронячи, мріє та й мріє про власне кубельце, про мир на землі:

*Ой я зроду бурлакую,
Просто неба я ночую...
Хтів би в хаті ночувати,
Та ні жінки, ані хати
Не здобувся я...
Доленько моя!*

*Всі бажання, всі надії
Я б віддав тобі, Лукіє,
Та служити лиш отчизні
У часи суворі й грізні
Вірно мушу я...
Доленько моя!*

Серцем збентежена Лукія відповідала коханому такою ж тихою піснею:

*Мій Козаче, мій Мамаю,
Я про тебе пам'ятаю, —
Карі очі, біле чоло
Не забуду я ніколи,
Не забуду я...
Доленько моя!*

*Як у дзвоні й громі битви
Ти шептатимеш молитви, —
Про одне лиш я благаю:
Спом'яни мене, Мамаю,
Бо ж твоя лиш я...
Доленько моя!*

Жартун одвічний знову прокидався в душі Козака Мамаю, беручи гору над любовним смутком, і анахтемський запорожець відповідав Лукії трішки веселіше:

*Їжа в мене — борщ та каша,
Знаю тільки «оченаша»,
Та й про тебе вставляю слово
У святу та божу мову,
Зіронько моя,
Доленько моя!*

А там вони заспівали й удвох:

*Синє море, чисте поле
Не розлучать нас ніколи.
Серед муки, серед бою
Завше серцем із тобою
Буду жити я...
Доленько моя!*

Не тільки зворушений Песик Ложка, а й гончар Саливон слухав щойно народжену пісню, а коли Мамай та Лукія замовкли, коли стали, нарешті, прощатися, старий, перемазаний мокрою глиною, вийшов з дверей гончарні.

Та й гукнув:

— Агов, Мамаю!

— Га?

— Заходь до хати. Щось я тобі покажу.

13

У майстерні Саливона Глека було вогко й незатишно, як і в будь-якій старій гончарні.

Олійний ліхтар висів під низькою стелею, шипів і потріскував. Було б там зовсім темно, коли б навпроти широких дверей не палало горно, що в ньому гончарі випалюють посуд. У грі відблисків, які метушились по стінах майстерні, все видавалось химерним і непевним.

На трамках стояли готові до випалювання миски, горнята, гладишки й глечики, мальовані чи просто муравлені, підсушені, але ще сирі.

Горно палало малим вогнем, щоб зразу посуд не порвати, і тільки годин через вісім Саливон мав запалити вогонь великий (з дров соснових, липових чи осикових), але й тепер гончарня виглядала святково, прикрашена клечанням, зіллям, квітами й травою.

— Сідай-но, Козаче, — запросив старий Глек, підсуюючи Мамаєві якусь дривітню, а сам узяв дугастий ніж,

схожий на струг бондарський з двома дерев'яними держаками, та й повернувся до роботи.

Він, в котрій уже раз, перестругував глину, раніш розмочену й збиту дерев'яною довбешкою, щоб роздрібнити грудки, потім розмочував і довго місив, і все це вони робили тепер удвох із Лукією, бо челядників Саливон не тримав, а молодий гончаренко, Омелько, соборний протопсалът, був уже в далекій дорозі.

Мамай сів не на дривітню, а примостився біля волоського станка і, сам того не помічаючи, звичною рукою обмацував начиння: верхняк і спідняк, веретено і п'ятку, а потім, замислившись, зосереджено покручував станок ногою.

— Ні навіть проти свята не знаєте спочинку, — мовив нарешті Козак. — Навіщо зразу стільки глини?

— Владика святами веліли працювати.

— А хіба глечики... хіба вони такі потрібні для оборони?

— Ми тут з Лукією не глечики затіяли.

— А що ж?

— Підожди, покажу, — відмовив Саливон, не облишаючи роботи.

Лукія теж узялася до діла і не фарби мішала для малювання посуду, не зелень, не червень, не побілку, а почала також розстругувати мокру глину.

Відповідаючи на гончареві запитання — і про скарби, і про все, що діялось на Україні, і про січових братчиків, товаришів та побратимів, Козак Мамай, ненароком ухопивши кусень готової глини, кинув на кружало, торкнув ногою станок, умочив руку в коновки, взяв дерев'яного ножа і за яку хвилю дротиною одрізав од верхняка бокасте горнятко, потім ще та й ще, і так хутко та справно, що Саливон тільки усміхався в прокурений вус: Мамай був майстром на всі штуки і вмів робити все на світі, бо ж тоді, в ті простацькі часи, не так уже й багато взагалі вміли люди робити...

Горнята ставали в ряд на трамках, чепурні, але важкенькі, бо глини Мамай не жалів, і приємно було подивитись на його вправні руки, і Лукія очей не одривала від коханого і аж розгнівалася на батенька, коли той, ховаючи в сивих вусах посмішку, сказав до Козака:

— Ти мені глини не гайнуй.

— Діло ж роблю! — весело огризнувся Мамай.

— Не те діло, — загадково сказав гончар. — Не для оборони.

— А що ж ти з глини зліпиш для оборони?

— Диви-но! — і кинувши чималий кавалок на верхняк, гончар закрутив, і стала під його руками виникати з глини — кухва не кухва, прездорова кубушка з вузьким горлечком, з товстими стінками.

— Що ж воно?

— Як назвати — не знаю. Але дивись! — І Саливон став показувати й розповідати: — Коли оцю макітру набити порохом і залізяччям, а сюди, в оці дірочки, вставити запалені гноти та й скинути з вежі на голови однокрилівцям або німцям...

— Ого? — здивувався Мамай. — Хто вигадав?

— Не я, — відказав гончар і скося блимнув у той куток, де тільки-но працювала Лукія. — Це вони... з Омеляном придумали...

Мамай обернувся до дівчини, але її в гончарні вже не було.

За хвилику перед тим почувши на вулиці якийсь шарварок, та ще й здалось їй, буцім десь пролунав владний голос Подолянки, Лукія мерщій метнулась туди ж, бо кликав воєнний обов'язок, бо це ж була не просто нещаслива дівка, а суворий начальник міської сторожі.

Мамай дивився в куток, де щойно працювала кохана, взяв її струга, що був іще теплий від дотику мозолястих рук.

Зітхнувши, Мамай повернувся до щойно виліпленої череп'яної бомби:

— Що ж воно з цього дива буде?

— Було б щось... — відмовив Глек. — Та немає в нас зайвого пороху на дурні витребеньки.

— Це слова пана Купи?

— Атож!

— Порох буде...

Уклонившись, Мамай хутко вийшов на вулицю.

Песик Ложка поважно виступив за ним.

Увесь той вечір шастав по Мирославу наш Козак Мамай, навідуючи старих знайомих, ремісників, і мало хто

спав чи гуляв того вечора, бо всіх добрих людей пильно до діла кликало суворе слово вітця Мелхиседека.

Шили козацьку одежину кравчики з кравченками та кравчихами.

Готували ліки та чисте шмаття для завоїв зільники, аптекарі.

Біля тиглів порались і зеленевиді галагани, мідники, на гармати переливаючи казани, свічники, дзвони, познімані з руїн домініканського монастиря, всипали в тиглі цілими торбами й гроші мідні, жертвовані громаді навіть людьми незаможними.

Порались біля горнил і чорношкірі гамарники, витоплюючи залізо не тільки з руди, якої вже лишалось обмаль, а і з усякого мотлоху, з покришених шабель, поламаних плугів, з рискалів та лопат.

Грюкали на кількох ковадлах молотки і в чималій кузні москаля Іванища, де кували шаблі, списи, келепи, ятагани, підкови, гостряки для очеретяних стріл, де лагодили пищалі й гаківниці, панцири й кольчуги, оббивали залізом важкі дерев'яні довбні й готували все інше залізяччя, якого вимагала оборона. Порався там над горном не тільки сам хазяїн у парі з Анною, ловко грюкали молотками й матінка з Михайликом, ще кілька нових і старих челядників.

Працював у москалевій кузні й пан Станіслав, зубожілий шляхтич, що найнявся до Іванища кілька років тому, католик, якому нині й працювати було не гріх, бо ж зелені свята для нього минули, за новим календарем, за римським тобто, десять днів тому (а не тринадцять, як це лічили б ми тепер, у столітті двадцятому).

Були там іще сторонські ковалиська, гуцули й полтавчани, що їх тутешні ремісники не брали на роботу, бо вони до цеху не належали, хоч зайві руки й були в Мирославі потрібні: війна підсилала до кузень роботи більше та більше, а челядники один за одним, викувавши собі зброю, поспішали на край Долини, де гриміли бої.

Коли Мамай раптово виник біля кузні, Михайлик самотужки перекочував зняту з коліс гармату, а Явдоха, як і завжди, метушилась круг сина, силкуючись йому допомогти.

— Я сам, мамо, я сам, — відкараскувався від матінки Михайлик, та казав це лагідно і шанобливо, бо приємно було, що неня — з ним.

— Що робите, паніматко? — спитав Козак Мамай, підступаючи ближче.

— Просив цехмайстер Саливон, — відповіла Явдоха, — до ранку оцю пані полагодити, — і вона кивнула на гармату. — Для цехової Гончарської вежі.

— Ну, коли сам Глек, то вже треба... — погодився Мамай і, ставши на порозі кузні, привітався до Анни й до всіх ковалів: — Помагай Біг!

— Здоров, Козаче, — відказали ковалі.

— Заходьте, гостем будете! — запросила незнайомого Анна.

Мамай помолився на образ Трійці, що висів на чорній стіні проти дверей, і, звичай ковальський знаючи, заплював очі рудому чортові, намальованому для цієї потреби при самому вході, мершій схопив біля горна кліщі, зайвий молот і взявся до роботи.

Він уже був тут наче вдома, цей незнайомий москалеві козак, і працював, як добрий майстер, і сам Іванище дивувався з його ковальського хисту, і йому смішно було бачити, як уважно стежить за кожним рухом Мамаєя препильний Песик Ложка, коротконогий, як і сам козак.

Чорнявий оселедець Мамаєя від щирої роботи розкуйовдився, став сливе сторч, а світло горна аж наче сяйво будило над бритою потилицею Мамаєя, бо він кував звичайну козацьку шабельку з таким запалом, з такою втіхою від гарячої тої роботи, ніби саме цій шаблі судилося, мов сонце в хмарі блиснувши, навіки порішити всіх ворогів рідного краю.

— Що за козак? — стиха спитав Іванище в Явдохи, бачивши, що вони презираються, як давні знайомі.

— Козак Мамай, — одвітувала Явдоха не дуже тихо, і всі, хто ще не знав Козака, те почули.

— Козак Мамай? — здивовано перепитав пан Станіслав Кржинецький, підступаючи ближче й пильно розглядаючи Козака. — Оце такий? — знову спитав поляк. І зауважив: — Ні не схожий!

— На кого це не схожий? — посміхнувся Козак Мамай.

— На того козака, которого... бояться всі пани на світі.

— Тільки пани?

— Тільки пани. Чого ж боятись людям простим! — І пан Станіслав помацав за рукав, щоб пересвідчитись, же перед ним не привид, не мана, а сутий, у плоті й крові Козак.

— А й справді-таки, не схожий, — сказав, підступаючи, й москаль. — Я думав, ти разів у три від мене вищий...

— Як на семи левах — сім чортів? — І Мамай, зареґо-тавши, простяг руку білявому велетневі. — Здоров, пане москалю!

— Здоров, черкасе-друже! — відмовив Іванище.

— Чув я про тебе немало, — сказав Мамай.

— А я про тебе — ще більше.

Вони подержали один одного за дужі плечі, в очі поглянули, в душу зазирнули, за серце полапали.

— Оце така в мене кузня, — сказав Іванище.

— Добра кузня.

— Оце моя жінка, Анна.

— Бачу. Славна жіночка.

— Оце мої діти.

— Заздрю!

Вони помовчали.

— Чого никаєш серед ночі? — спитав коваль.

— Не спиться, бач, сьогодні.

— Усім не спиться, — відгукнувся, беручися знов за свого молота, пан Станіслав.

— Прийшов поглянути: хто це дав притулок нашому Михайликові? — сказав Мамай і вклонився: — Бувайте, Анно! Бувайте, матінко! Бувайте, пане-ляше! Бувай, Михайлику! Бувайте, люди добрі!

— Ходіть здорові! — напутили його двоє гуцулів, що найнялися недавно челядниками до Іванища.

— Навідуйтеся, — сказав пан Станіслав.

— Хай завтра... — І вийшов з Іванищем за ворота.

Вони трохи постояли.

Мамай поглянув на чорні руїни домініканського монастиря, що здіймались над самою кузнею, і спитав у москаля:

— Гніздо оце? Порожнє воно?

— Кому ж там бути? — знизав плечима коваль.

— Бог його зна... Ти тут близько живеш, поглядай. Удень поглядай. І вночі поглядай.

— За цим і приходив? — спитав Іванище і пильно поглянув на останки того гнізда домініканських круків. — Ти щось таке прознав? — спитав він у Мамаю.

Але ніхто йому не відповів.
Козак Мамай зненацька зник з-перед очей.
Ніби його тут і не було.

15

Отак він і зникав завжди.

Так і з'являвся скрізь.

Раптово.

Все йому треба було в Мирославі побачити, і виникав він тої ночі скрізь: і поміж вояцтвом, що чатувало, чигаючи на ворога, на передній смузі оборони міста Мирослава і всієї Долини.

З'являвся й на неприступних для ворога замкових вежах, побудованих тут задля користі польського короля французьким інженером де Бопланом, на мурованих вежах, які тепер служили нам.

Попостояв і на вигоні, де мирославські молодіці й дівчата під проводом гончарівни Лукії вчилися вночі з коня колоти списом, а сама Лукія гарцювала перед ними, як добрий козак, як і більшість дівчат тої ворохобної пори.

Вона показувала, як треба ратище держати, як уперед чи назад коня посилати, як треба триматися в сідлі.

Погримувала на якусь дебелу дівку, що не вмiла вдержати, як було слід, козацьке таволжане ратище:

— Живіт товстий, а лоб пустий! От уже не люблю...

Попоблукав Мамай і по околицях — за дівчатами міської сторожі. Тихі й зосереджені, вони сновигали по сонному місту під проводом Ярини Подолянки, котра заступала на час гончарівну Лукію: панночка хоч і жила весь час у передчутті якоїсь біди, одчайдушно нехтувала пересторогою Пилипа-з-Конопель і дома не сиділа, не береглась, а дядечко її, отець Мелхиседек, маючи й без неї задосить воєнного клопоту, мусив потерпати ще й від її легковажної поведінки...

...Знов та знов зазірав Мамай тої неспокійної русальної ночі до ремісницьких майстерень, бо всюди в пізню пору світилося: люди не знали спочинку перед обличчям справедливої оборонної війни.

І знову йшов Козак по вулицях у тому складному душевному стані, коли в годину сум'яття навіть сам себе не розбереш, не знаючи — чого ж тобі хочеться.

Чи в траву десь упасти в порожнім степу.

Чи на коні помчати в безвість.

Чи танцювати гопака на людному майдані.

Чи з другом вірним побалакати.

Чи просто подивитися на зорі...

І він блукав один.

Козацтво серед ночі вантажило на мажі хліб, щоб везти на снідання оборонцям гóрода.

В господі в пана обозного, у великій пекарні палало в печах.

Молодяві й старі діди-хлібники ловко вергали в піч, у другу, в третю книші та паляниці для козацтва, і ніхто й не помітив, як поміж ними з'явився Мамай.

Запорошений борошном, він порався так само спритно, як і в кузні чи в гончарні, начебто тільки й діла мав, що пекти паляниці, і лице його палало тим натхненням, яке осіяло його в будь-якій гуртовій роботі, бо ж, хоч би що він робив, завше хотілося співати.

Отож тут він сам собі вже якусь пісню замуликав, складаючи її в ту ж хвилину.

Пісня була ще не виразна, бо ж тільки тут народжувалась.

А коли задзюрчала вона виразніше, то й пекарі її підхопили, а за ними й молодиці залилися, старанно виводячи побожну й жартівливу пісеньку про святий хліб:

*Слава хлібові святому,
Наче сонце, золотому,
Слава печі і дровам,
Що дають поживу нам!*

*Хлібе-короваю,
Рости в край із краю —
На здоров'я нам,
На згин ворогам!*

*Чи у полі, чи у хаті —
Слава вознику й лопаті, —
Ми й на світі не жили б,
Як не був би добрий хліб!*

*Хлібе-короваю,
Рости в край із краю —
На здоров'я нам,
На згин ворогам!*

*Треба сили воякові,
Треба сили й для любові, —
Все дає нам хліб святий,
Наче сонце, золотий!*

*Хлібе-короваю,
Рости в край із краю —
На здоров'я нам,
На згин ворогам!*

За піснею й не помітив ніхто, як увійшов до своєї пекарні пан полковий обозний. Він прислухався до пісні. Пісня йому навіть подобалась. Але, помітивши тут когось чужого і не впізнавши за тим борошняним туманом Козака Мамай, він загорлав:

— Хто ти й звідкіль?

Та на нього раптом став брехати куций вухатий собачка, а поки пан Купа від нього відкараскувався, Козака вже й не стало, наче його тут і не було.

Тільки борошно вихорилось біля печі, де стояв Козак Мамай.

Та ще пісня Козакова не вгавала над книшами, хлібинами та паляницями.

Посеред вулиці Мамай спинився, слухаючи, як на соборній дзвіниці відбиває дзвонар дванадцятую годину, північ, бо кожен удар великого дзвона бив наче в саму душу Мамаєві, мовби то сама пані Смерть мантачила занесену над містом здоровенну косу війни.

Він лічив неухважно, тож і здалось йому, що вдарено аж цілих тринадцять разів, і він стояв там, дослухався до чогось, думав — хто ж із старих дзвонарів бамкав оце зараз дзигареві години: Саливон чи Варфоломій Копистка? — завтра ж соборні дзвони малося скинути геть — на потребу війни, і хтось там на дзвіниці з ними прощався.

Мамай стояв і стояв.

Уже забув і про дзвони.

А Песик Ложка ніяк не міг розшолопати, чого ж Козак завмер і що взагалі з ним діється.

Та й трудно було збагнути Ложці.

Бо ж Мамай слухав соловейків.

Слухав тих самих солов'їв і Михайлик.

Тьохкання так напливало й хлюпало з усіх боків, що хлопцеві здавалося, буцім у кожному кущі калини сидить

соловей, бо вечір дзвенів од них, як небесна яка-небудь бандура в руках у самого Господа Бога.

Коли ненька, находившись і напрацювавшись, заснула після шаленого дня в коморі коло кузні, Михайлик, бо не спалось йому такої непевної ночі, взявши замість ціпка від собак важкеньку довбню, що їх він сьогодні власними руками обкував залізом не один десяток, і вийшов з ковалевої господи на вулицю.

Кузня стояла під самісінькою стіною поруйнованого монастиря, в безлюдному кутку, то ж там і на деревах мавки в русальну ніч позбиралися та й спробували були зачепити Михайлика, але хлопець того й не відчув, бо ж над закоханими навіть нечиста сила не владна, як оті мавки, не кажучи вже про відьом і чортів, що їх тої ночі в місті Мирославі було повнісінько.

Михайлик никав попервах біля ковалевої хати.

Потім вибрався через вал, під яким тулилась кузня, в руїни домініканського монастиря, що лиховісно стриміли над городом, навіть у таку страховинну ніч нічого не боявшись, виліз хлопець на подзьобану кулями та гарматнями католицьку дзвіницю, і звідти видно було чи не півсвіту: мерехтіли віддалік якісь пожари, блимали знизу, з міста, будинки та хороми скупими й нечастими вогниками, сяяли проти зірок сріблясті пасма вулиць, схожих на незаткану основу величезного килима, і царював над цією нічною красою такий непорушний спокій, мовби й не було на світі ні зрадників, ні кривди, ні воєн, ні панства ненажерного, і все так тихо бриніло, що й мишка не пробіжить.

Михайлик дивився, як зелені зірки дмуться та лупають перед давно сподіваним дощем. Яке наймення їм, він сливе не відав: ото-о́ є Віз Великий з війям та коліщатами, а то — Волосожар, а то — Чумацький Шлях, а що там далі — хтозна, бо ж батько давно загинув десь, чумакуючи, і нікому було навчити хлопця небесної премудрості, котру повинен знати кожен козарлюга.

Та зорі кліпали й попід ногами, бо в ті часи ще водилась на Україні сила нічних світляків, що від них ночами наче світлішало, і від того, же холодні вогники мерехтіли й ворушилися в траві, обіймав парубка такий захват, немовби всі зорі світу раптом злетіли йому до ніг, і оте вранішнє почуття невпинного польоту знов підхопило його на дужі крила і знову кудись понесло... Хоч він уже немовби й не

думав про Подоляночку, в вухах бриніла пісня, якої співає дівора, в подолянку гуляючи:

Ой встань, ой встань, подоляночко,
Ой встань, ой встань, молодесенька,
Умий своє личко, та як скляночку,
Біжи до Дунаю,
Бери ту, що скраю...

Ця пісня бриніла в його уяві, він дивився на зорі, відчуваючи радість безбережного простору, і їй, тій радості, ім'я було — Ярина Подолянка.

Він прислухався до нічного шалу соловейків і завмирав од побожного захвату перед красою творіння, і тому захопові ймення було — Подолянка.

Повівав йому в лице нічний вітрець — і запашний, і теплий, і гіркий, і йому теж ім'я було найкраще в світі — Подолянка.

Приносив той пів до міста з глибини Долини пахощі лісу, лугу, поля, сіна, калинових квітів, дальнього пожару й пороху, і тих прегірких пахощів назвати він не міг би інакше, як — Ярина Подолянка.

Він чув, либонь, у тиші, як дрімають квіти, як бруньки бубнявють, як росте полин, думаючи, що він — найсолодша в світі трава, і вся ця гірка тиша теж була Ярина, і він, про неї марячи, заходив аж під хмари.

Бриніла від озера пісня, русальна пісня зелених свят, і в співі тім йому вчувалася — вона ж, недосяжна й гордовита панночка, вона, вона, Ярина Подолянка.

Любові й світла не сховаєш, і парубок палав, жахтів огнем, ярився, пламенів, Кохайлик, аж дубова довбня димувала в його руці, і полумінь любовного вогню бував чи не до неба, і, мабуть, сам пан Бог його чудово бачив, той вогонь, а може, й грів старі кістки над ним, але ж сама панна, пишна Подолянка, вона ж не відає про той вогонь анічогісінько, бо вже десь там забула й думати про голодранця, котрий сьогодні так зухвало сватався до неї, до єдиної племінниці самого єпископа Мелхиседека, забула десь там, забула, забула! — і досада шкребла душу Кохайликові, шкребла за пазухою, мов лапою скажена кішка.

Никаючи по вишгороду, серед руїн домініканського монастиря, Михайлик за кілька кроків раптом постеріг дві постаті, дівчину й запорожця.

Це не були закохані.

Хоч Михайлик на любовному ділі досі не знався нітрішки, але збагнув, що якась лиха пригода звела цих двох людей, такі насторожені були вони проти всього навколишнього світу, проти цих зловорожих руїн, навіть одне проти одного.

Почувши голос дівчини, аж здригнувся Михайлик, бо то ж була циганочка Мар'яна.

— Я бачила ось тут... — пошепки сказала вона, але Михайлик стояв так близько, що й дихання було чути, тож і розібрав слова. — Панок той, пан Оврам, він зник тоді в проломі, ось тут, наче під землю ввалився. І хтось його зустрів, бо чути було голоси...

— Коли ти його бачила? — стурбовано спитав запорожець, і цей голос Михайликові здався також напрочуд знайомим.

— Панок прибув до Мирослава вчора. А сьогодні...

— Чи ти багато зразу чула голосів? — спитав той запорожець, і Михайлик з помітного гаркавлення, з хи-мерної вимови впізнав Пилипа-з-Конопель. — Скільки ж їх там? — питав Пилип, киваючи на пролом у камінній стіні, біли якою вони обоє спинились. — Двоє? Троє? Четверо? Чи, може... — І замовк, і задумався, і мислі мчали швидко, наполегливо, навально, бо він був сутий француз. — Оці українці... чорт би їх маніжив! — думав Філіпп уголос, — ніколи не бережуться... Знають про смертельну небезпеку, яка загрожує панні Кармелі, а й вусом не ведуть, щоб сховати панну Подолянку, поставити надійнішу сторожу, виловити лиходіїв... як діти малі!.. От їх і шарпають, кому скортить, плюндрують, і їхня дитяча безтурботність, і довірливість не раз були причиною, до бідування, до гарбання, до ворожих навал... — І руанець думав про це так сердито, аж самому раптом стало смішно, бо довго сердитись не вмів. І він сказав: — Вони там сплять собі, чудні оці мирославці, а ми з тобою, дівчино, ось тут, чужа-чуженина в цім городі, маємо за них клопіт і мусимо вболівати за чийсь болячки, як найостанніші дурні, котрим...

Але Пилип скінчити не поспів.

На нього ззаду, з того пролomu в мурі, легко промайнувши, напали кілька чорних і нечутних тіней, але схопити й зв'язати Філіппа не встигли, бо за три кроки, причаїв-

шись, стояв Михайлик, а в руці його була здорова довбня, кована залізом.

За мить збагнувши страшну небезпеку, що навалилась на славного Пилипа, на циганочку, на панну Подолянку, на ціле місто, Михайлик не встиг і роздивитись, чи ж багато ворогів навалилось на француза, кинувся з довбнею на несподіваних нападників і крушив їх, не лічачи, та й Пилип, побачивши підмогу, вихопив шаблю, та й Мар'яна схопила келеп, що вилетів з рук у поверженого Михайликовою довбнею якогось панка, і за кілька хвилин розметали втрюх вони добренний десяток нападників, а француз і циганочка не встигли й роздивитись навіть, хто ж прийшов так несподівано на допомогу, бо Михайлик зразу ж таки зник поміж руїнами католицького монастиря.

— Хто ж це був? — спитав, піт витираючи з лоба, Філіпп.

— Михайлик... — тихо мовила дівчина.

Вона й побачити його не встигла, але певна була, що то він.

17

А Кохайлик, ніби й не сталось пригоди, бо така вже то була неспокійна клечальна ніч, ішов далі та далі, никаючи, місця собі в цім чудовім світі шукаючи, ішов, ніби й не настрахався нітрішки, як і завше, коли, бувало, просив товаришів: «Налякайте мене, розсердіть мене, насмішіть мене...» — хоч те нікому й не щастило, бо ж досі він бував сердитий тільки до роботи...

Ще зранку (розгулявся ж, як теля, що зірвалося з припони, бо з тої хвилини, як заорав у рівчак носом, джмелі в голові не вгамовувались) не облишало його почуття такого польоту, що, коли б матінка знала, як високо її синок залітає, не спала б оце зараз у ковалевій коморі...

Соколині очі блищали в пільмі небезпечним вогнем, і вперта складка біля нижньої губи, і той безнастанний політ — усе це свідчило, що протягом одного-однісінького дня з хлопчини вийшов парубок, котрий сьогодні зранку на базарі кидав очима межі дівчима, а зараз одну тільки дівчину, до якої й сподівання нема будь-коли досягнути, одну тільки дівчину не проміняв би він на всіх дівчат України, бо, як це з'ясувалось нині, кращої дівки в світі нема

від тої панни Подолянки, і він поспішав униз, до міста, і все в ньому співало: настає ж такий час, коли соловей не співати не може.

18

Соловейко щебече, кажуть, поки ячмінь почне колос викидати, а тоді вже й не чути.

Соловейко тьохкає, поки дітей не виведе, тож і Михайликові співати схотілось, парубкові, поки дітей не вивів, — от він і сам не стямився, як замуликав стиха та й подався, мов той снохода, вниз до міста, шляху не вибираючи, але зразу не вхопив тропи і трішки поблукав, поки знайшов дорогу з вишгороду...

Аж тут і пізній місяць вплив з-поза обрію на перистих хмаринах, на продраних небесних пуховиках, блиснула лихим синім вогнем ріка Рубайло, і все довкола раптом за-світилось таким сяйвом, печальним і тихим, що завидніло навкруги неначе вдень, бо все ж там було біле.

Цвіли сади, біліючи у веснянім буянні, — бо все цвіло того року чомусь надто пізно, аж на зелені свята.

Цвіли бузина та калина, мов шапками снігу повкривані, сяяла проти місяця журлива черемха, хоч вони, може, всі ті кущі й дерева, і не цвітуть ніколи в один і той самий день, але ж тої весни вони чомусь цвіли разом, та це не дивувало Михайлика, і пелюстки весільних квітів України, осипаючись, білою метелицею вихорились над землею та й по всьому місту, і на Соборному майдані, куди ноги самі несли його, ближче до архієрейського дому, де світили стовбурами цнотливі берези, та й штахети березові білили скрізь нечухраною корою, та й білі сорочки парубків з дівчатами, що непорушно й без пари з уст завмирили в тих білих кущах, і все там світилося й сяяло, не тільки відбиваючи срібні скалки місяця, а й променіло своїм власним світлом, тихе сяйво красуні України, яка в ту мить співала там голосом якоїсь сумовитої дівчини:

— Якби мені крилечка, солов'їні очі, полетіла б у дорогу темненької ночі...

Він розумів її, Михайлик, ту незриму співачку, сховану в безкраїх, по-нічному таємничих заростях калини, бо він і сам летів уперед і вперед.

Несли вони його, уявні крила, а не звичайнісіньке пір'я, крила, що вирости закоханому за плечима, несли вони його до саду вишневого, до двоповерхового дому єпископа, до того, либонь, вікна, де хлопець бачив удень Ярину Подолянку.

Він навіть не думав про небезпечність свого польоту.

По вулицях походжала козацька сторожа, перегукувались круг міста вартові:

— Пугу-пугу?!

— Козак з Лугу!

— Чату-у-у-ую!

— Та чу-у-у-ую!

Сновигали по всіх закутках і навіжені дівчата з невгамовного загону сотника Лукії.

Стерегли своїх любасок і закохані парубки.

Михайлик і сам був закоханий, і тільки тому так щастило парубкові, і він ішов далі та далі, безкарно пробираючись до Соборного майдану, і ніхто його не перейняв, ніхто не зачепив сторонського, який невідомо за чим тиняється серед ночі в чужому ще для нього місті, ніхто не схопив одчайдушного, бо закоханим і дурням завше таланить і щастить.

Спрожогу перешугнувши через паркан архієрейської садиби, необачний Михайлик опинився в старому вишневому саду єпископа, де владав усім той самий місяченько, щире козацьке сонечко, і, ступаючи обережно, мов кіт по стерні, молодий коваль скрадався до заплетеного хмелем будинку, до шестикутного на другому поверсі вікна, з якого вдень визирала панна Ярина, і аж паморочилось йому в голові, бо ж під ногами перекочувалися й дзюркотіли по землі хибкі місячні плями, пересіяні крізь гілля та листя вишень, яке хилиталось од кволого вітру.

Аж раптом у прочиненому вікні другого поверху, мов у срібній рамі, вияснилось проти місяця мармурове обличчя Ярини.

Вузьке.

Зосереджене.

Якесь пом'якшене...

Чи то, може, від сяйва місяця?

Чи від якоїсь владної думки, що так напружила в ту мить її чоло?

І вся вона була якась інакша.

Таємнича.

Без того виразу химерної владності, без зарозумілої недоторканості, що їх часом напускають на себе українські дівчата, без тої явної погорди, яка псувала це миле обличчя вдень.

Панна, видимо, слухала солов'їв.

Так, вона слухала...

А Михайлик... він слухав панну.

Саме слухав.

Не тільки дивився, а й слухав... так, так!

З-за куща він бачив її охолоджене місячним молозивом обличчя, але здавалося, буцім він виразно чує, що шепотять її уста.

Ніби чує він, як вона дихає, панна Ярина.

Чує буцім, як її серце калатає в лад з його власним, — отак буває іноді в кількох товаришів, що співають одну пісню, чи в кількох слухачів та глядачів, що гуртом слухають одного кобзаря, одного скрипаля...

Одного солов'я!

А той соловейко, — він був межи всіма самим невтомним і старанним, бо ж його суперники давненько всі поснули по своїх кущах, — співав та й співав, а Михайликові здавалось, що, коли б, не дай бог, він сам раптом оглух би, то, навіть жодного звуку на чуючи, він усе зрозумів би в соловейковій пісні, так виразно й звучно вона відбивалась на тонкому й розумному лиці Ярини Подолянки.

Михайлика люто тнули комарі, півчі святого Петра, але він не зважав.

Тьохкало серце, тремтіли губи, час минав непомітно, аж надто шпарко спливала коротка червнева ніченька-чарівниченька, і так би вона й долетіла б до самого ранку без пригоди, коли б той невтомний співун-соловейко, в чомусь таки переконавши нарешті свою вперту, безголосу й нецікаву обраницю, раптово не замовк, — хоч, треба сказати, що й не завше буває саме так, коли впертість і нецікавість наших обраниць подовжують, удосконалюють, роблять звучнішими наші пісні...

Отже, соловейко нарешті замовк.

І теє все, що сталось потім, сталося з вини отого самого солов'я, внаслідок видатної впертості його подруги, — та

й повернуло Михайликову долю на зовсім інший, несподіваний і нелегкий життєвий шлях.

Та не будемо забігати вперед, бо там, бо там...

20

Сталось там таке...

Коли соловейко зненацька замовк, Ярина Подолянка, переcheкавши трішки, визирнула за чимось у садок, мовби когось дожидаючись, і вже хотіла, мабуть, шибку причинити, коли б... для себе самого несподівано... коли б не озвався Михайлик.

Як це сталося, він того й сам потім збагнути не міг.

Коли Ярина Подолянка вже взялась була за раму вікна, Михайлик, наче Богові, молився невидному нічному співунові:

«Тьохни, ну тьохни ж!»

І несподівано тьохнув сам.

Потім іще раз.

І ще...

І вже не міг спинитися.

Не міг та й не хотів, бо Ярина, знову почувши лящання соловейка, вікна не причинила, а що він так звабливо став співати, ніби ще ніколи й не чула такого панна десь в Італії чи Голландії, то вона аж на підвіконня сіла, про все на світі забувши, а потім і ноги звісила, а потім, сама не тямлячи, що робить, мов сновиди, спустилась по стіні й, наче на поклик долі, опинилась у вишневому саду й пішла далі, скрадаючись до кущів бузини, де заливався соловейком шалений парубок.

Михайлик уже й заплющився, як птах, співаючи, то й не бачив, як панна Ярина зійшла в сад.

Співав та й співав.

Пісня його була крута в колінах, то стрімких, то журливих, то радісних, то уривчастих, а то схожих на чистий голос дуди гайдая, і найчарівнішими, либонь, були перерви та перепинки межі колінами, бо ж без тих перепинок не можна було б оцінити й збагнути всієї краси того співу, бо ж без тих коротеньких зупинок і пауз так не завмирало б серце в чеканні: що ж забринить у наступну хвилину?

Почин чи заспів?

Тьохкання чи спів?

Цюкання чи булькання?

Дрібушки чи кликання? Розкоти чи переливи? Дідькова дудка чи свист?

Михайлик і сам не відав, як воно все те зветься, бо тільки повторював коліна, чуті сьогодні в соловейків, та люди розумні могли б налічити з півкопи відмін і строф, а хтось чуйний міг би спізнати в тому співі велике й дуже серце закоханого співця.

Заплющивши очі, Михайлик із самісінького серця ви-тьохкував коліно за коліном, викликаючи з вікна жадану королівну, ще й не знаючи, що вона вже тут, біля куща бузини, за яким солодко тьохкав парубок, тихо скрадається, ведена вперед бажанням підступити ближче до чарівливого співака і стримувана побоюванням його сполохати і урвати пісню. Стримувана якимось невиразним передчуттям...

21

Кілька розбуджених пристрастю Михайлика соловейків, уже стомлених і вдоволених милостями своїх солов'їх, теж подали голос та й знову заходились над колінами (над колінами пісні, звичайно!), старі, досвідчені солов'ї, котрих примушували співати тільки дві сили — любов і ревності, тільки змагання за кохану сіреньку пташечку, тільки бажання вразити силою свого мистецтва й почуття ще вільне серце якої-небудь нецікавої й німої солов'їхи, його майбутньої сварливої та занозистої подружниці, яка...

Та закохані солов'ї, очманілі, дурні, засліплені найдужчим у світі, найчистішим і найбезглуздішим почуттям, вони ж ніколи не думають, бідолашні, про майбутнє.

Не думав ні про що й Михайлик, і зовсім не тому не думав, що розумів усеньку марну недосяжність архієрейської небоги для безчільних зазіхань безхатнього голодранця, ні, ні, о тій годині він не думав ні про що, а просто співав, спонукуваний єдиним бажанням — затримати Ярину біля вікна, співав, і тьохкав, і свистів, і булькав, і лящав, коли зненацька почув біля себе її здивований голос:

— То це ти, мамин синку?

Ані великого зачудовання не було в тім вигуку, ані гордовитості, яка звучала в цім голосі вранці, ані ріски докору чи гніву.

Панна зразу впізнала в соловейкові того молодого нахабу, що сватався до неї вдень.

Вона при світлі місяця без крихти подиву оглянула новісінькі козацькі шати, що вельми личили молодикові, побачила й чубок, підстрижений, підбитий, закандзюблений на запорозький кшталт, побачила і очей палання, мерехтливих, дикуватих, і зненацька спитала:

— А чом це ти, козаче, ходиш босий? — та й пирснула, немовби це була не панна, вихована в манірній Європі, а тугешне сільське дівчисько.

— Ти ж, дівко, й сама — не взута ж! — слушно зауважив панні Михайлик.

Ярина поглянула на свої босі ніжки, що білили в сяйві місяця, трішки зняковіла, бо ж вискочила, як була, просто з ліжка.

Зняковів і наш Михайлик, звісна річ.

Отак вони й стояли босоніж.

Якусь мить одне на одного роздивлялися.

Аж потім панна Ярина здивовано спитала:

— Як же тебе собаки не порвали?

— Мама казала мені, що на закоханих собаки не брешуть, — просто відмовив Кохайлик.

— А ти хіба... — почала була Ярина.

— Атож! — як про річ цілком очевидну, мовив Михайлик, і сухий вогонь його очей замерехтів тим синім пламенем, яким горить добренна оковита.

Вони помовчали.

Потім Ярина сказала:

— От і добре!

— Що я закоханий?

— Добре, що ти... сюди... зараз оце... прийшов! — і раптом покликала: — Ходім лишень!

— Куди? — аж задихнувся парубок, бо жерущий вогонь охопив його єство. — Куди ж?

— Ходім-но! — і, схопивши за руку, вона повела Кохайлика до сліпих вікон архієрейської господи, які так насторожено повитріщалися в обіллятий місячним сяйвом старий вишневий садок.

— Добре, що ти босий, — сказала дівчина.

— Що ж у тім доброго? — спільна поглянув парубок.

— В чоботях ти й не видерся б.

— Куди?

— Сюди ось.

Панна показала на стіну, заплетену старим хмелем, і на срібне в місячній зливі шестикутне вікно, з якого вона допіру визирала в садок.

Потім звеліла парубкові:

— Лізь лишень.

— Та як же?

— А ось так.

І панна Ярина-Кармела спритно та легко, чіпляючись за нерівності муру, складеного з дикого каменю, за густе плетиво хмелю, миттю вихопилась на своє підвіконня, зникла в хаті, а потім, закликаючи молодика, закивала рукою.

Михайлик вагався б, можливо, й довше, коли б не забрехали зовсім близько собаки.

Скочивши до стіни, молоденький ковалик миттю опинився на підвіконні, а потім — і в панни в кімнаті.

Він тяжко дихав.

Може, від раптового перельоту з кузні до цієї пишної опочивальні.

Може, від неймовірності всього, що скоїлося з ним на ту годину.

А може...

Аж тут за вікном стиха рипнув сонний бас припізнілого вартового:

— Хто там?

— Це я, — спокійним тихим голосом озвалася з вікна Ярина Подолянка.

— Носять чорти! — не дуже й поважливо буркнув собі під ніс сердитий сторож та й подався вгамовувати собак.

А Ярина сказала парубкові:

— Оце ти мене обманюєш?

— Я?! — здивувався Михайлик. — Тебе? Обманюю? Та я ж нікого й ніколи...

— Собаки ж забрехали, парубче?

— Забрехали, серденько.

— На тебе забрехали?

— На мене.

— А ти ж казав, буцім на закоханих... собаки не брешуть! Казав?

— Казав.

— Отже, ти, виходить, нітрішки... — і мерщій спитала:
— Як тебе звуть?
— Кохайлик, — відповів збитий з пантелику селяк.
— Як-як?
— Тобто... Михайлик! — поправився хлопець.
— Так от, Кохайлику: ти станеш мені зараз у пригоді.

Слухай сюди!

Панна Ярина Подолянка коротко й діловито розповіла Михайлові про появу в городі шляхтича Оврама Роздобудька, шукайла пригод і скарбів, котрому хтось доручив украсти в Мирославі архіерейську небогу, і що їй буде потрібна зараз вірна Михайликова рука, і він, дослівно те зрозумівши, зразу ж таки схопив її за руку.

Та панна відсахнулася:

— Здурів!

— Здурів, — радо погодився Михайлик, не випускаючи руки.

— Пустити!

— Не можу.

— Закричу.

— От-от, — зрадів Михайлик. — Закричи, серденько.

Закричи!

— Навіщо це тобі? — зацікавилась панночка.

— Волай: «Рятуйте!», панно моя гожа та мила.

— Ну-ну?

— Зарепетуй, заверещи! Горлай пробі, гукай на гвалт...

Ну, ну, благаю!

— А чого це тобі так притьмом заманулося чути мій крик?

— От!.. Коли б мене ось тут застав хто-небудь? Що тоді було б?

— Анічогісінько.

— Мені довелось би таки й справді рятувати твою честь, Подоляночко? Га? Довелось би таки й справді женитися? Ну, чого ж ти? Кричи! Репетуй! — і він зненацька поцілував її просто в губи...

А вона...

Вона не скрикнула.

Вона не ляснула його по пиці.

Панна тільки вирвалася з рук і хотіла була щось таке ущипливе сказати простодушному нахабі, як це вона вміла

хорошенько, таке сказати, від чого миттю скис би й не такий селяк, як наш коваль Михайлик.

Вона, якесь гостре слово для того мантачивши, вже й зітхнула глибше, бо ж від несподіваного поцілунку перехопило подих, і ліва брова їй вигнулась колесом, а чорні очі спалахнули янгольським кадильним синім вогнем, аж наче димком пойнялись від люті, вже й губи макоцвітні розтулилися, вже й зуби хижо блиснули, перлисті, проти місяця, але... вона не сказала нічого.

Тільки прислухалась.

Передихнула.

І прошепотіла:

— Іде вже той шляхтич. Тс-с-с! Чуєш?

22

Тиша бриніла в горіді.

Тільки часом перегукувались вартіві. Але вже не чути було ні соловейків, ні собак, ні хоркання кобил, ні гуркоту війни, ані пісень клечальних, ані парубоцьких зітхань, що від них такими ночами аж вітер здіймається над Мирославом.

Стоячи біля вікна, вони вдвох, Ярина й Михайлик, знову ненароком схопившись за руки, дослухалися до обережних кроків за вікном.

Михайлик і не глянув навіть на осяяний місяцем Рембрандтів образок на стіні, що в нього, власне, й закохався кілька ночей тому цей селяк з першого погляду, бо ж оригінал ковалика приваблював тепер, ясна річ, властеливіше за портрет...

Парубок чув її дихання, чув дотик руки, бачив мерехтіння очей, а схаменувся лише тоді, коли зовсім близько зашерхотіли чийсь кроки по ріні, під самим архієрейським будинком.

— На нього, бач, і собаки не брешуть, — посміхнулася бісова панночка. — Отже...

— Хто ж це такий закоханий? — пирснувши, спитав Михайлик...

— Шукач скарбів...

— Таких, як ти?

— Дорожчих! — прошепотіла Ярина і стиснула ковалеві руку.

Нишком визирнувши з вікна, вони побачили дві постаті, що крадькома посувались попід стіною владичиноного дому.

— Хто другий? — спитав Михайлик.

— Мар'яна.

— Циганочка?

— Ти вже її знаєш?

Придивившись, Михайлик справді-таки впізнав тоненьку постать чарівної ворожбиточки.

Вона підвела пана Оврама під вікно й стиха сказала:

— Тут.

І підштовхнула Роздобудька до стіни:

— Лізьте, паночку.

— Куди ж?

— У вікно, паночку.

— А драбина?

— Нема, паночку.

— Як же я злізу? — і пан Роздобудько, пещений чепурун, спинився біля мурованої стіни ні в сих ні в тих: так близько була мета його прибуття до Мирослава, лист полковника Кіндратенка, але добутись на другий поверх панок не вмів.

З того десятка жовтожупанних харцизів, що в руїнах монастиря сьогодні полягли від руки Філіппа та Михайлика, лишилося в живих тільки троє пораниених, але ж пан Роздобудько про катастрофу ще не знав і собі на допомогу чекав їх усіх сюди — з хвилини на хвилину, і йому було зручніше, щоб вони приспіли вже потому, як папери полковника Кіндратенка опиняться в його кишені, бо, зрештою ж, цікавили шукайла, звісна річ, передусім скарби, а не якась там сухорлявенька панночка, що її забагли так притьмом і в Римі, і в Варшаві, і в домі гетьмана Гордія Пихатого.

Шукайло прагнув добутись до панни Кармели мерщій, бо мусив квапитись, поки йому на поміч не приспіли ті харцизяки, що ховалися в руїнах кляштора.

Та й сторожа могла тут нагибати його в першу-ліпшу хвилину.

Та й собаки десь поблизу забрежали.

Та й невиразні чийсь голоси вже озвались поблизу архіерейського дому.

Зволікати було ніколи, і Мар'яна смикнула за товстений мотуз, який звисав з прочиненого вікна до самої землі.

Це було, мабуть, умовне гасло, і чиясь рука мерщій викинула з вікна величезний мішок, який, упавши до ніг Роздобудькові, так його налякав, що пан Оврам замалім не скрикнув, захитався, і Мар'яна-циганочка, щоб його підтримати, схопила за лікоть, міцно стиснула маленькою, але чіпкою ручкою і наказала:

— Лізьте в лантух.

— Навіжена!

— Вас нагору витягнуть мішком.

— Я піду собі, — сказав Оврам і на крок одступив од мішка, маючи надію зразу ж таки зустрітися з помагачами-однокрилівцями, які ось-ось уже повинні були надійти з монастиря.

Аж тут завалували собаки, рвучи когось, знов загомоніли стиха якісь люди, і все це було так близько, коло саду, а чи й у самому саду, що бідолашний шляхтич рвонувся до мішка, став у нього ногами й заскреготав аж, коли спритна циганочка хутенько зав'язала йому над головою чималий гузир, припнула до мотузка і шепнула в вікно:

— Тягніть!

Михайлик і Ярина потягли.

Пан Оврам був не з опасистих, але все-таки не дуже легко було тягти мішок на другий поверх.

— Навіщо ми його — сюди? — ледве чутно спитав Михайлик.

— А ми — не сюди! — в місячних сутінках лукаво пустивши бісика, відповіла Ярина.

— А куди ж?

Ярина промовчала.

Вони його вже й од землі одірвали, вже досить високо й підняли, та ще чимало зусиль було попереду, коли Ярина пошепки сказала:

— Годі!

— Він же повис, панно!

— Так треба! Прив'яжи ось мотуз до гачка.

Тільки тепер збагнув нарешті Михайлик підступність заміру Ярини Подолянки і, коли б він не був такий не-сміюн, зареготав би тут, як навіжений.

Єдине, на що він спромігся в шаленому захваті, він знову нахабно її поцілував, оцю гордовиту і ще ніким не ціловану панну шляхтянку.

— Геть! — прошепотіла вона з тихою люттю.

— Зараз піду, — покірно погодився Михайлик і... поцілував її знову.

— Я вб'ю тебе! — яросливо прошепотіла Ярина, бо ж ні скрикнути, ні вдарити хлопця не могла: під самісіньким вікном, борсаючись у зав'язаному мішку, висів пан Оврам Роздобудько. — Уб'ю!

— Тепер убивай! — радісно погодився нахаба і поцілував її вп'ять.

23

А внизу циганочка Мар'яна пошепки напоумляла знавіснілого пана Роздобудька, який, утративши останній розум, вовтузився в зав'язанім мішку.

— Нехай же швидше тягнуть! — гарчав Оврам.

— Зачепилося щось: ні туди й ні сюди! І не сіпайтесь, паночку: боки об мур пообшморгуєте.

— Дарма, пся крєв! — тихо лаявся пан Оврам.

— Не шарпайтесь, ваша мость: вірьовка обірветься.

— Дарма, відьмо ти єгипетська!

— Падати ж високо! Сторожа вчуже!

— Чому ж не тягнуть?

— Цитьте! Хтось іде.

І панич лаявся не так уже й голосно, шептав собі щось, мов рак у торбі, а циганочка знов перестерігала необачного шукача пригод і скарбів:

— Помовч, язичку, кашки дам! Бо як зачують сторожові собацюги...

— Дарма! — шепотів у мішку пан Оврам.

— Дарма, та не дуже! — і, підступивши впритул до висячого лантуха, циганочка чіпко помацала бідолашного панка. — Вони ж, собацюги оті архієрейські... трішки підскочать угору та й сюди — зубами... або й сюди! — і Мар'яна вщипнула знову за м'яке так дуже, аж синець там набряк, мабуть, і дівчинка стиха сміялася, наче далекий струмок жебонів, але від того ніжного леління наче гарячим приском сипонуло по спині шукачеві, бо в голосі циганочки бриніло щось таки відьомське й незбагнено

погрозливе, хоч вона мовби й розраджувала його в тій халепі: — Сидить тихенько! До ранку тільки...

— Що ж буде вранці? — обережно спитав з мішка пан Оврам.

— На добраніч! — не відповівши на тривожне запитання, чемно попрощалась циганка.

— Постривай! — заволав пан Оврам.

— Тихше-но! — спинилась Мар'яна. — Хтось там іде.

— Не кидай мене! — стиха зойкнув Оврам Роздобудько. — Коли то мирославці, ти їм скажи: в мішку, мовляв, щось потрібне повісили. Щоб тільки не торкались вони до мене, щоб не мацали... скажи що-небудь!

— Я їм скажу: в Мирославі дзвони знімають же? На гармати? От у мішку й повішено дзвона. Ніхто й не займе: кому ж посеред ночі скортить дзвонити! Чи не так?

— А так... — непевно й зовсім уже тихо озвався пан Оврам.

— Тільки ви, пане мій... коли хто зачепить все-таки, озивайтесь, як і належить дзвоніві.

— Як же воно?

— Раз товсто: бам! Удруге тонко: дзінь! Ось так!.. — і циганочка потиху проспівала оті «бам» та «дзінь» і нараз принишкла, бо під самісіньке вікно підступила нічна дівоча сторожа разом з Козаком Мамаєм.

— Чого ти тут? — спитав у Мар'яни Мамай.

— Балакаємо з панночкою, — невинним голоском відповіла ворожка, кивнувши на вікно.

— Еге ж, зі мною, — озвалася з кімнати Подолянка.

— А що це повішено в мішку? Собаку?

— Дзвони, — відповіла ворожка.

— Чи ж добрий мають голос? — поспитав Мамай.

— Два голоси: товстий і тонкий.

— А ось я спробую, — сказав Мамай і оперішив палюгою по мішку.

— Бам! — озвався з басом пан Роздобудько.

Мамай оперішив удруге.

— Дзінь! — тоненьким голоском задзвенів шляхтич.

А потім знову:

— Бам!

І ще раз:

— Дзінь!

Досхочу надзвонившись, Козак Мамай подався з дівочою сторожею далі, і аж тут тільки пан Роздобудько заверещав, як півтора чорта, та й то не дуже голосно.

— Гей, ти там, відьмо циганська! — стиха покликав шукайло.

Та ніхто не озвався.

Мар'яна вже зникла з саду.

24

— Іди вже собі геть! — так само тихо, не забуваючи про чуйні вуха пана Роздобудька, благала, пручаючись, Подоляночка, але вирватись з Михайликових лабетів не могла, хоч і була дівкою, нівроку їй, міцненькою. — Пус-с-с-сти! — скаженіючи, сичала вона.

— Ти попроси як слід, — лагідно запропонував Михайлик.

— Будь ласка! — знемагаючи від палючого й досі не відомого їй шалу, попросила панна.

— Навіщо ж так сердито! — з докором мовив Михайлик і в простодушнім зніяковінні додав: — Я ж — боязкий! — і знову ненароком цмокнув неторкану дівку біля вуха. — Та я ж — несміливий... це всі знають! — і він тицьнув їй невимілими, а солодкими й гарячими губами в підборіддя, бо в губи зопалу не вцілив, що й поправив на другий раз, не гаючись.

— Очі видряпаю! — знемагаючи, прошепотіла панна.

Але Михайлик, влучивши на цей раз у губи, затулив їй рота поцілунком і вже й не відтуляв — хвилину? годину? рік? — бо макітрилося в голові, все закружляло й заверетенилось, бо ж плин часу зненацька зупинився, а коли не стало подиху, не стало серця, він, одірвавшись на мить, почув неначе здалеку благання в її голосі:

— Іди собі!

Михайлик промовчав.

— Іди, Кохайлику! — сказала панночка, вже чомусь лютуючи більше на себе, ніж на коваля.

Михайлик стрепенувся.

— Навіщо ж так суворо? — спитав він. — Ти попроси як треба!

І ждав.

— Прошу! — ледве чутно вимовила нарешті панна Ярина.

— Не так, — невблаганно відмовив Михайлик-Кохайлик.

— Дуже прошу, — ще тихше сказала Кармела-Ярина. — Благаю!

— Ще не так.

— Молю тебе!

І вона його поцілувала.

25

Він потім навіть згадати не міг, простодушний ковальсько, як спритно й тихо спустився по стіні, мало не зачепивши Оврама Роздобудька, що його вже, видно, тнули крізь товстенний лантух комарі, бо мішок дрібно дрижав, стогнав і скавулів.

Він і сам не тямив, наш Кохайлик, як, незбагненим дивом не сполохавши собак і не збудивши зледащілих вартових, опинився по той бік паркана, котрий оточував старий архієрейський садок, коли зіткнувся раптом ніс до носа з циганкою Мар'яною, гарненькою ворожбиточкою, що при зустрічах з нею ковалеві всякий раз чомусь ставало моторошно.

— Куди поспішаєш, лебедику? — з притиском спитала вона.

— Тебе шукаю, — відмовив хлопець, і не було в цій відповіді ні рісочки брехні, бо ж і справді цілий день його не облишало бажання знайти премилу чаклунку й подякувати за все добре, що вона йому наворожила. — Тебе шукаю! — ще певніше повторив Михайлик і поліз до кишені.

Витягши разок дорогого намиста, почепив на шию циганочці, і місяць, загравши в перлинах, кинув сяйво на лице, заграв у зіницях, і дівчинка стала ще краща, а якісь тривожні молоточки застукали в скронях, і серце закалатало перед тією дикою й знадливою красою, аж хлопець одсахнувся од циганки: після всього, що сталося зараз у домі владики, його самого це бурхання крові тільки злякало й засмутило, хоч і не було в тім парубоцькім збентеженні грішного збурення плоті, а схвилювала хлопця лиш незборима сила дівочої краси.

— Ну, — мовила циганка, — от ти й розбагатів.

— Розбагатів... — і він забрязкав червінчиками в новому кармані.

— Кишенею розбагатів?

— І серцем, квіточко.

— Це з тобою сталося ще до мого ворожіння: коли я нині тебе вперше побачила... там, на базарі... ти вже летів!

— Летів... — покірливо кивнув Михайлик, але більше не сказав нічого, а тільки дивився на циганочку. Потім сумовито мовив: — Яка ти гарна...

— Та й що? — так само сумно зітхнула Мар'яна. І раптом попросила: — Поцілуй мене!

— Я... ще не вмію! — рішуче відмовив хлопець.

— Знаю, — посміхнулась циганочка. — Чула!

— Що ж ти чула? — спалахнув Михайлик.

— Те й чула: що ти ще не навчився цілуватись! — із глузливим журом прошепотіла вона. — Твої цілунки лящали з покоїв панни Подолянки — на цілі гони, мій братику гіркий...

— Мар'яно! — спалахнув, мов у горнилі підкова, коваль.

— Так голосно цілуються лиш ті, хто ще того й не вміє! — і сумно спитала: — Це вперше ж, мабуть, братику?

— А вперше, — признався хлопець.

Мар'яна похнюпилась.

— Слухай, соколе! — раптом сказала вона. — Я рада за мою панну Подолянку! Бо ж я за неї ладна... пролити кров: і свою, і чужу. За неї... А тепер і за тебе!

Мар'яна говорила на циганський кшталт — прудко й похапливо, а граничне збентеження ще більше шматувало бистру мову, слово налізало на слово, наче пекли вони серце, ніби летючі птахи-слова поривались на волю з тісної клітини грудей, і дівча поспішало їх випустити, висловити, полегшити утруднене дихання.

— Вона моя царівна, королівна. А й ти, козаче, тепер...

— Чому ти так говориш?

— Бувай здоров! — і циганка обняла його і поцілувала.

Хлопець їй відповів, бо ж не був поцілунок ні блюзнірським, ні зрадливим супроти Подолянки, бо ж циганочка поцілувала, як сестра, і вони так і завмерли на мить у братніх обіймах, таких тісних і щирих, аж зорі перед

ними завихорили, мов летючі світляки, аж кров забурхала по жилах, аж заплющився парубок.

— Чого це ти? — спитала дівчина.

— Очі твої сліплять.

— Ой-ой?

І незчулись, як хтось підійшов.

Пролунав тільки вражений вигук:

— Михайле!

Перед ними стояла Явдоха.

26

Циганочка миттю зникла, мовби її злизали чорти, а матінка й син стояли одне проти одного мовчки.

В материнському мовчанні стільки було докору та гіркоти, болю та крику, що чуйний до настроїв матінки Михайлик, хоч і не знав за собою провини, замурував собі уста.

— Шльондра! — нарешті сказала мати.

Михайлик спробував був заперечити, та матінка йому з губи вихопила будь-яку змогу заговорити і додала з тим же гірким презирством, таким жалючим в устах неньки:

— Тягайло!

— Але ж, мамо...

— Бахур!

— Ви не зрозуміли, матінко...

— Розпусник!

— Я кохаю іншу.

— А цілуєш цю? Ледащо!

— Неню! Та послухайте ж...

— Я й сама бачу, який ти є волоцюга й зальотник!

— Дайте ж мені сказати!

— Джигун! Баболюб!

— Мамо!

— Гляди, щоб мамою від тебе не стала оця проклятуща ворожка!

— Невже ж ви можете подумати, що я...

— Ти обіймав її?

— Це вона — мене.

— Ти цілував її?

— Цілував, — покірливо буркнув синок. — Як рідний брат!

— А ту товстенну пані обозну на руках носив і лапав — теж, як рідний брат? А від одного-єдиного погляду панни Подолянки ошалів... також, як братик? Га? Але ж про тую панну годі й думати: далеко тобі до такої вельможної, як до цариці небесної. Далеко!

— Далеко, мамо, — покірливо погодився Кохайлик.

— Вона ж і не гляне на такого безхатнього й неодукованого вахлака, як ось ти. Вона ж і на світ божий народилась для якого-небудь князенка чи королевича?

— Для королевича, — покірливо погодився слухняний мамин синок.

— Ти ж її ніколи й пальцем не зачепиш.

— Уже, — відмовив Михайлик.

— Що вже?

— Зачепив?

— Чим зачепив? — ахнула матінка.

— Серцем, мамо.

— Ой боже ж мій! — раптом заплакала матуся. — Ой соколочку ж мій! Ой лебедику ж мій!

— Чого ж це ви, мамо, плачете?

— Ой гарно ж як! Ой славно ж як! — І мати ревно плакала радісними сльозами материнськими, і голубила сина, ледве досягаючи рукою до його підборіддя і нахиляючи хлопця до себе, щоб погладити, як бувало в дитинстві, по кучерявій, уже по-козацьки підстриженій сьогодні, шорсткій довбешці.

— То чого ж ви плачете, мамо? — щасливий і збентежений, допитувався парубок.

А мати зненацька діловито спитала:

— А чи вона ж розумна?

— Якщо вона погодиться піти за мене...

— Всі зразу й зрозуміють, що дурна!

Потім неня спитала:

— Ти її... цілував?..

— Цілував.

— А вона? Що сказала? Що зробила?

— Розгнівалась, мамо.

— На тебе?

— Ні, на себе.

— Це добре, мій хлопчику, — і матінка, щаслива, заплакала знов. — А коли ж... коли зашлемо старостів?

— Не звідувався.

— От і дурень! — та й діловито мовила: — Завтра знайду до владики, — і голос її дрижав од солодкого материнського клопоту, — гарненько про вас побалакаємо.

— Я сам, мамо, — злякано скрикнув Михайлик, — я сам!

Але Явдоха не слухала.

— Я тебе шукала, сину, — зненацька зовсім іншим, буденним голосом сказала вона. — Тебе там у шинку дожидають лицедії.

— Серед ночі?! Навіщо?

— Ти ж новобогатком нині став? А могорич — любовна річ!

— Мені не хочеться вночі до шинку, мамо.

— Отаке-о вибухалось прездорове одоробло, а мати повинна втовкмачувати в його дурну макітру, як годиться вестися гречному козакові з добрими людьми!

Взявши за руку, Явдоха потягла синопця через порожній базарний майдан туди, де в шинку лунали п'яні голоси, де вигравали троїсті музики, тобто скрипка, бубон та цимбали, що їх далеко було чути в приишклому перед лицем війни нічному городі.

Син опинався, бо не хотілось після всього, що зайшло між ним та панною Яриною, після братніх обіймів з циганочкою, після всіх солодоців русальної ночі, не хотілося йти в шинок, до галасливого гурту.

Але матінка, шануючи предківські приписи чемності, тягла Михайла до нічного вертепу вже трохи знайомої нам шинкарочки Насті Певної, де чекали Михайлика мандрівні лицедії.

Син таки йшов нехотя, а матері, хоч вона й тягла його, було приємно, що синові ще не кортить погуляти, бо про новий шинок Насті Певної вже йшла по городу якась непевна слава, хоч ніхто нічого поганого про саму шинкарку сказати не міг.

Над дверима шинку погойдувався олійний ліхтар, над яким на високо поставленій тичині теліпався віхоть соломи, що був тоді повсюдно знаком будь-якого закладу, де торгували горілкою, хоч і висіла над тим шинком ще й дерев'яна дошка з малюнком: золота сіножатна коса, під нею келех, а вище — напис «Оковита!», що походило від «аква віта», двох латинських слів, якими означали здавна, ще в старому Римі, звичайнісіньку горілку «воду життя»...

Новий шинок у Мирославі звали «Златомальована коса», або ж «Коса над чаркою», а то й простіше: шинок «Цур дурня в чарку».

В тому шинку хазяйнувала вже з місяць, зухвало порушуючи новий порядок продажу горілки, тобто заробляючи грошики задля себе самої, а не для московського царя, — хазяйнувала, взявшись невідомо звідки, вродлива шинкарочка Настя Певна, котру хто кликав Настею, а хто — Дариною, тобто Одаркою, можливо, тільки задля нехитрої рими «шинкарочка Одарочка» (бо ж люди часом задля рими й правдою нехтують), а може, таки мала вона й справді аж двоє хресних імен, хоч католичкою ніби й не була, бо до руської церкви, звідкілясь прибувши до Мирослава, вчащала справно — щосуботи, щонеділі та в усі дванадесяті празники. Мала вона, правда, ще й третє ймення, бо в Мирославі цю недавню зайду зразу ж продражнили Чужою Молодицею.

Вона стояла зараз біля рясно обставленого клечальним гіллям шинквасу, високочола, цікава молодичка, ні чорнява, ні білява, з вогнистим волоссям, яке вибивалося з-під парчевого очіпка, з трішки зизуватими великими очима, що вигравали, пускаючи бісики, стежили за всіма зразу, сяяли й поблискували, і, здавалось, люди п'яніють не тільки від горілки, а й від її поглядів, од оковитої, п'янкої й трохи похмурої вроди, од безугавних пісень, од жартів, од солоних дотепів, що рясно злітали з примхливих уст, од її збудженого дихання, такого знадливого, аж кожному, хто дивився на гемонську молодичку, яку взивали там іще й огонь-молодицею, вчувалось калатання її гарячого серця, бистрого та дзвінкого, так здійсмались високі та пружні, ще зовсім дівоцькі груди, так спалахувала Настя від парубоцьких поглядів, котрі запалювали все її жіноче ество, котрі змушували жевріти, іскритися й спалахувати її очі, осяваючи й дукачики в намисті, перли на очіпку, величезні золоті, з рубінами серги в маленьких гострих вушках, серги, що про них лихі язики плескали, буцімто вона, оця знадлива Настя, «навстоячки, навлежачки — заробила й сережечки», хоч ніхто в цілому городі нічого не міг сказати про її легковажність, ніхто не міг похвастати, же він із

чарівною шинкаркою не те що там спав або там що, а й пальцем ніхто її не зайняв, а й не поцілував ніхто, а й не помлів ніхто близенько біля неї, біля Чужої Молодиці, так, ніби й справді була вона для всіх в цьому городі чужа.

Нічого недоброго (так-бо зветься й дещо добре в житті), ніхто нічого сказати про шинкарку Настю-Дарину не міг, але все-таки погана слава про її шинок за який місяць уже чомусь ходила серед мирославської жіноти, навіть Явдосі нині щось у вуха впало, і їй, звичайно, дуже не хотілось лишати тут Михайлика, але ж нічого іншого вона прираяти собі не вміла, бо ж не було ще в них господи, де міг би синок привітати й почастувати, як годиться, нових друзів, лицедіїв, що так зарадили парубкові в його скруті й щедро поділилися багатющим того дня заробітком, бо ж матінка й досі певна була, що Михайлик усе те одержав задарма.

Тримаючи сина за руку, Явдоха стала на порозі шинку, і серце їй тіпалось у материнській за хлопця тривозі, але вона злегка штурхонула Михайлика з порога вперед, у тее страшне-таки життєве горнило, і сумно сказала:

— Іди. Пора вже тобі... — і матері навіть схотілося перехрестити сина, але в такому місці не посміла. — Йди!

— А ви, матусю? — збентежено скинувся Михайлик.

— Мені ж тут бути не годиться, — з гідністю підбрала губи ненька і, ще раз підштовхнувши сина до його парубоцького обов'язку, хутенько вийшла за поріг вертепу.

Лишившись вперше в житті без проводу маминої руки, Михайлик аж трохи сторопів, попервах навіть обличчя не розрізняв у галасливому гурті, який там балював за кількома непокритими столами, наскрізь промоченими горілкою й медами, пивом та брагою, вином і всякими наливками й запіканками.

Всі ці трунки в хитромудрому скляному посуді вигравали кольорами райдуги проти свічок на миснику за шинквасом, над яким сяяла лепсько намальована парсуна Козака Мамаю.

І мальований Козак, і обличчя притомних випивак плавали не в диму тютюновому (по хатах тоді ще не курили), а в парі, хмільній та сивій, що вставала над казанком із варенухою, з якого шинкарочка Настя Певна, гнучкими рожевими пальчиками взявши ополоник, наливала в кухлі гаряче пійло, відповідаючи на поклики городян, гречкосіїв

та козаків, що бенкетували тої чортячої ночі в шинку під золотою косою.

При самім порозі раював, скучивши в безлюдному степу за чаркою, височенний рудий та безбровий молодий козак, якого звали Панько Півторарацький, товариш Пилипа-з-Конопель, що з ним разом вони пильнували в степу сторожової хвигури.

Михайлик упізнав його, хотів був спитати про щось, зрадівши знайомому, але Панько нічого не чув і не бачив, крім шинкарки Насті, витріщався на неї, допиваючи кукля, а допивши, шарпнувся до неї й загукав:

— Настусю, а всип мені осьмусю!

— Та це ж — цілий кухоль, а не осьмуха, — засміялась Чужа Молодиця.

— Дарма! Сип! Наливай-но! — і марно рудий той хлопець намагався обійняти звабливу шинкарку, бо ж він був чи не в два рази вищий од неї, верства келебердянська, і йому доводилось, переламуючись надвоє, незручно нахилятись до її круглого рожевого личка.

— І чого ти до неї прилип, як кізяк до тріски? — питали якісь незнайомі Михайликові козаки.

— Чого, чого! — одвічав їм Панько. — А того, що я з нею сьогодні ночуватиму.

— Хто тобі сказав? Вона сама?

— Та що там вона! — хизувався рудий. — Вона й незчується... Мені б тільки обняти! — і Панько, потішаючи п'яне товариство, почав доводити: — Коли дасть обійняти, то дасть і поцілувати! А коли дасть поцілувати...

— Ач який! — од шинквасу задзвеніла гнучким сріблястим голосом Настя Певна. — Чого ж то ти такий певнючий?

— А того, що ми з тобою, Настусю, куми...

— Чи ж ти не знаєш, же кум та кума — родичі тільки від голови до пояса, — пирснула шинкарочка.

— А нижче?

— Нижче, батюшка казали, гріх!

Усі зареготали, а рудий довгаль Панько Півторарацький, збитий з пантелику, тихенько заспівав:

Ой рядно, рядно, рядно,
Під тобою холодно,
Під кожухом душно,
Без милої скушно...

— Заберіть-но звідси цього телепня, — попросила шинкарочка його товаришів. — Проп'є, глядіть, останній шеляг.

— Горілочка — кап, а з кишені — хап!

— Напала, бач, брага на врага.

— Нехай п'є: однак завтра в бою помирати.

— Чого ж то помирати? — спитала шинкарочка якимось не своїм, прикрим, неприємним голосом, і очі їй нелюбо спалахнули жовтим кошачим вогнем. — Чого ж то йому завтра помирати? — перепитала вона, лиховісно й багатозначно кивнувши на Півторарацького.

— А того, що війна! — байдужно відмовив хтось п'яним і сонним голосом. — Війна ж, бач, Одарю!

Всі на мить замовкли.

Стало тихо, мов у пеклі, мов на веселій тій картині, що висіла на стіні, де чорти п'яницям заливали пельки горющою смолою.

— Гріхи ви мої чубатії, — зітхнула Чужа Молодиця, стріпнула неслухняним рудим волоссям, що вилізло з-під очіпка, і два рубіни блиснули в її вухах, наче дві краплі замерзлого грецького вина. — Чого зажурились?!

28

Михайлик розглядав усе те в шинку, та від порога не відходив, бо ж був несміливий.

Помальовані стіни ненадовго затримали його погляд: на одній був млин, на другій — музики грали, на третій красувалися химерні квіти.

— Ерго бібамус! — волав, міддю врочистої латини задзвенівши, якийсь спудей чи школяр, що означало по-нашому: «Отже, вип'ємо!»

— Заприсягся не пити, — відмовляв йому другий.

— Не пити! А сьорбати ж можна?

— То інша річ...

Він хотів був сьорбнути, але в нього спитали:

— А чого в тебе голова зав'язана? Поранили в бою?

— Ні, просто не щастить! До котрого шинку не прийду, то зараз же там бійка зачинається...

— Ерго бібамус!

Настя Певна хазяйнувала спритно та швидко, наливала кому горілки, кому кухоль закарпатської паленки, кому

тютюноквої, кому перчаківки, кому браги, кому глечик пива марцьового, запорозького чи батуринського, кому березового соку чи квасу гуцульського з яблук та скорушини, а кому й студеної води.

Шинкарочка поралась хутко та вправно, а думала про те, що запаси хмільного питва в городі Мирославі кінчаються і скоро доведеться, либонь, оце кишло закрити, бо ж у неї, крім кількох барил горілки в льосі, крім трьох десятків чималих бут угорського та волоського вина та десятка бочок межигірського меду, крім трьох кухов калганівки чи полинівки, крім однієї бочки рейнського та крім дванадцяти анталів червоного вина грецького, нічого вже в запасі й не було.

А спрага в пивців росла та й росла.

— Оковитонько! — гукали до Насті.

— Вштрикни, голубонько, мені ще одного списа в душу!

Знов заграли троїсті музики, і вже нічого не можна було вчути в тому гаморі.

Гуцули та серби пішли танцювати серед шинку своє відоме коло.

Всі загукали голосніше.

У дальнім кутку заспівали.

А наш Михайлик, несміливий, уже повернувся на порозі, щоб вискочити геть, бо не вельми йому тут подобалось, та й без мами лишатись у цім пеклі було моторошно.

— Михайле! — раптом гукнув із того пекла знайомий голос, і Михайлик упізнав у варенушній хмарі обличчя Прудивуса, і товсту мармизу Данила Пришийкобиліхвоста, і милу та лагідну пику Івана Покивана, що вже встиг сильно-таки набратись, але не втрачав спритності навіть у такому непевному стані та й бавив гостей шинкарочки Насті, граючись десятком тарілок, ложок, кухликів, повних горілки чарок, які злітали над головами гульвіс і цілісінькі повертались йому до рук.

— Сюди, Михайлику! — загукав, побачивши сторопілого ковальська, і Йван Покиван.

— Ми тебе з вечора шукаємо, — додав і Тиміш Прудивус, що, проводивши брата, думками був з ним, намагався з того лиха надудлитись, але ніяким чортом не п'янів.

— Дожидаємо тебе, синку! — гукнув і старий козак Гордієнко, товариш Пилипа-з-Конопель, що із ним разом стеріг недавнечко степової хвигури.

Тільки Данило Пришийкобиліхвіст, сердито глянувши на молодого ковалика, не сказав нічого, бо досі не міг забути несправедливого, бач, поділу їхнього лицедійського заробітку, що на нього цей селяк, видіма річ, не набув ніякісінького права.

Підійшовши до мокрого стола, Михайлик побачив біля Прудивуса й тих самих сербів з поляками, і вченого гуцула, пана Гната Романюка, що в бою з жовтожупанниками порятував Михайлові життя.

Зрадівши щирій зустрічі з Прудивусом та Покиваном, Михайлик зразу й забув, що він аж такий боязкий та несміливий, забув і свій страх перед першою в житті чаркою горілки, підвівся й гукнув так голосно, аж сам перелякався:

— Шинкарко, агов!

— Чого тобі, козаче? — озвалась Чужа Молодиця.

— Варенухи!

— Скільки?

— Скільки в тебе є! — І він, хизуючись, висипав на залитий горілкою стіл жменю талярів, динарів та червінчиків. — На всі грошики!

— Сам стільки видудлиш, лебедику?

— Частую всіх! — І він уклонився лицедіям. — І вас, панове! — І він віддав чолом сивоголовому Романюкові з поляками та сербами і всім, хто трапився на пізню ту годину в шиночку Насті Певної. — Прошу, панове товариство! — І Михайлик, ще раз уклонившись, сів до столу. — Прошу до гурту!

— А мене до чарки й не просиш? — спитала Чужа Молодиця, пускаючи бісики та згрібаючи в поділ білосніжної мережаной запаски, що визирав з-під розведених унизу кутиків полтавської плахти, Михайликові динари, червінчики й таляри. — А мене, соколику, й не просиш?

— Ти й так хмільна, — недбало кинув Михайлик, намагаючись притлумити почуття невиразного й глибоко

захованого страху, який поймав його перед цією жартівливою молодницею.

— Я ж не пила ні краплі! — дзюркотливо засміялась Чужа Молодиця.

— А тобі й не треба, — знизав плечима одверто простодушний хлопець. — Ти ж бо й сама п'янюча, мов горілка!

І одвернувся.

Щоб не видіти її очей, бо в них на мить майнув той самий жовтий, лиховісний вогник, який вразив Михайлика, щойно він переступив поріг шиночка «Златомальована коса».

Ковалика нашого, як і всякого тут чоловіка або парубка, щось незбагненне вабило до цієї молодички, прозваної Чужою, бо вона весь час палала полум'ям невиситимої жаги до нашого брата, але щось, таке ж незрозуміле, разом і одвертало від неї Михайлика, і він шулився під її допитливим зовущим зором.

Іван Покиван спритно помагав Чужій Молодиці переливати в чари та келехи киплячу варенуху, дванадцять дзигаревих годин варену в горщику, щільно замазаному тістом або глиною, з міцної горілки — з сухими грушами, яблуками, хвигами, родзинками, вишнями, сливами, ріжками, імбиром, гвоздикою, цинамоном, мушкатом, стрючкуватим перцем та липовим медом, — допомагав шинкарці переливати на припічку киплячу варенуху, що з неї, з нового горщика щойно зняли широку затичку, зроблену з хлібної скоринки, і хмільна пара спалахувала пекельним синім полум'ям над чарами та коряками, і скоро вже стояла перед кожним гультьєм посудина, і всі взяли до рук те вогнисте люциперове питво.

Взяв свою чарку й Михайлик.

І здригнулась ненароком з першою в житті чаркою юнацька рука.

І хлюпнула на стіл варенуха, і заколивалось на столі кволеньке сине полум'я.

— Ой! — несподівано скрикнула Чужа Молодиця.

— Чого це ви, тітко? — збентежено спитав Михайлик.

— Так... дарма! Нічого... Пийте ж!

Задивившись на пекельні вогники в чарках, усі чомусь мовчали.

— Ерго бібамус! — відповідаючи якимось мислям, неначе сам собі, звичною латиною сказав отець Ігнатій Романюк.

Бувши ретельним слугою Господа Бога, він, протягом життя попуючи, по шинках, звісна річ, не ходив, а це сьогодні був його перший вихід між гулящі люди по тому, як отець Ігнатій зняв сан служителя католицької церкви. — Ерго бібамус! — повторив він, сам собі дивуючись, бо ж цих п'яницьких слів його уста не промовляли з молодечих літ.

— Випиймо! — погодилися й поляки, примхою долі занесені далеченько від рідного дому, недавні найманці гетьмана Однокрила, що їм уже й не хотілось воювати.

— Нех жеє добри хлопак! — підіймаючи дерев'яного михайлика, проголосив один із них.

— Живео младич! — озвалися й серби.

— Щасливий будь, мій хлопчику! — з добрим виразом на худому обличчі сказав і Йван Покиван.

— Оце є саме те, — думно промовив Романюк, — за чим я й поспішав сюди: щоб народи наші були разом...

— Разом! — підніс свій келех іще один сербин, Стоян Богосав, урятований нині від шибениці, і спитав у Романюка: — Коли ж буде твоє послання, попе?

— Кому послання? — спитав Прудивус.

— Оце ходжу та й думаю, закличного листа складаю до черкасів... до простих людей України.

— Про що листа?

— Щоб тримались Москви, — відповів Романюк і, вставши, знову сказав: — Ерго бібамус! — і притьмом викинув келех прегарячої варенухи, бо ж тримати срібний бокал була несила, так він розпикся від киплячої горілки, що палахкотіла синім вогнем.

За ним випили і всі інші.

Тільки Михайлик іще тримав у руці свою чару, дивився на кволій вогонь — не без страху, бо ж належало пити вперше в житті, і товариші, видно, зрозуміли це і аж замовкли, збагнувши значність такої хвилини.

А Прудивус тихенько спитав:

— Чого ж ти?.. Пий!

Молодий коваль нарешті випив свою першу чарку, і жовтий кошачий вогонь очей шинкарочки Насті протяв

душу, мов позолочене вістря коси, намальоване над дверима шинку, і дух заперло від невміння пити, і всі співчутливо підсували хлопцеві якийсь заїдок, і знову всі замовкли. А пан Ігнатій, витягнувши з кишені аркуш паперу, перейшов до шинквасу, ближче до свічок, і щось там коли-не-коли записував, чи не своє послання ко черкасам, що про нього він тільки-но казав товаришам.

У нашого Михайлика ще в голові гули джмелі після першої чарки, коли Тиміш Прудивус, підвівшись з-за столу, низько вклонився молодому ковалеві:

— До твоєї милості, доміне Михайлику.

— Аве! — вклонився й Покиван. — Чолом!

Простодушний Михайлик зніяковів, став іще незграбніший, почервонів і зненацька розсердився — чи сам на себе, чи на лицедіїв, чи на випиту варену горілку. І він спитав з баса:

— Чого це ви?

Бо майнула думка: чи з нього ж не кепкують?

— Бачили-сьмо, — сказав Прудивус, — люди мов на живіт кричали, тебе вітаючи на лицедійському кону.

— Даяння складали прещедрі, — додав Покиван.

— На руках несли...

— Ще нікому з наших київських спудеїв не випадало за кумедію такого дива.

— Ерго, ми просимо, — урочисто завершив Прудивус. — Приставай до нас, до лицедіїв!

— Я ж неписьменний.

— Дарма! — відмовив Іван Покиван.

— Навчимо, — додав і Прудивус.

— Я ж і незграбний — задля вашого мудрого діла.

— Бачили!

— Мушу я, ковалюючи, допомогти зрадників подолати, — чухаючи потилицю, намагався відмовитись Михайлик, хоч і нелегко було відмовляти хорошим людям. — А може, й сам я вирушу — трішки повоювати.

— А для війни — ти зграбний? — посміхнувшись, спитав Тиміш Прудивус.

— Хтозна... — непевно здвигнув широченним плечем простодушний коваль.

— Хтозна! — повела плечиком і Явдоха, що зненацька виникла тут, як вона завжди й з'являлась біля свого

синочка в найпотрібнішу мить. — Хтозна! — повторила няня. — Ми ще воювати й не пробували. Але зібралися.

— Я сам, мамо, я сам! — розгнівався Михайлик і ненароком вихилив ще одну чарку вареної горілки. — Я, мамо, сам!

— Чому ж сам?! Удвох збиралися, разом і підемо, — добродушно мовила няня, хоч у них ще й слова не було об тім зронено, щоб іти на війну. — Зібрались, бачите!

— Я теж оце зібрався... товаришів покинути, — кивнув на Йвана-рухляра чимось заклопотаний Тиміш Прудивус. — Рушаю в дальню путь.

— Куди ж це? — спитала паніматка.

— До Києва, — скубнувши себе за вус, відповів Тиміш.

— Отак притьмом? — спитав Михайлик.

— Отак!.. Мушу добиватись до святого Києва.

— Та з міста вийти вже ніяк! Долину ж оточили во-роги.

— Я мушу йти.

— Видіма смерть чигає на тебе за стінами города.

— Знаю.

— Що ж тебе туди жене? До Києва? — спитав Михайлик. — Кохана дівчина?

— Нема коханої. Бо я вдівець.

— Ненька? — спитала Явдоха.

— Неньку поховано тут. У Мирославі.

— Куди ж тебе чорти штовхають?

— До академії.

— Тягне його дідько до науки! — злостиво пробурчав Пришийкобиліхвіст.

— І не впинить його ніяка сила, — зітхнув і Йван Покиван.

— Війна ж!

— Ми — спудеї.

— То й братчики — з тобою? — спитала Явдоха з певним жалем, бо не любила розлучатися з тими, до кого прихилилась серцем, а в ті хисткі й непевні часи розлук і зустрічей було ніяк не менше, ніж тепер. — Рушаєте всі разом?

— Ні, — сердито відповів Данило Пришийкобиліхвіст. — Ми лишаємось тут.

— Лишаємось! Якщо ти, Михайле, пристанеш до нас, — закінчив Покиван.

— Ну, — сказав Михайлик. — Не пристану-таки.

— То доведеться рушати до Києва й нам.

— Вакації кінчаються, — пробубонів Прудивус.

— От тобі чорти ночами й дошкуляють! — знову заговорив Пришийкобиліхвіст. — А й ми також... м-м-м-мусимо... ч-ч-через т-т-тебе... лізти в самісіньке пекло війни. Я н-н-навіть не уявляю, як ми з-з-зможемо перейти на той бік, за лінію об... об... облоги. Н-н-н-не уявляю!

— Чого це ти став заникуватися? — сказав Прудивус.

— Після сьогоднішньої вистави... звук! — люто відказав Пришийкобиліхвіст.

— Я, бач, подумав: чи не наслідуєш ти пана гетьмана?

— А що хіба?

— Та, кажуть, пан Гордій Пихатий чогось почав заникуватись, і всі його кадильники й полизачі теж раптом поставали заїками.

— Т-т-тобі все ж-ж-жарти, а я й с-с-с-справді не можу балакати як треба. Тобі смішно? Еге? А як загинемо, перебираючись на той бік, тобі теж буде смішно?

— А ви зі мною не ходіть.

— Як же ми без тебе вдаватимем кумедії? Коли б цей селючок... — І Данило кивнув на Михайлика. — Якби він погодився до нас пристати... то, може, як-небудь і впоралися б.

— Але... — сказала мама.

— Що «але»?

— Селючок не пристане.

— Тож і ми рушимо разом з тобою, — сказав Тимошеві Покиван.

— Рушимо, рушимо! — передражнив його Пришийкобиліхвіст, лигаючи з глечика простиглу вже варенуху, і сердито зиркнув на Прудивуса, який своїм поверненням до Києва руйнував товаришам усі лицедійські справи, бо ж ніякий Михайлик, звісна річ, не зміг би замінити знаного в городі лицедія Прудивуса. І пан Данило Пришийкобиліхвіст бурчав: — Чорт батька зна що! І як це можна: товаришів лишати в скрут! Якою свинею треба бути... — і спитав у Прудивуса: — Невже не міг зібратися в Київ до того, як гетьманці обложили город?

— Не міг, виходить... — відмахнувся Прудивус, бо ж не хтілось пояснювати, що виникла раптом інша причина, яка спонукала його мерщій тікати з міста... Брат Омелян

подався до Москви, і батенькові, старому Саливоніві, тепер ще прикріше було б свого посліднього сина стрічати на базарнім кону, тому ось Тиміш (і дзвін без серця — нічого не варт! — як казав батенько), тому й вирішив мандрівний лицедій негайно ж повертатись до Києва, до академії, хоч, либонь, уже й не було тепер змоги перейти за грань війни по тому, як замкнулось круг Мирослава кільце ворожої облоги.

Михайлик поглядав на Прудивуса з одвертим запитанням, і той мусив дещо пояснити.

— Згадаю нашу академію, серце мліє, — заговорив Прудивус. — Про кручі Дніпрові згадаю... про книги...

— Він там, бачите, вчену книгу складає про Адама і Єву, — глузуючи, сказав Пришийкобиліхвіст.

— Боже, Боже, що то вчений може! — поважливо зітхнула матінка.

32

— Про що ж ти свою книгу пишеш? — наполягав Михайлик.

— Про пізнання добра і зла, — сказав Прудивус. — Про перший піт Адама, про Каїна з Аблем і про першу людську кров, проляту на землі. Про перемогу життя над смертю...

— Над ким? — здивовано спитала, сяйнувши зизувати-ми жовтими очищами, прекрасними в своїм невгамовнім паланні, Чужа Молодиця. — Над ким перемогу?

— Над смертю, — повторив Прудивус.

— Завжди і скрізь... — стиха заговорила шинкарка, і щось лиховісне забриніло в її співучім голосі, аж усі обернулись до неї. — Завжди і скрізь перемагає... смерть!

— Брехня! — скрикнув Михайлик, аж півника пустив своїм хлоп'ячим басом і, п'яніючи вперше в житті, пальцем посварився на шинкарку. — Брехня ж? — спитав він у Прудивуса.

А той, людина вчена, сказав:

— Атож! — і спитав у шинкарки: — Живих істот, моя хижа кралечко, народжується ж більше, ніж їх устигає прибирати смерть? Ну? Ну?

— Не знаю, — раптом згасаючи, знизала плечима шинкарка й заходилася з наймичками коло свого складного

й жаданіша від коханої жіночки, бо ж тільки обійми смерті можуть звільнити чоловіка з обіймів вінчаної жони!

— Ох, ох, та не люби двох! — із звичною лицедійською дотепністю вклонився Прудивус, хотів був ще додати щось кумедне, але похлинувся й закашлявся, аж навіть задихнувся на коротку мить, аж йому здалося, буцім сама смерть на ту хвилину зовсім уже зблизька зазирнула в очі, бо аж за серце вхопився, і шинкарці довелось швиденько подати йому кухоль з горілкою.

— Добалакався! — повела плечем Чужа Молодиця.

— Гай-гай! — не вгавав п'яненький Покиван. — Усі бачили нині, що я від нього тікав, од Михайлика, а що він мене, тобто панну Смерть, перемиг, подолав, пострамив, загнав на шибеницю. Всі бачили сьогодні на базарі, як Життя перемагає биту соромом Смерть! — І він прекумедно простяг свою гнучку руку до Михайлика: — Ось воно, Життя!

— Отаке жовтодзьобе?! — спитала Настя Певна.

— Добре сказано! — зареготав Прудивус. — Жовтодзьобе життя! Бо воно ж молодісіньке. Бо смерть старіє, а життя молодіє, тітонько моя гожа й прехороша. Та й уяви собі, Настусю: ось він — Життя, а ти, наприклад, Смерть...

— Думай, що кажеш! — з несподіваною люттю зойкнула Настя Певна.

— Я ж — для прикладу! Ти, скажена Дарино, мені розкажи-но: як ти такого сокола... коли б ти була Смертю в нашій виставі... як ти його змогла б зловити?

— Чи я ж не принадна? — манірячись, поспитала Настя-Дарина.

Чужа Молодиця схопила Михайлика за руки і стала так близько, аж той усім тілом почув калатання її серця, а Явдоха скрикнула, налякана чимось таким незбагненим і моторошним, що стиснуло груди:

— Пусти-но, хвойдо!

Але Настя-Дарина не повела й бровою.

— Чи я ж — не принадна? — знову, пишаючись, спитала вона в Михайлика.

— Принадна, — повів широким плечем молодесенький велетень.

— Гарна?

— На око... гарна-таки.

— Чули? — переможно блимнула Дарина. — Ще ж од мене ніхто й ніколи не відмовився! — І Чужа Молодиця спитала в парубка: — Тільки на око й гарна? А далі?

— Самим тільки очам я ніколи не вірю.

— А ти помацай...

— Михайле! — перестерігаючи, скрикнула матінка.

— Я й рукам не вірю, — відмовив хлопець.

— А ти поцілуй лишень! — заволатала Чужа Молодиця.

— Е-е, ні! — скопив губу Михайлик. — Не вірю й губам.

— Чому ж ти віриш? — спалахнула шинкарка.

— Серцеві.

— Серце — сліпе! — простогнала Чужа Молодиця. — Хоч, правду сказати, і серце моє... — і нараз підставила хлопцеві опуклу грудь: — Послухай-но, як б'ється! Ти вухом притулись.

— Не можу, — відмовив парубок.

— Дай руку!

— Не хочу! — і додав, обдумуючи кожне слово:

Спокус на світі є багато:

І молодиці, і дівчата,

І оране, і цілина...

Але ж любов бува одна!

І все живе і не смертельно п'яне, що було на ту мить у шинку, зареготало.

— Одна, одна! — схвально загукали всі.

— І знов, бач, перемагає Життя! — скрикнув, радіючи, Іван Покиван.

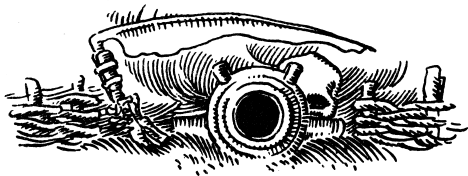
— Життя без кохання — нічого не варте! — в певнім переконанні скрикнув Кохайлик, шваркнув об долівку чаркою, аж розлетілися скалки, мов бризки з вершечка дніпрової хвилі, і хутким кроком подався до дверей.

Матінка поспішила за ним.

За нею — спудеї.

Підвелися поляки й серби, всі, хто ще здатен був переступати ногами після Михайликового частування.

А шинкарочка Настя Певна дивилась їм услід, і погляд її тепер, коли ніхто на неї не глядів, був страшний, лиховісний, і ліва щока її сіпалась невиказаною люттю й шаріла таким вогнем, наче по ній хтось ударив.

Копнувши ніжкою, обутою в червоний сап'янець, довготелесого Панька Півторарацького, що знову опинився під столом, вона повернулася до свого діла, до посуду, але свічок біля шинквасу не гасила, бо там, не чувши гострої суперечки про життя і смерть, щось писав та й писав учений гуцул Гнат Романюк, і його бліда рука ставала ще білішою, коли він торкався нею засмаглого чола, обвітреного всіма вітрами Європи.

Він міркував про щось, записував і знову завмирав у роздумі.

А Чужа Молодиця, поглядаючи скоса, зизувата, ходила круг нього навшпиньках.

Свічок так-таки й не гасила, хоч уже й заходив ясний неділешній ранок, ранній ранок червня.

З-за дверей поглядала на пана Романюка, сивого та мудрого, славна циганочка Мар'яна. І щось їй притьмом потрібно було від нього.

Вона чекала, коли ж він вийде з шинку.

Кусала в нетерпінні губи, які від того ставали ще жаркіші, і зненацька аж квіткою якоюсь пречудовою спалахнули вони в першому промені сонця на сході.

34

А воно сходило над Україною, те сонце Клечальної неділі, весело вискалювалось на світ божий, хоч і брехали собаки на нього, хоч і війна тут знов заварювалась, і сяло воно однаковісінько — і собакам, і пташкам, які стрічали його щебетанням, і однокрилівцям, і нашим козакам, і катюзі Оникію Бевзю, і волошкам у житі, і панові Овраму Роздобудькові, що десь там іще висів, мабуть, у мішку, під вікном у архієрейської небоги.

І люди в місті Мирославі гомоніли вже, служачи службу невсипущому богові воєн: виступало військо, простуючи на край Долини, на зустріч з ворогом, чухрали теслярі якісь колоди, по кузнях де-не-де вже стукотіли молоти, хоч і була неділя, ще й клечальна, коли робота є смертний гріх.

— Пора й нам до діла, мамо, — потягаючись, заклопотано сказав Михайлик.

— Пора, — кивнула й паніматка.

— Куди це ви? — спитав Прудивус.

— До кузні, — поважно відповів коваль.

— До нас так-таки й не пристанеш? — скинувся Іван Покиван, беручи парубка за лікоть. — Ти ж лицедій — од Бога!

— Я — коваль од Бога, — і Михайлик розкрив свою долоню, на якій спокійно вмістилось би десятків зо два крашанок. — А шаблі куватиме хто?

— Та й на війну ми, мабуть, підемо-таки, — мовила неня.

— Всі ми тепер, матусю, на війні, — сумно зітхнув Прудивус.

— Бо все ж — задля звитяги, — додав і Покиван. — Чи в кузні, чи в війську... чи в нас, на кону, на службі в самої богині Мельпомени, яка теж воює разом з нами супроти гетьмана Гордія Однокрила.

— Хіба ж це — не війна, — заговорив Прудивус, — ось така, наприклад, інтермедія, де запорожець співає... — І лицедій почав на вулиці страшенним басом виспівувати раннім ранком арію, складену тогочасними віршами:

Гей-егей, добрі люди!
Козацькая слава
Розпустилася всюди,
Як пір'ячком пава,
Зацвіла вона знову,
Як рожа у літі,
По шляхах українських
Щоб вільно ходити...
Коли ляхів панів
Пощастить упіймати,
Добре києм козацьким
По ребесах дати...

— Хіба ж це — не війна? — спитав Данило Пришийко-биліхвіст, якому також, хоч-не-хоч, треба було взятись до вмовляння, бо ж уся їхня лицедійська справа могла сконати. — Війна ж?

— А далі, — переконував Прудивус коваля Михайлика, — далі цей запорожець... досі в наших виставах це був я, а тепер будеш ти, доміне Михайлику... запорожець ховається, а приходять пан шляхтич, — оцей ось Данило, товсте рило, приходять полювати...

— На вовків?

— На вовків — страшно ж! На перепелиці... — і Прудивус, трішки зняковівши, замовк, бо круг них, приваблені піснею Прудивуса, вже нуртували люди, що зразу ж оточили улюбленця, і юрба зростала щохвилини, слухаючи переказ старої школярської кумедії, що її панове лицедії мали намір небавом показати мирославським глядачам.

— Що ж має бути далі? — зацікавившись, нетерпляче спитав Михайлик.

— Ти ж не хочеш до нас приставати!

— Хочу, — признався Михайлик.

— Синку!?! — вражено скрикнула мати.

— А мені ж, ненько, всього хочеться. І лицедієм побути, і попом, і паном, і пастухом, і гетьманом, і теслею, і скрипалем, і диким туром, і житнім колоском, і будяком. Але ж... — і він помовчав. — Я ж бо — коваль! — і знову запитав у Прудивуса: — Що ж має бути далі на кону?

— Що ж далі! — ворухнув вусом Тиміш, бо в нього запал зразу пропав, коли він збагнув, що хлопчину вговорити не пощастить. — Далі нецікаво: два білоруси-гречкосії приносять панові живого яструба. А той панок — пани ж бо люди вдячні! — велить їх за теє вибити, бо ж, мовляв, хлопська відвага білорусів родиться від помочі москаля та козака... Хіба ж це — не війна?

— А далі?

— Далі... пан шляхтич нахваляється во́гнем і ме́чем сплюндрувати знов не тільки святий Київ, а й усі наші землі до Полтави, щоб звідти вдарити на Москву, де поляки, бач, не так уже й давно побували і куди їм знову зараз дуже кортить...

— Ну, а далі ж?

— Зачувши панські похваляння, ти, Михайлику, запорожець тобто, візьмеш доброго дрюка, покличеш на поміч добрих сусідів...

— Москаля? — спитали з юрби.

— А то кого ж!.. Покличеш москаля з білорусами на допомогу та вже з ними разом тих панів мостивих добрим гуртом будете так сильно лупцювати, так дуже духопелити...

— Гамселити, — підказав Покиван.

— Товкмачити, — підказали з юрби.

— Дубасити!

— Гріти! Періщити!

— Гатити! Молотити! Дубцювати!
— Хворостити! Хвоїти! Шпарити! Чухрати!
— Окладати! Банити! Пужити! Шмагати!
— Трощити! Гепати! Гилити! Голомшити! Кулачити!
Маніжити! Локшити! Потрошити!

— Тю на вас, навіжені! — тюкнула на добрих людей матінка Михайликова, бо тії ж розгалдикались аж надто рано, ще до Божої служби.

— Хіба ж ми — щось не так лаштуємо в виставі, неню? — поважливо спитав Іван Покиван.

— А так! — схвалила паніматка. — Саме за тим, щоб духопелити й гамселити панів-срібляників, ми і лаштуємося з Михайликом до війська. І там удвох...

— От їй-богу ж! — розсердився Михайлик. — Але ж я сам, мамо, я сам...

Він хотів був щось докірливе ще сказати матінці, але весь гурт саме проходив повз архієрейську господу, і парубкові вельми скортіло, на хвильку бодай, зазирнути в вишневий садок, поглянути на міх із паном Роздобудьком, переконатися, що все те, від чого ще й досі горіли губи та щоки, що все не наснилось йому після вчорашнього аж надто трудного дня.

Та треба було поспішати до кузні, до роботи, і зазирати в сад не було коли, але Михайлик все-таки раптом спинився, бо з вишенника долинув до вуха невиразний і збуджений гомін багатьох людей.

35

Завернувши мерщій в архієрейський садок, спудеї, серби, Михайлик та його матінка побачили, що під вікном панни Ярини зібралось чимало гайдуків і перехожих, горожан і посполитих і що поспішають люди з товстого мотуза зняти той самий, знайомий Михайликові, мішок, у якому й досі борсався й вовтузився пан Оврам Роздобудько.

Здивувало, правда, Михайлика: поки він там пиячив у шинку, пан Оврам помітно зменшився в тілі, висох у лантусі чи схуд, бо мішок, що був уночі повним, зараз облягав пана Оврама Роздобудька надто вільно, чималими брижами...

Коли мішок спустили на землю, не могли зразу й розв'язати, таким хитромудрим циганським вузлом за-

шморгнула його Мар'яна, а наш Михайлик аж на місці встояти не міг, бо ж пан Оврам тримався в мішку дуже дивно.

Пан Оврам Роздобудько, уродзони шляхтич... мекав.

Так, так, він мекав, як звичайнісінький баран.

«Ума за ніч стерявся!» — зі страхом подумав Михайлик.

Та коли й випустили пана Оврама... він виявився й не паном Оврамом зовсім, і не був анітрішки схожий на того чепуристого красеня, що його циганочка серед ночі загаяла при Михайликові ж ось тут в цей самий мішок, — пан Оврам був анітрішки не схожий на самого себе (чого тільки не може статися з людиною в клечальну, русальну ніч!), бо з мішка зненацька вискочив... прездоровий баран.

— От ворожка анахтемська! — сам собі сказав Михайлик.

— Яка ворожка? — обернулась до нього матінка, що нічого ж не знала про перевтілення Оврама в барана. — Яка ворожка?

— Та Мар'яна ж! Це ж вона цього баранчика зробила?

— Ума стерявся! З чого зробила?

— Не з чого, а з кого! — буркнув Михайлик і звернувся до барана: — Пане Роздобудьку! Гей, пане...

— Ме-е-е-е-е! — голосом Оврама Роздобудька вишкірився на Михайлика баран, аж хлопець відсахнувся, еж він і завше був несміливий і, мабуть, дременув би вже звідти геть, коли б, обернувшись, щоб чкурнути навтьоки, не наштовхнувся на панну Ярину.

— Навіжений! — сказала панна Ярина таким голосом і так байдужливо поглянула на парубка, ніби стріла його вперше в житті.

— Яринко, серце! — спалахнув хлопець. — Що ж це воно з паном Роздобудьком?

— З котрим це паном Роздобудьком? — здивовано спитала вона.

— Яринко, любя!?

— Чого тобі, хлопче? — холодно спитала Подолянка.

— Це ж я!

— А хто ти?

— Це ж я, Кохайлик!

— Я тебе не знаю, хлопче.

— Чи ти не сказалась! — визвірився на кохану панночку цей сіряк. — Чи ж не ти мене ось тут сама сьогодні вночі... — і він кивнув на вікно.

— Що «я»? Що «тебе»? Що «сама»? Що «вночі»? Чи він, можливо, не при розумі? — спитала вона в людей.

— Як же — не при розумі! — ахнув Михайлик. — Та ти ж сама сьогодні пана Роздобудька...

— Якого пана? — спитала Подолянка.

— Таж ось цього, — і він уклонився баранові: — Скажіть хоч ви, пане Овраме...

Вибухнув регіт.

— Божевільний-таки, — сказав хтось у гурті, а мама схопила за рукав свого Михайла, щоб вивести мерщій далі від гріха.

Гайдуки були кинулися вхопити навіженого нахабу, та панна Ярина звеліла:

— Не руште! — Потім, звернувшись до Михайлика, сказала: — А-а, здається, вже знаю... Чи не ти оце, мамин синку... чи не ти, бува, до мене вчора сватався?

— Та звісно ж я! — необачно вигукнув простодушний Михайлик, і всі зареготали знову, загомоніли, а Михайлик, скраснівши, мов жарина, скам'янів.

Не міг з місця зрушити, щоб утекти від сорому вселюдського.

Не міг ні слова мовити.

Не міг передихнути.

Та й червонів усе дужче та дужче, і здавалось, бідолашний хлопець згорить на пні.

Передихнувши нарешті, він уже й рота був роззявив, щоб відповісти віроломній панночці вбивчим словом, але бовкнути нічого не встиг.

Зненацька загули на мирославському соборі дзвони, так несподівано жваво загули, як вони й не гули ніколи досі, як і не повинні вигравати раннього ранку, скликаючи до утрени, бо ж благовістять, звичайно, не в усі дзвони, а в один, а таке веселе бамкання бува хіба що під Великдень, коли «дочитують Христа», або святять коло церкви паски, а чи в ранній обідні на Воздвиження, коли співають велике славословіє, або ж тоді, нарешті, коли в городі скоїлося щось видатне — велика радість а чи велика біда... Ось чому в архієрейським саду всі на хвилину завмерли: веселий

гармидер, залунавши над містом, в серцях вільнолюбивих мирославців не міг не збудити почуття непевної тривоги.

Всі перехрестилися.

Здивовано перехрестилась і Ярина Подолянка і, наче й зовсім забувши про свого нічного Кохайлика, разом з усіма обернулася до дев'яти глав собору: що ж там сталося? Сполох? Тривога? Чи радість?

А коли дзвони так само раптово й замовкли, Михайлик, похиливши голову і аж наче постарівши зразу літ на десяток, почимчикував швиденько геть із того осоружного саду, ошелешений і очманілий після всього, що сталося з ним ось тут, — а всі, хто був у садку, посунули на Соборний майдан, миттю й забувши чудну розмову архієрейської панночки з якимось пренахабним парубійком.

А наша Явдоха, наздогнавши сина, взяла була його за руку, але Михайлик вирвав її, спинився на мить і ледве чутно прошепотів:

— Я сам, мамо, я сам!

36

— Сам!

І знову рвонувся далі, до високих воріт, на вулицю, бо ж на ближньому соборі веселі дзвони, ніби кепкуючи з молодика, так підступно й прилюдно зневаженого зарозумілою панночкою, раптом гучно та весело озвалися знов, і мирославці відусюди плавом попливли до собору, бо ж на Україні в ті часи не було музики дужчої та кращої за святковий церковний передзвін.

Хлопець прожогом вискочив з архієрейського саду, тікаючи від глузу людського, тікаючи й від настирливої гри дзвонів, тікаючи від себе самого, вибіг на вулицю так хутко, що матінка не могла й наздогнати його, і мчав од того дзвінкого благовісту далі та далі.

Та й шептав сам собі, щоб тільки не заплакати:

— Я сам, мамо, я сам!

Йому назустріч, поспішаючи до церкви, стривожені несподіваним передзвоном, ішли та й ішли гожі дівчата, червонощокі молодиці, лепсько прибрані, з оберемками запашного клечального зілля та квітів, діди, дівтора, ремісництво...

А дзвони не вгавали, і від того шаленого благовісту стугоніла й дрижала земля, і соборна дзвіниця на цілий світ, либонь, волала з ковалем Михайликом:

«Я сам, мамо, я сам...» — десь там дрібно теленькали дзвони найменші, що між ними був і один колоколисько срібний.

«Я сам! Я сам! Я сам!» — подавав згори свій дужчий голос дзвін підстарший, перечасний.

«Я... сам-м-м! Я... сам-м-м! Я... сам-м-м-м-м-м!» — по-важно бамкав важений тисячопудовий дзвін, найстарший, яким дзвонилось на «достойно», яким дзвонилося на гвалт, на сполох, на біду, найбільший дзвін, яким вістили вогонь. «Я сам, мамо, я сам... Я сам! Я сам! Я сам!»

Кінець книги першої

КНИГА ДРУГА

ЧЕТВЕРТА ПІСНЯ, КЛЕЧАЛЬНА

1

Над містом кружляв сокіл: де соколи літають, там круків не пускають...

2

А на соборній дзвіниці, обрясненій клечанням, шаленів у побожному захваті Саливон Глек, простосердо гадаючи, що його ревність чують зараз не тільки люди, а й глухенький пан Бог.

Дзвонив з перебором старий гончар і зранку, коли тікав од передзвіння Михайлик-Кохайлик, гірко зневажений гоноровитою панною, коли люди, стривожені веселим бамканням, дізналися, що нічого страшного й не сталося в городі, еж просто гончар Саливон хотів попрощатися з новісінькими, торік тільки почепленими, дзвонами собору: їх нині ж мали мирославці зняти, щоб перелляти на гармати й гаківниці.

Дзвонив гончар і в час відправи, як годилось.

Дзвонив знічев'я й зараз, по обідні, коли й дзвонити було не слід, і так старий ушкварював, аж соборний протоієрей, отець Варлам, лютуючи, як пес кудлатий, виривав з патлів собі волосся пелехатими мичками.

Невеличкий, чепурно вбраний задля свята, — старий гончар, мов навіжений, борсався в пружному павутинні мотузків, що попростягались до нього — від великих, і менших, і ще менших дзвонів, ретельно сьгодні пообмиваних від пилу й птичого посліду, бо ж голуби та горобці кожен дзвін побілили прегусто — борсався дзвонар у тому павутинні, борсався, як муха, що намагається з тих чіпких тенет скоренько вирватись.

Хвалу Богу за хвости хорошенько смикаючи, дзвонар орудував руками і ногами (бо завтра вже, коли й схочеш, то не надзвонишся: ані дзень, ані бом, ані за мотузочок!), і в напрочуд зграйному хорі подавали мідні голоси й підголоски — то дзвін-поліелей, то перечасний — підстарший дзвін, то скликанчик задзвінний, тонкоголосий, той самий, що завше починає першим, то дзвін неділесний, то постовик, а то буденний — чи по два, чи по три, чи по п'ять разом, а то й гуртом усім — у раз по раз повторюваних сполученнях чітких ритмічних фігур, — і все це так шпарко й весело, і все це так густо й тремко, з гарячим захватом людського вміння, аж подих переймало в городян, котрі слухали останній, прощальний спів мирславської Божої вежі, бо ж мала вона сьогодні свої гучні дзвони віддати війні.

Сховавшись під найбільшим, старшим дзвоном, бамкав величезним серцем, обома руками розгойдуючи, дід Варфоломій Копистка, веселий цехмайстер жебраків, і все співало в душі цього легкої вдачі чоловічка, і він, хоч і сам був дзвонарем, уславленим не тільки в берегах Долини, не міг надивуватися з кебети гончаря Саливона, котрий на дзвіниці таке вшкварював, аж танцювати хотілось, котрий по мертвому подзвінню в найменші дзвони («клим-клим-клим») так тенькав жалібно й печально, що люди плакали... Цей музика-дзвонар так, бувало, надзвониться, що й уві сні завжди вчувались йому дзвони, настроєні зграйно, де дзвін старший, перший — звучав «до», де поліелейний «мі» був у великій терції до першого, а буденний «соль» — чиста квінта до старшого ж таки, — і всі вони співали в різних поєднаннях, у різних ритмічних фігурах, і серця дзвонарів калатали завше з ними влад.

І Саливон, і дід Копистка — обидва прощалися з дзвонами, двоє старих людей, що для них хвилини благовісту були найсолодшими хвилинами існування, коли биття їхніх сердець могла чути вся Калинова Долина.

Доручивши здоровенне крицеве серце старшого дзвона одному з хлоп'яків, котрі з самісінького ранку топтали на дзвіниці, чекаючи щасливої хвилини, коли ж нарешті їм дадуть хоч трохи побамкати, дід Варфоломій Копистка, припавши грудьми до тисячопудового мідного тіла, що на його нижньому пояску перебігали літери «Літа Божого тисячу шістсот якогось там... сольян бисть святій Покрові»,

грудьми своїми сприймав старий жебрак дуже бриніння дзвона, його спів, його рев, його плач, та й сам він, дід Варфоломій, мало не плакав, прощаючись із оцим велетнем, що з нього дивувалися сторонські купці та всякі гості, котрі прибували в город Мирослав з усіх кутків Європи, з Близької та Середньої Азії.

Дзвін оцей відливали для Покровського собору недавно — тут же, в Мирославі, і чимало тоді золота й срібла накидали городяни в розтоплену мідь, щоб співав цей дзвін любішим голосом, і сам Варфоломій Копистка висипав тоді в киплячий спиж усю свою калитку, все, що нажебрав протягом життя, і не думав же він тоді, що ось так доведеться...

Голоси мирославських дзвонів зараз чули десь там, і поза краєм Долини, трикляті однокрилівці, а через тиждень-два вчують вони ці ж самі голоси з жерл гармат: і голос найбільшого, і голоси дрібніших, привезених сюди з Голландії, з Валдаю, з Києва, коли загомонять вони гучними голосами справедливості.

Варфоломієві кортіло ще раз подзвонити в усі дзвони бодай трішки, але він бачив, що Глек аж сам не свій, аж ніби й не було вже тут його душі, таким чудним, далеким, зосередженим було його обличчя, бо ж мислі витали десь там, по той бік озера, де скупчилась ворожа сила: чи ж добре вони чують його дзвони, чи ж не тьохне серце якогонебудь зрадника... Мислі були десь на далеких манівцях, що ведуть на північ, до Москви, де його син, Омелько, поспішає до московського царя: чи ж подумає він зараз про батька... Мислі старого Саливона не раз повертались і до ганьби його, до сина-мартопляса, котрий, як йому спозарана вже хтось переказав, збирається проскочити через облогу, щоб добутись до далекого Києва, і старий підсвідомо доходив до мислі про те, чи не сам він є причиною цієї втечі...

Заносячись думками в безвість, рвав Саливон за мотузки, розгойдував ногою дошку, прив'язану товстою вірьовкою до підстаршого, перечасного дзвона, але не бачив, що на дзвіниці, даремно пориваючись перекричати дзвони, давненько вже топталась, чимось вельми стурбована, його дочка Лукія.

— Тату, йдіть снідати! — гукала вона.

Та Саливон Глек не вгавав.

— Тату!.. Агов!.. Чи не пора до роботи?

Але старий не зважав.

— От уже не люблю, коли ось так...

Дівка гнівливо і, видно, якоюсь новою бідою пригнічена, змовкла, марно дожидаючи, коли ж нарешті батько весь видзвониться або ж передасть мотузки Варфоломієві Копистці.

А згодом починала знов:

— Та йдіть же снідати! Тату...

І стара дівка, горопашна, знов чекала, бо не могла ж, батька жаліючи, ось так зразу й викласти недобру звістку, яка її й привела на дзвіницю.

Бавилася з голубами, що безстрашно пурхали над дзвіницею та й по всьому Соборному майдану, нагадуючи гончарівні знов про ту ж біду.

Поглядала в безжурну блакить небес і вниз, у далечінь, на заквітчану зелом тучну землю, на величаву красу Долини, на щирі українську вроду раннього літа.

3

Весь город красувався в кружальному танку білзорих беріз, що там і там висвічували, мов ставники соборні, в білорунних заростях калинових кущів, у сніжистому вборі глоду, бузини, горобини та жимолості, що від них у Долині все було біле-білісіньке, — мовби в шумі молочному кипіли гаї посеред вулиць, та й вулиці жили межі дібров, і казковими яблуками виринали златомальовані церковні бані, і злиденні, але чепурні хати-білявки, і панські хороми, і рибальські вітрила на Рубайлі, і білокрильці-лебеді на хвилях, і гуси на лузі, і на леваді смуги полотен, для біління простелені проти сонця, і мокра білизна, розвішана по верболозах, та й білі сорочки невтомних косарів, що гони за гонами сунули по луках, хоч і був то гріх — косити в Зелену неділю, і всюди цвіт ромашки, і голуби коло собору, — все це сліпило очі, сяяло і полотніло, і стільки тої білини перлової, молочної, сніжистої було прещедро розіллято всюди, що кожне, глянувши довкола, думало про те, як Господь Бог, малюючи цей мирний краєвид, не пошкодував ані хисту художника, ані білила, бо вся ж долина сяяла, немов на підрешітку сир, як вона сяє й тепер, бо я ж був там недавно в Мирославі колишньому, і

хоч і все там змінилося, але ж так само гарно там, так само гарно, як було колись, бо ж Україна — завше Україна, і цвісти й красуватися їй віки вічні...

Цвісти й красуватись!

4

Там, десь далі, за озером, де починався степ, сивіла ковила на обрії, прозора тирса-білоус, і видно було з височенної дзвіниці, поставленої на урвищі, над рікою Рубайлом, як виграють проти сонця панцири, гармати, шаблі та списи однокрилівців, які сьогодні заради свята не зважувались нападати знов, і мирославці раділи, що проклята війна вщухла бодай на один-єдиний деньок.

Зграйний передзвін, спадаючи в Долину, радував оборонців, і здавалось, буцім кожен, хто його чув, стає дужчим і завзятішим, легшим і чистішим, бо дзвін єднав людей у спільному пориві, як гуртують козацтво — пісня в поході, музика в танці, жалобний спів на похороні, коли людські серця калатають, як ми тепер сказали б, у єдиному ритмі, як одне велике серце народу, — і зараз ця певність єднала людей і тут, на Соборнім майдані, і там, по всій Долині, і десь на краю її, де мирославці грудьми стояли проти дужчого ворога.

Лукія, не знаючи, як їй повестися з батьком, чи казати йому про сумну вість, що привела її зараз на дзвіницю, вирішила дочекатись кінця передзвону. Зіпершись на поруччя, вона дивилась далеченько, туди, на той бік війни, за Красавіцю, за видне звідсіль величезне озеро, яке, вигинаючись луком, в одному місці, насупроти замку, звужувалось аж до півверстви, бачила на тому березі — і панські хорони, і хатки в садах, і чепурні бідняцькі халупи, що тулилися в придолинку, силу-силенну гармат і гаківниць на обох берегах.

Бачила в далечині й людей.

Грудьми стояли долиняни проти однокрилівців, угодваних і добре озброєних, стояли на вузькій смузі ковилового степу, де вчора зник Омелько, де вчора ще лишався один із двох, уже закритих нині (його з дзвіниці теж досить добре було видно) виходів з Калинової Долини, що розкинулась великим амфітеатром, глибоченною чашею з нерівними краями. По течії Рубайла вхід і вихід замикали

два зámки, з валами та укріпленнями (зámок завжди — зámок), і, не зламавши їх, гетьман Однокрил не міг ані в Калинову Долину вдертись, ані міста Мирослава захопити в свої криваві лабети.

Обидва зámки, Північний та Коронний, побудував тут недавно той самий француз де Боплан, що старався для польських королів, а тепер його укріплення добру службу служили волелюбному українському простолюдові.

В замку Коронному, що належав іще недавнечко графу Потоцькому, були, як водилося, й вежі, і важкі ворота попід ними, і підійманий місток, і льохи з порохом, селітрою, вугіллям та сіркою, і збудована німецьким способом порохова ступа на десяток товкачів, і понад рікою — позублені стіни з вузенькими прорізами, і на обвідній стіні — гармати, фальконети, гаківниці, і по всьому замку — житла для воїнів, для графських гайдуків та пахолків, для музик та мартоплясів, і друкарня, і панські покої, величезні пекарні та куховарні, глибоке водоймище і внутрішній замковий сад — з водограями, з мармуровими італійськими статуями, казковий сад, де Лукія тепер часом гуляла, мріючи про свого Козака.

За тим зámком, за річкою, купинами та моріжками ясніли болота, де не могли пройти ні наші, ні вороги; по другий бік, за містом, бовваніли мури, що простягались аж до замку Північного. Коло міста, коло річки, коло озера сивіли лани Долини, зеленіли гороби, в калинових заростях купчилились діброви й прозорі березові гаї, вільшина й сріблясті верби по низках та низькодолах, старезні дикі груші...

Гончарівна оце не вперше милувалась рідним містом з височенної дзвіниці Покровського собору, і завжди щеміло серце від захоплення, а тепер — до сліз стискалося, бо ж невеселі мислі про те родинне лихо, що привело її сюди, про війну, про те, що ворог, коли Бог попустить, може-таки сплюндрувати всю оцю світову красу...

Походна козацька пісня ревонула під самим собором, марно змагаючися з шаленим овканням дзвонів, і Лукія, перехилившись через бильця, поглянула вниз, під стіни храму, і побачила, як браво виступають озброєні мирославські ремісники.

На цехових короговках, гаптованих шовком та золотом, сяяли ознаки ремества: чобіт, ножиці, меч, молот, риба,

кухоль, дїжка, сїдло, хлїбина, колесо, а цеху бортницького — бджола, божа ратайка.

Побачивши на короговці кухоль, Лукія знов гукнула батькові:

— Тату! Наші вирушили!

Але гончар не чув і того, а може, і вдавав, буцім не чує, бо за свою гончарську сотню був спокійний: сам же її й споряджав, та й вежу Гончарську в Коронному замку сам рихтував до відсічі, та й битви нині бути не могло заради Тройці, — тож він, старий цехмайстер, можливо, просто не хотів нічого зараз ні чути, ні бачити, аби надзвонитись востаннє досхочу.

Ремісничі сотні простували через Соборний майдан під проводом бувалих запорожців чи лейстрових козаків, озброєні самопалами, шаблями, келепами, списками, — народне ополчення тих часів. Виступало за ними й городове козацтво, сунули й хлїбороби, що ховалися тут від ворога, мирні велетні з луками, косами, довбнями та голоблями... І всіх єднала брова козацька пісня, гуртувало єдине бажання: не втратити волі, не схилити голови.

— Тату! Погляньте, як славно йдуть! — знов намагалась повернути увагу свого старого батенька Лукія.

Та дзвонар не вгавав.

— Тату! Сніданок прохолов!

Але старий наче й не чув.

— Тату! В нас іще одні двері щось украто! — знову крикнула гончарівна і торкнулась батькової руки. — З Козаковою парсуною двері! І в стельмаха в Мельничука в коморі знято двері з Мамаєм...

Старий не чув.

Не дійшло до свідомості ошалілого дзвонаря і те сумне, з чим Лукія прийшла:

— Тату, приходив коваль Іванище!

Саливон Глек не почув і цього.

— Каже, прилетів голуб... Тату, чуєте? Голуб, тату... той самий голуб, що його брав із собою Омелько! Тату, схаменїться...

Лукія заплакала, бо з Омельком, видно, сталося щось страшне.

Та старий у захваті не бачив і сліз її, бо й не оглянувся навіть, дзвонив, заплющившись, і вже ніяка, либонь, сила не могла одірвати від мотузків безпутнього батька Лукії,

оглашеного дзвонаря, котрий у хвилини натхнення, до Бога душею злітаючи, думав і думав про свого сина в мандрах, про Омелечка, що був не тільки співаком нечуваним, а й дзвонарем неперевершеним... Намагаючись хоч трішки заступити його, батенько дзвонив і дзвонив, не знаючи втоми, ні бажання спочити...

— Тату!.. От уже не люблю... — ярилась, обливаючись сльозами, розгнівана дівка. — Там же голуб, тату, прилетів! Білий Омельків голуб!

Але старий Глек дзвонив і дзвонив.

5

Мирославський єпископ прислухався до того свавільного передзвону з видимою втіхою, бо розумів, що приводів до журби та суму є в людей задосить, а кожна абищниця, яка може бодай трішки розважити обложених ворогом долинян, усе це — не від чорта, а від Бога.

В завітчаних зіллях покоях владики аж наче танцювало все від хмільного дзвону, аж осикове листя на гілках клечання тремтіло без вітру дрібним дрожем прив'ядання, аж Козак Мамай, намальований на дверях кімнати (під написом: «Козак — душа правдивая — завше діло має: коли не п'є, то воші б'є, а все не гуляє»), насмішкувато підводив угору праву брову, аж павине перо проривало папір, на якому мирославський чернець-полковник, сидячи біля столу, щось писав.

На чималенькому столі, крім паперів, крім полкової печатки, крім пернача полковницького та митри архіерейської, крім шаблі, пістоля й золотого хреста з фініфтю, крім клечального зілля та квітів, було й чимало книг, задля пильної роботи сьогодні позніманих з різьбленої кленової полиці, яка, на висоті людського зросту, облягала майже всю кімнату.

Лежали на столі книги церковні: требник митрополита Петра Могили (засновника Києво-Могилянської академії, куди в науку повернутись так поспішав Тиміш Прудивус), непогамовного борця проти унії. Були там і книги Іоаннікія Галятовського, ректора тієї ж академії. Розкриті лежали там і книги польські, французькі, що з них черпав немало мудрого цей учений чернець і воєначальник.

Був на тім столі й тодішній Словник української народної й книжної мови (словник тлумачний, синонімічний, з поясненням слів грецьких, латинських, староеврейських, французьких), складений року 1627 київським архідрукарем, зайшлим молдаванином Памвою Бериндою, виданий о тій порі, коли і в країнах європейських путніх словників було не так уже й багато.

Працюючи, отець Мелхиседек сьогодні особливо часто припадав до цього щирого народного струмка, радіючи щедрій красі українського слова, що в нім буяє сила духу нашого народу. Він розумів, отець Мелхиседек, що мова — перша зброя в боротьбі: виживе мова, виживе й вітчизна, бо ж мова є не тільки найпевніший засіб поневолення, а й вірне (разом з ножем та хлібом), надійне оружжя добування волі, бо геній народу без буяння рідної мови не варт нічого, — так принаймні цьому розумному чорноризцеві тоді здавалось...

Тож і тепер ось по відправі, коли-не-коли зазираючи то в словник Беринди, то в якісь інші книги, владика щось писав та й писав, а зелений клечальний передзвін, зазивний і співливий, хоч і суперечив церковним приписам, щиро тішив його, і точні слова, легко спадаючи з павинного пера, лягали нерівними рядами на великий аркуш, і це були саме ті, найгостріші, найдошкульніші слова, які були потрібні в зверненні до народу — до посполитих, до козаків, до городян, до шляхти, до всіх чесних черкасів, тобто українців: отець Мелхиседек розповідав їм правду про нинішню війну, про ворогів та друзів простого люду України, про зазіхання Ватикану, про підступи Варшави, про Москву, про жадану одність слов'ян...

Владика намір мав цього листа віддати кобзарям, сліпцям, що мандрують безборонно по просторах України, носячи слово правди. Йому хотілось так усе те написати, щоб лірники та кобзарі, вивчивши листа, як думу, як пісню, проказували б його повсюди, наставляючи на ум людей, спантеличених брехунцями Ватикану, Варшави та гетьмана Гордія Пихатого.

То без упину пишучи, то на хвилинку спиняючись і припадаючи до холодних, цяцькованих кахлів присадкуватої груби за його спиною, владика сам собі проказував, на слух перевіряючи потрібні добрим людям прості українські

бентежні слова, слова болю, слова гніву, слова правди, що з ними владика мирославський не міг не звернутися до зраженого самозваним гетьманиськом народу України.

Він не чув, як тихо ввійшов до покою куценський ченчик. Ставши зблизька, отець Зосима скрива заглядав, що пише превелебний, та розібрати нічого не міг, бо вже недобачав. Одступившись на крок, він чекав, коли владика одвинеться нарешті від свого препильного діла.

— Не знайшов ніде, — вибравши-таки слухну мить, поволі-волі вимовив ченчик.

— Кого це? — одвівши важкі очі від писання, неухважно спитав єпископ.

— Варфоломія Копистку, цехмайстра жебраків, — звільна відмовив длявий ченчик, загайко й тихоплав, маруда, якому доручив отець Мелхиседек привести заводія й начальника старців, сліпців та мандрованих лірників, кобзарів та бандуристів, моторного діда Копистку, щоб доручити його цехові цього листа, який так прудко виникав зараз під його пером, листа, котрого треба було понести по Вкраїні, щоб підняти нарешті ввесь простий люд український проти римського запроданця Однокрила.

— Ви пошукайте на дзвіниці, — не одриваючись од писання, звелів Зосимі архіерей. — Коли так ловко дзвониться, Копистка завше там. Ідіть! Та швидше ж!

Куценський ченчик прокволом вийшов, дибаючи помалу-малу, барячись на кожнім кроці, і аж заплющився на порозі, щоб не бачити зненависного обличчя Козака Мамаю, намальованого, як тоді водилось повсюди, на вихідних дверях з покою до сіней.

6

Отець Мелхиседек знову був зарипів пером, хорошенько обдумуючи кожне слово, бо вірив у його силу («Як напише писака, то не злиже й собака!»), але й двох рядків зложити не встиг, аж на порозі став спітнілий пан Купа-Стародупський.

Дірка на місці двох передніх зубів зяяла в роті, щетинкуваті вуса стояли сторч, відкриваючи на диво яскраві губи, які здавались недоречно намальованими на завше блідому обличчі. Драглий, товстенний, мов кухва, він, був-

ши напрочуд моторним і хутким, не підійшов до владичого столу, а підтюпцем підбіг.

— Ви чуєте, владико? — скрикнув пан обозний. — Дзвонить!

— Во славу Господню... нехай!

— Але ж нині — Клечальна неділя, а той скажений Саливон розбамкався, мов на Великдень. У таке страшнюче врем'я — йому весело! Однокрилівці ж можуть подумати, же в нас приспіла якась радість!

— Хай собі думають, пане полковий обозний.

— Ба! Чуєте? Он уже дзвониться чи не по всіх церквах! А ви тут, ваше преосвященство...

— Чую! Дзвонять, аж лихо сміється. Добре, бач! — І архієрей, як стій розгнівившись, загорлав: — І чого це ти до всього доброго прискіпуєшся, пане? Рік лише минув, як почепили ми на соборі нові дзвони, а тепер мусимо переливати на армату. Нехай же люди хоч надзвоняться! А ти, мостіпане... чи не повернувся б ти до своїх обозних справ? — І ще трішки — архієрей лайнувся б зовсім позапорозькому. Але замість того спитав: — Як нині годував козацтво? Я сьогодні піду по сотнях... покуштую!

— Як буде ваша ласка... — І пан Пампушка-Купа-Стародупський, перелякавшись погрози, рвонувся геть, щоб до приходу владики путне що-небудь зварити для простого воїнства.

— Стривай лишень! — спинив Мелхиседек. — Куди пак подівся твій гість? Отой чепурний панок?

— Не знаю. Пан Роздобудько зник.

Владика хотів був іще щось у пана Пампушки спитати, але над гóродом веселий передзвін раптово згас, на мить запанувала тиша, а потім церква за церквою, дзвіниця за дзвіницею почали бити на сполох.

— Що сталося? — сам у себе спитав єпископ, і аж зуби йому занили від тривоги.

— Чи не пожар?! — рвонувся Купа-Стародупський і хутко вискочив за двері.

А владика, не скинувши ні ряс, ні каптура, на ходу вчепив до пояса шаблюку, сховав за пазуху наперсного хреста і діамантову панагію, щоб не теліпалися на ретязьках, і, вхопивши, замість архієрейської патериці, полковницький пернач, вибіг на вулиці гóрода, бо аж стогнали вони від лиховісного гвалту всіх дзвіниць Мирослава.

На соборній дзвіниці Лукія тим часом, так і не докликавши батька, неуважно дивилась в далечінь, на низькодоли, аж раптом дим кількох пожеж, що спалахнули на околицях Мирослава там і там, привернув її увагу, і дівчина таке побачила далеко внизу, по той бік озера, що й подих їй перехопило, аж відібрало голос.

Там злітали димочки нечутних на дзвіниці пострілів.

Там, видно, вже ревли й гармати.

Хмари куряви здіймаючи, стрічались дві навали кінноти.

Вступали в бій, щодуху підбігаючи, й сотні ремісничі, оті, що тут недавнечко пройшли попід дзвіницею собору.

Там уже кинулись на допомогу нашим і косарі на лузі, сторч переставляючи жала кіс на кісці.

Блискучі щити польських вояків, що, скупившись, посунули на оборонців міста, народжували нові сонця, які в бою сліпили долинян, а віддалік уже сунули хмарою кримці й ногайці.

Білили постріли ворожої армати, вогнем жахтіли розриви тодішніх нехитрих гранат. Видно було, як налягає вража сила, як долиняни ламлють ворога, а потім відступають знов.

Все це скоїлось так нагло, що в першу мить Лукія не могла здобутися й на слово.

Мирне місто відбивало нечайний наскок, і в тривожному димі війни по серцю ятаганом шарпонула думка, що життя... що не таке воно й безжурне, як могло б хвилину тому здатися при погляді на голубів, на безхмарну блакить, на безпутнього батенька, що його Лукія вже знову смикала за білий рукав святкової сорочки.

— Тату! Тату! — кликала вона, але батько дзвонив та й дзвонив.

Лукія вже бачила, що оборонці Мирослава — під навалою в кількоро дужчого ворога задкують до брами Коронного замку, що була ворітьми Долини.

— Батьку! — зойкнула дівчина, забігаючи з іншого боку й киваючи пальцем униз.

Щось в її обличчі таки настрахало дзвонаря, і він, спинившись у своєму шаленому борсанні, вчув дальнє гуркання ворожої армати, шуми бою, бо ж передзвони

вже змовкали по всіх дзвіницях Мирослава, та й кримська орда вже встигла підскочити ближче, і вже й тут чути було крики «Алла! Алла!», виття й свистіння, яким татари завше намагались настрахати противника, биття в тулумбаси, рипіння арб, іржання коней та крик верблюдів. Татар приспіло небагато, але від того шарварку здавалося, що їх там незліченна сила...

— Стопекельний зрадник! — ревував гончар і, збагнувши все одним духом, хутко виплутався з павутиння мотузків, підбіг на змиг до поренчат дзвіниці, оком вергнув удалину, загледів дим пожарів, розгардіяш баталії, уздрів і нападників — недалечко вже від Коронного зámку, від вежі Гончарської, яку там захищала сотня гончарів, і звелів Копистці, цехмайстрові мирославських жебраків, що їхній цех старцівський власної сотні не мав:

— Бийте на сполох!

Розгойдавши важенне серце старшого дзвона, Варфоломій Копистка вдарив, і гвалтовне бамкання попливло над Мирославом. Йому відповіли такі ж могутні голоси тривоги з інших дзвіниць та дзвіничок, ніби закалатали збуджені серця мирного міста.

Уже зійшовши трохи вниз, на шаблів кілька, — сама тільки голова його видніла з ляди, — Саливон закричав старому жебракові:

— Разів із тридцять-сорок бийте сполох. Потім знову — великодній передзвін! — І гончар так хутко подався вниз по рипучих дерев'яних східцях, що Лукія ледве встигала за ним.

— Не люблю непорядку! — покрикувала вона, намагаючись не відстати від хапливого батька. — Не снідавши й не обідавши, на війну?!

Сходи були такі тісні, круті й виткі, що спускатись вийшло старому тяжче, ніж лазити нагору, і дбав пан Глек тільки про те, щоб не впасти, а на бурчання пашекуватої дочки нітрішки не зважав.

Зійшовши хутенько з дзвіниці, він побачив на майдані чийогось коня, прип'ятого до стовбура берези, ні в кого не питаючи, скочив на нього, хльоснув кінцем оброті, гукнув щось та й зник у хмарі куряви, а на Лукію мерщій накинулись цікаві мирославці.

— Чого це б'ють на сполох, дівко?

— Напав пернатий гетьман.

— Свято ж!

— Собака римська, а не гетьман!

Люди поспішали — кожен до свого діла, де кому слід було ставати до роботи чи до зброї.

Тривожне бамкання, як і звелів Саливон, знову перейшло в святковий передзвін, а веселий заклик цехмайстра жебраків підхопили й на дзвіницях всіх інших церков Мирослава.

Вельми дратований хвилею цих неподобних веселощів, пан Купа-Стародупський посилав своїх посіпак чи не на всі дзвіниці міста, але вгамувати дзвонарського шалу не міг.

Розуміючи безглуздість своєї поведінки, пан Купа, задерши голову, сварився кулаком, знизу горлав щось дзвонарям, а потім сам чогось перелякався, аж лисе тім'я обережненько собі погладив, бо там іще синіла прездорова гуля: на золотім хресті соборної дзвіниці він уздрів сокола, і панові обозному здалося, що це — той самий, котрий так люто дзьобнув Купу в голову кілька днів тому, і знову на думку спало загадкове й дурне пророкування навіженого Козака Мамає, же йому вмерти судилось, Пампушці, від будь-якого птаха...

8

Поки пан Стародупський, як і годиться обозному, порядкував у городі, на пороховому млині, в пекарнях, салотопнях та кузнях, архіерей, як і належить полковникові, мчав ристю до Коронного замку, де так нагло знову озвалась війна...

Козак Мамає, тим часом скочивши на свого коня-розбишаку, прихопив за повід іще двох гнідашів, необачно прип'ятих чиєюсь рукою під тим же Мамаєвим дубом, та й помчав на гору, до кузні москаля Іванища, бо мав до нього якесь пильне діло.

Спинивши свої коні, Мамає гукнув:

— Ковалю!

— Нема дома, — відповіли, вибігаючи на дорогу, дрібні коваленки й ковалівни, дванадцяттеро, чи скільки їх там у Анни було.

— А мати де?

— З татом, — відповіли ковалята.

— Нав'ючили на коні все, що накували за ці дні... — пояснив найстарший.

— ...Списи, шаблі, — додав підстарший.

— Та й побігли на війну, — закінчив середульший.

— Хто ж там грюкає в кузні? — спитав Козак Мамай.

— Наш Михайлик, — в один голос відмовили малюки.

І викрикнули вони це так голосно, аж хмара голубів, котра мала притулок біля кузні, знялася в небо, і Мамай подумав про те, що якийсь із цих птахів прилетів сьогодні від посланця долинян, від Глека, прилетів без листа, без вісточки від нього, і це свідчило про страшне якесь лихо, котре спіткало хлопця в перший день путі.

Ковалята, відповідаючи Козакові, гукали так голосно, що Михайлик, почувши в кузні той лемент, уже визирнув до гостя з широченних дверей.

— Хто мене кличе? — ще й не роздивившись, спитав він своїм дужим басом.

— Війна кличе, — відповів Козак.

— Треба йти на війну? — спитав Михайлик і зніяковів, наче дівка, до якої прийшли старости, бо ж йому вже кортіло туди, де гримів бій. І він спитав непевним голосом у матінки, що стала на порозі кузні: — Леле! Що ж робить?

— Благословляю, — урочисто мовила Явдоха. — Хоч і один ти в мене... Але ж треба, синку. Йди! — І вона, подавши хлопцеві важенний келеп, тричі перехрестила Михайлика.

— Рушили? — спитав Мамай.

— З вами? На край світу.

— Пороху понюхать, кулячого дзизу послухать. То мерщій!

— Я готов. Тільки... треба, щоб мене хтось... розсердив.

— Однокрилівці те зроблять якнайкраще, — посміхнулась матінка. — З Богом!

— Рушили, — сказав Михайлик і допав гнідаша, котрий вухами стриг біля Мамаєвого мальованого воронька.

— Рушили! — гукнула й матінка.

І легко допала третього коня, що його тримав за повід запорожець.

— Куди ви, мамо?! — жахнувся Михайлик.

— З тобою, лебедику.

— Та куди ж?

— На війну, — просто відказала Явдоха і приострожила коня.

— Я сам, мамо, я сам! — аж заволав Михайлик, але неня вже мчала десь попереду, у хмарі куряви поспішаючи вниз, до ріки, куди квапилися всі долиняни, що їх немов скликав на поле бою безжурний передзвін усіх церков Долини.

Дід Копистка, п'яніючи від захвату, дзвонив і дзвонив, аж піт заливав зіркі в старості очі, що вже бачили згори, як піші та комонні мирославці крок за кроком відганяють нападників од брами Коронного замку.

— Оце вшкварили! — гукав старий до Оникія Бевзя, катюги безробітного, котрий завжди охоту мав поспівати на криласі чи попошаліти на дзвіниці і тепер оце щосили бив крицевим язиком у найстаршого дзвона. — Га? Що ти там кажеш?

— Та вшкварили ж! — без видимого захоплення прокричав йому на відповідь Оникій.

— А дурні однокрилівці думають, бач, — гукав катюзі Варфоломій Копистка, — чого це нам так весело?! Чи не підійшла до нас яка-небудь потуга? Диви! Диви!

Але битва, що вже помалу відкочувалась від воріт Долини, нараз позадкувала до стін обложеного міста, потім відкотилася знов, і серце тьохкало в старого жебрака: дим пожеж він уже бачив і далеко над обрієм, за непролазними болотами, за Північним замком, бачив, як знову горить Україна, та й бачив його, цей страшний вогонь вітчизни, чи не вдесьте вже за своє довге жебрацьке життя, і сльози текли з гострозорих очей, мовби дим пожарів сягав і сюди, на дзвіницю.

Випручавшись з павутиння мотузків, не стерши й поту, старий дивився вниз і плакав... Дзвони вже змовкли по всьому городу, та й у бою зайшло чомусь таке затишшя, аж раптом стало чути, як загорлали тут, і там, і скрізь тремкими басками молоденькі, раннього весняного заводу півники.

В цій тиші вона й підступила до міста, панна Смерть, і, як завше, вдавала, буцімто саме вона і є Життям... Крякали всюди, її вітаючи, галки, ворони та круки, пречорна шквиря птаства, яке, кружляючи над полем бою, чуло собі вже добру поживу.

Наступила тая чорна хмара, аж темно стало, а над ратним полем знову всіма своїми голосами, криками та громами озвалася війна, а людська кров цебеніла скрізь на тучну й без крові землю, кров народу, що від неї аж кипів над бойовиськом клубами чорнісінький туман.

В битві вже давно шалів на білогривому Добрянні лицар Мамай.

Врубався він у ворожу гущину, як у ліс темний, і лягали нападники покосами, а він пробивався далі та далі, наче шукав кого між ворогами, наче прагнув зняти якусь певну осоружну голову, і аж затрусився ввесь, аж наче пойнявся вогнем, коли побачив віддалік золоте яблуко над високо піднятим кінським хвостом гетьманського бунчука, побачив, як під своїм архангельським стягом лівою рукою рубається з долинянами сам ясновельможний гетьман.

Мамай рвонувся був до Однокрила, але той, наче хто в груди його штурхонував, здаля відчув наближення страшного супротивника, і враз позадкував-позадкував, і незабаром зник за спинами найманих чужинців.

Козак Мамай скоро втратив з ока й золоте яблуко бунчука, бо гетьман не схотів прийняти бою, послідуций страхополох, і від тої втечі боягуза зайнялося серце Мамаєві, і ще гарячішою зненавистю спалахнуло воно проти власного свого витвору, проти недолюдка Гордія Пихатого...

Тим часом і Михайлик келепом важеним напрацювався через лад, без ощадку рубаючи ворога.

Вже й матінці, Явдосі, поранило татарською стрілою ліву руку, і грива гнідаша була залита її кров'ю, а вона рубалась і рубалась.

Вже наклав головою в бою за Україну і співливий сербин Стоян Богосав.

Вже й коваль Іванище, тультський богатирище, руська душа, маючи за вітром бородою, накришивши гори трупу ворожого, де тільки пройшов — пішки, без коня, прорубуючи просіку важкою шаблюкою.

Вже й Пилип-з-Конопель настрілявся та нарубався до знесилля, а кінця бойовищу не було й не було, бо зрадлива доля перекидалась то на той, то на той бік війни, і наші долиняни, відігнавши супротивника, знову відступали до стін Коронного замку.

Михайлик мало що й тямив у тім кривавім шарварку, що кипів довкола, в його другому бою.

Правда, хлопцеві здавалося, буцім він так-таки й не розсердився, не став сміливим і завзятим, хоч козацьку відвагу бачив на кожному кроці, який оборонці Долини оплачували ціною болю, ціною крові, ціною життя.

Прездоровою голоблею орудував Прудивус, насідаючи на якогось меткого шляхтича, гусара — в леопардовій шкурі, в кунтуші голубому, облямованому хутром, — і можна було, грішним ділом, подумати, що Тиміш старається, здобуваючи коштовне вбрання гусара, потрібне, либонь, кумедіантові для чергової вистави.

Там і там виникаючи, то не сокіл літав, то Мамай на своїм Білогривці з'являвся заразом у кільканадцятьох сутичках, — що кінь Добрян топче, а що Мамай б'є, а що Песик Ложка зубами шматує, — і од стріл, які повпивалися в тіло з усіх боків, Козак був схожий на сердитого кругленького їжака.

Обличчя йому побагровіло від напруги. Орудуючи ратищем, він одбивався зразу від кількох оскаженілих найманців гетьмана: одному в зуби заціджував дерев'яним тупим кінцем, гостряком списа проштрикував другого, збиваючи його з коня, наскочивши на третього чавунними грудьми свого Добряна (кінь — вогонь вогнем!), вибивав якого-небудь шляхтича або татарина з сідла, а то й сам діставав од когось хорошенько в груди шаблею чи списом, і знову рубав і колов, колов і рубав, — і весь час ширяв йому над головою сокіл.

На блим задерши голову, Мамай гукав йому якесь коротке слово і знову врубувався в гущу ворогів, що напливали плавом на долинян, хвиля за хвилею, стіна за стіною: дуки-срібляники, пани — проти сіроми, проти злиднів, хамів, хлопів, їхні ясновельможності — проти люду чорного, проти бунту лайдацького, найманці — проти хазяїв цього краю благословенного, кривоприсяжні й зрадники, недуга отчизная, супроти простого й відважного, супроти мудрого й вільнолюбивого народу України...

Сокіл усе шугав над бойовищем, квилів над Мамаєм раз по раз, подаючи знаки про близьку небезпеку, шугав та й шугав, порою всеньке небо закриваючи широкими крилами, аж наче сонце застуючи деколи, бо від куряви, від диму, від парування крові темніше й темніше ставало

довкола, мовби хмари ворожої навали сунули на Мирослав не тільки по топтаній землі, а й по вільному небу.

— Куди ж нам пробиватись далі!? — гукав якийсь страхополох, до перепуду наляканий кров'ю. — Там смерть попереду!

— А сором — позаду! — глузливо відмовив боягузові Козак Мамай, і, ці слова почувши, Михайлик, що промчав на ту мить повз Козака, зрозумів їх, як перший закон війни.

Орудуючи келепом замашненьким, Михайлик, сам не свій після безсонної ночі, після несподіваного щастя в коханні, після вранішньої зустрічі з Яриною, що так підступно зрадила його, піддавшись панському своєму гонорові, що так облудно від нього відмовилась, від парубка, котрого вона сама вночі сьогодні... ні, ні, ні, то все був сон, та й тільки! — і наш Михайлик, у кривавому запалі битви ще й думками цими терзаний, відстав ненароком від матінки, від Мамаю, від старого Гната Романюка (котрий рубався тут же), від Прудивуса, від усіх від своїх, — та й прокладав собі дорогу келепом, але не назад, не до замку, а далі від нього, бо ж парубок, як ми сказали б нині, бойового досвіду ніякого не мав.

Запроторившись аж так далеко, Михайлик, необачний, несподівано врубався в гущину ворогів, які тут щільно обступили чималий гурт косарів (із самими лише косами) та вельми пошарпану козацьку сотню Михайла Борозенка: щойно втративши в бою свого бравого сотника, борозенківці вже знемагали од великої крові.

Люди падали одне за одним, а німецькі рейтари відбивали цей гурт мирославців од стін гóрода далі та далі.

Німці вже були певні, що купку долинян, яких вони так щільно оточили, доб'ють без натуги, бо долиняни вже втрачали надію пробитись назад, до Коронного замку, — стікаючи кров'ю, добрі люди відходили від міста перед жаркім мистецтвом бою, яким так спритно й холодно володіли чужинці, з покоління в покоління вчившись проливати людську кров по багатьох країнах Сходу й Заходу.

Михайлик, досі не бувавши в боях, не дуже й тямив на ту хвилину, що ж круг нього діється. Йому, правда, трохи моторошно стало, нечутенному, коли він, ледве оговтавшись у бою, зауважив, що й близько не видно нікого з мирославців, а самі скрізь жовтожупанники та чужинці,

і, ясна річ, світ йому вгору піднявся, коли вздрів поряд закривавлені постаті козацтва з пошарпаної та оточеної сотні щойно вбитого Михайла Борозенка, рвонувся до своїх, пробився хутко, поклавши дорогою кількох татар, і з таким запалом урізався в непохитну стіну рейтарства, аж німці від несподіванки подались перед ним, скотившись з пагорба, з якого їм так зручно було крушити мирославців.

Запримітивши ще віддалік якогось німчина, найвищого, найкремезнішого, в золоченім шоломі, в панцирі, що срібним свічадом блискав проти сонця, якогось, видно, рейтарського отамана, Михайлик, боязкий та несміливий, прорубав собі до нього стежку, в запалі бою навіть не помітивши крові, що цебеніла йому з правого плеча, кинувся конем до німця, але заскочив збоку. Рейтар його не помітив, і можна було безпечно врубати ворога зі спини, та Михайлик торкнув коня трохи далі, щоб стати з рейтаром ніс до носа, і щосили рубонув келепом по золотім шоломі.

Метал аж репнув, мов кавун, репнув з головою разом, а рейтар, захитавшись і вже вмираючи, вдарив хлопця по правій руці, але схибив, і шабля, свиснувши, рубонула круту шию Михайлового коня.

Рейтар упав, а наш коваль, обагрений кров'ю гнідаша, відчувши, що падає теж, перескочив на спину коневі супротивника, який, утративши свого вершника, шарахнув проз Михайлика в ту небезпечну мить.

Опинившись знов на коні, Михайлик раптом зрозумів, еж борозенківська сотня з косарями, що до них він раптово пристав, уже втрачають останні сили, — і не те щоб його страх пойняв, ні, — і не те, щоб він подумав тої хвилі, як рятувать своє життя, — ні, ні, він був ще надто молодий для цього, він просто робив своє діло, на яке його сюди привів Козак Мамай, він крушив воріженьків і намагався це робити якнайкраще, та й тільки, — хоч досі він того діла не вмів, та й не бачив такого ніколи, і не прагнув воюватися, бо в козаки йти не збирався, а мав себе за звичайнісінького коваля.

— Бий гемонську віру! — кричав він, орудуючи келепом, а що голосок у нього був, нівроку, дужий, та й здався цим людям, що попали в біду, здався вельми знайомим, бо ж чимало людей чули його вчора на виставі в базарі, то й козацтво з косариками потяглось мимохіть ближче до ньо-

го, і вже всі там стали гуртуватись круг Михайлика, за яку мить признавши його за привідцю, що ненароком заступив у бою допіру вбитого сотника Борозенка.

— За мною! — прогукував до вояків Михайлик і, оглядівшись, збагнув, нарешті, що далі пробиватися не варто, і рвонув з косарями та з рештками борозенківської сотні вліво, прорубуючи шлях до мирославських сотень, на чолі яких там бився з ворогами сам полковник, отець Мелхиседек. Але те, що він побачив трохи далі від пагорба, через котрий вони проривалися назад, до своїх, те, що Михайлик побачив, примусило його спинити своїх людей і знову повести їх у саме пекло...

Бо він побачив там...

10

Побачив там Ярину.

Припавши спиною до невисокої скелі, вона відбивалася шаблею, і її давно вже вбили б ті звірюги, які обпали її з трьох боків, але в них, видно, був рózказ — панну Подолянку вхопити живцем.

Валялись біля неї долі коновки, що в них розносила в час битви панна мирославцям воду й вино, і дивом-дивиною було те, що її досі не порішила куля чи не підтяла шабля якого-небудь бузувіра.

Її поранило десь та вже й убило б, коли б серед польських шляхтичів хтось не впізнав цю панну, що до неї невгасимий інтерес мала сама Конгрегація в Римі, якій треба ж було страшно помститися панні Кармелі за впертість, за зраду, за втечу. Тепер утікачка була в лабетах двох десятків бравих шляхтичів, що обступили її, застукавши зненацька ще там, недалечко від Коронного замку, й відтіснивши аж сюди, під цю скелю, — вона була вже сливе в руках цього панства, але схопити її вони ніяк не могли, бо ж кожен з тих уродzonych рицарів, необачно наблизившись до українки, міг, чого доброго, накласти головою.

Вона вже біло збіліла, Подолянка, вже й сил не ставало, трималась тільки на люті, на ненависті, на впертості, які й штовхнули сьогодні дівку так нерозважно вийти на поле бою з коновками води та вина.

Ярина ще трималась би, мабуть, коли б раптово не вздріла Михайлика, що пробивався до неї з косарями та

з борозенківцями, і здалось їй, ніби це тільки ввижається той голодранець, котрого вона так підступно зрадила, образила, зумисно не впізнавши нині вранці, — їй показалося вже, що вона марить, і дівчина впала непритомна.

Пробиваючись до коханої, коваль Михайлик теж був подумав, що це сон, мара, але сон той подесятерив йому сили, і парубок, орудуючи келепом, штовхав свого нового коня грудьми на ворога, і рубав, і крушив, і ламав супротивника, і справді, наче уві сні, здобував раз по раз такі дивовижні побіди, що в них потім і сам повірити не міг, хоч і не дуже й добре пам'ятав, як саме він продерся до Ярини, як підхопив її з землі, відбиваючись від усотеро дужчого ворога, як кинув панну, непритомну, на сідло, як до своїх покрикнув, щоб мерщій завертали за ним, назад, прикриваючи відступ, — смерть була попереду і позаду, а сорому не було ні там, ні там, бо треба ж було вивести з того пекла беззбройних косарів, що вскочили в бій несподівано, з самими лише косами в руках.

Прокладаючи дорогу до видного здаля малинового стяга Мирославського полку, Михайлик відбивався від знавіснелих нападників, держав на сідлі ще й панну, яка не прийшла до тями, але не забував і про козацьку сотню, що так і трималась того ковалиська, котрому косарі й козацтво завдячували своїм рятунком, хоч сам він про те й не здогадувався, що став їм у такій пригоді...

Прориваючись до своїх, Борозенкова сотня хоч і втрачала окремих лицарів, але не танула, а навпаки — зростала, бо ж прилучались до Михайликових вояків, повідстававши від своїх, усі, хто головою наклав би в тім пеклі, коли б не Михайлик з товариством, що там і там з'являлись несподівано в навальнім просуванні вздовж лінії облоги.

Нападники все далі й далі відступали від Коронної вежі, і знову в місті, десь далеко поза пеклом, задзвонили в усі дзвони, і жовтожупанники, і пани-ляшки з татарвою, і наймані серби, угри та німці, і всі їхні пахолки задкували, поступались, падали, а коли раптом, не витримавши наступу Мелхиседека з полком, Мамає з посполитими, що їх він повів у баталію, і тої сотні, на чолі якої так нечаяно став ковалисько Михайлик і яка так виросла, поки пробивалась до своїх, — коли раптово там і тут ворожі лави завагалися, стенулись, подались, а роз'єдинені частини мирославців

знову зійшлись і з криками «Слава! Слава! Слава!» погнали ворога далі, змовкла в ту мить і ворожа армата, і набої вже не летіли до міста через найвужчу горловину Красавіці.

Над головою в Козака, проквилевши, знову майнув сокіл і знову Мамай щось йому гукнув, і птах, почувши, шугонув угору, до самісіньких хмар, і хмари посунули геть, мовби їх сокіл розвіяв своїми широченними крилами, розвіяв хмари, що стояли між людьми та сонцем, і так радісно бризнуло світло, що аж загавкав на сонце Песик Ложка.

Мелхиседек, скривавлений, спітнілий, з передряпаним обличчям, з голою шаблею в руці, з перначем за поясом, котрий перехвачував у попереку ті клапті, які лишилися від архієрейської рясни, пан полковник давно вже потерпав за долю борозенківської сотні, бо ж йому донесли, що сотник загинув, а козаки от-от усі поляжуть, не маючи сили та змоги проломитися крізь непохитну стіну німецьких рицарів, і владика, ще не відаючи, що саме діється в тій сотні, але побачивши, як грізно вона пробивається до своїх, зрозумів: став у бою хтось на чолі її.

Побачивши нарешті, що сотня Михайла Борозенка суне сюди під проводом Михайла іншого, владика закивав хлопчині ще здаля, а той, збентежений усім, що довелось пережити за цю годину, вовкувато поблискував очима, а відбиваючись від шляхти, пильнував, щоб у запалі бою не зачепити келепом непритомну панну Подолянку, що так і лежала досі поперек його сідла.

Раз по раз поглядаючи на дівчину, чигаючи на той жаданий мент, коли ж нарешті Подоляночка змигне очима, наш Михайлик двічі, а то й тричі, мало не наклав головою, бо ж дивився куди не треба, а не на ворогів.

Вже пробившись до свого війська, Михайлик дочекався-таки тої хвилини, коли Ярина сяйнула оком, побачила над собою Михайлика, спалахнула, загорілась, і хлопець нічого не міг у тому першому погляді второпати, бо ж була там і радість, бо засвітився він і досадою, бо спалахнув у ньому й гнів.

— Пусти мене, — попросила Ярина.

Та борозенківці з Михайликом уже наблизились до малинового стяга, під яким стояв Мелхиседек.

Єпископ зараз бачив, як поблизу від нього Михайликова сотня витратила до ноги чималий загін кримчаків, які трапились їм під гарячу руч, бачив, як зграбно й запально

рубався молоденький коваль, тож і був наш владика вельми здивований, побачивши, як Михайлик спускає з сідла панну Подолянку, якої здаля владика впізнати, звісна річ, не міг.

— Дядечку, — покликала Ярина і знов була б упала, коли б не підхопили її архієрейські челядники, скривавивши собі руки, бо ж одчайдушна дівка вся була поранена й подряпана.

— Лікаря! — звелів Мелхиседек.

А Подолянка, наче крізь сон, покликала:

— Кохайлику!

Але коваля там уже не було.

Захлюпнула його хвиля спогаду про сьогоднішній ранок, коли панна від нього відмовилась.

Не хотілося йому чути від неї й слова подяки.

Він оперішив коня і гайнув до своїх спітнілих та скривавлених борозенківців, що спішувались трохи віддалік.

— Гей, сотнику! — гукнув навздогін Мелхиседек.

Михайлик, почувши те, не збагнув, що то — до нього, і коня не спинив.

Очима шукаючи своєї матінки, бо ж не бачив її замалим не годину, та ще й таку страшну годину, Михайлик оглядався по всьому полю, залитому кров'ю, всіяному трупами людей та коней, чорному й столоченому, повному стогону та хрипіння вмираючих, і мліло серце ковалеве од гострої тривоги.

— Мамо! — шепотів хлопець. — Мамо! Де ж ви? Матінко?!

— Пане сотнику! — конем наздоганяючи Михайлика, вдруге покликав єпископ. — Вернись-но!

— Тебе кличе владика! — гукнув якийсь поранений у голову козак. — Тебе ж!

— Мене? — спиняючи коня, здивувався Михайлик.

— Тебе, тебе! — невідь-звідки взявшись, заступив молодикові дорогу Козак Мамай, а Песик Ложка також ствердливо гавкнув.

— Мамаї моєї не бачили? — спитав у Песика Михайлик.

— Десь вона тут, — одповів за нього Мамай, завертаючи ковалевого коня до білого каменя, під яким, чекаючи приходу лікаря, поклали вже Ярину.

Сівши на тому камені, владика й дожидав Михайлика.

— Його преосвященство кличе пана сотника, — сказав Мамай.

— Сотника вбито в бою, — відмовив Михайлик, не розуміючи — про кого мова. — Де ж моя матінка?

— Я тут, — озвалась Явдоха, виникаючи біля сина. — Живий?

І неня всього Михайлика обмацала, наче не вірячи власним очам.

— Гей, сотнику! — знову гукнув через голови, ставши на камені, отець Мелхиседек. — Тебе, тебе кличу, пане Михайле!

— Мене? — здивувався Михайлик.

— Тебе ж! — засміявся єпископ. — Іди-но сюди!

— Кличуть, синочку! — підштовхнула Михайлика неня, як і завше, зрозумівши все з півслова.

— Але чому ж... — розгублено поглянув він на матір.

— Тому, що ми з тобою, лебедику... ми з тобою стали зараз оце... сотниками, — стиха пояснила Явдоха.

— Як то, мамо?

— Ми з тобою вже сотники, синку! — голосніше сказала ненька.

— Я сам, мамо, я сам... — спробував був хоч трішки вгвгтати свою паніматку Михайлик, але Явдоха вже виступила вперед і, плечем прокладаючи Мамаєві та Михайликові дорогу поміж лицарями, ще гарячими від пекла бою, сердито на всіх покрикуючи, вела до білого каменя, де дожидав владика.

— Дорогу сотникові!

— Мамо! — з докором благав Михайлик. — Облиште, мамо!

Але Явдоха добре знала своє материнське діло.

— Дорогу панові сотникові! — погукувала вона, пробиваючись між вояками.

— Чолом тобі, пане сотнику! — привітав Михайлика єпископ.

— Це ж — не я... — непевно почав був хлопець.

— Коли тобі говорять, що це ти, — перепинила матінка, — не сперечайся!

— Хіба ж це не ти погнав ворога? — спитав архієрей.

— Це — козаки, владико.

— Не ти хіба врятував од загину, од ганьби, од полону — загін покійного сотника Борозенка?

— Вони відбивались од німців, як дикі коти. Побачили б ви, владико...

— Хіба це не ти показав їм, як треба, щоб слави козацької не потлумити, як треба ворога періщити, стинати, бити, а не відбиватись?

— Як же я міг показати, коли я й сам... не той...

— Несміливий? — кепкуючи, спитав Козак Мамай.

— Коли ж я й сам...

— Не сердитий?! — щасливо засміялась матінка.

— То це не за тобою вони пішли в бій? — спитав, повівши довкола рукою, єпископ.

— За ним, за ним! — загукало вдячне козацтво, яке з бою вийшло з честю — під несподіваним проводом ковальська.

— Чуєш? — смішливо смикнувши себе за сергу, спитав Козак Мамай.

— Чуємо! — відмовила за хлопця матінка, постерігши, куди той дивиться, бо ж він очей не зводив з лікаря, який уже порався коло Ярини.

— От і виходить, що став ти сотником, парубче, — урочисто промовив пан полковник, а Михайликові аж млосно стало, аж отетерів од несподіванки, і дуже ж йому хотілося, щоб це був жарт або сон, і він уже скоса поглядав на матінку, очима благаючи про допомогу.

— Ну, які з нас сотники?! — сором'язно пишаючись і підбираючи губи, почала Явдоха і аж почервоніла, як дівчинка, бо ж їй ця розмова була таки приємна, і мати повторила ще раз: — Які з нас сотники, владико!?

— А кажуть же, ваш хлопчик був у бою — сотник як сотник!

— Так то ж — у бою! — озвався й Михайлик. — Та й вийшло все воно, владико, ненароком, — і парубок аж руками розвів, ніби просив пробачення.

— Сам винуватий! — зареготав Мамай.

— Гав-гав-гав-гав, — потвердив Песик Ложка.

— Марна річ, — посміхнувся й владика. — Хочете ви чи не хочете, матінко, а синок ваш уже став-таки сотником. Доведеться подякувати за честь і ставати до діла.

— Ну, коли так, владико... — Явдоха манірно вклонилась. — Спасибі за честь, панове громадо! — І матінка віддала чолом на всі боки. Звеліла й синові: — Кланяйся!

Михайлик уклонився теж.

— Нижче! — звеліла неня.

І Михайлик віддав нижче:

— Спасибі за честь!

Потім, сам з того дивуючись, зненацька гукнув:

— Кашовари, сюди!

Наперед виступив тільки один, старий кухар Улас Загреба — з величненною ложкою, що стирчала не з халяви, як у всіх козаків, а з-за пояса, така вона була велика.

— Я сам-один лишився, — віддавши поклін сотникові, сказав старий. — А двох кашоварів убило.

— Візьміть собі на поміч ще чотирьох! — звелів новий сотник і звернувся до козаків: — Хто піде в кашовари?

Коли кількоро зголосились охоче, Михайлик наказав:

— Щоб каша була за годину готова! З яловичиною!

Перекажіть обозному, що новий пан сотник звелів: з яловичиною. Бо ж без харчу козак — не козак, а кізяк!

— Оце так! — любуючися з моторного парубка, зареготав Мамай.

— Оце так сотник! — дружно ревула борозенківська сотня.

А сам пан сотник преповажливо мовив:

— Та ще скажіть-но обозному, пане Загребо, щоб дав на мою сотню барила зо три меду...

— Оковитої, пане сотнику! — підказали з гурту.

— І оковитої, — повторив Михайлик.

— Оце так сотник! — ахнуло козацтво.

— А коли не дасть?

— То скажете йому...

— Ребром — за гак! — підказали з сотні. — Так?

— За гак! — погодився Михайлик.

— Все скажемо, — шанобливо вклонився старий кашовар. — Скажемо, пане сотнику!

— А тепер слухайте сюди! — владно звернувся до своєї сотні Михайлик. — Порати коні!

— Але зразу їх не напувати, — стиха підказала матінка.

— Я сам, мамо, я сам! — пошепки огризнувся Михайлик. А вголос додав: — Та не напувати, поки ще гарячі!

— Знаємо, пане сотнику!

— Потім — до річки: митися! — звелів сотник.
— І прати сорочки, — стиха підказала неня.
— Я сам! — пошепки буркнув синок. А вголос додав: — І прати сорочки!
— Гаразд, пане сотнику! — озвалися з гурту.
— Потім шаблі гострити. А там поспіє і обід. А там... — і Михайлик, несміливий та боязкий, порядкував над козацтвом, наче було це діло знайоме йому змалку.

З білого каменя поглядали на новоспеченого сотника Мамай та Мелхиседек і значущо ззиралися, мовби любуючися з рідного сина чи молодшого брата.

Зоріла на Михайлика, очунявши, і пошарпана панна Ярина, поки порався над нею лікар, і одводила око, і знову заплющувалась, коли Михайлик кидав на неї стурбований погляд.

12

Владика скинув з себе клапті, які лишилися від ряс, й zostався в самій тільки гаптованій сорочці, пошарпаній, перемазаній кров'ю, бо старого ранили в рамено.

Мамай, теж увесь закривавлений, витягав собі з тіла стріли та кулі.

— Не беруть тебе чорти, Мамаю, — посміхнувся єпископ. — Скільки стріл, а ти живий! Та й кулі...

— Коли б їх зважити, всі кулі, які я витяг з мого тіла... ого! Зав'яжи-но мені плече, Подоляночко! — звернувся Мамай до Ярини, зауваживши, що панночка вже кліпає очима.

— Вона ще й не очумалась, — кинувся до неї єпископ.

— Дарма! — сказав Мамай. — Уставай, дівко, до роботи!

І панна Ярина встала і заходилася коло Козакового пораненого плеча, а потім і коло дядькового рамена.

Мамай зітхнув:

— Чорти нас таки не беруть...

— Такий уже ми народ, слава Йсусові, — мовив перехрестившись, старий гуцул з Михайлової сотні.

— Скільки вже нас войовано та жаковано... — сумно всміхнувся Мамай. — Шкура козацька репається! А ми тільки дужчаємо після кожного стусана... Ого!

— Не дай бог — так дужчати!

— Що ж поробиш! — запахкав люлькою Мамай. — Про українську вдачу є така брехенька... — І, прискаливши око, він затагнувся димом, смикнув себе за сергу і почав: — Два куми схотіли забити вола. Один і каже: «Ви кумцю, держіть за роги, а я його вдарю обухом». Ударив кум, а віл не падає. Ударив кум удруге, а віл не падає. Ударив кум обухом і втретє, а віл собі стоїть. Тоді той дядечко, який вола тримав за роги, й каже: «Якщо ви, куме, ще й учетверте мене по голові ось так гепнете, то глядіть, щоб я на вас не розсердився...» Отака наша вдача!

Преосвященний хотів щось гостро заперечити Мамаєві, бо ж ніяк йому не до душі було таке трактування української вдачі, він аж розсердився на Козака за грубу небилицю, але ж нічого сказати не встиг, бо одвернувся в другий бік, побачивши лицедія Прудивуса, який підходив до них з дубовою голоблею в руках, що нею він намолотив сьогодні не так уже й мало ворогів.

— Чолом, владико! — вклонився Прудивус.

— Ave! — відмовив архієрей з латинська. — Мир тобі, спудею! — але не благословив молодика, бо ж був без рясини в драних козацьких штанях. — Я бачив, голубе, як хвацько ти переправляв оцією голобелькою на той світ якогось пихатого шляхтича в голубім кунтуші... Тобі, либонь, хотілось би знати, чи ж він добре добрався до Стіксу?

— Він уже в Хароновому човні, ваше преосвященство, переправляється в самісіньке пекло.

— Довго ж ти за ним ганявся, — мовив єпископ. — Чи ти не любиш голубої барви?

— Той голубий хотів схопити нашого верховинця.

— Романюка?! — аж стенулась Ярина.

— Старий гуцул рубався, як справжній козак... Аж бачу: той ляшок скрадається з татарами, а він — і не туди: кришить, сивий, німоту й ляхів на капусту. Я був хотів прорубатись до нього, та вже свиснув татарський аркан, уже й зв'язали бідолашного гуцула, а мені, як на те, саме шаблю з рук вибили. Добре, трапилась оця голобля...

— Що ж було далі? — спитав Мамай.

— Татари де й поділися: полягли чи від голоблі повтікали. А голубого я ще попоганяв чимало: лютий, бистрий і живучий, мов собака...

— Де ж він? — спитала Ярина.

— Віддав чортові душу.

— А гуцул? — спитав єпископ.

— Десь там, доміне, либонь, лежить і досі...

— Мертвий?

— Зв'язаний. Арканом.

— Так його й покинув?

— Пан обозний чіпати гуцула не велів: усіх, мовляв, чужинців... в час війни треба тримати в путах.

— Який же він чужинець?

— Католик.

— Веди до нього, — наказав єпископ, і вони гуртом — Козак Мамай, владика, лицедій, Михайлик і Ярина — подалились шукати старого гуцула.

Михайлик ішов позаду, а панна попереду, і обоє ціною страшного зусилля намагались одне на одного не дивитись.

Ярина поглядом шукала забитого шляхтича в голубім кунтуші, що полював на старого Ігнатія Романюка, бо треба ж було на нього глянути, але все поле було вкрите трупом.

Валялись там шапки, кіраси, конфедератки, шлики та мисюрки, мечі, шаблі, списи та келепи, порохом порозривані рушніці й гаківниці. Мертві коні зберігали передсмертний рух. А живі люди вже робили своє діло: косарі мантачили своє знаряддя, аж дзвін розлягався по луках. Козаки розкладали вогнища, білували бичків та теллят, латали жупани, розповідали побрехеньки й реготали, ніби й не чорніло від крові все це поле, вже прокидалася й пісня, озиваючись там і там, — бо душа українська без пісні не живе.

— Де ти його покинув, того Романюка? — питав Мелхиседек.

— Ген-ген, під тою скелею, — неуважно відказав лицедій, а Песик Ложка, це почувши, помчав уперед.

— Ти чимось вельми заклопотаний, спудею?

— Батенька шкода, владико: сам-один з Лукією лишається.

— А ти ж?

— Я рушаю сьогодні до Києва.

— А війна?

— Я ж — не воїн...

На скелі тій, до якої так поспішали владика й Мамай, гуцули в киптариках, кружка посідавши, гострили об той скельний камінь топірці, перев'язували дрантям від сорочок свої рани, покурювали мережані люлечки й слухали, що їм каже цей сивий, недавній ксьондз, котрому вони щойно розв'язали руки, не зважившись, правда, порушити наказ пана обозного та й перетяти ножом такий же татарський, із сириці, аркан, який оповивав йому роз'ятрені до крові ноги.

Молоденький вояк русявий, Юрко, саме напував Романюка водою з сухого гарбуза, що правив замість конвиць. Напившись, обіллявши груди студеною з Рубайла водою, старий гуцул заговорив до земляків, і вони, покинувши справи, слухали мудрого чоловіка, бо він розповідав про те, що всім боліло, про те, що кортіло йому написати в проповідному листі до черкасів, який він мав намір послати по всій Україні.

— Якщо й тепер черкаси підкоряться шляхті, то ми подібні будем до свиней, которі, вилізши з багнюки, знову — в той самий кал ідуть...

— Ви все це, доміне, написали в посланії? — спитав Тиміш Прудивус і, схилившись Романюкові до ніг, перетяв ножом петлю татарського аркана. — Вручіть мені того листа, панотче.

— Навіщо?

— Пішки йду до Києва, по всій Україні. Читатиму листа по городах і селах, де панує гетьман.

— Тебе там повісять, козаче, з тим листом, — перестеріг Романюк, а придивившись до Прудивуса, спитав: — Де ж твоя голобля, хлопче?

— Потрощив на дрізки.

— Це ж ти сьогодні врятував мені життя... А хто ж ти є?

— Приставляка... мандрівний лицедій. Штукар.

— А ще?

За нього відповів єпископ:

— Спудей преславної Братської в Києві академії.

— Це світоч науки для всього слов'янства.

— Атож! — радо погодився владика, бо мова йшла про академію, де вчився колись і він сам.

Взявши в Романюка один з приготованих примірників його відозви до простих людей України, Тиміш Прудивус читав і перечитував цей твір знайомого гуцула. Потім сказав:

— Читатиму людям по всій Україні... І в Києві теж!

— Але як же ти пройдеш до Києва? — спитав Романюк у спудея.

— Отак ось, доміне: навпростець! — посміхнувся Прудивус.

— Крізь самісіньке пекло?

— Все, що треба знати про пекло, — лукаво повів вусом Тиміш, — я вже в академії вивчив. Тож дорогу знайду.

— До пекла чи до академії? — посміхнувся Романюк.

— До академії — крізь пекло війни! Сьогодні вночі я рушаю, — і він уклонився владиці, Романюкові й Мамаєві. — До Києва йду, — обняв він пошарпаного в бою молодого сотника Михайлика. — Прощавай, соколе! — і він здалеку вклонився, мандрівний лицедій, і рідному своєму місту Мирославу, з яким було так жалко розлучатися в скрутну хвилину. — Іду до Києва! — І так уже хотілося йому про той свій Київ розповісти кожному, що й сам не стямився спудей, як заспівав:

*Стоїть золотоголавий
Наш Київ у садах,
Як Рим, достойний слави,
Аж на семи горбах.*

*Він знав і гніт Батиїв,
І напади Литви,
Але ніколи Київ
Не схилить голови.*

*Вельможна Польща-пані
Готує нам ярмо,
Та ми, як при Богдані,
Їй одкоша дамо.*

*Наш Київ знаменитий
За все миліший нам:
Там єсть і аква віта,
Там є й науки храм.*

*Арма вірумкве кано —
Я славлю вояків, —
Великому Богдану
Присвячую я спів.*

*Нам крук очей не вийв,
Ми сильні, аки льви, —
В віках цвістиме Київ,
Як рідний брат Москви!..*

І цей баламутний спудей мрією своєю вже перелітав туди, до Києва, до рідного брата Москви, до струмисто-лукуватого Дніпра...

14

Гнат Романюк дослухався до співу Тимошевого та й думав: чи не з його, бува, послання до черкасів зринулась перша іскорка, що зараз породила полумінь цієї пісні?..

Хтось його взяв за плече, і Романюк обернувся, впізнав Юрка, того русявого покутянина, що його, зв'язаного, напував водою з гарбузової конвиці.

— Слушайте-но, ваша мость, — шанобливо звернувся Юрко.

— Що, синку?

— Дайте й нам того листа... Додому понесем. До Карпат.

— Мемо читати в храмах, — додав старий гуцул у розпанаханому шаблею кептарику, що з його дір, між барвистими візерунками, стирчала вовна. — Щоб і там наші знали щиру правду.

— Мемо читати на базарах, по ярмарках...

— А ви хіба письменні?

— Все вивчимо напам'ять.

— Схоплять з таким листом шляхетські посіпаки, буде найлютіша смерть.

— Слава Йсу!

Всі на мить принішкли.

Сивий Романюк поспитав:

— Як ви сюди потрапили?

— З Коломиї причвалали, з Косова... з Хуста. Ближче до Дніпра, до Січі.

— Чимало йшло таких і через Київ, — обернувся Гнат Романюк до архієрея. — Бачив я сам, як однокрилівці з поляками, заскочивши в дорозі втікачів, рубали впень, дітей хапали, тягли кудись дівчат... — І старий, заплющившись, замовк, неначе знов йому привидівся той жах.

Слухавши мову Романюка, владика зразу думав тисячу дум, як те й мусило бути з полководцем у скрутну годину

війни, — зразу тисяча дум, як шершні, жалили його, зразу тисяча дум дзижчали над душею, тисяча дум: і про долю людей, втікачів од наруги шляхетської, що прибували сюди з усієї України, наддніпрян, полтавчан, подолян, галичан, про долю тих людей, які не сплять тепер ночами по всій черкаській стороні, про долинян, що боронять свій гóрод, довіривши своє життя розсудові мирославського владика, тисяча дум, тисяча дум — про тих людей, що є, про тих людей, що будуть, про долю всього народу, про долю України-матері — з-поза Карпат аж за Донець, — тисяча дум, збуджених всіма прикростями війни, запалом бою, холодіючими тілами товариства, що наклало головами в цім бою, тисяча дум, збуджених турботою про перемогу правого діла, збуджених і піснею Прудивуса, піснею про Київ — рідного брата Москви.

Козак Мамай також задумався.

Був мовчазний і збентежений мислями, що тнули і його, наче спасівські оводи румака.

Ніби й не чув Мамай усіх тих шумів, якими бриніло чорне від крові поле, не зважав і на Песика Ложку, що тицяв носом у коліно, намагаючись привернути до себе увагу, не помічав і пораненого Білогривця, котрий штовхав Мамаю в спину лобом, щоб той якого-небудь зілля приклав йому до рубаної рани, щоб витяг з холки опірену татарську стрілу, по якій також стікала цівка крові.

— Про що задумався, Мамаю? — штовхнув його єпископ.

— Про те ж, про що й ти...

— Чи не пора нам до міста? — поспитав владика.

— А пора, — погодився Мамай і обернувся до свого коня.

На хвильку він біля нього затримався, виплутуючи з гриви влучну татарську стрілу, до якої чиеюсь рукою прив'язаний білів дбайливо згорнений папірець.

— Листа, бач, прислали мені однокрилівці, — кивнув козарлюга і розгорнув папірця.

Там було кілька слів.

— Що там? — поцікавився єпископ.

— Прочитай, — і запорожець простяг владиці таємниче послання.

Єпископ прочитав:

— «Щоб тебе знищити, зруйнуємо все місто. Ціна зняття облоги: твоя, Мамаю, голова! Нехай мирославці подумують. Ad majorem Dei gloriam...» Для вящої Божої слави, — переклав сам собі єпископ. — Девіз єзуїтського ордену!

— У мене з ними давні розрахунки, — сказав Мамай і скочив на коня.

— Ти що надумав? — стурбовано спитав єпископ. — Чи не вдовольнити їхні домагання?

— Ані подобини!

Вони вихором мчали до міста, і кониченько єпископа ледве встигав за пораненим Білогривцем-Добряном.

15

— Куди це вони — так шпарко? — звідався в Прудивуса гармаш Олексій Ушаков, ставний курянин, дядечко років за тридцять, який давненько вже оселився неподалік од Мирослава, по той бік озера, при найвужчій горловині, жив там собі, кушніруючи та шевцюючи, а тепер порався біля своєї в бою підбитої венеційської гармати і тоскно поглядав за Красавіцю, де мріла свіжа стріха його хатки, в котрій лишилася в таку лиху годину гармашева сім'я. — Куди це вони так поспішають? — повторив Ушаков. — Чи не сталося знов чого-небудь?

— Хіба в них мало клопоту! — неухважно зітхнув Прудивус.

Він скрушно оглядався туди й сюди, чи не побачить десь батенька, бодай здалеку, бо після бою він чомусь досі його ніде не стрів.

— У всіх у нас — один клопіт, — зітхнув і москаль. — І в кожного — свій! — І він, до бою лагодячи гармату, набиваючи з пащі, пестив рукою її мідне жерло.

— Завтра ця пані, — кивнув на гармату Прудивус, — добре тобі віддячить за ширу турботу.

— А віддячить! — відмовив Олексій Ушаков, і голос йому затремтів.

Вони вдивлялися обоє в той берег озера, і кожен думав про своє.

— Що там у тебе? — спитав гармаш.

— Київ, — одмовив Прудивус. — Перед світанком рушаю на той бік.

— З міста ж, — глянувши на Прудивуса, мов на божевільного, мовив гармаш, — з міста ж не вийти!

— Спробую, — відмовив лицедій.

Ушаков зітхнув.

— А що там у тебе? — спитав Прудивус.

— Жінка лишилась по той бік, на хуторі. Он там, де свіжа стріха.

Розуміючи тугу товариша, Прудивус мовчки кивнув головою.

— Саме сина має мені народити, — додав гармаш. — Багато років дожидали... і ось так! Може, й сьогодні!

— Першого? — спитав Тиміш.

— Першого, — кивнув Олексій Ушаков.

— Я йтиму вранці проз той хутір.

Сумний гармаш обпик його таким благальним поглядом, і такий біль спалахнув у його очах, що Прудивус відповів йому, начебто москаль про віщось попросив:

— Я їх пошукаю там... твоїх... дитину й жінку.

— Вранці я по хутору стріляти маю, бо донесли владиці, що нині гетьман Однокрил переїхав до хати мого сусіда: звідти ж увесь цей берег видно... От я в сусідову хату й стрілятиму. А що, як схиблю?!

— Коли стріляти будеш?

— На світанку.

— То я вийду з Мирослава трішки раніш. Уночі!

— Можливо... встигнеш там попередити мою Авдотью?

Вони поцілувалися.

16

Козак Мамай і мирославський владика тим часом бігли кіннями навскач.

Вони промчали, полохаючи собак та курей, по спорожнілому базару.

Промайнули через Соборний майдан.

Не спиняючись коло господи єпископа, голоднісінькі з ранку, звернули до вишгороду і трохи тихшим кроком стали вибиратись на гору, до руїн домініканського монастиря.

— Куди це ми так поспішаємо? — питав отець Мелхиседек.

— Побачиш, полковнику! — відмахнувся Мамай, бо якась думка так його захопила, що, поки вони видирались на гору, Козак не промовив ні слова.

Давно вже вони поминули кузню Іванища, об'їхали довкола й монастир, а владика все ніяк не міг збагнути, куди ж це його тягне химерний побратим.

— Куди ведеш, старий собако? — питав єпископ.

— Ти ж сам хотів почути путнє слово про мирославські скарби! От ми з тобою й...

— Їдемо шукати?

— Ні, питати.

— В кого?

— В Іваненка, ваше преосвященство. В алхіміка.

— А він хіба скарби знаходив коли-небудь?

— Жодного.

— А-а, — протяг Мелхиседек. — Він не знайшов, а винайшов!

— Що винайшов?

— Той чарівний камінь, що обертає все на золото!

— Філософський камінь?.. Навіщо воно тобі зараз оте золото?

Єпископ не відповів.

Коли ж виїхали на вершечок гори, він спитав:

— Чи не цьому Іваненкові... в рабство віддав ти пана Оврама Роздобудька?.. Що ж він тут робить?

— Я йому не заздрю...

Обійшовши монастирські руїни з дальнього кутка, Козак Мамай і мирославський владика наблизились над урвищем ріки Рубайла до випадково вцілілої кам'яниці. В ній було кілька просторих келій, з високими й вузькими вікнами, з готичними шпилями над покрівлею. З височенного димаря, як бува в гамарнях, вивергався чорний дим, раз по раз пробиваний яскраво-жовтими пасмами, схожими на несамовито-рухливий лисячий хвіст.

Козак Мамай, поставивши свого Ложку на сторожування, постукав у важкі двері, але звук був глухий, такі вони були товсті, підождав трішки, потім постукав знов.

Ніхто не відповів.

Мамай натиснув на двері кремезним плечем, але марно.

Він штовхнув іще раз, і двері насилу подалися, такі вони були набряклі вогкістю, яка незваним гостям зразу ж війнула в обличчя. В кімнаті бурхали густі та різнобарвні випари, кипіли хмари диму, шугали іскри, блимав у горні синій вогонь.

Гості побачили в величезнім покої чудернацькі прозорі посудини з тонкими кривими вершечками, тиглі, вузькогорлі карафи, де кипіла якась червона, схожа на свіжу кров, рідина, всяке дивовижне начиння, перегінні пристрої, два прездорові глобуси — земний та небесний (з материками та океанами, накресленими абияк, і з планетами та зірками, нанесеними з найбільшою, як на ті давні часи, точністю).

Над усім стовбичив у прекумедній поставі добіла виварений людський кістяк.

На шафі кліпала сліпими вдень очима велика сова.

А господаря цієї незвичайної оселі Мамай і владика вздріли тільки тоді, коли сова, стрічаючи некликаних гостей, несподівано скрикнула поганим голосом і з диму та з пари — десь угорі, на драбині, біля книжкових полиць, раптом виникла невеличка охайненька постать алхіміка.

Це був сивий чоловічок — в окулярах, що вважалися в ту пору дивом дивним, з небезпечною лукавинкою в тонких обрисах сухого рота, з подивом і запитанням у погляді короткозорих очей. Він завмер на драбині, з книгою в руках, скам'янів перед несподіваними прихіднями, не пустивши й пари з уст, захоплений, либонь, думками, які ще витали мудрагелеві в голові, але німе запитання й досада, породжені перервою в роботі, були такі неприховані, що єпископ, збагнувши всю недоречність їхнього раптового приходу сюди, аж позадкував на кілька кроків до дверей.

— *Plaudite, cives!* — зненацька вигукнув по-латинському цей чудернацький чоловічок.

— Чого ж то маємо бити в долоні? — засміявшись, здивовано спитав Козак Мамай.

— А того, що я знайшов нарешті в цій мудрій книзі...

— Злазь-но! — звелів йому Козак.

— Чого б це? — легко спускаючись по драбинці, спитав Іваненко, нарешті впізнавши Мамаю.

— Ми ж бо до тебе, доміне.

— Я так і зрозумів, що до мене, — несподівано засвітився ніяковою приємною посмішкою Іваненко, і все в цій похмурій та чудній кімнаті нараз виявилось, аж наче й диму стало менше, ніби й пара не шугала такими похмурими та їдкими клубами, немовби й синє полум'я мерехтіло попід ретортами вже не так лиховісно. — Сідайте, панове, — запросив Іваненко.

Стільців у чудернацькій келії не було, і гості, не знайшовши ні ослона, ні полу, ні скрині, так і лишилися стояти, а сам Іваненко уваги на те не звернув, бо зненацька метнувся в куток, щоб погасити вогонь під якоюсь чудною макітрою, записав там щось на величезному аркуші і бігцем повернувся до гостей. Владика й Мамай, не приховуючи своєї цілком природної цікавості, поглядали й на господаря, і на всі дива, що його тут оточували, і на старовинну гравюру на вогкій стіні: звідтіль недобрим оком гостро поглядав на гостей якийсь собакуватий монах.

Це був, очевидно, відомий усім алхімікам Альфред фон Больштедт, домініканець, єпископ, лиховісна постать, що наганяла жах на всю Європу, найлютіший з католиків, який намагався перетворити всі наукові надбання алхіміків на частку догматики католицизму. Цей портрет, ясна річ, зберігся в алхімічній майстерні Іваненка ще від отців домініканців, які не одну сотню літ збавили ось тут, намагаючись перетворити бодай одне зернятко міді або свинцю на найменшу дрібку широкого золота, створеного загребущими руками людини.

Крім цього страхолюдного портрета та ще крім усяких дрібниць, крім алхімічних знаків на стінах (змій, що жере свого ж хвоста), крім алегоричних позначень ртуті й сірки, котрі, сполучившись між собою, сотворили буцім усю видиму природу, крім забутих у кутку католицького розп'яття та невеличкої короговки, де були намальовані пси, які розривають розтерзане тіло єретика — православного (це видно було з хрестика на грудях жертви), короговки, котра зображувала символ ордену домініканців (домініканіс — собаки Господні!), та ще крім бурштинових чоток чернечих, що так і лишились висіти на гвіздочку, нічого римського тут уже не зосталося, бо й сам Іваненко, захопивши монастирську лабораторію після зруйнування цього гнізда домініканців, всесвітніх інквізиторів, не став алхіміком у європейському розумінні цього слова: не шукав ні

каменю філософського, ні великого еліксиру, ні пілюль безсмертя, не намагався він, звісна річ, використати алхімію й задля темних потреб релігії. Учений-перевчений, він був, до певної міри, послідовником алхімії арабської, далекої від містицизму алхіміків Європи, вивчав праці відомого тоді таджицького вченого Абу-Алі Ібн-Сіні (з латинська Авіценни), засвоював прийоми хімічної техніки, перенесені на Україну з Вірменії та Візантії, але найбільше дбав про накопичення знань і прийомів практичної ремісницької хімії, що з її поміччю в країнах Сходу й Заходу готували ліки, фарбували тканини, чинбарювали, варили скло, сталь і порох, гнали горілку, курили смолу. Чимало цього всього вміння приходило на Русь, на Україну й до Москви, а там і до Європи — через «ворота кавказькі», через Вірменію, що з неї тоді мандрували хіміки, аптекарі та лікарі по всій Слов'янщині. Чимало чого вигадали та вдосконалили й наші вмільці та мудреці, що й записано в безлічі книг та рукописів, які дійшли до наших з вами, читачу, жадібних та цікавих рук.

18

Владика і Козак Мамай придивлялись до всього, що було в тій великій та похмурій кімнаті, і в голові їм паморочилося від пекельних пахощів, які сповнювали майстерню, а найдужче, мабуть, від випарів фосфору, що з ним саме й порався Іваненко, відкривши його на років з десяток раніш від німецького алхіміка Бранда.

— Сідайте, панове, — знову гостинно запросив алхімік. І спитав: — Чого ж вам треба?

— Поради, — відповів Мамай.

— Що сталося?

— Війна, пане Іваненку.

— Знову? — перелякано спитав учений.

— Хіба ж вам тут не чути, Іваненку: вже кілька днів стріляють!.. О! Слухайте! — додав Мамай, бо знову десь там гримнула гармата і заговорили гаківниці.

— Знову війна! — зітхнув алхімік. І запитав збентежено: — Татарва? Орда?

— Гірше.

— Шляхта?

— Гірше.

— А хто ж?

— Свої! Разом з чужою чужениною.

— Які ж це свої?

— Колишні свої: гетьман Гордій Пихатий.

— Свій собака — від того, що він свій, не перестає бути собакою.

— Оточив уже Калинову Долину. А пороху в нас — обмаль... То оце ми — до тебе: чи не наварив би того чорного проса?

— А з чого варити? Запас доброї сірки маю в монастирі. А селітри нема... — І вчений дивак спитав невдоволено: — Ти ж, Мамаю, був сьогодні вранці в мене, коли приводив... Оврама того! І не сказав про війну?!

— Ти був чимось пильно заклопотаний...

— Можливо... — поправив окуляри Іваненко. Потім заговорив: — Коли б мені дали з півсотні козаків чи навіть молодичь, я, може, десь і розкопав би в нашій Долині трохи селітри... Треба півста козаків.

— Де ж я стільки візьму? — непевно відмовив єпископ. — Одні воюють. Інші зброю рихтують, козацтво годують, гречку сіють, сіно косять. Або ж порпаються в землі.

— Чого порпаються?

— Скарбів шукають.

— Мені оцих і треба.

— А може б, ти, — спитав Козак Мамай, — та пошукав би ще й по той бік Рубайла, в болотах, чи нема там заліза?

— У болоті — залізо? — здивувався єпископ.

— Болотна руда, — відмовив Іваненко. — На лугах залягає: коли скоринкою, коли квасолькою, коли ось такими горішками. Треба шукати! — і, погасивши під ретортами й тиглями вогонь, узяв шапку. Потім спинився, задумався, наче сам у себе спитав, поглянувши довкола: — Як же я це все покину?

— Нічого не вдієш, — мовив Мамай. — Війна!

— Починаймо шукати! — благословив архієрей. — Боже помагай!

— Починаймо... — почухав сиву потилицю алхімік.

— Ходімо вниз, до міста, — запросив Мамай. — Їсти хочу!

— А Роздобудько звідси не втече? — спитав Мелхиседек.

— Я замурував його, — заспокоїв учений.
— Де? — жахнувся добросердий владики.
— В підземеллі, — пояснив алхімік. — Під монастирем.

— Навіщо ж?

— Пан шукайло нічого не хоче шукати для нас.

— Та й що?

— Не випущу, — просто сказав алхімік, — поки не знайде в підземних монастирських склепах усе те, що нам знайти потрібно.

— А що ж там?

— Домініканці, тікаючи від гніву нашого покійного гетьмана, не встигли нічого вивезти.

— Все потім з'їла пожежа!

— Не з'їла, — знизав вузькими плечима Іваненко. — Свої багатства ченці домініканські ховали під монастирем, у землі. От я й велів шукайлові скарбів...

— Ну-ну! — посміхнувся єпископ. — То не втече?

— Я ж сам його замурував! — і алхімік з певністю поглянув на свої пошрамовані й попечені руки. — Їжі пан має на тиждень.

— То рушили! — знову покликав Козак Мамай.

Коли вони втрюх виходили з задушної майстерні на вільне повітря, сова на шафі скрикнула й змахнула крилами.

— Помовч, Кумо, помовч! — сказав Іваненко. — Це діло, сово, не твоє.

Повернувшись до келії, він зняв поважну птицю з шафи, виніс тую Куму на двір і бережно посадив під калиновий кущ, а відважний Песик Ложка аж шарахнув од тієї сердитої птиці.

— Хтозна, коли вернусь, — буркнув до неї алхімік. — А ти погуляй-но по волі. — І пояснив архіереєві: — Щоб не сконала в хаті моя Кума, чого доброго, з голоду.

— Сова чи сконає, — мовив єпископ. — А я вже гину...

— І я теж, — сказав Мамай, ворухнувши зведеною вгору бровою. — Бо ж від самісінького ранку...

— І я теж... — прилучився до голодних алхімік, миттю п'яніючи від свіжого повітря.

Утрюх вони спішили вниз, до міста.

— От намлівся голодом, — не вгавав Мамай. — Уже ж на вечір закандзюбилось.

— Аж шкура болить, — погодився єпископ.

— Після такого скаженого дня вола, здається, звалив би, засмажив би... та й з'їв би сам-один!

Песик Ложка на ці Козакові слова схвально брехнув, облизався, а превелебний владика сказав:

— Вола не вола, а баранчика можна б!

— Козак без їжі — лайно! — впевнено мовив Мамай.

— Воно й справді... — несміливо підтримав алхімік.

— А що б ти їв, Іваненку? — спитав Козак.

— Наша невістка, що не дай — тріска.

— Хоч клоччя та вовна, аби кишка повна? — додав Мамай.

— Е-е, не кажіть, — заперечив Мелхиседек.

— Це ти, владико, бач, роз'ївся на архієрейських харчах. А добрий козак не гордує...

— Що попав, те й мордує? — і владика зітхнув. — Роз'ївся, кажеш? Коли б же ти знав, як я скучив за простою козацькою стравою... за кулешем; за саламатою, за лемішкою, за мудрим запорозьким борщем. Ого! Оце їдло так їдло!

— То тра зварити.

— Я вже й варити його забув, той мудрий борщ!

— А ось ми зараз його й зваримо.

— Еге?

— Еге!

Вони заспішили до архієрейської господи, а проходячи повз халупу коваля Іванища, Козак Мамай гукнув:

— Ковалю! Діло є.

З кузні визирнула оточена дітьми москалева жіночка, Анна:

— Нема коваля, Козаче. З паном сотником пішли кудись.

— З яким це паном сотником?

— З Михайликом з нашим.

— Коли повернеться, — сказав Мелхиседек, — перекажи їм, моя зіронько, хай поспішать до мене. Пильна справа.

— Отак притьмом?
— Війна ж!
— Вони ще й не їли нічого.
— Нагодуємо. Нехай приходять їсти мудрий борщ.
— Боронь боже! — жажнулась Анна. — То така страва, що жива людина й не з'їсть.

— Дарма, — засміявся єпископ, аж наче помолодшавши од самого тільки наперед засмакованого козацького борщу, і всі троє заспішили далі, а на Соборнім майдані здибавши коваля Іванища й сотника Михайлика з мамою, запросили їх до гурту, вдерлись до архієрейської господи та й заходились кухарювати, і нехай шановний читач дарує мені, коли тая страва, яку я вперше і востаннє їв колись у тому ж таки Катеринославі, в Дмитра Йвановича Яворницького, на березі Дніпра десь, і яку взялись оце варити Мамай із владикою, — нехай читач дарує мені, коли ця страва трохи скидатиметься на здоровий борщ, що його в своїй повісті «Чайковський» колись так лепсько описав славетний український байкар і повістяр Євген Гребінка.

20

А куховарили вони, балакавши про пильні справи оборони, куховарили-таки славно.

Михайлик дрова рубав.

Матінка в печі розпалювала та цибулю чистила, — здоровенну купу цибулі.

Іваненко патрав баранця.

Владика бігав сюди й туди, виконуючи різкази Мамаю, бо ж Ярини Подолянки дома не було, а челядь, як те й водиться в домі без літньої та сердитої господині, вже десь порозбігалась чи не до самої ночі.

Козак Мамай порядкував, немовби в себе дома, — хоч дому в нього ніколи й не було:

— Давай-но кітлик! — покрикував він на владика.

І превелебний, ледве знайшовши, притяг із хижі найбільшого казана й заходився його шкребти та мити.

— М'ясива сюди, Іваненку!

І пан алхімік притяг до печі щойно обпатраного барана, вже розрубаного й перемитого, чималого барана, того самого, що нині вранці його витягли з мішка, котрий висів під вікном у панни Ярини.

— Тягніть-но трішки оцту! — поклавши всю баранину в казан і трохи її в воді поваривши, покрикував Козак Мамай.

І отець Мелхиседек припер міцного оцту добренні дерев'яні коновки.

— Мало! — сказав Мамай.

І владика приніс іще одне відерце, а Мамай вилив його в той же казан.

— А ще води? — спитала Явдоха.

— Води більш не треба.

— Без води? — здивувалась матуся.

— Перцю мені, перцю! — гукав Мамай, і поблискувала проти вогню його сережка.

— Скільки ж тобі перцю? — спитав господар дому.

— Жмень із п'ять.

— Здурів! — ахнула Явдоха.

— Та щоб гіркий був! — наполягав Мамай.

— Є ось червоний, стручкуватий, — подавав єпископ. — Капсікум аннуум...

— Тертий?

— Авжеж!

— Сип сюди.

Отець Мелхиседек висипав вогнисту потерть у киплячий казан, і тонко змелений червоний перець, з парою злітаючи в повітря, зашибав у носи, і сливе всі зачхали, а найдужче Песик Ложка, що метушився там чи не моторніше за всіх.

— Ще мені перцю! — волав Мамай.

— Є ось чорний, піпер нігрум.

— Тертий?

— Тертий.

— Давай лишень. Сип, сип, сип!

— Ось перець білий...

— Ке сюди! А де ж кайєнський?

— Кайєнського, здається, в господі нема.

— Шкода!.. Тепер — цибулі, матінко!

— Аж ось і цибуля.

— Оце стільки? Мало. Мало! — потім горлав: — Агов, солі мені, солі, ваше преосвященство!

І превелебний пан єпископ ніс йому тую сіль.

Він аж захекався від метушні.

Скинувши рясу, лишився в новій козацькій сорочині лепського гаптування, що над ним немало попосиділа на дозвіллі його небога, Подолянка.

Палали березові дрова в челюстях варистої печі, аж уся хата гула...

Та метушня потроху вже вщухала.

Підсипавши в казан жменьку сухої гірчиці, докришивши на додачу ще який десяток цибулин, щільно накривши посудину, всі посідали біля печі на ослоні — та й чекали, принюхувались, смакуючи зарані добру козацьку страву.

— Славний буде борщ, — сказав, помовчавши, владика. Аж зітхнув, бо в його уяві вже впливали спогади про славне та відчайдушне життя, про мудрий на Січі борщ. — Добрий буде! — повторив він, принюхуючись.

— А звісно ж, добрий, — помовчавши, погодився Мамай. — Мудрий-таки борщ! От коли б іще сюди та яку жменьку отого анахтемського...

— Кайєнського? Нема ж...

— Та воно й так... — злякано озвалась Явдоха.

— Покуштуємо, — розгладжуючи русяву бороду, озвався коваль Іванище. — Правда ж, пане сотнику? — поважно спитав він у Михайлика.

— Атож! — поспішила за нього матінка. — Покуштуємо. Сотникам треба ж...

— Я сам, мамо, я сам! — аж розсердився, скраснівши, парубок. Він, може, навіть сказав би супроти матінки й гостре яке-небудь слово, коли б не прочинились двері та не став би на порозі архіерейської куховарні келійник, отець Зосима, добре знайомий уже нам куценький ченчик.

21

— Ваше преосвященство, — дляво промовив ченчик і спроквола вклонився.

— Що там? — спитав владика.

— Там, ваше преосвященство...

— Кажі-бо швидше!

— Сторожа... наші дівчата... — зволікаючи, сказав лемехуватий монашок і підійшов на один крок ближче до печі, що аж гула від вогню.

— Що сторожа?

— Ота дівоча сторожа... — повагом тяг тугоязикий монах.

— Ну? Ну?

— Дівоча сторожа... ота, що під орудою гончарівни... отої Лукії скаженої...

— Ну?

— Ота, що й під проводом небоги вашої, вельможної панни Ярини...

— Та що ж там сталося? — ледве стримуючи себе, щоб не лайнутись, допитувався розлючений до краю архіерей. — Кажі, що там таке?

— Вони зловили... — І ченчик загайливо переступнув іще на крок уперед.

— Кого зловили?

— Спіймали тобто...

— Кого ж?

— Тобто, я хочу сказати, злапали...

— Та кого ж?

— Взяли, тобто, в полон...

— Кого ж? Кого? Кого?

— Двох, превелебний мій пане.

— Кого двох?

— Німців.

— Ну?

— Рейтарів.

— Де ж вони їх застукали?

— Вони оце... — І забара, не кваплячись, знову пересунувся на крок уперед.

— Та кажи ж!

— Оце вже ввечері...

— Ну? Ну?

— Прокрались вони до міста...

— І що ж вони?

— Аж ось... — І загайко, марудячись, почав поволеньки обшукувати свої бездонні кишені. — Ні, тут нема, — лїниво сказав він сам собі і звільна поліз до кишені внутрішньої. — І тут нема... — І чернець знов та знов облапував себе з усіх боків, бо ж кишень у нього було безліч — у штанях, сорочці, рясі й підрыснику. — Де ж це він є? — мнихувато питав він сам себе. — Немає й тут...

— Що ти там шукаєш? — втрачаючи терпець, загорлав архіерей.

— Папір, — помовчавши трішки, спроквола озвався монах. — Папір, ваше преосвященство.

— Що за папір, забаро ти чортова, прости Господи?!

— Аж ось, — знайшовши нарешті, спокійно й дляво проспівав ченчик і повагом витяг із-за пазухи аркуш цупкого паперу. — Вони малювали на цьому папері...

— Далі!

— ...Де в нас — церкви...

— Далі!

— Де собор...

— Ну?

— Де млини...

— Не дляйся!

— Де замок... де другий... де вежі... де на озері гребля... а де з гарматами вали.

— Укиньте німців до пушкарні, — звелів воєначальник.

— Та попитайте, — додав Козак Мамай, — за чим вони прийшли до нас?

Куценький ченчик запитально поглянув на єпископа.

— Попитайте, — potwierдив той.

— Воля владики, — знову вклонився келійник і, поклавши на стіл шпигунське малювання спійманих німців, помалу-малу позадкував до дверей.

— Маруда чортова! — вилаявся вслід владики й перехрестився: — Прости, Господи, на чорнім слові...

І всі замовкли знов.

Сиділи біля печі голоднісінькі, принюхуючись до знадливих пахощів киплячого козацького борщу: хто — з жаданням, хто — з цікавістю, а хто — зі страхом.

— Добрий буде борщ, — знову не раз і не два казав пан єпископ.

— А звісно ж, добрий, — помовчавши з хвилину, всякий раз відповідав Козак Мамай.

Мудрий борщ кипів уже в ключ; сичав, стікаючи на черінь. Бушував буйний вогонь, і бліде обличчя старого єпископа зашарілось, наче од вітру та сонця.

На лиці матінки ще відбивався страх: як то її синок? Чи ж він спроможеться ковтнути бодай ложку цієї нелюдської страви?

Мамай думками залітав кудись далеко...

Та й усі вони, мовчавши, там, біля печі, міркували — кожен про своє, а всі разом — про одне, про війну.

Михайлик, о, Михайлик думав не про своє несподіване сотниківство, ні, він уже не думав і про вранішню свою біду, про зраду панни Подолянки, мислі його повертались раз по раз до некованих коней, до кашоварських казанів своєї сотні, до нестачі пороху та куль.

Михайликова неня думала про те, чому її синок, котрому так стало щастити, чому він журиться? Що скоїлося з ним цієї ночі, поки матінка, стомившись, проспала хвилину, коли він подався був кудись без неї? І про все про це думаючи, Явдоха без жалю картала себе за необачність, але ж найбільше турбував її тепер той самий сотниківський клопіт: чи ж добре нагодували козаків, чи ж перуть вони там зараз сорочки, чи ж полагодили підстрелену сьогодні гаківницю?

Русявий велетень Іванище, збентежений тим, що в нього в кузні вже кінчається запас заліза, подумував, чи не можна б перекувати на зброю залізну огорожу, що чудовим візерунком оточує господу пана Купи...

Мамай з Іваненком коли-не-коли перекидалися словом-двома та й знову задумувались над тією справою, котру вони мали негайно розпочати: над шуканням заліза, селітри та інших скарбів.

А владика... він думав чи не зразу про все, про що належить думати перед завтрашнім боєм заклопотаному воєначальникові...

Згадавши про щось вельми важливе, єпископ плеснув у долоні й гукнув до дверей:

— Гей, там!

Але ніхто не відгукнувся.

— Отче Зосимо! — знову покликав Мелхиседек.

За якусь хвилину ставши на порозі, куценький ченчик повагом уклонився:

— До рózказу, владико.

— Знайди мені в городі спудея Прудивуса. І того вченого... пана Романюка.

— Де ж їх шукати, ваше преосвященство? — спиняючись по кожному слові, спитав монах, і це баріння, і вся ота нудотна дльвість його мови, тихоплавність рухів — усе це вже доводило владикау замалим не до сказу, а взяти собі якогось іншого келійника він не зважувався з причин, що про них ми розкажемо згодом. — Де? Шукати де? — повторив монашок і знову уклонився його преосвященству.

— Мерщій!

— Я й так — мерщій, владико.

— Одним духом.

— Я й так — одним духом, владико.

— Приведи їх до мене. Іди!

— Іду, владико.

І куций поволеньки подибав до порога, неначебто ніс на голові цебро, в якому клекотів, паруючи, який-небудь окріп, смола а чи козацький мудрий борщ.

— Мені теж потрібен той Прудивус, — роздумливо мовив Мамай і зняв з казана покришку, щоб помішати довгою куховарською ложкою щирю козацьку страву.

22

Спудей Прудивус на ту пору — в шинку «Цур дурня в чарку», в задній кімнаті, де в шинкарочки Насті Певної стояли в запасі барила та сулії, він тут прощався з товаришами спудеями, які й досі не вирішили — йдуть вони з ним чи лишаються в Мирославі, прощався з поклонниками своєї кебети, що їх немало він придбав тут, показуючи добрим людям безжурного наймита Климка, прощався і з похмурих та заклопотаних Гнатом Романюком, прощався і з веселим сьогодні французиком Філіппом Сганарелем, який завше бував у журбі веселим і в radoшах — сумним.

От йому й зараз було весело, тому що було сумно, як і всім оцим людям, котрі прийшли сюди пошапкуватися з лицедієм Прудивусом.

Він його вперше побачив, Пилип-з-Конопель, учора в час вистави, і зразу ж полонила душу запорожця щира вдача цього самим Богом обдарованого кумедіянта, і талант його, і сміливість, що помагали кепкувати з кривди, зла й неправди, хоч би хто носив їх у собі, хоч би й такий навіть страшний та небезпечний чоловік, як пан Пампушка-Стародупський, що його Прудивус нещадно висміяв учора перед громадою цілого міста.

І пан Романюк, і Пилип, і Йван Покиван, і Данило Пришийкобиліхвіст, і запорожці, що були тут, і ремісницька челядь, і прийшли селяни, хоч і сиділи вони на барилах з оковитою, ніхто не хильнув у той вечір ні чарки: всі слухали, як славно читає щось Пилип-з-Конопель із товстенної ненаської книги.

Заприязнившись з веселим французом, Прудивус іще вчора просив почитати, перекладаючи а то й переказуючи, хоч трішки з товстенного роману Шарля Сореля «Кумедний життєпис Франсіона», бо одне з його видань Пилип, як відомо, возив у тороках разом з «Комічним романом» Скаррона, з українським Словником Памви Беринди та з французьким «Описом України» де Боплана.

Слухавши звечора початок «Франсіона», який заповнити міг би й не таке легке серце, як у Тимоша Прудивуса, спудей наш так захопився читанням, кумедними пригодами, всіма дотепами й непристойностями тої книги, що ладен був би й свій відхід до Києва відкласти, коли б не тягли його з Мирослава дві обіцянки: понести по Україні листа до українського простолюду, що його вчений гуцул саме зараз для нього переписував, сівши в куточку цієї комірчини, а також і присягання Олексієві Ушакову — знайти по той бік озера вагітну дружину славного гармаша.

Вже пора була й кінчати читання пригод Франсіона, та Прудивусові все ще кортіло послухати — бодай сторінку, а потім ще та й ще, поки сам Філіпп Сганарель, стомившись, не сказав годі.

— Годі-таки! — підвівся й Прудивус. — Пора вже мені, панове товариство, рушати пора! — І він поклав у торбу дві товстенні книги, телячою шкірою обшиті, папушу тю-тюну, вінок цибулі, книша, баклаг з оковитою, мішечок з пшоном, в олії смаженим, та вузлик солі.

Спудеї, козацтво та й усі, хто був тоді в тверезій корчмі, вручали на дорогу, хто що мав — «аб амо пекторе», од щирого серця, всяке манаття й припас, а спудей тільки рукою відводив, не брав та й не дякував, такий був збентежений близькою розлукою з товаришами.

— Ти ж ладнався нам кумедію скомпонувати? — сумно зауважив Іван Покиван. — Про Адама та Єву кумедію? Ну?

Прудивус тільки змахнув рукою, не нагадуй, мовляв, — і, кінчаючи пакуватись, вкинув у торбу рушника та чисту сорочку, бо без того православний нікуди не рушить.

Так тужно було бідоласі лишати товариство в обложеному городі, що й не думав він про небезпеку, яка чигала за містом, турбувався тільки про долю спудеїв, що лишаются тут, про долю рідного міста, про старого батенька свого, про Омелька, що голуб його повернувся додому без

листа, і Прудивус мало не плакав, а вже змінити нічого не можна було, бо він мусив-таки рушати.

— Що ж я там скажу, в нашій альма-матер? Ergo, базікатимуть в академії, що Тиміш Прудивус покинув товариство в біді...

— Звісно ж, базікатимуть, — охоче погодився Данило Пришийкобиліхвіст.

— А ти не зважай, — загарливо заперечив Іван Покиван, сам не помітивши, як у нього в руках туди-сюди неухважливо літають дрібні речі, що були напихваті. — Іди собі до Києва. А ми боронитимем Долину зубами й кулаками. «Унгвібус ет ростро», — як казав Горацій... Іди собі!

— Скажуть же, що я втік од війни.

— У самісіньку пельку ворогові? З тими листами? — спитав Філіпп Сганарель.

— Тебе ж, дурного, схоплять! — занепокоївся Покиван, беручи товариша за лікоть.

— Помре Адам — ні Богу, ні нам, — притис до себе його руку Прудивус.

— Та й прилюдно голову зітнуть... — бідкався Йван.

— Прилюдно ж! — жартував Прудивус. — «Корам по-пульо!»

— «Ін секуля секульорум!» Навік-віків!

— Амен! — озвався з кутка Гнат Романюк і, посипавши пісочком своє, нарешті скінчене писання, куди він протягом дня раз у раз додавав якісь нові слова, вручив цупкі аркуші Прудивусові. — Щасти Боже! — і старий гуцул обняв його і по-ксьондзівському благословив: — Тільки будь обережний, сину мій!

— Про що це ви, доміне?

— Про лютість і хитрість підступного ворога. Про кігті інквізиції. Про вогнища... я бачив їх у Ватикані, в Болоньї, у Відні, у Варшаві... про Джордано Бруно, що його не так давно спалили в Римі, на майдані Квітів, про Галілео Галілея, все життя мордованого в'язня інквізиції, котрого років з двадцять тому я... — і отець Ігнатій замовк.

— Ви його бачили, доміне? — скрикнув Прудивус.

Та й Покиван пересів трохи ближче до Романюка.

Спалахнули очі в Філіппа...

— ...Я був у нього на віллі Арчетрі... коло Флоренції, де полонили його, голодного, сліпого, немічного, а багатого духом. Його дочка вже вмерла, і старий проказував свої

останні мислі тихому каптурникові, домініканцеві, а той, допіру записавши все з голосу незрячого єретика, кидав у сусідній кімнаті кожну сторінку в вогонь, сповняючи веління інквізиції. Старий велет був певен, що лишить поколінням ще одну, найважливішу книгу — про одвічні закони світу, про будову матерії, про рух світил, продовження єретенної науки слов'янина Коперніка. Сліпий Галілео був певен, що трудне писання завершить гризоту його життя, і тільки це тримало страдника на світі, він диктував та й диктував ченцеві, потім, радіючи життю, обмацував нові та чисті аркуші не торканого пером паперу, які щодня підсовував йому тихий монах... — І, перевівши подих, Романюк провадив далі: — Бачивши пальцями, що рукопис росте й росте, той мученик не облишав роботи, бо ж нікому було сказати правду...

— А ви? — спитав Філіпп. — Сказали, падре?

— Не сказав і я! Але ж... і не треба було говорити... не треба ж було? Чи не так?.. Мене прислали туди, на віллу Арчетрі, з римським лікарем, від Ватикану прислали... поглянути: чи скоро ж той старий помре? — І Романюк знову замовк. — Тільки-но ми прибули, він попрохав перечитати вголос бодай одну сторінку з його нової праці, з товстеного стосу чистого паперу, що лежав на столі. Я взяв ті білі аркуші, зрозумів усю мерзенність злочину, але... Не міг же я старому прочитати його твір, котрого на папері не було? А Галілей...

Старий та сивий Романюк заплакав.

Всі, хто теє слухав, мовчали.

Поки нарешті Філіпп Сганарель не спитав:

— Що ж Галілей?

— Та що ж... — тихо відмовив Гнат Романюк. — Незабаром помер. Я був останнім з-поміж потаємних прихильників, останнім, хто... — Сльози знову здушили старому гуцулові горло. — Він сказав, прощаючись: «Я певен, сину, що наша Земля... що крутиться вона не дарма: десь її, може... чекає краща доля».

Пан Романюк замовк.

Озвавшись нарешті, йогомость обернувся знов до лицедія Тимоша Прудивуса:

— Я хотів тобі сказати, легію, що вороги старого Галілея, вони є й наші вороги: і твої, і мої, і України, і Москви, і Польщі, і Словаччини, всесвітнє панство, грошлюбів, вся ота католицька монашва... І ти, юначе, ідучи з моїм листом до врага в лабеті, будь обережний. Вони є мудрі, а ти будь хитрішим! Вони — спритні, а ти май розум над них! Бо ж ти... в своїй молодечій легковажності... ти горлав сьогодні на все поле, що йдеш на той бік. А є ж на світі й зрадники, і шпигуни, вивідачі, підслухачі! Ось чому я прошу... — І панотець обняв молодика.

Пригорнув його до серця й Пилип-з-Конопель. І сказав:

— Я втік із Франції, втік від того ж ворога. Мій рідний Руан кипить ще й досі після повстання «босоногих», яке я бачив, будучи хлопцем. Та й моя власна шабелька немало завинила, в заколотах Фронди, проти влади короля. А мій язик... він, правда, був гострішим од моєї шаблі, але ж... не гострішим від твого лицедійського язика!

— Про що це ти? — спитав Прудивус.

— Ти так необережно вчора посміявся з пана Пампушки, мон шер, що добре ти робиш, тікаючи геть з Мирослава. Але ж і там...

— Чорти мене не вхоплять! Я ж тільки спудей...

— Ти йдеш, як воїн!

— Іду без ніякої зброї.

— А твій язик? А сміх? А лист оцей? Хіба не зброя? А тому... обережніше смійся! — і, схопивши до рук той же роман Сореля, похапцем перегортав сторінки. — Аж ось... послухай, що є зброя сміху! — І Філіпп Сганарель, на ходу перекладаючи твір свого жигуватого земляка і сучасника, почав читати восьмий розділ: — «Коли з-поміж усіх тварин сміх є властивий самій тільки людині, то я не думаю, щоб його було дано їй без причини і щоб не дозволялося ні самому сміятися, ані смішити інших. Правда... більшість зневажає жарти, не відаючи, що нема нічого труднішого, як мати в цьому ділі успіх....» — І Філіпп, перегорнувши сторінку, читав, перекладаючи, далі: — «І я знаю вельми дурноверхих людей, котрі не дістануть з мого твору ніякої користі і уявлятимуть собі, що я писав це тільки задля їхньої розваги, а не для того, щоб виправити їхні розтлінні звичаї. Ось чому мені скажуть, що для запобігання всьому цьому я міг би вишпетити пороки дошкульніше... але...в

наш час не люблять голої правди, і я вважаю за аксіому, що варто інколи придержати язика, аби поговорити якнайдовше, бо бувають такі епохи, коли корисно вгамувати лихослів'я, побоюючись, коли б сильні світу сього не заподіяли вам неприємностей і не звеліли засудити вас на довічне мовчання. Я волю поступитися своїми дотепами, ніж своїми друзями, і хоч я й маю схильність до сатири, одначе ж намагаюсь прибрати її в таку приємну форму, щоб навіть ті, кого я зачіпаю, не могли на мене образитись. Але... чи ж оціняться, зрештою, мої старання?.. Із усіх, кого я знаю, тільки дуже небагато людей мають досить здоровий глузд, щоб міркувати про це, інші ж тільки забавляються гудьбою речей, красу яких вони нездатні досягнути. Коли віддаєш книгу на людський розсуд, то варто поставити в книгарні швейцарців, аби вони захищали її своїми алебардами, бо ж завше знайдуться нероби, ладні критикувати всяке друковане слово і охочі до того, щоб їх мали за знавців тільки за те, що вони кажуть: «Це все дуже погано», хоч і не можуть навести ніякісіньких доказів. Нині кожен хоче корчити з себе любомудра, незважаючи на те, що невігластво ніколи так не процвітало, як у наш час, і не встигає школяр почути безпеку від різок, як, подолавши три-чотири французькі книжки, він береться писати сам і вважає, буцім він здатен перевершити інших. Все це було б дарма, коли б не принижували ближнього затим, щоб здобути шану собі, а до того ж не відкидали б геть усякий сором і не намагалися знаходити вади там, де їх нема... Якщо мене все-таки зважились би ганити, то тільки згаяли б час, бажаючи критикувати того, хто сам є критиком інших: чи ж варто тупити зуби об терпуг?»

24

Пилип-з-Конопель, можливо, перекладав би й далі, коли б лицедій Прудивус не перепинив його запитанням:

— Ти з усім тим згоден, братику?

— Не з усім. Я просто хочу, щоб зрозумів ти, яка то небезпечна річ — сатира. Я хочу, щоб ти, рушаючи до ворога в лабеті... щоб ти там був обачніший, мій милий друже.

— Ось таким, як ти? — єхидно поспитав Прудивус.

— За свій меткий язик я мало не наклав головою... там, дома, у Франції. Аж довелось тікати!

— Ти думаєш, Пилипе, пощастить мене вгвтати?

— Ні, — сумно зітхнув Філіпп, — не думаю.

— Тоді навіщо ж ти...

— Шкода твоєї голови. Бо ж мені хочеться з тобою здибатись колись у цім житті, а не в загробнім.

— Чому ж нам і не здибатись?

— Війна, бач!

— Я в свою смерть іще не вірю, — посміхнувся Прудивус і запросив: — Ерго бібамус! На дорогу!

— Хильнімо, — підтримали спудеї.

— Най Бог щастить, — благословив Ігнатій.

— Гей, шинкарочко! — покликав Іван Покиван, а коли всі випили, сердито буркнув: — Я піду з тобою.

— Куди... зі мною? — здивувався Прудивус.

— На той бік. До стану однокрилівців.

— Отак притьмом?

— А не притьмом, — посміхнувся рухляр. — Послухавши оце мудренне читання про небезпечність сатири, я раптом зрозумів, що йти нам треба разом. Щоби там... силою сміху, силою кебети нашої... зашкодити безчесним замірам гетьманиська, Гордія Пихатого, так зашкодити, щоб усе поспільство зрозуміло: по чий бік правда, по чий бік сам пан Бог! А наша привселюдна кумедія...

— Яка ж кумедія, коли ми з тобою, Йване, тільки вдвох!

— Я піду з вами, — озвався й Пришийкобиліхвіст, і всі так приємно здивувалися, бо ж ніхто від нього такої товарииськості не ждав. — Я з вами, друзі милі! Так! — І пан Данило мальовничо віддав чолом.

— Ну що ж... — не дуже й зрадівши, пробелькотав Прудивус, бо не любляв-таки товариша, а тому не дуже і вболівав од близької з ним розлуки.

— Оце й добре, що разом, — зрадів простодушніший і довірливіший Іван Покиван та й підніс угору михайлика: — Хильнімо!

Випивши, вийшли на вулицю і тільки тут помітили, який періщить дощ.

— Девкаліонів потоп, — похмуро сказав Пришийкобиліхвіст. — Може, вийдемо не сьогодні, а завтра?

Йому ніхто не відповів.

Виступити з-під стріхи в першу мить було не так і легко, бо треба ж було наче в холодну річку пірнати, і всі на хвильку затримались на порозі шинку, спудеї ще й пісні заспівали, здавна знайомої української пісні «І шумить, і гуде, дрібен дощик іде», перелицьованої на латинський кшталт: «Ет тонат, ет бромат, плювіумкве целюм дат: а хто ж мене, молодую, меум домум редукаат?»

Іван Покиван, підспівуючи, подався попід стріхою вздовж стіни шинку за якоюсь там природною справою, коли натрапив за причілком на чиєсь тіло.

Нахилившись, він помацав, згріб мокру соломку, якою воно було вкрите, і переконався в тім, що тіло мертво.

— Світла сюди! — гукнув товаришам Покиван.

Спудеї з козаками, відчепивши олійного ліхтаря, що хитався за вітром над дверима шинку, присвітили до закоцюблого й побачили, що то — Панько Півторарацький, довготелесий рудь, котрий так браво нахвалявся ночувати з Настею Певною.

— Переночував! — зірвав з голови шапку Прудивус.

Не встигли збентежені люди гукнути Настю-Дарину, не встигли до пуття спитати в шинкарки, що могло статися з Паньком і як він потрапив туди, де його знайшов Покиван, не встигла шинкарочка до ладу щось відповісти, як раптом Панько Півторарацький сів і протер баньки.

— Де це я? — спитав він, придивляючись при тьмянім світлі до спудеїв. — Хіба й ви всі дали разом зі мною?

— Що дали?

— Дуба.

— Тю на тебе! — жахнувся Пришийкобиліхвіст.

— Агій! — покрикнув і Романюк.

— Я повернувся звідтіль, — просто сказав Панько. — Оце зараз. Ще й пальці, бачите, не гнутья. Тільки-тільки — звідтіль...

— Звідкіль? — спитав недавній католицький панотець.

— З того світу, — просто відповів Півторарацький.

— Чого ж ти повернувся? — спитав і Прудивус.

— Замкнено там.

— Що замкнено? — спитав Покиван.

— Ворота до раю, — відказав рудий.

— Як то замкнено? — здивувався гуцул. — Що це ти таке верзеш?!

— Святий Петро, бач, подався кудись на грішну землю та й заніс десь від райських воріт золотого ключа.

— Ти при своєму умі? Варнякаєш...

— При своєму, — сказав, підводячись, Панько. — До раю мене не пустили. От я й... той... повернувся додому. Надто вже їх там багато... Війна ж! А всі, кого вбили, пот-рапляють до раю.

— Але тебе ж не вбили? — спитав Романюк.

— А від чого я вмер був? Од горілки ж! А всі, хто дуба дає від горілки, всі вони... Таж ось спитайте в пані Смерті! Чи не так, Одарочко? — І він обернувся до Чужої Молодиці. — Скажи їм, серденько! Чи не так?

— Перепився-таки! — сердито сплюнула шинкарка, хутко відступила геть і сховалася в шинку, навіть двері за собою замкнула.

— Здурів-таки рудий, — посміхнувся Прудивус. — Таку приємну молодичку... і раптом називає Смертю!

— Вона ж таки — сама-самісінька...

— Піди проспись! — порадив Покиван.

Втративши цікавість до воскреслого з мертвих Панька, що перепився аж до такої дурної нісенітниці, всі одвернулись од нього, дожидаючи, коли ж хоч трішки вгамується злива, аж помітили разом, як з'явився біля шинку, весь мокрий, куценький ченчик, патлатий отець Зосима.

Прудивус, закинувши за плече свою подорожню тор-бину, хотів уже рушати в путь — разом з Пришийко-бильхівостом і Йваном Покиваном, — коли каптурник його зупинив.

Взявши лицедія за рукав, патлатий звільна мовив:

— Там...

— Піди ти під три чорти!

— Там владика...

— Що владика?

— Кличе.

— Кого?

— Тебе, мартоплясе.

— Куди?

— До господи. До архієрейської. Мерщій. Та й вас, — додав монах, беручи за рукав мандрівного гуцула Романюка. — І вас! Кличе. Владика. Просить до себе. Нум!

Ось так Прудивус із товаришами, а з ними й Гнат Рома-нюк, брѣохаючи в темряві по калюжах, рушили під дощем на Соборний майдан, до господи єпископа.

А там...

О, там уже доварювався жаданий борщ, щирий козацький мудрий борщ.

Украй зголоднівши, всі принохувались, чекали, коли ж доспіє.

Аж дощу за вікнами не чули!

Почули тільки, коли рипнуло в сінях, а потім щось загрюкало і в двері куховарні, що на них, як і годилось тоді, був намальований бравий Козак Мамай.

— Кого це там чорти несуть? — гукнув до дверей Іваненко, алхімік.

— А несуть! — озвалась від порога мокра, як хлющ, Лукія.

— Тільки не чорти несуть, а чортиці, — додала, вступаючи до куховарні, Ярина Подолянка, від ливного дощу теж мокрісінька, і вносячи з дівчатами брудний лантух, в котрому кумедно борсалось щось живе й сердите.

— Знов когось піймали? — ледве стримуючи сміх, спитав архіерей. — І що це у вас за звичай такий: кого не спіймаєте — цок у лобок та й у мішок?

— Ми ж таки — дівчата! — скрасніла Лукія.

— Та й що?

— Ніяково ж нам чоловіків та голими руками брати!

— Хіба що так, — погодився владика.

— Аякже! — у якомусь гарячковому збудженні пирснула панна Ярина, стріпнувши руками, а з пальців злетіли на підлогу бризки дощу, аж наче задзвеніли, мов скляні, та і вся вона, з рукою, перев'язаною білим завоєм, з такою ж пов'язкою на голові (після сьогоднішнього бою), була мовби скляна, якась напружена й прозора. Здавалось, буцім панна пашить тим нездоровим палом, котрий буває при гарячці, яку звать вогневицею.

Самовладна врода Ярини яскріла в ту хвилину ще зазирніше, як завжди. Її пружисте, гнучке тіло, щільно обліплене мокрою від зливи шовковою сукнею, немов голісіньке, обриси вихилястого стану, чіткий і промовистий рух довгастої руки — все це справляло таке враження, начебто Михайлик бачив цю панну вперше, така вона була незвичайна зараз і навіть якась чудна.

— Кохайлику, здоров! — вздрівши біля печі молодого ковалика, голосно привіталась панна, і якийсь короткий

просвіток, непевною блискавкою сяйнувши в її очах, не зігрів скривдженого парубка, коли вона спитала: — Чого такий сумний? — мовби й не вона сьогодні одвернулася від нього, мовби й не вона вночі парубка цілувала, мовби й не вона до ранку про нього думала. — Чого такий нудний? — повторила панна і засміялась, і знову здалося, ніби дрібні скляночки задзвеніли по підлозі, розбиваючись, як допіру бризки з її рук.

Отець Мелхиседек стурбовано помацав своїй племінниці лоба, аж наче руку попик жаром, яким горіла дівчина.

— Одведіть у ліжко, — звелів архієрей дівчатам, і ті скоренько потягли її до внутрішніх покоїв, хоч панна і опиралась, а всі, хто лишився в куховарні, стурбовано дослухались до рипіння дубових сходів, що вели на горішній поверх архієрейського дому.

Іван Іваненко, поглядом спитавши владику, поспішив за дівчатами, бо цей алхімік був, як на ті часи, й видатним лікарем, котрий чудово знався на цілющих травах України.

Коли все на поверсі стихло, коли дівчата повернулись, єпископ, трішки помовчавши, кивнув їм на мішок, а поки ті зубами розв'язували тугий вузол сирового ременю, питав у гончарівни:

— Де ж ви його схопили?

— Під дощем, — потай блимнувши на Козака Мамаю, відмовила дівка.

— Що ж воно таке?

— Хтозна ж... Копало щось під Мамаєвим дубом, бо там, кажуть люди, чи не скарб закопано колись. А дощ! А темно ж! От ми й питаємо: хто це тут, мовляв, у грязюці порпається? А воно якось так не по-людськи як загарчить на нас... От ми перелякались та його в мішок, та й сюди.

— А може ж, воно й не людина? — спитав, підморгнувши вусом, Козак Мамай.

— Певна річ! Ні, не людина.

— А що ж воно? Собака?

— Ні.

— Нечиста сила?

— Ні.

— Та що ж?

— Який-небудь панок...

Покіль дівчата розв'язували, Кохайлик, про все забувши, втупився в двері, що за ними зникла Ярина, і в уяві

сяяли віясті очі, брова дугою, мріла тоненька постать, але він міг витріщатись на двері скільки заманеться, бо уваги на хлопця ніхто вже не звертав: усі дивились на те диво, що його дівчата витрушували з мішка.

— Хто ж це? — допитувався Мелхиседек і аж руками об коліна вдарився, побачивши, як із мішка, разом із брудною та мокрою соломою, витрушують самого пана Демида Пампушку-Купу-Стародупського.

— Чого це ти туди вбрався, пане обозний? — регочучи, спитав єпископ.

— Чолом! — ніби й не чувши, вклонився пан Пампушка так бундючно, неначебто це зовсім і не його зараз витрусили з мокрого мішка, немовби це й не він увесь був зараз у соломі та в пір'ї.

— Дозвольте йти, пане полковнику? — спитала Лукія.

— Ходіть здорові, — одпустив дівчат єпископ.

Виходячи з архієрейської кухні, дівчата чемно вклонились, а потім, обережно скрадаючись, порипали сходами нагору — дізнатися, як там ведеться панні Подолянці.

Пан Пампушка-Стародупський, потрапивши з-під хлющі до теплої кімнати, де весело палахкотіло полум'я в челюстях печі, вже принохувався, аж кінчик носа йому ворушився, аж ніздрі роздimalись, мов у Песика Ложки.

— Лепсько пахтить, — обізвався обозний.

— Ти краще скажи — за віщо тебе вкинули в лантух?

— Був дощ...

— Сховали тебе від дощу?

— Було досить темно.

— Чого ж ти мовчав?

— Я не мовчав. Я лаявся.

— А-а, — засміявся єпископ. — Такий ти важний пан! — І спитав: — Якщо дівки не впізнали тебе, чом же не сказав їм, що це — ти?

— Щоб не впізнали: не личить же панові обозному — з лопатою.

— Що ж ти робив під моїм дубом? — спитав Козак Мамай.

— Колав.

— Льох? Криницю? Яму — ближньому? Чи, може, скарб?

— Таке й скажете!

— Потаємно? Серед ночі?

— А вдень у мене тепер клопоту: і хліб печи...
— І горілку смокчи?
— І... шаблі гартуй...
— І воли гуртуй? — І Козак Мамай, кепкуючи, заспівав: — І хліб пекти, й по телята йти, якби мені, Господи, дукачі знайти! — і зареготав, аж мурашки пішли по спині в обозного: — Знайшов, пане? Казана з дукачами? Знайшов?

— Поки що ні.

— Чого ж ти такий веселий? Та й чепурненький сьогодні, як мазничка? Гарний, як комин навиворіт?

— Тобі смішно! Але ж це — біс батька зна що! Хапають якісь божевільні дівки... А кого хапають? Самого пана обозного!

— Чого ти репетуєш? — спитав єпископ.

— Я хвилююсь!

— Приємно бачити, — мовив, посміхнувшись, єпископ. — Це ще колись Лукрецій сказав: «Приємно, коли море хвилюється».

— Але ж неприємно, — підхопив Мамай, — неприємно, коли калюжа думає, що вона — море! Цього ваш Лукрецій не казав?

Пан обозний помулявся і став хапати дрижаки.

— Замерз? — спитав єпископ.

26

— Замерзнеш тут! — огризнувся обозний і, принюючись, поспитав: — А що пак ви тут варите, панове?

— Просимо до гурту, — призволив єпископ.

— Смачненьке щось? — і витяг з-за халяви срібну ложку.

— Козацький мудрий борщ! — відповів Козак Мамай і замалим не пирснув, побачивши, як пан обозний зблід, як сховав ложку, як зразу ж заспішив додому:

— Мені пора!

— Чого так раптом?

— Дружина молода. Чекає...

— Підожде!

— Е-е, — щасливо посміхнувся Пампушка. — Коли б ти мав таку знадливу жіночку! Та коли б вона тебе ось так любила! — І пан обозний, весь у пір'ї й соломі, запи-

шався, мов сучка в човні, бо й справді він був цієї ночі вперше ошчасливлений таким бурхливим і для пана Купи несподіваним нападом кохання пані Роксолани, яка вже приступила до здійснення свого підступного заміру: надто ретельним виконанням шлюбного обов'язку зжити зо світу підтоптаного мужа. І, звісна річ, нічого ж не відаючи про замах на його життя, пан Купа-Стародупський широко тішився наглим щастям.

Аж навіть щебетав оце тепер перед самотнім бурлакою Мамаєм.

Аж хизувався.

І казав:

— Не знаю, що й робив би від таких шалених любощів! Скарби шукав би! Воріженькам голови стинав би! Їв би та пив би без упину, без утоми, без міри! — і знову повів носом, але, знов занюшивши гемонський запах мудрого борщу, спрожогу рвонувся до дверей.

— А скуштувати борщику? Пане обозний? — спитав Козак Мамай.

— Зникла хіть до їжі.

— Страви козацької злякався?

— Не те, щоб злякався... — І пан Пампушка, схилившись до вуха Мамаєві, сказав нишком: — Я боюсь... коли б після такого міцного харчу... боюсь, що я не зможу...

— Чого не зможеш? — так само пошепки спитав Мамай.

— Коло жіночки... — І пан Пампушка скраснів, як юнак, як варений рак. — То я піду! — і знову рвонувся до дверей.

Але в ту мить до куховарні вступили один за одним куценький ченчик, Прудивус, отець Ігнатій Романюк, Іван Покиван і лютий-прелютий Данило Пришийкобиліхвіст.

— Прошу до столу, панове, — запросив владика, і бідолашному панові Купі нічого не лишалось, як знову витягти ложку та й сісти разом з усіма до кухонного столу, на якому вже парував під покришкою здоровенний казан.

Владика спитав:

— Може, по чарці б?

— А чого ж! — озвався пан обозний, бо ж треба було набратися сміливості перед козацьким мудрим борщем.

Владика, господарюючи, заходився наливати, а Козак Мамай зітхнув:

— Ой владико, милость твоя велика, та... чарка мала!

— Можна й більшу, — погодився Мелхиседек, налив більшу, але Мамай одвів рукою:

— Січовикові на війні не слід.

Пампушка з подивом зиркнув на Козака:

— Кажуть же, що ти — по два барила враз!

— Балакають, — кивнув Мамай.

— Тебе ж, Козаче, — провадив далі Пампушка, — на всіх дверях, по козацьких хатах, — та й до дверей куховарні обернувся, — малюють тебе з чаркою?

— Малюють, — розвів руками Козак Мамай. — Ого! Ще й не таке в народі намалюють чи розкажуть! Чув же я від людей, буцімто Козак Мамай прожив на світів — невідь-скільки год. А я ж — отак, як бачите: все сорок та й сорок! — та й хитрувато посміхнувся, так що не втнеш — жартує а чи правду каже він, оцей химерний козарлюга.

— Отак і не хильнеш?

— Хотілось би до скляного бога прикластись, та ба!

— Ти ж сам казав, що після бою можна.

— Після сьогоднішнього — можна, але ж перед за-втрашнім... Січовикові ж, бач, трудніше від денця. Правда ж, отче Зосимо? — звернувся він до куцога. — Вам коли чогось не велено, то ви мерщій до келійки та й... нишком? Так? А січовик — усе проміж людьми. Ні запаски, ні чарки! Та й совість козацька проти чернечої — не така вже й чорна. Та й січовий закон — дужчий від Божого: на війні — ані краплі! Хай би там що казали про запорозьких братчиків...

— То хильнемо й без тебе, — погодився владика.

— Та й без нас, — додав, кивнувши на спудеїв, Тиміш Прудивус. — Нам пора вже рушати.

— Тоді борщу?

— Борщу то й борщу, — погодився Тиміш і витяг ложку. — Для зважливості в дорозі такий мудрénний борщик — ого-го!

Мамай посунув на середину стола гарячий казан, що від нього аж дубова стільниця ввігнулась, зняв покришку, і пряна пара козацького борщу вдарила в носи до сліз, аж гавкнув під столом бувалий Песик Ложка.

— Ну що ж... — прорік єпископ і взявся до чарки. — Дай Боже!

Хто хотів, той випив, і всі ті добрі люди, погідклучу-
вавши вуса, щиро заходились коло мудрого борщу.

— Ач! — поважно мовила Явдоха. — Кому ж і їсти
мудрий борщ, коли не нам, не сотникам?! — І ненька з
виразним побоюванням позирнула на сина, бо знала, звіс-
но, що за пекельна річ — мудрий козацький борщ, якого
Михайликові зараз доведеться скуштувати в перший раз.

27

— Та й добрий же борщ! — ледве передихнув старий
Гнат Романюк, вимушено помовчавши після першого
враження, яке часом буває враженням найдужчим.

— Добрий, — погодився й коваль Іванище. І хоробро
сьорбнув іще та й ще.

— От коли б сюди ще й перцю кайєнського, — почухав
собі оселедця Козак Мамай. — Коли б...

— Добре й без нього, — зострахнулась Явдоха, з осто-
рогою озирнувшись на сина.

Але пан сотник досить спокійно мовив:

— Глотку... пазурами... чортяка... рве!

— Ого! — погодився, смакуючи, москаль Іванище.
І висловив здогад: — Воляка або коняка, гляди, й не зду-
жають цього борщу?

— Сконають, — упевнено потвердив пан єпископ.

— Іменно сконують, — погодився і алхімік Іваненко,
входячи до куховарні і знаками заспокоюючи владику, що
з небогою все гаразд, що вже спить, мовляв. — Сконають
без покаяння! — І він сьорбати заходився мудренний
борщ так залюбки, ніби й не було в нім ніякої пекельної
сили, бо ж хіміки, нівроку їм, звикають ще й не до таких
міцних речей, як перець.

— Сконає воляка, — погодився, старанно кутуляючи
погано вварене м'ясо, Романюк.

— Тільки чоловік од нього й здоровшає, — тоненьким
від перцю голоском промовив єпископ, бо вже ж одвик за
стільки років од щирої запорозької їди.

— Та й чоловік не всякий, — лукаво блимнув Козак
на Пампушку, котрий ложкою раз по раз ніби й набирав
потроху, але не сьорбнув ще нітрішки. — Доброму лицареві
то воно здорово, а от який-небудь...

Пан обозний, щоб уникнути глузування, таки сьорбнув борщу. Очі полізли на лоба, вирячилися, вибалушилися, але зусиллям волі Пампушка примусив себе проковтнути нелюдський наїдок, бо в роті його тримати було ще тяжче, ніж ковтати.

— Доброму лицареві чи ковалеві воно, гляди, й здорово, — повторив Мамай, — а який-небудь шляхтич, канцелярист, паничик пещений, який-небудь угрин або німець, ті, гляди, вмуть.

— Іменно вмуть, — погодився й Гнат Романюк.

— Ні, не візьме німця нечиста сила, — мовив алхімік, — ще чоловік і поздоровшає.

— Ох, — бідкався Мамай, — іще трішки б кайєнського перчику!

— А німчин і без перцю пропаде по третій ложці, — наполягав Романюк. — Я їх натуру знаю: пропаде по третій ложці!

— Гав-гав! — почувши своє ймення, озвався Ложка під столом.

— Чого тобі, друже? — спитав Козак Мамай.

Та Ложка не відповів, тільки з виразним докором поглянув на свого володаря.

— Борщу й тобі?

— Гав-гав! — зрадив собачка.

— Сконаєш, Ложечко, — відмовив Песикові хазяїн, але все-таки жбурнув йому під стіл шматок наперченої баранини.

Але пес, нюхнувши, відскочив і злякано загарчав.

— Навіть собака...

— Боїться!

— А німець не сконає все-таки, — наполягав алхімік. — Вони — вояки справні!

— Чого сперечатись! — кутуляючи тверду від оцту баранину, озвався Мелхиседек. — Зловили ж наші дівчата двох рейтарів? Можна б і спробувати, — і владика тричі плеснув у долоні: — Отче Зосиме, гей!

Коротенький монашок зразу ж виступив на середину куховарні з кутка, де він стояв чи, як він сам казав урочисто: «був присутній», і дожидав розпоряджень.

— До рózказу, владико, — схилив голову ченчик.

— Як там німці?

— Мовчать.

— Обоє?

— Мов у роті вода. В одного. В роті. Вода.

— А другий?

— Дурня...

— Що дурня?

— Вдає. Той. Другий. Цибатий. Дурня клеїть.

— От і приведи лишень сюди отого другого. Та мерщій!

Куценький ченчик уклонився його преосвященству і повагом вийшов.

Прудивус підвівся:

— Нам уже пора в дорогу, — сказав він, і лицедії всі троє, поскладавши біля грудей руки пригоршнями, підступили до архієрея по благословення на дорогу.

— З батеньком ти вже попрощався, голубе? — І архієрей, зволікаючи хвилину розставання, не поблагословив його, а лише поклав молодикові руку на плече. — Ну?

— Ні, владико, — і голос Тимоша затремтів. — Не прощався з батеньком...

— Коли ж? — І пан полковник, розмовляючи, одводив його потроху від печі й від цікавого вуха лицедія Данила Пришийкобиліхвоста.

— Не хоче він мене, мартопляса мерзенного, бачити, ваше преосвященство. Не хоче...

— А ти знаєш, Тимоше... голуб отой, Омельків... прилетів? Без листа прилетів! Голуб!

— Знаю, владико, — озвався нарешті Прудивус, одриваючись од своїх невеселих думок.

— Лишаєш батенька в таку гірку хвилину?

— Я тепер йому стану ще більш осоружним: двоє синів загинуло... люблені. А мартопляс, ганьба його, живий?! Ні... мушу йти геть!

— То слухай же... — І пан полковник, ставши з Тимошем осторонь, швиденько розповів йому про своє писане послання до простих людей України і, доручивши йому кілька важливих воєнних справ — до вірних народові полковників київського та чернігівського, до якихось невідомих спудеєві селян, козаків та священників, що їх треба було навідати дорогою на Київ, дещо переказати просив і ректорові Києво-Могилянської академії, преосвященному Іоаннікієві Галятовському, давньому та вірному прихиль-

никові Москви, що з ним отець Мелхиседек перебував у певній дружбі — ще з часів свого козакування.

Все оце молодикові втовкмачував владика хутко, вже хотів був, нарешті, благословити їх у дорогу, коли помітив, що від мокрих після дощу спудейських кунтушів здіймається легенька пара.

Вони були ще мокрі від зливи, мандрівні лицедії, і на фарбованій підлозі після кожного кроку полишали невеличкі калюжі.

— Перевдягніться, хлопці, — запропонував архієрей.

— Ніч тепла, превелебний пане, — відмовився Йван Покиван. — Та й на довгаля оцього, — кивнув він на Прудивуса, — одежини так зразу й не прибереш.

— Дам йому свого жупана запорозького.

— Однокрилівці ж його, владико, в жупані злапають як стій, — заперечив коваль Іванище. — Вони ж залюбки запорожців саджають на палі.

— А коли надягти кунтуша?

— І з кунтуша — геть душа! — озвався Козак Мамай.

— Нам би їх так перебрати, щоб рідна мама не впізнала, — роздумливо проговорив пан сотник, а Явдоха схвально покивала головою. — Щоб ніяка нечиста сила не зайняла його по той бік озера... — і додав, трішки подумавши: — Може, перебрати б його... за попа?

— Цей недостойний спудей, — докірливо зауважив Данило Пришийкобиліхвіст, — він іще й школи попівської не скінчив. Як же можна...

— А ви його — своєю архіпастирською рукою, владико! — порадив Іван Покиван.

— Гріх! — одмовив єпископ.

— А чи не перебрати нам його, — почав Михайлик, — за німецького рейтара?

— Ого! — здивувався Мамай. — Скрізь пройде так, що ніхто й не вгадає... Ну-ну!

— А двох товаришів своїх, — додав Михайлик, — хай пожене туди, як полонених мирославців.

— Де ж мені взяти німецький шолом? — не дуже приємно вражений такою, як ми тепер сказали б, перспективою, спитав Прудивус. — І забрало ж? І панцир? Наколінники? Щит? Не грабувати ж убитих!

— Ви, владико, веліли ж до цюпи вкинути двох живих німчаїв? — нагадав полковникові новоспечений сотник.

— Їх зараз приведуть сюди, — погодився єпископ, і всі дожовували твердо баранину мовчки, зосереджено поглядаючи на двері.

28

— Баранина не дуже й уварилась, — ліниво жвакаючи щербатими зубами, промовив Іван Іваненко, алхімік.

— В міцному ж оцті й не ввариться як слід, — пояснив Козак Мамай. — Така вже ця страва.

— Сутугувата баранина... — озвався й Іванище.

— Хіба ж це не свинина?! — раптом аж скрикнув Михайлик і закашлявся, бо похлинувся мудрим борщем.

— Хто ж таки варить свинину в козацькім борщі!

— А звідки ж ця баранина? — пополотнівши, спитав пан сотник.

— Зарізали сьогодні барана прездорового, — відповів алхімік.

— Якого барана? Чи не того, бува, що вранці...

— Під вікном у панни Подолянки... — вихопив йому з губи Козак Мамай.

— Знайшли в мішку?!

— Хороший був покійник, — шкилюючи з пана сотника, розгладив вуса Козак.

— Який покійник?! — аж зойкнув молоденький сотник.

— Баран отой.

— Але ж то був... — і наш Михайлик мало не задихнувся. — То ж був ніякий не баран!

— Що ти верзеш? — сполошилась Явдоха, котра досі, як і годилось паніматці в гурті чоловіків, трималась осторонь і до розмови не втручалась, а тепер стурбовано помацала лобище сотникові, бо ж була певна, що це триклятий борщ довів її синка до марення. — Схаменись, лебедику!

— Але ж то був... і справді не баран!..

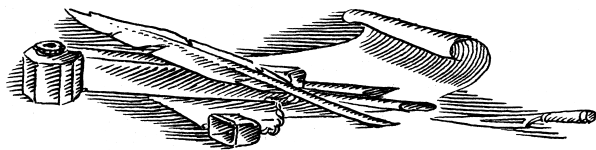
— А хто ж?

— Отой жевжикуватий шляхтич.

— Пан Оврам Роздобудько?!

В архіерейській кухні всі ахнули, а пан Демид закашлявся й замалим не подавився.

Коли пан Романюк, прочумавшись, роззявив рота, щоб спитати щось, прочинилися двері, і келійник Зосима,

переодягнений в сухий підрясник, бо дощ уже пройшов, увів до хати високого німчина, сливе такого ж цибатого, як і Тиміш Прудивус, з руками, скрученими за спиною й прип'ятими до мотузка, що його тримав куценський ченчик.

— Скинь путо! — наказав архієрей.

— Воля владики, — блимнув ченчик, але, нагнувшись, заходився-таки розв'язувати зубами на руках спійманого шпигуна тугий вузол, хоч і боявся, що німець схопить його за ніс.

Як тільки путо впало, цибатий німчин випростався, випнув груди і став такий пихатий, аж засяяв на ньому пишній рейтарський одяг. Він, мабуть, іще важніше набундючився б, коли б не так хотілось їсти, а від міцного духу запорозького борщу німчаєві аж у голові замакітрилось, і він так облизався на казан, ніби його сюди для того й запросили, щоб смачненько нагодувать.

Тицьнувши себе в пузо, германець поважно проговорив:

— Барон Бухенвальд.

— Ого! — здивувався Ігнатій.

А пан барон був прикро вражений, бо всі ці козацькі дикуни, як видно люди звання підлого, свинота якась, не скочили й не віддали йому чолом.

Ще більше розгнівався рейтар, коли старий чорноризець сказав по-німецькому:

— Роздягайся.

— Скидай штани! — виразним жестом пояснив Козак Мамай, а за хвилику, спритно витрусивши німчина, передав його панцир Прудивусові, і той почав перебиратися в пишні рейтарські шати, а німець — у скромний одяг лицедія.

Хвацько дзенькаючи срібними острогами, Прудивус, перевернувшись нараз на браного найманця, підійшов до столу, де стояв прим'ятий стільник із мореними бджолами, взяв кавалок меду й вимастив свої розкішні вуса, закрутив їх сторч, по-рейтарському, і, прекумедно вклонившись колишньому баронові, спитав:

— Чи схожий, майн гер?

Та німчин відповів не до речі:

— Я є голодний, — і потягся до стільника.

Ніхто на те уваги не звернув, бо знову підступили до владики по благословення — Прудивус, Покиван і Данило.

Кожного перехрестивши — обома, як і належить архієреєві, Мелхиседек почав був:

— Ну, лебедята... — та й більше не сказав нічого, бо задрало в горлі: чи від козацького борщу, чи, може, ще від чого, хтозна...

— Знов анахтемська люлька погасла, — як і завше в збентеженні, пробурчав Мамай і одвернувся.

— Казали ж, владико, дасте й своє послання ко черкасам? — стиха нагадав Прудивус.

Владика мовчки вийшов до свого покою, за хвилину повернувся з кількома аркушами й простяг їх мартоплясові.

— Читатимемо всюди простим людям, — стиха мовив Тиміш, цілуючи владиці руку.

— Та й з Богом! — востаннє перехрестив пан єпископ.

— Рушили! — кивнув своїм Прудивус.

— Візьми, Тимоше, й мого Ложку, — сказав Мамай і звернувся до Песика: — Га? Ложечко? Чи не так?

І Песик Ложка гавкнув.

— Він піде з вами.

— Навіщо? — здивувався Данило Пришийкобиліхвіст.

— Потаємні знає стежки. Проведе. А коли в скрутну хвилину потрібна буде поміч, пришліть його до мене. Згода?

Песик Ложка знову гавкнув.

А спудеї, позабиравши біля порога свої мокрі торби, виступили за двері й зразу ж рушили в смертельно небезпечну путь.

— Щасти вам Боже! — гукнула вслід Явдоха.

— Амінь! — проголосив єпископ.

Пан Романюк лише тяжко зітхнув.

А Песик Ложка з порога озирнувся на свого Козака Мамай, поглянувши величезними очима, повними сліз.

— Прощавай, Ложко! — сказав Мамай. І стиха повторив: — Ложечко!

Ще було чути дзенькіт срібних острог Прудивуса, і всі мовчали, проводивши слухом, а потім і думкою трьох мандрівних лицедіїв, — мовчали, поки бундючний барон знову, нахаба, не нагадав про себе:

— Я є голодний, — сердито проголосив він.

— Бачу, — сказав єпископ. І чемно спитав: — Як ви опинилися в нашім городі?

Пан рейтар не відповів.

Тоді спитав, од стримуваної люті червоніючи, Козак Мамай:

— Звідки ж це ви такі важні прийшли?

— Ми не прийшли, а приїхали, — ледве тулячи й спотворюючи слова, зухвало заперечив барон, вирішивши, видно, все-таки не мовчати — в певній надії, що за те йому ці дикуни дадуть швиденько попоїсти.

— Чого ж ви сюди приїхали? — пресердито спитав молоденький сотник, який іще не встиг навчитись дипломатичних тонкощів у стосунках з панами іноземцями. — Чого приїхали?

— Та ми й не приїхали, — знову заперечив полонений рейтар. — Нас привезено. Ми на службі.

— За скільки дукатів? — дедалі більше втрачаючи терпець, спитав єпископ.

— Не дукатів, а талярів, — незворушно відказав полонений.

— А за дукати, флорини, піастри й карбованці не продаєтесь?

— Ми не продаємось, а наймаємось, — з лагідним докором заперечив барон. — Германські рейтари мають звичай служити в найманих полках будь-яких держав Європи чи навіть Азії.

— Чого ж то вас чорти повсюди носять?

— Звикаєм воювати на землях усього світу.

— Дорога́ плата.

Та рейтар супокійно відповів:

— Буде ще дорожча.

— А по нашій, по вкраїнській землі вам не страшно хіба ходити? — спитав пан сотник.

— Ми ще не ходимо по вашій землі. А тільки вчимось... по ній ходити.

— Навіщо ж вам така наука? — не вгавав Михайлик.

— Щоб навчитись ходити далі.

— Куди ж це?

— До Москви.

— А ще?

— До Індії.

— А ще?

— В Китай.

— Лізете, мов сарана, — сказав пан сотник.

— А ви не стійте на дорозі. Сунуть монголи чи татари на Європу, а на їхній дорозі — ви! Ідемо ми війною на Схід чи на Москву, а на дорозі — ви!

— Тьху, нечиста сила! — вилаявся єпископ. — Це, видно, бестія — не з простих.

— Ми всі — не з простих. Ми — німці!

— Годі вже розбалакувати, — посміхнувся Козак Мамай. — Дай-но йому борщу.

— Стривай! — І превелебний спитав у німця: — Ви щось малювали на цьому папері?

— Не малювали, а креслили, — знову заперечив німчин, мовби сидів у ньому якийсь національний чорт протиріччя. — Креслили, а не малювали!

— Тьху, харпацька душа! Та що ж ви за люди? — спитав Козак Мамай.

— Ми не люди, — відмовив рейтар.

— Та хто ж ви?

— Я вже сказав: ми — німці.

— Амінь! — кивнув єпископ і, взявши найбільшу ложку, провадив далі: — Та коли вже ви — німці, коли вас принесли чорти до нашої хати, то чи не спробував би ти, довгоп'ятий, нашої козацької страви? Га? Іди-но, йди, майн гер, сюди. Ось ложка. Тріскай!

— Ми не тріскаємо, а споживаємо...

— Лопай, нечиста сило!

— Я вже сказав: ми не лопаємо, а годуємось, як і належить людям благородним!

— Бери ложку!

Пан барон узяв.

— Жери!

Пан барон, як і завше ласий до чужого шматка, набрав уже борщу й підніс до рота.

— На здоров'я, — сказав Мамай. — На здоров'я козі, що хвіст короткий!

Зопалу сьорбнувши козацької страви, рейтар очманів, закашлявся, засіпався, зачмихав і зачхав, аж у печінці

йому щось закавказало, аж руки зсудомило, аж білосорі його баньки полізли на лоба.

— Їж! — наполягав Мелхиседек.

— Не можу! — нарешті здобувся на слово бідолашний рейтар, котрому до тої хвилини здавалось, буцім він може все на світі. — Не можу, майне герен!

— Лигай-но! — підбадьорював бундючного барона Козак Мамай.

— Це ж — якась нелюдська страва!

— Ти ж сам казав, що ви не люди!?

— Ой! Від цього й лев умре...

— А ми, гляди, живі та дужі.

— Що козакові здорово, те німцеві — смерть! — посміхнувся Гнат Романюк.

— Наминай, собако! — звелів пан сотник.

— Умру-таки, майне герен!

— Ковтай!

— Сконаю...

— А коли сконаєш, — озвався й Козак Мамай, — коли ти не годен навіть козацької страви заживати, то чого ж ти припер нашу землю плюндрувати? Тебе ж тут, слимаче, зітруть на макуху... Гамай!

— Ой пробі, майне герен! Ой умру!

Переймаючи німцеву поведінку, ловлячи за хвіст його чорта-суперечника, Козак також зайшов у спірку:

— Та не вмреш, — сказав він, — не вмреш, а дуба даси.

— Славні прусські рицарі дають не дуба, а Богу душу!

— Їж! Богу... душу... мать! — розвередився до краю

Мамай.

— Ой умру!

— Та не вмреш, а гигнеш.

— Ой... гигну! — нарешті перестав на кожне слово заперечувати німчин.

— Гигнеш?

— Гигну.

— Переставишся?

— Переставлюсь.

— Здохнеш, пане!

— Ой здохну ж!

— От і добре, — зареготав Козак Мамай. — Ми ж тут об заклад побилися: чи гигнеш ти, чи здохнеш, а чи дуба даси?

А владика доточив миролюбиво:

— Або їж, або кажи — про що питають: чого сюди прийшли?

— Не скажу.

— То їж!

— Не можу!

— То кажи.

— Ні! Не скажу...

— То бери ложку!

— Не скажу! Але... під тиском обставин... я змушений...

— Ну, гаразд, нехай буде «під тиском обставин». Кажи!

— Унзер унюбервіндліхер гауптман звелів вашому недоумкуватому гетьманові розбити на озері греблю, щоб увійти в Мирослав по сухому.

— Коли ж ви маєте все це зробити?

— На світанку.

Почувши те, отець Мелхиседек прожогом зірвався з-за столу, став надягати на себе рясу, бо ж тривала й тривала війна, — і, вже виходячи з господи, почув запитання Романюка:

— Ти кажеш: ваш гауптман наказує ясновельможному? Гетьманові України?!

— А чого ж! Де ж видано, щоб якийсь пернатий Однокрил... від нього ж гусаком тхне верстов за дві! щоб якийсь поганий гетьман та наказував німецьким благородним рицарям? Ого!

— Хто ж кого наймав? — саркастично спитав отець Мелхиседек і вийшов, грюкнувши дверима куховарні.

— Одведіть пана барона в холодну, — кивнув Мамай куценькому монашкові та й поспішив з товаришами за архіереєм-полковником.

Виходячи останнім, пан Купа-Стародупський пильно озирнувся на Зосиму, що саме починав в'язати руки полоненому рейтарові.

Коли всі вийшли, куценький ченчик, озирнувшись на двері й схопивши чиюсь мокру ложку, так заходився коло мудрого борщу, аж лящало за вухами, а полонений пан барон з неприхованим страхом стежив за коротконогим монашком: слимак слимаком, а до того ж борщу! — І пан барон задумався над тим, що ж за химерні люди живуть у оцій незбагненній стороні.

Хутенько покинувши архіерейську господу, пан обозний поспішив додому, до сласної жіночки, бо знав, що вона дожидає його з нетерплячкою, як тільки й може ждати кохана й любляча жона.

Владика-полковник, поставивши пильнішу варту коло греблі, подався притьмом по валах перевіряти нічну сторожу.

Гнат Романюк поспішив у поле, де стояли табором, розташувавшись між козацтвом, ті кільканадцяттеро сербів та поляків, що перекинулись до мирославців разом з ним.

Козак Мамай з алхіміком похопилися за якимось пильним ділом до руїн домініканського монастиря; але ж не до тієї просторої келії, де притулилась таємнича майстерня алхіміка, що про неї в Мирославі переповідали стільки всяких дурних небилиць і страхів, мов про пекельне кишло, — Іваненко з Мамаєм поспішали в підземелля, до свого полонника, Оврама Роздобудька, щоб однести йому чогось там попоїсти, щоб духу додати в тяжкому труді підземного шукача скарбів, щоб дещо в нього попитати.

А молоденький сотник Михайло тим часом, з поміччю коваля Іванища, одвівши додому п'яненьку від козацького борщу Явдоху, перечекав у хаті, покіль вона засне, і нишком вибрався в темний садок, щоб трохи переогодом збігати й поглянути, що там серед ночі діється в його сотні.

...Як і минулої ночі, над гóродом шаленіли тисячі забісованих сліпим коханням соловейків.

Знавіснівши від любові, вони співали та й співали, п'яні співуни, — просто від кохання співали, а не оспівували його, своє кохання, як те часом роблять декотрі версифікатори (про віршомазів річ, а не про щирих поетів), забуваючи, що любов речена ще й заримована — в ту ж холоднісіньку мить уже не є любов, а тільки щебетлива лжа, якої ненароком скуштувавши (тобто декотрих наших пісень про кохання попрослухавши), хутенько повиздыхали б (од природного почуття осоруги) не тільки справжні соловейки по садах, а й найостанніші між горобцями горобці, бо ж усі вони цвірінькають лише тому, що й жити без пісні не можуть (як і справжні поети), а зовсім не тому, що пані Доля тимгоробчикам — за досконале цвірінчання трішки

більше підсипає на второвану дорогу поезії з-під пишного хвоста Пегаса тепленьких кізячків... Але ж ніхто ще на Україні в ті далекі роки не заробляв собі хліба піснями, та й у Європі все було трішки інакше, а той же самий Шарль Сорель (у тому ж таки «Кумедному життєписі Франсіона», що з ним завжди носився Пилип-з-Конопель) глузливо являв читачеві книги одинадцятої — божевільного латинника, котрий мріяв «задля пом'якшення козацьких звичаїв, трохи занадто войовничих», виписати з Парижа — задля козацтва — «віз поетів», які заснують академію та й будуть усіх навчати «віршування та писання романів», аби настав жаданий час, коли межі людьми «налагодиться приємне спілкування, а вірші опиняться в такій шанобі, аж набудуть ціни. Хто не матиме грошей, той однесе шинкареві строфу та й дістане за неї півсетє вина, за сонет — шопіну, за оду матиме пінту, а за поему — квартиру, і відповідно за інші віршики, від чого помітно приборкаються злидні народу, бо хліб, м'ясиво, дрова, свічки, сукно та шовк почнуть продаватись на віршики, які, звичайна річ, оспівуватимуть торговця чи його крам; гроші готовизною зникнуть, і це буде великим полегшенням...»

Але цих прекумедних рядків про поетичну комерцію ще не перекладав тоді мирославцям француз-запорожець Пилип-з-Конопель, ото ж їх і не знали ще — ні Михайлик, ні Прудивус, ні тодішні поети, ні горобці, ні засліплені коханням солов'ї...

...Учора ж він і сам, дурний ковалисько Михайлик, засліплений, закоханий, тьохкав, а нині соловейкові переливи-ливи тільки драгували враженого в саме серце пана сотника, і він сноходою никав по саду — біля москалевої кузні, і припадав до стовбурів, корявих, корчуватих, іще теплих від червневого сонця, і сновигав поміж кущами, і шугала дужче та швидше кров, коли йому хотілося співати, а схаменувся парубок лише тоді, коли москаль Іванище, раптом прокинувшись, сонно озвався в садок від воріт своєї кузні:

— Не спиться, сотнику?

— Не спиться, дядьку, — спаленівши в темноті, відрік пан сотник. — Піду лишень погляну, що там поробляють мої козаки! — І Михайлик майнув з ковалевого двору, щоб не заважати натомленим людям.

Все, що йому довелось пережити за дві доби по їхнім прибутті до Мирослава, все це простосердий пан сотник сприймав не як дари не дуже й ласкавої Долі, що на ту пору чомусь трішки розщедрилась, а як цілком природний поступ будь-якого міського молодика.

Він учора трохи й розбагатів, але ж думав, що так притьмом воно й буває в горіді.

Так негайно ставши сотником, Михайлик теж не здивувався та й не втішився вельми, бо й не мріяв ніколи про владу, про шану, про гонор та уряди, бо зовсім його не цікавили пориви тих високольтних душ, про які хтось язикатий сказав: «Де два хохли, там — три гетьмани!» — бо вже й тоді подеколи водились такі панове українці, що з кожних двох аж троє хтіли стати гетьманами...

Він учора схопив ув обійми панну, про яку марять найгожіші молодики не тільки на Україні, а й десь там у Варшаві, в Парижі чи Амстердамі, де Подоляночка встигла полонити немало палких сердець, він учора, голодранець, заграбастав грубими руками цю квітку, що з неї портрети писали найкращі художники світу, він цілував минулої ночі, Кохайлик, оті її губи, що про них поети наскладали стоси мадригалів, віршів та віршиків, використавши світові запаси епітетів, які будь-коли прикладались до слова «уста»: запашні, гожі, вередливі... Він цілував ятрянні ці вуста, але ж не думав про те, як про диво: кохана — в обіймах коханого, що ж може бути природніше й простіше! Але те, що сталось потім...

Ех, хлопче, хлопче!.. Скільки вже з часів Адама жило на світі хлопців ось таких, скільки любовних прикростей псувало кров їм, що вже пора б міцному й сталому імунітєтові супроти норову численних поколінь коханих коверзух убезпечити наш чоловічий «слабий пол» від зайвих смутків та переживань, бо ж і хлопці наші, нівроку їм, не гвіздком у тім'я биті, а от гляди ж — немовби й діло не яке, баламутна дівка повелася з Михайликом так, наче він прийшов з мазницею по мед, то й не вдієш нічого: прийшли непрохані, то й підем некохані, а журитись нема чого парубкові, бо ж дівчат на світі як листя в літі. Але наш парубок, серденько його знає, чого він так прилип до тої панни, та ніяк, видно, зарадити своїй халепі не міг, — серця ж не навчиш! — то й

журився та печалився, наче загубив гаманця з нерозмінним карбованцем.

Не був хлопчина й тонкосльозий, він же й не плакав ніколи, навіть у колісці не плакав, а тут шпигало щось йому в носі, ще припухлому після вчорашнього падіння.

Не був хлопчина й сколо́здрий, нівроку йому, — а тут нараз відчув він, що є в нього серце, бо щось нестерпно заболіло там уперше в житті.

Не був хлопчина й смішкуватий, аж тут наче скортіло покепкувати з себе самого, наче вже й зареготав би з горя наш несміюн, коли б таки вмів сміятись. Та й що ж йому лишалося? Що він умів? Заспівати хіба?

Пан сотник прокашлявся, зітхнув, потім посопів трішки та й завів гнучким та густим басюрою, що був іще такий молодий, аж зривався інколи на тремкого хлоп'ячого півника:

*Ой сумний той голос,
Що луни не має,
Нещасливий коваленко,
Що марно кохає...*

Бренькіт чиєїсь бандури, негадано до Михайликової пісні вплітаючись, стиха окселентуючи, тонко задзвенів між кущами калини. Та Михайлик не чув тієї кобзи: співав так, ніби він жив сам-один у всьому підзірному світі:

*Ой піду я полем,
Повен чорним болем, —
Вкрились ниви бур'янами,
Ввік не переполем!*

*Ввік не переполем,
Ввік не переорем...
Хто кохає без надії, —
Одружився з горем!*

А чийсь дужий голос, трохи вищий, трохи мужніший, дещо вправніший у хитрому мистецтві співу, долучаючись до пісні Михайлика, насмішкувато питав:

*Хто ж кохає без надії?
Хто марнує молодії,
Молодії літа — марно?
Чи така вже дівка гарна?
Ой чи гарна, чи чупарна,
А кохати незугарна!*

Глузливе закінчення сумної Михайликової пісні, підхоплене невідомим бандуристом, перейшло в регіт, уже знайомий нам регіт Козака Мамає.

— Розлюбила? — спитав Козак.

— Розлюбила, — Мамаєвим голосом, передражняючи його, ображено відповів Михайлик.

— А ти певен, що розлюбила?

— Певен.

— А ти певен, що вона кохала тебе?

— Не знаю, — розгублено буркнув пан сотник.

— А ти ж її кохав?

— Кохаю.

— І давно ж?

— Давно. Два...

— Два роки?

— Два дні.

— Ого! — І Мамай, посмикавши себе за ліве вухо, за сергу золоту, спитав: — А хто ж вона?

Михайлик одвернувся.

Якась нічна пташина проквилела десь далеко, і Михайлик достоту схоже повторив той журливий крик.

— Невже ж вона тебе, такого молодця, та й не кохає нітрішки? — спитав Козак Мамай.

— Трішки мені не потрібно.

— Ач який! — І спитав: — Але хто ж вона? Хто?

Михайлик, понурившись, не відповів.

— Найкраща в світі дівчина? — посміхнувся Козак Мамай.

— Хто вам сказав? — злякався простосердий парубок.

— Ярина Подолянка? Вона?

— Ой! — недоумкувато скрикнув пан сотник, бо ж кохання не тільки підносить часом нашого брата до творчих висот, а й скидає частенько в очевидну придуркуватість. — Ви таки й справді чаклун!? — І раптом зовсім по-хлоп'ячому спитав: — Але як ви вгадали? — І попросив: — Допоможіть.

— Е-е, хлопчику... — розчаровано протяг Мамай.

— Ви ж — характерник.

— Жар загібати чужими руками?!

— Я вже свої попик.

— Ото такий там жар? Чи, може, нікудишні руки? —

І, взявши парубка за плечі, заговорив з ним так, як ще

ніхто й не розмовляв з ним: батько ж десь загинув у поході, а наші любі матері по-батьківському говорити незугарні, бо мати — це мати, а батько — не тільки доброта, любов і тяжкий труд, а й невблаганна совість, і суворість, і добрий прочухан. — Ех, синку, синку! — І Мамай зітхнув: — Просити помочі в такому ділі... Гай, гай!.. А я ж був думав, що ти... — І Козак, наче рідного сина, картав і напучував, і кожне батьківське слово лягало на дно душі, як непалима цегла на під ливарницького горна, щоб не спопелив цього безбатченка вогонь кохання. Чимало слів, суворих та гірких, наговорив Козак Мамай молоденькому сотникові. А наостанку мовив: — Дівчата, синку, тюхтїїв не люблять.

— Так я ж — несміливий.

— Але ж я чув... я чув... як минулої ночі ти її...

— Цілував?! — жахнувся Михайлик. — Підслухували?

— Лящало ж на весь архієрейський садок.

— А після цього вона... після цього ж вона...

— Дівчатам ніколи не вір.

— Дівчата здатні цілуватись без кохання?! — обімлів пан сотник. — Адже ж хлопці, я певен, ніколи такого...

— Хлопці — то інша річ, — посміхнувся Мамай.

— А я, дурний, повірив...

— Дурний-таки! — погодився Мамай. — Біжи мерщій до архієрейського садка.

— Чого це?

— Посвищи соловейком.

— Минулося.

— Так швидко?! Виходить, нічого й не було. Ти все брехав!

— Кому брехав?

— Собі, мені, матусі, Подолянці, Богові...

— Ні, не брехав! Я сам-один кохав її так, як не змогли б кохати сотні лицарів, козацький полк, бо серце моє гупало на ціле місто. А вона...

— Ти їй сказав про це?

— Та я ж несміливий!

— А цілуватись і хапать вельможну панну — на це ти сміливий? — І стиха засміявся: — Я й сам у цьому ділі теж... не дуже й сміливий, Михайлику. Ось уже років з дванадцять коло однієї дівчини впадаю. Але ж... не можу, ні!

— Несміливий язик?

— Ні, руки.

— За це на Січі б'ють киями до смерті? — спитав цікавий до всього Михайлик. — Чи так собі... що можна й перетерпіти? Киї, я чув, здорові, як голоблі?

— Ніхто київ не пережив, мій голубе: од щирого серця періщать, скільки Бог дав сили.

— Скільки Бог дав сили! — передражняючи, повторив голосом Козака Мамає молодий халамидник — з його виразом на живому обличчі, з його ж рухом руки, і все це вийшло таке схоже на Мамає, що Козак аж стенився від подиву й захоплення. Але пан сотник, уже й не передражняючи, заговорив про своє: — Нехай, нехай, нехай! Заради неї я зліг би й під киї, аби б тільки...

І тут ось почалась та розмова, яка поміж чоловіками здатись може дивом дивним, бо наш брат, мужчина, в цім ділі завше буває скромним: навіть вірші про своє кохання по журналах друкуючи, навіть на цілий світ про те своє лихо співаючи, а без рими, без музичного супроводу й без гонорару ми про своє кохання здебільшого мовчимо. Але тут зайшла між Козаком і паном сотником ота надзвичайна чоловіча розмова про кохання, котра може вилитись лише зрідка, у хвилини дружньої одвертості, коли все так уже болить, що мовчати немає снаги.

Мамає розповідав молодикові про найкращу в світі дівчину, котра його дожидає багато літ, розповідав, наче давньому бойовому побратимові, і довір'я старшого й мудрого товариша так зворушило Михайликові серце, що він з усією властивою йому безпосередністю спитав:

— Це Лукія?

— Лукія.

— Чи не пристаркувата ж?

— А я? — посміхнувся Мамає.

— Та й некрасива ж.

— Зате сильна! Мені ж тра такої жони, щоб дітей до-
схочу.

— Коли ж то буде?

— Ніколи, мабуть... Війни вбивають кохання моє...

— Та війна ж не триватиме вічно!

Вони помовчали.

Послухали.

Бо ніч була дзвінка.

Калатали серця.

Солов'ї заливались.

Цвіркуни про своє існування волали до неба.

І сови кричали, як мордовані діти, в монастирських руїнах.

Мамай проговорив:

— Вернися в архієрейський сад, пане сотнику.

— Ні. Не вернусь... Я поблукаю трішки. Вранці ж — треба мені до сотні!

І, похиливши голову, юнак подався в ніч.

33

Тинявся та й тинявся без часу, без міри.

Іржали десь лошата, і кобили озивались до них.

Та Михайлик того не чув.

Брекекекали жаби.

Але й того не чув.

Тільки змерз чомусь, хоч і була ніч тепла, — аж вухналі кував зубами ковалисько.

Нічого не чув і не бачив, тиняючись.

Але зненацька, проходячи повз пишну панську кам'яницю, він почув дзвінкий жіночий шепіт:

— Кохайлику! Це ти?

— Це я, Параско, — відповів Михайлик Роксолані, що стояла по той бік лепсько викуваних штахет садиби.

Крізь металевий візерунок простягнувши пухкеньку ручку, пані Роксолана вхопила сотника за рукав нового жупана:

— Ти обіцяв тоді... наснитись мені, хлопчику.

— Та й що ж? — глузливо поспитав Михайлик.

— Уже. Аж двічі.

— А як?

— Так... що й не скажеш!

— Чому ж?

— Аж так солодко... ой-ой!

— Але як же? — І парубок зненацька спаленів, аж наче димом оповився наш Михайлик. — Як?

— Ти... мене... лупцював! — аж завмираючи від насолоди і заплющивши свої чудові коров'ячі очі (називали стародавні греки сестру й дружину самого Зевса, Геру, волоокою!), прошепотіла в побожнім захваті пані Роксолана.

— Що-що? — розчарувався Михайлик.

— Гамселив, куди здря.

— Чого ж ти така рада?

— Гарно ж, Кохайлику!

— Що у тому гарного?

— В тебе такий кулак, такий кулак... і ти так щиро гатиш.

— Щиро?

— Коли б'єш, значить — любиш.

І пані Роксолана Купа розплющила звабливосяйні очі, напродиво хороші та неблимні, випнула до хлопця принадно закопилену губку і раптом попросила:

— Ану, вдар.

— Тю на тебе!

— Хоч раз...

І пані завмерла в солодкому чеканні стусана, без якого й не буває буцім справжнього шалу кохання, — так принаймні запевняють деякі тямущі молодиці.

— Серце як не вискочить.

— Пильнуй!

— А ти... візьми його в кулак! І стисни. І здави... чи й вирви моє серце... не закличу! Отак... отак!

І наш козарлюга, перемагаючи парубоцький страх перед жіночим тілом, намагався захопити в кулачище гаряче серце молодички молоденької, і намагався стиснути, і намагався вирвати, і пані Роксолана й справді не кричала, ні, а серце в неї калатало так, що й сам пан обозний у хоробах від того веселого гупання мусив би, либонь, пробудитися щоб, крий боже, не прогавити свого законного добра.

Але ні!

Пана Купу в той час ніяка сила в світі не могла б повернути до тями, бо він...

Бо ж він, ублаживши дружиноньку, хropів на всі заставки, еж йому й на думку не спадала достотна причина такої подружньої запопадливості, і він сам докладав усіх сил до сповнення заходу Роксолани, власним старанням наближуючи свій підступно вготований кінець.

Ще гаряча від обіймів шлюбного чоловіка, Роксолана спалахнула вогнем жаги від самого лише дотику прездорового парубка і незчулась, як він, у досаді на все жіноцтво, зневірившись у силі чистого кохання, одним духом

перескочив кований паркан, як схопив її на оберемок та й поніс у глиб садка, не вгадавши, звідси річ, як заворочався в ту мить на своїм ложі пан обозний, котрому снились горобці: наляканий Мамаєвим пророкуванням, він кишкав та шукав на них, але його знов тягла в обійми Роксолана. «А шу-шу!» — лякав він горобців...

А Роксолана-Параска тим часом кричала пошепки Михайлові:

— Пусти!

— А дулі! — вже знаючи її звичай і спосіб висловлюватись, мужньо відповів Роксолані новоспечений сотник, тягнучи Купиху далі, до куреня якогось чи до копиці сіна, що мріла ген, поміж деревами.

— Облиш, дурнило! — на чарівних низах чудового контральто благала Роксолана, бо ж не могла вона, не прохолонувши від щирих зусиль звести в могилу свого шлюбного мужа, здатись на перше пізнання цьому хлопцеві, незайманому, коханому й жаданому, — не могла ж вона, не сміла, і зовсім не тому, що взяла верх найпростіша добродієність: вона просто боялася зіпсувати недосвідченому Кохайликові перше від себе враження.

— Покинь, бо закричу! — благально шепотіла вона.

Але Михайлик, знаючи вже її натуру, вважав те за прихований заклик, за нехитре заохочення до рішучої дії, а тому тяг її далі, в садок, щоб мерщій розтоптати в собі все те гарне, що тримало його останні два дні в безугавнім польоті.

Він кинув пані Роксолану під мокру після дощу копичку, та нападав невміло, і Параска досить легко раз, і вдруге, і втретє долала невчасне зазіхання на її шлюбну вірність.

Несподіваний опір, звідси річ, розпалював Михайлика до сказу, і зовсім не тому, що він поклав собі негайно стати в гарячій ділі справжнім козаком, ні, ні, — його владно штовхала в обійми цієї хижої панійки тільки образа на кохану Подоляночку, тільки бажання все зробити задля того, щоб не лишилось повернення до першої, до чистої любові, і, повірте мені, читачу, все це було тільки виявом розпачу та безнадії, а не шуканням пригоди, розваги чи звичайною хіттю.

— Чого це тобі так раптом приспічило? — відбивши черговий напад, лукаво поспитала Роксолана. — А що ж там... твоя... сухоребра Ярина?

— Я вже її зненавидів, ту гордовиту панну! — вигукнув Михайлик з таким кумедним запалом, що пані Роксолана засміялась.

— Поки жива ще зненависть, — мудро промовила вона, — може воскреснути й любов.

— Не пашекуй!

— А лиш тоді, — провадила далі досвідчена Параска-Роксолана, — коли не стане ні погорди, ні ненависті, а лишиться сама тільки байдужість до чарівної панни, отоді ти й приходи, і я стану твоєю навіки! — І аж навіть самій Роксолані сподобалась досі не чувана витримка, яка вже трохи скидалася й на високу шляхетну цнотливість, і Купиха сама замилувалась низькими переливами свого контральто: — Навіки твоєю... навіки!

— Але навіщо ж — навіки? — раптом простигаючи, бо ж про теє «навіки» він ніколи й не мріяв, зачудовано спитав пан сотник, нічого ж не можучи й знати про її своєрідний замах на життя преповажного Демида Пампушки.

— Я вся — твоя! — млосно проворкувала Роксолана, і вже й забула разом про хистку свою доброчесність, вже й розпалася, й схопила хлопця, щоб вергнути в той первородний гріх, котрий після Адама й досі не спокутували спільними зусиллями чоловіки цілого світу, але Михайлик раптом прохолов, бо ж, як і декотрі інші парубки, либонь, не полюбляв того досить неприємного слова «навіки».

І він, підводячись, сказав хлоп'ячим голоском, як півник:

— Я почекаю, пані.

— Чого ж?!

— Поки минеться в мене зненависть до Подолянки... Бувай, Парасочко!

— Куди ж ти? — спитала, холодіючи, прекрасна Роксолана.

— До мами, — кепкуючи з самого себе, мовив Михайлик.

— Кохайлику! — в розпачі скричала на весь голос пані.

Але ніхто не відповів.

Тільки пан обозний на своїй жаркій постелі ввесь час бурмотів:

— А шу-шу! А шу-шу, горобці!

— Кохайлику... — ще раз покликала Параска.

Та ніхто — анітень...

Ніхто не відповів Парасці, бо ж Михайлик, перескочивши через ковані штахети Купиного подвір'я, вже знову мчав по городу, сам того не тямлячи — куди ж? — аби б тільки десь далі від бридкої спокуси, в яку він мало не ввалився, геть та й геть, хоч почуття образи на Ярину й не вляглося, хоч і ладен він був накоїти непоправних дурниць, які перетяли б йому шляхи повернення до Подолянки, — він іще сердився на панну, але вже думав не про її підступність і лукавство, а про те більше, що вона там хвора лежить в огневиці і, може, навіть кличе його в нестямі недуги...

Коли він пробігав мимо шинку, де віконниці вже були попричинювані, хоч світло й пробивалось на вулицю, хтось від дверей гукнув його, і жіночий голос здався знайомим і приємним, таким приємним, аж мурашки пробігли по спині в молодика, і наш Михайлик, звернувши на стежину, підійшов до темних дверей корчми.

— Це ти, пане сотнику? — спитав той голос. Михайлик упізнав вогонь-молодицю, шинкарочку Настю Певну, простяг до неї руку і, сам того не хтівши, попросив:

— Горілки!

— Немає, хлопче. Всю мирославці випили.

— Бреши! — сердито відмовив сотник.

— Війна ж.

— Та й що ж?

— Царський боярин наполягає, щоб мені пан обозний горілкою торгувати заборонив... Та й запас оковитої зсяк, — пояснила шинкарка. В її голосі бриніло щось таке, аж слухати було приємно й моторошно, і хлопця обпікали ледь зизуваті очі, вся її похмура, оковита, хмільна краса, що світилась і вночі проти місяця. Молоденькому сотникові здавалось, буцім він п'яніє й без горілки, буцім гамується біль серця, а зненависть до зарозумілої панночки й справді-таки переростає в холодну байдужість, і він, з бентежним почуттям, не зводив погляду з безтрепетних уст Насті Певної, поки та говорила якісь марні слова: — А сам пан Купа, здавшись на домагання боярина, заборонив сьогодні, покіль не скінчиться війна, торгувати горілкою.

— Чим же ти в своїм шинку торгуватимеш?

— Молоком.

— Яким?

— Птичим.

— Давай-но квартиру!

— Молока? — посміхнулась чортова шинкарочка, сядучи хижими перлистими зубами, бо ж бачила минулої ночі, з яким перестрахом цей сільський жовтодзьоб вихиляв свою найпершу чарку. — Молочка, дитинко мамина?

— Горілки! — гаркнув хлопець, і Чужа Молодиця майнула в шинок і льотом винесла панові сотникові повну квартиру.

Не частуючи й Насті-Дарини, махом-пахом Михайлик видудлив навхильці, до пуття й не розібравши, що саме лигає, бо ж, переживши цілий день кохання нещасливого, утратив хлопець і здоровий глузд, і тямую, а не тільки смак до будь-якого питва чи їжі.

Висипавши на дно тієї ж спорожнілої квартири жменю срібла, пан сотник був кинувся від корчми, але шинкарочка встигла схопити за руку і з несподіваною силою притягла до себе.

— Треба ж... — почала вона.

— Що треба? — тремтячим голосом спитав пан сотник.

— Горілку ти випив? От і треба ж... заїсти.

— А-а, — промимрив Михайлик і знову хотів був кинутись в обійми ночі, але Настя-Дарина, заступивши дорогу, втягла його за руку в шинок, штовхнула до столу, бо парубок уже п'янів, і поклала щось у миску, і він кутуляв байдужісінько, так-таки й не розбираючи смаку, і вже тягся до шинкарочки, бо ж була вона вся якась вогниста й чортувата, гаряча, мов у пеклі піч.

Пан сотник уже й не тямив, що з ним діється, бо вогнисті кола вигравали в очах, і все падало, і все стогнало її голосом, і все обіймало його, аж опиратись парубок уже не міг та й не хотів, і серце калатало, мов підстрелене, немов останнім боєм калатало, чи то з життям прощаючись, чи то з Яриною, з коханням чистим, яке втрачав він зараз, з першим своїм коханням до якоїсь далекої панни, що від ненависті до неї він гине тепер...

І хто зна, що сталось би з нашим героєм, коли б не вчули раптом над собою шинкарочка й Михайлик лютий-прелютий голос Козака Мамаю.

— А геть від нього! — загорлав на Дарину Козак, і схопив її за руку, і шарпнув геть, і кинув, стягнувши з ліжка на підлогу, і Чужа Молодиця від болю зойкнула, а коли б хто сторонній міг поглянути на все, як ми, читачу, з вами зараз, той міг би вздріти, що не люттю спалахнули до Козака зизувати очища вогонь-молодиці, шинкарочки Насті, а загорілись вони якимось іншим вогнем.

Коли Михайлик спробував розплющити очі, вогнисті кола ще літали, та Козак Мамай схопив хлопчину за розхристану сорочку й поставив на ноги, потім страшенним ударом збив додолу, та й знову бив його, і тряс, і термосив, і лупцював по ширості, як це робити може з таким здоровим парубком тільки рідний батенько, і все те він робив аж так навально хутко і стривожено, неначе поспішав, рятуючи життя, відкачувати втоплого, наче ловив останній подих, щоб не дати йому відлетіти навік, і знову лупцював новоспеченого сотника, і тільки приказував стиха ніби говорив сам із собою:

— Ти просив у мене помочі, шмаркачу!? Просив допомогти в коханні? То на ж тобі! Ось так! Ось так! Отак! — І, не передихнувши, знову брався до нелегкої роботи. — Оце тобі поміч! Оце тобі чари, поганцю! Оце тобі рада! — І Козак аж крєктав, немовби рубаючи дрова.

— Ой тату! — нарешті звмпив пан сотник, зопалу назвавши батьком безхатнього й самотнього Мамай, бурлаку безпритульного, і Козакові з того крику («ой тату!») навіть у голові замакітрилось, і він, щасливий, іще запопадливіше взявся лупцювати лобуряку Михайлика, бо ж це вже був син, хоч і названий, але ж син-таки, син! — і рятував мудрий батенько синову першу любов, чисте кохання, яке зараз замалим не втопло в багні хтивої зради.

— Ось тобі, ось тобі, сучого сина стерво ти ласолюбне!

— Ой тату, не буду ж!

— А чого ж ти не будеш, гультяю? — лупцюючи, дослухався духу Мамай.

— Од матінки вночі тікати.

— А ще? Ну? Пане гульвісо?

— Горілки в час війни заживати.

— А ще?

— В гречку з чужими молодими стрибати.

— А ще?..

Ось так довгенько, мабуть, духопелив би ще того бідолашного зальотника Мамай, коли б не почув біля себе тихий смішок Насті Певної.

— Чого хихочеш? — спитав Козак у шинкарки.

— Раденька.

— Що ось чухраю хлопця?

— Що ти, нарешті... що ти мене... при-рев-ну-вав!

І шинкарочка щасливо засміялась.

Схопивши за руку очманілого Михайлика, Козак Мамай хотів був вискочити з шинку.

Але шинкарочка твердо стала на порозі, і сотник вибіг на вулицю один.

— Стривай лишень! — сказала Козакові Чужа Молодиця.

— Чого тобі? — прикро ворухнувши зведеною вгору лівою бровою, сердито спитав запорожець.

— Пора б уже нарешті нам... по стількох роках... — І Чужа Молодиця велезначно помовчала. — Пора б нам із тобою нарешті побалакати!

— Про що? — сердито спитав Мамай.

— Про мою до тебе... велелітню любов.

— Марна річ.

— Минуло ж років з двісті...

— Марна річ!

36

Пан сотник, вискочивши з шинку, прожогом подався був до річки, де стояла табором його сотня, але відчув такий палючий голод після батьківського наущення й Настині горілки, мовби й не їв нічого в шинку, що хлопець поспішив на хвильку додому, щоб задушити в пазі комара й заспокоїти неню, коли та й досі не спить, доживаючи сина.

Добравшись нарешті додому, до кузні Іванища, Михайлик помацки шукав попоїсти, бо не хотілось такому п'янезному будити матінку.

На теплім припічку знайшов якісь коржі.

Намацав під вікном полумисок, де вздрілася йому сметана.

Михайлик умочав коржа в полумисок, де нічого, крім світла місяця по самі вінця, нічого й не було.

Але здавалось парубкові: смачнішої сметани в житті не куштував.

Їй-богу ж, правда!

Бо ж таке почуття ним володіло, наче вибавився смертельної небезпеки.

І все бриніло в ньому радістю молодого життя.

Ти чуєш, читачу? Ти чуєш?

Бринить!

ХАЙ БРИНИТЬ ПІСНЯ П'ЯТА!

1

Нехай бринить, хай бринить, як струна!

Як бджоли бринять над калиновим цвітом.

Як слізка дівоча на віях бринить.

Як будяк проти вітру бринить серед степу.

Як полотно бринить у парусі.

Як мислі бринять...

Як душа твоя, читачу!

Нехай усе бринить, хай бринить, а ми з вами, іронічний друже мій, ми з вами попоходимо рано-пораненьку по всій Калиновій Долині, подивимось, як добрі люди в скруті війни, схід сонця вітаючи, пораються коло всяких потрібних і непотрібних справ.

2

Коло собору, на майдані, всюди було посипано жовтим пісочком, і люди порались там сумні, суворі та врочисті: мирославська громада знімала дзвони по храмах міста.

Гончар Саливон, порядкуючи, бігав по східцях то вгору, то вниз, покрикував, погейкував, підказував. А то завмирав на дзвіниці, над бильцями, на голубів розполоханих поглянувши, про сина Омелька подумавши, на поле бою оком скинувши віддалік, де вже знов подеколи стріляли, часом стиналися в поодиноких герцях, але в наскоки всім військом іще не зривались і в навальне бойовище не йшли.

Зграйно вдаривши востаннє в усі дзвони, старий Саливон заляк біля підстаршого перечасного дзвона, віділля-

того лише торік коштом гончарського цеху, гунав коли-неколи кулаком по його холодній опуклості, прощаючись, і дзвін одповідав ледве чутним гудінням, що його, припавши до дзвона, сприймав гончар більше всім тілом, а не вухом. Цехмайстер мовчки поглядав, як пораються біля дзвона ремісники та босонога челядь з його цеху, споряджаючи в останню путь співливу душу города.

Коли перечасного скинули нарешті додолу, коли майнув востаннє напис на його пояску «Коштом цеху гончарського», на очах у старого заблиснули сльози, і він уже не мав снаги поглянути вниз, як, здираючи гілки прив'ялого клечання, дзвін за дзвоном падали один на один, розбиваючись і зойкаючи в останній раз, як вони миттю німіли, впавши на землю.

Скрізь метушився соборний протоієрей, отець Варлам Лобанівський, і, рвучи на собі патли, щось репетував, волаючи до Бога й до людей, обурений блюзнірством, закликаючи мирян до кротості, до терпіння, до непам'ятозлобія, тобто до припинення війни проти нападників...

Коли ж упав останній дзвін Покровського собору, а піп Варлам зник десь, Саливон, зійшовши вниз, перехрестився й буркнув сам до себе:

— Будуть-таки гармати... — і востаннє мацав свій розбитий дзвін, де через напис «Року Божого...» вже пробігла тріщина, і витирав непрошену сльозу, нишком правда, бо так боявся, що раптом з'явиться Лукія й пресердито скаже: «Не люблю ж, коли плачуть! — і додасть: — Скільки я разів говорила!» — або ж закричить на котрогось із козаків: «Хто розбив кухню з порохом? От уже не люблю!» — або ж до страхополоха якогось присікається чи наскочить на ледаря, або й знов причепиться до батька: «Ішли б собі, тату, додому, глина сохне ж, ядра наші ліпили б! Хто ж на війні тиняється без діла?» — або покличе снідати-обідати: «Ідіть, бо прохолоне. От не люблю ж!» — і старий гончар, як завше, почухає потилицю і сам собі скаже: «Хоч і не рідна дочка, а вся — в матір-покійницю, — та й зітхне сумовито: — Сильна була женщина, Царство їй Небесне... Тільки дочки я ще більше боюсь».

І старий, оглядаючись, щоб не спіткати донечку, мерщій повертався додому, до сирій глини, до череп'яних ядер, для яких у місті Мирославі пороху ще не було.

Доручивши дівочу сторожу Ярині Подолянці, котра вже очуняла трохи після вчорашнього бою й проходила кришку від огневиці, Лукія поспішала з дівчатами та ремісницькими челядниками на вишгород, до Івана Іваненка, щоб іти з ним шукати скарбів по прадавніх степових могилах, де старий алхімік сподівався-таки знайти селітру, щоб варити свій порох.

Іржаві лопати лежали на плечах, мотики й рискалі погойдувалися в руках... Хоч Лукія вельми й поспішала, її хазяйське око зоріло всюди: безладдя скрізь було немало, і дрочлива, як усі старі дівчиці, гончарівна сердилась на всіх і на все.

Везли назустріч хурою з млина до пекарні лантухи з борошном, і Лукія, вздрівши, як сіється мука на дорогу, завдала, звісно, хурщикам доброго прочухана.

— От не люблю ж! — репетувала скаженюща. — Війна ж на плечах, а ви, ледацюги...

— Чого це ти, дівко, на моїх підлеглих верещиш? — спитав пан Пампушка, з-за млина виходячи з лопатою, блискучою од свіжої землі. — Гримаєш чого?

— Можу нагримати й на вас.

— Немає за що, — розсердився пан обозний.

— Як то немає?! — скипіла Лукія. — Як то нема? Борошно за вітром сіють? Та й дзвони ж мали скидати вчора, а взялись оце тільки тепер! Та й кашовари: скільки вони сала кладуть у куліш? Ось такий кавалочок на відро! А в базарі — на хліб ціна? Росте! Та й скарби шукати — ви хіба людей послали з Іваненком? Довелось оце мені самій, з дівчатами — до нього...

— На могилу, звану Сорокою? — спитав обозний. — От і добре, дівчаточка! Ідїть копайте! — і, сівши на таратайку, запряжену парою добрих громаків, торкнув рукою пишно вбраного кучера, що височів на козелку, знайомого вже нам безробітного катюгу Оникія Бевзя. Красуючись у новому запорозькому жупані, вчора хорошенько зшитому замість того, який так безжально пошматував на нім Козак Мамай, Оникій гаркнув на коней, і таратайка рушила, збивши в носи Лукії та її подругам чорнющу хмару пилу.

Річ у тім, що вельможного Демида Купу вже поймало владне панське жадання, коли, бува, кортить прездоровому

дядечкові на сусідню вулицю не пішки чвалати, а на колесах прибувати, бо ніжки трудити — то є для деяких панків та підпанків справа підла, недостойна високого звання пана полкового обозного чи там підскарбія, що про них у старій побрехеньці сказано: «Не вважайте, люди добрі, що я швець, розмовляйте зі мною, як з простим!» — і треба сказати, що ця прекумедна хвороба (не ніг, а совісті) напосілась тоді й на пана обозного не з доброго дива, а під нездоланим впливом полкової канцелярії, що її, зразу ж таки після початку війни, розмахнувшись на гетьманський кшталт, розвів у ратуші пан Демид Пампушка-Купа-Стародупський, настановивши в будинку до біса столів з писарями обозу...

Отож вельможний Купа, скочивши на свою великопанську таратайку й пустивши в очі людям добру хмару пилу, покотив понад річкою в той бік, де бовваніла гребля, де шуміла вода на лотоках, де стугоніли млиновії кола, зелені, аж чорні від мокрого моху, з кількома новісінськими білими лопатями, котрі раз по раз мелькали перед очима. Спинивши таратайку, обозний зазирнув до млина, де в ранковім промінні вирувала над кошем та мучником летюча хмара борошна, а одчайдушна згряя голубів весело видзьобувала всюди натрушене житнє та пшеничне збіжжя.

— Закишказавши на голубів (він тепер кишказав на будь-яку птицю, ні на мить не забуваючи зловісного Мамаєвого пророкування), пан Купа-Стародупський, ще гарячий від наскоку гончарівни, заgrimав на молодого мельничука:

— Ти тут голубів годуєш! А козаки? Очкури підтягатимуть? — і, скуштувавши дрібку свіжого борошна, розминав між пальцями та й знову репетував, бо ж вельми кохався в цьому начальницькому ділі: — З такої дерті пекти книші задля козацтва! Га? — і, наче згадавши щось, заверещав: — Ребром за гак — на базарнім майдані! — і, торкнувши в спину Оникія, рушив далі, через луки, в гайок, де йому в око впала одна могилка, в котрій могли знайтись грубенькі грошики. Оникія Бевзя він до того діла долучив з третини, а тепер, їдучи, вже ревню шкодував за тим, що обіцяв катюзі так багато.

Пан Купа совався по таратайці, рвучись до справжнього діла, обмацував гостре лезо лопати, блискучої від щоденного труда.

За останні два дні пан Купа став іще діяльніший, моторніший, жвавіший, помітно схуднувши від подружніх старань своєї підступної дружиноньки, наполегливої, принадної та чарівної пані Роксолани.

4

А сама Купиха, знеможена безсонними, але не вельми й солодкими ночами, люта-лютісінька — на свою надмірну порядність, що через неї вчора випустила неторканим коханого сотника, — невгамовна Параска спозаранку розсилала всюди слуг та прислужниць — шукати дурноверхого шляхтича, котрий мав намір викрасти в єпископа осоружну їй панну Подолянку, а зник сам, отой лапайло, і ніхто ж досі й не знав, куди він так нагло подівся, бо навіть пан обозний, хоч як його благала Роксолана, нічого розвідати про зниклого Оврама не хтів а чи таки й справді не міг.

Полонена татарка Патимé, покоївка пані Роксолани, не дуже, правда, й старалася щезлого Роздобудька шукати, а тому навіть у Мар'яни-циганочки, яка все знала і все вмiла знайти, помочі не просила, бо добре бачила огневу ненависть, що так раптово спалахнула в її пані до небоги владичиної, бо ж не хотіла підсобляти в будь-якім підступі супроти Подолянки, до котрої татарочка, в неволі зів'явши, чомусь прихилилась душею.

Роксолана никала по господі неприкаяна, шукаючи розради — то в читанні старого французького роману Франсуа Рабле (бо ж, тинявшись з паном Однокрилом по Європі, легко засвоїла з десяток мов), то в гаптуванні, що в нім була майстриня неперевершена, то в смакуванні всяких підлев, що їх у домі обозного завше готували — коли не до баранини, то до печериць або до зайця, до сули чи до минька, до ведмежатини, до сайгака, до сморжів, коли не з хрину, то з цибулі, коли не з грецького вина, то з мальвазії або з венгжини, підлеви польські, французькі чи ормянські, до котрих Параска була вельми ласа й помітно гладшала від них день у день.

В досаді своїй Роксолана шукала розради і в писанні непоганих віршів про своє кохання до Кохайлика: який він є важкий та дужий, який він гарний та здоровий, недоторканий та цнотливий і як та незайманість зводить її з ума.

У змисливої жіночки паморочилося в голові, мислі жужмились у гарячий клубок, і вона, скоса поглядаючи в дзеркало, як і завше, хвилювалась тим, що бачила.

Вона добре знала свою вроду, аж їй подеколи здавалося, що вона трохи схожа на мадонну Боттічеллі, котру їй пощастило бачити торік чи позаторік у Флоренції, в галереї Уффіці, куди вона випадково потрапила, їздивши з паном Однокрилом, коли той мотався на поклін до Ватикану.

Поглядаючи в дзеркало, Параска бачила, що мадонна вже, нівроку їй, помітно погладшала, але це таки була ще та ж сама, як здавалося, мадонна Магніфікат, бо ж те порівняння не сама вона придумала, їй це казали кавалери там, у Флоренції, дивуючися з її подібності до божественного образу, створеного за півтораєта років перед тим магічним пензлем Алессандро Боттічеллі. Ще й зараз у срібному дзеркалі вбачала Роксолана той же манірний ротик, ті ж очі, кроткі, як лісові квіти, великі, мов у корови, вологі, мов у серни, ту ж руку, котра тримала чорне лебедине перо, видране колись нишком, на спогад, із крила Гордія Пихатого... Можливо, саме через те, що вона тримала зараз перо, як і мадонна Магніфікат, ще не могла ця молодичка осягнути, що й очі в неї (в вісімнадцять років!) уже не ті, що й руку вузьку, розумну правицю мадонни Боттічеллі аж ніяк не може нагадати оця, Роксоланина, вже товстенька приваблива ручка, з ямочками на пальцях, ще рожева, але вже й невиразна в своїй занадто ранній брезкlostі, оця товстувата, але бистра й спритна рука, що могла вправно орудувати не тільки голкою, не тільки ятаганом, коли б на те була потреба, не тільки ляпasi вміла роздавати кріпакам, а й легко та красно водила пером.

Пані Роксолана, без похибок та виправлянь, віршувала (як і чимало інших персонажів цього роману), і в цнотливі уста героя, котрого звали Кохайликом, вклала осанну власній променистій красі і вихваляла устами коханого свої очі, свій лоб, свої уста, і коли б тії вірші та переписати вправним пером версифікатора сучасного, фінал славослов'я її красі звучав би, може, так:

О спілий ротіку у жанрі Боттічеллі,
Я п'ю з твоїх джерел вино жаги...
Цілуй, поки джерел тих береги
Не привели обох нас до постелі!

І хоч пересторога ця (проти постелі) йшла не від неї, а від героя віршів, від Кохайлика, що незборима його цнота принадувала до парубка цю бувалу в бувальцях вісімнадцятилітню молодичку, Параска-Роксолана, бач, саме й мріяла про те, щоб розділити свою постіль не з осоружним Демидом, а з молоденьким сотником, з якого вона мала намір випестувати вправного коханця, а потім, можливо, й мужа, бо ж задля тої ласухи жадання тіла часом були незглибно дужчими від поривів душі.

Вона писала вірші.

Але ж не рим жадала її душа, її за ніч стомлене, але не вгамоване тіло.

Навіщо тілу рими?

Покинувши перо, забісована панійка мчала з хати.

Ставши в садку над копицею сіна, дивилась на по-лишений двома тілами слід, кусала губи, — і без жодної рими! — прагнула Михайлика й намагалась уявити, як він про неї мріє.

5

Пан сотник, правда, за всі ті години про Параску навіть не згадав, бо в нього клопоту й без неї набралось досить.

Новітньому сотникові не так уже й легко було впоратися з усіма його справами, він, гляди, й острамився б, коли б не матінка, що за нього встигала подумати про все зразу, і зовсім не тому, що мала вона до сотникування кебету якусь особливу, ні, в неї було, крім турботи материнської, лиш те, що ми тепер звемо здоровим глуздом.

«Ми — сотники», — зітхала раз по раз Явдоха.

А Михайлик, знай, просив її: «Я сам, мамо, я сам!» — хоч і раденький був, треба правду сказати, що мама завше з'являлась біля нього в скрутну хвилину.

Михайлик же не був-таки сердитий, а коли було треба, матінка й погарикувала на всіх.

Козаки, того не розуміючи, думали, що їхній сотник такий важний: сам гострого слова ніколи не мовить про всяку марницю, а все — через матінку, і то буває страшно! — а що ж воно буде, коли він, не приведи боже, та нагримає сам?! Отакий здоровецький! Та ще й таким ба-сьюрою! Та ще й оком суворим блимне!?

І те, що він був зроду несмішко-несміюн, не шуткував ніколи та й сам жартів не розумів, бовдуряка якийсь, а не парубок! — і тримався поважно, ніби йому було не вісімнадцять-дев'ятнадцять, а принаймні вісімдесят, — це теж за два-три дні справило йому неабияку славу поміж вояцтвом — не тільки в Михайликовій сотні, а й по сусідніх, а й по всій Долині, бо ж повсюди вже знали, як він порятував борозенківську сотню від певного загину, вимкнувши козаків з ворожого кола.

Коротше кажучи, сотник із них (з Явдохи й Михайлика) вийшов справний, дбайливий, суворий, хазяйновитий і преповажний, а нікому й на думку не спадало, що сотник один — складається з двох.

— Щоб ми нечупар неголених та нестрижених у сотні не бачили, — сердилась Явдоха. — Так велів пан сотник!

— Я сам, мамо, я сам... — сердито шепотів Михайлик.

Шепоту пана сотника ніхто ж не чув, і, вільну хвилинку вибравши, козацтво заходжувалось гострити бритви, зроблені з порваних сіножатних кіс (у кого — з полотна коси, в кого — з писку, в кого — з колосу, що біля самого жала), і всі голилися (без мила, обмазавшись гречаним тістом), аж зубами скреготіли з болю, шкребучи підборіддя та голови круг оселедців і один в одного питаючи: «Чи ж добра бритва?» — «А добра, бодай їй... Хоч кінчик зав'язуй!..»

А мати сотникова тим часом присікувалась, до кого тільки могла:

— Пан сотник прислав спитати: чого це на тобі, козаче, сорочка брудна?

— Та вчора ж, паніматко, в бойовищі...

— А як тебе сьогодні вб'ють? До Бога ж треба в чистій. В брудній до раю не пустять.

— Не вб'ють мене, матінко.

— Тим паче... як же ти? У невипраній сорочині — до дівчат? Мерщій до річки! Ну! Ну! Бо ж, коли побачить, не приведи господи, пан сотник...

— Іду, йду!

А Явдоха, пройшовши далі, вже прискіпувалась до кашовара:

— Сотник прислав — спитати: чого це в тебе сьогодні соломаха така нудна?

— Ви ж не куштували, паніматко!

— Носом чую.

- Що ж ви чуєте, ненько?
- Борошно в тебе гречане?
- Атож!
- Підсушив його?
- З конопляним сім'ям, пані.
- Часником затовчував?
- Із сіллю, пані.
- А квасолю ж клав?
- Квасолі нема...
- То це в тебе така соломаха? Ти хтів одурити самого пана сотника! Але пана сотника нашого, мій голубе сивий, пана сотника не одуриш.
- Звідки ж пан сотник знає: чи є в соломасі квасоля, чи нема?

— Пан сотник знає все! Гляньте на нього!

Михайлик тим часом вивіряв оружжя, а що вже був наш коваль досить умілим зброярем, то й бачило козацтво, же й справді нового сотника не одуриш, то й шаблі гострили без принуки, і самопали рихтували та набивали справно, і напружали тятиву на луках дужче, і гостряки до стріл, розжаривши на багаттях, щоб загартувати, вкидали в коновки, і в перепочинках між боями не знала ковалева сотня ані хвилі спокою.

До справ молодого сотника по-батьківському придивлялись Мамай, Мелхиседек, Романюк і гончар Саливон, котрий, лишившись в Мирославі без усіх трьох синів-соколів, осиротілий, зразу підупав і постарів і тепер до чужого, до Михайлика, придивлявся з неприхованою любов'ю.

6

Мирославські вивідачі й підслухачі ще вдосвіта донесли панові полковникові, що перший сьгодні наскок обложників почнеться лиш тоді, коли сам Гордій Пихатий, Однокрил, повернеться до свого строкатого війська з не дуже й близького містечка Богуславця, куди пан гетьман подався на поклін до графа Заремби, посланця Корони Польської, котрий прибув з Варшави вчора вранці з якимось королівським повелінням.

Заздалегідь призначена година Однокрилового повернення вже наближалась, тож битва, либонь, мала грянути ось-ось, і молоденький сотник захопився до своїх гарма-

шів, які ще звечора дістали од вітця Мелхиседека рѳзказ: розбити ядрами хатину, що видніла ген, по той бїк озера, за його найвужчою горловиною, не так уже й далеко, за пївверстви, бо ж озеро тут, у найглибшому мїсці, немов панна в пояску, витончувалось, і мирославськими ядрами, видима рїч, можна було добре дошкулити полизачам шляхетським, усїй старшїні зрадникїв, котра на час боїв отаборилася в тїй хатї під началом самого пернатого гетьмана.

— Що там видно? — спитав пан сотник у пушкаря Ушакова, який крїзь прозѳрну трубу вдивлявся в той берег, де його власної хати чомусь не можна було розгледїти за пеленою диму.

— Людей там з'їхалось до бїса, — в тривозї вїдмовив гармаш та й заходився рихтувати свою мїдну панї, нацїлюючи її на той дим.

— Ну, то й пора, — сказав сотник, бо призначена дзигарева година наближалась.

— Добре, — пробурчав гармаш, холодїючи, вагаючись коротку, вже останню мить, протягом якої в його мислях проскочили тисячї іскор...

Авдотья, дружина його, з дитям новонародженим, у тїй, за димом зниклїй хатї...

І його ратний обов'язок, котрий примушував ось-ось...

І щирїй лицедїй, Прудивус, що присягнув знайти його родину: допомогти, попередити, врятувати...

Чи ж дїйшов?

Чи попередив?..

Перехрестившись, Ушаков заплющився й прошепотїв:

— Рукою власною...

І приклав до затравки запалений гнїт.

Гармата вдарила.

Мандрївні лицедїї, живї та здоровї, перейшли за нїч у неспокїйний табїр однокрилївцїв.

Песик Ложка спритно провїв їх нетоптаними стежечками — через болота, мочарї та драговини, якї розкинулись по той бїк Рубайла на багато десяткїв верстов.

Тиміш Прудивус, за німецького рейтара перебраний, мовчки чимчикував за Ложкою.

Іван Покиван ступав за ними слід у слід.

Тільки Данило Пришийкобиліхвіст плентав позаду, скімлячи й нарікаючи на трикляте болото, на осоружну війну, на тих заплішених дурнів, котрі вигадали оцю турбацію з переходом на той бік, у царство зради, кривди й підступу.

Покиван та Прудивус ішли та йшли, а Песик Ложка, раз по раз обертаючись, огризався на легкодухого пана Данила, гарчав на нього, зуби шкірив, кумедно прискалював око, наче кепкуючи з людських вад, диких і незрозумілих на погляд будь-якого нормального собаки.

Пришийкобиліхвіст благав товаришів, щоб не так хутко йшли, чи звертався до них з усякими безглуздими запитаннями:

— Чи не помічали ви, панове, що перезрілий кавун часом пахне оселедцями?

Йому не відповідали.

Згодом він знову питав:

— А чи ви звертали увагу, що цвіт калини трішки пахне материнкою?.. Та подождіть же мене!

Вже на світанку, коли вони вийшли манівцями на той бік озера, Пришийкобиліхвіст являв собою таке жалюгідне видовище, що й без будь-яких лицедійських зусиль, як вони про те умовилися ще в Мирославі, міг легко вдати бранця, гнаного на страту німецьким рейтаром, а рухляр Іван Покиван, котрий теж мав грати такого ж приреченого, тільки й поглядав на Данила, щоб наслідувати нещасного, такого близького, як це сказали б тепер наші вчені режисери, до щирої правди життя.

Втрьох вони плентали по вулиці того ж таки хутора, котрий звався, як і все мирославське озеро, Красавіцею, і пребундючні польські шляхтичі низенько вклонялись пихатому рейтарові, що гнав кудись полонених схизматів, а Прудивус, як і належить німецькому войовникові, спересердя на них плював, як і на всяких слов'янського заводу людей, вважаючи, звісна річ, себе особою зверхньої, надлюдської породи.

Віддавало шану Прудивусові, маючи його за рейтара, і гоноровите панство українське, жовтожупанники, яких до біса там никало, хоч німчин був у них тільки наймитом, що всюди продає свій меч, де тільки добре платять, де тільки

можна гарбати і плундрувати, де тільки можна досхочу попоточити слов'янської, романської чи арабської крові.

Хоч ніхто й не звертав особливої уваги на цибатого рейтара з коротконогим собачкою та двома загнаними бранцями-долинянами, Прудивус, правду мовити, почував себе не дуже й лепсько: міг же до нього забалакати будь-який німчин, і тоді сталось би непоправне, бо по-германському Тиміш (добре знаючи латину й греку) не тямив ані жé. От чому, не давши товаришам ні хвильки прóсвітку після цілонічного блукання по болотах, провадив їх далі та далі, поспішаючи добутись на край хутора Красавиці, де стояла корчма ген-то знайомого їм Янкеля Гірша, в якій вони мали замір переодягнутися в людську одіжку, попоїсти й трішки віддихати.

— Ой, не можу я далі ні кроку! — волав, вишкіряючи ще й досі заліплені смолою два передні зуби, знемагаючи від втоми й злості, Пришийкобиліхвіст, але Тиміш Прудивус, не потураючи, гнав полонника далі, а Песик Ложка вже не йшов попереду, а плутався десь там, поміж Даниловими литками, і ввесь час погрозливо гарчав, обіцяючи добре вкусити.

Вони бачили, як чорнобривий угрин чи хорват, бравий вояк з-поміж найманців Однокрила, тяг кудись огрядну червонопику молодичку, розхристану, зарюману, і люта жіночка тая борсалася в лабетах чужинця, лементувала, відбивалася й кусалась, але заповзятливий вояк на все те не зважав, нічого вже не тямлячи, крім пильної чоловічої потреби.

Іван Поливан кинувся був до того падлюки, щоб зацідити йому в мармизу, та Прудивус тихо наказав:

— Не руш собаку!

Покиван обачно спинився, а Пришийкобиліхвіст не без дошкульності сказав:

— Лишити скривджену українку ворогові на поталу?! Фу! — І зненацька, без усякого зв'язку з попереднім, спитав: — А чи ви коли-небудь помічали, панове, що деякі жінки вдень пахнуть морквою? Га? — І знову сіпнувся був до молодички, яку цупив чужинець: — Ми повинні її захистити!

— Відколи це ти став таким лицарем, Пришийкобиліхвісте? — уїдливо спитав Прудивус, бачачи в поведінці товариша зовсім не те, чого Данилові хотілось.

— Не можу я терпіти, коли якийсь пархач...

— Отакий ти сміливий!

— Ще й який! — І Данило рвонувся був до того чужинця з молодицею, але Прудивус, добре розтямкувавши, що Данило придурюється, аби тільки підджигнути товаришів на будь-який необачний крок у стані ворога, спитав:

— Чи тобі хочеться, може, щоб усіх нас мерщій схопили однокрилівці?

— Ти ж — німець! — нагадав, хитруючи, Данило.

— Я й забув! — ахнув Прудивус і, наздогнавши угрина, що вже втягав молодицю в порожній двір біля недавно спаленої хати, скрикнув: — Гальт! — перше слово, котре згадалось по-німецькому, і, побачивши, як сплотнів перед грізним рейтаром чужинець, вигукнув ще одне слово: — Швайн! — і дав різвому зальотникові в морду.

Покинувши огрядну молодицю, войовник сіпнувся від неї й чкурнув, аж пил закурів, а Пришийкобиліхвіст промовив:

— Ач як! — і почухав собі потилицю, бо ж зовсім не того він чекав. — А ти боявся! — зневажливо буркнув він Прудивусові та й знову попросив: — Спочиньмо!

— Ні, — відмовив Прудивус.

— Гину! — зойкнув Данило і зненацька спитав: — А чи ви помічали, що курява дорожня пахне грушами? Га? — і заговорив з докором: — Ну, чого ти ось так, Прудивусе, квапишся? Чого ти боїшся? Ти ж сам зараз бачив, що бояться тебе самого. Бачив же? Бачив!

— Цить! — зашипів на нього Покиван. — Якщо ти будеш отак іще...

— То ти визнаєш, чим пахне кулак! — завершив Тиміш.

— Конвалією пахне! — додав Покиван.

— Я далі не піду, — раптом ознаймив Пришийкобиліхвіст і сів на землю, просто в пил дороги, ставши в ту хвилину чомусь особливо схожим на пана Демида Стародупського.

— Встань! — звелів йому Прудивус.

Загарчавши, кинувся до нього й Песик Ложка.

Але пан Данило ліг.

— Не жартуй, мерзотнику! — просичав Покиван.
Та Пришийкобиліхвіст цієї перестороги немовби й не чув.

Тоді Покиван його вдарив.

Так собі, не дуже й дуже, але вдарив.

Кулаком у бік.

Аж Пришийкобиліхвіст зненацька загорлав:

— Рятуйте!

Тоді Покиван стусонув Данила чоботом.

А Ложка спокійнісінько поспробував зубами його литку і аж сплюнув, бідолашний, від огиди.

— Убивають! — залемтував Данило.

Та — дивна річ: ніхто з перехожих на те волення уваги не звертав.

Хто був поблизу, ті навіть подалися геть, щоб далі від гріха: адже ж була то річ звичайна, коли рейтар лупцює нашого, — та й хто ж зосмілився б прийти на допомогу!

Чимчикували по тій же вулиці й найманці Однокрилові, були між ними й німці, і Пришийкобиліхвіст, уздрівши їх, став гукати:

— Майне герен! Це ж — не справжній рейтар!

Але й на цей крик ніхто уваги не звернув, бо ж рейтари, які проходили мимо, по-нашому не тямили, а Прудивус так лукаво покигував до них, же тії розуміли, що втручатись у складні відносини поміж цим жартівливим рицарем і його крикливим знайомцем з-поміж тутешнього бидла — нема ніяких підстав.

— Гидь — гиддю! — кивнув на Данила Іван Покиван.

— Він... оцей рейтар... він переодягнений лицедій! — репетував Пришийкобиліхвіст, але ті, хто розумів його крики, на поміч не квапились, а хто не розумів, їм було байдужісінько, чого, власне, сердиться німець, чого розбрехався його собачка-такс, чого розривається цей лисий і товстий тубілець.

Отже, ніхто не заважав там Прудивусові, Ложці й Покиванові тягти зрадливого лицедія, куди було потрібно, і незабаром вони втрюх опинились біля корчми Янкеля Гірша, де їх чекало сяке-таке пристановище, їжа й будь-яка інша одежа, бо Прудивус мріяв мерщій перебраться: роль рейтара йому вже набридла.

Вони, всі втрюх, четвертий — Ложка, стояли між старезними тополями, насупроти корчми.

Але... корчми вже не було.

Зосталось лише згарище від тої корчми, де ці хлопці, мандруючи, не раз ночували, знаючи напевне, що Янкель їм — найщиріший, найвірніший друг, поки, звісна річ, у них водяться добрі грошики...

Ні корчми, ні корчмаря тут уже не лишилось, а тягати «бранців» по вулицях невеличкого хутора було все-таки небезпечно, бо на першому ж кроці Пришийкобиліхвіст міг їм візка підвезти, тож Прудивус, добре закаблуком під зад стусонувши колишнього товариша, сказав йому:

— Іди-но ти к... — і висловив усе, що думав.

— А ви? — спитав Данило.

— Ми туди не підемо, — покривився Іван Покиван. І обернувся до Прудивуса: — Треба його зараз... порішити.

— Як?

— Потихеньку... як-небудь.

Почувши теє, Пришийкобиліхвіст хотів був залементувати пробі, але йому з переляку заціпило, і на голос, бідолашний, здобутись не міг.

— Де ж ми його?.. — спитав Прудивус.

— А ось тут... — озирнувся Іван Покиван. — Ні душі!

— Кричатиме ж.

— Раз-два ножакою... і край!

— А хто ж це зробить? — спитав Прудивус.

— Ти...

— Чому ж це я? — здивувався Прудивус.

— Ти ж — рейтар.

— Ні, ні! Тільки не я!

— Чому ж? Любісінько й заріжеш!

— Я ще нікого не вбивав.

— А я?

— Ти ж сам таке вигидав.

— Якщо ми його пустимо, викаже нас. Тоді прощайся...

— Та воно так... — І Прудивус задумався, а Песик Ложка, з докором поглядаючи, судячи його виразним поглядом, стиха гарчав. — Ні, не можу, — нарешті сказав Тиміш. — А ти?

Іван не відповів.

Тоді Прудивус так гарикнув своїм басюрою на Данила, що той, уже трішки очунявши й збирившись зарепетувати, осікся знов.

— Іди від нас, мерзотнику! — гримнув Тиміш.

— Іди, стерво, йди! — додав і Покиван.

Гавкнув щось і Ложка.

А Пришийкобиліхвіст, іще не вірячи в своє щастя, скам'янів і не міг зрушити з місця.

— Пріч, паскуднику! — знов скрикнув Іван Покиван і стрибонув до нього з кулаками, після чого Пришийкобиліхвіст так хутко чкурнув геть, ніби його викинули з праці.

— Він таки викаже нас, — кивнув услід Покиван. — Треба б нам звідси... далі куди-небудь.

— Ні. Я мушу поспішити до хати Олексія Ушакова. Обіцяв. Дитина ж...

— Ходімо разом, — запропонував Покиван.

— Ні. Там — кубло однокрилівців. Та й сам гетьман.

— А як же ти?

— Коли схоплять обох нас, хто ж читатиме добрим людям листи мирославців? — спитав Тиміш.

— Вчинімо так: сховаймо листи десь тут, хоч би під оцією каменюкою. А ввечері сьогодні тут же й зустрінемось... Га?

— Чекай до світанку! — мовив Прудивус, обіймаючи вірного друга.

— Ще й післязавтра нехай! Чекатиму...

— Нехай. Коли не діждешся, рушай до Києва без мене, сам. Читай дорогою листи по корчмах, по базарах. Шануйся. Бережись. А поки я нині ходитиму, щоб до тебе хтось не прискіпався, спробуй трішки тут без мене... Покажи-но людям свої штуки на майдані. Хай до тебе звикають...

— А німці? Однокрилівці? Татари?

— Подивляться також... ще й грошики заплатять! — І, хвилинку помовчавши, Прудивус пригорнув худючого товариша ще раз і сказав: — Ходи здоров, пузанчику!

— Бувай, Тимоше! — відмовив Покиван і рушив од руїн корчми.

Поглянувши вслід худорлявому рухляреві, Прудивус гукнув до Песика:

— Ходімо, Ложечко!

— Гав-гав! — одмовив той, і вони вдвох подались шукати хату Олексія Ушакова.

Йому пушкар тоді показував з того берега, де стоїть його хата, але знайти її Прудивус чомусь не міг, ходив туди й сюди, щоразу натрапляючи на теплі пожарища.

— Де є хата Олексій Ушаков? — не забуваючи, що він є німець, спотворюючи та перекручуючи слова, спитав Прудивус у скандзюбленої бабусі, котра несла в біленькій хусточці якесь горнятко з молоком чи з медом.

Бабуся мовчки поглянула на рейтара, одвернулась, потім зненацька визвірилась:

— Сам же ти, іроде, спалив його хату сю ніч!

— Я?! — здивувався Прудивус, забувши про свій одяг.

— Ще й питає, пес поганий! — забалакала на весь голос бабуся. — Ти ж сам, псяюхо, вбив і жінку Олексієву! Ти вбив! Ти!

— Авдотью? — похолонувши, ахнув спудей.

Старенька десь пропала. А Прудивус, похиливши голову, так і лишився біля згарища і думав про гармаша, як той чекатиме від нього вісті, доброї чи лихої... А що ж він перекаже гармашеві! Запізнився...

Сльози навернулись на очі, і Тиміш Юренко вже ступив був, ідучи звідси геть, коли раптом Ложка стиха заскавулів, а потім і до Прудивуса долинув тонкий та дивовижний звук, заскімлило щось, наче заплакала дитина, і спудей, обминувши спалений причілок, побачив на почорнілій траві, поміж звугленими колодами, купу обгорілого лахміття.

Купа ворушилась, і щось у ній тихо та жалібно пищало.

Розгорнувши скоренько ганчір'я, уздрів Прудивус немовлятко, пригрудча запазушне, шойно, либонь, народжене, і з острахом невмілими руками взяв його, і така безпорадність засвітилась на Юренковім обличчі, аж дивитись був щирий жаль.

— Що ж нам робити? — спитав лицедій у Песика, який стурбовано заметушився круг нього. — Нести мале до Києва?

Ложка заперечливо гавкнув.

— Справді, далеко, — погодився Прудивус. — Та й куди ж я з ним подінусь в академії, з малим? — І здавалось лицедієві, начебто Песик співчутливо крекче.

Прудивус розгорнув дитя, аж воно було мокро-мокрісіньке.

Він витяг з торби рушника, вгорнув младенця, притулив до себе, а мале, зігрівшись трохи, вже й не кричало, а тільки скімлило й щось ловило охлялим ротиком, шукаючи, видно, материних грудей.

— Ходімо звідси, — пробурчав Прудивус і, йдучи по вулиці слідом за Ложкою, балакав з ним потихеньку, радився: — То куди ж нам?

Песик мовчав.

— Покинути маля комусь на хуторі?

Ложка мовчав.

— Що ж я потім скажу гармашеві? Батькові дитини? Що скажу? Що таки й справді понімчився? — І він запитально глянув на Ложку: — Ну? Чи вертати з дитиною до Мирослава? Так? Чи не так? — І він похнюпився. — А як же... Київ? Га? Чого ж ти, Ложечко, мовчиш?

10

Прудивус безпорадно спинився, бо дитинка, ніякого поживку не діставши, заплакала знов, і Тиміш, недосвідчений, вирішив трішки постояти, поки воно знову засне.

Поблизу виспівував, прихилившись до бандури, старий кобзар, висушений усіма вітрами України, вибитий усіма лихами та злиднями її, виснажений безхаттям і безхліб'ям, обшарпаний, майже голий, і дивно було, в чім тільки його душа держалась, а ще дивнішим був його могучий голос, що дуднів, як той лев, котрого спудей бачив колись на київському ярмарку, завданого в прездорову, забиту ґратами бодню.

Почувши бренькіт бандури й такий дужий голос а чи й зовсім уже охлявши, дитинка знову замовкла, і Прудивус підступив до співака трохи ближче, та чималий гурт, що облягав кобзаря, мов змело вітром: добрі люди, звісна річ, од переодягненого рейтаром бідолашного спудея раптом шарахнули геть.

Ось так він і лишився перед кобзарем сам-один, з дитинкою, невміло притуленою до грудей, та з Песиком Ложкою, що раптом, завилявши хвостом, кинувся, мов до знайомого, до якогось, видно, бувшого січовика, вбраного в широченні червоні запорозькі штани та в пошматований шляхетський кунтуш, із сережкою в усі, як у Мамаю, вже старого, сивовусого та сивоголового, як циганський король, але й чорнобрового, як молодий лицар, стрункого, як польський гусар.

Песик Ложка, рвонувшись до свого знайомого, котрий сидів собі на березовім пеньочку, неподалік від кобзаря,

крутнув гостреньким хвостиком і повернувся до Прудивуса, який на того сивого уваги досі й не звертав, бо слухав кобзаря, думу про смерть Хмельницького:

...Бо я стар, болю,
Більше гетьманом не здолію...

Кобзар оповідав про те, як воліли козаки не обирати в гетьмани джуру Хмельницького, бо той — шляхтич, —

Близько мостивих панів живе;
Буде з ляхами, мостивими панами, накладати,
Буде нас, козаків, за невіщо мати...

Слухачі, котрі шарахнули від німчина, ремісники, посполиті, лейстрове козацтво, поранені й пошарпані в боях із мирославцями жовтожупанні вояки, слухали, ставши осторонь (на гетьманщині козаків зосталось обмаль), а дехто вже й зауважив на морді в чудернацького рейтара ревне захоплення співом кобзаря.

— Люди чого відійшли? — спитав сліпий кобзар у сивовусого січовика. — Ти чуєш, Дмитре?

— Чую, Свириде, — неуважно мовив старий Дмитро, наче повертаючись з льоту в далекий край, куди занесла його дума про тую смерть, яку він бачив сам, Дмитро Потреба, будучи колись при Хмелі бунчужним.

— Я питаю: чого люди шарахнули?

— Німець підійшов.

— Один?

— Один.

— Чого йому?

— Спитай у нього сам, Свириде, — скося поглянувши на чудернацького рейтара і чогось раптом усміхнувшись, відмовив старий січовик.

— Іди собі, швабе! — найгуркотливішими низами дужого свого голосища гримнув кобзар, зненацька вдарив по струнах: — Ой дай, жінко, нагая, проучити німчя! — і замовк так само несподівано, як заспівав.

Прудивус сердито забелькотав, мішаючи слова латинські, грецькі, німецькі, циганські, єврейські, які тільки знав, які тільки міг вимудрувати чи згадати, але старий Потреба пирснув рейтарові в пику:

— Облиш, козаче!

Прудивус забубонів ще сердитіше, бо не хотілося в стані ворогів по-дурному важити головою, та й чужа дити-

на спала на руках, та й наука ж чекала в Києві в академії, та й заклики Мелхиседека і Романюка він мусив передати кобзарям, щоб ті понесли їх по Україні, одмилюючи очі посполитим, одуреним однокрилівщиною, та й життя ж, нівроку, хоч яке було трудне, але ж і воно — одне-однісіньке, цікаве й неповторне, галасливий божий базар, що його покидати молодик охоти ще не мав. І він лаявся всякими тарабарськими словами, щось мимрив, ворущачи вусами, наче прездоровий котище.

— Облиш, облиш! — стиха, щоб не почули в юрбі, повторив Потреба й засміявся. — Я, козаче, все одно — не втну, що ти верзеш. Та й сам ти, либонь... не втнеш і сам своєї мови? Га?

— Іх бін рейтар, — ще опинаячись, згорда мугикнув ошелешений лицедій.

— Бачу, бачу! — в сивий вус посміхнувся колишній бунчужний. Потім спитав у Песика: — Чого це ти, Ложко, засумував?

— Ав-ав! — відповів Песик Ложка, наче руками розвів: сам бачиш, мовляв, у яку халепу з цією дитинкою вскочили...

— Звідки ви знаєте, батечку, як звать мого собаку? — зачудувався Прудивус, переходячи на людську мову.

— Він зовсім не твій.

— О?!

— Чого витріщився?

— Як же ви впізнали, що я...

— Хіба ж німець ходитиме по нашій землі з писклятком! Вони слов'янських дітей на списках носять, шабельками голублять. Сеї ночі тут замордували матір з немовлям. Чув, може?

— Жінку Олексія Ушакова? Оце ж — його й дитина, москалева, — вже довірливіш пояснив Прудивус. — Понесу на той бік. — І Тиміш кивнув за озеро, де височіло обложене місто, куди було так близько й так далеко: найвужча горловина озера мала з півверстви, а обходити ж кругом — по гаях та драговинах? Манівцями, відомими тільки Песикові Ложці...

І Тиміш Прудивус уже ладен був зразу ж повертатись болотами до Мирослава, але подумав, що негодована дитина дорогою вмере, і сказав старому Потребі:

— Пошукати б тут яку-небудь персисту молодичку...
нагодувати б дитину!

— Ходім, — сказав Потреба і, кивнувши Песикові, покликав: — Ложечко, ходім!

— Куди ж це ми? — спитав Тиміш.

— Шукати молодичку.

11

Суворий гурт людей, що глипав на них, здивованими поглядами провівши старого козака й того чудного рейтара з дитинкою, був зацікавлений незбагненою приязню, яка звела з німчаєм бувалого запорожця і оце вже гнала їх кудись у спільному клопоті.

Від рейтара, як від чуми, люди шарахали геть, і ніхто не хотів годувати немовля, завішене в український, десь украдений німцем рушник.

Коло хуторського базару вони з дідом Потребою та Песиком Ложкою наздогнали якусь червоновиду й повногруду тіточку, покриту тонісінькою, чи не панською, бува, наміткою.

— Добридень, паніматко, — чемно вклонився Прудивус і аж сторопів од ніяковості, бо з жінками розмовляти не вмів. — Поглянув я, тіточко, на вашу пишну пазуху... — І він, щоб не згасити в собі красномовності, передав дитя Потребі й заговорив, намагаючись бути приємним і гречним: — Від самого лише погляду на ваші тугенькі перса...

— Агій на тебе! — визвірилась молодиця.

— Але ж ваші високі груди... — червоніючи від гострого почуття молодечої незручності, знову почав був Тиміш.

Таж молодичка, на його зніяковіння незважаючи, злостиво крикнула:

— Ой стусону!

— Ви, паніматко, не зрозуміли, — намагаючись виправдатися, боязко забелькотів сердешний Прудивус, у якого від ніяковості аж вуха попухли й спалахнули, бо вже розумів, що говорив зовсім не те, але, втративши нараз усю гостроязиковість, ніяк не міг знайти потрібних слів, котрими можна було з'ясувати цій сердитій жіночці, чого саме від неї жадають. Не здогадався він і дитинку забрати в старого Потреби, щоб хоч малятком тим відборонитися від люті зневаженої молодиці. Чманіючи від почуття власної

несміливості, він знову почав був пояснювати, обережно добираючи найтендітніші, найгречніші й найприємніші слова: — Я певен, що ваші возвишені груди сповнені таким солодким...

— Ах ти ж падло заморське! Ах ти ж... — І жінка сказала все, що думала про цього німця.

— Ваше лілейне лоно... — високопоетичним образом намагався Тиміш задобрити аж надто сердиту паніматку.

— Зась тобі до мого лона! — репетувала вона.

— Не мені, не мені, достойна пані! Я прошу не для себе, а ось... — І спантеличений лицедій кивнув на дитинку, що принишкла, охлявши, на руках у старезного діда Потреби.

— Задля цього спорохнілого шкарбуна!? — зовсім образилась горда молодичка. — Та я ж тобі... — І вона люто замірилась, і стусонула б, знавіснівши, коли б лицедій з фаховою вправністю не одхилився геть. — Чого тобі від мене треба?

— Грудей, паніматко! — тетеріючи, заволав Прудивус і махом схопив першого ляпаса.

А там задзвенів і другий.

Ляснув і третій.

І десятий.

Може, навіть і сотий.

Молодичка, ображена чужинцем, немов сказала; таке глибоке враження справила на неї одна з найблискучіше виконаних ролей лицедія Прудивуса.

— Ось тобі мої груди! — лупцюючи зазіхача, репетувала вона, і хто й зна звідки набралась там миттю сила-силенна людей, і сливе всі реготали, радіючи: хоч одному бодай продажному чужинцеві, які вже добре залили за шкуру сала простим українцям по всій гетьманщині, нарешті добре-таки перепало... Знявся такий несосвітений шарварок, що позбігалися з усієї околиці польські жовніри, наймані угри, німота незворушна, і навіть усім відважним гуртом не могли ті рицарі відборонити від розлюченої українки горопашного рейтара. Вона гамселила, й духопелила, і все приказувала: — Ось тобі моє лоно, оскорбнику! — та й гатила по чім попадає знов. — Ось тобі мої перса, німецька мармизо! Ось тобі мої возвишені! Ось тобі мої тугенькі! — І лицедієві було непереливки, і легше не ставало від свідомості, що ця щира душа лупцює зовсім не його, не

спудея Київської академії, а якогось нахабного німчина, котрий зважився зазіхнути на її честь.

Заздрівши кількох рейтарів, що приспіли на рейвах, Прудивус аж ніяк не хотів, щоб вони його рятували з рук оскаженілої матрони, бо це було б уже й зовсім кепсько, а коли німці, не даючи на поталу товариша, таки вирвали його з рук молодиці, поклали його на моріжку біля дороги й стали співчутливо розпитувати про халепу, лицедій — не тільки тому, що не вмів ні біса по-німецькому, а ще й тому, що дух йому перехопило й мову заціпило, — наш речник та балаклій, ставши аж ніяк не лепетливим, міг тільки пробекати:

— Е-е-е-е-е...

— Ач, як вона його... слова, бідолаха, не вимовить! — по-німецькому сказав рудий рейтар до другого, безбрового та червоноокого альбіноса. — З такою фрау одному, гляди, й не впоратись?

— А ми з нею зараз — удвох, — погодився другий і жваво схопив молодицю за груди, що так визивно стирчали вперед.

— Е-е-е-е-е-е-е! — знову протяг Прудивус, і сердито їм кивнув на фрау, і щось загрозливе в тому беканні повернуло увагу не дуже й сміливих рейтарів.

— Чого тобі? — спитав у Прудивуса той перший, рудий.

— Е-е-е-е?! — знову замекекекав лицедій докірливо, потім лукаво підморгнув рейтарам і показав їм кулака: «Не займайте, мовляв, лишіть оцю скажену самичку мені!» — і все те німці зрозуміли без жодного слова, бо ж Прудивус був, як ми вже знаємо, великим актором свого часу.

— А й справді, — кивнув альбінос рудому. — Це було б не по-товариському: бідоласі так перепало, аж йому заціпило, а ми, прибувши на готовеньке, заберемо його фрау собі!? Як хочеш, а це не за правилами! Еге ж!

— За якими там правилами! — з виразним сумнівом сплюнув рудий, щирий пруссак. — Але... чорт йому в зад, оцьому дурному буршеві, котрий тут невідомо звідки взявся і невідомо чому став рейтаром. Я тільки певен, що з такою дамою цей тюхтій не впорається навіть тоді, коли б вона сама його про те просила! Дивитись на нього гидко! — і пруссак одвернувся.

— Ходім, — невблаганно сказав шляхетний альбінос, для якого товариські правила були над усе.

— Ходім, — похнюпився рудий. — А цей нездара хай полежить, хай прочумається, хай довершить розпочате діло і хай тільки спробує завтра нам не розповісти все, чого він дійде з цією неосяжною дамою. Тьху! Ходім! — І те презирство, з яким він блимнув на свого недолугого товариша, котрий не спромігся впоратись із тубільною дикункою, свідчило, що він — ображений у кращих почуттях.

І рейтарі пішли.

Молодиця, радіючи, що здихалась халепи, кинулась була пріч, але старий Потреба, який тримав малятко мирославського гармаша Ушакова, встиг її схопити за рукав:

— Стривай, голубонько!

— Невже кортить і вам, дідусю? — з небезпечною лагідністю спитала вона.

— Чого кортить?

— Товчеників, діду?

— Гай-гай! — посміхнувся Потреба і простяг молодиці дитинку, дбайливо вгорнену в вишиваний рушник. — По-годуї-но!

— Чом же ви не сказали зразу? — здивувалась жінка.

— Я ж вам казав! — ледве здобувся на голос відлупцьований лицедій.

— Казав, казав! — передражнила молодиця, розстебнула пазуху і раптом посміхнулась, як посміхається будь-яка мати, пригортаючи до лона мале дитя. — Хіба ж так кажуть! — і, все на світі забувши, сіла поміж кущами дереви й почала годувати.

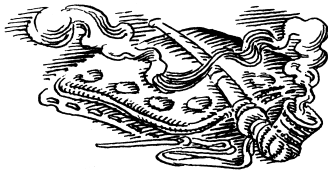
Вона й плямкала до маляти, яке жадібно, життя своє стверджуючи й рятуючи, припало до жіночого лона.

Вона й очима світила до нього, як тільки й може світити молода мати.

Вона всім єством своїм помагала младенцеві краще сприйняти життєдайний сік материнства.

Пульсувала оголена груди молоді матері, і грубувате її обличчя, червонувате, звичайне, буденне, вже сяло найвищим натхненням, і захопленням, і тою красою, котра осіняє полотна великих майстрів світу, що залюбки малювали мадонну, пріснодіву, щасливу матір, яка замислилась над долею маляти, яка бринить уся любов'ю, яка тремтить від дотику губів дитини, щасливу матір, яка стає в ту мить красою світу.

Погодувавши ушаковську дитинку, молодиця встала:

— Ми собі підемо?

— Хто це «ми»?

— Я з дитинкою...

— Чи ти не сказалась?!

— Я й сама не знаю... — зітхнула молодиця, і знову обличчя її стало червоним, буденним, звичайним, хоч воно й світилося ще полиском того материнського натхнення. — Якби ви знали, як воно... губами... і всім тільцем...

— Спасибі тобі, серце, — сказав Прудивус. — Але ні!

— Мати є в дитини?

— Матері немає.

— Батько?

— Батькові ми й хочемо віднести.

— На той бік? — спитала молодиця.

Тиміш не відповів.

— Не донесеш, — сказала молодиця, помовчавши.

— Чому ж?

— У німецькій одежі? Ні. Впізнають!

— Тебе ж я одурив, — посміхнувся, чухаючи синці та гулі, й заперечив Прудивус.

— Не всі ж такі дурні, як я! — І, віддавши дитя старому

Потребі, молодиця почимчикувала далі.

Обернувшись, сказала Прудивусові:

— Переодягся б.

— Нема в мене тут іншої одежі, пані.

— Пропадеш-таки... — повела плечем сердита молодичка. — З дитям! — та й зникла в дорожній куряві.

Лицедій сидів у шпориші при дорозі й тяжко дихав. Він дивився вслід молодиці вдячними очима, вже й забувши товченики, що їх вона йому так щедро надавала.

Ложка кивав головою, дід Потреба питав:

— Чого, Ложечко, засмутився?

Песик тільки глянув преповажно, але нічого не сказав.

— Звідки ви все-таки, батеньку, знаєте, як звать мого собачку?

— Це ж — Мамаїв! Ми з Ложкою не перший год знайомі. Хіба не так?

Ложка ствердно кивнув головою. А дід Потреба провадив далі:

— Оцей-от Ложка... не раз у баталіях з нами бував. У походи з низовим товариством плавав у Чорне море, аж до Скутар. З біди нас рятував! Ти ж тямиш, Ложечко, як ми з тобою...

«Еге ж, мовляв», — сумовито брехнув Ложка.

— Як ми з тобою та з паном Мамаєм побували в Варшаві! Га? Не забув? — і обернувся до Прудивуса: — Це, мій лебедику, було, коли ми з панами-ляхами ще намагались бавитися в пшиязнь...

Старий Потреба задумався... Задумався над широю приязню наших народів, польського та українського: давна прихилились українці до багатства польської культури, поки не почалось окатоличування, покіль не стали прості люди України перед польською шляхтою бидлом, поки панство українське, задля свого лакомства, задля товстого пуза, задля титулів, заради маєтків та грошей, не стало радо поринати «в злоту польщизну», продавати шляхті свій народ... Дід Потреба про все те думав, звісна річ, якимись іншими словами, але жаль за тим, що, замість товариства між простолюдом Речі Посполитої та України, точились війни й підступи, щирий жаль бринів у голосі, коли старий розповідав Тимошеві про свою з Мамаєм подорож до Варшави.

— Еге ж... це, лебедику, було, коли ми з панами-ляхами ще гралися в приятелювання та й ходили до короля — зіськати бодай крихітку правди... Були ми тоді з Мамаєм в замку катюги нашого народу, в князя Вишневецького... Ти не забув його, Ложко?

Песик люто брехнув.

— Ну, — балакав далі Потреба, — панство бенкетує, а нас, козаків, посадили за той же стіл, тільки з другого краю. Навіть німецьким наймитам знайшли пани чільніше місце... Не до смаку припало це Мамаєві. Бачу, зизом поглядає на самого князя, а той сидів на другому кінці, на покуті, проти Мамає. А коли випили по другій чи по третій, бачу, до сварки йдеться, бо Мамай до шаблі хапається, от-от на рівні ноги скочить, та й буде каюк посельству нашому і нам самим, покришать нас ляшки-панки в тім кутку на капусту... — І старий Потреба заходився коло мокрих пелюшок, бо мале раптом запхикало.

— Що ж було потім? — поспитав Прудивус.

— Ложка порятував... Коли від Козакового ущипливого слова Вишневецький теж почав хапатись за шаблю, Песик візьми та й учепись йому за литку. Репетує князь, а що діється — ніхто й не втне, бо під столом не видно, та й панських собак там чимало, тож на Ложечку ніхто й не подумав. Але все-таки переполох знявся такий, що й про сварку забули. Хоч, правда, довелось, однак, тої ночі нам із замку п'ятами кивати, бо Мамай віддухопелив десь на ганку князєвого племінника... Не забудь, пане Ложко?

Песик Ложка знову кивнув: аякже, мовляв! — ще й, видно, подумав при тому про свій похилий вік: все, про віщо згадував старий запорожець, було-таки досить давненько.

Дід Потреба повів був своє оповідання далі, але замовк.

13

По дорозі йшла якась чепурненька й промітна дівчина з цебром-відром в одній руці та з козубом — у другій.

У цебрі плавали мочені яблука торішнього врожаю. А в козубі торохкотіли ще зовсім зелені кислиці, дикі яблучка, щойно назбирані в лісі.

Це була звичайна собі дівчина, метка й моторна, не куца й не цибата; не білява, й не чорнява, й не руда; не потвора, але ж і не вродливиця, не краля; досить-таки крихкотіла і навіть рябенька трішки, дзюбата — після віспи, — але це ж тоді лучалося серед людей цілого світу не так і зрідка, — одним словам, таке звичайне дівчисько, що ми з вами, читачу, стрівши цю таранкувату моторуху на вулиці, може, навіть і уваги не звернули б, якби не судилось їй десь далі, перегодом — відіграти в нашому химерному романі досить-таки визначну роль.

Та й вона пройшла б оце зараз повз наших героїв, коли б в око їй не впав цибатий рейтар, що схилився над дитинкою, яку тримав на руках дід Потреба.

— Так оце ви і єсть? — спитала вона в Прудивуса.

— Я, — зопалу відповів Прудивус, а схаменувшись, поспішив спростувати: — Тобто... якщо сказати певніше... це не я!

— Отак я й думала!

— Про що ти?

— Про те, що ви — той самий дурноверхий рейтар, якому зараз моя рідна сестра годувала десь украдену дитинку. Мотря так і сказала: німець він а чи хто — не розбереш, а що дурний, то видно й так, на око! — і цокотуха щось таке молола та й молола.

— Розпащекувалась! — розсердився Потреба.

— Зичу доброго здоров'я дідусеві! — чемно вклонилась дівчина.

— Будь і ти здорова, ластівочко моя, — відмовив Потреба. І спитав: — Куди чимчикуєш?

— На базар. Яблука й кисллиці, бачите, продавати несу.

— Хто ж їх купить?

— Оцей дурний німак і купить! — і вона звернулася до Прудивуса. — Епфельхен! Чи не хоч?

Прудивус на дівчину й не дивився, бо все ще боліло після розмови з її сестрою.

— Ну? — спитала рябенька дівчина. — Кислички?

— Зеленець! — без ніякого виразу озвався Прудивус.

— Дарма! — сказала таранкувата цокотуха. — Зате солодкі! — додала вона і хоробро відкусила майже половину недозрілого лісового яблучка, що на нього досить тільки глянути, щоб ізсудомило щелепи.

Та цокотуха й не скривилась.

— Солодке, як мед! — і дівка одкусила ще. — Солодке, як мамині груди! — і вона проковтнула все, що розжувала, і жоден м'яз на її віспуватому обличчі не здригнувся од страшених кислощів, таких лютих, аж нили зуби. — Солодке, як Адамів гріх.

— Хто тобі сказав, що гріх — солодкий? — зацікавився Прудивус.

— Панотець казали в школі.

— Що ж вони казали?

— Те й казали... Яблучко ж оте, що Єва дала своєму дурнувату Адамові, воно ж йому тоді здалось бозна-яким солодким. А то ж була звичайнісінька лісова кислличка. Дичок! Інших тоді не знали ж.

— Цікаво! — буркнув Прудивус і замислився, і так же знов скортіло мерщій добутись до Києва. Ненароком сказані слова — про гріх, про яблуко спокуси, про Адама та Єву — розбудили в спудея рій думок та почуттів, бо ж не рік і не два він там, у Київській академії, писав учений

твір про пізнання добра і зла, про первородний гріх, філософію гріхопадіння загалом, і це йому здавалось вельми важливим ділом: через гріх Адамів не тільки перший піт чола пролився, не тільки панна Смерть заволоділа світом, а й пізнали люди всі радощі буття, радощі тіла й духу, бо ж їх перші люди в раю не знавали, роковані на віки вічні безрадісно й безсмертно нидіти в благополучнім затишку... Він писав і про те, київський спудей Тиміш Прудивус, що Адам назвав свою солодку подругу Євою, тільки вперше пізнавши гріха, бо це ймення означає буцим не що інше, як Джерело Життя, бо це ж вона, вона порушила сміливо Божу заповідь, вона, прекрасна Єва, — і вся та вчена книга, котру писав у Києві наш Прудивус, мала прогрімити осанною Єві, пречистій матері всього живого, тобто людського, — чистого й нечистого, але — живого! Живого, тілистого, повного буйної крові, неспокійного, метушливого, безсонного людського життя.

І він уже бачив, Прудивус, як напише він розділ про перше взаємне пізнання Адама та Єви, про щастя материнства, про вдалих і невдалих дітей, про горе з ними, про Смерть-визволительку, яка спостигла Адама лише на дев'ятсот тридцятому році життя, — і бідолашний спудей академії, змордований непогамовним прагненням мерщій розпочати роботу, котру наші нинішні вчені, звісна річ, назвали б кандидатською (кандидат, мовляв, у науку, гай-гай!) дисертацією, після випадкового слова рябенької Химочки про гріх Адама та Єви забув про все на світі, замислився, зачкав і не зразу й зрозумів, чого хоче від нього те промітне дівчисько з цебром та козубом.

— Ось покуштуй лишень, — підступно посміхалась таранкувата джэнджуруха, простягаючи рейтарові на розкритій долоні кисличку. — Кусай, кусай, воно солодке... — І вручила лицедієві яблучко.

Прудивус теє лісове зелене яблучко взяв був, але тут, перестерігаючи, видно, про якусь небезпеку, гавкнув Песик Ложка.

— Ну, чого тобі? — спитав Прудивус, і щось таке промайнуло в голосі його, щось таке заблисло в очах, що рябенька Химочка, вражена якимось спогадом, зненацька скрикнула:

— Не кусай!

— То кусай, то не кусай, — знизав плечима лицедій.

— Ти — не рейтар, — сказала Химочка. — Я бачила тебе в городі, в кумедії... — І зовсім по-дитячому зраділа, згадавши навіть ім'я улюбленого героя мирославців: — Климко? — І, не даючи лицедієві й слова мовити, дівчина зацокотіла знов: — А я ж думала... Я, бач, несла ці яблука й кислоти для жовтожупанників, для найманих німців, угрів, ляхів, для всіх однокрилівців... — І, побачивши, що Прудивус хоче-таки закислити душу, дівчина зойкнула: — Не руш!

— Сконаю?

— Ні... — І рябенька дівчина скрасніла, мов на заході сонце, і раптом стала така гарна, що, коли б зараз Прудивус не думав про яблуко Єви, він спалахнув би зразу ж тим самим вогнем, який спопелив колись самого Адама. — Хто з'їсть оце мочене яблуко... а чи оцю кислочку... на того зразу ж нападе...

— Що нападе?

— Швидка...

14

— Швидка настя? — спитав дід Потреба. — Бігунка?

— Та бре! — пирснув Прудивус. — Але ж сама ти зараз...

— Я з'їла не затруєну.

— Хто ж таке вигдав?

— Іваненко з Мамаєм... вони!

Почувши ймення володаря, Ложка заскавулів.

— А затруїв кислоти хто?

— Одна циганочка.

— Мар'яна? — здивувався Тиміш. — Хіба вона вже тут?

— З тим зіллям для кислочок прислав її Козак Мамай.

— Чому ж не затруїли чимось дужчим? — слушно спитав Потреба.

— Підуть сьогодні однокрилівці в бій і... воювати не зможуть!

— Посідають? — ахнув Прудивус.

— Ну-ну! — зареготав Потреба.

— Від яблук?! Хорошенько! — І лицедій Прудивус знову замовк, про щось замислився, забувши й про дівчину, і про її забіякувату сестру, про дитину, про війну, про яблука...

Хоч ні, ні, не про яблука!

Саме про яблука він і задумався, бо це ж був, як ми тепер сказали б, художній образ його майбутньої вченої розвідки... Боротьба життя і смерті здавна привертала його увагу, — лицедій був природженим філософом і богословом, роздуми позбавляли його сну, і не раз заставляло його вранішнє сонце коло роботи, в міркуваннях про зухвале прагнення людини досягти рівності з Богом, а чи й повної від нього незалежності. Вчення церкви, туманне, плутане, зловісне, привертало його до себе, бо ж було в людини, обплетеної тенетами закону Божого, одвічне прагнення від того закону звільнитися, і люди намагалися те зрозуміти, чого зрозуміти не можна, що вигадувалось вітцями церкви саме так, щоб ніхто в тій таємничості нічого осягнути не міг...

— Чого ж ти мовчиш? — визивно спитала в Прудивуса цокотуха.

— А що хіба?

— Спитав би в мене що-небудь.

— Що ж я в тебе спитаю?

— Спитав би, як мене звать?

— Як же тебе звать?

— Хима. Химочкою звать. А тебе?

— Прудивус.

— Хресного ймення такого нема.

— Нема.

— А як же піп хрестив?

— Феопреній, — пожартував Прудивус, не маючи охоти називати своє справжнє ім'я. — Двадцять другого серпня пам'ять.

— Ти попович?

— Дяченко, — збрехав лицедій і, відповідаючи на якісь думки свої, спитав: — Невже ж спокусяться гетьманці таким кислятинням?

— У Єви ж яблуко було нітрохи не солодше.

— То ж була Єва!

— У нас і тут чимало Єв. Мамай спорядив на це боговгодне діло наймиліших дівчат і молодиць з усієї Долини. Сто гарненьких Єв, що з їхніх рук навіть полин запахне медом. А в кожній красуні — по сотні затруєних яблук. Скільки ж це буде вражених...

— Сердець? Чи шлунків?

— І сердець... по дорозі до шлунків.

— До серця, — сказав Прудивус переконано, — до серця найпевніша путь — через красу тілес.

— Отож! — мовила Химочка. — Я тобі вже сказала: до спокушання однокрилівців ми залучили дівчат і молодиць... прегарних, гожих і принадних.

— А ти ж?.. Ти сама?

— Я — тільки хитра та брова, — спалахнула рябенька Химочка. — Їх сто — вродливих, а я — одна ж! — І, взявши з кислицями козубок та відро з моченими яблуками, таранкувата Хима поплентала далі, до сповнення свого воєнного обов'язку.

Потім спинилась. І сказала — чи Прудивусові, а чи старому Потребі:

— Перекажіть на той бік, за озеро, що однокрилівці сьогодні бойовище розпочнуть лише надвечір. Але... воювати не зможуть.

Та й пішла.

Лицедій, Тиміш Прудивус, задумливо дивився вслід. Почував, де й досі ще свербіло від стусанів, що їй надавала йому рідна сестра цієї Химочки. І шепотів:

— Історія повторюється.

— Про що це ти? — не зрозумів старий козак.

— Знов — рука Єви. Знов і знов! Диявольська помана. Яблуко. Спокуса...

— І швидка настя? — колишучи дитину, спитав старий.

— Ні. В історії жіночих спокушань, спрямованих на правнуків Адама... Ні, ні! Впливу бігунки... ще не було!

15

— Ходім! — сказав спудеєві Потреба.

— Чого так раптом? — спитав Прудивус. — Треба б трішки тут перечекати, бо як побачать зараз однокрилівці, що ми йдемо в то й бік, до озера...

— Хіба не чув, що сказала ця Хима? Попередити наших... Треба поспішати!

— Треба то й треба, — погодився Тиміш, підвівся, знову наклав був собі на голову рейтарський шолом, але той так розпikся проти сонця, що лицедій мало не пожбурих його в кущі калини, та по дорозі знову хтось наближався до них, і Прудивус миттю перетворився на рейтара.

Назустріч шла якась жінка з дитиною, і Потреба з лицедієм перезирнулися.

— Попросимо й цю? — спитав Тиміш Прудивус. — Не-хай погодує?

— Чи не занадто часто?

— Хтозна...

— Спить же мале. Хоч, правда, на дорогу треба б...

— Та треба б!

І вони вже хотіли були звернутися, навчені гірким до-свідом, обережненько й недвозначно, з гречним до жінки проханням.

Та вона й сама, наблизившись і не помітивши під кушем старого над дитиною, звернулася до самотнього рейтара:

— Красунчику, агов!

— Чого тобі?

— А я тебе боюсь!

— Чого б то?

— Як же такого воїна й не боятись!

— Хіба вже я такий страшний?

— Ти дуже милий, мій грізний хорошунчику. Але бог знає, що в тебе на мислі!

— Нічогісінько.

— А все-таки боюсь... щоб ти мене, німчику, бува, не зачепив.

— Навіщо ти мені!

— Все, пане рейтаре, може статися! — І вона зазивно повела плечем.

— Так ти ж — із дитям? — здивувався Прудивус.

— Ет! Дарма! — пускаючи бісики, сказала молоди-ця. — Дитиночку я покладу.

— Оце ти вже й готова?

— Хіба ж молодичка — негарна?

— Гарна з біса молодичка, — явно шкилюючи, підморг-нув Прудивус.

— То чого ж?

— Пожартував би — та гріх, пісний нині день, понеді-лок.

— Вівторок завтра буде! А така молодичка — чи буде ж?

— Отака німецька помийниця?! — гарикнув Прудивус і спересердя сплюнув. — Шльондра ти, а не молодичка! Мандрьоха! Потіпаха!

— Оце я?! — здивувалась завжди й на все готова жіночка. — Я ж — тільки до тебе!

— Але ж — я німець!

— Несправжній!

— Чому ти так думаєш? — зацікавився Прудивус та й зовсім вийшов з ролі, забувши про всі німецькі штуки, які йому варто було б викидати в такому скрутнім становищі.

— Справжній німчин, коли б я припала до вподоби, мерщій узяв би мене. Коли б не сподобалась, побив би мене. А ти тільки лаєшся! Шльондра, мандрьоха й потіпаха, хіба це німецькі слова?! — І хвойда заспішила геть і, видно, не без наміру нацькувати на переодягненого мирославця сторожу однокрилівців.

— Ходімо звідси! — потяг спудея в другий бік старий Потреба.

Через яку часину обидва вони, з дитям на руках та з Песиком Ложкою попереду, знову вступили на хистку потаємну стежину, що мала їх привести через болото — на той бік озера, до Мирослава, з усіх боків обложеного військом пана гетьмана.

16

По тих самих болотах никала того ранку і Ярина з трьома подругами з міської дівочої сторожі.

Чигаючи на ворога, нишпорили вони й по всіх закапелках міста.

По гаях та лісочках довкола Мирослава.

По заростях калинових.

Останніми днями в горіді більше та більше з'являлось ворожих під'юджувачів та підштрикувачів, що сіяли серед оборонців Долини всякі страхи та брехні, і Лукія з Яриною те ставили собі на карб, бо хто ж, як не вони, мусили б усіх отих вивідачів та шептунів хапати, заки вони перейдуть межу Долини.

Ярина Подолянка в той день була заклопотана й невесела, а може, ще й хвора після огневиці.

Все, що коїлося з нею в Європі — в Римі, в Мадриді, в Парижі, в Амстердамі, все те тяглося за нею й сюди, на Україну...

Спроба гетьмана Однокрила викрасти її, покіль вона жила з півроку в своїй хрещеної матері, на Поділлі... Потім

якийсь монах-домініканець, котрий з'являвся на хуторі в хрещеної. І поява в Мирославі того чепуристого шляхтича, Оврама Роздобудька. І нахабний лист Гордія Пихатого з обіцянкою зняти облогу, якщо мирославці видадуть йому (тобто самому Римові) її духівника та визволителя, вітця Ігнатія, старого Гната Романюка, а zarazом і її саму, панну Подолянку, котра була їм навіщось потрібна аж-аж...

Але... навіщо?

Чого вони на неї так полюють?

Чого впадають?

Чого їм тра від неї, нерозумної дівчини? Так, так, дурної та безголової, необачної дурепи, бо ж не може вона збагнути, що за прокляття тяжіє над її головою!

17

Коли батька її, полковника Прилюка, побратима й зятя Мелхиседекового (тобто чоловіка його рідної сестри), посланого на перемови до Варшави, панове-ляхи схопили й катували, а потім віддали до інквізиції, де він і сконав лютою смертю, про що можна й тепер прочитати в польських кроніках, — її саму, Ярину, того ж року, ще маленьку, приховавши смерть її батька, домініканські ченці викрали в рідної неньки й завезли світ заочі, кудись аж за Мадрид, і там замкнули в жіночий кляштор.

Її не мучили, як батька.

Не катували.

Не морили й тяжкою працею.

Її виховували: панною, шляхтянкою, щирою католицкою.

Щоб вона не забула свою Україну, черниці доклали всіх сил, бо ж панні переогодом належало повернутись додому, повернутись підступним зняряддям католицької церкви.

Дівчині прищеплювали презирство до простих людей (її ж готували, щоб видати потім за будь-якого польського магната чи й за свого перевертня, котрому судитиметься панувати на Вкраїні), і вона мала принести додому вірність Ватиканові, тобто зненависть до свого народу, до віри батьків.

Щоб не забула дівчинка на чужині рідної мови, до неї приставили стару Гликеру, уніатку, котра розповідала їй казки свого чарівливого Поділля, співала пісень, завше

сумних, заплітала полоненій панні коси, плакала над її долею, але ж нічого до пуття не вміла розповісти малій, задля чого ж її тримають ось тут, за цими товстеними мурами, так далеко від рідного краю.

Коли черниці зауважили, що в Гликери прокидається приязнь до їхньої прозелітки, до панни Кармели (як нарекли Ярину, коли завдавали її в католицтво), стара уніатка несподівано зникла — чи вбили її, чи одвезли до іншого монастиря, — про те Ярина ніколи й не дізналась.

Кінця такого Гликера, видно, сподівалася, бо колись одвела свою любимочку в монастирським саду до старого возіводи Могаммеда, невольника, давно вже проданого сюди з турецької галери, який удавав чомусь полоненого арнаута (чи, як ми сказали б тепер, албанця), хоч і був він насправді колишнім запорожцем Опанасом Кучмієм.

— Коли зі мною станеться що-небудь, — сказала йому Гликера, — доглянь мою подоляночку...

— Добре.

18

Коли стара Гликера таки зникла, Опанас Кучмій нишком, поливаючи квіти й дерева в монастирському парку, забалакав колись до неї, а потім уже й не облишав її, криючись від зіркового погляду святих черниць: то кілька слів закидав про Дніпро, то якісь бувальщини переказував про гетьмана Богдана, про Богуна, про Наливайка, то мугикав козацьких пісень, то навчав молитов православних, — те все закидав їй у душу, до чого католицькі черниці мали намір зародити в цієї дитини зненависть.

Маленька подоляночка росла, нудьгуючи за рідним краєм, за матір'ю, за словом українським, і Опанас Кучмій сердечку молодому не давав заснути й прохолонуту, і все те відбувалось мимохідь, коли возивода проходив повз дівчину з відром води чи полов грядку з квітками, все — по два-три слова, крадькома, щоб не заздріли пильноокі монашки, які нічого лихого й не ждали від її щоденних прогулянок у невеличкому саду, обведеному товстеним і високим муром, і певні були, що україночка встигла за довгі роки набути все, що мала забути назавжди.

Коли Кармелу (подоляночку колишню) перевозили в Рим — до одного з кляшторів Ватикану, щоб там надати їй

остаточного шліфування, як дорогому діамантові, — чесний лицар Опанас Кучмій, котрому вже довіку, видно, судилося нидіти в неволі, звів подоляночку, важачи власною головою, потаємно звів з однією старою циганкою (матір'ю Мар'янки), що й помандрувала потім за Кармелою в Рим, до лихом викраденої домініканцями україночки, про долю якої ніхто й не знав, зуміла та циганка зворушити кількох католиків-слов'ян (чехів та хорватів), котрі відбували на той час своє чернече послушництво у Ватикані.

Не відстала стара циганка, мати Мар'янина, від нашої Ярини і в Парижі, де вже був у неї духівником отець Ігнатій Романюк, у Парижі, куди завела її доля, і в Амстердамі, де дівчину вже мали намір вигідно продати, тобто віддати заміж за одного голландського негоціанта.

19

Купець той, ван Дорн, один із найбагатших у світі людей, за кілька років перед тим, після розгрому Нідерландів могутнім флотом Англії, втративши розбійницький доступ до далеких азіатських колоній, почав був торговельні справи з Польщею, але, маючи намір пробратися й далі, на Схід і на Південь, до Кафи, до Персиди, до Вірменії, до Індії, до Сирії, до Єгипту, куди найзручніші шляхи пролягали через Україну, — уже дістав, плекаючи далекі плани, дістав ван Дорн від польського короля обіцянку — дешево продати голландцеві в довічну власність українські землі коло Дніпра.

Вже зовсім зібравшись переселитися до купленого в Польщі древнього Києва, пан ван Дорн, один із тих небагатьох голландців, котрі зберегли вірність римському престолові й не перекинулись від католицької церкви до ворохобного кальвінізму чи реформатства, дожидав поважний негоціант, поки гетьман Гордій Пихатий, виконуючи рózказ Рима, не погамує вільнолюбну Україну, навік-віки відчахнувши її від братньої Москви.

Сидячи давненько вже у Варшаві й чекаючи жаданої години, пан ван Дорн замислив одружитися з вихованою для нього в католицьких кляшторах гарненькою україночкою Кармелою, яку він мав намір спочатку пізнати з портрета, щедрим Дорновим банком замовленого в Амстердамі самому Рембрандтові ван Рейну...

Та не все складалось так, як те було потрібно далекоглядним діячам Ватикану, котрим кортіло, Україну загарбавши, надолужити здирствами на нових землях величезні втрати й збитки, заподіяні Ватиканові протестантизмом, який відколов од римської церкви силу-силенну людей у кількох країнах Європи.

Але ж загарбання України стало на ту пору не такою вже й простою справою.

Гриміла вже над світом слава Запорожжя.

Стояла вже за Україною й Москва.

Та й під унію простий український люд не йшов жужмом — чим ближче до Москви, тим менше було уніатів.

Та й наречену ван Дорна викрали зрадливі слов'яники-католики (чехи, хорвати й гуцул), допомогли їй утекти серед білого дня з дому католицького біскупа в Амстердамі, одвели на невеличкий англійський корабель, котрий пренахабно зайшов до голландського порту, незважаючи на стан війни з Нідерландами, і Кармели в Європі не стало, хоч і недовго, правда, лишались ватиканські нишпорки та стежії в невіданні про її долю: за який місяць вони вже винюшили на Вкраїні її слід, бо не гаяли часу дарма.

Після всього, що їй довелось пережити, панна Ярина мала б тепер шануватись, бути на осторозі, але після довгих літ неволі її, як кажуть, хапали чорти: хотілось подихати свободою, і панна не слухалась ні дядечка свого, заклопотаного тепер війною, ні власного глузду, власного страшного досвіду і зараз оце нишпорила по лісі, куди їй, звісна річ, без надійної охорони так необачно потикатись було не слід.

Можливо, діяла вона останніми днями так легковажно ще й тому, що не знала, куди себе подіти після тої шаленої ночі, коли цілувалась і обіймалася з тим нахабою, з тим лицарем, котрий того ж дня порятував їй життя, — і вона лютувала, на себе гнівалася, і картала себе, і кляла і завмирала в подиві та захопленні, бо то ж був перший чоловічий дотик, такий жаданий і такий страшний, що дівчина аж зойкнула в ту коротку мить, коли вперше всім тілом почула біля себе його пружне парубоче єство.

Оце й зараз вона, шалене серце, бентежна душа, місця собі не знаходячи, гасала з дівчатами по болотах, границь міста й Долини пильнуючи, і сердилась на себе і на ньо-

го, сердилась на цілий світ, забуваючи про небезпеку, яка могла чигати на неї під кожним кушем бузини.

Побачивши на високості трьох круків, котрі летіли від Мирослава на той бік війни, Ярина Подолянка схопила лук, напружила тятиву і спитала в подруги:

— Котрого?

— Середнього, — відмовила дівчина. — То головний вивідач.

Ярина спрягла тятиву.

І крук, що летів посередині, став падати вниз.

20

Сівши під старезним кленом трохи поснідати й перепочити, дівчата з міської сторожі стиха розмовляли про неталан, про кепське своє вартування границь рідного міста й Долини, про те, що все плем'я дівочьке зазнає постидовища й неслави, коли й сьогодні не сповнять вони повинності й не спіймають бодай одного, бодай поганенького вивідача якого-небудь, — розмовляли й про почате Мамаєм та Іваненком шукання скарбів, і про наскоки однокрилівців, і про все інше, що тільки коїлося в городі Мирославі останніми днями, але знов та й знов повертались до того, що свербіло найдошкульніше, — до прогнозу та підслухачів, про ті нашим людям невідомі пролазки й продуховини, якими вони раз по раз пластували до міста.

— Вони ж — не дурніші від нас! — несподівано озвався з вершини клена, що під ним спочивали дівчата, чийсь вельми знайомий голос. — Вони також через болото ходять! — І дівчата, посхоплювавшись, побачили на дереві цехмайстра мирославських жебраків, діда Варфоломія Копистку, котрий, ставши на товстій гілляці, дивився в той бік, куди щойно летіли три круки.

— Чого це ви туди стеребілись, дідусю? — спитала панна Подолянка.

— Та ось, бач... — і старий, сідаючи на гілку, показав дівчатам патички, котрі він зрізував на клені й ховав у торбу, що висіла через плече. — Сопілки ж виробляю на продаж... — але зненацька знову звівся між гіллям, щоб роздивитись краще, бо знову щось там привернуло його увагу.

Слух його вловив якийсь обачний шерех.

І наче обережний крок.

Чиєсь дихання буцім.

Кивнувши двом своїм дівчатам, Ярина рухом руки звеліла їм поглянути, чи нема там чого непевного, а третю дівку послала в інший бік, і ті нечутно зeszли, щоб гаданого ворога обійти стороною.

Старий Копистка тим часом загледів прездорову комо-лу лосицю з двома лосенятами, котрі виникли між кущами неподалік, край галявини. Лосиця попаски поскубувала молоді берізки та приземну траву, а лосенята раз по раз тицяли тупими й губастими писками в ненине лоно, незграбні, кумедні, руді, довгоногі, короткошиї, з тупеньки-ми вушками, які нашорошено стирчали вперед.

Дід Копистка, розглядаючи малят, невбачай посміхнув-ся, а панна Ярина, обернувшись туди ж, чекала, що ж їй таке цікаве розповідь оце зараз старий жебрак.

Але біда нагрянула нечайно і, як завше, з-за спини.

21

Панна Ярина й незчулась, як на неї навалились кілька здоровенних харцизяк, зодягнених у жовтогарячі жупани лейстровиків гетьмана Однокрила.

Вони заткнули панні рота шовковою хусткою, аж вона й скрикнути не встигла.

Хоч панна й пручалась та борсалась, вони легко, не зв'язуючи навіть, схопили її й понесли через болота, пріч від міста.

І все це сталося так хутко, що дід Копистка, якого од-нокрилівці на дереві й не помітили, зауважив усе те лише тоді, коли провів поглядом лосицю з лосенятами, — напо-лохані чимось, вони спробогу кинулися в ліс, — а вже під кленом Ярини старий не вздрів, бо її ті шестеро жовтожу-панників уже виносили з галявини між кущі калини.

Дід Варфоломій Копистка мало не скрикнув, мало не скочив з дерева навздогін, але ще встиг спіймати оком знак Ярини: «Майте осторогу!», який міг бути, ясна річ, тільки проханням — бігти за ними назирці, щоб не втратити її сліду навіки.

А вона ж, вона, ще не вірячи в свою смерть, вона прощалася з життям, і прощалась не вперше, бо ж бачила Ярина на своїм недовгім віку вже немало.

З кущами калини прощалася, що поміж ними навпростець, обриваючи цвіт, далі та далі пробивались харцизи.

Прощалася навіки з Україною, бо ж десь попереду вже бовваніли в її уяві смирні голуби на плацах Рима.

Смирні голуби і лагідні домініканці з інквізиції.

Вона вже прощалась і з тим осоружним нахабою, з голодранцем Михайликом, з тим синочком маминим, з отим селюком навіженим, хоч він уже здавався їй милішим над життя, яке вона тепер напевне мала втратити: один із жовтожупанників, коли довелось на драговині притишити крок, схилився їй до самого обличчя й прошепотів по-італійському: «Це знову я, панно Кармело! Не лякайтесь...» — і вона впізнала вітця Флоріана, каноніка, домініканця, котрий опікувався нею вже багато літ.

— Ми тебе врятуємо, і Бог нам допоможе! — прошепотів канонік, помацав панні спітнілий лоб, і від того холодного дотику її аж затрусило.

А отець Флоріан наказав жовтожупанникам по-українському:

— Кваптеся, хлопи! Мерщій!

Вона зрозуміла: превелебний отець Флоріан поспішає не тільки тому, що боїться погоні, святому вітцеві кортіло притьмом побалакати з нею, заки передасть до інквізиції, до хватких рук молоденького і вродливого кардинала Леодегара Борджія, котрий колись у Римі, правда, за інших обставин, наговорив Кармелі купу компліментів, аж розсідаючися в солодких словах з приводу її неземної краси тілесної, яка живитись повинна красою душі, а потім застеріг: за невірність Ватиканові — щонайлютіша смерть!

— Борше, проклятуші пси! — люто поганяв жовтожупанників отець Флоріан. А до Кармели ласкаво казав: — Вельмиповажний пан ван Дорн, шукаючи тебе, моя доню, вже витратив десятки, а то й сотні тисяч гульденів. І я вельми рад, недостойний, що мені нарешті пощастило... — і преподобний Флоріан брехав та й брехав.

Оцю ж бо зрадницю найсвятішого престолу зараз тягли кудись не задля того вже, щоб з нею панькатися, як було колись, щоб тримати по кляшторах, щоб вихваляти її вроду чи віддати за якого-небудь товстозадного голландця, банкіра, негоціанта, котрий мав препохвальний намір загарбати багатства й землі України. Розуміла це й сама панночка Ярина, але смерть, що її вона, по молодості літ,

ще не могла збагнути, навіть смерть була для неї краща за життя, яке їй стільки років рихтували вітці домініканці, за осоругу зрадниці свого народу...

— Весілля з Дорном незабаром справимо, — знову схилившись до панни, на ходу, лагідно говорив канонік, уже витягши їй з рота шовкову хусточку, бо серед цих непролазних боліт Кармела могла й кричати, бо все одно ж ніхто її тут не почув би. — Весілля, дитя моє! Ін номіне патріс...

— На тортурній колоді? — зухвало запитала Подолянка. — На вогнищі? В катівні?

І далі вже мовчала.

Життя могло увірватись небавом, бо ж престол намісника святого Петра невірності та відступу не дарував нікому, і панні Ярині не хотілось свої останні години марнувати на балаканину з Флоріаном.

Їй боляче було від рук отих харцизів, перед очима все йшло обертом, вона заплющувалась і сливе втрачала вже тям, і їй все ввижалося та мерехтіло щось вогнисте...

Полум'я пожару?

Малинові стяги оборонців Мирослава?

Чи пурпурова мантія молодого ватиканського кардинала Леодегара Борджія?

Чи знову кров?

Ні, ні!

...То жаріли квіти.

Багряніли.

Жевріли.

Не маки в полі, не дикі півонії в лісі, не троянди в саду вітця Мелхиседека.

То були голландські гвоздики й тюльпани на квітничарських ринках Амстердама.

Величними купами. Зрізані. Лежали квіти.

Мокрі від недавнього дрібного дощу.

Такі прикро червоні, аж боляче було дивитись. Аж кортіло заплющитись. Аж хотілося звідти втекти.

Величезні купи червоних квітів лиховісно височіли, наче обмиті теплою кров'ю мури... без жодного проблеску іншої барви... як та кардиналова мантія, самий тільки пурпур, що від нього довго червоніло в очах, бо вулиці яскріли од квітів: аж яріла вода в амстердамських каналах,

аж очі міських злидарів, повсякденно голодних людей, набрякали від крові.

Вона їх там бачила всюди, голодних, хоч і не відала, звісно, що в Голландії квітів більше, ніж хліба, бо вже й тоді владали там черевані, бо вже й тоді робітники мануфактур, дрібні ремісники, голодні хлібороби та квітникарі проливали свою кров за шматок хліба, а дуки-срібляники гарбали багатства Сходу — теж ціною крові, що лилась в Індонезії та в Індії розбійницькими заходами торговельних компаній, які вже облутували тоді цілісінький світ.

Лилася кров і на Україні...

Землі Азії, Африки та Америки були далеко. Україна ж лежала близенько, така ж багата і приваблива, а й досі не приборкана. Обшарпана, але вільнолюбива. Сплюндрована, а не скорена.

Багато літ лилася кров України: не одна душечка в боях загинула а чи в полон пішла, та не ставала на коліна схизматська сторона, яку знову тепер Ватикан спитувався зневолити руками українців-зрадників, руками найманих вояків, руками короля польського, руками хана кримського на угоду неогоціантам та банкірам Європи, що нетерпляче дожидали завершення однокрилівської авантюри, котра мала віддати їм до рук споконвіку славні багатствами землі України...

...Подоляночка, знемагаючи від страху та болю, від муки душевної, намагалась одвести від себе ману, оті амстердамські гвоздики, що їй у маренні вже випікали очі, хоч вона, звісно, й не думала в ту прикру мить ні про Амстердам, ні про банкіра ван Дорна, ні про мсту святої інквізиції, про мсту, якої, либонь, одвернуть не могла жодна сила, — їй просто вздрілись, Ярині, в напрузі, червоні квіти, мантія... і кров... — і все в уяві паленіло, гойдалося перед очима, бо ж дівчину жовтожупанні харцизяки тримали, ніби вона їм руки пропікала, держали, наче ковалі — розпечене залізо, і панні було боляче, і, тямую втрачаючи, вона вже прощалася з життям...

Прощай, люба ненько, прощай!

Та неня мовчала. Її давно вже не було в живих...

Прощай, Україно!

Але ж і Україна мовчала, ще не знаючи нової халепи, яка спіткала Подоляночку...

Прощай і ти, дурний Кохайлику, прощай!

А сотник про сердешну панночку й не думав, бо в нього саме нав'язалась немила розмова з Явдохою.

Удвох вони поралися в таборі мирославців коло всяких сотниківських справ, і мама зітхала чомусь, і сама собі щось шепотіла, і несподіванкою мовила:

— Ех, синку, синку!

— Що, мамо?

— Коли б твій батенько живий був...

— Еге ж, коли б!

— Та відшмагав би він тебе — ой-ой! — І ненька, як те й бувало завше, коли гнівалась, зібгала вже зів'ялі губи, наче калитку на ремінчик, дрібнісінькими зморшками і, якесь там діло роблячи, замовкла.

— Ой мамо? — озвався перегодом синок. — Оце ви вже й розгнівались?.. В чім же я винен?

— Не шануєшся, халамиднику! — І, знову помовчавши, докинула: — Десь там ходиш! Га?

Синок мовчав.

— До самого ранку!

Синок винувато похилив голову.

— Та й без мене ж!

— Без вас, мамо, — покірно потвердив Михайлик.

— Ніколи ж у нас такого й не бувало.

— Не бувало ж, мамо, — кивнув синок.

— І що ж воно буде тепер?

— Вже ж якось там буде, — без тіні посмішки відмовив несміюн. — Я ж оце... наче вже й став сотником, ненько. А ви ось так...

Аж матінка відмовила:

— І я ж — про те! — І голос у неї був на ту мить якийсь не материнський, а чужий та холодний. — Сотник, синку, мусить шануватись.

— Сотник, мамо, що схоче, те й робить, — заперечив Михайлик.

— Брешеш, сучий виродку! — гримнула мати. — Всю ніч проволочився десь, прошвендяв, то й думаєш, що ти є цабе! А ти поглянь на те цабе: зморився, зблід, став дурень дурнем, та й верзеш казна-що! Тьху і тьху! Сотник же має бути сотником, а не псотником! Сотник мусить бути завше бравим! А ти?

Пан сотник, похнюпившись, мовчав.

— У сотника ж — усе в сто разів. Од сотні ж! І ума — на цілу сотеньку. І сили — всотеро. І хитрощів. І відваги, і хазяйновитості, і серця, і любові. А в тебе? В тебе?! Яка ж у тебе любов, коли ти покохав гоноровиту панну, а зразу й кислиці розсипав, тільки дістав одкоша, зразу й у гречку стрибнув десь, — яка ж це любов! І пику хтось поколупав тобі. Сотник із битою пикою? Тьху! Хто ж це тебе так відлупцював? Кажи! Та кажи ж!? Знеславив ти свою сиву матір. І себе зганьбив, сучий ти сину, щоб над тобою земля й небо трусились, — зганьбив ти мене, виродку, зганьбив! — і невбачай спитала — тихо й ласкаво, як тільки може спитати рідна мати, прикро збентежена лихою пригодою: — Та хто ж це тебе ось так віддухопелив? Кажи!

— Козак Мамай, матусю, відлупцював, — ледве чутно відмовив Михайлик-Кохайлик.

— Мамай?! — радісно сплеснула руками Явдоха. — Це ж добре, коли сам пан Мамай! За віщо ж це він тебе... ось так?

— Заслужив, мамо, — скраснів пан сотник.

— Чим заслужив?

— Не питайте, — і пан сотник похнюпився.

— Дай же йому, Боже, віку довгого, тому Козакові! Заступив же він тобі рідного батенька... в найскрутнішу, може, хвилину життя!?

Та й зразу ж кудись заспішила.

— Куди це ви, неню?

— До церкви, Михайле: свічку за нього поставлю. На часточку подам: о здоров'ї. А ти вже тут, як сам зумієш... показайнуй з годинку біля нашої сотні... без мене.

— Я сам, мамо, я сам...

Явдоха борзенько пішла.

А дорогою до церкви бубоніла:

— Дай же ти, Господи, йому талану щирого, тій душеньці праведній, тому хитрюзі, тому волоцюзі, тому анахтемському запорожцеві, якого всі звать чомусь Мамаєм, нечестивим іменом татарським, прости Господи! — та й озиралась по вулиці й по майдану, маючи надію його зустріти.

З алхіміком Іваном Іваненком Козак Мамай блукав по болотах на тому боці Рубайла.

На степовій могилі, званій Сорока, вони лишили Лукію з подругами, воякинями з міської сторожі, і ті, ще й не відаючи, яка біда спостигла Подоляночку, загарливо копали, шукаючи скарбів (чи, як вони й здогадувалися, селітри), і пан Мамай на тую могилу дуже вповав, бо Йван Іваненко саме там сподівався знайти селітряні зложища, бодай найменші, але знайти, бо ж могила вся поросла заманихою, чи, як її звуть у Московії, селітрянкою, та й люди старі колись казали алхімікові про давні стійбища, котрі буцімто на степовій могилі казна-коли були, а кожному ж відомо: селітра протягом віків часом зароджується в солончаковому ґрунті з покидьків давнеколишніх поселень і стаєнь, з калу та сечі старожитних людей і їхніх домашніх тварин.

Поки Лукія з дівчатами, шукаючи селітри, орудували лопатами та рискалями на Сороці, Іван Іваненко з Мамаєм (війна не жде ж!) подались на болота — шукати інших скарбів, тобто руди болотяної, і дорогою балакали про всяку всячину, і Козак, придивляючись до сивоголового алхіміка, бачив, що той, заходившись коло шукання скарбів, аж помолодшав наче, став говіркіший, жвавіший, розповідав прекумедні побрехеньки та можебилиці про німецьких алхіміків, що з ними доводилося зустрічатися у Веймарі та Мюнхені, про славнозвісні смарагдові таблиці Ермія Трісмегістоса, до яких Іван ставився з неприхованою, як ми сказали б тепер, іронією, про трактат відомого алхіміка Зосими, що з нього цілі сторінки наш Іваненко знав напам'ять і зараз потішався та кпив, на ходу читаючи Мамаєві для прикладу кумедний опис однієї з алхімічних маніпуляцій:

— «Скажу коротко: збудуй, мій друже, храм з одного каменю, схожого на любайстер; храм не має ні початку, ні кінця; всередині цього храму розташуй джерело найчистішої, блискучої, як сонце, води. Добутись туди можна з мечем у руці, бо вхід вузький і стереже його дракон, якого треба вбити і оббілувати. Сполучи м'ясо та кістки дракона і зроби посадище, злізь на нього, та й потрапиш до храму, і знайдеш там те, чого шукаєш, бо жрець — той мідний чоловік, що сидить коло джерела, — змінюється в своїй природі, і обертається на срібного чоловіка, і може, якщо ти цього зажадаєш, перетворитись на золото... Не відкривай нікому цього, бо ж добра то є річ — відати

перетворення чотирьох металів — свинцю, олова, міді та срібла — на щире золото».

Іван Іваненко кепкував з того всього; філософського каменя, котрий перетворює все на золото, не шукав; його більше цікавила практична хімія... Але зараз оце, йдучи з Мамаєм по луках, по драговинах і болотах, далі й далі, ненароком спитав:

— У кого ж ти здобув камінчик?

— Який камінчик? — здивувався Козак.

— Той самий... великий магістерій... що про нього вже стільки століть... — І сивий Іван Іваненко кілька разів не уважно перекутив на пальці чималий перстень, котрий зображував відомий алхімічний знак: зміючка жере свого хвоста, по якому йде грецький напис: «Усе — в єдиному». — Великий магістерій! — повторив алхімік.

— Здурів! — розвеселившись, зареготав Мамай.

— Але ж ти, люди кажуть, невмирайло!

— Хтозна...

— І завше молодий!

— Атож!

— А без чарівного каменя філософів... щоб стільки років прожити на божому світі... треба ж накладати з самим сатаною?! Еге ж? Але ж ти — душа християнська! — І він почав оповідати: — Соломон Трісмосін у книзі «Ауреум феллюс» не так давно оповістив про те, як він, проковтнувши один-однісінький гран філософського каменя, миттю став молодим...

— Душею?

— Тілом! Вирівнялась і спина скандзюблена, і волосся сиве знову стало чорним, заграли очі, зацвіли рум'янці. І той старий, той німічний дідисько...

— Таж я не був старим ніколи, — засміявся Мамай. — Мені просто не хочеться вмирати.

— Ergo? — спантеличено спитав Іван Іваненко. — Ти чув коли про Вічного Жида?

— Не тільки чув, а й зустрічав колись.

— Той Вічний Жид, він тільки й мріє, кажуть...

— Про смерть?

— Та не про що ж!

— Але ж його покарано безсмертям і безхаттям: вічно тиняться по світу — без батьківщини! Це його прокляття: коли хата всюди й ніде, коли він скрізь чужий, коли він

цілий світ ненавидить тільки тому, що то світ — не його!.. Я Жида зустрів колись у Києві, на Подолі, на ярмарку: жива болячка! Він хоче вмерти, а не може... Отак і живе — без вітчизни, без смерті навіть. Це страшно.

— По злочину й кара, — буркнув алхімік.

— Щось таке чув я... та тільки не втнув — за що ж Господь його скарав?

— Коли Христа вели, щоб розіп'яти на хресті, — почав оповідати Іваненко, — один єрусалимський швець, Агасфер отой, що ти в Києві його колись зустрів, ударив Сина Божого колодкою, копилком, бо той спинився біля шевцевого дому — спочити від тяжкої ноші, від хреста на спині. І сказав Ісус Христос єрусалимському шевцеві: «Я сьогодні спочину, а ти... ти будеш тинятись по світу... без хати, без рідного краю, без приязні, з ненавиддю до людей і народів... будеш тинятись по світу, поки я вдруге не прийду на землю!» — от він і ходить, Агасфер той, тиняється по всіх країнах... без дому... і це його безсмертя...

— Це й справді страшно.

— Страшно ж...

— А те, що не вмираю я, — заговорив Козак Мамай, — нічого це, крім радості, мені не завдає. Коли б мені... та раптом заманулося вмерти, я вмер би — та й край!.. Але ж мені, Іване Іваненку, помирати не хочеться. От я й живу... Живу і живу! Та й житиму в себе дома вічно, поки живе мій народ, український народ. Поки світ сонця! Жи-ти-му! Бо ж козацькому роду нема переводу.

24

Вони помовчали.

Потім алхімік, Іван Іваненко, настирна душа, знову спитав про своє:

— Все-таки, виходить, проковтнув ти колись... бодай кавалочок філософського каменя? Скажи-но, Мамаю?

— Невже ж ти віриш, дядечку, в той ваш великий магистерій?

— Без віри муж учений як кіт печений, — посміхнувся алхімік. — Мушу ж я в будь-що вірити!

— А в Бога?

— Нехай-но Бог у мене вірить! — по-блюзнірському вишкірився алхімік. — Бо я вже знаю більш від нього,

мій голубе сивий. А вчені люди вірять тільки в свої власні вигадки та передбачення. І мені байдужісінько: чи Земля нині круг Сонця вже ходить, чи Сонце — круг Землі, або ще там якось інакше, — аби б тільки ходили! Аби б тільки вчені дошукувались — так, чи так, а чи так! Аби б тільки я думав, шукав, доводив... бо шукання — це єдиний шлях до істини! А істина, вона колись прийде... я в це вірю, як турчин у місяць! А поки що...

— А поки що — годиться й філософський камінь? — зареготав Козак Мамай.

— Кепкуй, кепкуй! Жевріла б тільки віра... — і сумно похнюпився: — Голова в мене, бач, сива, а й досі не знайшов, чого шукав...

— Чого ж ти шукав, Іваненку?

— Пороху.

— Його ж давно придумано!

— Не такий! Мені ж такого треба, щоб добре настрашити... усіх отих, що до безверхої нашої хати пруться. Щоб і духу нашого боялись.

— Вони й так бояться. Страшно ж, кажуть, воювати з нами.

— Хочеться, щоб і дорогу забули. Але ж нема й нема! А я вже сивий...

— І дурний... — обняв його Козак за плечі.

— Та я ж це відчуваю й сам. Щоранку, прокидаючись, добре розумію, що я — дурень... — І вчений муж озирнувся довкола, по зелених лугах.

Скучивши в своїй таємничій кельї без людського товариства, бо ж довгий час ні з ким, oprіч Куми своєї, сови премудрої, Іваненко не розмовляв і сонця-світу не бачив, тепер, чалапаючи по болотах з Козаком Мамаєм, радів і пташкам, і квітам, і свіжому вітрові та й набалакатись не міг... Він розповідав Козакові всячину — і про свої мандри до Німеччини, по алхімічних кишлах, і про кумедні бурсацькі пригоди, коли ще вчився в Києві, розповідав і про Москву, де він прожив дитинство.

Смикнувши себе за вухо, в яким вигравала проти сонця золота серга, Козак Мамай здивовано спитав:

— То ти — москаль?

— Москаль, Козаче.

— Чому ж — Іваненко?

— Тут прозвали Іваненком. А там, бач, я був — син Іванов.

— Чого ж тебе чорти загнали так далеко?

— Слухай лишень! — І алхімік хотів був розпочати предовгу повість свого химерного життя, аж Мамай зне-нацька обернувся, прислухався до чогось непевного — там десь, позаду, бо причулося, буцім хтось покликав його на ймення.

— Гукає хтось, — пошепки мовив Козак.

— Хто тут може гукати! — відмахнувся алхімік. — Ніде ж ні живої душі.

— Стривай! — і Козак завмер.

— Мамаю! — покликало щось кволим старечим голо-сом, і Мамай, прoderшись поміж вільшиною, що густо росла тут, як і скрізь по болотах, побачив під кущем зне-моженого цехмайстра жебраків, діда Копистку.

— Чого це ви тут, Варфоломію? — скрикнув Козак, підбігаючи до старого.

— Подолянку... вкрадено! — мовив Копистка, насилу ворущачи язиком.

— Хто вкрав? — спитав Мамай, і вогнисті кола застри-бали перед очима, хоч і не була йому Подоляночка ані сестрою, ні коханою, ані ким, а тільки дівчиною, котру любили й поважали добрі люди всієї Долини, дівчиною, про яку вже й казки розповідали чи не по всій Наддніпрян-щині, бо слава пішла вже всюди про її поневіряння по Європі, про її втечу, про її хоробрість, про її красу. — Хто вкрав? — повторив запитання Мамай, бо Копистка закаш-лявся і не зразу міг відповісти.

— Монах! — нарешті здобувся на слово старий же-брак. — Домініканець... отець Флоріан. Я впізнав його. Він приїздив колись до нашого монастиря — поглянути, як тут шануються вітці домініканці.

— Де ж панночка?

— Поперли... он туди.

— Скільки ж було їх?

— З домініканцем... шестеро. — Варфоломій, що вже довгу часину біг за викрадачами назирці, був спробував підвестися з купини, щоб показати путь, знову звалився під вільховий кущ. — Я ось... трішки...

— Лежіть! — звелів Козак і знову спитав: — Пішли куди?

— Ген... ледве помітна стежечка.

— Бачу! — буркнув Мамай, кивнувши Іваненкові: — Біжімо!

Довго довелось би розповідати, як вони мчали по болоту, як наздогнали харцизяк-однокрилівців, як затіяли вдвох з Іваненком смертельну бійку проти всіх, — проти п'ятох, правда, а не проти шістьох, бо ж отець Флоріан кудись уже зник разом із викраденою панною Кармелою.

Ех!.. З однією шаблею на двох, бо Іваненко-Іванов, звісна річ, був безоружний, вони наскочили на жовтожупаників, і хтозна, чим скінчилась би сутичка, коли б не прийшла Мамаєві з алхіміком несподівана підмога.

25

Мамай і не помітив, коли виник біля нього старий приятель, Дмитро Потреба, як рвонувся в бій переодягнений за рейтара Прудивус, коли з'явився і Мамай вірний друг та супутник, Песик Ложка.

Козак зауважив тільки, як один з однокрилівців, що насадили на нього, нараз дико зойкнув, закрутився на місці, намагаючись одірвати від свого товстого заду якусь нечисту силу, котра зненацька вчепилась у м'яке зубами.

Коли Мамай штрикнув шаблюкою того нещасного, Ложечка вчепився ззаду в другого жовтожупаника, а коли й цей поліг від Тимошевої шаблі, то — в третього, а четвертому, що з ним рубався, поклавши дитину, Потреба, вже скочив на спину, а п'ятому вчепився в литку, і скоро всі п'ятеро харцизяк підпливали власною кров'ю, а душі їхні десь там уже летіли до пекла чи може, й до раю, того не відаючи, що райські врата з вини святого Петра — на замку.

Трохи осторонь лежав — у землю носом — і пан алхімік. Кров цебеніла йому з голови, і зразу навіть не можна було зрозуміти — живий він, уже вмер чи саме конає.

— Поранили Іваненка! — скрикнув Мамай і кинувся до Іванова.

— Поранили? Мене? — неуважно перепитав алхімік і втратив свідомість.

Мамай зірвав кілька корінців гладушника, що на нім уже сяяли ясно-жовті квіти, вичавив жовто-червоний сік із його брунатних корінців та й змастив чималу подряпину на скроні в алхіміка й зав'язав її шматочком полотна, видраного з пелени сорочки. Та з Іваненком, видно, діялося чудне щось, і Козак поспитав:

— Ти встати не можеш, Іване?

Алхімік промимрив:

— Лягай-но й ти...

— Здурів?!

— Поглянь лишень!

— Не бачу я нічого.

— Аж ось...

— Земля й земля, — розсердився характерник.

— Залізо!

— Де ж воно?

— Диви! — І алхімік, Іванов-Іваненко, розгрібаючи вогку, вкриту буйною травою землю, жовтим нігтем тицвав у зернята й кружальця, схожі на дрібнісінькі шеляги, чорні, руді чи іржаво-червоні, суцільні й шпаристі. — Болотна руда! — задихаючись, скрикнув він, і бліде його обличчя взялось червоними плямами. Він копав рукою вглиб, а там усе більше траплялось тих кружалець, вже й завглибшки з лікоть виривав дучку, а все витягав червоні й жовті шеляги та квасолини. — Бачиш тепер?

— Скільки в цій руді заліза? — спитав Мамай заклопотано.

— На половину — половина.

— Слава богу!

Коли Прудивус і Потреба теж посхилялись над знахідкою алхіміка, на руках у старого заплакало немовля, і це протверезило всіх, хоч вони й роздивлялись на ту руду якусь там хвилинку, не більше.

Козак Мамай здивовано поглянув на дитя й мерщій захапався бігти далі, щоб навік не втратити слід Подолянки, бо панна Ярина з домініканцем, певна річ, мали ж бути ще десь тут поблизу, серед мочарів та боліт.

— Ти підеш зі мною, — кивнув Мамай лицедієві. — А ти, Іване, місцину затям та й назад, до Мирослава: приведеш сюди копачів. Ви, Потребо, вертайтеся з нами.

— Дитину ж до міста комусь треба нести! — кивнув на колишнього запорожця Тиміш.

— Дитину? — І Козак Мамай спитав: — Чия це? — І, заклопотаний продовженням погоні, відповіді не чекавши, порадив: — Дитинку віддайте алхімікові! Ти однесеш, Іваненку...

Потреба й хотів уже був доручити малятко Іванову, але той звівся від землі, і всі побачили, що його сорочка скривавлена, що кров цебенить з рукава.

— Таки поранили? — стурбовано спитав Мамай.

Іваненко промовчав, але в ту ж мить захитався і мало не впав.

Його ледве встиг підхопити Прудивус.

— Куди йому з дитиною! — промимрив спудей.

— З Іваненком зоставайтесь ви, Потребо: сюди приведіть по руду мирославців! — І попросив: — Не баріться.

— Дитина ж! — кивнув на свою ношу дід Потреба.

— Залізо ж! — кивнув на розриту дучку Іванов-Іваненко.

— Дійдете? — збентежено спитав Козак.

— Треба дійти, — відповів алхімік.

— Не бійся, Іваненку: рана не страшна...

— Я не боягуз, — просто, без хизування сказав Іванов. — Бо ж навіть задля того, щоб бути страхополохом, потрібна гаряча кров. А в мене вже... — і він, сивий, змахнув рукою.

— Знаю, знаю, — з повагою поглянув на алхіміка Козак Мамай і спитав: — Без мого Ложки дорогу знайдете?

— Знайдемо, — ледве промовив Іваненко, бо його вже гоїдало: від болю, від втрати крові, від турботи про найдорожчий скарб, щойно знайдений у цьому болоті.

— То рушили! — кивнув Козак Мамай лицедієві з Ложкою, і за яку мить вони, поспішаючи навздогін за хапуном, що викрав панну Ярину, зникли в заростях вільхи, щезли так тихо, наче їх тут і не було.

Тільки перед очима у Іваненка, немовби вві сні, тріпотіли крильцями густо-сині болотяні бабки, такі чудові та мерехтливі, як це тільки й може бути вві сні.

Тріпочучи четвірними крильцями, вони й справді наче наганяли сон, і алхімік, надлюдським зусиллям підвівшись, сказав Потребі:

— Дайте руку...

І вони з дитям поплентали до Мирослава.

А в Мирославі коїлись такі події, що з них варто було б самому Козакові пореготати досхочу, бо сталось того дня на полі бою, хоч і не записане борзописцями та істориками на скрижалі перемог, сталося те, що ждалось: цілком певно передбачаючи саме такий хід подій, Козак спокійно облишив того дня обложене ворогом місто та

й подався з Іваненком шукати покладів заліза, а потім кинувся й далі — ловити вітця Флоріана з викраденою панною Яриною.

А сталось того дня таке... хоч ви, прозорливий читачу, вже й самі, видно, збагнули, що там сталось...

Рушили однокрилівці в наступ, але... але наступати не змогли.

От і все.

Кислички та мочені яблука, що ними подруги рябенької Химочки частували в жаркій день, заради вгамування спраги, всіх жовтожупанників, рейтарів, угрів, татар і ляхів, а котрась із них спромоглася вгостити й самого Гордія Пихатого, — оті кислички та мочені яблука, одержані з прекрасних ручок, здались бравим гетьманцям вельми солодкими (як і всяке яблуко, одержане з Євиних рук!). Але ж сила проносного льонку, чи александрійського листу, чи ще чогось такого ж неблаганного й невідворотного, як сама доля, сила зілля, що ним були затруєні кислички (а був то не ревень, і не жостір, і не сабур, а наче все це разом узяте, якась віденська а чи й циганська штука, над котрою поворожили, крім Мар'янки, ще й Іванов з Козаком), — сила проносного буває часом дужча й за саму долю, дужча за владу світську та духовну, дужча за всі поклики до бою, від яких би високих воєначальників вони не йшли, бо ж немає в світі сили над рицину чи гірку сіль (гордість старої Англії!), бо ж владного впливу проносного не переможуть ні свідомі дисципліна, ні начальницький наказ чи окрик!

Одним словом, наступ однокрилівців, що на нього гетьман Пихатий покладав крилаті надії, розпочавсь у призначений час, тривав не дуже й довго, не дуже й певно, бо в животах однокрилівців уже клекотів неспокій, що будив і неспокій душі, а коли нараз приспічило десяткам, а потім сотням, а потім і тисячам вояків, вони миттю перестали бути вояками.

Але саме тут потрібен був Козак Мамай.

Так, так!

Бо ж долиняни, затуляючи носи, лупцювали гетьманців нещадно і трупу наклали гори, але наступ тривав недовго, бо ні в отця Мелхиседека, ні в Михайлика, ні в того бабича, сотника Хіврі, ні в інших воєначальників надовго не стало снаги витримувати сморід, який поплив

над полем бою, і оборонці міста Мирослава, мавши змогу витнути нападників до ноги, не змогли дійти до кінцевої перемоги, бо й справді-таки задля того діла потрібна була сила духу самого Козака Мамає.

Молоденький сотник, правда, попервах, не знавши підступних заходів Козака та циганочки, Михайлик був думав, грішним ділом, що то від перепуду в однокрилівців об'явилась така весела хворість і що то він є такий уже грізний сотник, що від страху перед ним — ось так навіть ведмежа напусть напустилася на однокрилівців, і він попервах тримався досить браво, але... не витерпів-таки смороду.

Не витримав і владика мирославський.

Не стерпіли й інші воєначальники долинян.

І наступ припинився.

Бій, правда, скінчився й так значною перемогою, і Михайлик, трішки вже повіривши в свій ратний талан, повертався з матінкою додому, коли добре звечоріло, і, ненароком сильно здивувавши матінку, зупинився біля шинку Чужої Молодиці, бо вперше в житті від почуття власної сили, а може, ще й від тих пахощів, що линули, як йому здавалося, й сюди, молодому сотникові скортіло притьмом хильнути добру чарку.

До чарки, правда, діло не дійшло.

27

А не дійшло до чарки тільки тому, що сам Михайлик не дійшов до веселого шинквасу вогонь-молодиці.

Перед шинком, під причілком, у затишку сидів, після бою спочиваючи, немалий гурт мирославців, добре вже впевнених, що вражені бігункою вороги до наступного дня на обложене місто напасти не спроможуться, і слухали оборонці Долини, як бравий француз-запорожець Пилип-з-Конопель читає Бопланову книгу «Опис України», перекладаючи з французької мови сторінку за сторінкою, де були і описи святого Києва, його храмів, його неперевершеної Софії, де уяву француза вразили славнозвісні мозаїки, його Лаври, його домініканських та бернардинських монастирів, його «університету чи академії», його (аж трьох!) красивих вулиць...

Всі чуйно слухали Пилипове читання, — ніде анішелесь! — бо ж цікаво було знати, що думає про Україну не

знаний їм чужинець, рідний дядечко оцього Пилипа, до котрого серця людей привертались так легко і хутко...

— «Кажучи про відвагу козаків, — читав Філіпп, — не зайвим буде сказати і про їхні звичаї та заняття. Відомо, що серед них є взагалі люди досвідчені в усякім ремесві... Вони є майстри готувати селітру, якої чимало видобувають у тому краю, і роблять з неї прехороший порох... Місцеві жителі, всі без винятку, незалежно від статі, віку й майна, намагаються перевершити одне одного в пиятиці та гульбі, і немає іншого християнського народу, котрий так мало дбав би про завтрашній день...»

— Оце збрехав твій дядечко! — ображено озвався хтось із гурту.

— А коли не збрехав? — спитав хтось інший.

— Коли так уже про нас пишуть, то випиймо ж! — докинули з іншого боку.

І по руках пішли михайлики та коряки, хоч горілки в шинку Насті Певної через війну вже не стало, і пили — хто воду, а хто й молоко, про що свідчив і новий напис над дверима шинку: «Птиче молоко».

Отож, перехиливши по кухлятку молока чи сироватки і звикнувши в цій хаті п'яніти від будь-чого рідкого, Пилипові слухачі знов просили француза далі читати «Опис України».

— «Проте, правду кажучи, — читав Пилип-з-Конопель, — усі вони здібні до всякого роду занять... Трапляються також і люди з вищим рівнем розумового розвитку, ніж уся маса, але й загалом вони досить розвинені, хоч і вся їхня діяльність спрямована лише на те, що корисно та конче потрібно, переважно в сільському житті.

Родючість ґрунту приносить жителям хліба в такому достатку, що частенько вони не знають, куди його й подіти... звідси приходять і їхні лінощі...»

— Ого! — буркнув котрийсь із слухачів.

— «...Лінощі, через які вони беруться до роботи лише заочною скрути, коли не мають за що купити все, їм потрібне... Вони вдовольняються найменшим, було б тільки їсти й пити...»

— І ловко ж бреше твій дядечко! — вставив хтось із слухачів.

— Не заважай брехати! — начальницьким голосом, як те й належить сотникові, покрикнув Михайлик. І попросив Пилипа: — Далі ж, далі!

І Пилип-з-Конопель читав далі:

— «Козаки є віри грецької, яку звать руською, вони шанують усі свята й додержують постів... Зате мені здається, немає в світі народу, котрий зрівнявся б із ними здатністю до перехиляння чарки, бо ж не встигнуть вони протверезитися, як починають дудлити знов...»

— Оце так так! — в котрій уже раз не втерпів хтось із слухачів.

А хтось додав:

— Треба й справді-таки хильнути.

— Щоб недаром про нас таке казали!

Та й знову пили... молоко.

І п'яніли.

28

— Читай-но! — знову звелів пан сотник.

І француз-запорожець читав і читав:

— «А втім, так буває тільки вільного та мирного часу, але під час війни або тоді, коли вони лаштуються до якогонебудь походу, тоді тверезість між ними цілковита...»

— Що правда, то правда, — зітхнула Явдоха.

— Помовчте, мамо, хоч би тут! — стиха буркнув пан сотник, і ньенці довелось послухатись, бо ж сотник — то все-таки сотник!

І Філіпп читав далі:

— «Козаки суть кмітливі та розумом проникливі, додумливі та щедрі, не прагнуть великого багатства, але найвищу ціну кладуть своїй свободі, що без неї життя для них є неможливе: це — головна причина, котра спонукує до бунтів і повстань супроти місцевих вельмож, коли ті починають їх утискувати, то зрідка ж проходить більше семи чи восьми років від повстання до повстання...»

— Війна за війною, — знову зітхнула Явдоха.

Пан сотник на цей раз нічого їй не сказав, тільки знову буркнув Пилипові:

— Читай!

— Тут далі — про панів, — і Пилип знову втупився в книжку: — «Шляхта в тому краї нечисленна, хоче в усьому бути схожою на шляхту польську і, видно, соромиться визнавати іншу віру, крім латинської, котра все більше та більше поміж панами шириться, хоч усі князі та люди вельможні походять від православних предків...»

Це була гірка правда їхнього життя, і люди, хрестячись, слухали далі.

— «Селяни тут до краю бідні, бо мусять робити на пана три дні в тиждень та ще й... віддавати йому... багато мір хліба, силу-силенну каплунів, курей, гусей... возити панові дрова й відбувати безліч інших обов'язків панщини, яких і не повинні були б сповняти; окрім того, поміщики вимагають від них грошового чиншу, а також десятини від баранів, поросят, меду, всіх плодів і третього бика через кожні три роки. Одним словом, вони мусять віддавати володареві все, що тому заманеться зажадати... Властителі мають безмежну владу не тільки над майном, а й над життям підлеглих; ось які є великі привілеї польської шляхти, котра живе наче в раю, коли селяни перебувають мовби в чистилищі... Становище їхнє буває гірше від каторжників на галерах. Таке рабство стає причиною численних втеч; відважніші з-поміж селян рятуються на Запорозжі... Такі втікачі повсякдень збільшують силу Запорозького Війська...»

Довго Пилип-з-Конопель читав ту французьку книгу товаришам, чимало сторінок із описами просторів красуні Вкраїни: з її Борисфеном-Дніпром, з Дунаєм, з річками дрібнішими, степами, горами й долинами, цього казкового, на погляд іноземців, краю, що на його багатства зазіхала з віку до віку така силенна сила всяких хижаків.

29

Цікаві долиняни ще й довше, можливо, читали б, раз по раз вихиляючи з рук Насті Певної по добренному кірчику її хмільного молока, коли б не пролунав несподіванкою чийсь владний голос:

— А що це ви тут робите, панове?

Це був пан обозний, Демид Пампушка-Купа-Стародупський, який до порога шинку підкотив на своїй таратайці з Онікієм Бевзем на передку, з лантухом і заступом, схованими біля ніг, і вже за звичкою, покрикував.

— Хто вам таке дозволив, я питаю? Хто дозволив?

— Читати книги? — поспитав Пилип.

— Під час війни пиячити! — гарикнув пан обозний. — Дозволив хто?

— Хто ж тут пиячить? — статечно спитав пан сотник.

— Всі ви — п'яні.

— Ні в кого — ані рiски, — вiдповiла обозному Явдоха. — Нам вiрте, ми — сотники, пане!

— Я сам, мамо, я сам!

— А де шинкарка? — загорлав обозний.

— Осьдечки, — скромно озвалась Настя Певна.

— Я ж горiлку продавати заборонив! — визвiрився пан Стародупський.

— А я й не продаю, — повела тiлистим плечем вогонь-молодиця, Настя Певна. — Шиночок мiй торгує вiднинi — мо-ло-ком! Таж ось i напис: «Птиче молоко», подивiться, пане!

— Птичого молока не буває в природi, — не посмiхнувшись, заперечив пан обозний, бо ж йому, як i деяким iншим панам середньої руки, не мати нiякiсiнького вiдчуття того, що ми тепер називаємо гумором, велiв сам Бог. — Такого в життi не буває! Лихi язики плещуть, буцiм у пана гетьмана, в Гордiя Пихатого, замисть однiєї руки — лебедине крило! Iншi запевняють, буцiм Козак Мамай може втекти вiд ворога, пiрнувши в шаплик з водою, щоб десь виринути аж у Чорному морi. А тут, бачите, раптом: «Птиче молоко»! Такого на свiтi не буває ж? Не буває! От чому я не можу дозволити, щоб хтось у моiм городi вводив в оману простодушних! — Та й загорлав: — За-бо-ро-ня-ю!

— Що ж саме ви... забороняєте? — затнувшись, спитала Настя Певна.

— Ця назва — неправдива, — глибокодумно виснував обозний. — Молоко ж буває тiльки коров'яче...

— Овече! — пiдказали пановi начальниковi з гурту.

— Заяче!

— Кобиляче!

— Свиняче!

— Вiсляче!

— Це — iнша рiч! — з усiм цим погодився обозний. I пообiцяв: — Добре, подумаю!

— Над чим? — не витерпила Настя-Дарина.

— Над новою назвою вашого кубла розпусти, — поважно мовив обозний. — То, значить, я подумаю... порадились: яке це мусить бути молоко, — i, вiдкривши вибитi зуби, ласкаво посмiхнувся з-пiд своїх щетинкуватих вусiв: — Ти, найсолодша Настусю, не турбуйся... я все це забезпечу, сонечко мое! За-без-пе-чу! — повторив вiн, явно милуючись цим поетичним словом.

Лишивши в таратайці під наглядом Оникія Бевзя свою блискучу від роботи лопату і порожній мішок, пан Купа обтрусив на собі жупан, і від його втоми ніби й сліду не лишилось, аж наче від серця відлягло, бо ж, прокопавши разом з катюгою нині цілісінький день, пан обозний не знайшов там, де сильно сподівався, ані найменшої ознаки будь-якого скарбу, ані гич!

Отож він такий сердитий зразу тут і наскочив на всіх.

Але все те минулось.

Сідаючи в шинку до столу, він сам собі глибокодумно бурмотів:

— Так, так! Еге ж... хай буде так: «Свиняче молоко!» — І він, задоволений цим рішенням, витягаючи з кишені, залюбки жував зовсім зелені лісові кислички, що ними почастувала його ще вранці якась молоденька циганочка, ворожка, коли він, випадково її зустрівши, попросив чогонебудь гемонського задля піднесення свого чоловічого духу.

І він тепер жував її кислички, зеленець, і йому вже й справді-таки здавалося, буцім дух його таки й справді підноситься від закладених у лісові яблучка циганських чар молоденької ворожбитки.

30

І такий піднесений настрої тепер опанував його, аж він сам собі ще дужче сподобався.

І шинкарочка Настя Певна раптом припала панові обозному до душі.

Та й дома ж на нього чекала кохана дружинонька, і пан Демид навмисне хотів затриматися, щоб попомучити її дожданням.

Йому, правда, ще й просто хотілося ось тут спочити після важкого дня з лопатою, після незвичного й тяжкого труда, бо за все життя не перекидав пан стільки глею, як за останні кілька днів, — і Демид хотів трішки спочити, щоб до молоденької дружини з'явитися в повній силі й красі.

Сівши до столу, він задивлявся (мимоволі, звісно) і на шинкарочку, вельможний пан, бо ж очей від неї одвести була несила, така вона виступала там пишна та красна, вся в разках доброго намиста, в дукачах та ковтках, з перснями та каблучками на кожному пальці, в барвистім гуцуль-

ським строї, який шинкарка прибрала собі сьогодні, бо личив їй, — і вона бачила, що панові обозному припала до вподоби.

— Вся горілка в час війни повисихала? — спитав він жартівливо.

— Так, зацний пане.

— З мого веління? — хизуючись своєю владою, спитав полковий обозний.

— Так, ваша вельможність.

— То налий мені хоч кухоль молока! — звелів пан Купа-Стародупський і знову посміхнувся до шинкарочки своїми аж надто червоними губами, що сяяли з-під не таких уже й густих руденьких вусенят.

— Молочка? — перепитала шинкарка, але не зрушила з місця.

— Молоко — це питво молодих, еж вони п'яні й без того: своєю молодістю п'яні. А старим...

— Ні! — вигукнув захожий спудей-латинник. — У древніх сказано: *vinum lac senum!* — тобто вино заміняє старим молоко! Отак!

— Протиріччя породжують істину, — глибокодумно погодився пан обозний.

— А істина — в вині! *In vino veritas!*

— Од ваших нестемених істин може заболіти голова, — задзюрчала хуленьким сміхом Чужа Молодиця. — Ось послушайте краще!

І вона заспівала.

Бо ж, нівроку їй, співати вона вміла:

*Ой пора в нас не така,
Щоб горілку пити!
Краще кухоль молока
Враз перехилити:*

*З молока береться сила,
Щоб ворожа рать тремтіла,
Молоко кріпить нам кров —
І на битву й на любов!*

*Як настав облоги час,
Висохла горілка,
Пийте, люди, воду й квас,
Пийте з понеділка!*

*А у мене городяни
З молока щоденно п'яні, —*

*Ну, а може, я й сама
Вибиваю їх з ума?!*

*Гляну раз і гляну два
Іскрами-очима, —
Закрутилась голова
В Гриця і в Максима...*

*Трунок славний мій, панове, —
Біле личко, чорні брови,
То ж заходьте до шинка —
Скуштувати молочка!*

І додала:

— Отак, пане полковий обозний!

— А чом же, — спитав Пампушка, — коли в городі катма горілки... чом же в тебе в шинку стільки п'яних? Що ж оці всі люди пили?

— Молоко пили, — блиснула зубами та очима шинкарка.

— Чого ж вони п'яні?

— Корова в мене, бач, така: дає хмільне молоко.

— Чим же ти її годуєш?

— Римами!.. Віршів розвелось тепер задосить. От я й одрізаю праві боки в сторінках усяких поетичних книг... та й... оцією січкою...

— Там же — не тільки рими? Бо на звороті ж...

— А яка ж корова витримає самі тільки рими!

— Ти все це, гляди, мабуть, жартуєш? — непевно спитав, гризучи Мар'янині кислочки, пан полковий обозний.

— Боже борони!

— Я таки наче хмеліти став... — сам до себе прислухаючись, спантеличено відзначив Демид. — А на мене рими не впливають! Чого ж це я п'яний?

— Про це ж я вже співала цілу пісню, — розвела руками шинкарочка.

— Хіба? — щиро здивувався пан Купа.

— Перекажи йому своїми словами, без пісні, — порадив хтось тверезіший. — Панові обозному поезія недоступна є, як зорі в небі для кнура!

— Що-о?!

— Ми всі тут п'яні — від її поглядів, пане полковий обозний, — своїми словами, тобто щирою прозою, переклав Демидові Пампушці якийсь безвусий школяр.

— Вона, бач, стільки років розливає вино та горілку, що й сама стала хмільна!

— Бо й сама як вино! — скочивши з таратайки, хвацько вигукнув Оникій Бевзь, та й поцілував шинкарочку в медові уста, і аж очманів од поцілунку, бо все в ньому залякло на хвилю, заніміло, наче його самого почепили на шибеницю. — Міцніш від оковитої!

— Тьху, ледащо! — сплюнула Чужа Молодиця. — Прездорове одоробло, а цілує, як теличка бичка! Лиже, а не цілується. Тільки й усього, що мокрий слід!

— Дай-но я поцілую тебе, сладкогласна вдовице, — скандуючи, підступив до неї той самий безвусий школяр.

— Ані-ні! — брідуючи, сказала Чужа Молодиця. — Цілуватися з безвусим, з голопиким, то мені все одно, що з дівкою. Ти послухай ось нашої галицької:

Що ж то мені за косар,
Не вміє косити?
Що ж то мені за кавалір,
Не вміє любити?!
Що ж то мені за косар,
Що не має бруса?
Що ж то мені за кавалір,
Що не має вуса?!

Шинок зареготав.

Всі там були задоволені цим жартом, усі розгладжували свої козацькі вуса, бо ж у ті часи чоловіки на око ще відрізнялись бодай чимось від жінок: дівчата не ходили в штанях, а парубки не ходили з голими пиками, — так, так, панове товариство, на світі й справді були колись такі часи, хоч людство й не знало ще всім відомого чеховського зауваження про те, що, мовляв, чоловік без вусів — це все одно, що жінка з вусами.

— Звідкіля ж це ти тут така пишна, корчмарочко, взялася? — здивовано заволав до нової шинкарки, вперше її тільки зараз побачивши, Саливон Глек, котрий по чарку горілки зазирнув сюди, стомлений після марного нині копання на степовій могилі, званій Сорока, де він допомагав Лукії, пресердитій донечці, шукати зложище селітри, що його там сподівався знайти алхімік Іваненко. — Ти ж, любя

пані, наче й нетутешня? Га? — і він, на правах старого вдівця, хвацько підморгнув гемонській шинкарці.

Чужа Молодиця щось відповіла йому, та за галасом того ніхто не дочув, бо всім ставало вже надто весело, наче й справді всі разом сп'яніли в шинку від одного медового цілунку, який перепавав Оникієві Бевзю від оцієї прекрасно-понурої й чимось страшнуватої Молодиці.

— А й справді ж, я немовби п'янісінький, — гризучи зелені лісові кислички, дивувався сам собі Пампушка, та вже й не згадував, що дома на нього чекає кохана жіночка, Параска-Роксолана, щоб знову й знов докласти сил до здійснення підступного заміру — зігнати мужа з білого світу, — хоч, правду сказати, від того зживання пан тільки худнув, бадьорішав, а на безнадійній лисині протягом останнього дня з'явився ледве помітний гусячий пух, бо пан зовсім не збирався хутко вмирати, як сподівалась пані Роксолана, хоч, правда, йому в пригоді ставали, либонь, не тільки запопадливість законної дружини, а й порпання в землі, і весь той несосвітений клопіт із шуканням скарбів. — Таки п'яний я від твого пти... пти... птичого молока, відьмочко моя прехороша! — волав Демид, і вже чорти хапали дядечка, вже й очиці блищали, і, бог знає, чи не було в нього яких намірів і щодо цієї моторошнуватої молодиці — перед тим, як іти до шлюбного ложа? — Я вже, Настусю, п'яний-п'янезний! — І він раптом відчув, як йому хочеться хропнути.

Та й Михайликові нагло спати схотілося.

Та й Пилип-з-Конопель уже носом ловив окуні, хоч досі й умів начебто випити чарку горілки, а то й вина, доброго французького бордо з лоз Медока, Грава чи Сент-Емільйона...

Саливон Глек, хоч і вдавав із себе справного вдівця, вже захріп десь у куточку.

Так вони всі поснули б, коли б на порозі шинку не з'явився скривавлений, перев'язаний, ледве живий Іванов-Іваненко, сивий алхімік.

Підійшовши до Михайлика, він стиха сказав:

— Панну Ярину вкрали.

Того ніхто не почув, крім Пилипа, що, швиденько прочунявши, сидів біля сотника та його матінки, стиха продовжуючи далі перекладати їм Бопланів «Опис України».

Пилип і Михайлик, скочивши на рівні ноги, миттю вибігли з шинку геть, а за ними прожогом вилетіла й матінка.

Ніхто й не помітив того, крім Чужої Молодиці, котра мала на все прегостре око.

Аж вона з досади скрасніла, оця Настя Певна, спихнула червоніш від коралів, що їй шию обтяжували, і, щоб погамувати пересердя, заспівала, бо немає ж хутчіших ліків проти сердитого серця, немає ліків над пісню.

Шинкарка співала, бо хотілось мерщій розбудити всіх, хто закуняв у шинку над столами:

Ой дубові ворітечка, —
Не мож їх заперти,
Кого люблю, не забуду
До самої смерті...

Потім промовила, засміявшись:

— Од війни всі хлопці навіжені.

— Це ти про мене? — спитав, прокидаючись, обозний, бравісінько підкрутив рідкі щетинкуваті вуса і додав: — Ти з безвусим цілуватись не схотіла. А ще ж не було такого случаю, щоб перед моїми вусами будь-яка молодичка...

— Чого ж то в них така сила?

— Я вуса ці викохую аж тридцять год.

— Оці?! — захихотіла шинкарочка. — Оці щурячі хвостики?

Настя Певна зареготала, а пан Демид Пампушка-Купа-Стародупський образився, що з ним траплялось останнім часом дуже легко.

— Я ці вуса викохую вже тридцять років! — бундючно повторив пан обозний, вимагаючи до них належної поваги, начебто були то не вуса, а які-небудь полкові клейноди. — Хоч, правда, могли вони вирости й кращі, — додав він і почав пояснювати: — Еге ж! Я ж їх на ніч мию кислим молоком і жовтками з воронячих яєць...

— А ще? — явно шкилюючи, спитала чортова шинкарочка.

— На другу ніч я мажу вуса медом і дьогтем.

— А ще?

— На третю — змащую гадючим салом.

- А ще?
- Ведмежим потом.
- А ще?
- Не скажу, — застидався пан полковий обозний.
- Чому ж?
- Незручно... бо ти ж — пані!

— Ого! — І Настя Певна так зареготала, що попричинювані в шинку віконниці самі собою повідчинялись, мов од вітру. А шинкарка, ледве долаючи сміх, спитала: — І як вони тобі... і як вони... оці щурячі хвостики... зовсім не повилазили?

Пампушка розсердився.

І почав кобенитись.

— Як ти смієш! — гарикнув він. — Адже я — пан Пампушка-Стародупський!

— Що ви кажете! — улесливим голоском, начебто перелякавшись, спитала Чужа Молодиця. — То наш пан обозний — уродзони шляхтич?

— Та не хто ж!

— Могутній володар села Стародупка?

— Еге ж!

— То це про вас іде слава по обох берегах Дніпра?

— Так! — випнув черево пан полковий обозний; гнів його потроху минався.

— Я чула про вас давненько вже. Далеко звідси чула, лепський паночку...

— Звідкіля ж ти прибула до нашого славного міста? — спитав пан обозний, а Настя-Дарина відповіла піснею:

Гуцулка мя породила,
Гуцулка мя мати, —
Як не візьму гуцулочки,
Не буду жонатий...

— Золото, а не молодиця! — сказав, прокидаючись, п'яненький з горя Саливон Глек.

— Що ти сказав? — раптом збентежився обозний.

— Скарб, а не жіночка! — в захваті повторив, ще дужче хмеліючи, старий гончар.

— Що ти сказав? Повтори!

— Скарб...

— Ти сказав... ти сказав... скарб?! — тремтячим тихим голосом перепитав Пампушка.

— Еге ж... саме так я й сказав: скарб!

— Ти щось таке... про неї... знаєш? — пошепки й заникуючись, як гетьман Однокрил, спитав Купа. — Ти щось про неї знаєш, пане Саливоне? Ну, скажи! Про оцю нову шинкарочку... щось таке знаєш?

— Уперше бачу сюю вельми лепську молодицю, — відповів пан Глек.

— Ти від мене краще не крийся. Скажи лишень!

— Як перед Богом!

— Мені... мені ти можеш у всьому признатися. Ми ж із тобою, старий друзяко мій...

— Чого тобі від мене треба? — здивувався гончар.

— Скажи: чому це ти ляпнув, що шинкарочка — скарб?

— Ти ж сам бачиш, яка вона лепська!

— Та й що? — наполягав Пампушка.

— От тобі й скарб!

— Стривай-но, стривай! Ого?! — хутко заговорив пан Купа. — Тобі, гончарю, здається, що ця жіночка — не так собі просто...

— А що?

— Я вже зрозумів: скільки дукачів у її намисті?! Вся в золоті?! На кожному пальці — каблучка?! У вухах — ковтки?! На шинквасі круг неї — купа червінчиків?! Розумію! Вся вона в золоті?! Тямлю! Скарб! Вийшов із-під землі та й сам віддається до рук.

— Страшно в такому ділі змити.

— В чім змити?

— А що... коли ми здря на шинкарку таке подумали? Що, як вона — зовсім ніякий не скарб?

— От який же ти, Саливоне: скарб — не скарб! Сам же тільки-но казав, що молодиця — скарб. Говорив?.. Говорив!

— Тьху на твою голову! — розсердився Глек та й підвівся, щоб іти додому, бо вже й так пора була начуватись від Лукії доброго прочухана. — Бувай здоров!

— Ходи здоров! — зопалу кинув пан обозний, але, схаменувшись, схопив гончаря за рукав. — То ти ж казав мені, що молодиця — скарб? Казав чи не казав?

— Казав, казав! Одчепись...

— Ну, от! Казав, що скарб? А хто ж не знає, що запорозькі скарби, коли минається пора закляття, виходять з-під землі та й прикидаються...

— Чим прикидаються?

— Чим заманеться нечистій силі.

— О?!

— Котрий — собакою прикинеться. А котрий...

— Знаю вже, чув!

— В одному селі... вночі проти Великодня... коли всі пішли до церкви... до старої баби, що зосталась дома сама, виходить наче парубок та й просить попоїсти. «Чого ж я тобі дам проти Великодня! Пісного вже нема нічого». — «Та чого хочеш, того й дай!» От баба й здогадалася, що то скарб вийшов парубком! Схопила вона кочергу та межі плечі його — торох!.. І як посипались з нього дукачкики...

— І про це я вже чув...

Але Пампушку вгамувати вже змоги не було.

Схопивши цехмайстра за рукав, він провадив своєї:

— А то йде, бач, колись чоловік. Аж перед ним — корова. І відкіля се, думає, ся корова? Аж йому сумно стало, що корова ніби з землі виросла. А може, дума, се мені грошики Господь посилає? Та дрюком — по корові! І як посипались дукачкики... леле моя...

Коли не стало терпцю, гончар мовив:

— Прощавай! Піди та спочинь.

— Ти ж сам казав... І я думаю, що се вже й нам з тобою Господь Бог посилає...

— Чого це ти так думаєш?

— Пора б уже! У мене з паном Богом, бач, рахунки свої! — І Демид Пампушка подумав про віз ладану, по-божно спалений серед степу. — І от я і думаю, що се мені сам Бог послав оцю шинкарку, оцей гарненький скарб, оці грошики...

— Що ж ти надумав? — налякався цехмайстер гончарів. — Отаку славну молодичку — та дрючком?

— Але ж ти бачив — скільки на ній дукачів? Зверху — стільки золота! А скільки ж то всередині? Подумай сам! Дукачі ж — найпевніша прикмета!

— Чого ж тобі треба від мене?

— Нічого й не треба б! Я й без тебе впорався б, щоб не ділитись. Та... коли вже так недобре вийшло, що й ти здогадався про все, допоможи мені взяти.

— Чужу Молодицю?

— Скарб! Тільки нічого не кажи Оникієві Бевзю, щоб не ділитися з ним! А коли ми з тобою таки візьмемо...

- Доведеться оперіщити?
— Дрючком!
— А коли вона... коли не скарб? Коли це просто молодиця? Що ж тоді?
— Невже ж ти не тямиш: ніхто в нас цієї шинкарки раніш ніколи не бачив? Не бачив!
— А й справді!
— Отож! А коли не хочеш, спробую сам.
— Коли ж?
— Сьогодні вночі. Тільки щоб ніхто — ані-ні!
І вони, озираючись, вийшли з шиночка.

34

Вірний Оникій Бевзь чекав на свого пана біля таратайки.

— Сідай-но, Глече, підвезу, — кивнув цехмайстрові Купа.

- Я пішки: недалечко ж!
— Однаково: ходити пішки не годиться.
— Чому б то?
— А тому, що ти — голова над гончарями міста Мирослава. І раптом — пішки!?
— Я таки піду...
— То не жди ніякої поваги.
— Від кого поваги?
— Від гончарів твоїх. Від мене поваги. Від усіх! Яка ж повага, коли пішки? — І звелів Оникієві Бевзю: — Паняй!

Той оперіщив коней.

А коли рушили, катюга зозла сказав панові обозному:

— Копав з вами цілісінський день! А що маю? — І заговорив з досадою: — І чому це Бог не дає мені всього, що треба? Зате вам — повною жменею! Хоч ви й старі та грішні: людей і Бога обманюєте, бідних зобиджаєте! А я ж — молодий, розумний, гарний, а не маю ніц?!

— Не гніви Бога, парубче.

— Ще й з вами чорти мене зв'язали! — правлячи кіньми, провадив далі Бевзь. — А що я матиму за все усердя?

— Знайдемо скарб, матимеш грошики. А не знайдемо, порозумнішаєш біля мене. Навчишся чогось доброго. Вилюднієш! Невже цього твій розум ніяк не осягне?

— Все, що вигідно, мій розум осягає! — І він люто шмагонув по конях.

А коли підкотили до кованих штахет огорожі, до його власних воріт, пан Купа раптом наказав:

— Завертай у двір! Та мерщій! — і мало не зойкнув, бо затруєні кислочки, що лишилися після відомого діла в жартухи Мар'яни, вже робили своє.

— Чого це вам аж так приспічило?

— Приспічило-таки! Бо поспішаю дуже... отуди-о!

— Отуди? — здивувався Бевзь. — Люди ж кажуть, буцім туди пішки доходить навіть сам цар?! А ви...

— Вези, вези! А про царя не смій мені такого...

Коли ж хутенько під'їхали, Оникій спитав, схиляючи товсту й червону шию молодого катюги:

— А штанці ж ви там — як? Очкурика? Самі? Чи, може...

— Розв'язу сам! — скоренько скрикнув пан Купа-Стародупський і так рвучко вискочив з ридвана, аж той довго ще хилитався, мов колиска.

«Що то значить — пан!» — з повагою подумав Бевзь.

35

Хитався світ перед очима і в двох парубків, у Михайлика і в Пилипа, поки бігли до господи єпископа.

— Ярину вкрадено! — в один голос видихнули вони, коли отець Мелхиседек виступив до них із внутрішніх покоїв.

— Знаю, — сказав той коротко.

— Треба рятувати! — аж задихнувся Михайлик.

— Я піду, — похапцем вихопився Пилип-з-Конопель.

— Іди, — сказав владика. — Шукай!

— І я теж! — рвонувся й Михайлик.

— А сотня? — спитав архієрей.

— Хтось інший... нехай!

— Сотник ти чи не сотник?

Михайлик осікся.

— Рушай, лебедику, не гайся, — кивнув руанцеві єпископ.

Підійшовши по благословення, Пилип-з-Конопель зразу ж був рушив до дверей, але повернувся.

— Хочу попросити...

— Слухаю, — схилив білу голову єпископ.
— Мені хотілося б... знову забрати з собою портрет!
— Візьми.
— З ним легше буде шукати.
— Розумію.
— Шукати ж, може, доведеться по всьому світі. А легше — з образком: чи хто не бачив? Не стрічав?
— Візьми... там, нагорі.
— Обіч вікна, — прохопився з необачним словом Михайлик.
— Ти звідки знаєш? — підозріло поспитав архієрей.
— Це я так... — зникнув пан сотник.
Втрюх вони зійшли на другий поверх, і все в її кімнаті лишалось, як і в ту ніч, коли був тут Михайлик.
Кивала, як і тоді, тінь вишневої гілки, і нелегко було від неї одірвати погляд.
Пилип-з-Конопель раптом скрикнув.
Скинувши оком на стіну, Михайлик побачив...
Ні.
Він там нічого не побачив.
Рембрандтівського витвору в кімнаті не було.
Портрет Кармели Подолянки зник.

ПІСНЯ ШОСТА, МОСКОВСЬКА

Россия да Украина —
одного корня калина.

Сучасна російська приказка

1

А літо, літо летіло, мов крилами...

2

Літо було шкварне, прикре, голодне.

Дні та ночі минали в тяжкому ратному труді.

Бо війна ставала все запекліша, дошкульніша, грізніша.

Десь там ближче та ближче підступали татари й німота, найманці гетьмана Однокрила, до російських полків князя Горчакова, ближнього боярина, і хтозна, чи ж дійшли до нього мирославські гінці, чи знають князеві вивідачі про

зраду гетьмана, чи не паде росіянам на голови гетьман
неспогадано й нагло?

Десь там точиться вже, видно, війна між лицарями
Запорозжя й однокрилівцями, війна... Але де?.. Але як?

Десь там — лісами та болотами скрадаються з листами
до московського царя посланці України. А чи дійшли ж?..
І де вони?

Десь там...

3

А тут, перед Коронним замком, на тому ратному полі
Долини, де так гучно зганьбило себе в несподіваній пого-
ловній бігунці розкішне військо гетьмана Гордія Пихатого,
підступно почаствоване яблуками Єви, тут скрізь кущили-
ся вже дивовижні яскраво-жовті маки, такі буйні, що їх
супротивні людські сили навіть у шалених бойовиськах
витолочити не могли, і жовтіли ті маки ганьбою зрадникам
жовтожупанним, і так вони дражили око Однокрилові,
що ясновельможний не раз уже посилав сотні найвірніших
лейстровиків нишком ночами той мак топтати, виривати,
косити. Тендітні пелюстки злітали метелицею, але на ра-
нок маки розцвітали нові й нові.

Ці жовті пелюстки драгували пана гетьмана ще й тому,
що в неправій війні, котру він розпочав, далекоглядний,
уповаючи на Варшаву, на Рим чи на кишеню ван Дорна,
поки що не було звитяжної переваги ні на тому, ні на тому
боці: терези фортуни не схилились — ні туди, ані сюди...

...Коли вітця Мелхиседека трохи поранило в бою, він,
підтятий викраденням Ярини, помітно підупав на силі, тож
мирославців тепер водив у бої сотник Михайлик, а інколи
й Козак Мамай, який часом повертався в Мирослав з того
боку, з пошуків за панною Подолянкою, котра з того дня
так і зникла, як сіль у воді.

Лукія, гончарівна, як і перед тим, нишпорила з дівочою
сторожею по місту, по всіх закутках, та й довкола — по
Калиновій Долині.

Пан Купа-Стародупський, цей худнув і блідшав, бо ж
пані Роксолана ревно сповняла свій підступний замір. Ще
й від того худнув і молодшав Купа-Стародупський, що
скарбів шукав, шукав, а не знаходив. Ще й від того худнув,
що бентежила його липуча думка: йому здавалося весь
час, буцім таємниче зникнення пана Оврама Роздобудька

якимись потаємними вервечками сплетене з шуканням запорозького скарбу, задля котрого той і прибув сюди: знайшов, може, і втік?! Знайшов, гляди, і втік...

Шукав своїх скарбів і алхімік Іванов-Іваненко: вже й болотну руду здобували на тому самому місці, де його замалим не вбили жовтожупанні харцизяки, вже ковалі чимало й зброї накували з того заліза, знайденого в іржавому болоті, а до селітри алхімік так-таки докопався не міг — ні на тій могилі, що Сорокою зветься, ні деінде, а порошу в місті Мирославі зовсім лишилося обмаль.

Та й хліба вже не вистачало в городі.

Та й інші припаси зійшли нанівець.

Вже й базарний майдан спорожнів і заглух: нічим було торгувати. Та й продавати було майже нікому: всіх до свого діла привернула війна.

Людей у городі ставало менше та менше, бо гинули в боях. І в Михайликовій сотні не так уже й багато лишалось вояків, хоч він уже й отаманував аж над трьома сотнями, котрі zostалися без проводу, бо ж сотники наклали головами.

Ніяка замога вже не прибувала в город Мирослав, обложений однокрилівцями з трьох боків, а з четвертого — болотами, іржавцями та непролазними багнами; ніяка потуга вже не вливалась до міста — ні посполиті, ні лейстрове козацтво, ні запорожці, котрі вже десь там, певно, поспішали од Дніпра на поміч правому ділу, ні з численних зимівників хлібороби, колишні козаки, ні ремісництво з інших полків, яке валом валило сюди в перші дні війни, тобто всі ті, хто волів прийняти смерть у боротьбі проти зрадників, ніж знову потрапити в лядську неволю.

Не було ще ні словечка одвіту й на всі листи, з вірними людьми надіслані на Запорожжя й до Москви, — і вже гірчила душу певність, що жоден з мирославських гінців — ні до Січі, ні до царя не дійшов, і вже долиняни журились за посланими парубками, бо то ж були найкращі хлопці Мирослава, і вболівав за обома своїми синами, які, либонь, наклали вже десь головою, чи до однокрилівців потрапивши, а чи й до рук святої інквізиції, журився й нишком плакав старий гончар Саливон Глек.

А коли голуб, котрого середульший, Омелян, узяв у дорогу, коли голуб вернувся до кузні Іванища без ніякої звістки, Саливон Глек, не спавши ночами, кликав та й кликав свого Омелька:

— Синку ти мій! Лебедику! Де шугаєш? Де никаєш? Де? Чи ж дійшов до Москви? Чи здоровий же? Чи ти живий?.. Озовися...

4

Він душею до батенька озивався не раз, — посланець України, промітній гончаренко, Омелян Глек, — та старий Саливон, теє серцем трішки відчуваючи, анічогісінько ж про свого сина й не відав, не знав, як там гасає Омелько по Москві, по граду стольному, сонцем у степах не допечений (аж чорний, мов халява), хижим звіром у лісах не дотерзаний, оводами, шершнями та комарами в лугах та болотах не догризений, голодний, обшарпаний, лютий-прелютий, бо по Москві ж никав тільки тому, що не міг доступитись (як і попереджав Мамай) до самого царя, щоб подати, бо веліли мирославці, до власних рук государеві листа владики Мелхиседека, листа, що від нього, можливо, залежала і вся подальша доля України...

Але що ж він міг сподіяти, Омелько!

Що міг?

Лютувати.

Та й тільки...

На первих людей Московської держави, на бояр та окольничих, котрі так ревно пильнували царя... На думних дяків та піддячих, на стряпчих, що вже й у ті часи марнували по царських приказах стільки паперу, що ним було можна застелити чи не всю поверхню чималої вже Московської держави.

Злостився Омелько й на дворян городових, які так щільно царя оточували, на всяких спальників та стольників, на собакуватих стрільців, котрі охороняли його палати, не дозволяючи нікому наблизитись до позолочених штахет коло государевого палацу в Кремлі.

Лютував пан Омелько навіть на самого царя.

5

Прийшовши пішки (бо коня й голуба втратив дорогою), прийшовши до Москви, Омелько в перший день бачив царя на вулиці.

Їхав цар у золоченому візку.

На підногах стовбичили обабіч двоє бояр (міністрів, коли рівняти по-нашому), а на позадніх приступках візка, на зап'ятках, — ще двоє.

На баских некованих конях за візком поспішали стрільці (з ногами, по-турецьки піднятими на сідла), і кожен, крім повода, тримав ще й лук та стріли, меч, нагай, мушкет із гнотом, ще й шаблю ногами придержував, і претовстенні лиснючі мармизи деяких стрільців здавались Омелькові (такий він був лютий) тупими й поганющими.

Навіть гарне пещене обличчя государя, що промайнуло перед Омеляном, теж видалось йому, сердитому, непоказним, хоч сам великий государ і був рум'яний, кремезний і досить огрядний, з лагідним виразом хороших голубих очей.

Перед його візком шалені від усердя царедворці мели вулицю, в непроходимій завалі сміття промітаючи доріжку, і курява вставала перед государем вся Русі, і чорний піт стікав з невисокого чола, а ті бояри, котрі стояли на визолочених підногах, шанобливо стирали вуличний пил шовковими платами з його рожевих щік.

Кремлівські рейтари, погрожуючи пістолями та карабінами, розганяли перехожих, хорошенько лупцювали нагаями, хоч люди й самі шарахали геть од гріха, — цур йому та пек! — а хто не встигав сховатися в дворі чи в домі, той прикипав до паркана або спішив упасти навколішки, поки не схопив по спині канчуком.

Стрічні вершники, незалежно від роду та звання, мерщій стрибали з коней і теж падали долиниць, бо серед вулиці ніхто перед царем сидіти на коні не смів, навіть імениті бояри Москви. Хоч і йшла по всій російській стороні слава славна про «добре» государеве серце, в жоднім європейським чи азіатським дворі государям так ревно не служили. Благоговійна покірливість, якої вимагали тоді від російських підданців, доходила аж до того, що вся Московщина, під страхом кари на горло, мусила честити царя нарівні з Богом. Навіть найперші бояри клали перед государем щоденно тисячі доземних поклонів, а коли хто згадував царське ймення не тільки в Москві, а й на селі чи десь навіть у лісі дрімучому, кожен мусив скидати шапку, щоб її, не дай бог, царські прислужники тут же не скинули з пліч разом з головою.

Омелечко наш, того всього ще й не знаючи, в коротку мить, коли цар з'явився на вулиці і вже мав щезнути в

хмарі куряви, Омелько, миттю вирвавши з шапки листа мирославців, кинувся був до золотого візка, але ззаду парубка хтось так сильно шарпонував і стусонував, що він аж упав, аж забив собі лікоть. Обернувшись, лютий як хорт, Омелько Глек хотів за той удар віддячити, але побачив за спиною якогось дідка, латаного-перелатаного, сухого, з лагідним обличчям, яке, від злиднів почорнівши, нагадувало ожину, і рука на старенького не знялась. Омелько знову рвонувся був за царським візком, але той прокотив уже далі і зник у пилюзі, яку знімали мітли царедворців, копита коней і тисячі ніг наполюханих московитів.

Омелян кинувся був навздогін, але той самий дід, котрий так дуже стусонував його, міцно схопив Омелька за рукав козацького жупана, досить-таки пошарпаного в трудній дорозі.

— Куди тебе чорти несуть? — стиха покрикнув дід.

— До царя ж, — сердито повівши плечем широченним, відповів Омелян.

— Уб'ють!

— Хто мене вб'є?

— Стрільці. А то й бояри. Або й сам цар... Хтось та вб'є!

— За віщо ж?

— А не лізь, хохол! Не лізь, куди не слід! — І старий, лагідно блимаючи сльозавими й збляклими (колись, видно, голубими) очима, не випускаючи Омелькового закавраша, пошепки сказав: — Цього ж літа государ рукою власною... на Варварці-вулиці... вмертвив одного дурня, боярського сина.

— За віщо ж? — спитав Омелько так само пошепки.

— Той супліку хотів був цареві подати... про кривду якусь.

— За віщо ж... умертвив?

— Подумав, що син боярський кинувся до царського візка, щоб государя вбити.

— Ого!

— Лежав би й ти зараз... ось тут! — і порадив: — Покіль живий, вернись додому. А свою чолобитну віддай до Гетьманського двору... Он там той двір, Гетьманський двір, у Старосадському завулку...

— Мушу... до власних рук. Цареві.

— Пропадеш!

- Божа воля...
— Чи ти дурний? Чи божевільний? — визвірився дідуган. Потім спитав: — Де ти живеш?
— Ніде ще не живу.
— А їсти хочеш?
— Хочу.
— То ходім!

Старий повів хохла до свого дому, до халупи, де жив. Всю дорогу дід лаявся й бурчав.

6

Діда звали Корнієм Шутовим.

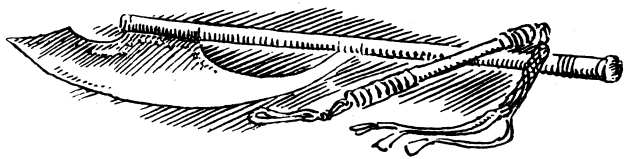
Він був ковалевим челядником і власної хати не мав, а жив у кабалі, в одному з дворів чорної сотні — бидло бидлом, з двома ставними й гарними синами, котрим також судилося до скону поневірятися в неволі.

Добрі й завше голодні люди привітали гінця України, нагодували, чим бог послав, тобто кавалком хліба й кухликом яззької води, без дрібки солі навіть, поклали спати і, тихо вболіваючи, сиділи над ним, бо парубок вельми припав до душі, а їм не пощастило його вговорити, щоб не ліз із бомагою своєю до самого царя, коли не хоче, щоб голова його скотилася з плечей так рано.

На другий день, не слухавши широї ради, подався Омелян по Москві, сам-один побіг, бо ні ковальчуки, ні Корній Шутов не могли одвинутись від кабальної роботи, щоб показати бодай дорогу до Кремля, де парубок щонайпевніше міг спіткати свою лиху годину.

Никав Омелько там по розправах, а коли й щастило пробиратись до будь-якого приказу, молодика, досить-таки пошарпаного в дорозі, гнали геть, бо він уже пороздавав приказним дочиста всю калитку з битими талярами, що їх Омелькові вручили на дорогу мирославці: в Москві ж тоді, як і всюди, пани з паненятами одверто хизувалися родом своїм і багатством, багач-дукач з презирством глипав на бідняка, як і по всіх усюдах вартість людини вимірювалася там кількістю золота й ціною хутра на його вбранні.

Приказні крючки попервах дуже охоче хапали Омелькові грошики, бо ж у калитці мирославець приніс тільки срібло та злото, а по всій Московщині в ті роки платили жалування царевим слугам тільки міддю, і за карбованець

срібла в Москві давали вже по три рублі копійками, та й фальшованих грошей ходило вже досить між народом, хоч і карали всіх, хто потаємно карбував ті мідяки: злочинцям відсікали правиці й прибивали їх до стіни Монетного двору, де вони й висихали чи зотлівали...

Тим охітніше хапали приказні отроки Омелькові срібняки та червінці, спритно ховаючи, за тодішнім звичаєм, добрі грошики собі в рот, бо то був гаманець найпевніший. А коли Омелькова торбочка спорожніла, ніхто вже й розмовляти не хотів з молодиком, ще й нахвалялись капосні стрільці, що вкинуть його до хурдиги як шпигуна, чи злодія, чи втеклого холопа...

Були, правда, й такі цікаві душі поміж приказними дяками, котрі облудно обіцяли віддати листа до власних рук цареві, бо хотілось перше нюхнути, що воно там, у тому писанні, за довгу путь пожмаканому й заяложеному, але ж не міг Омелько й не хотів ані листа боярам та стряпчим показати, ані до пуття розповісти, бо ж гінцем, видима річ, був потаємним. Він мусив критися, щоб не провідали його прибуття з України численні, як їх тоді звали, «хохлы» з Гетьманського двору в Старосадському завулку, що про нього казав Омелькові дід Шутов, чи оті «малороссы», котрі жили в сусідстві цілою вулицею, яка так і звалась тоді Малоросейка (знана й донині за Маросейку-вулицю), а чи десь на Покровці, де чубаті хохли саме й проживали, як і належало, в Хохловському завулку.

Він мав причини, Глек Омелько, стерегтися тих людей, коли не всіх, то деяких земляків з Гетьманського двору: серед них чимало було й ревних однокрилівців, котрі добре дбали, щоб у Кремлі, в дворі царському, щоб не дізнались там про зраду гетьмана Пихатого, про ганебну війну, про всі лиха, які так нагло знов спостигли страсотерпну Україну й насувались тепер на можновладну Москву.

Омелько розумів, що він є перший з чотирьох миротерпних гінців, єдиний, хто добувся до граду стольного, і тому вирішив дарма не важити головою, хоч і не було на світі більшої небезпеки, як самотужки пробиватись до московського царя.

Та що ж лишалося!

Кому Омелько міг довіритись?

Маючи обачну осторогу проти всіх, хто був цікавий знати, чого никає тут молоденький хохол, найпаче він

побоювався піклування земляків, бо міг сподіватися, що які-небудь однокрилівці з Гетьманського двору чи з Малоросейки можуть десь нишком його і порішити а чи й наклеп звести перед самим царем, а то і перед страшним Приказом таємних справ, чи в зраді руському престолові обмовно звинуватити, чи ще там як на парубка прогріхувати, — все, все могло статися, коли б ті прихильники Однокрила, котрі, може, засіли і в Москві, та дізналися б, з яким листом, у шапку зашитим, сновигає по Білокаменній оцей сердитий молодик.

Доводилось чекати будь-якої щасливої нагоди.

Але... скільки ж чекати?

І якої нагоди?

Там, дома, в Мирославі, по всій Україні, палали пожежі, лилася кров, і очі народу зблякали від сліз...

А тут...

7

Цар вся Русі, чоловік «привітний та ласкавий», що «бажав усім щастя й добра» і завше, як писали потому вірнопіддані історики, мав «добрыя чувствованія к своему народу», цар той «был неспособен к управлению», і все його панування являє в історії «печальный пример, когда под властью вполне хорошей личности строй государственных дел шел во всех отношениях как нельзя хуже».

На той час, коли Омелько прибув до Москви, государ, цей руський «добрий молодец», ставний та дужий, майже не виступав з царських хоромів: після недавньої чуми, яка скосила в Москві понад чотири п'ятих усієї людності, цар став обережний і помисливий. Від штахет його палацу звіруваті стрільці з бердишами та нагаями протурювали геть усіх цікавих, щоб не дихали там смерди, ярижки, люди посадські, вотчинні, тяглі ремісники з московських чорних сотень і слобід, де простолюд животів у найчорнішій нужді, — щоб, крий боже, знов не занесли до царських покоїв будь-якого «повітрія» (від слова «вітер» або й «повітря»), — гнали всіх у три вирви, геть од царевих палат.

Хоч не самі тільки пошесті страхали тоді білого царя.

В перепуді після недавніх заколотів і повстань государ, можновладець величезної країни, сахався людей, і окольничі бояри та стольники вже нікого не допускали до царя,

з рук видирали писані супліки, щоб люди, бува, не скаржились на боярські утиски, на ближніх родичів цариці, на всі ті кривди, що іменом «тишайшого та лагідного государя» чинились на Русі, на всі тяготи злиденного життя, на суд неправедний, на облудне звинувачення неповинних, на підкупи, на хабарі, на здирства, на побори, на високі ціни: за хліб, за сіль, за правду...

Люди збиралися з плачем та скаргами коло церков, де чекали виходу самодержця, котрий не пропускав жодної служби Божої — ні в свято, ні в будень... З десяток років тому юрмище скривджених кинулось до царя, що повертався з монастирської відправи, схопили за повід коня царської величності і, думавши, буцім государ усього лиха не відає, виклали якусь дрібочку одчайдушних просьб.

Володар, боявшись, щоб не вбили, обіцяв усе вволити, а коли рушив далі, бояри, гарцюючи за ним, почали лупцювати, топтати кіньми старих і малих, і тут уже скоїлось те, найстрашніше, що так тоді налякало царя: розгнівані московити розбивали боярські хоромини, грабували багаті двори, перлини міряли шапками та жменями, краяли парчу ножами, паювали соболів та чорно-бурих лисів, убивали бояр, цих притіснителів, негідників та злодіїв, котрі обкрадали людей і казну государеву... Пожар охопив тоді всю Москву, а повстання за повстанням покотились по Росії, і цар, настрашений, присягнув перед народом — більше не давати волі стряпчим, боярам, окольничим, але що ж він міг учинити: чиновники завше були сильніші од царів, гетьманів, королів та інших державних правителів...

Цар досі не міг того забути, та й заколоти один за одним вибухали то тут, то там, і царські прислужники винищували бунтарів, карали смертю всіх призвідців, платили гроші шпигунам, похваляли доноси, повсюди заводячи страшне государеве «діло і слово», за будь-яку дрібницю шмагали батогами (так звано тоді прездорове паліччя), тягли на дибу, на тортурну колоду, припікали вогнем, за «недонесення» про якийсь замір супроти царя карали на горло; і ще дужче неволили бояри людей у посадськiм тяглі, перетворивши холопів на безправне бидло, а добрий цар, тишайший, лишався таким же прекраснодушним та лагідним, хоч перед народом уже й не з'являвся без охоронників, став недовірливий, сторожкий, і доступитись до нього, до «царя доброго серця», вже не слід було й думати,

щоб не стати коротшим на голову, і наш Омелечко не знав уже, що йому й робити.

Порозтринькувавши биті таляри по державних приказах і лишившись без шеляга, парубок мусив думати й про кусень хліба, щоб не заїдати останнє в родині Корнія Шутова, і хлопець, облишивши марне ходіння по приказах і палатах, подався добувати роботи по пилом припалій Москві, бо йти шукати сестру мирославської ковалихи Анни, голодному та безпритульному, йому не хотілось.

8

Ще в перший день Омелько ахнув з подиву, коли, кінець кінцем, за два десятки днів таки добувся до столиці і, охайно підбривши собі козацький чуб та вуса, як те робив дорогою щодня, став на горі, в селі Воробійові, та й поглянув звідти на стольний град: на вигини річок, на силу-силенну золочених бань по соборах, церквах та каплицях (по п'ять бань, здебільшого, на кожній, а церков же там було аж «сорок сороков»), на садки, котрі зеленіли майже при кожній садибі, на величезний ґрунь Кремля, округлий, мов опука, з його храмами, палатами та вежами, і аж закалатало серце парубкові (Москва ж!), як і тоді, коли він уперше бачив Київ, і все аж заспівало в нім... Саме сходило сонце, знявши хмару-хмарезну голубів над безкраїм містом; саме дими закучерявились над городом, дими всіх кольорів, підсвічені вранішнім сонцем; і все аж заспівало в Омеляна, і несподівані слова з'явилися, переплітаючися з новонародженою мелодією, ще невиразною, ще хисткою й непевною, але вже зграйною, як і все, що породжувала його уява, музикотворчий дух, чудовий талант співака.

Він прислухався.

Прислухався й до себе самого.

Прислухався й до того, що линуло сюди, на Воробійову гору — з міста золотоглавого, котре лежало внизу, з міста, йому ще не відомого, але пишного; на тлі лугів, борів та лісів лежало воно, мов діадема перлиста на зеленій оксамитній подушці...

Молодого українця поривало спуститися вниз, щоб довершити в царських палатах доручене йому державне діло, але те, що він бачив між плавними вигинами річок, було таке гарне й величне, що не можна було одірвати очей. Ні, ні, він не роздумував тоді про долю свого народу, але

почуття радості: дійшов, нарешті, до Москви! — так владно охопило молодика, аж співати схотілось, але Омелько й на голос не міг здобути в ту врочисту мить: доніс-таки листа! Сюди, сюди, сюди! Не ляхам, не туркам, не Римові, а справедливому царю московському, що про нього добра слава йшла далеко...

Молодий співак стояв на високій горі.

Стояв і слухав.

Бриніли ген ліси й бори.

Бриніло місто.

Бринів і сам він.

І те, що звучало в душі, що бриніло в ньому самому, потроху складалося, зливалося, спліталося в пісню. Прийшлий парубок, пошарпаний придорожніми тернами та глодами, темновидий од сонця, з червоними аж чорними буграми від комарів, нічим не примітний, чубатий, вирлокий, шибкий, аж гульк — він сам собі стиха заспівав:

*Серед темних борів,
Серед тихих ланів
Славне місто цвіте красою,
І одних там церков
Сорок є сороков,
І зоветься те місто Москвою.*

*І зростає воно,
І шумить, як вино,
І цвіте, наче квітка на сонці,
І живуть там брати,
Що нам з ними іти,
Наші вірні брати-оборонці!*

*Ворогам не дамо
Ми ніколи в ярмо
Ні Москви, ані Києва, браття!
Ми — родина одна,
Кров нас братня єдна...*

Плин пісні прагнув далі. Але слів нараз чомусь не стало, і Омелько замовк, хоч пісня в ньому й жила. Він так і ходив з тою нескінченною піснею по вулицях Москви, і пісня билася в ньому, як спіймана птиця, і вся досада, що потім так гірко обгорнула його, була б іще гіркішою, коли б не ця недоспівана пісня, що ввесь час дзюркотіла в душі, пісня про Москву та Київ, які в своїм братнім єднанні височать над нескоримим слов'янським світом.

Співавши колись у храмі Святої Софії, в Києві, протопсалт Омелько мріяв там про красу Москви...

А тепер, добувшись до Кремля, Омелько прагнув краси Києва, краси України...

9

Колись у київській Софії його вразило буяння барв, думок і настроїв у вічній смальті давнеколишніх мозаїк, очі святих, мудрі та людяні, живі й рухливі, прехитро викладені з дрібних камінчиків — на вічно золотому тлі, — аж перед ними хотілось заплющитись, і їх погляду наш молодик забути вже не міг, хоч і облягали його тут, у Москві, дива, дивніші за будь-які дива цілого світу...

Він попостояв, цікавий до всього Омелько, біля дзвіниці Йвана Великого, коли дзвонилося в чотири десятки його дзвонів, — в час пізньої обідні, і Омелян дивувався, що дзвони висіли на кількох поверхах, так розділені, що ніякий дзвонар не зумів би з ними дійти ладу.

Найбільший, ніде в світі не бачений дзвін, що в ньому ваги, казали люди, аж тисяч вісім пудів, найстарший дзвін теж бив невлад, бо смикали його язика за три десятки мотузів чверть сотні мужиків, котрі стояли внизу, на майдані, й вельми боялися, щоб той Цар-колокол, бува, не впав на них.

Від безладного бамкання стугоніла земля, бо дзвонилось не тільки в соборах і монастирях Кремля, а й по всенькій Москві — зразу в шістнадцять тисяч дзвонів. Це завше справляло на людей незвичних враження тривожне, і не було такого чужоземця, котрий, про Москву щось пишучи, не згадав би про могутній переклик усіх її храмів, усіх сорока сороков...

Попостояв Омелько й супроти Спаської вежі Кремля. Ще одне диво світу, дзигарі прездорові, так гучно били години, аж луна пливла по всій Москві. Вавилонський лік годин показувала величезна й непорушна стріла, що за нею обертався циферний круг з усіма його сімнадцятьма знаками, не з дванадцятьма, а саме з сімнадцятьма, бо навіть день найдовший, літній (від хвилини сходу сонця й до заходу) триває не більше сімнадцяти дзигаревих годин. Коли денне світило сходило, до непорушної стрілки підсували першу годину циферблата, і це щоразу була

перша, тобто найперша година нового дня. Коли сонце сідало, годинника знову ставили на першу годину, і це була перша, тобто найперша година нової ночі...

...Тиняючись по велелюдних вулицях Москви, Омелько до всього придивлявся.

До церков і палат.

До людей.

До претовстенних боярських та дяківських черев (більше черево, більша й повага!).

До холопської худорби.

До набілених та нарум'ячених жіночих облич, так дуже помальованих, що й роздивитись на московських пишнотілих дівчат і молодух навіть зугарний парубок ніяк не міг.

Все хлопця дивувало там.

Що тішило.

А що й смутило.

10

Попоходив, шукаючи роботи, по торгах і торжках.

Крику там лунало забагато, а пісень чомусь Омелько не чув, по всій Москві ходивши (хоч і линув мирославський співак «в Москву за песнями»), і він чманів од крику та гомону всюди, де тільки щось продавали: сукно, срібло, хутра, ножі, чоботи, ікони, — всюди лящав купецький галас. То були, правда, крики тільки руські, бо по всій Росії іноземцям тоді торгувати здебільшого не дозволялось, а католиків та іудеїв на руських землях ніде тоді ще, певна річ, і не водилось...

Чманіючи від крику, потрапив Омелян між голярів та цилюрників, і сотні голосів, хоч він був, як завжди, охайно підбритий, зазіхали на його чуб та вуса:

— Хохол постричь, ус поправить, молодцом поставить!

А то ще гукали й так:

— У нас бритовки немецкие, мыльце грецкое, вода москворецкая: чирьи вынимают, болячки вставляют...

За кілька хвилин Омелько звідти чимдуж тікав, бо ж невбачай опинився на Вшивому ринку, де стриглась тоді вся Москва, і земля там була встелена волоссям, — люди по ньому ступали тихо, як по перині, і потім цілий день здавалось хлопцеві, наче мурашки бігають по тілу.

Не мавши досі змоги вручити цареві листа й шукаючи будь-якого заробітку, він обійшов і торговельні ряди проти Кремлівського замку, в Китаї-городі, маючи опаску перед собаками, що брехали з-під рундуків. Затримався в ряді, де торгували книгами (друку московського, київського, львівського, острозького), зазірав у вікна друкарні. Переходив і на той бік річки...

На мосту також були крамниці.

Коло мосту порались над снастю рибалки.

Стояли кораблі з усяким крамом: з полотном чи вовною, з курячими яйцями чи зерном.

На тому березі палало вогнище, і Омелян подався подивитись, що там палять.

Стрільці палили в добрих людей повіднімані... цимбали та віоли, гудки та сопілки з якогось чорного дерева, гуслі, бубони, домри, волинки: все те в царевих грамотах проголошувалось майном диявольським і підлягало знищенню та спаленню.

«Гудебные сосуды» на вогні вигиналися, стріляли, вибухали, шпурляючи снопами іскор.

Омелько, бережно мацаючи за пазухою свою кленову, з України принесену сопілочку, подарунок жебрака Варфоломія, починав потроху розуміти, чому над Москвою-рікою не чути пісень, що ними славилась на цілісінській світ Московщина.

Омелько згадав, як, рушаючи в путь, сподівався наслухатись руських пісень, що їх і в Мирославі можна тим часом почути, та й у Києві слухав колись Омелян, як прийшли москалики та з Дону козаки співають, та й мила ковалева жіночка Анна вродилась, нівроку їй, доброю співухою, і Омелько в неї наслухався кручинних російських пісень. Вона й сказала тоді Омелянові на дорогу: «Едешь в Москву за песнями...» — але пісень у Росії на той час уже не стало...

В Москві співали тільки по церквах. Та й більш ніде!

Не чув Омелько пісні — ані в Брянських лісах, ані коло Калуги, де тільки він пройшов по Росії, несучи листа до московського царя...

Але чому ж?

Чому ніде не чути пісні руської — роздольної, буйної пісні, журливої і zarazом нестримно-веселої, якої так кортіло скільки заманеться попрослухати українському співакові.

Хто ж наказав співати руським людям?

Хто не велів?

Хотілось би розпитати, та не було в кого... Подумавши про ковалиху мирославську, про білявочку Анну, згадав Омелян і прохання — розшукати в Москві родину її рідної сестри, Марії, що жила десь тут, заміж за гончарем Шумилом Ждановим, і збагнув нарешті, що таки доведеться шукати того московського гончаря, щоб, може, в нього заробити на кавалок хліба.

11

Заробітку шукавши по Москві, сновигав Омелько по замощених колодами та дошками столичних вулицях та й дивом дивував перед виявами незнайомого життя, незвіданого, а тому — чудернацького, і очі йому сяяли від усього, що він там бачив.

Омелько наш, устигши побувати на Запорожжі, викохав доброго оселедчика, але ж на його чуб московити поглядали без будь-якого зачудовання, бо українців проживало й тоді в російській столиці немало, і стрічні зовсім не на чуб отой звертали увагу, а на цікавого молодика.

Може, тому, що прездорові його очища блискали вогнем досади, бо й голод уже дошкуляв та й, найголовніше, лист України ще й досі шарудів, зашитий у смушеву шапку.

Може, його врода українська, південна, жагуча, незвична для ока московських дівиць і молодух, привертала погляди до тонкого мужнього обличчя.

Чи, може, ота невиситима хлоп'яча цікавість, яка ганяла Омелька по Москві, надавала його постаті юнацького зачарування, властивого всім промітним молодикам, наділеним гострим і гнучким розумом.

Питав наш чубатий Омелько роботи і по дворах боярських, але там побоювались наймати неслухняних та непокірливих хохлів; питав роботи і серед людей посадських, і поміж теслярами, бо й те діло трохи тямив, і по водяних млинах понад Яузою питався, аж поки не повів його Корній Шутов до Гончарської слободи — шукати родичів мирославської ковалихи Анни.

Гончарська слобода лежала неподалік од Таганки (де ковалі таганями промишляли), поміж Вшивою гіркою,

Москвою-рікою та Земляним валом — край міста, де гніздилися ремісники, котрим у роботі потрібен вогонь, бо ж Москва тоді (дерев'яні халупи, доми, тереми, криті гонтом і березовим лубом) страх як терпіла від пожеж. Вони вигризали рік у рік чималі кутки столиці, хоч там серед літа палити в печах дозволялось тільки раз на тиждень, і лучину світити не вільно було о пізній порі, але ж горіла та й горіла дерев'яна Москва, наче неспалима свіча перед Господом Богом.

Гончаря з України, що привіз од їхньої Анни звісточку, щиро привітали в родині Шумила Жданова, хоч Аннина сестра, Марія, жінка Шумилова, померла не так і давно від чуми.

Хата Шумила Жданова стояла крайня, при лузі, в березовому гайку, біля якого весело палахкотіли горна з череп'яним посудом, кахлями та всякими хитромудрими опуклими й барвистими окрасами для чудових чільних стін мурованих палат города Москви, що про них потім слава йшла на цілий світ.

Прості московити й здавна відомі були, як люди гостинні та привітні, тож парубок знайшов у гончаря Жданова не тільки заробіток, а й притулок, і ласку, і раду. А за кілька днів хазяїн горна і вся його родина достойно оцінила Омелькове гончарське вміння.

Він став ліпити, як навчився в батенька: вази та свічники, горшки й тарелі київські, як у Межигір'ї їх споконвіку робили, і глечики мальовані, — покупці хапали в Жданова український барвистий посуд, і Шумило бачив, яке щастя накотило до хати, оцей чубатий козак, а за кілька днів уже трішки й розбагатів, бо жилося ж гончарям бозна-як тяжко: треба було віддавати бояринові сливе все, що заробиш, та й податі платити за все — крім неба, — і гончар Шумило Жданов шкодував уже, що нема в нього на відданні дочки або небоги, щоб затримати кмітливого й умілого хохла в Москві назавше.

Була, правда, поміж синами в Шумила Жданова й дочечка, та ще ж недоросла, років дванадцяти, Арінушка, вся хутка, легка, поривчаста, як вітер, уся рум'яна, аж вушка рожеві, з кісками, котрі стирчали куди не слід, туди й сюди, а переважно — вперед і вгору, бо ж дівчат межі простолоюдом Москви стрижено тоді років по десятьох, — так вони й бігали з покосами від ножиць, — тому, бач, коси ці

ще й не виросли як слід у тієї Арінушки, — і вся вона була якась — туди й сюди, і он куди, та й руки її, очі її мерехтячі, невеличкі, і ноги бистрі, все це жило в Арінушки в постійній зміні, в непогамовному русі, аж наче вітер круг неї завихрювався завжди і скрізь: чи то вона пильненько поралась над чимось у батьковій гончарні, чи по зеленому шпоришу сновигала, заганяючи з лугу на ніч курей та качок, чи по місту Омелька водила, чи просто базікала, бо ж язик її, як і все в ній, не знав ніколи впину.

Арінка Шумилова (дочка Шумила Жданова, онука Ждана Дубова і праонука Дуба Гордєєва), швиденько наче прикипіла до Омелька, і вже здавалось їй, що так було завжди, що не кілька днів Омелько тут прожив, а кілька прудких років. Оченята дрібненькими волошками довірливо сяяли проти нього. Її чубок білявий, аж білий, наче льонок тіпаний, її голівка, закосичена луговою ромашкою, і вся вона, як та ромашка, чиста і проста — аж чарівна від тої простоти, — вся вона, ця московиточка непосидяча, чортеня, гайсуха якась, а не дівка, побігаєчка легенька, вся вона завмирала: очицями своїми, носиком кирпатеньким, руками проворними дівчинка прагнула все вміти; вона дивилась на Омелькову роботу, ніби його вміння перехопити хтіла, очей не зводила з розумних рук, коли він розмальовував гуцульським хрещиком а чи полтавськими квітами глечики та вази; вушка нашорошувала, коли стиха співав пісень козацьких, чумацьких, а то й божественне щось, чи й ту пісню недокінчену, котра осінила його при вступі до міста, на Воробійовій горі... Хоч і співав Омелько якнайтихше, Арінушка не знала, що й діяти з необачним хохлом: хотілося й послухати, але...

Співати в Москві не дозволялось, і всі челядники в гончарні Жданова пошикували та поцитькували, хоч і вабила їх тая пісня, бо вже розуміли, що Бог їм послав неабиякого пісняра.

Коли в перший день співати йому таки не дали, Омелько, на хвильку одвинувшись від роботи, намагався пройтись по майстерні таким вихилясом та вивертасом, що його насилу вгамували, і він тоді з-за пазухи витяг сопілку й стиха загравав. Біляві та пухнасті, наче в поросяти, виї дванадцятилітньої побігаєчки затремтіли, закліпали, і Арінушка, відчувши, як от-от заплаче, шепнула Омелькові: — Облиш!

Це єдине слово прозвучало аж надто по-дорослому, мовби старша сестра висловила пересторогу малому халамидникові.

— Облиш, я сказала! — суворо повторила Арінка, ворухнувши гострими кісками.

Омелько не послухався й на цей раз. Пальці бігали по дірочках сопілки. А дрібні волошки очей замерехтіли в дівчиська гнівом, стали більші, синіші, аж іскорками пойнялись, і Арінка сказала:

— Коли почує хто чужий, буде біда.

— Дарма! — з досадою повів плечем Омелько, від уст не відриваючи сопілки, своєї розради в далекій дорозі.

Не тямлячи, що робить, Аринушка вихопила Омелькові з рук його сопілку і зненацька... розламала її на два нерівні шматки.

12

— Орино! — задрижавши, люто скрикнув Омелян Глек і, наче його черкнув хтось косою по ногах, схилився на гончарську лавицю, зіперся на верхняк, і майнули в голові думки хуткою чередою: і Мирослав згадався, і війна, і батенько з Лукією, і панна Подолянка, і старий Варфоломій, і розрада з цією сопілкою в довгій дорозі, в полях та лісах Росії, поки добирався Омелян до Москви...

— Навіщо ти? — стиха спитав перегодом у переляканої дівчинки.

— Я зроблю тобі таку ж саму, — прошепотіла вона, витираючи сльози.

— Не зумієш...

— Зроблю!

Омелько не відповів, а дівчинка жадала його слова, його гніву, такого ж лютого, що зараз вирвався безтямним покриком «Орино!», коли вчув, як хруснуло калинове дерево, коли щось хруснуло в ту ж мить у нього в серці, бо згадав чи жартівливе, а чи й правдиве слово старого жебрака, що оця його сопілка — за-ча-ро-ва-на...

Забравши з рук Аринушки уламки, він бережно сховав їх за пазуху, нічого не сказав, навіть не глянув на побігаєчку, сердитий і збентежений, а їй же хотілося, щоб накричав, щоб ударив — нехай! — тільки б не одвертався так байдуже, — і гайсуха знов прошепотіла ті самі слова:

— Зроблю таку ж...

— Спробуй, — погодився Омелько, бо йому вже стало шкода малої пустухи. — Гралася б тільки! — буркнув він.

— Від Сибіру вона тебе порятувала, — сказав Шумило Жданов.

Дівчинка мовчала, тільки очиці мерехтіли синім проворним вогнем та кіски ворушились, як од вітру.

— Ніколи не повірю, — заговорив Омелько, — щоб за сопілку, за пісню — в Сибір! Дурниці!

Ніхто йому не відповів.

— Це ж діло Боже — пісня, — провадив далі Омелян, але його ніби ніхто й не слухав, і він балакав начебто сам із собою. — І птиці небесні співають во славу Господню. І люди Бога прославляють — у пісні ж! Хто ж може закарати Боже діло? Пісню?!

— Государ, — збентежено відповіла Арінка.

— Государ чи бояри?

— Государ, — зітхнув Шумило Жданов.

— Заборонив руським людям співати?

— Заборонив. Государ.

І мала Аринушка, і тії мужики та хлопці, чорна челядь, що працювали в гончарні в Жданова, та й сам Шумило, руська широка душа, розповідали Омелькові про царську грамоту, видану за десяток років перед тим, а потім не раз і потверджувану, царський беззаперечний наказ, котрий читано тоді по церквах, і соборах, і по торжках повсюдно — в містах і волостях Росії, у станах і погостах, — про грамоту, що в ній молодий государ, облудно навчений попами, веліти зволив:

«В домах, на улицах и на полях песен не петь...»

І ще:

«Не плясать, руками не плескать, в ладони не бить! И игр не слушать!»

І далі:

«На свадьбах песен не петь, не играть — глумотворцам, органникам, смехотворцам, гусельникам, песельникам...»

Та й «на святках в бесовское сонмище не сходиться, игр бесовских не играть, песен не петь, загадок не загадывать, небылых сказов не сказывать, смехотворением душ своих не губить...»

Заборонялося занапащати душі свої ще й гулянням у карти чи в шахи, та й на орелях гойдаючись, та й машка-

ри скомороші накладаючи, згуслями, бубнами, зурнами, домрами, волинками та гудками ходячи...

За непослух («ослушников») на перший раз «бить батоги».

На другий — також батогами, тобто киями по-нашому.

А на третій — «ссылать в украинные города», тобто кудись на північ, а то й до Сибіру, звідкіль ніхто й ніколи живим назад не повертався...

І наш Омелько згадав, як бачив на тому березі Москви-ріки тріскуче вогнище, де государеві стрільці, ламаючи, палили «гусли и все подобные гудебные сосуды», і зрозумів тепер: чому й навіщо.

— То мовчите? — скрушно зітхнувши, спитав Омелян.

— Мовчимо, — кивнули челядники.

— А сам пресвітлий цар потаємно завів, кажуть, якісь там потішні палати, — почав Шумило Жданов пошепки, озираючись на тонкі нестругані двері своєї халупи. — Домрачєї там у нього. І скоморохи, люди казали, по канату ходять. Заморські ігреці — на флейтах, на віолах, цитрах...

Арінушка спитала:

— А на Вкраїні... співають?

— Співаємо. І плачемо, — гірко посміхнувся Омелько. — Горять міста і села. Ллється людська кров. І зрада там, у нас, на берегах Дніпра. І панщина... і злидні!

Омелян розповідав щирим московитам — і про всі ті лиха, які знову спостигли Україну, і про знущання шляхти (і своєї, і польської), котра також — і українське слово, і козацьку пісню, і віру православну, все нехтує й паплюжить, топче, людей обертаючи на сіре бидло...

— Як от і в нас, — зітхнув Шумило Жданов.

— І все-таки співаєте? — в котрий уже раз питала невгамовна побігаєчка.

— Співаємо. Без пісні жити... краще вмерти!

— Такий народ! — кивнув Шумило Жданов.

— А ви — хіба не такий?! — скипів Омелько. — Одного ж кореня!

Коли вже й зовсім посмутилися ті славні люди в гончарні в Жданова, щоб розважити їх, Омелько заходився казку баяти, і таку прекумедну, аж забули московити, що

чубатий балакає й мовою іншою, незвичною для вуха, бо все ж у казці вони розуміли, і тихий, притлумлений регіт інколи яскрів над вогником, запаленим у їхніх душах прийдшим парубійком, бо іншого вогника в гончарні Жданова не було і не могло й бути: вечорами в Москві світити каганці бідним людям не дозволяли.

Вони гасили й свій тихий регіт, бо сміятись було боязно в Москві, та й казок казати государ не велів.

Хоч легковажний Омелько не дуже й зважав на заборону, гончар Шумило Жданов міг-таки за тую казку скуштувати добрих батогів, але й про цю погрозу забули, бо те, що розповідав цей веселий хлопець, щось нове вкладало в душу росіянам, яким хотілося пізнати, що ж за народ живе на берегах Дніпра...

Глек Омелько розповідав прекумедної казки (років через двісті записаної з губи наддніпрянського жебрака заходом того ж таки академіка Яворницького), а чоловіки, слухаючи, стиха сміялися.

Арінушка тим часом вийшла, стала біля дверей, наглядала, щоб зненацька не застукав за таким недозволенним ділом, як слухання казки, хтось із царевих посіпак, які нишпорили по всій Москві.

Дослухалась Арінушка до світлої московської ночі.

Щось там своє, невеселе, думала.

Та й казки не чула.

А Омелько розповідав:

— Був собі один чоловік, Хома, а в нього жінка була — хороша-прехороша, а до жінки тієї та ходив полюбовник. Ото раз і прийшов та й став біля причілка Хоминої хати, а собака й загавкав надворі.

Хома лежить на печі без штанів, у просі, та й каже:

— Бреши, бреши, цюцюсю: я в хаті не боюся!

А жінка його лежить на подушках та й каже:

— От, чоловіче, який же ти й сміливий!

— Я ще й надвір вийду та крикну.

Та тільки-но вийшов на двір, а полюбовник — шасть у сіни та й сховався. А жінка хрюп дверима та й засунулась...

Хома зоставсь надворі босий, без штанів, у самій сорочці. А мороз такий, аж тріщить.

Що тут його робити!

Сюди, туди — ніяк не влізе в хату.

Дай, дума, піду під вікно та й погукаю жінці.

Ото підбігає до вікна та й кричить:

— Жінко, відчини!

А жінка лежить на подушках з полюбовником та й питає:

— Хто там такий?

— Та я ж, Хома твій!

— Цур тобі пек! Мій Хома дома: ось біля боку лежить.

— Що за лиха година!

Та й задумався:

«Начебто й моя хата, аж, бач, виходить, не моя... Чи це на мене такеє наслано? Чи це ж мене сатана обморочив? Дай піду та пощитаю хати, чи не знайду своєї...»

От і пішов. Та й лічить з краю:

— Оце Грицькова хата... оце Стецькова хата... оце кумина... оце Хомина! — та й знову загукав: — Жінко, відчини!

— Хто там такий?

— Та я ж, Хома твій!

— Цур тобі пек! Мій Хома — дома, ось під боком лежить.

— Що за лихо! — та й думає собі: «Це ж мене таки сатана обморочив! Піду знов пощитаю».

Пішов і вп'ять рахує:

— Оце Грицькова хата... оце Стецькова хата... оце кумина... оце Хомина!.. Жінко, відчини!

— Та хто ж там такий?

— Та я ж, Хома твій.

— Мій Хома — дома...

— Оце лихо!

Що тут казати...

Дай, дума, піду до кума, до Петра, та попрошу його: хай мене до хати до моєї доведе.

От і пішов.

Пристає до хати кума Петра та й кричить:

— Куме, здоров був!

— Здоров! — одвічає спросоння кум. — А хто ти такий?

— Хома, кум твій!

— А-а, то це ти, Хомо?

— Я, куме.

— Чого ж це ти вночі тиняєшся?

— Та чого! Вийшов я з хати, та й заблудив, та й тепер ось ніяк не знайду свого двору, то ось і прийшов, щоб ти

поміг моєму лихові: вийди-но, спасибі тобі, та й доведи мене до моєї хати...

Той кум Петро вийшов. Дивиться на Хому, а той зовсім роздягнений, та ще й без штанів.

— То це ти, куме, босий?

— Та босий...

— Ще й у самій сорочці!

— У самій сорочці...

— А-а, лишенько! Та ти ж отак замерзнеш, поки я тебе доведу.

— Що ж мені робити!

— А от що: сідай мерщій на мене, я тебе доведу.

— Ну й ну!

Сів ото Хома на кума Петра та й поїхали.

Добрались вони до Хоминої хати.

Кум Петро зараз під вікно та й гука:

— Кумо! Здоров була!

— Здоров був! А що ти таке єсть?

— Я — Петро, кум твій.

— Чого ж тобі треба, куме?

— Та чого! Візьми свого Хому, а то замерзне.

— Що ти, куме! Хома — дома, ось під боком лежить.

Озвись-но, Хомо!

— Хто там такий? — гукнув полюбовник на такий самий голос, як голос Хоми.

Слуха Петро, так-таки, як єсть, голос Хоми.

— А що ж це воно таке сидить на мені?

— Та то ж, куме, сатана! Ось полапай його: якщо волохате, так то — небезпремінно сатана!

Лапнув кум, аж воно — волохате...

Як кинеться ж тоді Петро од вікна, як хокне з себе в сніг того Хому та й давай утікати.

Зоставсь уп'ять Хома — босий, у самій сорочці, на морозі...

...І замовк на хвильку Омелян Глек, бо ж люди реготали, забуваючи про царську заборону сміятися.

Трішки помовчавши, Омелечко провадив свою кумедну казку далі:

— Отож zostавсь уп'ять Хома — в самій сорочці... на морозі... босий.

Стояв-стояв та й пішов у хлів.

А в хліві в них лежав бугай.

Підібравсь Хома під бугая й заснув.

Ото чуть стало розвиднятись, жінка вже й випустила з хати полюбовника, а сама пішла до двору та й тужить:

— Голівонько ж моя, бідная! Голівонько ж моя, безщасная! Нема ж мого хазяїна та нема ж мого порадничка!

А Хома й виступає з хліва.

— Де це ти був?!

— Хіба ж ти не знаєш — де?! Я вчора до тебе стукав-стукав, а ти...

— Бог з тобою! Я, тебе шукаючи, цілу ніч вибігала — і на двір, і по задвірках, і по вулицях. А тебе наче злидень злизав!

— Чудасія! Я цілісіньку ніч простукав під вікном. А ти одне: «Мій Хома — дома, ось під боком лежить!» — то я й пішов у хлів, підгорнувся до рябого бугая та й заснув...

— Що це ти кажеш?

— А що хіба?

— То ти під бугаєм ночував?

— Під бугаєм.

— Ах ти ж скажений собако! Що ж це ти наробив?!

— Та що ж я там такого наробив?

— А те, що ти тепер — тільний, от що!

І давай його лаяти та приговорювати:

— Побила б тебе лиха година та нещаслива! Ти ж тепер будеш телитися!.. Ну, от же що я тобі скажу: іди ти в яку-небудь чужу сторону, куди хочеш іди, там і телись! А в нашому селі й слави не набирайся!

Та й знову давай тужити...

— Грець же твоєму батькові! — вилаявся нарешті бідолашний Хома. — Я й піду на чужу сторону, аби б тільки не лаялась...

От і зібравсь Хома.

Взяв мішечок, хліба в мішечок та й пішов до якогось чужого села телитися.

Іде собі та й іде, та все полем і ярами, щоб страху не набиратися, аж гульк — на дорозі лежить шматок чоловічого тіла: вовки перехожого розірвали, — голова віддалік, рук і зовсім нема, а ноги в чоботях, заморожені.

Дивиться Хома на чоботи: добрі!

Дай, думає, візьму собі, вони здадуться.

Узяв тії ноги з чобітьми та й пішов далі.

Приходить він до якогось там села та й давай проситися в людей ночувати, бо ж було, бач, уже надвечір.

Упросився до одного дядька.

Бачать хазяїн та хазяйка, що він кріпко намерзся, та й кажуть:

— Лізь, чоловіче, на піч, обігрійся.

Хома поліз на піч та й, не довго думавши, захріп.

А тим хазяям Бог дав уночі радість: корівка отелилася, а мороз був сильний, телятко і обмерзло, от вони його внесли та й поклали на піч, як єсть побіля Хоминого боку. А Хома собі спить і не чує, що біля нього лежить теля.

Прокинувся він глумої ночі, лап! — аж біля нього телятко.

«Господи, Сусе Христе!.. Як же це я отелився, що й не чув?!»

Мерщій додолу з печі та й давай бог ноги від тих хазяїв... І ось так він хутко дременув звідтіля, що й чоботи з чоловічими ногами забув на печі...

Чуть світ — хазяїн та хазяйка вже й прокинулися.

Прокинулись, та зараз і на піч, щоб на телятко подивитись.

Туди, аж там — теля єсть, а чоловіка, що там спав, нема, — самі тільки чоботи з ногами.

— Це ж, жінко, наше теля перехожого чоловіка з'їло!

— Біжи скоріше до попа!

Побіг чоловік до попа, розповів йому про всю оказію, а піп той послухав та й каже:

— Це у вас антихрист народився! Треба його вбити...

А Хомі й байдуже: мерщій чвала собі додому.

Прийшов та й скоріш до хати:

— Ну, жінко, молись Богові: я отеливсь!

— Що ж тобі дав Бог, чоловіче: бичка чи теличку?

— Я б тобі, жінко, й сказав, так і сам не знаю...

— Ох, ти ж йолопе, йолопе! Не зна, що в нього й найшлось! Якби ти був путящий чоловік, то взяв би телятко додому, от нам би й користь...

Та й давай його лаяти, та й давай його коренити.

— Та годі вже тобі: піду, озьму своє теля...

От Хома взяв мішечок, хліба в мішечок та й подавсь.

Прийшов у село, знайшов там той двір, де ночував...

...Але Омелечко того вечора казки довести до краю не встиг.

В двері вскочила Арінушка.

Ніхто не бачив у темряві її дитячого личка, та очі її блимали й зелено мерехтіли, неначе в кішечки, і чули всі, що голос їй тремтить.

— Ліхтар! — у перестрасі прошепотіла вона. — Якись там ходять.

— Знов несе когось нечиста сила, — буркнув Жданов. Та й звелів усім:

— Лягайте!

І всі мерщій лягли, де хто сидів.

Нічні гості, що могли заподіяти будь-яке лихо, стрільці чи ще якісь там цареві посіпаки, бо нікому ж більше вночі ходити не дозволялось, прочалапали далі кудись, до річки Яузи, а гончарі, потомлені, поснули вмить.

Не спав тільки Омелько, бо ж дошкуляли мислі, як тії комарі, і комарі, як тії мислі.

Тонісінько бриніла в вухах, як тая пісня комарина, мелодія, народжена кілька днів тому на Воробйовій горі, при першій зачудованім погляді на стольний град Москву, — і Омелько тепер, замислившись, збагнув, що перший погляд, та ще й здалеку, мусить бути найпевнішим: потім колись, озирнувшись на все тут пережите, забуде прикrostі, забуде пил московських вулиць, і лихих бояр та стряпчих, і царя, що від людей ховається, і всі свої поневіряння, а лишиться в пам'яті передусім той перший погляд, звернений з сусідньої гори на це чудове місто, сонячні блиски на позолочених банях церков і палат, море садів між домами, теремами та халупами і добрі руські люди: родина Корнія Шутова, Шумило Жданов з гончарями та гончаренками, холопами й рабами панства (котре панувало тут, як і скрізь: на Україні, в Польщі, в Туреччині, в Римі), і наш Омелян, не так уже й сердито прислухаючись до рівного легенького дихання сонної Арінушки, яка, поламавши сопілку, безневинно спала десь тут же, Омелько сам собі, без єдиного чутного звуку, повторював недоспівану пісню, котра осінила його при першому вступі до Москви:

*Ворогам не дамо
Ми ніколи в ярмо*

*Ні Москви, ані Києва, браття!
Ми родина одна,
Кров нас братня єдна,
Древня віра і давнє завзяття!*

Нараз виникали й слова, яких тоді, стомившись в довгій дорозі, Омелько так і не знайшов, точні важливі слова, що від них рішучість — добитись-таки (життям навіть важачи) до самого царя — спалахнула з новою силою:

*Ми за волю свою
Стоїмо у бою
Нерушимо-міцною стіною, —
Ми найдемо в віках
Щастя ясного шлях,
Коли буде наш Київ з Москвою!*

Без жодного чутного іншому вухові звуку — пісня ця струмла та й струмла в уяві, і муляв хлопцеві в покладеній під голову шапці лист України до можновладного царя, до тої сили, котра могла Вкраїну врятувати від ворожої навали, від лиха всенародного, від іноземного ярма.

16

Вже кілька день ось так і жив у гончаря Шумила Жданова посланець плюндрованої й шарпаної України.

Жив.

Горшки мальовані ліпив.

Пісень прегучних потихеньку співав. Працюючи.

Казки розказував. Нишком.

Про свою Україну розповідав цікавим до правди московитам, про ріки крові, що пливуть і пливуть у Дніпро.

Про лядську кормигу.

Про неволю турецьку.

Про свого батенька, про Саливона Глека, про цех гончарський, про устрій цеховий прадавній, що про нього між московським ремісництвом і не чули, бо всі були тут кабальними та холопами.

— А й дівчата ж, мабуть, гарні там у вас? — стурбовано зітхала побігаєчка.

— А гарні ж.

— Вередливі?

— Вередливі, аж-аж!

— Це добре, коли вередливі. А гордовиті?

— Гордовиті. Та й письменні бувають частенько... — І він розповідав про мирославських дівчат і молодичь, норовливих українок, котрі не знали ані теремів, ні приписів Домострою», ні кабали боярської, ні безмежної сваволі чоловіка...

Арінушка зітхала, і Україна їй чомусь тоді здавалась раєм земним, бо ж, як відомо здавна, гарно була лиш там, де нас нема...

Зранку шукавши малоймовірної нагоди пробитись до царя з державною своєю справою, потім до ночі працював Омелько в ждановській гончарні, перестружував глину, розминав, ліпив, сушив та малював, саджав у піч, і Арінушка вчилась біля нього, придивлялась, розпитувала, про Москву розповідала всячину, таємно від батька вчилась читати й писати та й розважала потім чубатого, коли той зажурився, десь там довідавшись, що пробиватись до государя — марна річ, не варто й рипатись, бо ж царя покладали в ліжко голландські та німецькі лікарі чи не на цілий тиждень...

У неділю Омелько блукав по Москві.

Підлатавши, де треба, пошарпаний жупан і шаровари Омелянові, з раннього ранку водила його всюди Арінка, і кожен крок блукань приносив парубкові нові враження — і прикри, і втішні, і просто забавні: величний штиб якогось мурування, хороми і палати, церкви й ворота в стінах міста, дивовижа базарів і торжків, заморські звірі й птиці по звіринцях, іноземці в чудернацьких убраннях.

Коли проходили з Арінкою побіля стін Кремля, обачна дівчинка веліла Омелянові нікуди не дивитись пильно, лиш тільки гульк та гульк, бо стрільці, стовбичивши при кожних воротах, стежили, чи не зиркає хто на царський замок а чи на будь-яку гармату, і зразу ж хапали всяку непевну людину, а з їхніх рук ніхто живим не виривався.

Одного такого «шпигуна», Омелько бачив сам, вели по вулиці, зірвавши одяг та зв'язавши руки, і шмагав катюга бідолашного страшенним батогом, тонко сплетеним з бичачих жил.

Ще бачив Омелян, як, прив'язавши до рушниць, вели кудись необачного музику, спійманого з віолою в руках, як тягли на розправу дідуся, котрий у печі розтопив не в четвер, як те дозволялося влітку раз на тиждень, а в суботу...

Омелько ходив того ранку по Москві, і скрізь кортіло йому зазирнути: за слюдяні оболоти шибок у теремах, до вітварів, до книжних палат государевих, до садків, що шаруділи листям на кожному подвір'ї тодішньої Москви, де північні яблука родили, мов у казці: глипнеш проти сонця, аж наскрізь видніють зернята, — отак!

Йому вже хотілось яблука.

Хотілось додому.

Та ба!

17

Москва того душного літа втопала в куряві.

По вулицях, замощених нетесаними колодами, вітер носив сміття базарів, солому, сіно, терміття з конопель, прядиво і віхті вовни, лико, стружку — побіля майстерень, де збивали з дощок домовини, що їх серед літа в Москві бувало потрібно до лиха.

Куріли пожежі, і Арінушка хапала за рукав Омелька, щоб не ліз гасити, знала ж: прийшлого можуть схопити, звинуватити в підпалі, а паліїв з палійчуками завше віддавали катові до рук.

Де вулиці були немощені, того літа можна було теж досить вільно ходити, бо давненько не дощило, і прездорові багна та баюри, що красувались тоді по всіх великих містах, по всіх столицях світу, — багна сливе всюди повисихали, і Омелян з Аріною встигли того ранку пройти по городу чимало.

Коли поминали аптекарський сад, ворота були непричинені. Омелько завів туди дівчинку, і вони всяких трав та квітів надивились і трішки поблукали там, поки заспаний сторож не протурив їх звідти геть. Зазирнули крадькома й до царевого саду, що був тоді насупроти Кремля, по той бік річки, крізь ворота бачили прездорові загратовані клітки з хижим звіром, з левами, тиграми, вовками, що гзилися та шваргались, як навіжені. Бачили й там заморські трави та дерева, і одна квітка, схожа на троянди, що росли в саду Мелхиседека, тільки пишніша, кривавосяйна, так жарко жевріла в променях сонця, що Омелян перешугнув зненацька через ковані штахети, й зірвав у государевім саду тую троянду, і руки колючками скров'янив і міг, видима річ, коли б його спіймали, за те зухвальство заплатити головою.

Він віддав тую троянду Аріні, і дівчисько, хапаючись, щоб не заздрів хто краденого дива, навіть не роздивившись на цвіт, відчувши тільки пахощі, поспішило сховати квітку за пазуху, і теж покололо собі грубі від роботи пальці, покололо дитячі свої груденятка, а коли обоє, козак і маленька московиточка, побравшись за руки, хуленько почимчикували далі від царевого саду, крапельки їхньої крові на пальцях змішалися, і простодушна побігаєчка злякано скрикнула:

— Кров!

— Чого ти? — спитав Омелян.

— Кров наша змішалася...

— Та й що ж? Якась прикмета?

— Страшно стало.

— Та чого ж?

— Не знаю.

Омелько пильно подивився на неї, а коли рушили далі, сказав:

— Ходімо до Успенського собору.

— Чого так раптом?

— Може, цар на відправі.

— Хворий же!

— А коли видужав? Ходім!

І вони подались до Кремля.

Государ вся Русі таки стояв того дня на пізній обідні.

По інших церквах Москви людей тоді бувало обмаль, бо ж, як свідчив один із тих іноземців, що описували своє гостювання в Москві, «наскільки багато церков — настільки мало їх одвідують», людей по всіх храмах стояло небагацько, але ж тут, в Успенському, миру-миру зійшлося, kwasолині впасти було ніде, бо кожному кортіло поглянути й на самого царя, котрий тепер від народу ховався, і на митрополита з архієреями, цікаво було московитам і співів соборного хору послухати (співати ж дозволялось тільки в церквах!), і всі товпились у храмі ближче до вівтаря. Омелян з Арінкою так і зав'язли б, не ввійшовши, в притворі, в людському тиску, коли б дівчинка не взяла чубатого свого за руку й не потягла б його крізь тугу юрбу, як голка нитку.

Опинившись в церкві, далі пропхатись вони, правда, не мали ні змоги, ні сили і стали при вході, біля титаревого рундука, де якісь претовстенні дворяни торгували свічками.

В той гарячий день було нелегко дихати й на вулиці.

А тут, у храмі, де вікна вузькі не відчинялись ніколи, де було повнісінько мух, де з'юрмилає не одна тисяча спітнілих мирян, припертих одне до одного, де безліч кадил безнастанно куріли ладаном, де мерехтіло множество свіч, молящі тут часом і непритомніли, але й упасти не могли, — так вони й лишались, без тями, навстоячки, підперті з усіх боків гарячими й вологими тілами, обліплені безліччю мух.

Пропхатись ближче до царя, що стояв десь там, попереду, проти вівтаря, на царському місці, котре в Успенському соборі віддавна зветься тронем Мономаха, пробитись туди не слід було й думати, хоч і вирватись на майдан звідсіль вони з Арінкою вже не могли, та й голоси співаків, що гриміли з правого криласа, виводили таке близьке й знайоме, аж подих Омелянові займало, бо відправа йшла в Кремлі не в знаменському одностолі, а новим для Москви київським розспівом, якого Омелян не без успіху вчився в Братській школі, в Києві, куди його посилали з Мирослава по науку «для нагоди дзвонення, яко і співання церковного на криласах обох», — і тепер аж так скучив парубок за співом мусикійним, що серце на мить спинилося, вмерло тривожно та солодко, як може завмирати від пісні тільки серце щирого та вмілого музики.

Арінці руку стиснувши так дуже, аж дівча замалим не зойкнуло, Омелян поривався до криласа, але з місця рушити не міг, зав'язнувши з непроходимому тиску, де не раз, бувало, калічили молящих, а то й зачавлювали на смерть.

Коли у відправі дійшло до перенесення Святих Дарів із жертovníка на престол, коли в хорі грянула нарешті «Херувимська», Омелян так раптово напружився, наче ввесь забринів, застогнав од несподіванки, аж Аринушка, зизом поглянувши на його піднесене вгору обличчя, мало не заплакала, навіть сама не відавши — чому...

Омелько, правда, розумів, що́ з ним діється, бо... співали ж його власну «Херувимську», яку він склав іще в Києві. Цю «Херувимську» Омеляна Глека співали вже по

всіх церквах на Україні, а те, що занесло якимось вітром її й сюди, солодко потрясло молодого музикотворця, і він, сам того не завваживши, став ненароком підспівувати соборному хорові (поганенькому, правда, бо патріарх вся Русі, посварившись на той час із государем, перебрався з Кремля в монастир та й забрав туди майже всіх співаків Успенського собору, що про них слава вже пішла була чи не по всій Європі), почав думкою підспівувати хорові, нечутно ворущачи пересохлими й тремтячими губами.

Аріна стиснула Омелечкові руку.

Спитала:

— Ти й цієї вмієш?

Та Омелько її не почув.

— А? Вмієш і такої?

У сонячному промінчику, що пробився до храму крізь вузьке та високе вікно, схоже на щілинку в золотому стільнику, білі коси дівчиська, мов льонок, розпушилися в пориванні, встали над голівкою сяйвом, німбом, наче у Варвари-великомучениці, мудро намальованої на стіні біля них.

— Омельку? Ну ж!?

Омелько не відповів.

Бо не почув.

19

А «Херувимська» (що їй у потемні часи віддавали хист не тільки Бортнянський та Білецький, а й Глінка та Чайковський, Стеценко й Леонтович), «Херувимська» пливла та й пливла, як широка ріка, як Дніпро по долині.

— «Иже херувимы, тайно образующе...» — виводив хор.

А губи в Омелька ворушились без голосу, промовляючи ті ж самі слова.

— «Пресвятую песнь припевающе...» — в повільному темпі, хвиля за хвилею, спливала з криласа зграйна ріка чоловічих та хлоп'ячих голосів.

Омелян тихесенько підспівував своїй же пісні, в якій так дуже бриніла народна струя, щось дуже схоже на «Засвистали козаченьки». Розмах і політ запорозької пісні Омелян сміливо перекинув у свою прекрасну «Херувимську», і ніхто блюзнірства того не помітив, і священна пісня долетіла й сюди, в Успенський собор Московського

Кремля, — і вже не міг там не співати й сам Омелько, але співав так тихо, що пісня бриніла тільки в ньому самому, бо міг чути себе лише він сам:

— «Отложив всякое ныне житейское попечение...»

Отепер його вже чула і Арінушка.

Збуджена зухвалою думкою, навіть не думкою, а поривом, передчуттям і прагненням чогось значного, що осінили її лукаве личенько, Аріна стала підзужувати свого чубатого Омелька.

— Ну ж, та ну ж! — і штовхала парубка гострим ліктиком: — Додай голосу!

Омелян додавав.

— Дужче!

І Омелько брав трохи дужче.

Хто близько стояв під образом святої Варвари, вже чортом позирали на якогось пришелепуватого черкашина, бо хто ж таки в церкві горлає, коли тут — сам государ!

— Та ну ж! — і Арінка знову смикала за рукав жупана: — Та співай же!

Забувши, де він є, «пресвятую песнь припевающе», Омелько взяв на повний голос та й повів «Херувимську», як тільки він умів і знав.

20

А він таки вмів!

Слухали ж його з побожністю колись навіть співуніталійці!

Та й у Києві ж відусіль збігалися співолюби — послухати мирославське дивнее диво.

Та й зараз же, в соборі, «отложив ныне всякое житейское попечение», молящі почали обертатись назад, до притвору: під високим склепінням Успенського храму заgrimів голос такої краси та сили, якого ці стіни ніколи й не чули...

Голос, що від нього мурашки бігали по спині, мовби то був глас Божий...

Голос, який шарпав душу, потрясав усе людське єство...

Омелян уже вів за собою весь хор «вспеваков»: дедалі прискорюючи темп, розгортаючи дихання, барви голосу виявляючи, силу його легко напружуючи, весь свій хист розкриваючи, будячи вміння й талант співаків, що ревнули притьмом на всю силу душі й гуртової гортані...

...Коли б ми з вами, читачу, та послухали тоді в Москві «Херувимську», той київський розспів, він зачарував би й нас: силою своєю, врочистістю, молитовним своїм екстазом (без якого, до речі, не буває мистецтва!), невідпорною могутністю плину пісенного, неподоланної народної струї, яка вже в ту пору потроху проймала київські богослужбні мелодії. І ми шаліли б із тими московськими мирянами, котрі в задусі, мало не до смерті впрівши, забули вже й самі себе, пустились берега на хвилю музики і віддалились польотові душі, ума й фантазії, в якому наближав до Бога цю довірливу юрбу молящих силою свого мистецтва Омелян. Цей тисячний гурт він підносив до неба, потім вергав на землю й знов підносив: то волав до Бога соловейком, то бринів найтоншою душевною струною, то дуднів, як із барила, гнівним гуком, викладаючи Богові всі болі, горе й лихо, в яким жила, ні — животіла майже вся ця простота, весь люд Москви й Росії, всі півголодні хлопи світу... І то вже не була молитва, а вимога, гнів та осуд, — і ми, те почувши, ми з вами, читачу, в захваті шаліли б разом з усіма, бо щире мистецтво має таку силу, що людина, не тільки співаючи, а й слухаючи пісню іншого, не тільки малюючи, а й дивлячись на полотно художника, в ту мить відчуває себе велетом, — тож і ми з вами, читачу, шаліли б разом з усіма, хоч віра в Бога нам чужа та зловорожа, хоч у співанні тодішнім була й дещо незвична (з погляду нашого) гармонія, дещо своєрідні, а то й дикі навіть (з нашого ж таки, сучасного погляду) модуляції, несподівана й вільна зміна ритмів, — та, бодай що там, — спів Омелька шугав попід склепінням величезного храму велетенським янголом мистецтва, нехай на службі в Бога, нехай і недосконалого ще мистецтва, але виразно своєрідного, щиро народного (полтавського чи київського) і, зрештою, при всіх його звернених до неба облудних попівських словах, цілком земного.

Ніхто в Успенському соборі, звісна річ, до таких мудрящих міркувань тоді не доходив, — а було там лиш те, що Омелько співав, а московити слухали. Але слухали ж неспокійно! Збентежені, вражені, серцем розторгані! Навіть приголомшені: і величчю того, що вони чули, і силою голосу (гучномовців тоді не знали ж!), красою, вмінням співаковим, його не людським, а либонь, від Бога ж, хистом...

...Омелян Глек-Юренко співав та й співав, і завзяте боріння гласу його зі словом Божим набувало все більшої

сили протиріччя між людським попівськими небесами, бо звуки вже пекли та шарпали душу тисяч людей, підносячи всіх разом вище та вище, коли в польоті цьому, в пісні розлягався проразливий зойк, що на мить спиняє серце, благання до Бога, скарга, біль та гнів.

Співаючи, Омелько, може, так і простояв би на місці до кінця всієї «Херувимської», так і лишився б коло самого притвору, коли б Аринушка не потягла його вперед.

І він рушив за нею... «Агов, Омелечку! Чи не на свій загин?»

Омельку, схаменись!

Ба ні!

21

Непробивно туга й непролазна юрба розступалась перед співаком, уперед пропускаючи диво небачене, і отроковиця білявенька, спітніла, розхристана, з кісками в усі боки, вела та й вела співака чубатого до Мономахового трону, де вже звівся на весь чималий зріст збентежений Омельковим співанням можновладець і повелитель вся Русі.

Аринушка хоч і не бачила його, але йшла просто до вітваря, а Омелько ступав за нею, мов сліпець, бо співав, як і завше, заплющившись.

Його царська величність стояв при троні Мономаха, великоліпний, кремезний, рум'яний, з кротким виразом вродливого обличчя, з очима лагідними, що до всього світу приязно сяяли під невисоким лобом, мокрісіньким від поту, бо ж зодягнений він був у переважку одержу, і в тій задусі цареві там доводилось чи не найтяжче від усіх: він же й не стояв спокійно в час відправи, а клав та й клав сотні доземних поклонів, бив лобом та й бив камінну підлогу, бо ж він був святобожний, начитаний у богослів'ї, безскоромник і любитель обряду.

Омельків спів слухав государ із ревним захопленням і, в одного-двох бояр спитавши: «Хто це?» — придивлявся до незнайомого співака, котрого вело та й вело до царя якесь біляве дівчисько, вело, наче красного звіра до пастки.

«Херувимська», либонь, кінчалася, заgrimіло й при-
заклучне «алілуя, алілуя, алілуя», а цар, жадаючи послу-
хати Омелька ще раз, кивнув на крилас протопсальтові, і знову потекло від початку: «Иже херувимы, тайно обра-

зующе...» — і володареві стало гаряче коло серця, і він, властеливо повабивши пальцем новоявленого, наче Богом ниспосланого співуна, вказав очима, щоб став до трону ближче.

Арінка, вколовшись краденою трояндою, що й досі лежала в пазусі, підштовхнула парубка, і наш Омелько, очі розплющивши, рвучко ступив ще кілька кроків уперед, настрахавши стрільців, що стерегли царя, і аж завмер на місці, не згадавши Мамаєвого віщування, але збагнувши нарешті, куди привела його пісня.

Всі, хто це бачив, ахнули: так просто доступитись до царя!

Але йому ніхто не заздрило.

Бо ж не відомо ще було, чим те все скінчиться?

Яка царева примха може опалити крила степовому орликові, що невідомо звідки залетів сюди?

Але пісня ще плинула. Намацуючи зашитого в шапці, яку він утримав під пахвою, мирославського листа, Омелян співав та й співав, наче й про царя забув, наче й про Господа Бога не думав, що його співом своїм він оце й мав славити, — співав, та й тільки, співав свою ж пісню, співав, як вільний птах, котрий ще зопалу й не тямить, що, волю свою вже втративши, він, «пресвятую песнь припеваюче», ненароком опинився в клітці, найдорожчій, аж прикро золотій.

А золота було доволі всюди.

Мигтюче мерехтіння тисяч свічок — на ставниках, під стелею — в панікадилах, в руках у мирян, — відбивалося в іконостасах, у шатах, ризах і хрестах, у дискосах і чашах, у тисячах живих очей, захоплених щирим мистецтвом співця.

Скрізь вигравало золото, і тільки сам цар на цьому тлі, і справді-таки, був білим царем: у зипуні білісіньким («объярь серебряна, травки — золоты»), у становому каптані з білої камки кизилбаської, що на ній (по срібній землі) були виткані люди крилаті, — в кованім сріблом мереживі — важко стояв государ, увесь обнизаний перлинами скатними, запонами алмазними, з алмазним же на шії ланцюгом.

Коли святе поспів'я вдруге вже дійшло до «алілуя» і Омелько Глек стулив уста, в ту хвилину сталося щось, мабуть, страшне й непоправне.

Арінка злегка штовхнула Омеляна в бік, але цей репаний хохол (хоч і побував уже в Європах) не зрозумів, чого їй треба.

Тоді Аринушка, щоб дати хлопцеві наздогад, упала на коліна й стала бити перед царем земні поклони, але Омелечко, наш простуватий козарлюга, стояв, мов істукан між ідолопоклонників.

Служба церковна пливла собі далі, але здавалося, що в Успенському соборі принишло все живе.

Крізь тоненьку шкіру на обличчі государя проступали вже червоні плями. Він кусав губи.

А Омелько стояв.

За ті кілька хвилин він мусив би вклонитися в ноги цареві вже десятки разів, та він, забувши про все, чого вчили, мав на думці одне: простягти цареві листа, але юнак не зважувався порушити незмінну течію літургії.

22

І цар не витримав.

З червоного обличчя котився рясний піт.

Йому вже нічим було дихати, сердешному.

Щоб не потрапити в становище, яке могло стати й смішним, бо такого співака притьмом карати смертю або довічною хурдигою цареві не хотілось, як не хотілось би втрачати й півчу птицю яку-небудь, як не хотілось би й будь-якого дивовижного звіра вбивати в своєму звіринці, як не хотілося б геть викидати коштовний діамант, котрий випадком потрапив до рук, — государ, хоч і який був ображений нечуваним зухвальством хохла, скинув з пухлявого пальця важкий з діамантом перстень, що й ціни йому не зложиш (угадав Козак Мамай і тут!), та й простяг співакові.

Через вузьке вікно промінь сонця впав на білісіньку м'яку долоню, і діамант аж задзвенів, неначе сонечком спалахнувши на цілий храм, і вже ніхто не міг би знати, що було твердіше: лезо променя, Божа сльоза діаманта чи впертість зарозумілого юнака?! — ясно ж бо всім було тільки одне: не обшарпаному ж холопові носити на руці такий розкішний камінь!

Та й сам цар уже пошкодував за тим, що зопалу простяг якомусь зайді таку коштовну річ, бо государ вся Русі

завжди жалів за тим, що вдіє (за лихим і за добрим), за тим, що дав, за тим, що обіцяв...

Літургія пливла урочистим річищем далі, а Омелько стояв і, мацаючи в шапці листа долинян, заворожений, дивився на той чималий камінець, але персня не брав.

— Та візьми ж, божевільний! — і прегострим ліктиком так двигонула Омелька в бік Арінушка, аж навісний той хохляка мало не заквилив од болю й зненацька спаленів від якогось гострого й складного почуття, і зразу ж на гадку спав чомусь Козак Мамай, мов серпом по душі черконуло жартівливе його прорікання: царський коштовний дарунок! Дорогоцінний перстень! Ось він! «Близь царя — близь смерті!» — і він передихнув. Але ж не тільки перстень: Мамай на прощання казав про обачність. Про небезпеки двору царського: всі ж ходили тоді в Росії «душою — Божьи, телом — государевы»... Мамай, бач, радив Омелянові триматися перед земним царем поважливо, розумно, з оглядом, щоб, бува, не склеїти дурня й не напастити разом із власною головою і народної справи, котра привела мирославця з листом до Москви.

Лайнувши себе на чім світ, Омелян хотів був простягнути руку по той перстень, але, якимось відчуттям збагнувши, що государеві вже шкода, либонь, свого великоцінного дару, співак низенько вклонився, аж молодечий козацький оселедець упав йому на високий лоб. Посланець України не бухнув цареві до ніг, як на Русі робили всі без винятку, а саме вклонився — доземно, але з гідністю, ще й смушевою шапкою провів разів зо три по камінній підлозі собору, як теє вельми вправно викручує мостиве панство перед монархами по європейських дворах, що видів Омелян під час повернення з Італії, а тепер повторив те бачене так вишукано, галантно й куртуазно, немов цей парубок стояв перед царем не в пошарпанім жупані простого козака, а принаймні в тих пишних шатах, у які останнім часом так полюбила прибиратись запорозька старшина, козацькі дуки-срібляники, що вже навчилися красуватись перед поспільством не згірш од венеційських, віденських, варшавських чи московських вельмож, які гуртом намагалися блиском своїм затьмити французьке дворянство...

Уклонившись ще раз і ще раз, Омелько сказав:

— Аз недостойний раб! — і кивнув на руку царя: — Я не заслужив такого дару, ваша величність! — і він ступив

на крок, щоб припасти, як його вчив Мамай, до десниці государеві, та срібногруді «рынды для бережения», тілохранителі, в білих турських каптанах, з бердишами срібними на плечі, які весь час стояли незворушні, скам'янілі, з блідими, претовстими й претупими мармизами, лиснючими від поту, з очима, байдужими до всього в світі, раптом рвонулися вперед, щоб юнака схопити, але, шануючи відправу, цар їм кивнув, спинив, і знову грянув хор, і служба Божа покотилась далі без завади, і знову, всі голоси повершуючи, заспівав Омелько Глек.

23

Гомін його співу, ставши відгомоном, якусь мить іще гуляв хвилями попід склепінням храму, і тиша, коли Омелько замовк, зненацька вибухнула в приголомшеній юрбі — збентеженим зітханням тисячі грудей, доброхвальним словом, тихим зойком надпóриву й благодаріння Богові. Шовковими платами стиравши з лоба цареві піт, імениті бояри чули, як він збуджено дихає, розуміли його захоплення й подив, бачили благосне саяво на обличчі тишайшого государя, котрий, здивувавши всіх, навіть уваги не звернув на те, що цей чубатий приبلуда не вклякнуп перед ним на коліна: в Московській державі тоді нікому ж не потурали за неповагу до царя.

Зворушений і розчулений Омельковим співом, государ тільки сопів та кліпав лагідними блакитними очима, бо ж в уяві ще бринів чудовий голос козака, і цареві зараз, як те частенько з ним бувало, «отложив ныне всякое житейское попечение», хотілось бути добрим: не напоказ, як те бувало інколи, а для власної втіхи, щоб світліше було на душі, і цареві зовсім не кортіло посилати цього голосистого парубка на плаху, на дибу, на шибеницю, на той світ, одним словом, хоч найменшу й невмисну до царя неповагу чи навіть випадкову неточність у проголошенні його довжелезного титулу тоді мали за тяжкий державний злочин, який судили, не зволікаючи, в проклятому Богом і людьми «Приказе тайных дел».

І не можна сказати, що цар не розгнівався на неповажливого лобуряку, ні, в першу мить, коли хохол не впав йому до ніг, цар замалим не скрикнув, аж об підлогу стукнув посохом, що на ньому саяв золотий хрест, але святість

місця таки стримала його величність у раптовому гніві, бо серце государеве — в руці Божій.

Цар тільки зблід.

І знов почервонів.

Надів подарований перстень на свій пухлявий палець і так виразно глипнув на зухвалого, що люди в храмі аж отетеріли з ляку, а ринди-охоронці ще дужче стиснули бердиші, бо гнів царя — посол смерті.

Та цар одразу й посміхнувся, замилувавшись галантністю молодика, коли той тричі кланявся йому, вдоволений його словами «Аз раб...», ще не позбувшись й розчулення після «Херувимської», — посміхнувся, відповідаючи, видно, якимось власним мислям про все це, і так нечайно сам до себе засміявся, аж протодиякон, бідолашний, поперхнувся, аж миряни разом зітхнули (ось так узяв за душу чубатий співак), і те одностайне зітхання погасило по ставниках чимало свічок.

Отак ніхто з холопів царських і не збагнув: чи гнівається государ, а чи радіє-таки нечуваному співакові, — ніхто не відав, що діється на ту хвилину з повелителем всія Русі, які суперечливі почуття примусили його згасити хвилю гніву, що замалим не змила в Стікс чи в Лету неповажливого молодика...

...Захоплений своєю величчю, прийомами, посольствами, богоміллям, усім чином царських виходів та лицезріль, поклонами й цілуваннями, прославлянням, усією казковою пишністю свого нелегкого життя, цар, людина ще досить молода, часом невтолимо нудився.

Його повсюдно величали.

Земно кланялись.

Дрижали перед ним.

А йому хотілося посперечатися з ким-небудь, побалакати попросту, пожартувати, пашекуючи про те, про се, і оцей зухвалець півчий, що так негадано з'явився в храмі, міг стати забавкою й розрадою бодай на часинку, і його величності не хтілося зразу ж карати за невмисну негречність прибудного хохла, бо це зробити можна ж буде в першу-ліпшу мить. А поки що...

З червонющими плямами, які знов спалахували під тонкою шкірою обличчя, приємного, вродливого, пещеного, государ так рвучко скочив з підвищення на холодні плити собору, аж усі ахнули, бо думали, власноручно цар

порішить співака, бо ж на тишайшого царя, це підданці знали, нападав часом такий шалений сказ, від якого всі тікали, куди хто міг.

Миряни бачили, як можновладець, що завше ходив повагом, хутко ступив до Омелька, щось йому наказав, чого не чути було за відправою, що тривала далі, і подався до ризниці, але не до тієї, що у вівтарі, а в кінець храму, до притвору, де була ще одна церковна комора.

Хлопець рушив за ним, і йшов він так поважно та величаво, що, на нього дивлячись, бояри й інші царедворці вже не бачили й жупана латаного, вже й забули, що перед ними тільки приблудний холоп, бо він так ловко вдав шляхтича, людину, що виступає в великопанських шатах, зігравши в своїй скромній одежині якогось вельможу або чийогось великого посла, бо ж недарма він був рідним братом найвидатнішого лицедія тих часів Тимоша Юренка-Прудивуса.

Ретельні ринди, бачивши притлумлений гнів государя, вже й штриконули б добре парубка ззаду, проводжаючи його, але й на них справила враження велична статура співака, і цареві тілохранителі не зосмілились підганяти Омелька срібними бердишами, схожими на місячні серпи.

24

Всі були певні, що там, у церковній коморі, куди так поспішав государ, він притьмом звелить необачного співака схопити, скрутити, зламати, і всі дивувались тільки, чого це йде за тим хохлом якесь тутешнє дівчисько, маленька московиточка, котрій слід було б мерщій відсіль тікати.

Омелько хотів був з її чіпких пальчиків вирвати гарячу руку, щоб не втягти в халепу ні до чого не причетну Арінушку, але дівча трималось міцно, не маючи бажання кидати нерозумного друга в біді.

— Чого тобі? — спитав у дівчинки церковний служка в золотоглавному стихарі, шолудивий, старий, крихкотілий і, видно, жалісливий. Він був спробував не пустити Арінушку через поріг соборної комори, бо там, хоч і була ця ризниця не у вівтарі (куди жінкам вступати взагалі не можна), а коло порога церкви, досі нікого з жінок там не

бачили, крім самої цариці. — Не смій сюди! — повторив стихарник.

— Ми — разом! — сердито писнула Аріна.

— Куди це разом? — здивувався той. — На шибеницю? Чи на плаху?

— Куди Бог пошле! — вся холодіючи, вперто рвонулась дівчинка і, не випускаючи руки Омеляна, що затримався біля дверей, шмигнула за ним через поріг невеличкого покою, де рядками висіли ризи та епітрахилі, де на полицях золотом сяяли чаші, де митри вигравали перлами й діамантами, жаріли саккоси й трикірії, корогви й плащаниці, де важкими брилами лежали київського та московського друку Євангелія в пудових золотих оправках.

Але Арінушка всього того не побачила.

Припавши в кутку до аналоя, вона стурбовано зоріла на свого Омелечка.

На царя поглядала боязко: до царя дійти, голову нести! — і очиці її, такі колючкуваті, аж вони скидались на дрібні синьоцвітні будячки, то синішали, то голубішали, то аж трохи червоніли від напруги, від досади, від страху і ставали більші та більші, двома блакитними зорями розпросторюючись на все її рожеве личко.

— На коліна! — пошепки тюкнув на Омелька старий та сивий сакелларій, ризничий, сам падаючи ниць перед царем і, без ліку, б'ючи поклон за поклоном.

Ринди-тілохранителі дзвінко двигонули срібними бердишами, вже й бояри хапливо вступали до ризниці, щоб миттю вволити будь-яку волю государя, але тишайший повів тільки рукою, лише кивнув ретельним посіпакам: не чіпайте, мовляв, — і стрільці одійшли до дверей, навіть раденькі на цей раз, що їм не привелось хапати, тягти й лупцювати цього хлопця: вони ж бо чули зараз, як він співає, та й приступитись до нього, видно, було б страшно, так люто блимнув парубок на тих стрільців, наче їм по спині сипонуло приском, і знову тричі доземно вклонився цареві, вправно повторюючи церемоніал, бачений колись при венеційському дворі, додаючи до того й щось своє, українське, скрашуючи все те вродженою грацією степовика.

Тоді цар схвально кивнув Омелькові, а потім подав рукою знак, щоб ринди, стрільці й бояри вийшли геть.

Кивнув і старому сакелларієві, щоб вийшов звідси й той.

Червоні плями на лиці государя згасали, як гасне вечірня зоря: потроху.

Цар земний, здивований незбагненою сміливістю чубатого співака, хотів побалакати з хлопцем сам на сам, щоб можна було до якоїсь пори не вдаряти на його неповажливність, бо за кожне вольне слово, сказане цареві при свідках, володар вся Русі мусив би зухвальця знищити.

Коли всі вийшли, можновладець, не помічаючи Аріни, спитав у Омеляна:

— Чого такий сердитий?

Він кепкував.

Омелечко вклонився ще раз, але не відповів: він почував уже, що опинився в пастці.

А государ задумався.

25

Він чомусь пригадав, государ, як цієї весни вирвався на волю з клітки в царськiм саду молодий уссурійський тигр, якимись там послами привезений цареві в подарунок.

Розгнівався великий государ на високопоставлених придворних холопів та й наказав хижака не вбивати, а зловити живцем і повернути його до клітки.

Скільки людей загинуло в Москві, поки ловили тигра, ніхто не лічив — п'ятсот чи тисяча? — це й не цікавило нікого. А коли тигра зв'язали нарешті путами й тенетами, цар не велів його кидати в клітку, покіль він сам того звірюгу не помацає.

Цілісінький день просидів государ біля тигра, і мацав, і м'яв йому шкуру шорстку, живому й дужому, і вельми дивувався, що шаленіє тигр найдужче не від удару чоботом, не від зневаги, коли царська величність дмухала хижому звірові в ніс, а очі їх стрічались якнайближче, і дихання їхнє змішувалось, і волосся цареві ставало сторч, — звір лютував, ярився, пирхав, і ревів, і намагався вхопити зубами, але найдужче заревів і забився в надійних тенетах, скаженіючи, коли государ, тишайший, лагідно погладив тигра по спині, по голові, коли засміявся, добрий чоловік, від злої втіхи, від безкарності, від солодкого відчуття своєї влади над зв'язаним звіром.

Цар не міг забути очей, що горіли ярим золотом люті — майже впритул до його блакитних, він ще й досі

пирхав од запаху дихання тигрового, досі тямив дроз, який пробивав його тіло, коли торкався до спини чи до хвоста знавіснілого від наруги звіра...

Лишившись сам на сам із Омеляном, він чомусь боявся й цього, хоч і був цей хохол надійно зв'язаним по руках і ногах, — боявся, боявся, бо ж Омелькові очі були зараз достоту схожі на ті — золотаві, вогнисті, недобрі...

Все те згадавши, цар-батюшка схотів був лагідно помацати й цього, червоного й спітнілого від наруги.

Цар посміхнувся, в очі заглядаючи.

І стиха мовив:

— Хоч лоба витер би! — І ласкаво спитав: — Чого такий сердитий?

— Попоспівали б ви в такій задусі, пане царю, — раптом посміхнувся парубок, і золотаві очі блиснули такою широю, людською приязню, якої в своїх раболіпних, заляканих підданців цар іще ніколи й не бачив, і він аж одступив на крок, аж відсахнувся, поки Омелько, витягнувши з кишені чистий полотняний шмат, випраний малими руками Аринушки, заходився стирати з лоба піт.

Побачивши переляк государя, Омелян, не забуваючи, де він є, невимушено, але тихо засміявся.

— Чого? — здивовано і вже не без серця спитав государ, бо сміху не любив, тим паче коли сміх цей міг стосуватись його царської величності. — Чого регочеш? Ну?

— Бачу я, що й вам... — і Омелько знову вклонився. — Що й вам — непереливки, великий царю: в такому нелюдському одязі, як ваш, я не встояв би в задусі й трішки! — І спитав: — Скільки ж це одіяння важить? Пудів зо два?

— Коли не більш... — посміхнувся цар-батюшка.

— Bone Deus! — ахнув Омелько. — Ого!

— Що ти сказав?

— Я сказав: «Боже милосердний!»

— Терпіть не можу латини!

— Два пуди! — в щирім дивуванні почухав потилицю Омелько. А тишайший, ніколи й гадки не маючи про вагу свого парадного вбрання, бо звик до нього ще з шістнадцяти літ, коли зійшов у Кремлі на престол свого батенька, тепер чимало здивувався і посміхнувся знову. — Оце так сила! — з повагою сказав Омелько, витріщаючись на ставного та дужого царя, що починав йому більше та більше

подобатись, і вони обидва, молодий козак і володар всія Русі, оглядаючись на двері, за якими йшла далі церковна служба, тихо й весело засміялись.

Вони були майже ровесники, — їх розділяло всього-навсього яких чотири або п'ять років.

Їм уже було цікаво разом.

Чи не вперше в житті государ сміявся як звичайнісінький тридцятилітній дядечко, котрому вже вельми набридло все те, чого він мусив, хіть-не-хіть, дотримуватися в своїм не дуже й легкім становищі государя всія Русі.

26

— Хоч гудзики порозстібав би, пане царю, — співчутливо й просто, ніби своєму ж таки братові-козакові сказав Омелян Глек, кивнувши на золоті, з перлинами, завбільшки з лісову кислицю гудзі. — Надворі спека. Жарко ж!

— А жарко.

— То чому ж?

— Не вміємо того самі.

— Як же це? — здивувався Омелько.

— А так: нашу царську величність, — без крихти гумору, з граничним до себе поважанням одмовив государ, — і одягають і роздягають нас постільники, слуги та стряпчі. А ми самі без них нічого й не втнемо.

— Ось я допоможу, — хутко сказав Омелько, бо ж йому вже здавалося, що можновладець, бідолашний, ледве стовбичить, аж наче хитається під тягарем ошатних одіянь, над якими вже й пара здіймалась, над сорочкою тафтяною, над зипуном, над чугою й каптаном, над обниззю (тобто над коміром стоячим, дрібними скатними перлинами обнизаним). — Ось я тобі порозстібаю! Га? А повернись-но, царю!

— Нам того не вільно в церкві, — згорда посміхнувся государ. — На все свій чин і свій порядок! — і, бідолашний, тільки повів переобтяженими плечима. — Та я вже звик...

— Трудненька, бачу, в тебе служба, царю.

— А що ж ти думаєш! — легко, наче зовсім по-людському зітхнув монарх, бо його все дужче та дужче вабило панібратське пащекування, бо цар давно одвик, щоб хтось із ним балакав рівно й незалежно, без гидких холопських

штук (які, сказати правду, государя завше вельми тішили), без поклонів після кожного слова, без поклонів, які щоразу била перед ним навіть сама цариця чолом об землю — разів до ста, заки лягала з ним до шлюбного ліжка.

Отак царедворці валялись йому в ногах, бо хто не бив земних поклонів самодержцеві, той притьмом ставав мерцем. Але ж Омелько ще дихав...

...Він вельми кохався в партесному, тобто в багатоголосому співі, великий государ, і всюди шукали бояри не тільки людей учених (здебільшого на Україні) задля «справки» грецьких та латинських книг на мову російську а чи для складання «многим трудом и тщанием» російського лексикона; не тільки мужів мудрих шукали, «мудрых — и в языке славенском и греческом и во иных изящных», не тільки друкарів і граматиків, а й видатних співаків, навчених мусикійного діла, про що збереглося в архівах чимало листів московського двору...

Бо ж бували часи, коли Москва, братнє їй спасибі, чим уміла й могла, допомагала Києву.

Бо ж бувало й таке, коли «мать русских городов», старезний Київ допомагав Москві, посилаючи братам на добро і свої книги, і вчених, і воїнів, і діячів православної церкви, і митців, — одним словом, бувало всяк: і так і сяк...

Бувало ж, коли заборонялось привозити в межі Московського государства книги українського друку — під загрозою «великого градского наказания от царя и проклятия от патриарха», бо то були штуки попівські, незлагоди поміж вітцями церкви, коли за царськими указами повсюди спалювали понавезені з України трефолої, часослови, Євангелія, переклади байок Езопа чи твори київських богословів, що їх потім від руки переписували, і ходили вони в народі руському потаємно.

А бували часи й такі, коли, приміром, Іван Федоров, першодрукар, тікав до Львова і там випускав свої книги.

Всяке бувало в історії нашої дружби, всяке бувало — і світле, і темне, і таке, і сяке, як воно й водиться в певній та щирій дружбі, коли нема чого класти, як кажуть росіяни, «всякое лыко в строку», а треба тільки жити й дружити, спільну хату будувати, спільно її боронити від ворога, всім добрим проміж себе ділитися й мінятися, як те й було в нас, на Вкраїні та в Росії, як те й було споконвіку, — було, есть і завше буде.

Шукати добрих співаків та навчителів співу — цар послав бояр, наче на влови чи на полювання.

Ходили вони — не раз і не два — з царевими грамотами й до Києва, буцімто «для книжные покупки», а приводили до Москви десятки «вспеваков», що поміж ними були й такі видатні музиканти, як Федір Тарнопольський, «начальний певец и творец пения строчного», тобто диригент і композитор, як сказали б ми нині.

Послав колись цар людей, скажімо, до Печерської лаври, щоб ті йому привезли молодого «старца», тобто ченця, Загвойського Йосипа «для начальства к партесному пению», не на вічне проживання в Москві, а бодай на короткий час, але того «старца» сховали, і в Лаврі його не знайшли. Попошукавши по київських монастирях, цареві люди нараз довідались, буцім Йосип Загвойський «стоїть» на криласі в столиці, в Чигирині (тоді ще був живий законний гетьман України), і поспішили туди, але й там співака вже не було. Сповідуючи про те царському воєводі, покійний гетьман дав до тям, що примусити Загвойського йти до Москви не може.

Тоді ж таки вганяли царські посланці, як те відомо з листування, й за співаком Василем Пикулинським, бо той «начальство к партесному пению» знав добряче та й до Москви подався б залюбки, але й про Василя того тодішній київський митрополит відмовив воєводі, що «тот вспевак Васка у него есть, но без него в монастыре быть нельзя, а отпустить его к государю не мочно». І не тільки тому було «не мочно» вволити цареве прохання, що гетьман з митрополитом і самі кохалися в партесному співі, а ще й тому передусім, що спів хоральний, партесний, тобто спів, який хапав за серце, вельми потрібен був українській церкві в боротьбі проти католицького впливу, проти переходу до унії, проти спроби звести нанівець національні ознаки нашого народу, — спів хоральний помагав привертати мирян до церков православних... Ось чому голосистих молодиків охоче посилали з усієї України до Києва, до Львова, до Луцька, а то й у греки, а то й до Італії, де наші хлопці вчилися не тільки наслідувати, а й творити, розвиваючи свою власну, київську, чи, як тоді казали, козацьку, мусикійну культуру, мистецтво складного партесного співу, кебету композиції, бо ж віддавна українці

славились піснею, з її запалом, журбою та веселощами, з мінливими ритмами, з вихилясами та викрутасами, бо в піснях українських споконвіку вставала поетична вдача народу.

...Уже чимало співаків — луцьких, львівських чи київських — побувало тоді в Москві: одні приходили з власної волі, «слышачи царскую неизреченную милость и православную христианскую веру», інших спокушали високою платою (чотири рублі та пара соболів на рік), а то і оманною виводили співаків з України, а то часом і викрадали.

Любов до гарних чоловічих голосів (по церквах тоді могли співати лиш мужики й хлоп'ята) була на той час у Москві превелика, і вже й хори в граді стольному гриміли досить справні; діяв там однедавна й молодий учень польського музикотворця Мільчевського — кебетливий киянин Микола Дилецький, що створив оригінальну теорію мусикійних фігур і добре знався на диспозиції, каденції, інвенції та екзордії; чимало музик потрапляло тоді до кремлівських монастирів та соборів і з Русі Білої, а то й туляків, калужан, рязанців чи орловців, що їх царські бояри та окольничі, де могли, переманювали, викрадали, хапали не тільки для потреби государя та патріарха, а й для своїх домашніх хорів, котрі співали при власних церквах, у довічну кабалу ввергаючи не тільки басів, тенорів, а й передусім малолітніх хлоп'ят, альтів та дишканчиків, що їх будь-якими правдами й неправдами спромагались вони випросити в українських чи білоруських архієреїв або митрополитів, а то й силоміць захопити, щоб потім інколи, кайдани з непокірних та невдячних співаків полоцьких, рязанських, брянських чи полтавських поздіймавши, на годинку випускати з темниці — задля мудрого партесного співання во славу Божу: «Иже херувимы, тайно образующе...» — ох, і гарно ж, так боже ж ти мій!

Про співи козацькі в кремлівському Успенському соборі не раз тоді писали й чужинці, що прибували в ті роки до нашої Москви.

Один із них, Павло, архідиякон з міста Алеппо, що десь там, у Сирії, писав тоді ж таки про київський хоральний спів у Кремлі, порівнюючи з доти відомими різспівами — знаменським, булгарським та грецьким, що їх він чув у Москві перед тим.

«Співання козаків, — писав Павло Алеппський, — тішить душу і цілить від печалів, бо ж наспів їхній — приєм-

ний, іде від серця і летється наче з одних уст; вони гаряче полюбляють нотний спів, ніжні та солодкі мелодії...»

Отож Москва в ту пору вже чимало чула голосистих українців, білорусів та й своїх же, російських співаків, гарних і прегарних, але ж треба чесно сказати: такого тенора, як цей козак молоденький, оцей зухвалий мирославець Омелян, — на Москві таких ще й не чували...

28

— Ось тут завжди й співатимеш, — одвічаючи втішним думкам про все це, мовив до Омелька великий государ. — Ось тут, в Успенському соборі.

Омелько низенько вклонився, потім тихо, але твердо відмовив:

— Ні.

Аж перелякана Арінушка знову смикнула його за рукав.

— Як то ні? — здивувався государ, бо цього слова в своїх підданців ніколи не чув. — Прибув же ти до нас? До всевладного государя всія Русі?

— Атож! До государя.

— Нам... ось такі, як ти, зело потрібні. А понеже прибув ти послужити нашій царській величності...

— Ні, — знову відмовив Омелько Глек. — Я прибув не на службу.

— Але ж нам так завгодно!

— Я з України... приніс вашій царській величності листа, — і наш Омелечко нарешті, сповняючи посольську службу, впав навколішки і, зубами розірвавши підбій своєї смушевої шапки, вихопив писання мирославців і простяг його цареві.

— Дякам — до Малоросійського приказу! — не взявши листа, мовив цар.

— Віддати велено до власних рук. Вашій царській величності!

— До приказу, — повторив государ. Потім, кепкуючи, спитав: — Ти ж — не посол чужинної держави? — Сам же й відповів урочисто: — Ні!.. Приєднання ж бо Малої Росії до великодержавного найсвітлішої нашої царської величності скіфетра, яко природної галузі — до належного кореня, вже відбулось! Чи ви всі там про це забули?

Якусь хвилинку помовчавши, він, знову іншим голосом, ще раз лагідно й солодко мовив:

— А співатимеш тут.

— Я мушу з одвітом вашої царської величності, — сказав, підводячися з колін, Омелько, — мушу поспішати назад, на Україну!

— Одвіт надішлемо й без тебе... якщо нагода прийде — проголосити волю государя, — і можновладець від поваги до себе аж випнув живіт.

— На Україні ллється кров. А гетьман Однокрил...

— Гетьман Гордій Пихатий не є противний нашій царській зверхності. Він тільки глушить над Дніпром сваволю черні та гультайства.

— Одурих тебе, великий царю, листами прихильними цей самозванець, — чемно заперечив Омелько.

— Він є раб наш вірний, а не самозванець!

— Ще б пак! — повів плечем співак. — Твій же, московський боярин Гордієві Пихатому царську грамоту на гетьманство подав, але ж на тій раді не було ні черні козацької, ні посполитих, ані вірної народові старшини. Так? А він тепер... потай царя, без поспільної на те вподоби... розпочав нове кровопролиття: щоб на Москву з поляками негайно вдарити. І хан...

— Брехня й про хана! — так люто прошепотів государ, що Арінушка, яка тремтіла в кутку за аналоєм, аж похолола вся, притисла руки до грудей і мало не зойкнула з нечайного болю, бо вразила себе колючками схованої за пазухою троянди, допіру вкраденої в царськiм саду. — Брехня й про хана Карамбея! — повторив государ.

— Хан обіцяв підняти проти України, отже й проти тебе, царю, свої крилаті орди, — спокійно заперечив Омелян. — А ти, царю, віриш Пихатому! Коли запорожці перейняли послів Однокрилових, що йшли до Криму, а листи гетьмана переслали сюди, твоя ж царська величність віри не поїняла? А вже татари сунуть на Москву, полонять, великий государ, твоїх курян з курянками, орловців, калужан... я сам те бачив! — і краска обурення, гніву та сорому запалила обличчя Омелькові, і воно стало прекрасним, і Арінушка очей не зводила, і навіть цар на мить замилувався, такий він був гарний. — І в нас, на Україні, і в тебе в Росії... сторіками вже хлище кров. А ти тут намагаєшся затримати мій поворот додому!.. Ти ж їй присягав, присягав перед Богом і перед людьми...

— Кому це?

— Україні.

— Україна ж присягала нам! — бундючно покрикнув государ.

— І Україна, і Москва — обидві... одна одній... як дві сестри... обидві присягали перед Богом, царю! — зривистим голосом тихо відмовив Омелько. — А Бога гнівити не тра!

Та государ на цю пересторогу не озвався й словом.

Озвався тільки краєм серця. Схилив красиву голову, трохи впокорений (бо свідків непоштивної розмови не було ж!), по-людському, а не по-царському впокорений — розумною, хоч і не вельми дипломатичною та обачливою наполегливістю посланця України. Вінценосець ще трохи помовчав, а потім роздумливо мовив:

— Нехай так... присягали! Але що ж там у вас діється після нашої святої присяги? Що діється? Що?

— Я вже казав: цебенить кров народу!

— Про братню кров нам слухать прикро! — шалено натискуючи на всі «р-р-р-р», гарикнув цар і смикнув себе за цупкий та височенний комір, обшитий перлами, рвонув за груди, одірвав один із тих великих гудзів щирозлотних, що їх він досі в соборі не важився навіть розстібнути, і раптово, без ніякого переходу від спалаху сліпої люті до притаманної йому голубиної кротості, притінивши віями світлі очі, лагідно мовив: — Увесь наш хор стоятиме на лівому криласі. А ти... ти, голубе, співатимеш на правому. Один! Щоб усі тебе зріли: ясні очі государеві, бояри, дворяни, посли і заморські гості...

— На Вкраїні ж — війна! — тихим зойком вирвалось у молодого козака.

— Війною відають прикази нашої держави: збройовий, пушкарський, рейтарський, великої казни! — чітко промовив государ і знов, без ніякого переходу, знов забалакав лагідно, бо в душі йому звучало та й звучало, повершуючи інші почуття, володіючи нині всім еством государевим, бриніло прекрасне й дотепер нечуване диво, бриніло Омельковим голосом: «Иже херувимы, тайно образующе...» — і він, уже в которий раз, знову заговорив про те, чим жила сьогодні високочуйна государева душа: — Співатимеш на тезоіменитство наше. В дванадесяті свята. Й щонеділі...

— Прочитайте ж листа, ваша величність! — знову вклякаючи й повторюючи думи та мислі сивоголового гуцула, вітця Ігнатія Романюка, одчайдушно заволав Омелян. — Україна там спливає кров'ю в боротьбі супроти папства, проти унії, проти католицької церкви, котра все нахабніше гарбає, що тільки може, бо прибутки Ватикану вельми скоротила церковна реформація в усіх краях Європи, і в римського престолу є надія: якщо унія міцніше вкорениться на Україні та в Білій Русі, вона пошестю перейде звідти й до Москви...

— Тому не бути! — скрикнув цар.

— Та й до волохів...

— Не допустимо!

— Навіть до греків, найясніший царю! Ти ось кажеш: «Не допустимо!» А на Україні минувся той час, коли посланцям Рима веліли діяти якнайпотаємніше, бо вже зайшла війна одверта, бо ллється кров народу нашого, бо простий люд не хоче йти в неволю до католиків... Повстання за повстанням потрясають захід України, і впровадження унії, як те вже добре зрозуміли в Римі, стає справою тяжкою й небезпечною, ваша царська величність. За православну віру на Україні ллється кров, а ти тут, государю...

— Ми дбаємо, — сердито мовив цар, — щоб душевредна пакость унії й католицизму... щоб по Великій Русі вона не ширилась! У нас до всього католицького — відразу й недовір'я. Є на Москві три лютеранські храми, два кальвіністські, дві мечеті навіть, а латинського храму нема ж? Нема! От завтра, може, прийдеш ти до Грановитої палати, побачиш там, біля престолу нашого, велику золоту помийницю... побачиш там, як государ вся Русі — після прийому послів католицьких, зневажаючи їх, привселюдно вмиває руки, щойно ціловані поляками, французами, іспанцями чи італійцями. І кожен знає, що послам і гостям чужодальнім римських попів возити з собою до Москви ми, великий государ, ми заказали під страхом покари на горло! Ну? А ти смієш казати, холопе...

— Скарай мене, царю, а листа прочитай!.. На Україні ллється кров мого народу, що боронить зараз не тільки себе, а й Росію, а ти тут бавишся, ганяючи диявола, безкарно зневажаючи послів, гостей, чужих попів, великий государю! — і знову впав навколішки: — Читай листа!

— Самому цареві читати — негоже! — поморщився великий государ. — Перекажи нам...

Омелько Глек, знову вставши з колін, розповідав самодержцеві про самозваного гетьмана: як той, зрадивши його царську величність, не до Москви, а до Рима вже прагне, проклятуший шляхтич, як хоче православне християнство видати в неволю бусурманам, католикам та іудеям, як грабує підвладних, — і посланець Мирослава говорив так запально та щиро, що государ наче вже й вірив його словам. Та все-таки перестеріг:

— Якщо все це — неправда... — і цар лиховісно замовк і так недобре глипнув на молодого зайду, що Арінушка не вперше сторопіла і, необережно торкнувшись своїх дитячих груденят, знов мимохідь згадала про колюче терня троянди.

— Самі ж ви добре знаєте, пресвітлий царю: все це є правда, — немовби наскрізь добачаючи государеві мислі, сумно похилив голову Омелян.

— Знаємо... — здивувався володар вся Русі. І раптом, наче солома зайнялась, розгнівився на невірного гетьмана: — Він тисячу разів писав мені: «Вірний раб, до послуг!» «Сам Всевишній Творець нехай, бач, буде месником, — брехав твій гетьман, — коли переступлю присягу перед государем...» — і не повірили ми навіть воєводи нашому, що в Києві сидів. Не повірили й послам Запорожжя. А ті, бач, казали нам: «Не хочемо в гетьмани Однокрила, не віримо йому, бо шляхтич є і нам добра не зичить!» Ми тих послів скарали всіх... на смерть!

Вінценосець задумався.

— Тепер-от — знову... ти! — сказав він спантеличено. — Що ж нам чинити... з тобою?

— Скарайте, — сяйнув очима Омелян, знов чомусь подумавши про сивого гуцула, з яким він навіть не встиг до пуття познайомитись.

— За що ж тебе карати? — зачудовано спитав государ.

— Як і тих запорозьких послів... за голу правду! — І голос Омелькові задзвенів, аж наче співонув, і прекраснодушному цареві вп'ять на гадку спала «Херувимська».

І знову самодержець зовсім інакшим голосом, з кротістю царя Давида мовив:

— З благовоління царського — за добру службу нашій величності — з государевої казни ти матимеш на рік: рублів, гляди, дванадцять...

— Царю!
— Сорок соболів.
— Але ж...
— Щодня три кухлі пива.
— В рот не беру!
— Щодня три кварта меду. Зело хмільного!
— Терпіть не можу!
— Що день божий — три чарки горілки!
— Мало! — посміхнувся віддавши чолом, Омелян.
— Так і знав, — скрушно розвів руками цар: — Всі козаки — п'яниці! — Потім провадив своє: — Крім того: шовку з дрібнотравчатим узором — аж дванадцять ліктів. Аглицького сукна — двадцять п'ять. А ще й дрова. Свічі навіть!

Молодий козак мовчав і хмурився, а цар вся Русі, не мавши поблизу впереджених придворних свідків, ще не забувши, либонь, київського розспіву «Херувимської», вдавав, буцім не помічає тої хмари, і Омелько міг-таки дякувати Богові, бо йому, бач, щастило й таланило зараз, як нікому доти, бо ж найменшої до себе неповаги цар не прощав зроду-звіку, з побожною пошаною ставлячись до всього, що додавало йому величі: до багатоманітного й складного чину царських виходів, прийомів, обідів, лицезріль, богомілья прилюдного, до земних поклонів, до лобизання рук, до всіх звичаїв царського двору, яких він завше дотримувався, хизуючись та мліючи від найсолодшої втіхи.

Та сьогодні, втомлений усією казковою пишністю свого нелегкого життя, цар був-таки в доброму дусі й пильно старався не довести себе ненароком до того раптового сказу, якого так боялись підвладні, бо він трощив усе довкола.

Так, так, цар-батюшка був нині добрий.

— Преси в нас чого хочеш, — милостиво звелів государ. — Ну?.. Може, хочеш ти нашої височайшої грамоти на довічне владання яким-небудь черкаським селом? Із землями? З усім добром? З холопами?.. Преси!.. Чого ж ти?.. Ну? Яке тобі село припало до душі?

— Майже всі села України, царю, легко розпаював ти межі прибічниками Однокрила, між загребущими дуками-срібляниками й козацькою старшиною...

— Два села! Хочеш?.. Ну?
— Такий ти добрий, царю?!
— Хочеш містечко? Або й місто?

— Межи своїми боярами пороздавав ти, царю, тільки волості й села Росії. А на Україні ти вже паюєш і міста?!

— В столиці ми оселимо тебе, — мовби й не чувши, ясен та красен на виду, провадив далі государ, — поселимо в Китаї-городі, десь коло річки, щоб не страшно було при частих на Москві пожарах. Дамо ще тобі...

— Я все одно втечу.

— А хіба ти... — знову міняючи вираз, поспитав він-ценосець: — Хіба ти не знаєш, що руки в царя — довжелезні?!

— Це ще казав колись і Овідій Назон, ваша величність, — покірливо склонився Омелько, як і належало перед царем, але від того, що він необачно бевкнув далі, в співака нараз аж похолонуло в животі: — Але ж Горацій трохи раніш від Овідія мовив: усе має свої межі!

Цар помітно зблід:

— Твій Горацій не жив, здається, на Русі, то й не знає: що́ в нас тут має межі, що́ не має! А коли б твій необережний Горацій зрів пресвітлі очі наші, він осягнув би..

— Я дещо також... осягнув уже, ваша величність!

— І вже схотів нам, государеві великому, на Москві послужити?

— Ні, — тихо й чемно вклонився Омелько.

Государ всія Русі спік рака, обличчя хутко спаленіло плямами, котрі дедалі гарячіше проступали крізь тоненьку шкіру вилиць та щік, з яких рясно стікали краплі поту.

Арінка знову вся захолола, вхопилася за груди, вкололася вкраденою трояндою, схованою в пазусі, і Омелян тее помітив і згадав сьогоднішню свою хлоп'ячу задля забавки цього дівчиська вихватку в царевім саду, і аж мороз йому сипонув поза шкірою, коли він звелів Аринушці:

— А ке сюди!

— Що тобі! — не зрозуміла дівчинка.

— Троянду, — побілілими губами пояснив співак.

— Ні, ні! — злякано відступила за аналой побігаєчка.

— Віддай! — звелів Омелько і рвучко простяг до неї руку.

Арінка, тетеріючи з жаху перед тим, що могло статися через хвилину, сунула руку за пазуху, але витягти звідтіл троянду зразу не могла, ніби та приросла їй до груденят, пустила коріння, і треба було її знову зривати, раничи живе тіло. Дівчинка витягла, нарешті, трохи прим'яту квітку, і була та махрова провансальська троянда така свіжа, не-

мовби її й справді щойно зірвали; спробувала затримати в долоні, але Омелько вихопив квітку в дівчиська і в тому ж одчайдушному пориві простяг цареві:

— Ось!

— Що це? — здивувався государ. — Звідкіля в Москві троянда?

— З твого власного саду, великий князю.

— Як же вона сюди... — цар задихнувся.

— Я вкрав її. Карай!

— За це рубають голову... — скрушно розвів руками повелитель.

— Рубай! Прощу тебе, молю тебе: рубай!

— Ти просиш? — спантеличено звістився цар. — Не розумію... — І вихор суперечливих почуттів стуманив цареві голову: його розлютила й крадіжка, йому шкода було найпершої цього літа троянди, але... такому співакові — відтяти голову... Ні, ні! Скарає Бог! І государ спитав: — Ти прагнеш смерті?

— Так.

— Чому ж?

— Коли не хочеш одпустити мене на Україну... то зарубай! Співати в неволі не буду... не вмію... не хочу! Я мушу сам привести мирославцям допомогу, ваша величність! — І він упав до ніг цареві. — Або пусти на волю, або скарай... бо покори, нижчої за цю, не буде! — І він припав гарячим лобом до камінної підлоги, вкритої персіяньським килимом, і здавалося, що й килим спалахне від жару, який палив на ту мить козака, а цареві й зовсім жарко стало біля нього, аж наче весь собор уже займався від страшного полум'я, яке вже буяло в поверженій на землю душі молодика.

Коли Омелечко підвівся і вже знову хотів був сказати щось гостре, Арінушка, бісенятко, хутко сховавши троянду за пазуху, знову викотившись із-за аналя, так боляче штрикнула хлопця в бік гостреньким ліктиком, що тому аж дух зайнявся, і він мимоволі промовчав. А потім сказав:

— Я благаю...

— Отак би й зразу! — ясно посміхнувся цар. — Давай-но палець!

Омелько й не стямився, як Арінушка, анахтемське дівча, схопила обома руками його пучку і простягла цареві, а той зачудовано глипнув на дівчинку, бо тільки зараз її вперше помітив.

— Господь нам допоміг осягнути твою ратну турботу! — одвернувшись од неї, з полегшенням мовив тишайший, щиро втішений своїм царським непам'язлобієм, своєю християнською кротістю, надіваючи Омелькові на палець ще теплий від власної руки дорогоцінний перстень з буйним діамантом, зовсім, правда, не той, аж надто коштовний, що цар за ним допіру пожалкував у соборі.

Співак посміхнувся, вітаючи долю й талан, і стріпнув рукою, бо перстень, щойно знятий з пухлого царського пальця, був завеликий для молодого козака, і він, щойно струсивши з плечей загрозу видимої смерті, знову почав шкилювати:

— От бачиш, царю: можна й загубити...

Він хотів був ще додати щось, але Арінушка схопила свого чубатого за руку:

— Ось я сховаю! — поспіхом пропищала побігаєчка і, спритно стягнувши Омелькові з пальця височайший дарунок, мерщій схоронила в ряснющих глибинах своєї широченької спіднички.

— Наречена? — не без насміху спитав государ у Омелька.

— Мала ще, — сердито смикнув плечем співак.

— Але я ж підросту! — зашарівшись, вихопилась Арінка, і аж сама злякалась своїх писклявих слів, і метнулась була до дверей, але затнулася, не зважившись покинути Омелька в скрутному становищі, щоб, бува, не накоїв без неї, необачний, знов яких дурниць.

Та й цареві маленька московиточка не дуже довіряла.

Слихом слыхала ж усякі страхи про мінливий та дражливий норів тишайшого, бо влада частенько псує навіть найкращих, найлагідніших, найсвітліших людей: цар не вогонь, а близь нього обпалишся.

30

— Горація ти, ми бачимо, знаєш, — не втрачаючи доброго настрою, з єхидною лагідністю зронив государ. — А от чемності тебе, либонь, не вчили!

— Вчила колись ненька покійна, — посміхнувся Омелян і, кивнувши на спідничку Арінушину, де зник государів перстень, гречно вклонився: — Спасибі!

— Чий ти є холоп? — пойнятий якоюсь думкою, недобре примружившись, звістився государ.

— Я не холоп! — і Омелько Глек сердито засопів.

— Однаково — холоп! — знов полотніючи від раптового гніву, хутко заговорив государ. — Всі ви, всі — нашої царської величності холопи. Холопи й раби, «душой — Божьи, телом — государевы». Чолобитні бояр і служилих — як бувають підписані? «Мы, твои холопы...», понеже вся Росія — наші раби! І всіма владає божий страх!

— Хто лякає інших, — чемно посміхнувся Омелько, — той, видно, боїться сам! — І йому аж мурашки сипонули, співакові, по спині після такого зухвалого слова.

— Що ти сказав?! — зловісним пошептом спитав государ.

— Слова знов не мої, ваша величність, — скромно вклонився Омелько.

— Знов який-небудь латинник? — кепкуючи, посміхнувся володар.

— Атож! Клавдіан. Імператор.

— Перед нашою величчю бліднуть усі імператори Рима. А благоутробіє нашої величності, видне всім з висоти святоруського трону? А наша кротість? — лагідно питав государ. — А ревність до віри? А наше добре серце?! — І тишайшому навіть на думку не спадало, що доброта не завше буває ознакою розуму. — Серце государеве — в руці Господа, — провадив він далі, — бо плавильня — для срібла і горнило — для золота, а серця бере на спробунок сам Бог!

— Я Біблію читав колись, — посміхнувся чубатий бурлака.

— Читав, читав! — спалахнув государ. — Але ж на всенький світ відомо, як ми ласкаво жалуєм наших холопів!

— Еге ж, — покірливо погодився Омелько. — Цар ласкаво гладить, а бояри... скребуть!? — І мирославський зайда, розходившись, заговорив: — Із-за тину й цареві не видно, і ти ж того не знаєш, великий государю, що твої воєводи на Україні занадто ретельні в стягненні податків, бо ж їх чимало прибуло туди, до нас, щоб набити собі черева та капшуки, а не тільки твою царську казну, — як те вони роблять і тут, на Русі. І мусив би ти знати, государю, що будь-які пани — чи то старшіни козацтва нашого, чи то твої бояри — люди здебільша невірні: возлюбивши владування над людьми, забувши присягання перед царем

і Богом, живуть вони задля власного черева й гузна, так, так, достеменно! Твої ж воєводи зараз іще й не забрали влади на Україні на всю силу, а пани однокрилівці, магнати, багатії, вся українська й польська шляхта простих людей лякають і лякають: тільки-но цар і Москва вберуть вас у шори, то не можна ж буде, мовляв, ані козакам, ані міщанам, ані гречкосіям у чоботях і суконних жупанах ходити, в Сибір усіх позаганяють, холопами твоїми зроблять, царю! А твої ж бояри задля такої брехні багато приводів уже дали своїми здирствами та хамством! Так, так...

— А ваші дурні й вірять!

— Хто й не повірив-таки. А хто вже й до однокрилівців скоренько перейшов, злякавшись, у кормигу до панів та дуків скочив, що знову всім там заливають сала попід шкуру. Але ж сірома, чернь, поспільство України, всі тільки й чекають: хутчіш настав би край нашим панам, пресвітлий царю! Ось як... Прості й щирі люди вірять тобі... Москві... Росії! І ти подбай, щоб твої воєводи й бояри... — і Омелько Глек, співак, що вразив своїм талантом царя в саме серце, скориставшись з нагоди щасливої, зопалу став викладати, щό думав...

...Про бундючних бояр і про стряпчих хапуг, котрі руки гріли на біді «царелюбивого російського народу», якого став боятись государ.

Про утиски і здирства, які чиняться йменням царя.

Про гірке життя престолюду російського: холодний та голодний — цареві не слуга.

Про все, що він здрів у Москві й по дорозі до неї...

...Там, дома, в Мирославі, по всій Україні жахтіли пожари, що могли б і не жерти добра, коли б московський цар не був такий благий до підступних недругів, що лижуть йому руки, коли б він менше довіряв своїм ближнім, котрі облудно запевняли самодержця, буцімто Русь не знає горя, бо ж государ, далекий від людей, бува, бач, далеко й від правди...

...Там, на Україні, скрізь юшила кров, і очі сіроми лияли від сліз. Але й тут, круг Москви, знала голота, почім ківш лиха, і зіниці Росії зблякали так само, як і очі України, і кров москалів точили прещедро не тільки чужі, а й свої ж, росіяни, ті, хто вигоду ставив над совістю, хто капшука набивав собі потом і кров'ю голоти, хто зараз не хотів Омеляна пускати з листом перед світлі очі царя...

Поклавши перед царем на аналої досить-таки пожмаканий сувоїк мирославського письма, Омелечко, думкою собі на допомогу того мудрого гуцула закликаючи, тихо й покірливо заговорив:

— Великий государю! За гірке слово ти повелиш мене скарати на горло... це я знаю. Знаю й те, що над цілою Руссю — вас тільки двоє: Бог і ти! Але ж я вірю: Господь не попустить, щоб це послання, кров'ю нашою писане, лишилося лежати ось тут, бо в нім ще тісніше сплелися доля України з долею Москви. Ти візьмеш листа мирославців не тільки до рук, а й близьенько до монаршого серця, яке, ти казав, є в Господній руці... — І Омелян упав до ніг, бо таку вже він службу справляв перед царем, службу посла народу. Підвівшись, з тихою гідністю мовив: — Ну, а тепер... карай!

Та, причмелений зливою правди, вінценосець йому не відповів, не мігши здобутись на слово.

Не ворухнувся навіть.

Аж очі заплющив.

Тільки й того, що захрускав суглобами пальців та застукав об камінну підлогу гострим носком цяцькованого самоцвітами сап'янця.

Ніхто ж, ніхто й ніколи не сказав його величності ні слова об тім, як живеться російській сіромі, бо на Москві, як і в цілому світі, за голу правду необачні накладали головами: від тієї пори, коли, dokonуючи волю навіженого патріарха, повиганяв государ із кремлівських палат придворних дурнів, скоморохів, блазнів, котрі тільки й могли безкарно правдувати в очі цареві, ніхто в Кремлі потому не важився й рота роззявити, і рештки вільного ума (разом із тими блазнями) були виволані з палацу, бо ж сама собою прикра правда без премудрих дурнів, котрі нічого в світі не боялися, ні в яких палатах зроду-звіку не жила.

Аж тут зненацька вона вдерлась, нещербата правда, до повелителя всія Русі та й бризнула в пресвітлі очі, на мить осліпила, і дужа хвиля гніву вже ошпарила самодержця, але ніхто не зміг би тоді збагнути, які протирічиві почуття згасили той гнів, тую хвилю, що замалим не змила в Стікс чи в Лету цього одчайдушного молодика, і государ, немовби зачарований його душевною красою, вражений сміливістю, государ стояв і стояв, раптовою посмішкою відповідаючи якимось власним мислям, на мирославського листа поглядаючи, і пухлява рука вже простяглась чи до

посланія України, а чи до срібного набата, не вельми й дзвінкого калатайла, як оте, що носять на шиї корови, до набата, на звук якого сюди вдерлись би миттю ринди, бояри, дворяни й попи, щоб схопити цього солодкогласного хохла — чи за якісь там «укоризны», государеві завдані, чи, може, за будь-які «наветы оболганія», чи просто за найменшу непоштивість до великого царя, щоб мерщій скарати зухвальця, як тоді й карано всіх «ослушников, волков стада государева, царському добру досадителей».

31

Арінушка боялась ворухнутись.

Не дихала.

Тремтіла за тим же аналоєм, десь біля порога.

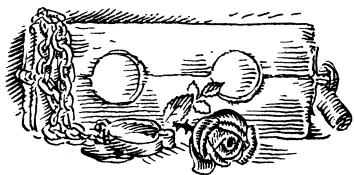
Бояри, стольники, думні дяки та всякі інші царедворці не раз і не два зазирали з-за важких дверей, але цар їм дражливо кивав, щоб не вступали.

Потім, явно вже заморочений, кивнув козакові:

— Розбазікався! — Аж потому спитав зачудовано: — І не боїшся нас нітрішки?

— Боюсь, — простодушно признався парубок.

— То-то ж! — зрадувався государ, щиро втішений, бо цей чубатий гордїй признався-таки нарешті в звичайній людській недолужності і від цього став аж наче миліший государеві, який мав, зрештою не хиже серце, що просило часом не поклонів, не пишності, не диму кадильного, а й пахощів бруньки тополиної жадало, а й пісні жайворона в високості, а й тихої розмови з другом ширим, і государ, чимось на ту хвилину вельми збентежений солодко й млосно, для цілунку простяг Омелькові пухкеньку білу руку, що, цілком природно, означало найвищу милість, миттю схопив листа мирославців, почав читати, а потім, коли щось тьохнуло в серці, швиденько зняв з аналоя срібний набат, затряс ним, важким і стугонливим, а коли в двері прожогом шурхонули стрільці, великий государ звелів покликати ближніх бояр, бо церковна відправа, як чути було за дверима, вже скінчилася, і тільки тут Омелян зрозумів, що діло свого життя він таки сповнив, хоч і не дуже вправно, що загрозлива пересторога, подана в листі мирославців, дійшла-таки до лінивого ума, і государ тепер, себе самого ж рятуючи від нової чужинної навали, не зможе не послати допомоги вмитій кров'ю Україні.

Поки вступали бояри, Омелько стояв, гідно піднісши чубату голову, і складні почуття займали дух козакові: він рад був, звісна річ, що государ нарешті взяв-таки до рук мирославське писання, але вже й картав себе за те, що повівся перед царем необачно, як півень задержуватий, як дурень дуренний, розуміючи, що міг занапастити себе й своє посольство, хоч і відчував напевно, що інакше вчинити не міг... не вмів... не хотів!

Цар знову кинув на чорний аналой мирославське письмо, а коли ввійшли всі ті, кого він кликав, государ, тишайший і благосний, звелів Омелькові:

— Давай твого листа!

Низьке чоло йому перетяли дві зморшки, і все в ньому змінилося, в вигляді государевім, все стало іншим, інакшим, як йому самому здавалось, неземним, нелюдським, саме царським.

Та й голос великого князя зненацька забринів можновладною силою, сріблом та злотом, міддю соборного дзвона, міццю та холодом.

Та й очі сяяли тим звичним для царя, награним за довгі роки державним, височайшим блиском.

Велична осанка ще вище підняла ставну фігуру, і все стало інакшим, ніж за кілька хвилин перед тим, і не було вже тут нікого, крім царя та його покірливих і невірних рабів.

Простягнувши хутенько листа мирославців, Омелян цілував государеву руку, як і годилося за придворною установою, як те він і мусив чинити, справляючи нележку місію посла.

Впавши цареві до ніг, бив поклони без числа, без ліку, як і належало всім послам, посланникам чи просто гінцям, хоч усі царедворці й поглядали з кепкуванням: на його пошарпаний у дальній дорозі жупан, латаний і перелатаний руками Аринушки, на його обвітрене й комарами гризене обличчя, на чуб хохлацький, прекумедний з погляду бояр, на дівчисько розкудлане, що прийшло з ним сюди...

Але ж... усі ці вельможі, всі нині чули, як слухняно виспівували за цим холопом у соборі крилошани; всі знали й цареву прихильність до партесного багатоголосого співу; всі вже прознали і про сварку царя з патріархом і могли вгадати цареве бажання — втерти носа невірному князеві церкви; всі розуміли, що до співака цього, про всяк випадок, треба ставитись поважливо і обережно, і вірнопіддані

дивились на лице монарха, бо ж цар вся Русі, сувоїк паперу потроху розгортаючи, читав листа мирославців, щойно поданого до власних рук самодержця.

Цареве чоло, невисоке, а світле та біле, і все його прегарне руське обличчя, обличчя русявого «доброго молодця», з кожним прочитаним рядком хмарнішало, затмарювалось, добродушний погляд важчав, очі помітно побільшали, і вже палахкотіло в них не дрібне роздратовання, не серце, не страх, які допіру бачив Омелян, а зайнялись вони жовтими, блакитні очі, аж золотими вогниками гніву, пересердя державного мужа й недавнього воїна, котрий у боях із чужинцями за кілька років перед тим здобув собі слави відважного руського витязя, полководця й стратега.

Дочитавши послання мирославців, государ, муж державний, іще раз перебіг поглядом по всіх рядках, аж потім поспитав:

— Чому так довго ніс письмо? — і ткнув пухкеньким пальцем у число та місяць під посланням.

— Я в Москві вже давненько, ваша величність!

— Як же ти смів з таким нагальним ділом... — заговорив самодержець, і голос урвався йому, аж наче государ задихнувся.

Гонець мовчав також.

Серце калатало радісно.

Бо ж нарешті починалося те, за чим він прийшов до Москви.

Тричі перехрестившись, Омелян узявся викладати государеві й ближнім його боярам лиху причину, що привела посланця України аж до самісінького Кремля.

Арінушка, припишкнувши за аналоєм, чекала чудової хвилини, коли можна буде вирватися з Омелечком із цієї золотої клітки, і вже не чула болю від колючок знову схованої за пазуху троянди, що впивалась їй у груденята...

...А вже дома, при кінці дня, коли вони вихопились нарешті на волю, Арінушка мерщій поставила нітрохи не прив'ялу квітку в найкраще хупаве глечатко, виліплене й лепсько помальоване розумними руками Омеляна, а потім плакала: від страху за свого Омелечка, від болю в поколених терням пучках та грудях, від радості, що нині все неначебто минулось добре.

Довго ще дівчатко мріло край вікна в темній халупі, дивилось, як сідає сонце, мріло коло провансальської

троянди тієї, смутне, замислене й щасливе, і все в нім світилося й палало, в дівчиська любого, і вушка, і губи, і щоки, і сині очиці горіли палом, як і це немислиме диво, запашна й кривавосаяйна троянда, що крізніла в надвечірнім сонячнім промінні, чудово створена не тільки природою, а й поетичними зусиллями людського ума, хоч і здавалось Аріні, що диво це своїми грубими від глини руками створив гончар Омелько.

32

Наступні кілька днів Омелькових пройшли в хурделиці подій, думок і почуттів.

Зажадавши на потугу Україні московських воєвод з людьми ратними, коней, пороху, гранат і зброї, Омелян мислями вже линув додому, до Рубайла-ріки, до рідної Калинової Долини, до батенька, до товаришів, які з ним разом співали колись, а чи горшки ліпили, чи коней кували, чи хліб сіяли, а тепер уже десь там на смерть стояли перед ворогом...

Додому, додому, додому!

Хоч, правда, на Україну рушати лаштуючись, Омелько ще не знав — чи ж вільно виступить з Москви, чи, може, доведеться від царя тікати?

Його весь час не облишало відчуття, буцім пастка над ним уже заляпнулась, а він того й не постеріг і по Москві гасає за ратними своїми справами, не тямлячи, що він уже — царів невольник, котрого, ясна річ, не випустять ніколи, як того птаха півчого, заморського, якого бачив Омелько в царських покоях, у клітці золотій біля вузького, пробитого в товстенній стіні вікна.

За ті дні він побував уже не раз у царевих палатах, хоч волів би й близько не підступатись до них, бо з ранку до вечора козак з Арінушкою мали досить клопоту по всій Москві.

Йому пообіцяли в Пушкарському приказі «зелья пушечного пятьсот пуд», і він притьмом подався на правий берег Яузи, де були порохові млини.

Повідав там добрим людям, схожим на чортів у пеклі, закуреним, спітнілим, виснаженим, про свої справи в столиці, про війну, про Калинову Долину, про те, що й круг Москви вже почали в той день копати рови та шанці, щоб, бува, не застукав ворог несподівано, і що все це («затре-

петал град стольний») тут заверемілось після бентежного листа, принесеного Омеляном з України.

Попервах ці залякані люди зиркали боязко на царський перстень, що вільно теліпався на руці в Омелька, але скоро до парубка звикли ті чорнющі смерди на московських порохових млинах, доброзичливі й приязні, як і всі прості люди Росії, і вже старались найдрібніше змолоти для Омелька, тобто для Вкраїни, м'яке, крушинне вугілля, найтонше пересіяти сірку, найретельніше пролітрувати селітру, бо ж Омелян там з усіма вже побалакав чи пожартував, побував і коло самої греблі, на Яззі, де в толчельній ізбі обертались дубові вали, і в ізбі крутильній, де крутять порох, і в сушильній, де сушать, і скрізь молодого черкаса щиро вітала московська сірома, і він, звісна річ, розумів: оце ж вони, ті росіяни, з якими народ український навіки зв'язав свою долю, саме оці працьовиті холопи, а не бояри й стольники, не стрільці й не дяки, не государ всяя Русі, а ці посадські мужики й кабальні, раби, люди, що саме й були людьми передусім — і в божому, і в людському розумінні, — і він, Омелько наш, про цих людей багато думав, і вже хотілось пісні якоїсь, високольтної пісні заспівати про красу душі московської сіроми...

З такими ж бентежними почуттями мчав мирославський протопсалът і за Нікітські ворота, на Гранатний двір, де мали зрихтувати задля Вкраїни кілька возів порохових гранат, і там стрічали напосідливого посланця України не темні, неодуковані холопи, а люди навчені й голінні, кріпаки, які знали на хімії та науках арматних, способлені до точних розрахунків, звиклі до небезпеки наряджання ручних і гарматних гранат, — і ці освічені та розумні люди стрічали й проводжали Омеляна так, що він і тут вбачав тих самих росіян, до яких по допомогу він сюди квапився болотами й лісами стільки довгих днів, — і про них йому теж хотілося щось добре заспівати в пісні, котра вже бриніла на слуху, складалася в рядки і строфи, сама просилась на уста.

На п'ятий по співі в Успенському соборі день, у п'ятінку, коли вже сутеніло, коли Омелян збирався йти з государевих палат додому, тобто до гончарні Шумила

Жданова, цар несподівано звелів співакові лишитися ночувати в Кремлі.

— Пізно вже, — сказав вінценосець. — Без провожатих стрільців, без ліхтаря, без будь-якої зброї ночами по Москві не ходять.

— Я зброю добру завше маю при собі, — сумно посміхнувшись, відмовив Омелько.

— Яку ж це зброю? — притьмом сполошився государ, бо ж до кремлівських палат ніякої зброї вносити не дозволялось.

Побачивши неприхований перестрах, Омелько, сам із себе кепкуючи, розповів цареві пригоду в степу, коли пісня врятувала від смерті його самого і вбила жовтожупанного осавула.

— В Москві тобі ця зброя не допоможе, — посміхнувся й государ. — Потягнуть за пісню в Стрілецький приказ на розправу.

— Доведеться йти додому нишком-тишком.

— І все-таки потрапиш у приказ: кого схоплять серед ночі на московських вулицях, всіх велено мати за злодіїв, за шпигунів, за ворожих проноз... — І тишайший приязно мовив: — Доведеться-таки заночувати тут.

«Пропає на цьому!» — сяйнула думка, бо цар Омелька здивував аж надто сумовитим голосом: молодик розумів, що журливість така ж небезпечна, як і прекраснодушність царева, його тиха вдача, його лагідність, які порою вибухали прикрими несподіванками з будь-якого приводу а чи й без нього...

Вони тим часом уже йшли нагору, до глибинних государевих покоїв у теремах, не так давно змурованих на місці дерев'яних государевих палат, і Омелянове око вражали кольорові кахлі, різьблення на білім камені, невисоке затишне склепіння, помальоване невтомними руками російських майстрів, грані дорогоцінного посуду, які вигравали проти світла тьмяних ліхтарів, що з ними йшли за государем царедворці, цяцькована діамантами зброя, скіпетри, діадери, й «держави», золоті посохи та ланцюги («кольчатые, звенчатые, вязеные»), чаші, братини, чари та кубки, оклади на іконах та Євангеліях, витвори руських майстрів-холопів.

Було там немало й дарунків іноземних послів: щиро-злотний посуд (від королів датського і аглицького), золота

булава (прислана турецьким султаном Муратом), дари Варшави, Гольштинії, Франції, Статів голландських, вироби неперевершених умільців Сходу.

Світло ліхтарів буйно множилось на блискучих гранях металу та дорогоцінного каміння, скла й кришталю, і, віддзеркалюючись, воно дрібнилось на скалки, іскрило, мерехтіло, вигравало, немовби Омелько на все те дивився крізь сльози, хоч і захоплення до сліз там не було, бо ж не було й душевного схиляння перед несосвітним багатством, не було й жадання володіти чимось, а переймав дихання тільки подив перед чудовим умінням і талантом розумних людських рук.

Простуючи з палати до палати, цар спинявся біля всюди розташованих золотих кліток, де, понастовбурчувавшись, кліпали проти несподіваного світла півчі та німі птиці, тутешні й заморські, й накривав клітки на ніч шовковими платами.

За золотими ґратами млів папуга, зелено-червоний, ошатний, сановитий, бундючний.

— Як боярин, — пирснув Омелян.

— Ave, Caesar, — раптом закаркав папуга. — Morituri te salutant!

Омелько зареготав:

— Це — про мене?

— А що він каже? — сердито спитав государ.

— Це він — з латинська, — ворухнув вусом Омелько: — «Здрастуй, царю, приречені на смерть вітають тебе!»

— Що за «приречені на смерть?»

— Так мусили волати римські гладіатори, коли в ложі Колізею з'являвся імператор.

— Audiatur et altera pars... — прокричав папуга.

— «Хай вислухають і другу сторону...» — переклав Омелько. — Він, видно, колись належав стряпчому, цей папужок.

А папуга, скрикнувши: «Ergo bibamus», дико зареготав.

— Що він сказав? — спитав государ.

— Запрошує до чарки горілки.

Государ сердито сплюнув і спитав у Омелька:

— А ти не хочеш?

— Вип'ю, — кивнув Омелько, бо таки й справді йому скортіло хильнути чарчину, хоч і було це й не вельми обачно в непевнім і небезпечнім становищі, в якому перебував.

Але ж... схотілось випити: не знав же нічого парубок — що там дома, як іде війна, що́ з батьком та з Лукією, чи ж добрався до Києва Тиміш Прудивус...

Його розсмішив і трішки розважив цей бундючний папуга...

А коли стільники внесли повнісіньку братину зеленого вина й золоту чару, Омелько все-таки не випив.

Бо цар на ту хвилину попросив:

— Заспівай нам, хохле.

І Омелько одставив повну чару.

— Перед піснею горілку пити — гріх! На Україні в нас, правда, частенько співають і п'яні, ревуть, буває, гидкими голосами, напившись у корчмі чи дома. А я гадаю так: випив, то й помовч, коли ти є людина... не смій співать наліганий, коли ти мов чіп, мов квач, коли голова зачмеліла, а серце забуло про Бога, — не смій співати, помовч, не горлай! А поспівати можна й перед чаркою...

І, відсунувши на середину яшмового столика чару, він набрав повітря і випростав груди.

Але не заспівав.

— В твоєму ж царстві й співати добрим людям — гріх! — зітхнув Омелько.

— Ми ж тобі, здається, наказали?!

34

Омелько мовчав.

— Чого ж мовчиш?

— Для мене закон государів — над усе, — з гостро підкресленою кротістю мовив Омелько.

— Співай!

— Але ж — указ твій, царю?

— Завтра скасуємо.

— Завтра й заспіваємо, — низенько вклонився козак.

— Ми сказали: скасуємо завтра!

— Слово государя?

— Слово.

— Гаразд! — І Омелян, ступивши до глибокого вікна, ловко змайстрованого з порожніх скляних гуль, круглих, зеленкуватих, покладених одна на одну, спробував був трішки одхилити шибу, та вона, не мавши стулок, ніколи й не відчинялась.

— Чого тобі? — насторожено спитав вінценосець.

— Тхне чимось... надто солодким.

— Це — найдорожчі пахощі, замчані сюди з острова Кіпру, — і без посмішки, без тіні жарту, вдоволено принюючись, додав: — Наша царська величність, дбаючи про добру славу Росії, завсігди старається пахтити лепсько.

— Ну-ну! — печально всміхнувся Омелько. — Римський поет Марціал запевняв, буцім, «недобре пахтить лише той, хто завше пахтить гарно!» — І, злегка прокашлявшися в тій духоті, ховаючи лукаву посмішку під кучерявим вусом, Омелян завів церковне щось, на рózспів київський, свої власні гімни, ведені в ритмах народної пісні, сповнені вільного вітру України, і все те чарувало витончений слух великого князя, котрий щирісінько любив усе прекрасне та бентежне, і сльози на очах його величності Омелька зворушили, і козак заспівав, як тільки вмів, од душі, — зворушили Омелька, хоч і не спонукали дарувати володареві всі ті прикrostі, яких завдали народові руському — добра душа государя, його владолубність, його огидний потяг до возвеличення своєї власної особи...

Досхочу наслухавшись пісень церковних, вельми втішений, государ попросив ще й козацьких, і Омелько, вволюючи височайшу волю, співав та й співав, і рвався весняним громом з-попід низького склепіння царських теремів — дужий та щирий Омельків тенор:

Частувала дівчинонька

Юнака, —

А ягода-калинонька,

Ой, гірка!

Ту гіркоту медом-трунком

Заливай

Ще й солодким поцілунком

Проганяй!..

...Це була пісня Мирослава, рідної Калинової Долини, пісня, котру він сам же колись, іще підпарубком будши, склав дома, та й забув, і почув її, аж коли повернувся з учення, з Києва, з Варшави та з Мілана, а тепер вона здавалась наймилішою піснею батьківщини, і спокійно її слухати не міг навіть сам цар.

...Тужачи за рідним краєм, співак плив далі та далі ще й на дужій хвилі давньої думи:

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руки підіймали, кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали...

І не знана доти, як ми сказали б нині, стихія козацького співу так захопила царя, аж він заслухався, замислився, завмер.

Коли Омелько Глек, співаючи — то те, то се, дійшов до галицької пісні «Дунаю, Дунаю, чому смутен тэчеш?», аж засмутився цар та й подумав, що не можна ж, справді-таки, ось так узяти й відпустити з Москви цього чудесного співака, — і самодержець хотів був знову щось про це сказати, але стримався й спитав:

— Давня, мабуть, пісня?..

— Давня, — сіпнув плечима Омелян. — Наш миротиславський єпископ, отець Мелхиседек, що я від нього й приніс тобі листа, великий царю, колись бачив слова цієї пісні в Златій Празі, в рукописній книзі Яна Благослава, в стародавній граматиці чеської мови. А цю українську пісню той чех, котрий помер ще року 1571, записав десь у Венеції: її співав там, гляди, який-небудь підгорянин, покутянин або гуцул, завезений татарами чи турками на невольничий ринок, на продаж... Співав! Бо ж пісня до життя прив'язує народ наш — у неволі навіть... Наша пісня, слов'янська пісня, руська, польська, чеська, пісня українська... вони й самі не вмруть ніколи, і слов'янам не дадуть загинути, бо з рідною піснею, царю... з піснею всі лиха перебідуєш і марно не пропадеш!

Цар ніби того вже й не слухав, бо зненацька спитав:

— Збираєшся додому... все-таки?

— А звісно ж!

Сердито посопівши, цар хруснув пальцями й сказав:

— Шкода! — І приточив: — А то лишився б?! А? Співав би в Успенському соборі. Книги читав би, скільки заманеться. Дітей августійших наших, престолу наступників навчав би всього, що нині царським дітям знати слід... — І поспитав: — Ти сам... де вчився, аж такий письменний? І по-слов'янському? І з грецька? І з латинська?

— У київській високій школі, в академії.

— О-о, — з повагою промовив государ. — Це — школа, благочестям сяюча! — І знову звідався: — То як же? А? Лишайся на Москві!

— Не можу, царю.

— Не хочеш.

— І не хочу.

— А як присилуєм?

— Послухай-но, благоутробний царю! Я є природою козак. Мене співати не присилуєш. Треба, щоб я схотів. От схочу й повернусь до тебе з України. Перегодом...

— А чи схочеш? — хутко спитав государ,

— Хтозна! Сумно в тебе, царю, по всій твоїй Русі чудовій... Твої бояри... рабів, холопів, бідних людей... грабують! А ти заборонив їм навіть плакати й сміятись, бідолахам, заборонив по всій Русі старі звичаї, грища, казку, пісню...

— Це — гоніння світу, плоті й диявола... — почав тремтячими губами государ. — Гоніння біса глумотворства й жартування... — І цар замовк, задумавшись, бо й сам уже не певен був, що христоподражання — саме в цій жорстокій забороні: не співати ані на вулицях, ані в домах, ані в лісах чи на полях... Наче від довгого й страшного сну прокидаючись, государ дивився з крайнім подивом на цього чудного молодика, котрий нічого, видно, в світі не боявся, бо ж його не лякало навіть страшне государеве «дело и слово», яке тоді щойно взаконило доноси, встановивши в російській державі кару на горло за недонесення про будь-яку дрібницю, що могла б скидатись на уймання честі государеві. — Чому ж це ти нас не боїшся?! — стиха спитав повелитель, з подивом зазираючи в очі хохлові, як колись уссурійському тигрові, й чуючи, як мурашки бігають по спині, як моторошно ворухиться його волосся.

Омелян задумливо поглянув на нього:

— Я боюсь тільки себе та Бога, царю.

— Чому ж себе? — зацікавився можновладець.

— Своєї совісті. Страшнішого за власну совість на білому світі нічого нема.

— Ого!

І цар з повагою блимнув на молодика.

Бо ще ж таких не бачив.

— Якщо повернешся для царської потреби бодай на рік, то ми тебе потім відпустимо з дарами щедрими, соловейку...

Омелечко зітхнув:

— Гай-гай!

— Чого ти? — спитав можновладець.

— Невже ж ти, царю, ще ніяк не втнеш, що я не з тих солов'їв, котрі співають і в неволі? В клітці?

— А клітка ж золота! — добре вже розуміючи марність цього трактування, аж скрикнув государ, чи не вперше в житті відчувши своє безсилля в будь-якому ділі і ще дужче знемагаючи від всевладного бажання бодай іще раз послухати Омелькового співу. І цар-батюшка обережно спитав: — А в цю неділю... післязавтра... в соборі Успенському... задля нашої величності... ще раз літургію проспіваш, голубе?

— Залюбки, ваша величність, — щиро погодився Омелько і, в роздумі, замислившись, наче знову вздрів тисячну юрбу молящих, знов, душею линучи до Бога, впивався солодкою тишею захоплення, коли, в коротких паузах, на цілий храм тільки й буває чутно збурене дихання співака та ще биття розторганої тисячі сердець, що калатають разом, мов одне велике серце, і все це знову пережив співак за мить коротку, бо хто ж таки може забути хвилини польоту!

Думки збираючи в жменю, зосереджено вдивляючись у камінець на государевому персні, Омелько ненароком, навіть сам того не завваживши, покрутив його на своїм пальці, де каблучка надто вільно теліпалась, а цар, тее помітивши, стурбовано спитав:

— Навіщо крутиш перстень?

— Так собі... — в роздумі неуважно відмовив Омелько, а в царя аж морозом по спині сипонуло.

Він боявся ж чаклунів та характерників, а про козаків тут і віддавна слава йшла як про людей, котрі накладають, либонь, чи не з самим сатаною: «І чого це він крутить той перстень?»

Та зразу ж дійшов і висновку:

«Так ось чому хохол нічого не боїться!»

Аж тут зненацька знову закричав поганим голосом папуга:

— Ergo bibamus!

— Випиймо! — погодився з ним Омелян і взяв золоту чару, що й досі повна стояла на цяцькованій стільниці. І спитав: — А ви, ваша величність?

— Покіль ніхто не бачить! — тихенько й несміливо пирснув государ та й поглянув на двері, що за ними причаїлись тілохранителі вінценосця, бояри та окольничі.

Козак і цар з одної чари хильнули раз, і два, і три, і самодержець, на мить забувши всю свою бундючність і святенність, розбалакався по-простому з тим зайшлим парубком і чи не вперше в житті почув себе людиною...

— Коли рушаєш? — по-людському сумно та просто спитав володар вся Русі.

— У вівторок. Коли готовий буде третій віз гранат.

— То Господи благослови! — І государ, перехрестивши Омеляна, підніс йому до вуст пухкеньку руку, бо інакше своєї приязні виявити не вмів. — Соізволюєм...

І цар зітхнув, немов дитина, що в неї віднімають забавку, яка чомусь аж так припала до душі.

Потім спитав:

— Нашій царській величності ще про будь-яку милість ти завтра знову битимеш чолом?

— Так, пане царю, — чемно вклонився до землі Омелько.

— Об чім?

— Звели, великий государю: в дорозі не коїть мені перепон! Щоб не боронили твої бояри вивести з Москви земляків моїх, хто тільки схоче стать грудьми за праве діло. І щоб мені не гнати геть від себе... дорогою до Мирослава... всіх отих охочих москалів, кому скортить в лиху годину своєю кров'ю послужити братству, на яке наші народи присягали в Переяславі, ваша царська величність!

— Ми ж пошлемо до вас ратних людей!

— То ж буде ще колись. А тепер, государю, я певен, що твої московити й куряни...

— Чого захотів! — не без приязні посміхнувся властитель, широ втішений дипломатичним політесом, з яким раптово забалакав цей мужик. І государ сказав: — Ми звелимо — тобі в дорозі перешкоди не чинити!

Вони хильнули ще раз.

З незвички хутко захмелівши, тишайший государ попросив:

— Нам би оце... якої-небудь казки!

— Казки ж казати цар московський не велів?

— Ану його, твого царя... — І цар, п'яненький, стиха на двері оглядаючись, по-хлоп'ячому зареготав: — Кажі, кажі!

— Якої ж?

— Веселенької б!

— То слухай же...

Омелько почав так:

— Жив собі та був собі колись та десь не вельми й головатий цар...

— Королів та царів у казках я не бачив розумних!

— Лише в казках? — Та й попровадив, прелукавий, далі: — А цей царище... був ще й сліпий. І от одного разу прилетіли та й сіли на дубі три ворони. «А що ви, братики мої, знаєте?» — питає один. «А що хіба?» — «Я в такому царстві — всіх людей поспіль осліпив». А третій ворон каже: «Ти ж не по правді робиш: хто винен, хто й не винен, а ти осліпив усіх. Ти б там, — каже, — чи царя, чи короля осліпив би, або його сімейство, а не все тее царство...»

— Щоб ворони та розмовляли так... не вірю! — висловив сумнів монарх.

— Це ж казка!

— Все одно — не вірю.

— «А можна й одсліпити засліплених», — промовив другий ворон. «А як же це воно?» — «А так...» — і розповів, що там треба вчинити, щоб знову в царстві всі прозріли. А під тим дубом хлопець лежав перехожий. Підслухав мову птичу. Та й пішов до сліпого царя: «Так і так, ваша величність...» — «А що ж тобі за добре діло дати?» — «Свою дочку!» — «Гаразд!» А коли хлопець повернув цареві з царенятами жадане світло боже, цар не дозволив одсліпляти царство, весь народ. «Хай темні будуть!» — «Та навіщо ж?» — «У темнім царстві легше царювати...»

— Таких царів на світі не буває, — мовив руський цар зятято. — Не хочу я таких казок! Ти лучче б нам щось таке... солоненьке!.. Захмелів я, бач, трішки. Ніхто ж не дізнається. А? Ти — потихеньку! Ну? Та кажи ж! Що-небудь, може, персіяньське чи арабське?

— Не вмю такого. Але... слухайте! — і щось веселеньке повів цареві про багдадського молодика, як той, наречену втративши, шукав по всьому світі, як на слід натрапив у зачарованому володінні престарої відьми, як тая відьма обернула дівчину на соловейка, як вона звеліла юнакові впізнати милу межи іншими співочими пташками, і казка була довга, з непристойними кумедними пригодами і без дурних царів, і государеві подобалась, і він уже вірив сливе кожному слову.

— Нараз він бачить, — оповідав Омелько, — в золотих клітках сім тисяч солов'їв. Та як знайти кохану?.. Як?

— Не знаю, — мовив цар.

— Приглядається він і прислухається, аж додивився, що тая відьма нишком одділяє одну кліточку й несе з печери. Мерщій стрибонув юнак за нею, торкнувся цвітом папороті до золотої клітки, і миттю втратила стара відюга...

— Миттю? Вірю...

— Миттю стеряла лихі чари. А наречена кинулась йому на шию. Та хлопчина ще не сповнив лицарського свого діла. Він миттю обернув усіх інших...

— Миттю? Вірю...

— Сім тисяч пташок миттю обернув на дівиць...

— Миттю? Вірю...

— А дівиць — на жінок...

— Миттю? Сім тисяч?! Не вірю! — І цар зареготав, як не реготав, либонь, з дитячих літ.

— В казці чого не буває!.. А молодик повернувся додому не тільки з нареченою, а й із солодким почуттям справно доконаного парубоцького обов'язку...

Цар сміявся так голосно, що спальники, стільники й стряпчі, котрі куняли в сусідній палаті, чекаючи, коли ж нарешті можна буде врочисто покласти царя в царицине ложе, переполошилися, бо ж ніколи не чували ще такого реготу в кремлівських палатах.

Цар так голосно та щиро реготав, що аж папуга прокинувся й скрикнув:

— Ave, Caesar! Credo quia absurdum!

— «Здоров був, царю! — переклав з латинського Омелько. — Вірюю, бо це — безглуздя!»

Цар сміявся.

Аж раптом замкнув уста.

Він уздрів, що Омелько знову крутить на пальці свій перстень, дорогоцінний дар монарха.

У государя аж волосся ворухнулось, як тоді, над тигром.

Аж борода наїжилась, шовкова та русява.

Аж виткі вуса стали сторч.

— Що ти робиш? — холодіючи перед характерником, спитав великий государ. — Навіщо крутиш перстень? Чи не чаклуєш, хохле?

— Он ви про що, — вражений підозрінням, засміявся парубок. — Ой царю ж мій... — І він згадав смішне пророкування Козака Мамає, коли той проводжав його, Омелька, аж на край Долини, коли наставляв і напучував, — згадав слова Мамаєві про казковий царський дар, про коштовний перстень, що про його можливу силу чарівничу жартома казав тоді Мамай, — згадав про все те і... зняковів, і саме це збентеження так налякало государя, що вже зростаючий нечайний гнів його вщух негайно ж, лишився тільки острах перед темною силою, котрий і вирішив долю Омелька: душею кривлячи, государ пообіцяв був чубатого пустити на Україну, хотів і сам у те повірити, хоч і знав, що не пустить на волю це дивнеє диво, яке само потрапило цареві до рук, такого співака, а й книжника та грамотія, дотепника, казкаря й розумника. Але ж і химородника... ні, ні, крий боже! Хай забирається геть!

Цар поспитав:

— Що ти подумав, хохле, коли, одвічаючи нашій царській величності... раптово змовк? Про кого?

— Про Козака Мамає, — поважливо мовив Омелько.

— Хто ж він, той козак?

Омелян почав розповідати: про невмирайла Мамає, про силу й славу Козакову, про людську до цього заповождця любов, про потаємне характерництво, про їхнє при Омельковім від'їзді розставання, про всі його пророцтва й передбачення, про оцей самий перстень, що його вздрів, жартуючи, Козак Мамай на пальці Омеляна ще того дня, ще звідти, з Мирослава.

— Ми так і знали, — потиху зронив цар. — Так і думали!

Помовчавши трохи, спитав:

— Твій козак із чортом накладає? — І государ перехрестився.

— З Богом, ваша величність.

— З Богом? Чаклун? Можеш до Москви не вертатись!

— Чому ж? — ворухнув Омелько вусом. — Я залюбки вернусь.

— Справді? — зрадувався здивований володар, миттю забувши про якогось там чортоугодного характерника, про вгаданий перстень, про свій страх. — То не хотів, аж раптом...

— Мушу я привести, государю, до Москви, до твоєї царської величності, мушу привести з України одного чоловіка: мудрого, доброго, чесного.

— Кого ж це? А?

— Недавнього латинського каноніка, котрий...

— За це в Москві рубають голову: тому, хто, зважившись порушити указ, приведе на Москву будь-якого католицького священника.

— Я знаю: за це — смерть. Але мушу! — І Омелян почав розповідати про того вченого гуцула, про Ігнатія Романюка, про його довгу путь по всій Європі, про хижі підступи Ватикану супроти слов'янського племені, про листа Романюкового до чесних черкасів, про гуцулову потребу видіти російського царя...

— Ну що ж... приводь, — пересмикнув плечима государ. — Побачимо! Але ж не вірю: підеш, не вернешся.

— Вернусь. На один рік, — і Омелян поліз за пазуху.

Витяг звідтіль цурпалля від сопілки, подарованої в дальню дорогу дідом Варфоломієм Кописткою, мирславським цехмайстром жебраків, і знівченої дурними руками Арінки.

— Аж ось, тримай! — зітхнув співак, цареві простягаючи верхню половину дуди. — Друга лишиться в мене. А по твою прийду. Бо ця сопілка — чарівна... Калинова!

Государ хотів був притулити уламок сопілки до сахарних уст, бо ж був під чаркою, та Омелян спинив його, з пересторогою піднявши руку:

— Чарівна ж!

Цар опустил уламок, а Омелян повів йому про те, як сестра сестру порішила колись, як сопілка ту кров ознаймила, як відтоді на калинову грають тільки люди чистого сумління: перед Богом і перед людьми.

Великий государ поблажливо всміхнувся:

— Стільки ми поклонів б'ємо, стільки молитов читаємо, що ми — перед Господом Богом....

— А перед людьми? — спитав Омелько.

— Сонечку всіх не вгріти, цареві всім не догодити, — посміхнувся володар. — Бог один на небі, а цар на землі! — І він знову хотів був дмухнути в калинову.

— Вона заграє лиш тоді, — сказав Омелько, — коли складемо її до купи.

— То коли ж?

— Коли я вернусь до Москви з тим ученим гуцулом.

— Вернешся?.. Присягни! — і государ кивнув на золотий іконостас.

Поміж іконами, в важених золотих окладах, очі Омелькові в жовтому світлі свічок зненацька владно привернув просто написаний образ Спасителя, чимось нагадавши старого коваля Корнія Шутова, латаного-перелатаного дідка, що врятував йому життя, добре шарпонувши Омелька в ту хистку хвилину, коли необачний козак хотів був кинутись до царського візка на вулиці, щоб до власних рук віддати государеві послання України, нагадав того сердитого московита, котрий пригостив попервах Омеляна в своїй нужденній халупці, а потім одвів його до гончарні Шумила Жданова, батька малої Арінушки.

На скромнім образі Спаситель був-таки схожий на старого коваля, не чорний і страшний, як малювали тоді звичайні богомази, а схожий на живу-живісіньку людину: обличчя сяяло, похмуре та виснажене, але мудре, людяне й світле.

Приложившись до образу, Омелько звів три пучки вгору й мовив:

— Клянусь!

— В чім саме? — не повірив государ.

— Вернувшись до твого Кремля, співатиму в Успенському соборі, під покровом московських святинь. Присягаю!

Та й завмер, споглядаючи живий той образ, прикипівши до нього зором серця і умом.

Це був один з відомих потім витворів малярської школи, яка, під орудою Симона (Пимена) Ушакова, склалась тоді в Оружейній палаті Кремля, нової школи, яка запевняла, що «образи суть живот памяти... хвалы и славы бессмертие», і своїми творами доводила, що не слід «темноту і мрак предпочитать паче света», являючи Русі не знане доти «світловидне» мистецтво, котре несло в собі правду життя.

Очі на образі аж наче мерехтіли докором, горем, болем, такі вони були живі й розумні, зболілі й строгі, і цар, уперше на ікону ту звернувши свою височайшу увагу, схопив Омелечка за руку, щоб хутчіш пройти далі, куди цей гострий погляд не сягав.

— Ходім же! — підштовхнув Омелька вінценосець. — Літні ночі московські спливають надто швидко. І, раптово, напружившись, чудним та чужим голосом, збентежений і вражений, спитав: — То кажеш... на Москву... знов сунетакі війна?

Голос йому затремтів, зірвався, задзвенів, і все це прозвучало так, немовби тільки в цю хвилину государ збагнув, осягнув, зрозумів усе те страшне та моторошне, що приніс у листі про лихоліття посланець України, і царевінчана глава в задумі похилилась.

37

На третій день розбурхалась гроза: з громами, блискавками, але без дощу.

Клуби задушного пилу застували неvkрите хмарами сонце, і в моторошнім присмерку, що зненацька впав на землю серед білого дня, блискавиці були сліпучими й зловісними, і золоті бані кремлівських соборів повисали в темному рудому небі важкими тьманими сонцями.

Як і годилося, ласкавий государ завітав-таки до пізньої недіleshньої обідні, бо то був ще й день котрогось святителя, але стояв на троні Мономаха, мов на черині: після кожної гromовиці цар дрібно та часто хрестився, бив поклони, потів од перестрашу, бо грому боявся, мов недоросле чадо, а деяким підданцям навіть приємно було бачити, як їхній государ, красне сонечко, славний, грізний та великий білий цар, здоровенний дядечко, що про його недавні й справжні подвиги ратні переповідали в народі (не без уклинного старання придворних полизачів) усякі малоймовірні легенди й казки, — приємно було бачити, як цей велетень не може приховати свого дитячого страху перед грозою.

Сяк-так відстоявши непишну заради війни обідню, правлену в той день без хору і без Омелькового співу, так і не діждавшись втишення грози, вінценосець вийшов до бояр, хоч і була неділя.

Він був у темнім зипуні, в печальнім строї, щоб, нарешті, з діячами своєї держави поміркувати про все те прикре й загрозливе, що в листі мирославців приніс до Москви Омелян, хоч бояри все те від учора знали вже й самі.

Чутка про Омельків лист зайшла вже далеко, за межі Москви, і не тільки з близьких, а й із дальніх посадів та сіл уже посунули зранку до граду стольного, шукаючи захисту від подиху війни, десятки тисяч ратаїв — з родинами, з добром, яке можна було покласти на вози чи в торбини.

Щоб царствующий град затрепетав у метушливій тривозі, щоб стільки людей всякого звання зразу вийшло

рити шанці й вали круг столиці, мала з'явитися ще й нова причина, відчутніша та прикріша за мирославську супліку, принесену до Москви Омеляном: в суботу прискочили гінці від недобитого війська князя Горчакова, ближнього боярина, від недобитків, саме так, бо князеві полки, сливе всі, понад сто тисяч росіян, десь там, на півночі України, наклали головами, не встоявши проти несподіваної навали однокрилівців, а сам боярин, «муж благоговейный, в воинстве счастливый и недругам страшный», потрапивши до татар у полон, уже скінчив своє життя на колоді, де стинають голови.

Цар аж поблід і збляк за одну ніч, за ту добу, що Омелян його не бачив: від думок, від біди, від грози.

В першу мить, як самодержець вступив до палати, Омелько навіть його не впізнав: у темній одежі, з лицем, потемнілим од горя, з очима, де кипіли сльози досади на себе самого, на те, либонь, що вірив гетьманові, на те, що скарав послів запорозьких, на те, що Омелянів лист міг би потрапити йому до рук ще тиждень тому і все могло б інакше скластися, щасливіше для Руської держави, — і хлопцеві аж трохи стало жаль цього незлого, хоч і норовливого чоловічка, шкода стало царя, і він, поважливо вклонившись, стиха йому сказав:

— Диво мені: чом же бояри нічого тобі не нарають?

— Лихо, що рають — аж надто багато, — стиха відмовив цар, видимо боячися, щоб його хто-небудь не почув. Та й шепнув потихеньку: — А тепер бий цареві чолом!

Сповняючи свою посольську службу, Омелько припав государеві до стіп, подякував Москві за поміч, за розраду і просив, щоб воеводи руські з ратними людьми та поспішили б на Україну, де вже пролляли свою кров князі, бояри, ратні та посадські люди Московщини.

Коли ж Омелько повторив з доземними поклонами прохання, щоб йому дорогою не боронили кликати охочих московитів, калужан та брянців, орловців та курян, кому захочеться в біді своєю кров'ю послужити Україні, загомоніли чи не всі бояри, і цар перед ними стерявся, і ще більше потемнів завжди рожевий та гожий лик самодержця, поки він, вчуваючи безладну та сердиту мову царедворців, прислухався, як гуркоче грім.

Одні, волаючи, заскаржували полковників малоросійських, буцім приймали ті (хоч так воно й було!) утікачів посадських, холопів, тяглих мужиків, котрі п'ятами наки-

ували від дідичів та вотчинників брянських, курських та корачівських.

Інші бояри нарікали, що селяни юрбами часом тікають з Росії до черкаських городів — до Сіверського-Новгорода, до Стародуба, до Почепа, до Полтави, а то й на Запорозжя навіть.

Якийсь претовстенний боярин розходився, горлаючи про те, що втікачі подеколи вертають з України до своїх поміщиків та вотчинників, щоб витратити їх до ноги, геть вивезти їхнє майно, за димом пускаючи те, чого забрати з собою не можна.

Бояри горлали так, ніби й війни на світі не було, немовби й не звисала небезпека над Московською державою, так декотрі з бояр уболівали за втраченим майном та викладали скарги на дрібні порушення вигод чи спокою українних (тобто окраїнних) вельмож, не можучи ані простити, ні забути помсти власних своїх рабів, котрі панською кров'ю гасили горе, як те заходило тоді не тільки в Росії, а й на Україні, в Польщі, в Чехії та десь там, у далекій Франції...

І цар вся Русі нічого на прохання Омелянове сказати не зволив, тому лише, можливо, що надворі ще гриміла гроза.

Тільки ще більше спохмурнів, насупився й нажабився, начебто й не він учора слухав у Теремнім палаці казок та пісень українських, ніби й не він так реготав запанібрата з оцим не дуже й гречним малоросом, наче й не він, на двері оглядаючись, перехиляв з молодиком по чарці.

Цар навіть в очі не глянув Омелькові, коли той, на прощання вдаривши чолом, виходив із палати, щоб післязавтра на світанку рушити з обозом у далеку путь, на Україну, і вже знову посланець мирославський не відав — чи ж не схоплять раптово стрільці, чи не чигатимуть на нього при дорозі не тільки хижі звірі, не тільки десь там чамбуляри однокрилівців, а й тут же, біля самої Москви, нещадимі холопи прекраснодушного й хитливого царя.

Гроза тривала. Починався дощ.

Омелечко поволі-волі простував до виходу з Кремля.

Хоч і не було такого, як водиться в казках, щоб на прощання йому там «у долоні заляпали, в барабан вибили й гроші одщитали», але й не зачепив Омелька ніхто, і він, перехрестившись, мерщій подався від царевого двору до своїх: до гончаря Шумила Жданова, в Гончарську слободу.

Слобода, здимівши, дотлівала в пожарищі.

Ні кузень, ані гончарень московських понад берегом
Яузи вже не було: ані горна!

Все вилизав огоньь.

Не лишилось навіть коминів над згарищами, бо ж палили в халупах по-чорному, тобто без печей, без димарів.

Вогню по дзвіницях уже не вістили, але прозорі, огнедихаті дими ще приникали до зрошеної зливою землі.

Люди, мов привиди, погорілищем блукали в надвечірніх сутінках, осяювані спалахами блискавиць, котрі й підпалили допіру цей куток Москви, оці нужденні халупи, що їх і погасити було нелегко, та й заливати з Яузи водою того божого, від блискавки, вогню налякані попами гончарі та ковалі не зважились, бо ж, за старим звичаєм, пожар, який почався від грози, гасити можна лише квасом, пивом, молоком та яйцями, а нічого ж того бідні московити, звісна річ, вдосталь ніколи не мали.

Там, де ще сьогодні вранці стояла похила й темна халупа Жданова, де ще кілька день тому весело палахкотіло гончарське горно (позавчора стрільцями запечатане на ціле літо), похиливши голову, нічого вже не бачачи й не чуючи, завмер старий Шумило.

Його сини знічев'я порпались у гарячому і вже мокрому від зливи попелі, збуджувані, видно, марною надією знайти бодай що-небудь із убогого свого майна.

Арінушка, до батька припадаючи, раз по раз кликала старого, ніби збудити намагалась від страхітливого сну:

— Тятя, а тятя!

Старий гончар не чув.

Помітивши Омелька, Аріна кинулась до нього, заплакала, прип'ялась на яку мить до плеча, потім знову засмикала батька, гукнула братам:

— Він прийшов!

Бо ж його тут, як видно, чекали.

Вони стали перед Омеляном, уся родина Жданова, і так на нього поглядали, мовби цей лагідний хохол міг бодай чим-небудь зарадити їхньому лихові.

— Коли в дорогу? — коротко спитала побігаєчка.

— Як тільки на світ благословиться... у вівторок.

— Добре... — непевно промимрила дівчинка і висмикнула з рожевої пипочки вуха срібну сережку, єдине своє

багатство, і простягла її батькові. — Ось вам! — потім витягла другу і теж віддала.

Дбайливо вклавши свої коротенькі біляві косиці під стару шапку, вихвачену, видно, з вогню, бо один бік був помітно обсмалений, вона сказала:

— Я піду з ним.

Ніхто не відповів.

— Тятя! Ви чуєте? Я піду з ним.

— Я згодом повернусь по тебе, — твердо мовив парубок. — Коли ти підростеш.

— Не доживу.

— Я повернусь.

— Щоб стати, як і всі ми тут, кабальним?

Арінка одвернулась.

І знову сказала батькові й братам:

— Я йду за ним.

— Мене за місто післязавтра, — мовив Омелян, — далеко проведжатимуть стрільці та стряпчі, та ще якісь там государеві холопи... Тебе схоплять.

— Я дожену тебе десь у лісі.

— Сама?

— Ми — з нею, — наче раптом прокинувшись після страхітливого сніща, хутко мовив Жданов. — Ми йдемо з тобою.

— На Україну? — здивувався Омелян.

— А що нам зараз... тут? — І він підняв уламок глечика, днів кілька тому помальованого спритними руками Омеляна.

— Мені ж веліли нікого не виводити. Ні з Москви, ні з руських земель.

— Дарма, — перехрестившись, сказав Шумило Жданов. — Збирайтеся в дорогу, хлопці.

Сини відповіли:

— Як стоїмо! Готові...

— То рушаймо.

Поспішаючи вийти з міста за короткої літньої ночі, гончар Шумило Жданов сказав Омелькові, що вони через три дні зустрінуться в лісі, там і там, десь у певному місці, над річкою Лужа, за Малим Ярославцем, і вся родина Жданова — сам Шумило, два його сини і Арінка — рушили в дальню й безповоротну путь.

Навіть не озирнулись на пожарище.

Тільки Аринушка затрималась на мить.

Перечекавши, покіль брати з батьком одійдуть трішки геть, припала до Омелька, поцілувала його і майнула, зникла на березі Яузи, вже осяяному блідим московським місяцем.

А чубатий Омелько ліг собі спати.

Дощик уже минувся, і молодий козак ліг на вологу та гарячу землю, яка ще пашіла пожаром, бо ще де-де долизували згарище останні кволі язика вогню.

39

Снився йому Мирослав у місячному молоці. Снився й місяць-повень: кругловидий, мудрий, з лукаво прискаленим оком, з двома хмарками — зліва й справа біля його уявних уст, темними й пухнастими хмарками, такими схожими на пишні вуса Козака Мамаю.

І голосом того ж таки Мамаю хтось питав:

— Куди ж дівають повний місяць, коли новий народжується?

— Кришать його на зірки, — занесеним зі Сходу жартом відповів йому Тиміш Прудивус.

Аж Омелькові стало смішно.

Та сміх той урвався зненацька, бо співак побачив полум'я, відчув його жар, занюшив дим, — та було це зовсім не те полум'я, котре допіру зжерло Гончарську слободу в Москві.

Це було вогнище...

Розкладене попід стовпом... вогнище святої, либонь, інквізиції, таке ж, як бачив колись Омелян у Мілані.

А над вогнем... йому снилося зблизька... стояв Тиміш Прудивус, брат, стояв прив'язаний до стовпа, мартопляс і блазень нерозумний, милий та любий Тиміш.

Вогонь уже лизав йому п'яти.

Прудивус гукнув:

— Омеляне, прощай!

І Омелько прокинувся...

Уже й світало.

Уже десь, видно, й місяць розкришився на зірки.

А в вухах ще бринів далекий крик Прудивуса: «Омеляне, прощай!»

Ранній червневий світанок співака застав коло возів з гранатами, оружжям та порохом, у дворі Пушкарського приказу, де порались охочі земляки з Малоросейки, що зголосились вирушити на Україну з валкою Омелька Глека.

Та й чималенький московитів гурт дожидав його біля Пушкарського приказу.

Попрощатися прийшли й замурзані робітники з порохових млинів.

Прийшли з товаришем чоломкатись і вчені холопи з Гранатного двору.

І двоє писарів з Приказу малоросійського.

І щирі земляки з Хохловського завулка, що їх спершу так остерігався Омелян.

І зброярі, і ковалі, і гончарі московські, і ще якісь люди та й люди.

Були поміж ними й бояри.

Були й миряни, його недавні слухачі з Успенського собору.

Придибав і старий коваль, Шутов Корній, латаний та перелатаний дідок, який порятував Омелькові життя.

— Візьми ось! — і дідок сердито простягнув Омелькові житню хлібину (з половою, звісно, як тоді й водилось) у чистенькому вузлику.

Омелян поцілував хлібину.

Поцілував старому й руку, як рідному батькові.

Вони з ним помовчали якусь хвилинку.

Сіли на колоду під парканом.

Та й усі, де хто стояв, там посідали.

Зітхаючи, помовчали. Перехрестились на дорогу.

Потім швиденько валка рушила.

А валка в Омеляна набралась чимала.

Крім погоничів на хурах, українців, що хотіли повернутися додому, щоб допомогти в біді своїм, крім комонних стрільців, що їх московський цар послав охороняти валку, в Москві зустрів Омелько й чумаків, котрі вовну привозили, і тепер чумацька валка рушила на сірих та сивих волах разом з Омеляном.

Чумаки йшли попереду, веселі, бо ж повертались додому.

Бо ж так давно вже дома не були, що й півня дорогою втратили з переднього воза, чорного півня, що чумаки взяли його, виступаючи з дому.

41

В ту врочисту хвилину, коли рушила валка від Пушкарського двору, наш Омелян потиху заспівав, бо мовчати не міг.

Москва не чула живої, голосної пісні вже чимало років, і коли наш Омелько ненароком торохнув серед притихлих на світанку вулиць на весь свій дужий голос, московити, що йшли за ним, з переляку очманіли, бо ж не знали ще про вчорашню царську, ще й не виконану обіцянку — скасувати заборону пісні.

Не знали того й стрільці-охоронники, але, зачаровані співом, вони не кинулись на Омеляна, не заткали співакові пельку, а слухали та й слухали, збентежені, налякані не тільки зухвалим порушенням височайшого указу, а й невідпорною силою пісні, що скувала їм руки, запалила зіниці, захопила дихання, зупинила серця.

Омелян співав стародавньої руської, якої навчився вже тут, бо ж вона відома є всім на Москві:

Не белая лебедка в перелет летит —
Красная девушка из полону бежит:
Под ней добрый конь растягается,
Хвост и грива у коня расстилается...

Омелян співав з почину сам-один, потім, торопіючи, ледве чутно забриніли й голоси з юрми, що зростала з кожною хвилиною, потім уже сміливіше розгорталися груди ще в десятків та сотень холопів, кабальних і тяглих людей, що давно вже одвикли в Москві од руської гучної пісні, і тепер, допавшись, не могли вгамуватися, не вміли вмовкнути, співали та й співали за тим одчайдушним хохлом, і заметушились круг товпища співучої сіроми безпорадні стрільці, що вже не мали снаги погамувати аж такий дужий порив народу, а пісня, мов весняна вода велика, греблю прорвавши, кипіла й нуртувала, і текла, і пливла, і струміла, і вже ніяка сила не могла спинити плину пісні, і здавалося, що вже співає, хохла на війну проводжаючи, співає весь стольний град, уся Москва, що зараз саме прокидалася в тривожному світанні, поблимуєчи де-не-

де першими досвітніми вогнями за оболонами шибок по боярських палатах.

Бояри прокидались у подиві, в страсі, в тривозі: німотна Москва співала!

42

Далеко проводжали українців московити.

А коли потроху вже відстали всі ті добрі сіромахи, що прийшли напутити Омелька, коли вже поминули й ворота Москви, коли вже вибрались на гору коло Воробйового села, дід Корній Шутов спитав:

— Куди звідсіль твоя дорога, синку?

— На Малий Ярославець і далі...

— Гаразд.

— А що хіба?

— Людям треба знати.

— Яким це людям, батеньку?

— Всяким...

— Та й навіщо ж?

— А що ти думаєш?! Отак Москва тебе й відпустить без нікого?

— Москва... — зітхнув Омелечко, прощаючись, і його заклопотаний погляд легкою пташиною шугонув згори над містом.

Перший промінь сонця, лизнувши по золоту бань «сорока сороков», зненацька розпалився й сам від того цілування.

Розжарив, наче коваль шаблі, круто вигнені леза річок.

Дим чергової пожежі над ними торкнувши, той промінь зашарівся та спаленів, аж запалив високий грунь Кремля.

Тьохнуло в парубка серце.

Знов спливла на пам'ять пісня, що забриніла в ньому, коли це все він звідси вперше вгледів, ставши на цій горі, звучна та зграйна пісня про Москву.

*Серед темних борів,
Серед тихих ланів
Славне місто цвіте красою...*

Посланець України озирнувся ще раз на стольний град і, не спиняючись, рушив далі, тільки спитав у старого Корнія:

- То що ви, пак, казали про Москву?
- Не покине Москва тебе в прикрій дорозі, сину.
- Як то?
- Доженуть твою валку дорогою охочі московити. З тобою й далі підуть... на Україну. Та й сини мої підуть!
- Але ж... не велено!
- Хто ж заборонить?
- Цар.
- А ми — сірома. Люди! Московити...

І зупинився.

Став прощатися.

Обняв.

Благословив.

Сказав:

— Поки доплентаєш додому, не одна тисяча руських людей посуне за тобою на Україну. Веди!

— Доведу, батеньку.

— То й з Богом!

Захеканий і стомлений, дід Корній зупинився.

Назнаменувавшись хрестом, Омелянова валка посунула далі.

Наче для благословення знявши вгору суху, зморшкувату правицю, старий Корній Шутов, щира московська душа, дивився Омелькові вслід.

Про що він думав, цей коваль?

Про що?.. Про синів своїх?.. Про Україну?

Обличчя йому сяяло, похмуре й виснажене, але світле, мов на тім образі ушаковського письма, котрий Омелько бачив у Кремлі, світловиде й людяне, мов на тій іконі, котру писав художник, як «изъявление крепости русского духа», як виявлення руського національного характеру, як «хвалы и славы бессмертие», — аж він увесь світився, цей московський дідок, Корній Шутов, і можна було пожаліти, що його в цю святу хвилину, самотнього на цій дорозі, що ніхто його зараз не бачить.

Не витираючи сліз, Корній Шутов дивився валці вслід, проводжаючи з Омельком на Україну власних своїх синів.

Не озираючись, Омелько широким кроком поспішав додому, на Україну, що чекала його повернення, поспішав до рідного міста, що десь там, либонь, стікало вже кров'ю, живучи любов'ю до рідного краю, війною й лихою своєю годиною.

Співав потиху Омелян нової пісні, якої й сам доти не чув, бо складалась вона оце зараз, коли гарячий вітер Москви задимав йому в спину, коли хутка хода робила й ту пісню хуткою, шпаркою, навальною, і він летів за нею, ведучи з Москви братню поміч рідній своїй Україні, — летів Омелько за бистрою піснею, летів, щоб не відстати від неї, летів, і співав та й співав, співав не так уже й тихо, і довколишній світ прислухався до нього, аж замовкли в подиві й пташки, а стрічні люди завмирили, зачаровані, і йшли за ним, і вже не вертались додому.

Прислу́хавшись, нової пісні заводила вже й уся валка, що пливла та й пливла широченними просторами ясно-руського привілля.

Добрі люди поспішали за співаком, характерником і чаклуном, — швидко, швидше, ще швидше, щоб не відстати від пісні.

А попереду пісні летіли тривожні думки: на Вкраїну.

ЗМІСТ

ЗАСПІВ

Трохи — про український характер 3

КНИГА ПЕРША

Починається пісня перша..... 130

Пісня друга, теж не без пригод..... 242

Пісня третя, вечірня й нічна 353

КНИГА ДРУГА

Четверта пісня, клечальна 444

Хай бринить пісня п'ята!..... 537

Пісня шоста, московська..... 608